

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Jasmin S. Hodžić

**DRUŠTVENE I POLITIČKE PODELE I RASCEPI
BOŠNJAKA U BOSNI I HERCEGOVINI, SRBIJI I
CRNOJ GORI – UPOREDNA ANALIZA**

Doktorska disertacija

Beograd, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Jasmin S. Hodžić

**SOCIAL AND POLITICAL DIVISIONS AND
CLEAVAGES OF BOSNIAKS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA, SERBIA, AND MONTENEGRO -
A COMPARATIVE ANALYSIS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Mentor:

prof. dr Slaviša Orlović, redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Članovi komisije:

prof. dr Dušan Spasojević, vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

doc. dr Despot Kovačević, docent Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

dr Goran Bašić, naučni savetnik Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane doktorske disertacije:

Društvene i političke podele i rascepi Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori- uporedna analiza

Sažetak: Polazeći od teorije socijalnih rascepa, koja kroz socio-strukturnu prizmu objašnjava formiranje partijskih podela na osnovu društvenih rascepa, koji predstavljaju relativno trajne, snažno strukturisane, i istorijski uslovljene razlike sa jasno definisanim socio-demografskim nosiocima, a koje se reflektuju u polje političke kompeticije, u disertaciji analiziramo dominantne vrednosne orijentacije, kao i osnovne linije društvenih i političkih podela i rascepa među Bošnjacima u postjugoslovenskim društvima (Bosna i Hercegovina, Srbija i Crna Gora). Osnovni cilj disertacije je, pored detaljnog opisa i objašnjenja ključnih vrednosnih orijentacija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, analiza i osnovnih linija društvenih i političkih podela u ovim državama. Kroz komparativnu prizmu, u disertaciji se fokusiramo na sličnosti i razlike u podelama i rascepima, uzimajući u obzir različite istorijske, društvene i političke kontekste, kao i institucionalne okvire i ustavno-pravni status Bošnjaka u analiziranim državama. Pored toga, analiziramo u kojoj meri socio-demografske karakteristike i vrednosne orijentacije imaju ulogu kao prediktivni faktori političkih preferencija.

Osnovna pretpostavka je da se društvene i političke podele među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori razlikuju po hijerarhiji, dubini i intenzitetu usled kontekstualnih i institucionalnih razlika u analiziranim državama. Na osnovu toga, u skladu sa Dign-Krausovim teorijskim modelom, pretpostavili smo da unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini postoje puni rascepi (*full cleavage*), u Srbiji podele (*divide*), a u Crnoj Gori razlike (*difference*).

Pored temeljne kvalitativne analize raspoložive literature, za potrebe ove disertacije sprovedli smo istraživanje na uzorku od 800 punoletnih stanovnika Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, bošnjačke nacionalnosti u cilju testiranja postavljenih hipoteza.

Rezultati istraživanja su pokazali da se po pitanju dominantnih vrednosnih orijentacija Bošnjaci međusobno razlikuju u zavisnosti od države u kojoj žive. Bošnjaci u Bosni i Hercegovini (BiH) su sekularniji i manje tradicionalni, više su skloni nacionalnoj identifikaciji i lokalnoj orijentaciji od sunarodnika iz Srbije i Crne Gore. Istovremeno, za razliku od Bošnjaka u Srbiji i Crnoj Gori, Bošnjaci iz BiH imaju jako nisko poverenje prema institucijama sistema. Utvrdili smo da se Bošnjaci međusobno razlikuju u zavisnosti od države u kojoj žive i po linijama podela, koje su prevashodno uslovljene društvenim i političkim kontekstom i institucionalnim dizajnom. Među Bošnjacima u BiH dominira kulturno-vrednosna dimenzija rascepa na osi nacionalno-građansko koja se preklapa sa linijama tradicionalno-moderno, klerikalno-sekularno, konzervativno-liberalno. Ove linije rascepa su relativno plitke usled homogenizujućih efekata koje izazivaju horizontalni etnički rascepi između tri nacionalne zajednice u BiH. Iako među Bošnjacima u Srbiji postoje podele na vrednosno-ideološkoj dimenziji (religijsko-sekularno), podele među partijskim pristalicama, su situacionog i reaktivnog karaktera na relaciji vlast-opozicija, odnosno na osi integralizam-autonomaštvo. Analiza je pokazala da su podele niskog intenziteta, što je posledica relativno povoljnih političkih okolnosti i institucionalnih reformi koje su dovele do snižavanja etničkih rascepa (većinski narod-nacionalne manjine) i rascepa centar-periferija. Istraživanjem smo utvrdili da su identitetsko-nominacijske podele među Bošnjacima u Crnoj Gori veoma izražene, manifestujući se kroz razlike, ne samo u političkim preferencijama, već i u vrednosno-ideološkim orijentalcima.

Analizirajući uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije, utvrdili smo da među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori postoje potpuni rascepi, dok su

među Bošnjacima u Srbiji prisutni parcijalni rascepi. Ruralni, manje obrazovani i stariji Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, skloni tradicionalnim, konzervativnim i klerikalnim vrednostima, podržavaju nacionalno-konzervativne političke partije, dok mlađa, urbanija i obrazovanija populacija preferira građansko-sekularne političke opcije i vrednosne obrasce koje takve politike promovišu. U Crnoj Gori identitetsko-nominacijske razlike između Bošnjaka i Muslimana imaju utemeljenje u različitim sociokulturnim identitetima koji se reflektuju na političke preferencije. Muslimani svoj maternji jezik isključivo nazivaju crnogorskim i istovremeno su manje religiozni, odnosno klerikalni za razliku od Bošnjaka koji lamentiraju između crnogorske i bosanske nominacije jezika. Muslimani isključivo glasaju za građanske, multietničke partije, za razliku od Bošnjaka koji podjednako svoj glas daju kako monoetničkim, tako i multietničkim, odnosno građanskim partijama.

Ključne reči: Bošnjaci, društvene i političke podele i rascepi, vrednosne orijentacije, političke partije, političke preferencije

Naučna oblast: Politikologija

Uža naučna oblast: politikološko-sociološka

Social and political divisions and cleavages of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro - a comparative analysis

Summary: Starting from the theory of social cleavages, which through a socio-structural prism explains the formation of party divisions based on social cleavages, which represent relatively permanent, firmly structured, and historically determined differences with clearly defined socio-demographic carriers, which are reflected in the field of political competition, in the dissertation we analyze the dominant value orientations, as well as the fundamental lines of social and political divisions and cleavages among Bosniaks in post-Yugoslav societies (Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro). The main goal of the dissertation is, in addition to a detailed description and explanation of the key value orientations of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro, an analysis of the basic lines of social and political divisions among them in these countries. Through a comparative prism, we focus on similarities and differences in divisions and cleavages, taking into account different historical, social, and political contexts, as well as institutional frameworks and the constitutional and legal status of Bosniaks in the analyzed countries. In addition, we analyze to what extent socio-demographic characteristics and value orientations play a role as predictive factors of political preferences.

The basic assumption is that social and political divisions among Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro differ in hierarchy, depth, and intensity due to contextual and institutional differences in the analyzed countries. Based on that, in accordance with Dign-Kraus' theoretical model, we assumed that within the Bosniak segment in Bosnia and Herzegovina, there are full cleavages, in Serbia there are divisions, and in Montenegro there are differences.

In addition to a thorough qualitative analysis of the available literature, for the purposes of this dissertation, we conducted research on a sample of 800 adults from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro, of Bosniak nationality, to test the hypotheses.

The research results showed that in terms of dominant value orientations, Bosniaks differ depending on the country in which they live. Bosniaks in Bosnia and Herzegovina (BiH) are more secular and less traditional, more inclined to national identification and local orientation than compatriots from Serbia and Montenegro. At the same time, unlike Bosniaks in Serbia and Montenegro, Bosniaks from BiH have very low trust in the institutions of the system. We found that Bosniaks differ from each other depending on the country they live in and along the lines of division, which are primarily determined by the social and political context and institutional design. Among Bosniaks in BiH, the cultural-value dimension of the split on the national-civic axis, which overlaps with the traditional-modern, clerical-secular, conservative-liberal lines, dominates. These cleavage lines are relatively shallow due to the homogenizing effects caused by the horizontal ethnic cleavages between the three national communities in Bosnia and Herzegovina. Although there are divisions among Bosniaks in Serbia on the value-ideological dimension (religious-secular), the divisions among party supporters are of a situational and reactive nature in the relationship between the government and the opposition, that is, on the axis of integralism and autonomy. The analysis showed that the divisions are of low intensity, which is a consequence of relatively favorable political circumstances and institutional reforms that led to the reduction of ethnic cleavages (ethnic majority - ethnic minorities) and center-periphery cleavages. Through research, we found that the identity-nomination divisions among Bosniaks in Montenegro are very pronounced, manifesting through differences not only in political preferences but also in value-ideological orientations.

Analyzing the influence of socio-demographic characteristics and value orientations on political preferences, we found that there are complete cleavages among Bosniaks in Bosnia and Herzegovina and Montenegro. In contrast, partial cleavages are present among Bosniaks in Serbia. Rural, less educated and older Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, inclined to traditional, conservative and clerical values, support national-conservative political parties. At the same time, the younger, more urban and more educated population prefers civil-secular political options and value patterns that such policies promote.

In Montenegro, identity-nomination differences between Bosniaks and Muslims have their foundation in different socio-cultural identities, which are reflected in political preferences. Muslims exclusively call their native tongue Montenegrin, and at the same time, they are less religious, that is, clerical, in contrast to Bosniaks who lament between Montenegrin and Bosnian language nominations. Muslims exclusively vote for civil, multi-ethnic parties, in contrast to Bosniaks, who equally vote for both mono-ethnic and multi-ethnic, i.e. civil parties.

Keywords: Bosniaks, social divisions and cleavages, value orientations, political parties, political preferences

Scientific area: Political science

Subfield: political-sociological

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	6
2.1. Definisanje osnovnih pojmova	6
2.2. Teorijske koncepcije društvenih i političkih podela i rascepa	7
2.3. Primena teorije socijalnih rascepa u postkomunističkim društvima	12
2.4. Društvene podele i rascepi u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori	15
2.5. Teorijska paradigma i hipotetički okvir	21
3. KONTEKSTUALNE KARAKTERISTIKE BOSNE I HERCEGOVINE, SRBIJE I CRNE GORE	26
3.1. Istorijska pozadina	27
3.1.1. Nacionalna diferencijacija Bošnjaka	27
3.1.2. Društvene i političke prilike od Berlinskog kongresa do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca	30
3.1.3. Društvene i političke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca	33
3.1.4. Drugi svetski rat i period Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije	38
3.2. Obnavljanje višestranačja u Bosni i Hercegovini	47
3.3. Obnavljanje višestranačja u Srbiji	53
3.2.2. Politička kompeticija unutar bošnjačkog segmenta u Srbiji	55
3.3. Obnavljanje višestranačja u Crnoj Gori	65
3.3.1. Politička dinamika unutar bošnjačkog segmenta u Crnoj Gori	70
4. INSTITUCIONALNI OKVIR I KARAKTERISTIKE BOSNE I HERCEGOVINE, SRBIJE I CRNE GORE	74
4.1. Institucionalni okvir i socio-demografske karakteristike Bosne i Hercegovine	76
4.1.1. Institucionalne karakteristike Bosne i Hercegovine	76
4.1.2. Socio-demografske karakteristike Bosne i Hercegovine	79
4.2. Institucionalni okvir i socio-strukturne karakteristike Srbije	84
4.2.1. Institucionalne karakteristike Srbije	84
4.2.2. Socio-demografske karakteristike Srbije	90
4.3. Institucionalni okvir i socio-demografske karakteristike Crne Gore	92
4.3.1. Institucionalne karakteristike Crne Gore	92
4.3.2. Socio-demografske karakteristike Crne Gore	97
5. VREDNOSNO-IDEOLOŠKA KLASIFIKACIJA RELEVANTNIH POLITIČKIH PARTIJA BOŠNJAČKOG SEGMENTA U BOSNI I HERCEGOVINI, SRBIJI I CRNOJ GORI	104

5.1. Vrednosno-ideološka klasifikacija relevantnih partija bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini	104
5.1.1. Partijski sistem u Bosni i Hercegovini.....	104
5.1.2. Relevantne partije bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini.....	109
5.1.3. Vrednosno-ideološka klasifikacija partija bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini	111
5.2. Vrednosno-ideološka klasifikacija relevantnih partija bošnjačkog segmenta u Srbiji	124
5.2.1. Relevantne partije bošnjačkog segmenta u Srbiji	124
5.2.2. Vrednosno-ideološki profili bošnjačkih partija u Srbiji.....	125
5.3. Vrednosno-ideološka klasifikacija relevantnih partija za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori ..	132
5.3.1. Relevantne partije za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori.....	132
5.3.2. Vrednosno-ideološka klasifikacija partija za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori	135
6. METODOLOŠKI OKVIR	140
6.1. Metodološki plan.....	140
6.2. Operacionalizacija i faktorska analiza varijabli	140
6.3. Tehnike obrade podataka	148
7. REZULTATI	150
7.1. Opis i analiza socio-demografskih karakteristika uzorka.....	150
7.2. Analiza vrednosnih orijentacija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori	154
7.2.1. Preovlađujuće vrednosne orijentacije i stavovi Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori.....	154
7.2.2. Ključne razlike u vrednosnim orijentacijama i stavovima među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori	198
7.3. Potpuni rascepi u Bosni Hercegovini	203
7.3.1. Uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.....	204
7.3.2. Uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.....	210
7.3.3. Uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini..	213
7.3.4. Uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini	215
7.4. Tematske podele Bošnjaka u Srbiji	225
7.4.1. Uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije Bošnjaka u Srbiji	225
7.4.2. Uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji	230
7.4.3. Uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji	231
7.4.4. Uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji.....	233

7.4.5. Političke podele među Bošnjacima u Srbiji.....	242
7.5. Društvene i političke podele Bošnjaka u Crnoj Gori	258
7.5.1. Nominacijsko-identitetske razlike Bošnjaka u Crnoj Gori	259
7.5.2. Uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije Bošnjaka u Crnoj Gori	259
7.5.3. Uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori.....	266
7.5.4. Uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori.....	269
7.5.5. Uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji.....	271
7.5.6. Identitetske podele i kulturološki obrasci Bošnjaka u Crnoj Gori.....	281
7.5.7. Patriotska privrženost, društvena i politička integrisanost i etničko distanciranje Bošnjaka u Crnoj Gori	285
8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	291
8.1. Ključne razlike između Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore	292
8.2. Osnovne linije podela među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini	294
8.3. Osnovne linije podela među Bošnjacima u Srbiji	295
8.4. Osnovne linije podela među Bošnjacima u Crnoj Gori.....	297
LITERATURA	301
PRILOG: UPITNIK	317

1. UVOD

Doktorska disertacija pod nazivom „Društvene i političke podele i rascepi Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori - uporedna analiza“ je pokušaj da se osvetli jedan deo društvene i političke stvarnosti kod Bošnjaka/Muslimana¹ u postjugoslovenskom i postkonfliktnom periodu. Iako je bilo mnogo studija na temu društvenih i političkih podela i rascepa, retke su one koje se fokusiraju na jednu nacionalnu zajednicu koja živi u različitim državnim, političkim i društvenim kontekstima. Još jedna specifičnost ove teme, između ostalog, leži u činjenici da Bošnjaci, nisu u potpunosti konstituisali i konsolidovali svoj nacionalni identitet na nivou ukupnog etničkog korpusa, te se kao rezultat toga, u pojedinim državama, javljaju identitetsko-nominacijske podele koje i dalje predstavljaju važan izvor neslaganja, ne samo unutar društvenih i političkih elita, već i među „običnim“ ljudima. Identitetsko-nominacijske podele ne pokazuju isti intenzitet u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, već se u značajnoj meri razlikuju, što dodatno doprinosi intrigantnosti ove teme.

Osnovna istraživačka namera nam je da iz politikološko-sociološkog ugla, na celovit način ustanovimo, opišemo, analiziramo i uporedimo društvene i političke podele kod Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Rezultati istraživanja treba da doprinesu potpunijem razumevanju aktuelnog društvenog i političkog trenutka u analiziranim državama, nudeći uvid u ključne linije podela koje, u perspektivi, mogu uticati na političku dinamiku unutar bošnjačke zajednice. U uvodnom delu disertacije biće detaljnije izložen istraživački problem, kao i predmet istraživanja, kako bi se pojasnili motivi, naučni značaj i ciljevi istraživanja.

Implozija komunizma krajem XX veka u zemljama Centralne i Istočne Evrope dovela je, između ostalog, do dubokih društvenih i političkih promena, preoblikovanja vrednosnih obrazaca i „kristalizacije rascepa“ koji su se reflektovali na oblikovanje političkog života (Deegen-Kraus, 2015: 46). Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je tih godina predstavljala poligon globalnog trenda ekonomske i političke transformacije sa ekstremnim i dramatičnim ishodima. Preoblikovanje socio-političkog miljea, povratak „etničkog“ u političko polje i pojava (reafirmacija) istorijsko-etničkih i kulturno-vrednosnih rascepa umnogome su obeležili politički život postjugoslovenskih društava. U procesu pluralizacije, nacionalne i etničke grupe ne zaobilaze tendenciju unutaretničke homogenizacije, mobilizacije i glorifikacije nacionalnih sentimentata (Orlović, 2008: 309). Etnifikacija politike² (Klaus Ofe, 1991), koja se odvijala u okolnostima krvave dezintegracije socijalističke Jugoslavije, uz simultanu političku i ekonomsku krizu, stvarala je „pored osećanja opšte nesigurnosti građana i sve veću distancu, animozitete i nepoverenje između etničkih zajednica“ (Bašić, Crnjanski, 2006: 30), doprinoseći dubokim i intenzivnim društvenim i političkim podelama i rascepima.

Društveni i politički rascepi nisu se isključivo formirali između etno-nacionalnih zajednica, već se trend polarizacije reflektovao i unutar nacionalnih zajednica. Proces fragmentacije i pluralizacije jugoslovenskog društva bio je „višedimenzionalan i zahvatio je sve institucije i sfere: od federalnog vrha do sela, pa često i porodice“ (Jović, 2013: 136). Od obnavljanja višestranačja, rascepi su značajno oblikovali partije i partijske sisteme u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, gde se pored „horizontalnih“ linija rascepa između različitih etničkih grupa, javila i vertikalna dimenzija rascepa unutar svake pojedinačne nacionalne zajednice (Orlović, 2011: 22). Trend društvenih rascepa, početkom 90-tih godina XX veka, nije zaobišao ni Bošnjake, iako usled snažne homogenizacije, te podele nisu bile duboke i intenzivne. U prvim godinama višestranačja, ključne linije neslaganja među Bošnjacima odnosile su se na nacionalna, statusna, državno-pravna pitanja, kao i na način i odabir strategija političkog delovanja, što je otvorilo prostor za postepenu političku fragmentaciju.

¹ U nastavku rada, koristićemo termin Bošnjaci kao zvanični naziv za ovu nacionalnu zajednicu, osim u situacijama kada pravimo diferencijaciju između dve nominacije: Bošnjaci i Muslimani.

² Etnifikacija politike predstavlja „proces u kojem društvena vezanost etničnosti postaje sve naglašenija u nekom društvu“ (Čačić Kumpes, 2004: 144)

Dinamične promene političkog, ekonomskog i sveukupnog društvenog konteksta u poslednjih trideset godina snažno su uticale na linije, prirodu i intenzitet društvenih i političkih podela među Bošnjacima. Pored uticaja kontekstualnih okolnosti promene državnih granica, odnosno okvira, menjale su prirodu partijske kompeticije (Orlović, 2011: 21), što sugerise na uticaj institucionalnog dizajna na političku dinamiku.

U disertaciji kombinujemo socio-strukturni i institucionalni pristup koji omogućava, uz postojeća teorijska saznanja i empirijsko istraživanje, veći saznavni potencijal uz dobijanje pravog uvida i „kompletne slike“ predmeta istraživanja.

Razlozi za ovakav pristup istraživačkom problemu su brojni. U politikološkoj teoriji postoji rašireno stajalište „o socijalnom utemeljenju politike i političkih partija“ (Slavujević, 2003: 9), koje naglašava snažnu socio-strukturnu refleksiju na politički život. Iako su neki savremeni politikolozi isticali umanjen značaj socijalnih rascepa za razumevanje političkih podela, oni i dalje zadržavaju važnost, pružajući osnovni uvid u prirodu političkih sukoba, interese i stavova koji motivišu učesnike u političkom procesu (Dign-Kraus, 2015: 36).

Kao osnovnu teorijsku paradigmu u disertaciji koristimo modifikovanu teoriju društvenih (socijalnih) rascepa (*social cleavages*), koja kroz socio-strukturnu prizmu objašnjava formiranje partijskih podela na osnovu dubokih, relativno trajnih rascepa oko temeljnih vrednosti i interesa u društvu. Ovi rascepi se preslikavaju na partijski sistem i zavise od institucionalnih, kulturnih i političkih faktora (Lipset & Rokkan, 1967: 16-33).

Pored socio-strukturnog pristupa, kao jedan od relevantnih pristupa u analizi društvenih rascepa, uzima se i institucionalni pristup, koji naglašava značaj institucionalnog okvira za političko organizovanje i strukturisanje partijskih podela (Sartori, Lijphart, Riker, Cox prema Slavujević, 2003: 9). Uticaj institucionalnog dizajna, koji obuhvata modele demokratije, državno uređenje, teritorijalnu organizaciju vlasti, strukturu egzekutive, oblik organizacije vlasti, modele izbornog sistema, na partijski sistem i celokupni politički život, manifestuje se kroz različite aspekte, kao što su priroda partijskog takmičenja, način donošenja odluka, stabilnost partijskog i političkog sistema, brojnost partija, ponašanje glasača, zastupljenost različitih socijalnih kategorija, ponašanje političkih aktera (glasanje za ličnost ili glasanje za izborne liste), način vođenja kampanje itd. (Orlović, 2015: 141-148).

Zanemarivanje institucionalnih faktora je podjednako pogrešno kao i izostavljanje socio-strukturnih determinanti pri analizi političke kompeticije, jer je dugogodišnji „sukob“ između socio-strukturnog i institucionalnog pristupa potvrdio da se partijsko takmičenje i politički život u jednom društvu ne može ispravno razumeti bez interakcije ova dva pristupa (Orlović, 2015: 153-154). Pored značajnih institucionalnih i kontekstualnih razlika između analiziranih država, razlog za kombinovanje oba pristupa leži pre svega u većem heurističkom potencijalu u cilju objašnjavanja strukturiranja partija i partijskih sistema uz uvažavanje socijalnog konteksta (Slavujević, 2003: 10). Ovaj pristup omogućava dublje sagledavanje složenih političkih procesa koji se odvijaju u različitim društvenim okolnostima, uzimajući u obzir kako institucionalne okvire, tako i socio-strukturne faktore.

U disertaciji kombinujemo kvalitativne i kvantitativne metode, što nam omogućava da sagledamo društvene i političke rascepe među Bošnjacima iz različitih perspektiva. Pregledom i analizom dosadašnje literature, stekli smo uvid u postojeća saznanja i teorijske postavke. Kada su u pitanju društveni i politički rascepi u Srbiji, ovom temom su se u svojim radovima bavili Jovan Komšić, Dragomir Pantić, Zoran Đ. Slavujević (2003), Slaviša Orlović (2007; 2008; 2011; 2015; 2016) Slobodan Antić (1999; 2007), Zoran Stojiljković (2008; 2011; 2015), Dušan Spasojević (2008; 2014; 2015; 2016; 2017; 2018), Miloš Bešić (2018; 2019) i drugi, analizirajući uticaj društvenih rascepa na formiranje i institucionalizaciju partijskih sistema, kako kroz kvalitativna tako i kroz kvantitativna istraživanja.

Društvenim rascepima u Bosni i Hercegovini bavili su se, kroz istorijsku perspektivu, Ivan Pepić i Višeslav Raos (2015) i Mirsad Karić (2011), dok se Mirjana Kasapović (1996) bavila rascepima iz

ugla institucionalizma i (ne)funkcionalnosti Bosne i Hercegovine. Dino Abazović (2012) je, kroz empirijsku studiju, analizirao vrednosne i identitetske podele unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini. Dženita Sarač-Rujanac (2015) razmatra identitetske dileme, podele i fragmentaciju Bošnjaka kroz prizmu višeslojnosti identiteta. Sveobuhvatnu analizu bošnjačke politike nudi Šaćir Filandra kroz svoje monografije *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (1998) i *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu* (2012).

Društvenim rascepima u Crnoj Gori su se bavili Slobodan Antić (1999), Filip Kovačević (2007), Jelena Džankić (2012, 2013), Ivan Vuković (2015), Olivera Komar i Slaven Živković (2016), Dušan Spasojević i Miloš Bešić (2018) analizirajući uticaj društvenih rascepa na formiranje partijskih sistema i ukupnu društvenu i političku dinamiku.

Za potrebe ove disertacije, sprovedeno je istraživanje vrednosnih stavova na uzorku od 800 ispitanika koji se nacionalno izjašnjavaju kao Bošnjaci/Muslimani iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, uzimajući u obzir socio-demografsku reprezentativnost uzorka. Terensko popunjavanje anketnih upitnika, koje smo formulisali i strukturirali, sprovedla je agencija Ninamedia Kliping d.o.o. Novi Sad u periodu od novembra 2020. do februara 2021. godine, što nam je omogućilo prikupljanje aktuelnih i pouzdanih podataka o vrednosnim orijentacijama i stavovima ispitanika. Za obradu i analizu dobijenih empirijskih podataka koristili smo brojne kvantitativne metode, odnosno statističke postupke, pomoću kojih smo testirali postavljene hipoteze.

Imajući u vidu da ovo istraživanje podrazumeva uporednu analizu tri studije slučaja koje se odnose na Bošnjake u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, koje se umnogome razlikuju u kontekstualnom i institucionalnom smislu, osnovno istraživačko pitanje je *da li su dominantne vrednosne orijentacije iste, slične ili različite; da li su podele i rascepi istovetni ili različiti u sve tri analizirane države i kakav je intenzitet i dubina podela i rascepa među Bošnjacima u predmetnim društvima?* Na osnovu dobijenih rezultata ustvrdićemo da li različiti institucionalni okviri i socio-politički konteksti u analiziranim državama doprinose razlikama društvenih i političkih podela.

Pored toga, cilj je da utvrdimo da li među Bošnjacima koji podržavaju različite političke partije postoje vrednosne podele i rascepi, odnosno *da li socio-demografske karakteristike i vrednosne orijentacije predstavljaju prediktivne faktore političkog odlučivanja i utiču na političke preferencije.* Drugačije rečeno, potrebno je istražiti da li se političke partije za koje glasaju Bošnjaci razlikuju na osnovu vrednosno-ideoloških orijentacija i u kojoj meri se partije pozicioniraju na vrednosno-ideološkoj skali, što utiče na političke preferencije birača.

Naše istraživanje prostorno obuhvata Bosnu i Hercegovinu (BiH), Srbiju i Crnu Goru prevashodno jer Bošnjaci u ovim državama čine značajnu populaciju.³ Bošnjaci u BiH predstavljaju većinsku nacionalnu zajednicu, dok u Srbiji i Crnoj Gori, iako malobrojni u odnosu na većinske nacionalne zajednice, pored statusa nacionalne manjine, od obnove višestranačja, pokazuju jasnu političku artikulaciju kroz partijsko organizovanje. Dodatno, analizirane države dele zajedničko istorijsko i državno-pravno nasleđe, kao i sličan kulturološki obrazac. Razlog izostanka analize drugih država bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u kojima žive Bošnjaci, pored relativno malog udela u odnosu na ukupnu populaciju u tim državama,⁴ jeste i izostanak kontinuiranog političkog organizovanja. S druge strane, razlike među analiziranim državama se pre svega odnose na

³ U Bosni i Hercegovini prema popisu iz 2013. godine, Bošnjaci čine 50,1% stanovništva, prema popisu stanovništva iz 2011. u Srbiji živi 2,33% Bošnjaka, dok u Crnoj Gori 8.65%.

⁴ Prema popisu iz 2021. godine u Severnoj Makedoniji živi 16.042 odnosno 0,87% Bošnjaka (Državni zavod za statistiku Republike Severne Makedonije, Popis 2021), u Hrvatskoj, prema popisu iz 2021. godine, Bošnjaka živi 24.131 odnosno 0,62% (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Popis 2021), u Sloveniji, prema popisu iz 2002. godine, živi 21.542 Bošnjaka odnosno 1,1% i 10.467 Muslimana odnosno 0,53% (Kancelarija za Statistiku, Popis 2002)

institucionalni okvir,⁵ kontekstualne karakteristike, različit ustavno-pravni status, kao i brojnost Bošnjaka u tim državama.

Po pitanju vremenskog određenja predmeta istraživanja, fokus je na aktuelnim društvenim i političkim podelama i rascepima. Kako bismo kontekstualizovali predmet istraživanja, u disertaciji ćemo pružiti kratak istorijski prikaz društvenih i političkih prilika sa fokusom na vrednosno-ideološke i nominacijske podele među Bošnjacima. Analiziraćemo popise stanovništva u dužem vremenskom intervalu radi boljeg uvida u određene aspekte istraživanja, dok ćemo relevantnost političkih partija odrediti na osnovu rezultata tri izborna ciklusa.

U pogledu strukture, disertacija se sastoji od osam poglavlja uključujući uvod i zaključak.

Pored kratkog *uvoda*, u *drugom poglavlju* biće definisani osnovni pojmovi, kao i teorijski koncepti društvenih i političkih podela i rascepa u post-komunističkim i postjugoslovenskim društvima. U ovom delu rada posebno ćemo se osvrnuti na odabrani teorijski model, koji u sebi sadržati gradaciju društvenih rascepa, sa jasno definisanim kriterijumima. Na kraju drugog poglavlja biće prikazan hipotetički okvir.

U *trećem poglavlju* ponudićemo kratak istorijski prikaz društvene i političke dinamike među Bošnjacima, kako bismo iz istorijske perspektive analizirali povezanost identitetskih, vrednosnih i političkih podela. Istorijska perspektiva je neophodan imajući u vidu, s jedne strane, zakasneli proces izgradnje nacije (*nation building*) tj. fluidnost, neizdiferenciranost nacionalnog identiteta i nekonsolidovanost identitetskog obrasca kod Bošnjaka i sa druge strane istorijsku ukorenjenost određenih dimenzija rascepa koje predstavljaju „fenomene dugog trajanja“ (Pantić, 2003: 95). U drugom delu ovog poglavlja biće prikazane društvene i političke prilike u analiziranim državama nakon obnove višestranačja, uz poseban osvrt na položaj, status, kao i unutaretničku političku dinamiku kod Bošnjaka. Cilj je da utvrdimo da li razlike u istorijskom, društvenom i političkom kontekstu analiziranih država imaju uticaj na ponašanje i delovanje Bošnjaka i političkih aktera bošnjačkog segmenta.

Četvrto poglavlje biće posvećeno institucionalnom dizajnu predmetnih država, gde ćemo analizirati institucionalne karakteristike Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore u smislu oblika organizacije vlasti (parlamentarni, predsednički, polupredsednički sistem), teritorijalne organizacije vlasti (kantoni, pokrajine, gradovi, opštine), modela demokratije (većinski, konsocijativni), modela izbornih sistema (većinski, proporcionalni, mešoviti), kao i razlike u ustavno-pravnom statusu Bošnjaka, uz prikaz brojnosti kroz popise stanovništva. Cilj analize institucionalnog dizajna je da utvrdimo da li se isti nacionalni identiteti ponašaju na isti, sličan ili različit način u zavisnosti od institucionalnog aranžmana.

U *petom poglavlju* klasifikovaćemo relevantne političke partije u predmetnim državama na ideološko-vrednosnoj skali. Kao kriterijum relevantnosti koristićemo rezultate izbora tri izborna ciklusa u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Vrednosno-ideološku klasifikaciju relevantnih partija za koje glasaju Bošnjaci u analiziranim državama, uradićemo pomoću teorijskog modela Herberta Kičelta (Kitschelt, 1995), gde se partijski sistemi formiraju na osnovu tri rascepa: univerzalizam-partikularizam; liberalizam-autoritarizam; tržišna alokacija-politička redistribucija, kao i modela Nenada Zakoška koji nudi linije rascepa: teritorijalno-kulturni (centar-periferija); ideološko-kulturni i funkcionalni (socio-ekonomski) rascep (Zakošek, 1998: 21). Nakon vrednosno-ideološke klasifikacije relevantnih partija, u cilju jednostavnije analize izvršićemo grupisanje partija u partijske blokove u državama gde je to neophodno.

U *šestom poglavlju* biće izložen metodološki okvir analize empirijskih podataka, zajedno s metodološkim planom i tehnikama obrade podataka. U cilju analize dobijenih podataka iz istraživanja vrednosnih stavova i ispitivanja postavljenih hipoteza u disertaciji, koristimo bivarijantne i

⁵ Institucionalne razlike u smislu državnog uređenja (unitarna, federalna), oblika organizacije vlasti (predsednički, polupredsednički), teritorijalna organizacija vlasti (kantoni, pokrajine, gradovi i opštine), modeli demokratije (većinski, konsenzualni) i razlika u izbornim sistemima (većinski, proporcionalni, mešoviti).

multivarijantne statističke metode: deskriptivnu statistiku, tabele kontingencije ili unakrsne tabele, korelacionu analizu, faktorsku analizu, analizu varijanse, Hi-kvadrat test, regresionu analizu, kanoničko-diskriminacionu analizu, interklasni koeficijent korelacije i uporedni metod.

U *sedmom poglavlju* analiziraćemo rezultate empirijskog istraživanja vrednosnih orijentacija i političkih preferencija ispitanika u predmetnim državama. U prvom delu ovog poglavlja, nakon opisa socio-demografskih karakteristika uzorka, analiziraćemo razlike u vrednosnim orijentacijama Bošnjaka iz predmetnih država. Nakon toga analiziraćemo osnovne linije podela kao i uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije ispitanika u pojedinačnim državama, koristeći Dign-Krausov teorijski model, čime ćemo testirati hipoteze. Dodatno ćemo testirati hipoteze koje su specifično vezane za bošnjački segment u pojedinim državama.

Na kraju, u zaključnim razmatranjima, sublimiraćemo rezultate naših analiza uz pokušaj prospektivnog zaključka o razvoju budućih društvenih i političkih podela među Bošnjacima.

Najopštiji cilj ove disertacije je da se ustanove i analiziraju dominantne vrednosne orijentacije, glavne linije društvenih i političkih podela i rascepa među Bošnjacima, kao i da se iste uporede. Takođe, naučni cilj je da se utvrdi karakter, stepen i dubina društvenih rascepa, odnosno da li se radi o razlikama, podelama ili punom rascepu među Bošnjacima, uzimajući u obzir institucionalne i kontekstualne razlike između analiziranih država. Osim toga, cilj ove disertacije je da se utvrdi na koji način se društvene podele i rascepi među Bošnjacima reflektuju i operacionalizuju u polju politike. Ambicija ovog rada je da, kroz otkrivanje „srži političkog takmičenja“ (Дигн Краус, 2015:35), saznamo da li iza površne političke kompeticije postoje dublje socio-strukturne i vrednosno-ideološke razlike unutar bošnjačkog segmenta, koje političke partije, kroz političku borbu, operacionalizuju.

2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. Definisanje osnovnih pojmova

Ključne pojmovne kategorije koje koristimo u doktorskoj disertaciji su: **vrednosne orijentacije, društvene i političke podele i rascepi, političke partije.**

Pojmovno određenje i definisanje vrednosti i vrednosnih orijentacija izaziva poteškoće u humanističkim naukama. Ne ulazeći u elaboraciju razloga teškoće pri definisanju ovih pojmova, u ovoj studiji ćemo koristiti socio-psihološku definiciju koja vrednosti određuje kao „relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činioca, a koje, zbog pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić, 1977: 277).

Kao što je u uvodu naznačeno, u doktorskoj disertaciji se dominantno koristi socio-strukturni pristup, koji „podrazumeva da se politički fenomeni prvenstveno objašnjavaju preko uticaja društvene strukture na politički život društva“ (Spasojević, 2014: 1). Kroz socio-strukturnu prizmu Lipset i Rokan su, kako primećuje Dušan Spasojević „pokazali da se politička scena razvijenih zapadnih društava može razumeti kao posledica postojanja dubokih i trajnih socijalnih podela – socijalnih rascepa (*social cleavages*) i političke prakse koja se razvila na osnovu tih rascepa (mada ne samo na osnovu njih)” (Spasojević, 2014: 1-2). Referišući se na Lipset-Rokanovu formulaciju, Spasojević definiše socijalne rascepe kao „ukorenjene linije društvenih podela koje postoje u jednoj političkoj zajednici”, naglasivši da su podele „po pravilu dugotrajne, vrednosno i organizaciono strukturirane i nastaju u vezi sa najvažnijim pitanjima u društvu” (Spasojević, 2014: 27). Slaviša Orlović dobro primećuje da se različita uverenja i vrednosti, uslovljena položajem socijalnih grupa u društvenoj strukturi, reflektuju na polje politike, gde preduzimači tj. političke partije „mobilišu mase, na nekoj ideologiji, kulturnom i socijalnom kapitalu“ (Орловић, 2015c: 104) međusobno se sukobljavajući oko temeljnih pitanja u društvu. Dakle, socijalni rascepi sadrže socio-strukturni, vrednosno-ideološki i organizacioni element, koji su u međusobnoj interakciji. Na tragu toga, Nenad Zakošek, uzimajući u obzir interakciju sva tri elementa (strukturni, stavovski i organizacioni), nudi preciznu definiciju socijalnih rascepa, prema kojoj rascepi predstavljaju sveobuhvatnu kategoriju koja „opisuje i društveni položaj pojedinih grupa birača, i njihova kulturna i ideološka obeležja što se iskazuje kroz stavove birača i uverenja, i na kraju, biračke preferencije političkog delovanja“ (Zakošek, 1998: 22).

Ako bismo sintetizovali različite definicije socijalnih (društvenih) rascepa onda bismo konstatovali da su oni *relativno trajne, snažno strukturisane, istorijski uslovljene razlike koje imaju jasno definisane nosioce u smislu društvenih grupa i koje se reflektuju u polje političke kompeticije*. Dakle, samo one razlike koje su generisane kulturnim, vrednosnim i socijalnim obrascima, tj. tamo gde postoji svest o pripadnosti određenoj društvenoj grupi javljaju se socijalni rascepi. Međutim, u savremenom, postindustrijskom društvu svest o pripadnosti određenoj društvenoj grupi kao i granice pripadanja, predstavljaju irelevantan ili u najmanju ruku zamagljen i nedovoljno izdiferenciran fenomen. U tom slučaju Kevin Dign-Kraus nudi zamenu za: grupnu samosvest u vidu zajedničkih vrednosti koje doprinose međusobnom prepoznavanju unutar grupe; zatvorene društvene grupe u vidu demografskih karakteristika koje u savremenom, mobilnom i pokretljivom društvu ni u kom slučaju ne mogu biti zatvorene (Дигн Краус, 2015:39-40). S toga se u disertaciji, kao društvene grupe tretiraju i one grupe koje ne ispunjavaju preduslov samosvesti i zatvorenosti kako je to definisano u klasičnoj teoriji socijalnih rascepa.

Kada socijalni rascepi dobiju jasnu političku artikulaciju, tada „postaju politički rascepi, pri čemu političke partije predstavljaju osnovne i najznačajnije, mada ne i jedine, agense njihove artikulacije, čime strukturišu sadržaj partijske kompeticije i, još šire, sadržaj glavnih političkih konflikata u društvu“ (Slavujević, 2003:12). Ovde je važno preciznije definisati političke rascepe (*political cleavages*) koji su karakteristični za postkomunistička društva. Kičelt, delimično pomerajući

političke rasepe iz socio-strukturnog polja u političko, definiše ih kao „rascep obeležen strankama koje nude konkurirajuće poruke i obraćajući se grupama birača podeljenim svojim položajem u društvenoj strukturi, svojim ideološkim shvatanjem i spremnošću da politički deluju“ (Kitschelt, 1992:11 prema Spasojević, 2008: 230). U ovoj disertaciji ćemo pod političkim podelama smatrati one podele koje su *bazirane na vrednostima (Kriesi, 2010) prevashodno se odnoseći na podele oko važnih političkih pitanja, koje ne moraju nužno da imaju utemeljenje u socio-strukturnim faktorima*. Tako shvaćene, političke podele nemaju izražen intenzitet i dubinu, pa ne predstavljaju fenomene dugog trajanja.

Uloga i značaj političkih partija u artikulaciji sukobljenih društvenih vrednosti i interesa je veliki. Prema socio-strukturnom pristupu političke partije predstavljaju „funktionalni izraz strukturnih sukoba u društvu“ (Kasapović, 1996) koje „reflektuju razlike unutar društva“ (Spasojević, 2008:226). Političke partije, kako primećuje Orlović, „pomažu da se kristaliziraju suprotstavljeni interesi u jednom društvu na osnovu postojeće društvene strukture“ (Orlović, 2015a: 105). Pored „ekspresivne“ (Lipset & Rokkan, 1990:93) funkcije, političke partije predstavljaju i „agente sukoba“ koji konvertuju temeljne društvene sukobe u političke zahteve, oko kojih se pregovara, što partijama daje još jednu ulogu „instrumenta integracija“ (Dulić, 2012: 71-72). Pored toga, političke partije mogu da utiču na produbljivanje postojećih i nastanak novih društvenih i političkih rasepa (Orlović, 2015c: 105). To znači da je uloga političkih partija, s jedne strane da kroz partijske programe formulišu socijalne rasepe, dok s druge strane politički akteri mogu uticati na postojeće i „sprečiti razvoj novih rasepa“ (Orlović, 2015c: 105). U disertaciji će težište biti na „ekspresivnoj“ funkciji političkih partija, tj. da li su političke partije funkcionalni odrazi društvenih podela i rasepa u kojima partije prate (artikulišu) linije društvenih podela i rasepa. U ovoj studiji kao supstitut za pojedinačne političke partije, tamo gde bude neophodno, koristićemo partijske porodice odnosno partijske blokove, koji su grupisani na osnovu vrednosno-ideoloških profila (Дигн Краус, 2015:40). Razlozi za to su brojni, a oni najvažniji ogledaju se u dinamiziranom političkom životu post-komunističkih društva, koja nemaju (u potpunosti) institucionalizovan partijski sistem, što za posledicu ima visoku volatilitnost i česte promene (nestanak i pojavljivanje ideološko sličnih partija) na partijskoj sceni.

2.2. Teorijske koncepcije društvenih i političkih podela i rasepa

Kao što je napomenuto u uvodnom delu disertacije, za istraživanje društvenih i političkih podela i rasepa među Bošnjacima koristimo Dign-Krausov teorijski modele, tj. modifikovanu teoriju socijalnih rasepa (*social cleavages*). Međutim, kako bismo ispravno razumeli o kakvim se modifikacijama radi i na koji način se vremenom menjala klasična teorija socijalnih rasepa, u ovom delu ćemo ponuditi prikaz teorije socijalnih rasepa koju su 1967. godine formulisali **Sejmur Martin Lipset i Stejn Rokan** (*Seymour Martin Lipset & Stein Rokkan*), kao i kratak osvrt na relevantnija stajališta koja modifikuju klasičnu teoriju i inovativne ideje koje pokušavaju da osavremene kako teoriju, tako i socio-strukturni pristup. Bitno je naglasiti da se uopšte ne osporava važnost klasične teorije, već se nastoji prilagoditi permanentno dinamičnom socio-političkom kontekstu koji se menjao od nastanka klasične teorije do danas.

Prikaz literature je organizovan u nekoliko segmenata, gde pored „klasične“ i „modifikovane“ teorije društvenih rasepa, dajemo pregled relevantnih radova u kojima se analizira društvena i politička dinamika u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori iz ove teorijske perspektive.

Analizirajući zapadno-evropska društva Lipset i Rokan su teorijom socijalnih rasepa, ponudili moćnu epistemološku paradigmu kojom se na uverljiv način objašnjava, kroz socio-strukturnu prizmu, formiranje partija i partijskih sistema. Polazna pretpostavka Lipset-Rokanove teorije podrazumeva da se partijske podele formiraju na osnovu socijalnih rasepa (*social cleavages*), koji predstavljaju *duboke, relativno trajne podele oko temeljnih vrednosti i interesa u jednom društvu*. Prema ovim autorima socijalni rasepi koji su relativno stabilni i dugotrajni, preslikavaju se na partijski sistem, i to

zavisi od institucionalnih, kulturnih i političkih faktora (Lipset, Rokkan, 1967: 16-33). U svom klasičnom delu *Cleavage Structure, Party systems And Voter Alignment*, Lipset i Rokan su ustanovili postojanje četiri temeljna sukoba koja su prerasla u rascepe: *država-crkva*, *centar-periferija*, *selo-grad* i *rad-kapital*. Pomenuta četiri temeljna rascepa, javljaju se kao posledica „prelomnih“ istorijskim događajima koji dovode do radikalnog preoblikovanja društvenih struktura i obrazaca. Autori navode da je *industrijska revolucija* i stvaranje *modernih nacionalnih država*, presudno uticalo na formiranje društvenih struktura koje su međusobno vrednosno i interesno sukobljene. Nacionalna država je svojim nastankom sebi konfrontirala crkvu, koja je želela da zadrži dominirajući društveni položaj, što je za posledicu imalo rascep *država-crkva*. Nacionalna država je donela i potrebu centralizacije državnog aparata i unifikaciju nacionalne kulture, što je izazvalo otpor kod onih koji su želeli da zadrže autonomnost, a time i sačuvaju regionalne i nacionalne osobenosti svojih mikro-zajednica, što je za posledicu imalo pojavu rascepa *centar-periferija*. Industrijska revolucija je donela rascep između narastajuće industrijske klase i zemljoposjednika koji su gubili društveni značaj, što je stvorilo liniju rascepa *selo-grad*, a ubrzana industrijalizacija je stvorila rascep između *kapitala* i *rada*, gde je radnička klasa isticala socijalne zahteve (Spasojević, 2008). Nova društvena struktura i konflikti unutar nje su izrodili političke partije koje su artikulisale novonastalim rascepima oko temeljnih društvenih pitanja. Upravo ova četiri klasična rascepa (rad-kapital, selo-grad, centar-periferija i država-crkva), koji su determinisali stvaranje političkih partija i partijskih sistema, zbog statičnog karaktera društvene strukture, prema Lipsetu i Rokanu, postaju „zamrznuti“ (*freezing*) (Orlović, 2019: 312). To konstatuju i sami autori koji tvrde da: „socijalni rascepi šezdesetih predstavljali su, sa nekoliko značajnih izuzetaka, strukturu rascepa iz dvadesetih godina“ (Lipset & Rokkan, 1967: 50 prema Спасојевић, 2015: 15). Statičnost društva i dugotrajnost društvenih vrednosti, normi i obrazaca sa jedne strane, ali i sukoba i konflikta sa druge strane, omogućili su autorima da formulišu „hipotezu zamrzavanja“. To je podrazumevalo relativno statičnu društvenu strukturu koja se nije menjala godinama pa čak i vekovima, i gde je partijski sistem bio fiksiran (Спасојевић, 2015: 15).

Iako je Lipset-Rokanova teorija socijalnih rascepa dala uverljivo objašnjenje za formiranje partijskih sistema, već nakon nekoliko godina od njene pojave javlja se, kod pojedinih autora, potreba za redefinisanjem ključnih linija rascepa. Početkom sedamdesetih godina XX veka dolazi do promene društvene strukture u zapadnim demokratijama i pojave novih „tema“. „Odmrzavanje zamrznutih rascepa“, kako je definisao danski teoretičar Pedersen (Orlović, 2019: 312), podrazumevalo je dinamiziranje društvene strukture koja je za posledicu imala pad klasičnih i pojavu novih društvenih rascepa.

Društvena struktura „postaje fleksibilnija i kompleksnija, a tradicionalne društvene vrednosti i prakse postaju manje značajne“ (Спасојевић, 2015: 16). Konformizacijom najnižih socijalnih slojeva, radništva i seljaštva u zapadnim društvima opada značaj pojedinih rascepa (kapital-rad, selo-grad). Dolazi do pada intenziteta nekih od tradicionalnih sukoba, gde „zbog urbanizacije sukob selo-grad, i zbog sekularizacije sukob crkva i laička država“ gube na značaju (Orlović, 2019: 312). To dovodi do opadanja i intenziteta konfliktnosti u društvu, i promene socio-strukturnog položaja i identiteta pojedinaca. Pojava novih zanimanja, pre svega u uslužnom sektoru dovodi do veće horizontalne i vertikalne društvene mobilnosti, što doprinosi i opadanju klasičnih društvenih podela (Спасојевић, 2015). Može se reći da je promena socio-strukturne paradigme uslovlila sveukupno opadanje klasičnih rascepa (rad-kapital, selo-grad, država-crkva, centar-periferija), te jačanje podela baziranih na *kulturno-vrednosnoj i identitetskoj ravni* (Elster, Offe, Preuss, Kitschelt).

Promene koje su dovele do pojačane dinamike unutar partijskih sistema i celokupnog društva u dobroj meri su „uzdrmale“ valjanost socio-strukturnog pristupa i same teorije socijalnih rascepa. Reafirmacija konkurentskih pristupa, poput institucionalizma, teorije racionalnog izbora i drugih, predstavljali su odgovor na „neuverljivost“ objašnjenja koja je nudila teorija socijalnih rascepa. Zarad odbrane socio-strukturnog pristupa, krenulo se u redefinisane osnovnih postavki teorije, gde su s jedne

strane, autori poput Ronalda Ingleharta (*Ronald Inglehart*) pokušavali da „spase“ teoriju uvođenjem novih dimenzija rascepa, a drugi su raščlanjivanjem koncepta pronalazili nove alatke (Dign-Kraus, Krisi, Enjedi). Treća grupa istraživača je kombinovanjem institucionalizma sa socio-strukturnim elementima (Kičelt, Bartolini, Mer) pokušavala da teoriju prilagodi novonastalim okolnostima (Spasojević, 2014: 3). Ono što je zajedničko za sve pomenute istraživače jeste konstatacija da je usled dinamične promene socio-strukturnog konteksta teza „zamrzavanja“ bila veoma sporna, te je svako iz svog ugla pokušao da spasi teoriju socijalnih rascepa. Načelno, prikazani autori ni u kom slučaju neosporavaju važnost klasične teorije, već pokušavaju da je prilagode permanentno promenljivom i dinamičnom socio-političkom kontekstu.

Među prvima je to uradio **Ronald Inglehart** (*Ronald Inglehart*) koji je analizirajući zapadno-evropska društva u dužem vremenskom intervalu zaključio da se „politika na Zapadu sve manje polarizuje prema društvenoj klasi, a sve više prema vrednostima“ (Inglehart, 1990: 280, prema Pantić, 2003: 96). Pored toga, ustanovio je da pojavom novih post materijalističkih tema dolazi do preoblikovanja postojećih vrednosnih rascepa (tradicionalizam–modernizam) (Inglehart, 1997 prema Pantić, 2003: 96). U zemljama razvijenog Zapada, jačanje značaja kulturno-vrednosne dimenzije rascepa istovremeno dovodi do umanjavanja značaja i konfliktnog potencijala materijalnih osa rascepa. Socio-strukturne promene doprinele su i partijskom pregrupisanju u zapadno-evropskim društvima, gde se socijalni i politički rascepi dominantno baziraju na ideološkoj i kulturološkoj ravni. Inglehart zaključuje da je redefinisana društvena struktura usloвила promenu partijske polarizacije, i preoblikovala definiciju leve i desnice u zapadno-evropskim društvima. To je za posledicu imalo pojavu novih oblika političkog organizovanja (oslobađanje građanstva) i veću participaciju građana, a istovremeno je dovelo do pada značaja tradicionalnih političkih partija. Takav trend je posledično doveo do pojave novih partija i pokreta baziranih, s jedne strane na novim vrednosnim orijentacijama (post-materijalizam- Inglehart, 1990), a sa druge strane, do ekspanzije sveobuhvatnih (*catch-all*) partija.⁶

Strukturne promene u društvima naprednog kapitalizma koje će se desiti u postindustrijskoj fazi primetio je i **Herbert Kičelt** (*Herbert Kitschelt*) pozivajući se na predviđanja Bela i Touraina iz 1960. godine, gde će svoj manifesni odraz imati i na političke preferencije građana i partijske sisteme. Kičelt konstatuje da je nesumnjivo došlo do izumiranja marksističke klasne podele, ali nije došlo do kraja distributivnog sukoba, već se politički sukob odnosi na strukturu upravljanja društvenih organizacija i stilovima kulturnog života (Kitschelt, 2004: 1). Kičelt će, razmatrajući rekonfiguraciju partijskih sistema u postindustrijskim društvima (Kitschelt, 2004), ustanoviti da političke preferencije birača imaju dva aspekta, tj. da je došlo do *dvodimenzionalnog rascepa* u razvijenim kapitalističkim društvima. Prvi se odnosi na preferenciju maksimiziranja prihoda i materijalne dobiti, u smislu odabira modela koji će optimizirati buduće prihode. Unutar njega su vidljiva dva pola, jedan koji podrazumeva *autoritarnu raspodelu*, a drugi *spontanu i tržišnu alokaciju* materijalnog bogatstva. Druga dimenzija se odnosi na „preferencije nad upravljačkim strukturama društvenog života u rasponu od „libertarijanskog“ do „autoritarnog“ (Kitschelt, 2004: 2).

Razmatrajući dominantne dimenzije rascepa **Džofri Evans** (*Geoffrey Evans*), poput Kičelta potvrđuje postojanje dvodimenzionalnog rascepa u većini društava (socio-ekonomska i kulturno-vrednosna dimenzija). Referišući se na Bornšajerovo (Bornschier, 2010) istraživanje koje je obuhvatilo šest evropskih država u periodu od 70-tih do 2000-tih godina, Evans, za razliku od brojnih autora, navodi da su redistributivna pitanja (ekonomska dimenzija) *u kontinuitetu vidljiva i bez opadanja*, a da je, s druge strane, ideološko-vrednosna dimenzija s početka 90-tih doživela ekspanziju sa rastom imigracionih kretanja u Evropi. Evans zaključuje da je evidentno došlo do porasta značaja druge (ideološko-vrednosne) dimenzije, ali ne na uštrb ekonomske dimenzije (Evans, 2010: 642). Evans

⁶ Teme poput zaštite životne sredine, rodne jednakosti, seksualnih prava, nuklearne energije usloviće pojavu novih rascepa. detaljnije u Dulić Jasminka,(2012)

razmatrajući pitanje determinišućih faktora za pojavu socijalnih rasepe nudi dva modela: (1) konvencionalna perspektiva (odozdo na gore, *bottom-up*) gde socijalni kontekst (struktura) utiče na vrednosti, interese i političke preferencije i na taj način stvarajući rasepe i (2) alternativni model koji naglašava ulogu političkih aktera u „institucionalnom strukturiranju rasepa” (Evans, 2010: 635) (odozgo na dole, *top-down*). I pored svega, Evans, kao i mnogi autori konstatuje da je došlo o „opšteg pada rasepa” usled socio-strukturnih promena, ali i povećanog uticaja političkih aktera na samu promenu društvene strukture. Naglašavajući proaktivnu ulogu političkih aktera u razvoju podela i rasepa, Evans konstatuje da politički akteri ako žele da se ideološki razlikuju mogu da „otvore rasep” čime se stvara mogućnost za povećanje ili smanjenje strukturnog glasanja. Iz ove perspektive, političke partije svojom strategijom mogu povećati interakciju između stranke i glasača, za razliku od tradicionalnog pojma „kolektivne svesti” koji ne omogućava takvu vrstu motivisanosti birača (Evans, 2010: 641).

Za razliku od mnogih, **Kevin Dign-Kraus** (*Kevin Deegen-Kraus*) smatra da je Lipset-Rokanova definicija ključnih elemenata socijalnih rasepa preživela test vremena, sa visokim stepenom prilagodljivosti i pored brojnih modifikacija i uvođenja novih dimenzija rasepa od strane brojnih autora: tržišna alokacija-državna preraspodela; sekularizam-denominacija; etnička pripadnost-integracija; demokratija-autoritarnost; materijalizam-postmaterijalizam; i mnoge druge (Sartori 1976; Inglehart 1977; Lijphart 1984). Dign-Kraus svoju tezu pojašnjava, tvrdeći da rasep urbano-ruralno sada predstavlja geografske razlike; rasep rad-kapital predstavlja socijalni status; centar-periferija se pretvara u rasep u vidu kulturnih i etničkih razlika, a rasep država-crkva predstavlja rasepa u vrednosnim orijentacijama i religioznosti (Deegan-Krause, 2007: 541). U industrijski razvijenim zemljama ovi elementi strukturnih rasepa i dalje predstavljaju temeljne faktore oblikovanja partijskih sistema, zaključuje Dign-Kraus. U međuvremenu, usled promene društvene strukture i pojave novih „institucija” javljaju se i nove „institucionalne razlike”. Teme poput zaštite životne sredine, političke participacije, rodna pitanja, imigracije i dr. uslovile su pojavu novih političkih partija i u pojedinim zemljama, stagnaciju i nestanak stranaka koje su decenijama dominirale (Deegan-Krause, 2007: 542).

Potpuno drugačije viđenje ima **Zolt Enjedi** (*Zsolt Enyedi*) koji, analizirajući dinamične socio-strukturne promene u Zapadnoj Evropi, potkraj XX i početkom XXI veka, uviđa „negativne” posledice za socio-strukturno objašnjenje političkih podela. Razlog se nalazi u činjenici da su „sektorske promene (tercijalizacija), medijatzacija, bogatstvo, kongitivna mobilizacija, individualizacija i sekularizacija uništili osnovu stabilnih i politički homogenih grupa” (Enyedi, 2008: 289). Enjedi konstatuje da su promene dovele do pada političke homogenosti i partijske lojalnost, smanjenju tradicionalnih podela i rasepa, gde je politika postala „oslobođena socijalno-strukturnih sidara” (Enyedi, 2008: 290). Tradicionalne socijalne kategorije, kako primećuje Enjedi, sve manje utiču na političke preferencije, a direktna konfliktnost između socijalnih grupa je izgubila relevantnost za političku kompeticiju, zbog sve veće socijalne mobilnosti i sve manjeg *grupnog zatvaranja* (Enyedi, 2008: 299). Na osnovu toga Enjedi ističe da je politika rasepa u mnogome oslabljena (ali nije nestala), pre svega zbog pada povezanosti društvenog položaja i političkih preferencija, što je za posledicu imalo povećanje volatilnosti. Međutim, i pored toga što su izgubili na relevantnosti, socijalni rasepi su i dalje prisutni, u izmenjenom obliku, u mnogim evropskim društvima, smatra Enjedi. Potvrda toga je i uticaj religije u oblikovanju socijalnih rasepa i političkih preferencija u mnogim zemljama sveta. Pored toga, primetna je i reafirmacija starog rasepa centar-periferija, koja se manifestuje u vidu jačanja regionalnih struktura i identiteta u odnosu na nacionalne identitete. Najizraženiju podelu u savremenim društvima Enjedi vidi u odnosu prema globalizaciji, koja može da preraste u rasep: *globalizacijski dobitnici i gubitnici*. Prema autoru, kosmopolitski orijentisani građani, koji su visoko obrazovani predstavljaju socijalnu grupu dobitnika, nasuprot radnicima zaposlenim u javnom sektoru, nekvalifikovanim radnicima sa skromnijim obrazovanjem i konzervativnim vrednosnim stajalištima,

čime ne negira povezanost socio-strukturnog položaja sa vrednosnim orijentacijama i političkim preferencijama (Enyedi, 2008: 290-295).

Na sličnom fonu poput Enjedina je i **Hanspeter Krisi** (*Hanspeter Kriesi*) koji smatra da je ključno definisati stepen zatvorenosti i identifikacije društvenih grupa. Međutim, Krisi konstatuje da u savremenom društvenom kontekstu, koji obiluje fragmentiranošću i heterogenošću individualnih životnih iskustava, veoma je teško identifikovati bilo kakav osećaj grupne zatvorenosti. Utisak je, primećuje Krisi, da savremeni društveni kontekst dekonstruiše tradicionalnu socijalnu strukturu i rascepe, i uslovljava manju povezanost između političkih partija i društvenih grupa, smanjujući intenzitet strukturalnog i ideološkog glasanja (Kriesi, 2010: 673-674). I pored toga što je teško detektovati nove rascepe, Krisi ističe da izmenjeni socijalni kontekst nameće nove dimenzije rascepa, koje su pre svega bazirane na kulturno-vrednosnim podelama. Pozivajući se na Enjedija (Enyedi), Krisi konstatuje da su *podele među društvenim grupama više ukorenjene u vrednosno-kulturološkim nego socio-strukturnim razlikama*. Krisi ovo objašnjava činjenicom da pojedinci sličnih interesovanja i vrednosnih orijentacija uglavnom komuniciraju međusobno i dodaje da „pojedinci prilagođavaju svoje interakcije kako bi smanjili sukobe i maksimalizovali izloženost akterima koji su slični njima samima” (Kriesi, 2010: 678). U savremenom društvu interakcija između pojedinaca je manje određena prostorno i socio-strukturno (pol, klasa, obrazovanje) a više vrednosno-ideološki, zaključuje Krisi i dodaje da to posledično dovodi do ideološkog zatvaranja pojedinaca u uske krugove istomišljenika, što u konačnici dovodi do veće društvene fragmentacije. Segmentirane, vrednosno-ideološki homogenizovane društvene grupe koje biraju kanale informisanja u skladu sa sopstvenim uverenjima pojačavaju postojeće vrednosne orijentacije i veze između srodnih ideoloških stajališta i političkih preferencija, zaključuje Krisi. Razmatrajući političku polarizaciju u Sjedinjenim Američkim Državama, Krisi zapaža da je u pitanju polarizacija unutar političkih elita, koja može da pomogne biračima da se opredele za jednu ili drugu političku opciju. Krisi konstatuje da to ne znači nužno da je došlo do socijalnog rascepa, već pre svega do *političkih podela* u odnosu na konkretnu političku temu (Kriesi, 2010: 679). Ipak, referišući se na istraživanja brojnih autora Krisi ističe da je evidentno postojanje novih dimenzija rascepa koja se vezuju za denacionalizaciju (sukob pristalica suverenih nacionalnih država i integralističkog, globalističkog koncepta) (Stoll, 2010), transformaciju tradicionalne kulture (Bornschiefer, 2010), pitanja životne sredine, liberalizma, autoritarnost, imigracije (Dolezal, 2010; Strubager, 2010), koje imaju kulturološke osobine i odnose se na relaciju hijerarhija/tolerancija. Krisi nove dimenzije rascepa zasnovane na vrednostima smešta u osu *libertarijanizam - autoritarnost*, koja, u jednoj meri, ima ukorenjenost u socio-strukturnim karakteristikama (klasa, obrazovanje, dob, etnička pripadnost) sa delimičnim grupnim zatvaranjem. Pojava novih vrednosnih rascepa, prema Krisiju je uslovlila političko redefinisane etabliranih (*mainstream*) političkih partija, gde su socijal-demokrate usvojile niz programskih elemenata *Nove leve*, a demohrišćanske partije u dobroj meri preuzele programska načela *Nove desnice*. Krisi i pored toga zaključuje da je podela između leve i desnice i dalje dominantno zasnovana na socio-ekonomskom rascepu, dok je fragmentisanje desnice uslovljeno vrednosnim (uglavnom religijskim) rascepima koji predstavljaju transformisanu kulturološku dimenziju (Kriesi, 2010: 680-683).

Analizirajući razloge koji su od 60-tih godina doveli do promene partijskih sistema u Zapadnoj Evropi, **Simon Bornšajer** (*Simon Bornschiefer*) konstatuje da je „rastuća difuzija univerzalističkih vrednosti“ (Bornschiefer, 2010: 21) uzrokovala dramatične društvene promene mnogo više nego ekonomska modernizacija, koja je posledično pokrenula preoblikovanje političkog prostora. Bornšajer smatra da su kulturni sukobi, koji su se odvijali 60-tih i 70-tih godina XX veka, poput borbe za abortus, manjinska, homoseksualna i feministička (ljudska) prava, stavili nove teme na političku agendu, koje su mobilisale nove društvene grupe i pokrete, gde se klatno političkih konflikta pomerilo sa distributivnih (socio-ekonomskih) na vrednosne sukobe (Bornschiefer, 2010: 4). Prema Bornširu, razvoj obrazovanja u Zapadnoj Evropi tokom 70-tih i 80-tih godina predstavljao je „kritično razdoblje” koje

je uslovalo preoblikovanje društvenih i političkih podela (Bornschiefer, 2009, prema Schoultz, 2017: 40). Rascep se odvijao na linije *tradicionalno* (komunitarno) - *libertarijansko* (univerzalističko) gde su politički eksponenti predstavljeni kroz političke porodice koje se mogu svrstati u novu levicu (*New Left*) s jedne strane i ekstremno populističku desnicu (*extreme populist right*) sa druge strane. Bornšajer konstatuje da se savremeni politički sukobi u Zapadnoj Evropi odvijaju u dvodimenzionalnom prostoru rascepa, gde se prvi odnosi na socio-ekonomske sukobe, a drugi na kulturno-vrednosne, zaključujući da „(...) čak iako se dve dimenzije podudaraju (...) ekonomske i kulturne podele nisu spojene u jedinstvenu dimenziju sukoba“ (Bornschiefer, 2010: 22). U kojoj meri će dve dimenzije polarizovati partijski sistem i birače, prema Bornširu, zavisi od strategije koju izaberu same partije. Ovom konstatacijom autor potvrđuje ne samo postojanje interakcije između aktera i socijalnog tla, već i deterministički potencijal političkih partija (*top - down*) da utiču na stvaranje ili reafirmaciju rascepa. Na osnovu analize trendova u zapadno-evropskim društvima (Francuska, Švajcarska, Austrija) Bornšajer uviđa tendenciju desničarsko-populističkih partija da „stvari sveobuhvatnu tradicionalističko-nacionalističku političku subkulturu koja svoje sledbenike navodi da interpretiraju politiku u kulturološkom, a ne u ekonomskom pogledu“ (Bornschiefer, 2010: 22).

Čini se da je poslednja Bornšajerova konstatacija jako zanimljiva za razumevanje post-jugoslovenskih društava kojima ćemo se baviti u nastavku disertacije. Međutim, pre toga, osvrnućemo se na to kako teorija socijalnih rascepa može biti primenjena, uz određene modifikacije i na postkomunistička društva.

2.3. Primena teorije socijalnih rascepa u postkomunističkim društvima

Referišući se na Fukujaminu tezu (Fukuyama, 1992) o „kraju istorije“ i trijumfu liberalizma u socijalističkim državama, **Stefan Vajtfild** (*Stephan Whitefield*) konstatuje da nije došlo do „liberalnog konsenzusa“ i da su se strukturni rascepi u post-komunističkim društvima ipak desili (Whitefield, 2002: 183). Razmatrajući uzroke političkih rascepa u post-komunističkim društvima, Vajtfild ističe da ne postoji jednobrazna osa podela u tim društvima, te ustanovljava da su *kulturno nasleđe, oblici komunističke vladavine, način tranzicije, individualna socijalna iskustva, uticaj institucija i vrste partijskih strategija* faktori koji su usloveli različite ose rascepa. U svojoj empirijskoj studiji⁷ Vajtfild konstatuje da pored značajnih sličnosti, postoje i razlike, kako u socijalnoj strukturi, tako i u dimenzijama rascepa u post-komunističkim društvima. Ovaj autor zapaža da su zajednička obeležja tranzicionih društava, izrazita ideološka podeljenost prevashodno u vezi stepena distributivne i socijalne uloge države i odnosa prema etničkim pitanjima. Na tragu toga, Vajtfild konstatuje da je u post-komunističkim društvima došlo do prevođenja snažno strukturiranih društvenih i ideoloških podela u političko polje, tj. došlo je do stvaranja partijskih sistema zasnovanih na socio-strukturnim osnovama (Whitefield, 2002: 189). Prema ovom autoru, ideološke podele su povezane sa socio-strukturnim karakteristikama poput starosti, pola, obrazovanja, religijske i etničke pripadnosti, socijalnog statusa itd. Karakter komunističkog sistema ali i tranziciona politizacija nekih linija podela (npr. etničke podele), prema Vajtfildu, predstavljaju neke od najznačajnijih uzroka strukturnih podela. On naglašava da pojedini istorijski momenti u komunističkom periodu mogu doprineti nastanku podela i rascepa, koji će se kasnije odraziti na političku diferencijaciju i partijske preferencije birača (Whitefield 2002: 192). Negirajući stanovište da je komunistički period „obrisao“ sve socio-strukturne karakteristike društva, Vajtfild ističe da je modernizacijski efekat koji se desio u komunističkim zemljama, doprineo razvoju kognitivnih sposobnosti kod građana koji im je pomogao da se izbore sa transformacijama u post-komunističkom periodu, zaključujući da „komunistička vladavina nije uništila socijalne identitete, klase, religijske, regionalne i etničke pripadnosti, koje su predstavljale izvore podele, naprotiv, verovatno ih je u nekim slučajevima i stimulisala“ (Whitefield, 2002: 197).

⁷Empirijsko istraživanje je sprovedeno u 12 istočno-evropskih zemalja, koristeći podatke iz 1993-1994 godine

Iako ne zanemaruje post-komunistički institucionalni dizajn i tranziciono iskustvo, autor ističe značajniju ulogu „kulturne baštine“ i *identitetskih diferencijacija* pri oblikovanju podela i rascepa. Vajtfild ne zanemaruje i karakter komunističkog sistema i tu pronalazi uzrok određenih razlika u podelama kod tranzicionih društava. Zaključuje da su podele i rascepi bili slabiji u zemljama koje su imale „liberalniji“ komunistički model, za razliku od rigidnih komunističkih sistema (Whitefield, 2002: 193). On smatra da je u mnogim istočno-evropskim društvima komunistički „socijalni i društveni pejzaž“ (Whitefield, 2002: 184) ostavio trajne posledice na socijalnu strukturu, stvarajući pojedince nesenzibilne za političke ideje koji su duboko nepoverljivi prema političkim akterima i politici uopšte. U kontekstu toga, Vajtfild naglašava potrebu preciznog detektovanja fenomena, u smislu: da li su u pitanju podele ili rascepi u zavisnosti od ukorenjenosti i stabilnosti razlika unutar društva (Whiterfield, 2002: 183). Prema ovom autoru, visoka volatilnost partijskog sistema ukazuje na nestabilnost i neukorenjenost političkih rascepa, što predstavlja indikator razlikovanja podela od punog rascepa. Vajtfild čak konstatuje da rascepi mogu biti stabilizirajući faktor u demokratskoj konsolidaciji u post-komunističkim društvima.

Poput Vajtfilda ni **Herbert Kičelt** (*Herbert Kitschelt*) se nije slagao sa teorijom „*tabula rasa*“ jer je ostavljala premalo prostora za objašnjavanje razloga postojanja mnogih programski i ideološki profilisanih partija u post-komunističkim društvima. Prema Kičeltu razvoju i karakteristikama partijskog sistema u post-komunističkim društvima, doprineli su brojni faktori: pred-komunističko iskustvo, varijanta komunističke vladavine, ali i tranzicioni institucionalni dizajn političkog i partijskog sistema (Kitschelt, 1995: 451-455). Upravo ovi faktori, prema Kičeltu, su doprineli razlikama u hijerarhiji i odnosu društvenih i političkih rascepa u post-komunističkim društvima. Autor ističe da u pojedinim post-komunističkim društvima koja su imala osobene oblike komunističke vlasti (patrimonijalni komunizam) jako je teško strukturno definisati i jasno razgraničiti ose rascepa. Ističući važnost istorijskog nasleđa za obrazovanje političkih rascepa, Kičelt navodi različita iskustva post-komunističkih društava, navodeći primer kako u pojedinim zemljama pristalice i protivnici starog režima imaju istovetne anti-liberalne, autoritarne stavove, koji su suštinski zasnovani na različitim motivima (Kitschelt, 1995: 461-462). U takvim društvima razvoj programskih stranaka je otežan a demokratska konsolidacija usporena, smatra Kičelt, navodeći da iako u takvim društvima postoje društveni i politički rascepi, političke preferencije birača, tj. partijsko cepanje se neće preterano bazirati na njima jer su vrednosno-ideološki konflikti u drugom planu. S druge strane u društvima gde je bio na snazi birokratsko-autoritarni oblik komunističke vlasti, post-komunistički period će biti plodno tle za razvoj programskih partija, samim tim i uloga rascepa pri formiranju partijskih sistema je bila veća, zaključuje Kičelt (Kitschelt, 1995: 464). Autor ističe da su patrimonijalni komunistički režimi najpogodnije tle za razvoj etničkog rascepa, gde bivše komunističke, nacionalističke i manjinske stranke zagovaraju konzervativne i nacionalističke politike. U takvim društvima su potencijali za razvoj demokratsko-liberalnih politika niski, a ekonomske reforme u zaostajanju (Kitschelt, 1995: 465- 466). Razmatrajući stepen preklapanja određenih dimenzija rascepa, Kičelt je saglasan sa tvrdnjom da u etnički homogenim društvima postoji visok stepen preklapanja dimenzija: pro-tržišna alokacija resursa (dobitnici) sa modernizmom i kosmopolitizmom na jednoj strani i državne redistribucije (gubitnici) sa dimenzijom konzervativizma, nacionalizma i parohijalnosti na drugoj strani. Međutim, Kičelt zaključuje da je situacija dosta složenija u nacionalno i etnički heterogenim društvima, naglašavajući da „ono što čini razliku je politički položaj građana koji se *pojedinačno* zalažu za liberalizaciju tržišta, koji pripadaju etničkim grupama koje su *kolektivno* u nepovoljnijem položaju pri sticanju oskudnih ekonomskih resursa“ (Kitschelt, 1995: 463 kurziv autora).

Bez obzira na razlike između post-komunističkih društava Kičelt detektuje tri dimenzije rascepa koje su njima svojstvene: *univerzalistički-partikularni* koncept državljanstva, gde prvi podrazumeva inkluzivni pristup i individualna prava građana, dok je drugi etnički i kolektivistički za dominantnu naciju. Druga dimenzija podrazumeva koncept kolektivnog političkog upravljanja koji se deli na

liberalizam - autoritarizma. Ova dimenzija unutar sebe ima dve podkomponente: *politički i socijalni liberalizam*. Prema Kičeltu, prvi koncept podrazumeva široku sferu individualnih preferencija, dok je drugi koncept protiv participativne politike pozivajući se na autoritarne oblike ponašanja. Treća dimenzija rascepa formira se oko načina distribucije dohotka i imovine na *tržišnu alokaciju - državnu redistribuciju*. Prvi koncept zagovara liberalno tržište dok drugi zagovara državnu preraspodelu u korist ili protiv određenih društvenih grupa (Kitschelt, 1995: 458).

Analizirajući post-komunistička društva, **Enjedi** ističe socijalnu neukorenjenost političkih partija i izrazito veliku volatilitnost unutar partijskih sistema. Ipak Enjedi ne negira postojanje socijalnih rascepa i potvrđuje Vajtšildovo stanovište da post-komunistička društva sadrže strukturirane društvene i ideološke podele koje su povezane sa socijalnim faktorima (starost, obrazovanje, nacionalna i religijska pripadnost) (Enyedi, 2008: 298). Enjedi konstatuje značajne razlike u karakteru i dimenzijama rascepa između zapadnih i post-komunističkih društava u kojima dominiraju kulturološko-vrednosne dimenzije rascepa. Ova dimenzija rascepa je u dobroj meri povezana sa spoljno-političkim temama i stavovima prema njima, gde je odnos prema integracijama u Evropsku Uniju (EU) sastavni deo kulturološko-vrednosne dimenzije, koja je nesvojstvena zapadnim društvima, smatra Enjedi. Pored podela u vezi starog i novog režima, brzine tranzicije, autor ističe da je najznačajniji sukob na Istoku vezan za *odnos prema zapadnim vrednostima, liberalizmu, modernizaciji i nacionalnom identitetu*. Enjedi smatra da je visok stepen polarizovanosti, sa visokim emocionalnim nabojem u vidu otvorenog neprijateljstva prema političkim protivnicima, jedno od obeležja post-komunističkih društava. I pored toga, Enjedi zaključuje da, politička ostrašćenost ostaje na nivou sukoba među elitama, navodeći kako je konfliktnost na nivou društva, sa izuzetkom etničkih podela, na niskom intenzitetu (Enyedi, 2008: 298).

Analizirajući sličnosti i razlike rascepa u zemljama Zapada i post-komunističkim državama **Dign-Kraus**, poput Enjedija, potvrđuje da pored određenih sličnosti, postoje i značajne razlike. Postojanje podela u vezi ekonomskih pitanja, nadopunjuju se neekonomskim rascepima, koji su veoma izraženi u pojedinim post-komunističkim društvima, smatra Dign-Kraus. Pozivajući se na Morenovo istraživanje (Moreno, 1999) autor zaključuje da su post materijalističke teme (poput zaštite životne sredine i seksualnih prava) marginalne, te da se kulturni rascepi u postkomunističkim društvima razlikuju od zapadnih. Dign-Kraus zaključuje da u post-komunističkim društvima rascep se javlja u *osi kulturna isključivost-kulturni liberalizma*, konstatujući da „postkomunističko kulturno pitanje ponajviše uključuje pitanja kao što su uloga crkve, pitanje abortusa, pornografije i konzumerizma“ (Deegan-Krause, 2007: 544). Dign-Kraus smatra da se u državama post-komunizma, za razliku od Zapada, javljaju podele *demokratska-autoritarna orijentacija* koja se snažno preslikava na partijski sistem, uviđajući da se ne radi o rascepu autoritarizam-liberalizam (kvalitet demokratije) svojstven Zapadu, već se odnosi na podelu koja na jednom polu isključuje demokratiju. Dign-Kraus uviđa da se u post-komunističkim društvima, unutar kulturnih rascepa pridaje veliki značaj nacionalnom pitanju, naročito po pitanju prava nacionalnih manjina. Istraživanja post-komunističkih društava su pokazala visok stepen jednoobraznosti pri glasanju nacionalnih manjina, gde su glasovi nacionalnih manjina uglavnom odlazile strankama nacionalnih manjina (Deegan-Krause, 2007: 544-545). Ovaj autor primećuje da u društvima sa izraženim etničkim podelama partijska podrška retko prelazi linije etničkih granica, pa se sa velikom verovatnoćom mogu predvideti glasačke preferencije (Deegan-Krause, 2007: 548-550). Međutim, pored horizontalne linije rascepa, Dign-Kraus zapaža strukturiranje vertikalnih rascepa unutar etničkih grupa, *gde se vertikalni rascepi podjednako javljaju i unutar većinskih i manjinskih nacionalnih zajednica* i prevashodno se odnose na pitanja uticaja religije na političke procese. Prema ovom autoru, upravo pitanje nacionalnih (manjinskih) prava stvara rasepe *unutar* etničke linije (vertikalni rascepi), koje predstavljaju odnos prema nacionalnom suverenitetu i eventualnoj pretnji nacionalnoj sigurnosti. On zaključuje da ove podele mogu da prerastu u pune

rascepe ako bi nacionalisti/fundamentalisti odneli uverljivu pobjedu na izborima (Deegan-Krause, 2007: 552).

Poput drugih istraživača post-komunističkih društava (Kitschelt, 1995; Whitefield, 2002) Dign-Kraus uviđa široki spektar razlika među državama, pa se ne može govoriti o unisonim obrascima podjela koje su primjenjive za sve države post-komunizma. U pojedinim zemljama dolazi do *preklapanja* određenih dimenzija rascepa, poput odnosa ekonomskih i kulturnih podjela dok su u drugim društvima ti polovi na suprotnim stranama. Ovaj autor smatra da su nacionalisti u pojedinim zemljama pro-tržišno orijentisani za razliku od drugih zemalja gdje su nacionalisti protivnici tržišnih reformi. Poput Kičelta (Kitschelt, 1995) i Dign-Kraus je utvrdio slična preklapanja poput nacionalističke dimenzije sa dimenzijom autoritarnosti. Prema Dign-Krausu, velike razlike u dimenzijama rascepa post-komunističkih društava se mogu pripisati prevashodno različitim istorijskim okolnostima i kulturnim nasleđem.

2.4. Društvene podele i rascepi u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori

Kada su u pitanju društveni i politički rascepi u Srbiji, ovom temom su se bavili brojni domaći autori, kako kroz kvalitativna tako i kroz kvantitativna istraživanja (Komšić, Pantić, Slavujević 2003, Orlović 2007, 2008, 2011, 2015, 2016; Antonić 1999, 2007; Stojiljković 2008, 2011, 2015; Spasojević 2008, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018; Bešić 2018, 2019).

Zoran Slavujević (2003), nudi četiri linije rascepa koje su karakteristične za političke podele u Srbiji: *socio-ekonomske, istorijsko-etničke, kulturno-vrednosne i ideološko-političke*. Od četiri ponuđene dimenzije rascepa za nas su značajne dve: 1. Istorijsko-etnički sa dve varijacije, „*horizontalna*“, čiji je indikator etnička distanca i „*vertikalna*“ gde se rascepi javljaju unutar etničkih grupa na parove: *kolektivno-individualno, nacionalno-građansko itd.* 2. Kulturno-vrednosni rascep se generalizuje dihotomijom *tradicionalno-moderno*, a unutar kojih se javljaju različiti vrednosni parovi: *autoritarni-tolerantni, religiozni-sekularni, konzervativni-liberalni*. Slavujević uviđa da istorijsko-etnički rascep tokom 90-tih godina u mnogome obeležava partijski sistem Srbije gde političke partije kandiduju identitetsko-statusne teme. Rascep građansko-nacionalno je u Srbiji prisutan od uvođenja višepartizma i ostao je da deluje do savremenih partijskih podjela, smatra Slavujević i zaključuje, da pored *horizontalne* linije istorijsko-etničkih rascepa, koja se javlja između dominantnih i manjinskih etno-kulturnih zajednica, *vertikalni rascepi se preslikavaju na partijsku scenu stvarajući par nacionalistička-građanska orijentacija* (Slavujević, 2003: 14).

Jovan Komšić (2003) smatra da je istorijsko-etnički rascep na jugoslovenskim prostorima imao i latentni i manifestni konfliktan karakter, koji je istorijski trajno strukturisan, dobijajući na intenzitetu u vremenu stvaranja nacionalnih država. Prema Komšiću, istorijsko-etnički rascep će imati konfliktan potencijal sve dok se ne reše otvorena državna i nacionalna pitanja (Komšić, 2003: 19).

Dragomir Pantić (2003) uviđa da su kulturno-vrednosni rascepi *fenomeni dugog trajanja*, relevantni za socijalno strukturiranje i partijsku konfiguraciju (Pantić, 2003: 95). Naglašavajući dvosmeran *među uticaj, socijalnog konteksta i političkih partija*, ovaj autor navodi da postoji i uticaj drugih društvenih činioca, koji mogu oblikovati političke partije, što prethodi kulturno-vrednosnim rascepima ili se javljaju istovremeno. U slučaju Srbije kulturno-vrednosni rascepi na osi *tradicionalizam-modernizam* utiču, na srednji rok, na partijsko pregrupisanje, ističući da je ova dimenzija rascepa „obuhvatnija i dublje ukorenjena u uslovima kulturne i materijalne egzistencije građana“ (Pantić, 2003: 97). S druge strane, dimenzija *liberalizam-konzervativizam*, iako proističe jednim delom iz kulturološke dimenzije, ima prevashodno političku prirodu. Pantić zapaža liniju podjela *autoritarnost-neautoritarnost*, koja se naslanja na osu *tradicionalizam-modernizam*, s tim što ova dimenzija zbog specifične „boje“ i kvaliteta omogućava razlikovanje demokratske od nedemokratske orijentacije (Pantić, 2003: 96-98).

Slaviša Orlović smatra da usled socijalne neutemeljenosti političkih partija i ideološke neisprofilisanosti u postkomunističkim društvima, političke preferencije birača se *ne zasnivaju na podudaranju vrednosno-ideoloških orijentacija sa političkim programima partija*. Orlović pojašnjava da se usled *deideologizacije* političkih partija, birači pri izboru stranaka rukovode pre svega, pragmatično-partikularnim interesima (Orlović, 2007: 16). Trend personalizacije politika i političkih partija, stavio je u drugi plan ulogu ideologije i političkih programa, pa je vezivanje birača za lidere stranaka došlo u prvi plan, smatra ovaj autor. Ipak, Orlović konstatuje da i pored toga što je došlo do „izvesne deideologizacije stranaka, nije toliko došlo do kraja ideologije, koliko su ideologije postale svedenije, kompetitivnije i operacionalizovanije“ (Orlović, 2007: 46). Orlović, referišući se na Markusa (Gzorgy G. Markus), primećuje da je u prvim godinama višestranačja dominirao rascep režim-antirežim koji je ukazivao na postojanje antisistemskih partija (Orlović, 2015a: 114). Pozivajući se na Slavujevićevu konstataciju da se ose istorijsko-etničkog i kulturno-vrednosnog rascepa u dobroj meri preklapaju (Slavujević, 2003), Orlović zaključuje da *ove dve dimenzije društvenih rascepa imaju sinergijski efekat na partijsko grupisanje u Srbiji* (Orlović, 2015c: 112). Prema Orloviću „istorijsko-etnički rascep umnogome obeležava partijski sistem Srbije u nekoliko dimenzija: ovaj rascep je relativno trajan; partije etničkih zajednica Bošnjaka (Muslimana), Mađara i Albanaca nalaze se na geografski koncentrisanim i pograničnim područjima u Sandžaku, Vojvodini i na jugu centralne Srbije, kao i na Kosovu i Metohiji; ovaj rascep će i dalje predstavljati generator podela i konflikta, dokle god ne bude na osnovu šireg konsenzusa rešeno državno i nacionalno pitanje...“ (Orlović, 2008: 313). Rascep nacionalno-građansko, koji je obeležio skoro sva post-komunistička društva, prema Orloviću, *ima više vrednosno-političku nego socio-strukturnu prirodu* i u izvesnoj meri se preklapa sa osom tradicionalizam-modernizam koji je „trajniji i temeljniji rascep istočnoevropskih i centralnoevropskih društava“ (Orlović, 2015a: 114). Orlović primećuje da je prisutnost ove ose rascepa zavisila od brzine modernizacije i spremnosti post-socijalističkih elita „da raskinu sa prošlošću“ (Orlović, 2015c: 111-112). Prema ovom autoru, rascep centar - periferija odnosi se prevashodno na odnos Vojvodine i Sandžaka (Raška oblast) prema centralnim institucijama u Beogradu, zbog teritorijalne koncentrisanosti Mađara i Bošnjaka, koji obrazuju veliki broj manjinskih (regionalnih) partija (Orlović, 2015c: 109). Orlović ukazuje na podjednaku važnost institucionalnih i kontekstualnih faktora za razumevanje partijskih sistema (Orlović, 2011) ističući da „ne dolazi uvek i svuda do partijskih podela i osnivanja partija duž linije društvenih rascepa“ (Orlović, 2015c: 105), naglašavajući važnost politizacije socio-ekonomskih i kulturnih podela od strane političkih aktera. Za predmet našeg istraživanja je posebno zanimljiv rascep religijsko-sekularno. Iako se u manjoj meri javlja među relevantnim političkim partijama u Srbiji, ovaj rascep je primetan na osnovu delovanja nekadašnjeg muftije Islamske zajednice u Srbiji Muamera Zukorlića koji je od 2016. godine pa sve do svoje smrti 2021. godine bio na čelu Bošnjačke demokratske zajednice (u decembru 2017. godine ova partija menja naziv u Stranku pravde i pomirenja). Prema mišljenju Orlovića, u slučaju političkog delovanja muftije Zukorlića, dolazi do kombinacije religijskih i regionalnih elemenata, „kao i opozicija manjinske u odnosu na većinsku kulturu“ (Orlović, 2015c: 120). Prema Orloviću, ništa manje podela u Srbiji poslednjih dvadeset godina ne izaziva i odnos prema NATO alijansi. Pitanje vojne neutralnosti ili eventualnog članstva Srbije u NATO-u, prema Orloviću može u perspektivi da predstavlja važnu liniju rascepa među političkim akterima (Orlović, 2015c: 114-115). Socio-ekonomski rascep koji je svakako prisutan, čini se da se u Srbiji ne reflektuje u punoj meri, koliko bi bilo očekivano. Orlović nudi objašnjenje tvrdnjom da u društvima gde „je partijska kompeticija zasnovana na pitanjima države“ u šta svakako spada Srbija „verovatno je da će problemi tranzicije sprečavati nastanak socijalno-ekonomskih rascepa“ (Orlović, 2015c: 122).

Prema **Zoranu Stojiljkoviću** (2008) „središnje polje političko-sociološkog pristupa analizi partija i partijskog sistema čini priroda i karakter veze koja se uspostavlja između socijalnog tla i njegovog (modifikovanog) partijsko-političkog izraza“ (Stojiljković, 2008: 241). Stojiljković ističe

teškoću jednoznačnog određivanja interesa i identiteta ako se ima u vidu međusobna isprepletanost socio-ekonomskih i kulturoloških faktora usled složenosti, izukrštanosti: klasnih, slojnih, rodnih, etničkih, generacijskih (Stojiljković, 2008: 32). „Lična jednačina birača“ za posledicu može imati da članovi iste socijalne grupe različito rangiraju svoje interese i identitete, pa na taj način imaju i različite političke preferencije, zaključuje Stojiljković. Pored toga, na političke preferencije mogu imati uticaj i drugi faktori, poput afiniteta prema određenoj političkoj partiji, njenom lideru, lukrativnoj koristi itd. (Stojiljković, 2008: 242). Na osnovu toga, Stojiljković ističe da je analiza odnosa socijalne pripadnosti, partijskog opredeljenja i seta političkih i vrednosnih orijentacija može dati odgovor na to da li partije preslikavaju socijalne interese, identitete i konflikte ili su političke partije kreatori političkih stavova u jednom društvu. Stojiljković postavlja pitanje da li politički akteri u veoma složenom društveno-socijalnom algoritmu identiteta i interesa mogu da artikulišu sve grupne interese povezujući ih i „svodeći tako složenu interesnu mapu društva na nekoliko linija političkih podela?“ (Stojiljković, 2011).

Dušan Spasojević smatra da su kulturno-vrednosni rascepi dominantno definisali linije partijskog pregrupisavanja u Srbiji. Razlog za povećanje uticaja kulturno-vrednosne dimenzije (u odnosu na socio-ekonomsku), autor pronalazi u uticaju međunarodnih aktera i političkog nasleđa, opterećenog ratovima iz 90-tih, nacionalizmom, otvorenim nacionalnim i teritorijalnim pitanjima (Spasojević, 2017: 33). Spasojević, referišući se na tvrdnju da „razlike koje nastaju na osnovu kolektivnih identiteta će se verovatno razviti u rascepe i dominirati i opstati“ (Arian, Shamir, 2008: 5, prema Spasojević, 2008: 231), navodi primer Bosne i Hercegovine koja potvrđuje predominaciju identitetskog glasanja i etničkih rascepa (Spasojević, 2008: 231). Analizirajući profile relevantnih političkih partija u Srbiji na izborima 2016. godine Spasojević zaključuje da je „*politika identiteta*“ *asimetrično postavljena*. Naime, nacionalističke i konzervativne partije više insistiraju na vrednosnim dimenzijama, a samim tim motivacija njihovih birača je znatno veća od birača građanske i liberalne orijentacije. Uzrok tome, ovaj autor pronalazi u liberalnim i modernističkim partijama koje ne uspevaju da nametnu teme i vrednosti koje bi motivisale njihove birače i proizvele veći stepen identifikacije (Spasojević, 2017: 47). Osim toga, Spasojević zapaža da su trenutni rascepi u post-komunističkim društvima, usled dinamike promena društvene strukture, privremenog karaktera i oročenog vremenskog trajanja (5-15 godina) i da će se, završetkom tranzicije transformacije i demokratske konsolidacije, pojaviti novi rascepi sa još „kraćim“ trajanjem (Spasojević, 2008: 235).

U Crnoj Gori su naročito izraženi društvene podele po identitetskim, jezičkim, crkven i drugim pitanjima. Brojni faktori su doprinosili razvoju ovih podela uključujući, prevashodno, istorijsko-kontekstualne, političke, etničke, religijske, kulturne i ekonomske faktore. Usled veoma heterogene etničke strukture stanovništva, etnički rascep dominira u crnogorskom društvu i reflektuje se na političke podele. Razmatrajući determinante i osnovne linije podela i rascepa u Crnoj Gori, **Slobodan Antić** (1999) pronalazi isti obrazac kao u Srbiji. Prema Antiću, linije rascepa iz 1920. godine su po svojoj stabilnosti i dubini u velikoj meri slični sa rascepima 90-tih godina, pripisujući to pre „strukturnim sličnostima nego u institucionalnom zamrzavanju rascepa“ (Antić, 1999). Antić konstatuje da su autoritarno-demokratski i integralističko-autonomaški rascepi podjednako prisutni u crnogorskom društvu 90-tih kao i 20-tih godina XX veka. Iako postoje sličnosti među rascepima u Srbiji i Crnoj Gori, Antić zaključuje da posledice po partijski sistem nisu istovetne. Istorijsko-etnički rascep u Crnoj Gori je znatno plići u odnosu na Srbiju, konstatujući da „u Crnoj Gori stranke narodnih manjina ne samo da nisu „antisistemske“ već i manjinski živalj većinom glasa za glavne nacionalne političke stranke“ (Antić, 1999), što predstavlja interesantnu tezu za naše istraživanje. Pozivajući se na Lajphartove „ukrštajuće rascepe“ (*crosscutting cleavages*) (Lijphart, 1977: 75) gde se stranke ne prostiru linijama rascepa, već prelaze na drugu stranu rascepa, Antić zaključuje da u Crnoj Gori postoji povoljnije tle za razvoj i učvršćenje demokratije nego u društvima u kojima to nije slučaj. Razmatrajući o relacionom i interakcijskom odnosu između socijalnog tla, ideološko-vrednosne

komponente i političkih aktera, Antić, konstatuje da je u Crnoj Gori uloga političkih partija u artikulaciji i tumačenju društvenih rascepa izrazita, ta da se rascepi nisu jednosmerno preslikavali na partijski sistem. U zavisnosti od političke strategije i potreba politički akteri pojedine rascepe mogu naglašavati i podsticati, dok druge mogu umanjivati i marginalizovati (Antić, 1999).

Jelena Džankić konstatuje da Crna Gora „pati“ od brojnih podela poput verskih, plemenskih, klasnih, etničkih (Džankić, 2013: 415) i uviđa da su usled nedovršenog procesa izgradnje nacije (*nation building*) i države etnički rascepi igrali ključnu ulogu u partijskoj kompeticiji (Džankić, 2013: 426). Ova autorka primećuje, pozivajući se na Srđana Darmanovića da je istorijski posmatrano nacionalni identitet u Crnoj Gori bio dvojak tj. *nacional homo duplex*, gde se crnogorski i srpski identitet međusobno ne isključuju već su se ljudi pravoslavne veroispovesti identifikovali sa oba identiteta (Džankić, 2013: 416). Džankić detektuje nekoliko ključnih momenata kada dolazi do politizacije rascepa i stvaranja dva etno-kulturna tabora, procnogorskog/ independističkog i prosrpskog/unionističkog. Preklapajuće podele u crnogorskom društvu oko državnosti i identiteta su, prema ovoj autorki, pomogle „cementiranju ideje etno-kulturne posebnosti Srba i Crnogoraca u unionistički, odnosno pro- independistički tabor“ (Džankić, 2013: 425).

Kao i prethodna autorka i **Ivan Vuković** (2015) uviđa da je jedna od bitnih karakteristika crnogorskog društva fluidnost nacionalnog identiteta. Analizirajući popise stanovništva u Crnoj Gori u intervalu od 1909. do 2011. godine, ovaj autor primećuje da je nacionalno izjašnjavanje bilo pod uticajem kontekstualnih okolnosti i uglavnom podložno političkim manipulacijama. Vuković zapaža da zavisno „od političkog konteksta u kojima se popis odvijao, broj Crnogoraca bi se povećavao, dok bi broj Srba proporcionalno opao i obrnuto“ (Vuković, 2015: 139), zaključujući da je nacionalni identitet važan faktor za celokupni politički život u Crnoj Gori (Vuković, 2015:138). Ivan Vuković i Filip Milačić (2017) ističu da političke partije u Crnoj Gori često zastupaju interese pojedinih etničkih grupa što nužno dovodi do polarizacije i političke nestabilnosti (Vuković, Milačić, 2017). **Filip Kovačević** (2007), analizirajući političke i društvene promene tokom tranzicionog perioda, kao i prethodni autori, uviđa značaj etničkih podela na politički život Crne Gore. Autor zapaža identifikaciju političkih partija sa određenim etničkim grupama što neminovno dovodi do dubljih političkih podela u društvu, dok su istovremeno postojale partije poput Socijaldemokratske partije, koja je pokušavala primeniti multietnički pristup uz integraciju svih etničkih grupa fokusirajući se na ekonomska i socijalna pitanja. Kovačević primećuje promenljivu dinamiku identifikacije etničkih grupa sa političkim partijama u zavisnosti od političkog konteksta, navodeći podršku birača srpske nacionalnosti koju je imala Demokratska partija socijalista (DPS) do 1997. godine. Nakon raskola unutar DPS-a, ta partija postaje glavni promoter crnogorskog nacionalnog i državnog identiteta, dok artikulaciju srpskih interesa preuzima Socijalistička narodna partija. Nakon 2000. godine DPS će pridobiti i pripadnike nacionalnih manjina poput Albanaca i Bošnjaka i u tom smislu će postati multietnička stranka, s ciljem da proširi biračku bazu i obezbedi pobjedu na referendumu o nezavisnosti 2006. godine.

Miloš Bešić i Dušan Spasojević (2018) analizirajući polarizaciju crnogorskog društva po pitanju NATO integracija, konstatuju da je u pitanju puni rascep koji se ne odnosi na vojno-bezbednosni aspekt, već na pitanje šireg identiteta i vrednosne orijentacije crnogorskog društva. Autori zaključuju da se politička pitanja (spoljno-politička, statusno-teritorijalna) neretko preklapaju sa identitetskim pitanjima, pojačavajući jedna drugu i stvarajući etničke podele (rascepe) u post-komunističkim društvima (Bešić, Spasojević, 2018: 141). Šta više, oni konstatuju da se politička pitanja, poput državno-pravnog statusa Crne Gore pre referendumu, u potpunosti preklapio sa etničkim pitanjem odnosa crnogorskog i srpskog identiteta, čime se ova dva rascepa učvrstila jedan drugog, stvarajući jedinstvenu liniju političkog rascepa po pitanju državnosti Crne Gore (Bešić, Spasojević, 2018: 141). Autori uviđaju da oni koji podržavaju nezavisnost Crne Gore i posebnost crnogorske nacije dele snažnu identifikaciju sa zemljama Zapada. Istovremeno, oni koji se identifikuju sa srpskim identitetom

se poistovećuju „ne samo sa Srbima kao nacijom, već i sa istočnom istorijskom vezom Crne Gore sa Rusijom“ (Bešić, Spasojević, 2018: 141). Autori su zaključili da se u etničkom pogledu pored Crnogoraca i pripadnici nacionalnih manjina, posebno Bošnjaci i Albanci zalažu za nezavisnu Crnu Goru, oslanjanje na Evropsku uniju, pristupanje NATO-u i otklonu prema Rusiji (Bešić, Spasojević; 2018: 147). Kao posledica duboko podeljenog društva u Crnoj Gori javlja se politička nestabilnost, koja je pojačana višedecenijskom vlašću Demokratske partije socijalista (Bešić, Spasojević, 2018: 141).

Kada su u pitanju društveni i politički rascepi u Bosni i Hercegovini, njih trajno obeležava dubok i intenzivan etnički rascep, koji istrajava od uvođenja višestranačja, tačnije završetka ratnih sukoba do danas. Bosna i Hercegovina predstavlja „podeljeno društvo u kojem se društveni rascepi međusobno pojačavaju jer se u toj zemlji etnički i konfesionalni identiteti gotovo u potpunosti preklapaju“ (Pepić & Raos, 2015:106). „Podeljeno društvo“, kako ga definišu **Ivan Pepić i Višeslav Raos** (2015), je ono društvo „u kojima je stanovništvo podeljeno dubokim društvenim rascepima te takve podele otežavaju konstituisanje koherentne političke zajednice i stvaraju probleme u efikasnom upravljanju sukobima unutar centralnih institucija političkog sistema“ (Pepić & Raos, 2015: 105-106). Ovi autori naglašavaju da je Bosna i Hercegovina podeljeno društvo sa *pojačavajućim* društvenim rascepima (*reinforcing cleavages*) u kojem se nacionalni i konfesionalni identitet u potpunosti preklapa (Pepić & Raos, 2015: 105-106) čime se pojačava i produbljuje društveni rascep. Pepić i Raos smatraju da su etnički i religijski rascepi u BiH oblikovali današnje segmentirano bosanskohercegovačko društvo i da svoje utemeljenje imaju u istorijskim procesima (Pepić & Raos, 2015: 105-106). Procesi modernizacije, koji su puni zamah dobili nakon Berlinskog kongresa 1878. godine i uspostavljanja austrougarske vlasti, doveli su do razvoja „zasebnih političkih, verskih, kulturnih i ekonomskih institucija i organizacija, ali i konačnom preklapanju verskih i nacionalnih imena“ (Pepić, Raos, 2015: 114), što je vremenom dovelo do institucionalizacije verskih i nacionalnih organizacija produbljujući društvene rascepe i blokirajući proces prelaska iz jedne društvene grupe u drugu (Pepić, Raos, 2015: 115). Autori primećuju da je segmentiranost društva u BiH bilo glavno obeležje u obe Jugoslavije, uz promenljiv intenzitet i dinamiku u zavisnosti od društvenih i političkih okolnosti, sve do obnavljanja višestranačja „kada je politizacija društvenih rascepa dosegla istorijski vrhunac“ (Pepić, Raos, 2015: 117).

Despot Kovačević (2019) takođe ističe dominaciju etničkih rascepa u političkom i društvenom životu Bosne i Hercegovine naglašavajući da „rat i institucionalni inženjering nakon rata dali su prostor za jačanje takve vrste rascepa, s obzirom da je rat učinio da i one teritorije koje nisu bile homogene postanu takve“ (Ковачевић, 2019: 79), te zaključuje da „u BiH su institucije uokvirene u sistem koji doprinosi očuvanju ove linije rascepa i famozni „vitalni nacionalni interes“ (Ustav BiH, 1995: čl. 4) kao mehanizam koji čuva stabilnost takve podele“ (Ковачевић, 2019: 80).

I **Goran Marković** (2016) je saglasan sa prethodnim autorima kada je u pitanju duboka podeljenost i segmentiranost društva u Bosni i Hercegovini, ističući da su oni podjednako duboki u celokupnom društvu u BiH, ali je intenzitet različit u zavisnosti od nivoa koji se posmatra. Ovaj autor ističe da je na državnom nivou, za razliku od entitetskog, snaga društvenih i političkih segmenata, tj. konstitutivnih naroda „takva da svaki od njih može sprečiti neometano odvijanje političkih procesa i dovesti u pitanje krhku stabilnost političkog sistema“ (Marković, 2016: 89). Marković uz konstataciju da je bosanskohercegovačko društvo obeleženo snažnom heterogenošću, zaključuje da je potreban „jedan integrativni sadržaj, kultura ljudskih prava koja bi odražavala svakovrsnu društvenu raznolikost“ (Marković, 2016: 104).

Kada su u pitanju istraživanja o dominantnim vrednosnim orijentacijama i linijama podela među Bošnjacima u Srbiji indikativni su nalazi koji su dobijeni na osnovu istraživanja koje je sproveo Institut društvenih nauka u Srbiji 2003. godine. Rezultati ukazuju na jasnu podelu kolektivne identifikacije kod Bošnjaka, između nacionalne i religijske komponente, ali i postojanja podela na liniji kulturno-

vrednosnih orijentacija na *osi modernizam-tradicionalizam i liberalizam-konzervativizam*.⁸ Nalazi ukazuju na većinsko opredeljenje (53%) Bošnjaka modernističkim vrednosnim orijentacijama, dok je tradicionalno orijentisano 8 % ispitanika, a mešoviti tip (tradicionalno-moderno) preferira 39%. Ovom nalazu treba dodati podatak koji govori o sklonosti Bošnjaka ka reformskim orijentacijama što se može svrstati u osu liberalizam-konzervativizam.⁹ Nalazi koji su dobijeni u istraživanju koje je sproveo Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji o *Stavovima mladih u Sandžaku - Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu*, govore da podrška modernizmu i liberalizmu, bar kod mladih Bošnjaka, nije toliko uverljiva, čak naprotiv. Visok stepen konzervativizma i etničkog distanciranja kod mladih Bošnjaka u Sandžaku, potvrđuje nalaz ovog istraživanja.¹⁰ Na osnovu istraživanja primetan je trend jačanja verskog identiteta u odnosu na nacionalni ali i veoma izražen *panislamski* sentiment kod mladih u Sandžaku, gde je privrženost islamskom svetu izrazilo oko 64% ispitanika¹¹ (Ilić, 2016). S druge strane, identifikacija sa Evropom, tj. evropskim vrednostima je oko 30%, što se podudara sa pretpostavkom antizapadnog, antiliberalnog stava kod mladih Bošnjaka (Ilić, 2016: 20).

Dino Abazović (2012) je jedan od autora koji se bavio podelama među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini. Naime, na osnovu empirijske studije *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije* (2012) Abazović jasno ukazuje na identitetske i kulturno-vrednosne podele unutar bošnjačkog segmenta. Abazović, na osnovu empirijskog istraživanja¹² uviđa diferenciranje, tj. vertikalni identitetske podele unutar jednog (te istog) nacionalnog korpusa, na Bošnjake i Muslimane. Ovaj autor smatra da podela na Bošnjake i Muslimane u Bosni i Hercegovini ne predstavlja samo razlikovanje u nominaciji (nazivu), već pre svega odražava diferencijaciju u vrednosnom i svetonazorskom smislu. Studija pokazuje da je kod Muslimana znatno izraženija sklonost ka konzervativizmu, autokratiji i antizapadnim sentimentima, za razliku od Bošnjaka koji su skloniji pro-zapadnim, liberalnim i demokratskim vrednostima.

U svojoj monografiji pod nazivom *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (1998), **Šaćir Filandra** detaljno istražuje politički razvoj Bošnjaka tokom dvadesetog veka, nudeći uvid u identitetsku, vrednosnu i političku dinamiku i razvoj Bošnjaka. Filandra detektuje kritične tačke kada dolazi do emancipatorskih skokova i analizira faktore koji su oblikovali političku stvarnost bošnjačkog naroda tokom vremena. Nadalje, Filandra se bavi i bošnjačkim identitetom u postjugoslovenskom dobu u svojoj studiji *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu* (2012). S druge strane, **Dženita Sarač-Rujanac** (2012) analizira identitetske dileme, podele i fragmentaciju Bošnjaka od 1980. do 1990. godine kroz prizmu odnosa između političkih i verskih elita. Oba autora zaključuju da među Bošnjacima postoji permanentna, višedimenzionalna fragmentiranost i podeljenost, koja se odnosi kako na nominacijske podele, podele unutar političkih i verskih elita, podele unutar „običnog” naroda, pa sve do podela između bosanskih Bošnjaka i onih koji žive u drugim ex-jugoslovenskim republikama, te zaključuju da su podele i rascepi imanentni i konstantni.

Istraživanja dominantnih vrednosnih orijentacija i društvenih podela Bošnjaka u Crnoj Gori su veoma oskudna. Ipak, **Šerbo Rastoder** (2003) u svojim istraživanjima nudi teorijska objašnjenja

⁸ Faktorska analiza je sadržala četiri strukture koja je u sebi sadržala 41 varijablu. Prva struktura je određena kao *odnos prema međunarodnim organizacija*, druga struktura je definisana kao *odnos prema ekonomskim reformama*, treća struktura je određen kao *religioznost* i četvrti faktor je naznačen kao *lider reformi* (Pantić, 2003:98-99).

⁹ Osa liberalizam-konzervativizam predstavlja izrazito političku dimenziju vrednosnih orijentacija. Sklonost Bošnjaka liberalnim i reformskim orijentacijama (58%⁹) je posledica, pre svega, percepcije da se pravno-politički status pozitivno menja u okolnostima ubrzane integracije Srbije u EU. (Pantić, 2003:119)

¹⁰ Naime, na pitanje koliko vam je bitna nacionalna i verska pripadnost pri odabiru partnera, mladi u Sandžaku u velikom procentu (etnička pripadnost oko 50%, verska pripadnost preko 75%) smatra da je to veoma bitno, s tim što je veći procenat važnosti vezan za religijski aspekt.

¹¹ Ovo potkrepljuju i nalazi koji na pitanje: koliko vam je važna pripadnost verskoj zajednici?, mladi u Sandžaku potvrdno odgovaraju sa preko 57%.

¹² Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 500 ispitanika, Bošnjaka/Muslimana,

nominacijskih i identitetskih podela među Bošnjacima u Crnoj Gori, dok **Miloš Bešić** (2019) kroz empirijsku studiju *Etnička distanca u Crnoj Gori deset godina nakon sticanja nezavisnosti* uviđa da su Bošnjaci, kao i drugi pripadnici nacionalnih manjina u Crnoj Gori bili *independistički orijentisani* po pitanju nezavisnosti Crne Gore, objašnjavajući da je takva orijentacija bila pre svega motivisana željom Bošnjaka da se odvoje od Srbije koja je percipirana, naročito nakon ratova na prostoru bivše Jugoslavije, kao „nacionalni neprijatelj“ (Bešić, 2019: 3).

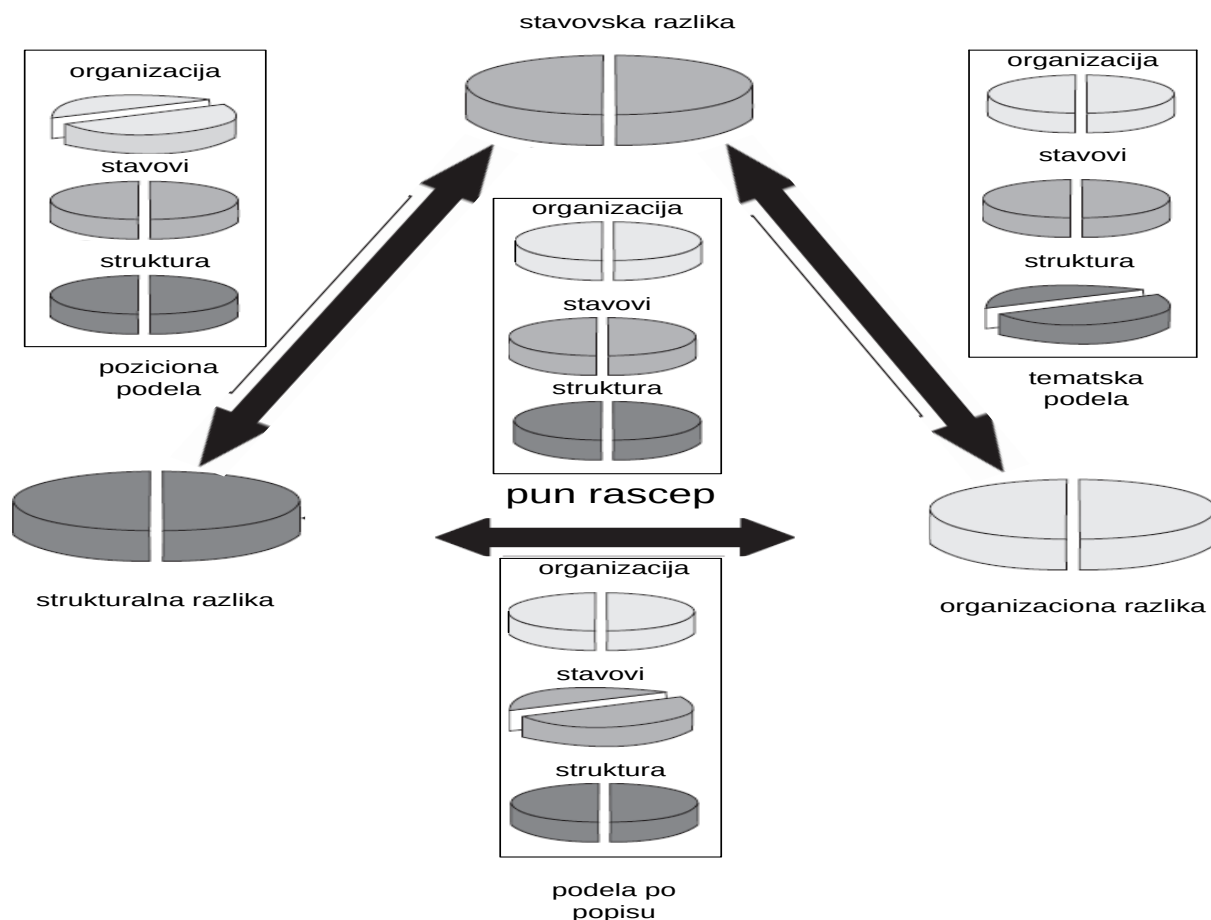
Iako postojeća saznanja i nalazi brojnih autora nude dobru polaznu osnovu za dalje istraživanje, ona uglavnom parcijalno obrađuju temu društvenih i političkih podela među Bošnjacima, gde nedostaje šira slika pomenutih procesa. Kako bi se jasno i precizno definisalo istraživačko polje u ovoj studiji, u narednom odeljku ćemo izložiti ciljeve istraživanja, teorijsku paradigmu i hipotetički okvir ove disertacije.

2.5. Teorijska paradigma i hipotetički okvir

U prethodnim odeljcima se videlo da je klasična Lipset-Rokanova teorija socijalnih rascepa, usled modifikacija brojnih autora (Inglehart, Elster, Offe, Preuss, Kitschelt, Whitefield, Bartolini, Mair, Deegan-Krause, Beyme, Enyedi itd.) u mnogome prilagođena savremenom društvenom kontekstu. Jedan od najznačajnijih razloga jeste činjenica da društvena struktura „postaje fleksibilnija i kompleksnija, a tradicionalne društvene vrednosti i prakse postaju manje značajne“ (Спасојевић, 2015: 16). Može se reći da je promena socio-strukturne paradigme usloвила sveukupno opadanje klasičnih rascepa (rad-kapital, selo-grad, država-crkva, centar-periferija), te jačanje podela baziranih na *kulturno-vrednosnoj i identitetskoj ravni* (Elster, Offe, Preuss, Kitschelt).

Zbog specifičnosti predmeta istraživanja, uzimajući u obzir postkomunistički i postkonfliktni karakter analiziranih društava, u disertaciji se kao teorijska osnova koristi Dign-Krausov model koji podrazumeva gradaciju između **razlika** (*difference*), **podela** (*divide*) i **rascepa** (*full cleavage*). Pre pojašnjenja Dign-Krausovog modela, na trenutak ćemo se osvrnuti na to kako su Bartolini i Mer (Bartolini, Mair 1990) definisali strukturu rascepa. Prema ovim autorima društveni rascepi sadrže tri elementa: *empirijski element* koji definišu u socio-strukturnom pogledu; *normativni element* koji predstavlja skup vrednosti i uverenja koji pruža identitetsku samoidentifikaciju; i *organizacioni/bihevioralni element* koji predstavlja skup i interakciju pojedinaca, institucije ili organizacije (Bartolini, Mair, 1990: 215, prema Deegen-Kraus, 2007: 538). Na osnovu toga proizlazi da se socijalni rascepi obrazuju na osnovu *interakcije društvene strukture, normativno-ideoloških orijentacija i političkog organizovanja*. Imajući u vidu da je za detektovanje **punog rascepa** (*full cleavage*) neophodno postojanje sva tri elementa, a pri analizi postkomunističkih društava, često nedostaju sva tri elementa, Dign-Kraus (Deegan-Krause, 2007) je izvršio gradaciju ne bi li precizno definisao „*nešto manje*“ od rascepa. U slučaju gde postoji jedan od elemenata punog rascepa, onda su u pitanju **razlike** (*difference*) koje mogu biti strukturalne, vrednosne (stavovske) i organizacione; ako postoje dva elementa onda su u pitanju **podele** (*divide*); a sa sva tri elementa govorimo o **punom rascepu** (*full cleavage*). (Slika 1)

Ovaj teorijski model je adekvatan za ovo istraživanje, jer daje mogućnost da se preciznije odredi da li među Bošnjacima postoje razlike, podele ili puni rascepi. Osim toga, Dign-Kraus pri definisanju **podela** (*divide*) nudi tri varijacije u zavisnosti od kombinacije elemenata: ako postoje vidljive strukturne i stavovske (normativne) razlike (*structure plus attitudes*) bez politički organizovane artikulacije tih podela onda govorimo o **strukturnim ili pozicionim podelama** (*position divide*); kombinacija strukture i političkog organizovanja (*structure plus institutions*) bez zajedničkih stavova predstavlja **popisne ili kastinske podele** (*census divide*); postojanje političke organizovanosti i stavova (*attitudes plus institutions*) bez jasno definisane strukture definišemo kao **tematske podele** (*issue divide*) (Deegen-Kraus, 2007: 539-540).

Slika 1: Šematski prikaz punog i nepotpunih rascepa (Deegan-Kraus, 2007:540 prema Spasojević, 2014:161)

Imajući u vidu da je primarni istraživački cilj doktorske disertacije da se utvrde, opišu i objasne osnovne linije društvenih i političkih podela i rascepa među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gore, kao i da se uporednom analizom ustanovi da li se i u kojoj meri društveni i politički rascepi među Bošnjacima razlikuju u predmetnim državama, formulisali smo sledeću **generalna hipoteza koja glasi:**

Uzimajući u obzir različite institucionalne i socio-strukturne karakteristike Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, društvene i politike podele i rascepi Bošnjaka se razlikuju po hijerarhiji, dubini i intenzitetu, gde unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa u Bosni i Hercegovini postoje puni rascepi (*full cleavage*), u Srbiji podele (*divide*), a u Crnoj Gori razlike (*difference*).

Generalna hipoteza je razložena na pet posebnih i unutar njih više pojedinačnih hipoteza koje glase:

Prva posebna hipoteza:

Razlike u hijerarhiji, dubini i intenzitetu društvenih i političkih rascepa među Bošnjacima u predmetnim državama, uslovljene su kontekstualnim tj. istorijskim, političkim i demografskim faktorima.

Prva pojedinačna hipoteza:

Bošnjaci u Bosni i Hercegovini čine većinu populacije što utiče na povećanu društvenu dinamiku i političku fragmentaciju koja omogućava formiranje vertikalnih linija rasepa.

Druga pojedinačna hipoteza:

Unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa u Bosni i Hercegovini uočava se smanjeni intenzitet i dubina vertikalnih rasepa koji su uslovljeni veoma dubokim i intenzivnim etničko-teritorijalnim (horizontalnim) rascepima koji dominiraju u postkonfliktnom i izrazito etnifikovanom bosansko-hercegovačkom društvu.

Treća pojedinačna hipoteza:

Bošnjaci u Srbiji su malobrojni i teritorijalno koncentrisani, što utiče na veći stepen društvene homogenizacije, manji nivo političke fragmentiranosti i niži nivo vrednosno-ideološke diferencijacije.

Četvrta pojedinačna hipoteza:

Među Bošnjacima u Srbiji osnovna linija podela bazirana je na osi: integralizam-autonomaštvo, koja u osnovi predstavlja horizontalni rascep centar-periferija gde dolazi do preklapanja etničko-teritorijalnog (rascep Srbi-Bošnjaci; centralizovana vlast-autonomija Sandžaka) i kulturnog (srpska nacionalna kultura-bošnjačka subkultura) rasepa. Ostale podele koje se javljaju među Bošnjacima u Srbiji su privremenog karaktera, uglavnom podstaknute delovanjem političkih elita (*top-down*).

Peta pojedinačna hipoteza:

Bošnjaci u Crnoj Gori su društveno akomodirani i politički integrisani što doprinosi niskom intenzitetu horizontalnih (etničkih) rasepa. Usled malobrojnosti među Bošnjacima u Crnoj Gori uočavaju se identitetsko-nominacijske razlike uz rudimentarnu političku dinamiku sa malim brojem bošnjačkih političkih partija, što uzrokuje izostanak vertikalnih rasepa.

Šesta pojedinačna hipoteza:

Nizak intenzitet horizontalnih linija rasepa između Bošnjaka i većinske nacionalne zajednice u Crnoj Gori, uz visok nivo patriotske privrženosti i nizak nivo etničke distance, kao i sklonost Bošnjaka prekoetničkom (*across ethnics*) glasanju, dodatno su doprineli izostanku vertikalnih rasepa unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa.

Druga posebna hipoteza:

Razlike u hijerarhiji, intenzitetu i dubini društvenih i političkih rasepa među Bošnjacima u predmetnim državama posledica su institucionalnih faktora: modela demokratije, teritorijalne organizacije vlasti, izbornog sistema.

Prva pojedinačna hipoteza:

U Bosni i Hercegovini konsocijativni model demokratije omogućava razvoj i istrajavanje etničko-teritorijalnih rasepa, koji utiče na visok stepen etnifikacije političkog prostora, getoizaciju nacionalnih segmenata i formiranje partijskih podsistema koji su međusobno nekompetitivni (nekomunikativni). Istovremeno, partijska kompeticija se odvija unutar nacionalnih segmenata na osnovu vertikalnih društvenih rasepa.

Druga pojedinačna hipoteza:

U Srbiji se uočava rascep unutar Bošnjaka na osi centar-periferija (integralizam-autonomaštvo) koji predstavlja osnovnu osu društvenih i političkih podela. Osim toga, izborni zakon, uz mehanizam afirmativne akcije za partije nacionalnih manjina, podstiče društvene rasepe i političku fragmentaciju, te međusobnu borbu za legitimitet manjinskog političkog predstavljanja.

Treća pojedinačna hipoteza:

Visok nivo ostvarenih političkih prava i institucionalne zaštite Bošnjaka u Crnoj Gori, doprinosi većem stepenu društvene integrisanosti i smanjenom potencijalu za razvoj društvenih i političkih podela unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa.

Treća posebna hipoteza:

U Bosni i Hercegovini unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa uočavaju se potpuni rascepi (*full cleavages*) gde postoje socio-strukturni i identitetski segmenti sa različitim vrednosnim orijentacijama koje se reflektuju na partijsku kompeticiju.

Prva pojedinačna hipoteza:

Među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini uočavaju se socio-strukturni segmenti koji se razlikuju u demografskim karakteristikama. Socio-demografsko diferenciranje podudarno je sa određenim vrednosnim orijentacijama na sledeći način: Stariji, manje obrazovani i ruralniji Bošnjaci su skloniji tradicionalno-konzervativnom vrednosnom obrascu, dok su mlađi, obrazovaniji i urbaniji skloniji modernističko-liberalnom obrascu.

Druga pojedinačna hipoteza:

Među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini dominira kulturno-vrednosna dimenzija rascepa: nacionalno (nacionalističko)-građansko koja se u velikoj meri preklapa sa linijama: tradicionalizam-modernizam, konzervativizam-liberalizam, religijsko-sekularno, prozapadno-antizapadno (orijentalno).

Treća pojedinačna:

Političke partije za koje glasaju Bošnjaci u Bosni i Hercegovini formiraju se na osnovu socio-demografskih karakteristika pristalica i njihovih dominantnih vrednosnih orijentacija pozicionirajući se na ideološkoj skali od nacionalno-konzervativnih do građansko-sekularnih partija.

Četvrta posebna hipoteza:

U Srbiji unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa uočavaju se tematske podele (*issue divide*) gde postoje razlike u vrednosnim orijentacijama koje se reflektuju na političke preferencije.

Prva pojedinačna hipoteza:

Osnovna linija podela među Bošnjacima u Srbiji odnosi se na ustavno-pravni položaj Sandžaka obrazujući osu podele na: integralizam-autonomaštvo, koja se reflektuje na partijsku kompeticiju.

Druga pojedinačna hipoteza:

Među Bošnjacima u Srbiji uočavaju se političke podele (*political divide*) po pitanju ustavno-pravnog statusa Bošnjaka, uloge i uticaja Islamske zajednice i Bošnjačkog nacionalnog veća, koje su situacionog i reaktivnog karaktera i nemaju socio-strukturnu ukorenjenost tj. uslovljene su društvenim i političkim kontekstom, te su relativno kratkog trajanja.

Treća pojedinačna:

Bošnjačke političke partije u Srbiji se dele na sistemske i antisistemske (integralističke-autonomaške) partije u zavisnosti od stavova koje zastupaju u vezi osnovnih linija podela.

Peta posebna hipoteza:

U Crnoj Gori unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa uočavaju se stavovske razlike (*issue difference*) koje nisu ukorenjene u socio-demografskim karakteristikama i ne reflektuju se na političku kompeticiju.

Prva pojedinačna hipoteza:

Među Bošnjacima u Crnoj Gori uočava se identitetsko-nominacijsko diferenciranje na Muslimane i Bošnjake, što predstavlja stavovski element razlika (*difference*).

Druga pojedinačan hipoteza:

Muslimani u Crnoj Gori, su skloni identifikovanju sa crnogorskim kulturnim obrascem, smatrajući Crnu Goru jedinom matičnom domovinom, dok Bošnjaci pokazuju privrženost i pripadanje široj bošnjačkoj naciji i kulturi, prihvatajući Bosnu i Hercegovinu kao maticu svih Bošnjaka.

Treća pojedinačna hipoteza:

Među bošnjačkim političkim partijama u Crnoj Gori ne postoje značajnije koncepcijske razlike pa se partijska kompeticija među njima uglavnom odvija na liderskoj i klijentelističkoj (lukrativnoj) osnovi.

3. KONTEKSTUALNE KARAKTERISTIKE BOSNE I HERCEGOVINE, SRBIJE I CRNE GORE

Pozivajući se na brojne istraživače (Markus, 1966; Lipset, Rokkan, 1967; Rose, Urwin, 1970; Kitschelt, 1992) Slavujević konstatuje „da ose partijskih podela i pravci partijskog grupisanja izražavaju u osnovi temeljne socijalne, etničke, ideološke, političke, kulturne, vrednosne, religijske i druge rascepe društva“ (Slavujević, 2003: 9). Posmatrajući partijsko grupisanje kroz socio-strukturnu paradigmu, ovaj autor zaključuje da će se političke podele u pojedinim zemljama formirati u zavisnosti „od stepena strukturisanosti i načina političke artikulacije različitih manifestnih ili latentnih konflikata u društvu, kao i od intenziteta socijalne i političke mobilizacije koje izazivaju“ (Slavujević, 2003: 9). Dakle, formiranje partija i partijskih sistema, kao i impuls političkim preferencijama u dobroj meri daje društveni i politički kontekst, pa je primena klasične i modifikovane teorije društvenih rascepa, koja je svoje utemeljenje prevashodno imala u društvenom kontekstu zapadnih liberalnih demokratija, naišla je na poteškoće kada se našla u postkomunističkom miljeu.

U kojoj meri društveni i politički kontekst utiče na polje politike govori i činjenica da je promena socijalne strukture i društvenih okolnosti dovela do promene hijerarhije postojećih i pojave novih linija rascepa u zapadnim društvima. Sa druge strane, urušavanje komunizma je izazvalo dramatičnu promenu društvenih, ekonomskih i političkih okolnosti u državama Istočne i Jugoistočne Evrope, pokrenuvši talas manje-više uspešne tranzicije iz nedemokratske u demokratske poretke. Razlike u socijalnom i političkom kontekstu Zapada i Istoka, uslovile su razlike u društvenim, a nakon toga i političkim podelama i rascepa između država Zapad i Istoka.¹³ Brojna istraživanja postkomunističkih država (Von Bajme, Kitschelt, 1992, Zakošek, 1998) su doprinela identifikaciji, generalizaciji i hijerarhiji osnovnih linija rascepa u tim društvima. Međutim, i pored toga, u cilju preciznog određivanja linija društvenih rascepa i razumevanja partijskih podela i političkih preferencija, deskripcija društvenih i političkih karakteristika konkretnih zemalja ostaje preduslov za to.

Da bi se ispravno razumelo ponašanje birača u određenom političkom kontekstu, Orlović, pozivajući se na Lipset-Rokanova zapažanja, napominje da nije dovoljno analizirati aktuelne sociokulturne strukture „već je potrebno spustiti istraživačku sondu malo dalje u prošlost i u složenije naslage kada su nastale inicijalne formacije partijskih alternativa i sekvence promena u izborima strukturalnih uslova“ (Orlović, 2011: 18). Presudni faktori koji utiču, kako na demokratska pravila i način partijske konkurencije tako i na razlike u rascepima, prema Vajtfildu su kulturno nasleđe, oblici komunističke vladavine, način tranzicije, individualna socijalna iskustva, uticaj institucija i vrste partijskih strategija (Whitefield, 2002: 184). Slično Vajtfildu i Kičelt koji tvrdi da su „priroda preddemokratskog komunističkog režima i način prelaska na demokratiju“ (Kitschelt, 1995: 452) važne determinante političke kompeticije.

Na tragu svega pomenutog, a u cilju razumevanja savremenih političkih procesa među Bošnjacima, neophodno je dati kratak istorijski prikaz kontekstualnih okolnosti XIX i XX veka kada

¹³ Generalizujući države post komunizma primetno je jačanje identitetskih podela koje su povezane sa pitanjem etničke i verske identifikacije koje imaju tendenciju „punog rascepa“ na osi nacionalno-građansko i religijsko-sekularno. Istovremeno, uviđa se trend slabljenja ekonomskih rascepa iako je početkom socio-ekonomske tranzicije došlo do ekstremne socijalne stratifikacije i osiromašjenja velikog broja stanovništva. U prilog ovome „Clark i Lipset, recimo, ističu da nastaju novi modeli stratifikacije koji se mogu opisati kao „fragmentacija stratifikacije“ koja pre svega podrazumeva: slabljenje klasne stratifikacije, naročito u uticaju klase na svakodnevni način života; umanjeње ekonomskog determinizma i povećanje uticaja kulturnih i društvenih faktora“ (Clark & Lipset, 1991: 408, prema Stojiljković, 2015: 41). Osim zemalja post komunizma, primetna je tendencija strukturnog povezivanja političkih preferencija sa religijskim orijentacijama u mnogim regijama sveta. Tako na primer u Severnoj Americi jača fundamentalističko hrišćanstvo, rimokatoličanstvo u pojedinim delovima postkomunističke Evrope, kao i jačanje ekstremnog islama u zemljama Bliskog Istoka. Dign-Kraus smatra da u društvima sa izraženim etničkim podelama partijska podrška retko prelazi linije etničkih granica, pa se sa velikom verovatnoćom mogu predvideti glasačke preferencije u takvim društvima (Deegan-Krause, 2007: 548-550). Istraživanja post-komunističkih društava su pokazala visok stepen jednoobraznosti pri glasanju nacionalnih manjina, gde su glasovi nacionalnih manjina uglavnom odlazile strankama nacionalnih manjina (Deegan-Krause, 2007: 544-545).

dolazi do diferencijacije nacionalnih identiteta na Balkanu, pojave prvih političkih partija, sazrevanja i izgradnje bošnjačkog nacionalnog identiteta. Čini se neophodnim da se ponude razlozi zakasnelog proces izgradnje nacije (*nation building*) i veoma izražene fluidnosti nacionalnog identiteta. Upravo su neizdiferenciranost nacionalnog identiteta i nekonsolidovanost kulturološkog obrasca predstavljali bitna obeležja i determinante brojnih društvenih i političkih procesa među Bošnjacima tokom celog XX veka. Ovi fenomeni koji predstavljaju „proces dugog trajanja“, mogu još uvek da imaju prediktivnu snagu na savremene društvene i političke podele.

U drugom delu ovog poglavlja biće detaljnije prikazan društveni i politički kontekst od obnove višestranačja u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na političku dinamiku unutar bošnjačkog segmenta.

3.1. Istorijska pozadina

3.1.1. Nacionalna diferencijacija Bošnjaka

Formativni okvir izgradnje nacionalnih identiteta kod južnoslovenskih naroda stvoren je na religijskim osnovama, koje su uticale na oblikovanje kulturnog obrasca i celokupnog načina život, praveći razliku između „nas“ i „njih“ (Sarač Rujanac, 2015: 160). Tone Bringa zapaža da se islam u bosanskom kontekstu mora uzeti kao „glavni konstitutivni faktor u kolektivnoj identifikaciji koji razlikuje bosanske muslimane od katoličkih Hrvata i pravoslavnih Srba“ (Bringa, 1996: 7). U tom smislu, treba praviti „razliku između islama kao društvenog identiteta, kao skupa formalnih doktrina, i kao stvarnih verovanja i praksi“ (Bringa, 1996: 7). Međutim, Filandra smatra da „proces postojanja nacijom kod Bošnjaka“ se nije odvijao „kroz konfesionalno-nacionalnu identifikaciju putem crkve, religijske institucije, već je bio više vezan za zemlju, teritoriju i vlast, državu“ (Filancia, 2015: 146).

U bosansko-hercegovačkom i širem balkanskom kontekstu, oblikovanje bošnjačkog nacionalnog identiteta treba razumeti kao međusobni uticaj islama i kulturno-civilizacijskog okruženja. Ovome treba dodati i predislamsku tradiciju koja je uticala na specifično praktikovanje islama kod Bošnjaka, stvarajući, kako primećuje Sarač Rujanac, čvrstu vezu između islama, kulturnog okvira i slovenskih praksi (Sarač Rujanac, 2015: 161). Na tom tragu Florina Biber konstatuje da su muslimanske zajednice na Balkanu usled udaljenog (perifernog) geografskog položaja u Osmanskom carstvu bile pod manjim uticajem *Velike Porte*, što je doprinelo kod Bošnjaka snažnijem razvoju *regionalnog identiteta* „koji ih je razlikovao od muslimana drugde na Balkanu, kao i u centru osmanlijske moći, Istambulu“ (Bieber, 2000: 21). Dženita Sarač Rujanac, pozivajući se na Antoni Smita (*Anthony D. Smith*), konstatuje da je na Balkanu pri formiranju nacionalnih identiteta došlo do prožimanja religijskog i nacionalnog, njihovog međusobnog povezivanja, preklapanja i harmonizacije (Sarač Rujanac, 2015: 158-159). Zanimljivo je zapažanje Bringa koja smatra da se u Bosni i Hercegovini nacionalna diferencijacija jedne etničke zajednice odvijala uz pomoć kulturoloških obrazaca drugih etničkih zajednica, gde je njihovo prisustvo bilo „potrebno za izgradnju kulturnog identiteta, budući da uglavnom kroz njeno prisustvo osoba dobija svest o sopstvenom etničkom identitetu“ (Bringa, 1993: 83). Filandra to definiše na način da „bošnjački nacionalizam u načelu proizilazi iz negativnog samoodređenja naroda“ (Filancia, 2012: 138). Referišući se na Filandru (2012), Dejan Jović pod negativnim samoodređenjem podrazumeva *šta mi nismo* (u ovim kontekstu, znamo da nismo Srbi, Hrvati), ali u isto vreme *ne znamo ko (šta) smo* (Jović, 2013: 148).¹⁴ Negativno samoodređenje, svakako nije specifikum etničke samospoznaje Bošnjaka, već bi se moglo reći da je većina južnoslovenskih identiteta formirana na negativnoj diferencijaciji.

Religijski identitet Bošnjaka koji je sačuvao svest o različitosti u odnosu na druge hrišćanske narode, istovremeno je usporio proces diferencijacije u odnosu na ostale muslimanske zajednice u

¹⁴ Prema Joviću negativno samoodređenje je „pretvaranje prethodnog *Mi* u *Neprijateljsko Drugo* za novo je *Mi* više pravilo nego iznimka. Nekadašnje *Mi*, koje sada postaje *Neprijateljsko Drugo* ima konstitutivnu funkciju za novi identitet“ (Jović, 2013: 148).

Otomanskom carstvu. Iako je postojalo dovoljno elementa koji bi mogli poslužiti za izgradnju posebnog bošnjačkog nacionalnog identiteta, čime bi se diferencirali od Turaka-Osmanlija, po uzoru na Srbe i Hrvate, to se nije dogodilo u formativnom periodu sredinom XIX veka. I pored toga što je slovensko poreklo kao i zajednički jezik, koji su Bošnjaci delili sa ostalim južnoslovenskim narodima, pre svih sa Srbima i Hrvatima, bio dovoljan razlog za jasnu diferencijaciju u odnosu na Osmanlije, zajednička religija i kulturološki obrazac koji su Bošnjaci delili sa Osmanlijama presudno je doprineo pogrešnoj identitetskoj (auto)percepciji. To dodatno iznenađuje imajući u vidu da je kod prvih osu diferencijacije predstavljala religija, dok je kod drugih slovensko poreklo i jezik bila vododelnica.

Kontekstualne specifičnosti u kojima se razvijao etno-religijski identitet bosanskohercegovačkih muslimana doprinele su njegovoj zakasneloj konsolidaciji i fluidnosti tokom dugog vremenskog perioda, što je rezultiralo povremenoj lamentaciji između nacionalnih identiteta sličnih naroda, sve do prve polovine XX veka.

Abazović primećuje da je na zakasneli proces izgradnje nacionalnog identiteta, a samim tim i na identitetsku fluidnost kod Bošnjaka u dobroj meri uticalo teološko učenje i univerzalistički karakter islama (Abazović, 2010: 17). Naime, islam u osnovi pokazuje otpor prema modernizatorsko-prosvetiteljskim idejama (u koje spada i nacionalizam) koje su esencijalno sekularne prirode, a istovremeno su produkt hrišćanske Evrope. Filandra primećuje da je Bošnjacima evropska ideja nacionalizma bila strana, i smatrala se „novotarijom, nečim prolaznim i antitradicijskim“ (Filancia, 2015: 145). Pored toga, islam je religija koja nadilazi duhovne aspekte, i na jedan celovit način definiše društvene odnose, normativno konstruišući mrežu socijalnih odnosa, ne ostavljajući prostor za upliv sekularnih (neislamskih) ideja. Pored toga što konstituiše pravo (*šerijat*), islam uspostavlja celovit društveno-politički poredak definišući funkcionisanje političke zajednice na principima islama. Teokratski karakter Otomanskog carstva, u kome je sultan bio svetovni ali i duhovni vladar (*halifa*), potvrđuje politički karakter islama. Ta osobenost islama, za razliku od drugih velikih monoteističkih religija, odvlačala je Bošnjake od ideje sekularizacije i *razdvajanja političkog od religijskog polja*, te je „sve do početka dvadesetog veka tendencija u muslimanskim zajednicama (je) bila više protiv nego li pro-nacionalna“ (Abazović, 2010: 17-18). Usled toga prostor za upliv modernih koncepcija identiteta i uređenja države i društva u muslimanskim političkim zajednicama je bio onemogućen.

Univerzalistički karakter islama može se definisati kao „univerzalna religija, nadnacionalna religija, i idealna, željena forma zajednice u ovoj religiji jeste *umma*“ (Abazović, 2010: 18).¹⁵ Islam svojom univerzalnošću prenebregava, etno-nacionalne, plemenske, rasne, socijalne različitosti i ujedinjuje ih u jedinstvenu religiju. Nacionalno inkluzivni i univerzalistički karakter islama, imao je za cilj da inkorporira različite nacionalne zajednice. Insistirajući na religijskoj identifikaciji, zanemarivao je nacionalno-etničke komponente zajednice, pa s toga, islam nije preferirao naciju, već je samo tolerisao (Abazović, 2010: 18). Među muslimanskim etno-kulturnim zajednicama je krajem XIX i početkom XX veka postojala rasprava o *nacionalnom i ummet identitetu*, što je svakako bilo od uticaja i na propitivanje identiteta kod Bošnjaka (Filancia, 2015: 145). Na prostoru na kojem su upravljale Osmanlije, sve do prodora moderne, krajem XIX veka, etničke zajednice su svoje identitetske diferencijacije temeljile na „osnovu tzv. *milleta*, odnosno sistema zasnovanog po osnovu konfesionalne pripadnosti podanika“ (Abazović, 2010: 15). Nakon upliva nacionalnih ideja, koji su inspirisali nacionalne pokrete u cilju oslobođenja od okupatora, kod većine južnoslovenskih naroda konfesionalna identifikacija konvertuje se u nacionalnu, što se u slučaju Bošnjaka, u tom momentu nije dogodilo.

Razlog za to, pored toga što je ideja nacije i nacionalizma predstavljala fenomen modernosti, koji je sporo prodirao u islamsku društvenu strukturu Otomanskog carstva, treba tražiti i u

¹⁵ „S obzirom na to da su Kur'anska mesta na kojima se nalazi reč *umma* toliko raznolika, mnogi autori smatraju da se njezino značenje ne može lako razgraničiti. Ipak, većina se slaže da je toliko sigurno da se pri tome svugde radi o nekim narodnim, jezičnim ili veroispovednim zajednicama koje su predmet božanskog plana spasa“ (Abazović, 2010:18).

konformizovanom položaju koji su imali Bošnjaci, naročito iz viših društvenih slojeva. Bošnjačko plemstvo toga vremena je, pored toga što je delilo sa Osmanlijama, religijsko-kulturni obrazac, bilo privilegovano u društveno-politički sistem carstva, pa je samim tim bilo izopšteno iz zahteva toga vremena za nacionalnom emancipacijom i oslobođenjem. Bošnjaci su, za razliku od drugih autohtonih naroda na Balkanu, imali upravljački i veleposednički status sa svim privilegijama i povlasticama koji su proizilazile iz toga. Iz tih razloga je bošnjačko plemstvo bilo limitirano da prihvati modernizacijske tokove, koje je za posledicu imalo statusno-socijalno redefinisane na koje nisu bili spremni. „Njena nespornost na reforme, ideju socijalne pravde i društvene jednakosti“ (Filandra, 2015: 147), bila je uslovljena socijalnim statusom gde su većinu zemljoposjednika (*begova*) činili Bošnjaci, dok su katolici/Hrvati i pravoslavci/Srbi bili kmetovi.¹⁶ Dok su drugi, mahom hrišćanski narodi, usled socijalnih pritisaka, na talasu nacionalizma razvijali nacionalnu ideju i pokrete, dotle su Bošnjaci iz oportunističkih razloga to ignorisali. U tim okolnostima malobrojna intelektualna elita, koja je imala modernizacijske svetonazore, nije pokazala senzitivnost za društvene tendencije, već je bila oportunistički nastrojena, potpuno odvojena od narodnih masa koje su bile „prepuštene sebi i van dometa instrumenata modernizacije, kao što su bili latinična pismenost i državno obrazovanje“ (Filandra, 2015: 150). Bošnjačke elite, uljuljkane u udobnom statusnom okviru, su „prespavale“ dinamičan kraj XIX i početak XX veka, koji je preko ideje nacionalizma omogućio oblikovanje nacionalne svesti i identiteta.

Nedostatak nacionalne ideje doprineo je nepostojanju nacionalnog pokreta, a usled toga nije bilo ni za očekivati da se dogodi izgradnja nacije (*nation building*) i nacionalne države Bošnjaka. Nema sumnje da stvaranju nacije ili prethodi (nacionalna) država ili je ona cilj nacionalnog pokreta. Ni jedno ni drugo nije bilo prisutno kod Bošnjaka, tj. „nisu imali percepciju evropskog pojma nacije shodno preovlađujućoj teoriji nacije-države, nisu imali sopstvenu nacionalnu ideologiju pa shodno tome nisu mogli ni imati sopstveni nacionalno-oslobodilački pokret“ (Filandra, 2015: 150).

Sve do Berlinskog kongresa 1878. godine, društvene prilike nisu dozvoljavale razvoj nacionalnog pokreta, a nakon okupacije Bosne od strane Austro-Ugarske, nastupa period obeležen izrazitim oportunizmom i introvertnošću bošnjačkih elita. Iako je u periodu Austro-Ugarske vlasti, krenuo prodor modernističko-prosvetiteljskih ideja, što je doprinelo emancipatorskom trendu, bošnjačka „elita u austrougarskom apsolutizmu nije videla ništa tragično niti dramatično, a kako je to, recimo na njega odgovorila srpska elita“ (Filandra, 2015: 150). I ako su Bošnjaci bili većinski narod, Bosna nikada nije bila bošnjačka/muslimanska nacionalna država, pa stoga nije moglo da dođe do *nacionalizacije nacije* od strane države, a ni obratno. Ako svemu ovome dodamo i izostanak nacionalnih institucija, koje u osmanlijskom periodu nisu postojale, a u periodu Austro-Ugarske vrlo stidljivo osnivane, onda i ne čudi što nije došlo do konverzije religijsko-kulturnog u nacionalni identitet Bošnjaka. Pored dominacije religijskog identiteta, izostanak jedinstvenih nacionalnih, političkih i kulturnih institucija kod Bošnjaka, doprineo je izostanku jednobraznog nacionalnog identiteta, što je uslovlilo razlike koje su se kasnije javile (Rastoder, 2004:31). Pokušaj Kalaja (*Benjamin Kallay*-austrijski upravitelj Bosne) da katolike i pravoslavce unificira „putem transkonfesionalnih nacionalno-idejnih konstrukcija“ (Mrduljaš, 2018: 9) poput „integralnog Bošnjaštva/Bosanstva“ već je zakasneo, imajući u vidu da se konverzija hrišćanskog stanovništva u nacionalne identitete Srba (pravoslavaca) i Hrvata (katolika) već dogodio potkraj XIX veka. Zanimljivo je da ideja „integralnog Bosanstva“ nije bila bliska ni Bošnjacima u BiH koji su tada koristili religijski naziv-muslimani (Kraljačić, 1987: 276 prema Mrduljaš, 2018: 10), iako Malkolm tvrdi da je Kalaj uspeo ubediti bosanske muslimane da prihvate promenu nacionalnog imena (Malcolm, 2011: 271) koja je imala, pored terminološke, i svoju integrativnu funkciju.

¹⁶ „Aristokratska zemljoposjednička elita kao povjesno prevaziđeni kasnofeudalni oblik kapitalnih odnosa u modernom demokratskom dobu, zatvorena u svoje staleški okvir, brinula je o svom vlastitom ekonomskom statusu i fragmentirani, staleški interes njena je zbilja i krajnji domet“ (Filandra, 2015:150).

3.1.2. Društvene i političke prilike od Berlinskog kongresa do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

Modernizacijski talas koji je nakon 1878. godine, sa dolaskom Austro-Ugarske monarhije, „zapljusnuo“ Bosnu i Hercegovinu, daće posve drugačiju dinamiku društvenog razvoja u odnosu na Osmanski period. Nakon Berlinskog kongresa, za razliku od preostalog prostora Otomanskog carstva na Balkanu, gde će doći do odlaganja ne samo modernosti, već i do usporenog razvoja nacionalne emancipacije i političke participacije, u Bosni i Hercegovini sa dolaskom Austro-Ugarske dolazi do pojave novih ekonomskih i političkih institucija koje stvaraju nove generacije Bošnjaka koji su skloniji evropskim vrednostima i kulturnim obrascima.

Proces sekularizacije, kao izraz modernosti, pored toga, što je doprineo postepenoj izgradnji nacionalnog identiteta i udaljavanja od otomanskog nasleđa, doneo je snažne emancipatorske ideje koje su prodirale putem obrazovnog sistema gde je „sve veći broj muslimana sticao (je) zapadnjačko obrazovanje u državnim školama a neki su od njih odlazili studirati medicinu ili tehniku u Beč ili Budimpeštu“ (Malcolm, 2011: 297-298). Malcolm konstatuje da je pod uticajem modernizacije došlo do emancipacije žena, što je bilo nezamislivo za konzervativne sredine toga doba (Malcolm, 2011: 298). Ubrzanoj sekularizaciji je doprinosila i činjenica da se Bošnjaci „nisu strogo pridržavali, kao neke druge muslimanske sredine, određenih islamskih običaja“ (Malcolm, 2011: 203) pa je termin „musliman“ počeo da dobija političko značenje, istovremeno gubeći svoju strogu religijsku konotaciju (Malcolm, 2011: 297).

Upravo ti procesi će doprineti da se početkom XX veka, i pre osnivanja prvih političkih partija, među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini razviju dva kulturno-politička pokreta. Kako zapaža Filandra, prvi, *zapadnjačko-sekularni pokret*, koji nose mladi, mahom obrazovani Bošnjaci imao je za cilj prevashodno *kulturni preporod*. Drugi, koji je imao karakteristike *religijsko-političkog pokreta*, čiji su nosioci bili krupni veleposednici i verska elita (*ulema*,) zalagao se za dobijanje *verske i vakufske (zemljišne) autonomije* (Filandra, 1998: 21-22). Te razlike se manifestuju u odnosu na brojne identitetske i vrednosno-političke dileme koje su se pojavile početkom XX veka. Na jednoj strani je, kako primećuje Filandra, odnarođena intelektualna, sekularno-zapadnjačka elita, koja odbacuje svaki oblik vezivanja za orijentalno nasleđe, zagovarajući modernizacijske tendencije, čuvajući time svoje činovničke pozicije. Dok je na drugoj strani konzervativniji sloj zemljoposjednika i verskih velikodostojnika koji je, strahujući za štetne posledice agrarnih i socijalnih reformi, kao i zbog masovnog iseljavanja stanovništva za Tursku, bio zainteresovan za konzervaciju postojećeg (privilegovanog) stanja ili čak povratka na stari poredak iz vremena Otomanskog carstva.

Koncepcijske razlike, koji su u osnovi imali *karakter kulturno-vrednosnih podela*, bile su jasno izražene pa „do zajedničkog delovanja tih dvaju bošnjačkih snaga ili društvenih slojeva nije dolazilo, jer je međusobno nepoverenje, proisteklo iz vrednosno pozitivnog odnosa moderne inteligencije prema novim oblicima društvenog života i sudelovanja u aparatu nove vlasti koja je vršila osiromašenje Bošnjaka, u tom momentu bilo nepremostivo“ (Filandra, 1998:24). Međutim, kako primećuje Filandra, ono što je bilo zajedničko obema „stranama“, jeste odsustvo traganja za sopstvenim nacionalnim identitetom, koje su se nominacijski priklanjale ili srpskom ili hrvatskom etničkom korpusu (Filandra, 1998: 27). Jedino je po pitanju aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske postojao načelno jedinstven stav među bošnjačkom društvenom elitom, iako su postojali različiti pogledi od

kojih su, s jedne strane bili oni koji prihvataju status kvo (*status quo*),¹⁷ a sa druge strane oni koji su se zalagali za samostalnost Bosne i Hercegovine (Filandra, 1998: 32).¹⁸

Treba imati u vidu da su, pre Berlinskog kongresa, Bošnjaci živeli u jedinstvenom otomanskom pravno-političkom i društvenom sistemu. Nakon 1878. godine, situacija se dramatično menja, gde bosanskohercegovački Bošnjaci potpadaju pod vlast Austro-Ugarske monarhije, dok ostatak ostaje unutar Otomanskog carstva, čiji uticaj drastično opada i na teritorijama koje formalno ostaju u njenom sastavu. Političko-teritorijalno redefinisanje prostora na kojem žive Bošnjaci, neće ostati bez posledica u mnogim segmentima društvenog i političkog života. Najveći broj Bošnjaka, osim u Bosni i Hercegovini, živio je u Novopazarskom sandžaku¹⁹ koji je do 1878. godine bio u sastavu Bosanskog vilajeta²⁰ (Ibrahimagić, 1998: 16-19, prema Botić, 2018 :169).

Novopazarski sandžak (Sandžak) se, nakon unutrašnje administrativno-teritorijalne reforme, pripaja Kosovskom vilajetu, gde će u kontekstu novonastalih država predstavljati svojevrsni geopolitički klin između Srbije i Crne Gore (Mrduljaš, 2018: 12). Nakon Prvog Balkanskog rata, Sandžak biva podeljen između Srbije i Crne Gore, da bi tokom Prvog svetskog rata na konferenciji u Sjenici 1917. godine, koja je okupila predstavnike 12 sandžačkih gradova, bila upućena inicijativa da se to područje prisajedini Bosni i Hercegovini sa određenim stepenom autonomije (detaljnije u Filandra, 2011: 48-49). Uspostavljanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) dolazi do novog teritorijalno-administrativnog ustrojstva, „pri čemu je povjesni prostor Sandžaka nestao kao političko-geografski pojam“ (Botić, 2018: 170). Teritorijalno-političko jedinstvo između Bosne i Hercegovine i Sandžaka nikada više nije uspostavljeno ni u jednom administrativnom organizovanju budućih država nastalih na južnoslovenskom prostoru. Stvaranje Zemaljskog antifašističkog vijeća Sandžaka (ZAVNOS), tokom Drugog svetskog rata predstavljao je još jedan pokušaj de se Sandžak uspostavi kao posebna teritorijalno-administrativna celina.²¹ Međutim, nakon Drugog svetskog rata novo

¹⁷ U Tešnju je 1908. osnovana Muslimanska napredna stranka MNS sa ciljem očuvanja statusa kvo, a naročito se protivila dobijanju samostalnosti ili prisajedinjenju sa Srbijom ili Crnom Gorom. Programska načela ukazuju da se radi o modernističkoj orijentaciji koja je htela da pomiri islamska uverenja sa modernim tendencijama (Filandra, 1998: 31-32)

¹⁸ Tokom Prvog svetskog rata postojale su tri vizije državno-pravnog statusa Bosne po završetku rata. Prva, koju je zagovarao Šerif Arnautović, podrazumevala je prisajedinjenje sa Ugarskom, druga koju zastupa Safet-beg Bašagić zagovarale je ujedinjenje svih hrvatskih zemalja uz određeni stepen autonomije za Bosnu i Hercegovinu, dok je Muhamed Spaho (mladi muslimani) podržavao jugoslovensku ideju. Ono što je zajedničko svim verzijama sudbine BiH da se, s jedne strane niko od bošnjačkih prvaka nije zalagao za nezavisnu BiH i da je, sa druge strane, svako od njih tražio, u većoj ili manjoj meri, autonomnost BiH u okviru širih društveno-političkih celina (Filandra, 1998: 49). Činjenica je da naponi, nakon Prvog svetskog rata, za uspostavljanje kakvog-takvog autonomnog statusa BiH u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nisu urodili plodom, zbog toga što bošnjački politički predstavnici nisu ni učestvovali u uspostavljanju Prve Jugoslavije (Filandra, 1998: 49).

¹⁹ Novopazarski sandžak ili samo Sandžak kao istorijska regija, bez ulaženja u pojmovno-terminološka opservacije, prostorno podrazumeva jugozapadni deo Srbije i sever Crne Gore. Sandžak kao istorijskim prostorom koji ne predstavlja teritorijalno-administrativnu celinu, obuhvata područje od 12 opština u Srbiji i Crnoj Gori, sa prostorom od oko 8000 kvadratnih kilometara. Na teritoriji Srbije se nalazi šest opština: Novi Pazar, Tutin, Sjenica gde Bošnjaci čine apsolutnu većinu stanovništva i Prijepolje, Priboj i Nova Varoš; i na prostoru Crne Gore šest opština: Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Petnjica, Rožaje i Plav. Prema popisima iz 2011. godine na prostoru Sandžaka živi 388.66 stanovnika od kojih 189.184 Bošnjaka, 129.208 Srba, 35.288 Crnogoraca, 22.981 Muslimana i ostalih 13.399.

²⁰ Bošnjaci u Novopazarskom Sandžaku na konferenciji u Sjenici 1917. su zauzeli stav da se to područje prisajedini Bosni ili u krajnjem slučaju da ostane samostalno. (Filandra, 1998: 48)

²¹ Tokom Drugog svetskog rata, tačnije 20. novembra 1943. god. u Pljevljima je održano prvo zasjedanje ZAVNOS-a (Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka). Inicijativni odbor kojeg su sačinjavali Sreten Vukosavljević, profesor Beogradskog univerziteta, predsednik ZAVNOS-a i Murat ef. Šećeragić muftija i vrhovni šerijatski sudija, potpredsednik ZAVNOS-a ocenili su: „Na inicijativu AVNOJ-a novembra 1943. godine osnovano je ZAVNO Sandžaka, iako u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a Sandžak nije predviđen kao federalna jedinica” u Proglas većnika AVNOJ-a iz Sandžaka, 20. VIII 1943. godine, AIIT - IV 2-3 (45) u Zoran Lakić, "Partizanska autonomija Sandžaka", Stručna knjiga, 1992. Prva inicijativa za osnivanje ZAVNOS-a može se naći u pismu Vrhovnog zapovednika Narodnooslobodilačke vojske, Josipa

teritorijalno uređenje države je to onemogućilo, a Sandžak je ponovo podeljen između Srbije i Crne Gore, po linijama približno istim iz 1912. godine gde je severni deo ušao u sastav Srbije, a južni u sastav Crne Gore. I pored toga što Sandžak više predstavlja „istorijsku percepciju“ nego „istorijsku realnost“, Mrduljaš dobro zapaža da „Sandžak ostaje prepoznatljiv kao zasebna formacija“ prevashodno zbog njegove etničke strukture stanovništva (Mrduljaš, 2018: 12). Ideja autonomnosti Sandžaka, koja će ponovo biti reafirmisana nakon implozije komunizma, u mnogome će uticati kako na političke relacije Srba i Bošnjaka, tako i na unutrašnju dinamiku bošnjačkog segmenta, naročito u Srbiji.

Sa druge strane, crnogorsko iskustvo nakon Berlinskog kongresa je po mnogo čemu specifično kada je u pitanju odnos „muslimana prema državi, njihovom položaju, socijalnoj, konfesionalnoj i političkoj inkorporiranosti u novi društveni i državni ambijent“ (Rastoder, 2010: 13). Teritorijalnim proširenjem nakon Berlinskog kongresa (Nikšić, Podgorica, Bar, Ulcinj), a naročito nakon Balkanskih ratova (Pljevlja, Berane, Bijelo Polje, Plav, Gusinje, Metohija), Crna Gora utrostručuje broj stanovnika od kojih su oko 80% bili pripadnici muslimanske ili katoličke veroispovesti (Rastoder, 2013: 6). Širenje teritorije i dramatična promena demografske strukture koja „u suštini nije bila komplementarna sa procesima i logikom razvoja duhovne jurisdikcije tri dominantne konfesije (pravoslavlje, islam i katoličanstvo)“ za posledicu će imati „sukob različitih tendencija zaokruživanja državnog i duhovnog, odnosno nacionalnog i konfesionalnog“ (Rastoder, 2013: 6). Religijski, identitetski i politički sukobi i podele, koji nastaju u ovom periodu, će svoj manifestni oblik dobijati u pojedinim ključnim istorijskim momentima, postajući permanentno obeležje crnogorskog društva. Istovremen, ovako šarenolika religijsko-etnička struktura oblikovaće „u dugom istorijskom hodu, bilo potiranjem, bilo harmonizovanjem i koegzistencijom“ (Rastoder, 2013: 10) slojevit identitet Crne Gore, koji će, za to vreme, imati obeležje visokog nivoa tolerancije.

Tome je doprineo i odnos crnogorske vlasti nakon Berlinskog kongresa, koje su preuzele obaveze poštovanje prava religijskih manjina (čl. 29/30 Berlinski ugovor, prema Rastoder, 2010) čime je omogućena relativno mirna integracija stanovništva koje se religijski i nacionalno veoma razlikovalo od dotadašnjeg (detaljnije: Rastoder, 2010: 11-85). Na tragu toga, zanimljiva je činjenica da je prva Islamska zajednica tog karaktera na Balkanu stvorena upravo u Crnoj Gori 1878. godine, a „muftija crnogorskih muslimana“, kako je bio zvanični naziv vrhovnog poglavara, bio je član najviših državnih tela (Rastoder, 2004: 30).

Istorijski period koji se odnosi na međusobno uvažavanje, začet je još za vreme kralja Nikole, koji je pokazao visok stepen tolerancije prema Bošnjacima (detaljnije u Šistek, Dimitrova, 2003:

Broza Tita upućena u jesen 1943. godine Ivanu Milutinoviću, delegatu CK KPJ, u kojem Tito izražava želju da se formira jedno veće za celu teritoriju Crne Gore, Boke, Sandžaka i Metohije. U pismu se navodi: "Smatram da bi bilo potrebno da vi što prije pristupite u Crnoj Gori, Boki, Sandžaku i Metohiji - pripremanju konferencije antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja za te krajeve, i to, po mogućnosti, odozdo, demokratskim putem, tajnim biranjem po srezovima." u Zoran Lakić, "ZAVNO Crne Gore i Boke", Titograd 0,1963, dok. br. 1 Međutim, Titova ideja da se osnuje jedno veće za sve ove "krajeve", kako ih je on nazvao, nije ispoštovana, te mu Ivan Milutinović odgovara 15. oktobra 1943. godine da je osnovano veće za Crnu Goru i Boku, i u pismu ne spominje Sandžak, u kom će se nepunih mesec dana kasnije održati prvo zasjedanje ovog tela. Na prvom zasjedanju ZAVNOS-a odabrana su 62 većnika. Među izabranim većnicima bilo je pripadnika svih nacionalnosti i veroispovesti. Kako se navodi u pismu Inicijativnog odbora, na osnivačkoj skupštini bili su prisutni svi "koji su svojim držanjem i radom u narodnooslobodilačkoj borbi dokazali svoju ljubav prema narodu i slobodi, koji zaista leže interesi naše borbe, našeg naroda, bratstva Srba i Muslimana, njihove budućnosti i slobode." u Proglas većnika AVNOJ-a iz Sandžaka, 20. VIII 1943. godine, AIIT - IV 2-3 (45) u Zoran Lakić, "Partizanska autonomija Sandžaka", Stručna knjiga, 1992. ZAVNOS je ukinut 29. marta 1945. godine na zasjedanju u Novome Pazaru, a područje pod upravom ZAVNOS-a podeljeno je između Crne Gore i Srbije, čime je bilo raspušteno to telo javne uprave. „Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka poslužilo je svrsi rasplamsavanja narodnooslobodilačke borbe i širenja narodnooslobodilačkog pokreta, ali nije uspjelo prerasti u federalnu jedinicu Nove Jugoslavije. Odluka o podeli Sandžaka doneta je na sednici Predsedništva AVNOJ-a bez prethodnog izjašnjavanja naroda, suprotno volji dela političkog rukovodstva ovog upravnog područja" (Petranović, Zečević, 1987: 167)

162). Rastoder konstatuje da „u svesti najvećeg broja muslimana u Crnoj Gori (posebno u granicama pre 1912.) živi predstava o kralju Nikoli kao pravednom vladaru i zaštitniku, kod kojeg su uvek mogli naći „pravdu“ i „zadovoljenje“ i čoveku verske trpeljivosti i tolerancije“ (Rastoder, 2010: 83). Dobrim međunacionalnim odnosima je doprinio i narativ, naročito među Bošnjacima južnog dela Crne Gore, u kojem oni sebe definišu kao starosedeoce koji su „potomci onog dela lokalnog stanovništva koje je primilo islam tokom dugog perioda osmanske vladavine“ (Šistek, Dimitrovova, 2003: 162). Pojačavanju osećanja autohtonosti i bliskosti sa hrišćanskim stanovništvom doprinosile su i priče o prvom poznatom islamiziranom stanovniku Crne Gore koji je poticao iz vladajuće kuće Crnojevića, ali i svedočanstva koja govore o tome da je kralj Nikola podanike „muhamedanske vere...smatrao braćom po jeziku i krvi“ (Rastoder, 2004: 30). Pored svesti o zajedničkom etničkom poreklu, lokalnom hrišćanskom i muslimanskom stanovništvu u Crnoj Gori, zajednički su i tradicionalni vrednosni obrasci koji su se dugo zadržali u tim krajevima. Na nesvakidašnje primere tolerancije unutar crnogorskog društva potkraj XIX veka, kako podseća Rastoder, svakako je doprinosilo običajno pravo i kodeks poštovanja „drugog“ koje je krasilo patrijarhalno crnogorsko društvo (Rastoder, 2013: 10). Sliku tolerantne Crne Gore nisu mogli da naruše ni nasilni i veoma brutalni progoni nepravoslavnog stanovništva, kojih je svakako bilo. Prema Rastoderu, takva nepočinstva nisu bila deo organizovane i planirane državne politike, iako se „ni crkva ni država (se) decidno nisu nikada kritički odredili i ogradili od takvih pojava“ (Rastoder, 2013: 11).

Istorijske okolnosti u formativnim godinama moderne crnogorske državnosti potkraj XIX veka, koji su stvorili specifičan odnos između lokalnog pravoslavnog i muslimanskog stanovništva sa turbulentnom dinamikom sačinjenom od elementa suživota i sukoba (Šistek, Dimitrovova, 2003: 162) reflektovaće se i na odnos Bošnjaka prema sopstvenim identitetskim dilemama, kako unutar Crne Gore, tako i prema širen bošnjačkom segmentu.

U tom kontekstu ne treba zanemariti i dinamiku proširenja crnogorske države gde je period između Berlinskog kongresa i Balkanskih ratova, odnosno između 1878. godine i 1912. godine, doprineo oblikovanju razlika između Bošnjaka severa i juga Crne Gore. Za razliku od Bošnjaka podgoričkog, barskog i ulcinjskog kraja koji su se relativno uspešno integrisali u državno-pravni poredak Crne Gore, što je za to vreme predstavljalo po mnogo čemu vrhunske civilizacijske domete, to se za Bošnjake pljevaljskog, beranskog, bijelopoljskog, rožajskog i plavskog kraja, ne može sa sigurnošću tvrdi. Naznake identitetskih podela između Bošnjaka sa južnog i severnog dela Crne Gore će biti vidljive i u kasnijim periodima, bez obzira što se celokupno bošnjačko stanovništvo relativno uspešno integrisalo u crnogorsko društvo. Na tragu toga, Rastoder zaključuje da je kralj Nikola svojom politikom „izgradio čvrste temelje građanske Crne Gore, koji su izdržali sve probe istorijskih iskušenja u XX veku, *posebno na područjima na kojima je politika pomirenja i tolerancije provedena duže vreme i u kontinuitetu, odnosno na području koje je do 1912. godine bilo sastavni deo crnogorske države (kurziv autora)*“ (Rastoder, 2010: 83). Upravo je dužina kontinuiranog suživota Bošnjaka sa nemuslimanskim stanovništvom, pravila identitetsku distinktivnu razliku unutar bošnjačkog segmenta u Crnoj Gori.

3.1.3. Društvene i političke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

Iako je u prvim godinama Austro-Ugarske vlasti, bilo pokušaja sprečavanja političkog organizovanja svih etno-religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini, proces političke artikulacije je bio neminovan, pa je početkom XX veka došlo do dinamičnijeg političkog života, gde dolazi do osnivanja političkih partija zasnovanih na etničkim osnovama (Karić, 2011 :75). Prva politička organizacija Bošnjaka na južnoslovenskom prostoru bila je Muslimanska narodna organizacija (MNO), stvorena 1906. godine, koja je ponikla iz pokreta koji se zalagao za veću versku samostalnost (Filandra, 1998:25). Klejer i Bugarel konstatuju da je pokret, predvođen konzervativnom ulemom i zemljoposjednicima, koji se zalagao za veću versku autonomiju „naveo većinu muslimana Bosne i

Hercegovine da se identifikuju sa verom“ (Klejer, Bugarel, 2020: 93). Sa druge strane, mlada, malobrojna novoformirana intelektualna elita obrazovana na Zapadu, pokušava da se identitetski i politički profilise u odnosu na okolnosti i duh novog vremena, na koji, po njima ovaj klerikalno-konzervativni pokret nije mogao da ponudi adekvatan odgovor. U identitetskom i svetonazorskom smislu, mlada inteligencija se „lomila“ između muslimansko-bošnjačkog identiteta i već formiranih nacionalnih identiteta (srpskog i hrvatskog), između „pokrajinskog patriotizma i muslimanskog univerzalizma, između osmanskog nasleđa i želje za evropeizacijom“ (Klejer, Bugarel, 2020: 93). Ove podele, koje odražavaju sukob tradicionalnog i modernog (religijskog i sekularnog) će i u perspektivi, sa promenljivim intenzitetom, da oblikuju politički i kulturni pejzaž ne samo Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, već i na širem prostoru.

Stvaranjem zajedničke države Južnih Slovena dolazi, u punom kapacitetu do organizovanog, artikulanog, politički profilisanog okupljanja i delovanja Bošnjaka. Kako primećuje Imamović, novonastale društvene i političke okolnosti u tek stvorenoj državi motivisale su bošnjačku građansku elitu na političko organizovanje, u cilju zaštite pre svega lične i imovinske sigurnosti, zaštite ekonomskih (agrarnih) prava i učešća u organima vlasti (Imamović, 2007:492). Tada dolazi do osnivanja lokalnih političkih organizacija u većim BiH gradovima nakon čega će doći do njihovog ujedinjenja i „političkog prekomponovanja i 1919. obrazuje se jedna nova politička partija, Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO)“ (Klejer, Bugarel, 2020: 129), na čijem čelu će od 1921. godine pa sve do njegove smrti 1939. godine biti Mehmed Spaho.²²

U predvečerje stvaranja Jugoslovenske muslimanske organizacije, među vodećim ljudima su postojale vidljive razlike u perspektivama budućeg delovanja. Jednu grupu su čini intelektualci koji su se zalagali za bezuslovnu podršku dinastiji Karađorđević, „drugi su polagali važnost na pitanje ustavnosti a treći su hteli tu tačku prepustiti konstituenti“ (Filandra 1998: 67). Uprkos različitim vizijama rešavanja državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine unutar novonastale monarhije, do stvaranja Jugoslovenske muslimanske organizacije 1919. godine je ipak došlo. JMO na početku, a i tokom celog svog postojanja i delovanja, nikada se nije jasno i do kraja identitetski odredila i profilisala. Imamović konstatuje, da su različita gledanja, na društvene i političke probleme u BiH i složenost nacionalno-verske strukture stanovništva, uticala na političko-stranačku razuđenost, stvarajući dva politička bloka: *unitaristički i federalistički* (Imamović, 2007: 492-493). Ove razlike koje su se ticale unutrašnjeg uređenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), sa posebnim akcentom na status Bosne i Hercegovine, pored identitetskih, predstavljale tokom dvadesetih godina XX veka, ključne linije podela među političkim akterima unutar bošnjačkog segmenta.

Dominantan narativ tih godina, po pitanju nacionalnog određenja u Kraljevini SHS je definisao Bošnjake kao versku grupu koja treba da se *nacionalizuje u srpskom ili hrvatskom smislu*. Unutar bošnjačke društvene elite istrajavala je nominacijska podela na Srbe i Hrvate muslimanske veroispovesti koja je bila neretko podstaknuta političko-praktičnim motivima, u zavisnosti da li su u tom momentu bošnjački interesi ugroženi od strane Beča ili Beograda (Malcolm, 2011: 296). Malcolm navodi, jednu veoma paradoksalnu situaciju u kojoj se Mehmed Spaho izjašnjava kao Jugosloven, dok se jedan njegov brat izjašnjava kao Srbin, a drugi kao Hrvat, što najbolje ilustruje svu apsurdnost u nacionalnom izjašnjavanju među bošnjačkim prvacima toga vremena (Malcolm, 2011:296). Insistirajući na koheziji i integraciji, a ne na opredeljivanju za plemensko ime istovetnog naroda, Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) u svom programskom dokumentu iz 1919. zagovara *koncept jugoslovenstva* kao najprikladnijeg puta za zbližavanje i ujedinjenje (Program JMO, Temeljna načela tačka 1, 1919 prema Filandra, 1998: 70). Filandra konstatuje da se na političko organizovanje Bošnjaka nije blagonaklono gledalo od strane ni srpskih ni hrvatskih političkih predstavnika, koji su

²² Motiv za nastanak JMO je sam Spaho pojasnio, željom da se muslimani Bosne i Hercegovine tretiraju ravnopravno u novonastaloj državi, imajući u vidu da im je, od stvaranja zajedničke države, permanentno ugrožavana lična i imovinska sigurnost (Filancia, 1998:70)

smatrali da je suvišno da se muslimani, kao verska grupa, organizuju u posebnu političku organizaciju imajući u vidu da se trebaju prikloniti nekoj od političkih partija srpskog ili hrvatskog predznaka. Čelnici JMO su jasno stavili do znanja da je verska posebnost i opredeljenost za jugoslovenstvo dovoljan razlog za okupljanje u zasebnu političku organizaciju koja će artikulirati interesima muslimana u Kraljevini SHS (Filandra, 1998: 71).

I pored proklamovanih ambicija, delovanje JMO se ograničilo na prostor Bosne i Hercegovine, dok u drugim krajevima gde su živeli Bošnjaci, poput prostora današnje Srbije i Crne Gore, organizacija nije imala svoje odbore usled direktnog onemogućavanja od strane srpskih vladajućih krugova (Imamović, 2007: 494).²³ Nepostojanje političke organizacije Bošnjaka na širem jugoslovenskom prostoru doprinelo je, između ostalog, udaljavanju Bošnjaka u tim krajevima, u duhovnom i nacionalnom smislu, od Bosne i Hercegovine kao njihove matice (Filandra, 1998: 72). Prema Filandri ovo će imati dublje identitetske implikacije u budućnosti, jer je „osećaj bošnjačkog nacionalnog jedinstva kod Bošnjaka Sandžaka time (je) bio sprečen i prigušivan“ (Filandra, 1998: 72). Usled nemogućnosti političkog organizovanja unutar JMO, Bošnjaci u Sandžaku su „bili politički organizirani u stranku Džemijet koja je okupljala muslimane iz „južnih krajeva““²⁴ (Banac, 1995: 310, Bojić, 2001: 166-167 prema Botić, 2018: 172). S obzirom da „JMO nikada nije uspela preći Drinu“ i da su do 1936. godine postojale dve Islamske zajednice sa sedištim u Sarajevu i Beogradu prema Rastoderu, bošnjačko stanovništvo u Crnoj Gori je u političkom i verskom smislu, bilo podređeno Beogradu (Rastoder, 2004:31). Rastoder zaključuje da su crnogorski Bošnjaci bili pod uticajem Islamske zajednice sa sedištem u Beogradu, dok su najveći politički uticaj među njima imali radikali i demokrate.

Aktivnosti Jugoslovenske muslimanske organizacije²⁵ su pre svega bile usmerene na prostor Bosne i Hercegovine koja je sve vreme, insistirala, pored zaštite kolektivnih verskih i imovinskih prava, na teritorijalnom jedinstvu BiH u administrativno-teritorijalnoj organizaciji Kraljevine SHS. Prve podele unutar poslaničkog kluba JMO javljaju se u predvečerje donošenja Vidovdanskog ustava, gde su pojedini predstavnici smatrali da organizacija čini prevelike ustupke centralističkim snagama unutar monarhije, koju su predstavljale srpske stranke, nasuprot federalističkom konceptu kojeg su zastupale hrvatske partije (Filandra, 1998:81-82). Upravo različite političke perspektive su već 1922. godine dovele do rasepa unutar JMO i osnivanja Jugoslovenske muslimanske narodne organizacije (JMNO), u prvo vreme kao frakcije, a nedugo zatim kao posebne političke organizacije.²⁶

²³ Razvoj partijske organizacije na širem jugoslovenskom prostoru sprečavan kako opstrukcijom od centralnih vlasti tako i unutrašnjim podelama, doprineo je umanjenoj imovinskih i verskih prava Bošnjaka u tim područjima (Imamović, 2007: 494).

²⁴ Termin „južni krajevi“, koji se odnosio na prostor Sandžaka, Kosova i Metohije i Makedonije, bio je veoma frekventan za vreme Kraljevine Jugoslavije. Stranka Džemijet je bila politička organizacija koja je dominantno okupljala albanske i bošnjačke muslimane u tim krajevima, za razliku od Jugoslovenske muslimanske organizacije koja je pretežno delovala na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

²⁵ Na prvim parlamentarnim izborima koji su održani 28. novembra 1920. godine Jugoslovenska muslimanska organizacija, iako teritorijalno ograničena na prostor Bosne i Hercegovine, dobila je 24 poslanička mandata (110 895 glasova), čime je osvojila skoro sve glasove i potvrdila plebiscitarnu podršku Bošnjaka. „Time se ona i opravdala kao nositelj i promicatelj bošnjačkih političkih i nacionalnih interesa, kao jedini zastupnik njihove političke volje“ (Filandra 1998: 76). Od ostalih političkih aktera, poverenje Bošnjaka, kako primećuje Imamović, jedino je dobila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) kojoj je prilazio jedan deo mlade i gradske populacije orijentisane ka levim idejama (Imamović, 2007: 496).

²⁶ Neposredni povod za podelu je bila podrška koju je JMNO dala Vladi na Zakon o podele kraljevine na oblasti, čime je razbijeno teritorijalno jedinstvo Bosne i Hercegovine kao celovite istorijsko - administrativne celine, koja je egzistirala do aprila 1992. godine. JMO na čelu sa Mehmedom Spahom je smatrala da je neophodno da se vrate izvornim političkim stajalištima koja su zagovarala određeni stepen autonomije za Bosnu i Hercegovinu, što je doprinelo uskraćivanju podrške Pašićevoj vladi i udaljavanju od srpskih partije (Filandra, 1998: 82-85).

Osim različitih stajališta po pitanju teritorijalnog uređenja monarhije, JMO i JMNO su se razlikovale i u odnosu na nacionalna i državna pitanja.²⁷ Filandra konstatuje da je za JMO pitanje očuvanja bosanske zasebnosti, autonomnosti i celovitosti u istorijskim granicama prevashodni politički cilj, dotle je za JMNO to sekundarno pitanje, a ključni cilj političkog delovanja predstavlja očuvanje verskih sloboda i samostalnosti verskih institucija (Filancia, 1998:86). Odnos dveju organizacija prema državnom pitanju, pre svega odnosa prema istorijskim granicama Bosne i Hercegovine je implicirao odnos prema nacionalnom pitanju. Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) se, zagovarajući rešavanje pre svega autonomnog statusa, prostorno vezala za Bosnu i Hercegovinu, ne stavljajući u fokus političke pažnje Bošnjake koji su živeli u drugim krajevima monarhije. Sa druge strane Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija (JMNO), ne insistirajući na nacionalnom već na verskom identitetu, iskazuje interesovanje za sve muslimane koji žive na prostoru Kraljevine SHS, ističući svoju jugoslovensku orijentaciju. Filandra zaključuje da je JMNO u nacionalnom smislu „prigrllila“ *nadnacionalno jugoslovenstvo* koje je negiralo bošnjačku nacionalnost i marginalizovalo bosansku državnost. Svodeći Bošnjake na versku zajednicu, Filandra konstatuje da JMNO predstavlja ideju „muslimanskog integralizma“ gde će islamski religijski sentiment nadjačati partikularni nacionalni i domovinski identitet. Takav koncept je bio kompatibilan sa *integralnim jugoslovenstvom*, jer je muslimanski integralizam ignorisao nacionalne posebnosti, što je impliciralo odustajanje od zahteva za teritorijalno-administrativnim i političkim zahtevima (Filancia, 1998: 88).²⁸ Za razliku od JMNO, Jugoslovenska muslimanska organizacija na čelu sa Spahom je jugoslovenstvo doživljavala kao branu tendenciji nacionalizacije od strane srpskog i (ili) hrvatskog segmenta, a u konačnici i kao prelaznu fazu nacionalne diferencijacije i samoidentifikacije Bošnjaka.²⁹ Pitanje nacionalnog, ali u određenim segmentima i državnog prava, oslikavalo je rascep koji je provejavao unutar bošnjačkog segmenta i u decenijama kasnije.

Proces koji se istovremeno odvijao tokom 20-tih godina XX veka, naročito nakon mladoturske revolucije i sekularizacije koje je sproveo *Kemal Paša Atatürk*, među Bošnjacima je otvorio pitanje odnosa prema religiji, što je izazvalo polarizaciju među intelektualnom i vreskom elitom. Istorijska vezanost, i u jednom delu narodnih krugova, poistovećivanja sa turskim narodom reafirmisalo je pitanje mogućeg upliva sličnih modernizacijskih trendova i među Bošnjacima. Imamović tvrdi da su ti događaji doveli do podele među Bošnjacima na *moderniste ili reformatore* sa jedne strane i *tradicionaliste ili konzervativce* sa druge strane (Imamović, 2007: 521- 522). Modernističkim idejama je bila sklona mlađa inteligencija ali i jedan deo verskih velikodostojnika, koji su preko svog udruženja *Reforma* i svog štampanog lista, propagirali ideje praktikovanja religije „u skladu sa duhom vremena“ te snažne emancipacije i afirmacije žena i njihovih prava (Imamović, 2007: 522). Malkolm konstatuje da je te trendove podržavao i Reis-ul-ulema Čaušević koji je, kao istambulski đak, upoznavši Ataturkovu Tursku, podržavao odbacivanje tradicionalnih ženskih marama (feredža) i zamenu fesova (muška kapa) zapadnjačkim šeširima (Malcolm, 2011: 298). Osim toga, modernisti su otvorili pitanje

²⁷ Kako primećuje Filandra JMNO, na čelu sa muftijom Maglajlićem (verskim poglavarom), je Bošnjake tretirao viša kao versku a ne nacionalnu zajednicu, gde je uloga političke organizacije da obezbedi religijski i obrazovnu samostalno za sve muslimane pa i za Bošnjake, čime se Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija pretvorila u islamsku i anacionalnu političku organizaciju. Maglajlić je optuživao Mehmeda Spaha i JMO za „revizionizam“ koji je pogodio hrvatskom elementu u monarhiji, koji ne smanjuje, već produbljuje jaz između Srba i Hrvata, za razliku od JMNO koja osuđuje svaki vid ekstremizma, zagovara jugoslovensku politiku i shodno tome podržava politiku Vlade. Zbog nepomirljivih razlika između ove dve struje, definitivni rascep se desio uoči izbora koji su se održali 1923. godine gde ove dve stranke izlaze odvojeno, međusobno se optužujući za pro-hrvatsko (JMO) i pro-srpsko (JMNO) stajalište (Filancia, 1998: 84-86).

²⁸ Na tragu toga, Filandra ispravno zaključuje da je JMNO u svojoj suštini, iako je to uvek javno negirala, predstavljala najodanijeg zagovornika centralističkog bloka unutar monarhije (Filancia, 1998: 88).

²⁹ „Bez obzira na to što se bošnjačka nacionalnost ne izražava, niti jasno promišlja, ona se grupno sabira, oseća i štiti u krilu JMO. Ona postoji na nivou svesti kao duboka različitost od Srba i Hrvata, ali ne i na nivou samosvesti. Bošnjaci tada imaju političku, ali ne i nacionalnu samosvest“ (Filancia, 1998: 87).

položaja bošnjačkog nacionalnog identiteta „između slovenstva i orijentalnog arapsko-turskog sveta te između Srba i Hrvata“, zalažući se za nacionalno osvešćivanje Bošnjaka koji predstavljaju „autohtoni element“ u Jugoslaviji koja predstavlja njihovu jedinu domovinu (Imamović, 2007: 522). Ove kulturno-vrednosne i identitetske podele, uglavnom su se odvijale na nivou intelektualnih i verskih elita, koje su se manifestovale kroz zastupanje stavova putem štampanih glasila, istovremeno neuspevajući da se reflektuju u politički život u kojem su dominirale teme unutrašnjeg (pre)uređenja monarhije.³⁰

Društvene i političke okolnosti u Kraljevini SHS su stavljale u stalni rascep Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), koja je sve vreme parlamentarnog života monarhije, tj. do uvođenja šestojanuarske diktature, bila pod konstantnim pritiskom dominantnih srpskih i hrvatskih partija.³¹ Antagonizmi srpsko-hrvatskih odnosa, uz različite perspektive unutrašnjeg uređenja Kraljevine SHS, su permanentno nametale JMO izbor između te dve politike, generišući unutrašnje podele među bošnjačkom političkom elitom. Veoma često je JMO bila „tas na vagi“ koja je u dobroj meri mogla da odredi pravac političkog delovanja monarhije, rizikujući, čijoj god se strani prikloni, da će je ona druga optužiti za neprijateljsko delovanje. Zbog složene etničke strukture Bosne i Hercegovine, gde je očuvanje istorijskih granica i određeni stepen samostalnosti predstavljao najviši politički cilj, JMO je morala često da pravi kompromise kako sa srpskim tako i sa hrvatskim političkim akterima. Cenu svoje autentične politike plaćala je određenim gubitkom političke podrške, pre svega zbog nerazumevanja društvenih i političkih prilika od strane određenog broja birača. Ako se tome doda i dominantni narativ koji Bošnjake tretira kao versku, a ne nacionalnu zajednicu, koja treba da se nominacijski izjasni za jednu od dva nacionalna imena, onda se dobija puna slika delikatnosti i kompleksnost konteksta u kojima deluje JMO.³²

Tokom 30-tih godina XX veka u javnosti Kraljevine Jugoslavije dolazi do pomeranja narativa po pitanju nacionalnog određenja Bošnjaka, čime se, doduše stidljivo, priznaje zasebni nacionalni identitet.³³ Istovremeno je primetan *trend nacionalizacije* Islamske zajednice od strane Bošnjaka, na

³⁰ Upravo na toj temi, nakon parlamentarnih izbora 1923. godine Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) trijumfuje i neskriveno postaje autonomaška, probošnjačka (ili probosanska) politička organizacija, koja sa drugim federalističkim partijama, pre svih Korošecovom Slovenskom ljudskom strankom i Radićevom Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, otvoreno zagovara redefinisane Vidovdanske Ustave. Ciljevi predstavljeni u programu JMO je ustrojstvo monarhije na federalnim osnovama, zadržavanje istorijskih granica Bosne i Hercegovine i potpuna politička i finansijska ravnopravnost svih krajeva u Kraljevini SHS (Filandra, 1998: 93). Sa druge strane, iako je Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija (JMNO) doživela politički poraz na izborima, centralistička ideja je nastavila da postoji unutar bošnjačkog korpusa, dobijajući svoju političku artikulaciju u brojnim organizacijama poput vanstranačke muslimanske liste iz Banja Luke, Akcioni odbor u Travniku, Muslimanska omladina „Osman Đikić“ neke su od centrističkih političkih organizacija toga vremena. Od 488.498 glasača u Bosni i Hercegovini na izborima je izašlo 379.837. Od tog broja pojedine stranke su dobile sledeći broj zastupničkih mandata: Jugoslovenska muslimanska organizacija 18 mandata, Narodna radikalna stranka 13, Zemljoradnička stranka 7, Hrvatska republikanska seljačka stranka 7 itd.“ (Usp. Purivatra, nav. dj. str. 138 citirano u Filandra, 1998:92)

³¹ Jugoslovenska muslimanska organizacija, u narednim godinama, predstavljala je nesumnjivog, i u dobroj meri jedinog relevantnog političkog aktera koji je zastupao interese Bošnjaka, a pre svega Bosne i Hercegovine, u Kraljevini SHS. Izborni ciklus koji su se održavali 1925. i 1927. godine, to potvrđuju, iako je podrška i broj osvojenih mandata varirao. Razloge za to treba tražiti, pre svega u permanentnom lamentiranju JMO između Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) i Pašićeve Narodne radikalne stranke (NRS).

³² Jugoslovenska muslimanska organizacija učestvuje u svim vladama do uvođenja diktature, osim kratkotrajnog delovanja u opoziciji nakon izbora 1925. godine JMO i saradnje sa Demokratskom strankom, posle izbora 1927. godine, usled pokušaja atentata na Mehmeda Spaha i ogromnih pritisaka na rukovodstvo organizacije. Svoj vrhunac politička kriza u Kraljevini SHS doživljava ubistvom hrvatskog političkog prvaka Stjepana Radića, što dovodi do raspuštanja parlamenta, uvođenja lične vlasti kralja i promene imena monarhije u Kraljevinu Jugoslaviju. Kao i većina jugoslovenskih građanskih partija i JMO je mirno i „bez i jednog glasa protesta“ prihvatila šestojanuarsku diktaturu 1929. godine, pokazavši priličan nivo oportunizma koji je vladao među političkom elitom (Imamović, 2007: 505).

³³ Tome svedoči pisanje u uticajnom novosadskom listu „Dan“ koji konstatuje: „U Jugoslaviji je u punom jeku stvaranje nečeg, što se sa punim pravom može razviti u jugoslovensko muslimansko pleme,... prema današnjem faktičnom stanju samo

čemu je posebno insistirala Jugoslovenska muslimanska organizacija. To se manifestovalo kroz usvajanje *Uredbe o izmeni Zakona o Islamskoj verskoj zajednici* i premeštanjem sedišta Islamske zajednice iz Beograda u Sarajevu, čime je ostvaren taj cilj.³⁴ Okupljanje bošnjačkih političkih aktera oko Islamske zajednice, njeno osamostaljivanje i osnaživanje, predstavljalo je pokušaj političkih elita, da u datim političkim okolnostima, osiguraju postojanje jedne (možda i jedine) institucije koja je za Bošnjake podjednako predstavljala instituciju nacionalnog i verskog karaktera. Značaj Islamske zajednice (IZ) u Kraljevini Jugoslaviji za Bošnjake je veoma indikativna, imajući u vidu da je IZ imala veoma aktivnu ulogu u artikulaciji stavova ne samo inteligencije, već i širokih narodnih slojeva po brojnim pitanjima (detaljnije u Filandra, 1998: 117-118). Čini se da je, uloga koja joj je namenjena u to vreme, ostala na snazi i u periodu koje će doći nakon Drugog svetskog rata. Na tragu toga, Filandra konstatuje:

„Jedno od najbitnijih bošnjačkih iskustava u XX stoleću je njihova upućenost na svoj vrhovni verski autoritet u teškim, neizvesnim i prelomnim istorijskim momentima. Islamska zajednica, kao ustanova, čitavo XX stoleće, posebno za vladavine komunističke ideologije, bila je stožer, ne samo duhovnog već i kulturnog i političkog života svog naroda. S obzirom na to da u predvečerje Drugog svetskog rata Bošnjaci nisu imali samostalnu političku organizaciju, od Reisul-uleme su se tražili i očekivali određeni politički potezi. Tražilo se da on usmerava i vodi narod sa toga ugledničkog mesta, ili da se bar oglasi svojim mišljenjem i o bitnim političkim pitanjima“ (Filandra, 1998: 118)

3.1.4. Drugi svetski rat i period Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

U historiografiji ne postoji potpuna saglasnost o poziciji i ulozi Bošnjaka tokom Drugog svetskog rata. Sasvim je pogrešna i pojednostavljena interpretacija u kojoj se celokupni bošnjački segment može smestiti u okrilje ustaškog ili kolaboracionističkog pokreta. U predvečerje raspada Kraljevine Jugoslavije i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) pozicija Bošnjaka, prema Malkolmu je u najmanju ruku, bila veoma kompleksna. Ovaj autor napominje da, i pored toga što je Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) kao jedini izraz političke artikulacije Bošnjaka bila projugoslovenski orijentisana „opšte političke simpatije muslimana bile više na strani Zagreba nego Beograda” (Malcolm, 2011: 326). Sa druge strane, Malcolm konstatuje da su i najveći zagovornici hrvatstva među Bošnjacima pokazivali nastojanje da se sačuva posebnost bošnjačkog identiteta (Malcolm, 2011:328). Filandra je po pitanju pozicije Bošnjaka tokom Drugog svetskog rata dosta precizniji, konstatujući da usled političke i nacionalne dezorijentisanosti Bošnjaci nisu učestvovali u Drugom svetskom ratu

je izvestan dio muslimana nacionalno opredeljen za Srbe ili za Hrvate“ (Dan, 1936, citirano u Filandra, 1998: 103-104). U tekstu se takođe konstatuje da će jugoslovenski muslimani ostati plemenski neopredeljeni, te da će se u budućnosti „pojavit i želja za vlastitim nacionalnim obeležjem“ (Dan, 1936, citirano u Filandra, 1998:104).

³⁴ Uredba je predstavljala posledicu političkog sporazuma između Jugoslovenske muslimanske organizacije, Narodne radikalne stranke Milana Stojadinovića i Slovenske ljudske stranke Antona Korošeca koji su konstituisale Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ) kao jedinstvenu političku organizaciju, jugoslovenske orijentacije. Osim toga, zalaganje za jaku centralizovanu državu JRZ i JMO unutar nje je, prema Filandri, Bošnjacima omogućavala sigurnost i zaštitu „jer su osećali da bi sukob interesa članica države bio štetan po Bosnu i Bošnjake“ (Filandra, 1998: 105). S druge strane, kao dobro primećuje Filandra, insistiranje na jugoslovenskom karakteru JRZ i participacija JMO unutar nje, predstavljalo je branu permanentnoj asimilaciji i negaciji bošnjačke nacionalne specifičnosti (Filandra, 1998: 104). Događaji koji su usledili u izvesnoj meri su homogenizovali Bošnjake u monarhiji. Sporazum Cvetković- Maček o administrativnom preuređenju države, naišao je na negodovanje od strane Džafera Kulenovića, predsednika JMO i na unisono neprihvatanje takvog sporazuma od strane bošnjačkih intelektualaca i narodnih slojeva. Na skupovima koji su organizovani širom bosanskohercegovačkih gradova traženo je „da se osnuje autonomna jedinica Bosna i Hercegovina u istorijskim granicama“³⁴ (Filandra, 1998: 108). I pored toga, što je pri donošenju Sarajevske rezolucije, došlo do ozbiljnih razmimoilaženja po pitanju zahteva za autonomiju BiH, gde su bile vidljive dve suprotne pozicije prosrpski i prohrvatski nastrojenih bošnjačkih prvaka, zauzet je jedinstven stav o zahtevima za autonomiju Bosne i Hercegovine prilikom preuređenja kraljevine (Filandra, 1998: 109-110).

(Filandra, 1998: 157-158). Da bi bili deo nekog ratnog sukoba, primećuje Filandra, Bošnjaci su morali jasno da zauzmu stav na čijoj su strani, da imaju zamišljeni ratni cilj i da obezbede oružana sredstva za ostvarivanje tih ciljeva, što ništa od navedenog kod Bošnjaka nije postojalo (Filandra, 1998: 157-158). Umesto toga, Bošnjaci, prevashodno u Bosni i Hercegovini, koja je ušla u novoosnovanu kvislinšku ustašku NDH, mimo svoje volje, letargično i zbunjeno prihvataju realnost, zaključuje Filandra. To nije značilo da određeni verski velikodostojnici i prohrvatski politički prvaci među Bošnjacima, nisu blagonaklono gledali na stvaranje NDH, jer su i sami smatrali da su Bošnjaci deo hrvatskog nacionalnog korpusa, kakav je bio i zvanični stav ustaške države (Filandra, 1998: 159-160).³⁵ Zvanični narativ koji je definisao odnos NDH prema nacionalnom pitanju Bošnjaka, najbolje opisuju reči Ante Pavelića koje je izgovorio prilikom predaje novog nacrtu ustava Islamske zajednice, gde je rekao „da muslimani nisu deo hrvatskog naroda, već jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda. Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska” (Filandra, 1998: 162). Međutim, Imamović smatra da je odnos ustaša prema „Hrvatima islamske veroispovesti“ bio krajnje licemeran, između ostalog i zbog činjenice što je zastupljenost Bošnjaka u strukturi vlasti u NDH bila veoma mala (Imamović, 2007: 531). Imamović ide i dalje konstatujući da je donošenje ustaškog zakona o „arijevskom rasnom karakteru pripadnika islamske veroispovesti u BiH” imao cilj da se time „oduzme njihov istorijski i narodni identitet” (Imamović, 2007: 531). Prema tvrdnjama Filandre, od uspostavljanja NDH, od viđenijih Bošnjaka toga vremena, jedino je Džafer Kulenović sa nekolicinom svojih istomišljenika, pružio bezrezervnu podršku novonastaloj ustaškoj državi, ostajući joj veran do kraja rata. Za razliku od Kulenovića i grupe istomišljenika oko njega, velika većina kako inteligencije, tako i širokih narodnih masa, NDH je smatralo zločinačkom i okupatorskom državom (Filandra, 1998: 163). Brojni *proglasi i rezolucije*³⁶ koje su donete krajem 1941. godine od strane *Muslimanskih narodnih odbora širom Bosne i Hercegovine*, svedoče o jasnom stavu Bošnjaka, ne samo, o odnosu NDH prema Bosni i Hercegovini, već i o zločinačkom karakteru ustaške države³⁷ (detaljnije u Filandra, 1998: 163).

Odnos Bošnjak i prema drugim pokretima tokom Drugog svetskog rata je bio više kontekstualno i situaciono, a manje vrednosno-ideološki determinisan. Usled brojnih četničkih zločina koji su činjeni nad Bošnjacima, naročito na području Hercegovine, Malkolm tvrdi da nije bilo za očekivati da se Bošnjaci pridruže „Srbima u pružanju otpora ustašama“ (Malcolm, 2011: 329) iako ne spori da je tokom rata bilo saradnje između četničkih i bošnjačkih jedinica, pa čak i pristupanja četničkim formacijama. Malkolm smatra da su Bošnjaci nakon 1941. godine, upravo zbog četničkih zločina, počeli intenzivnije pristupati partizanskom pokretu i pored toga što je otpor prema komunizmu i ateizmu bio veoma izražen (Malcolm, 2011: 329-330). Međutim, ovaj autor zaključuje da su najčešće jedinice bile samostalne „muslimanske dobrovoljačke legije“ (poznatije kao *Muslimanska milicija*) koje su formirane širom zemlje u cilju odbrane i fizičkog opstanka (Malcolm, 2011: 332). Ipak, od 1943. godine partizanskom pokretu se masovno priključuju „ne samo muslimanski borci koji su

³⁵ Odnos poglavara Islamske zajednice i određenih političkih prvaka prema NDH govore reči predstavnika Islamske zajednice koji tvrde da „neograničena Božija volja htela je da nam u ovim burnim ratnim vremenima pruži kao svoju blagodat Nezavisnu Državu Hrvatsku” (Filandra, 1998: 161).

³⁶ „Začetnik protesta izraženog rezolucijama bila je rezolucija „El-Hidaje“ donesena 14.8.1941. godine u Sarajevu. U toj rezoluciji se kaže: „Osudujemo sve one pojedince Muslimane, koji su na svoju ruku od svoje strane napravili bilo kakav ispad i učinili bilo kakvo nasilje. Konstatujemo, da su tako što mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgovorni pojedinci, čiju ljagu odbijamo od sebe i od svih Muslimana. Molimo državne vlasti da što prije zavedu zakonsku sigurnost u svim krajevima, ne dozvoljavajući da se bilo šta učini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali“ (detaljnije u Filandra, 1998: 184).

³⁷ Kako smatra Filandra, takvim odnosom većine Bošnjaka prema NDH, bošnjački korpus je bio dodatno oslabljen zbog stvaranja još jednog neprijateljskog fronta u okolnostima kada ne postoji jasna politička artikulacija, tj. usled nepostojanja jasne nacionalne i političke ideje. Istovremeno, u takvim okolnostima „bošnjačko biće je bilo umnogome nacionalno jedinstveno, jer se autonomaška, komunistička, prosrpska i prohrvatska osećajnost ne može nazivati jasnom usmerenošću koja bi cepala jedinstvo naroda“ (Filandra, 1998: 163).

prethodno bili u ustaškim, četničkim ili nemačkim odredima, već i čitave muslimanske milicije“ (Kostić, 2021: 79). Razlog za masovno priključenje i prelazak iz drugih formacija u partizanske redove treba tražiti u činjenici da su čelnici partizanskog pokreta pružili garancije „da će Bosna i Hercegovina u budućoj jugoslovenskoj državi biti priznata kao zasebna teritorija u svojim istorijskim granicama“ (Bougarel, 2018: 68, prema Kostić, 2021: 79).

Uzimajući sve u obzir objektivna bi ocena bila da su se Bošnjaci, usled izostanak jasnog i jedinstvenog političkog stava, našli na svim strana u ratu pa su istovremeno pripadali „ustaškim formacijama, domobranskim jedinicama, muslimanskim milicijama i legijama, partizanskim odredima, i napokon, u neznatnom broju, četničkim snagama“ (Redžić, 1987: 24, citirano u Filandra, 1998: 165). Filandra zaključuje da su Bošnjaci „jedini južnoslovenski narod koji nije bio podeljen na fašiste i antifašiste ni u ratu, niti posle njega“, jer se nisu borili za svoju bosansku državu, nacionalni interes ili veru, već su se borili za sopstveni fizički opstanak (Filandra, 1998: 163-163).³⁸

Tokom Drugog svetskog rata, pitanje nacionalnog identiteta Bošnjaka ponovo je aktualizovano unutar Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP) ali bez jasno definisanog stava među političkim prvacima.³⁹ Iako je takom rata dominirao narativ da Bošnjaci nemaju razvijenu nacionalnu svest,⁴⁰ i da kao verska zajednica tek trebaju da se nacionalno opredele, na Drugom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) u julu 1944. godine, Bošnjacima je prvi put priznat status političkog naroda u Bosni i Hercegovini (Filandra, 1988: 188). Kasnije će taj stav biti revidiran a pravo na nacionalno samoodređenje Bošnjaka u dobroj meri reducirano. Filandra to pojašnjava na sledeći način:

„Muslimanstvo, tj. izjašnjavanje Bošnjaka kao Muslimana, što je od komunista kroz Drugi svetski rat bilo uvažavano i podupirano, a što je značilo priznavanje njihovog nacionalnog individualiteta i političkih prava koja iz toga proizilaze, u Ustavu nije prošlo. U svom prvom ustavu komunisti su Bošnjake kao naciju izbrisali, ostali su neuvaženi i svedeni na versku skupinu koja je pod usmeravajućom palicom velikosrpskih i velikohrvatskih ideologija trebalo da se opredeli između jednih i drugih“ (Filandra, 1998: 205).

Odnos partijskog i državnog rukovodstva prema bošnjačkom nacionalnom identitetu najbolje ilustruje stav iznet na zasjedanju Ustavotvorne skupštine 1945. godine, gde Ante Babić kaže: „Muslimani, Bosne i Hercegovine koji imaju svoje kulturne tradicije i svoje oblike kulturnog života, razvijaće svoj kulturni život u plemenitoj utakmici sa Srbima i Hrvatima“ (Babić, stenografske beleške: 599, citirano u Filandra, 1998: 208), na osnovu čega Filandra zaključuje da je Bošnjacima tada priznata kulturna ali ne i nacionalna posebnost (Filandra, 1998: 208). Pravo na nacionalno samoodređenje Bošnjacima će biti priznato sredinom 60-tih godina, a status ravnopravnog i konstitutivnog naroda u Jugoslaviji, Bošnjaci će dobiti sredinom 70- tih godina.

Tokom dominacije komunističke ideologije, koja je, prema Filandri, većini Bošnjaka bila strano ideološko stajalište, suprotno islamu, a koji je predstavljao jezgro „bošnjačkog nacionalnog bića“, naziru se tri različita političko-ideološka stajališta (Filandra, 1998: 211). Prosrpska i prohrvatska političko-identitetska usmerenost kod Bošnjaka vuče korene iz formativnog perioda političkog

³⁸ Istini za volju, ta vrsta fragmentacije je bila karakteristična, manje više, za sve jugoslovenske narode tokom rata, međutim, kod Bošnjaka je to bilo najizraženije iz razloga koje navodi Filandra (Filandra, 1998: 163-163).

³⁹ Filandra konstatuje da je jedina konsenzualna tačka među političkim predstavnicima Bošnjaka toga vremena, predstavljala jasan, nedvosmislen i jedinstven stav po pitanju zahteva za neki vid autonomnog statusa Bosne i Hercegovine nakon rata. Taj politički cilj je i ostvaren kroz odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u novembru 1943. kada je definisano buduće teritorijalno-političko uređenje nove države (Filandra, 1988: 188).

⁴⁰ Po pitanju nacionalnog identiteta, stanje svesti među političkim prvacima nije bila ništa diferenciranije. Kako zapaža Filandra, osvrćući se na zaključke elaborata, konstatuje da nepostojanje nacionalne svesti uz svođenje Bošnjaka na versku grupu, gde bosanski muslimani tek trebaju da se nacionalno „opredele krajnji je politički domet bošnjačkih snaga iz čijeg je okvira proizašao taj elaborat“ (Filandra, 1998: 178).

delovanja, tj. iz perioda Kraljevine Jugoslavije, gde je nacionalna fluidnost bila značajno izraženija. Osim ove dve izrazito sekularne orijentacije, Filandra konstatuje i treću, islamsku orijentaciju kod religioznih Bošnjaka koja „je bila i najopasnija za komunistički sistem“ (Filandra, 1998: 2011). Prosrpski orijentisani Bošnjaci su vremenom prihvatili komunističku ideološku paradigmu, koju su u Bosni i Hercegovini, do sredine 60-tih godina, oblikovali srpski komunistički kadrovi. Bošnjaci sa prohrvatskom nacionalnom orijentacijom su se zadržali „na nivou intelektualnog suprotstavljanja komunističkom totalitarizmu“ (Filandra, 1998: 212). Treću ideološko-vrednosnu grupaciju među Bošnjacima činili su islamski orijentisani intelektualci koji su neformalno bili okupljeni oko organizacije *Mladi muslimani* koja je bila pod najvećim udarom komunističkih vlasti.

Država je protiv pripadnika *Mladih muslimana* sproveda dva sudska procesa 1947. i 1949 godine gde ih je optužila za neprijateljsko delovanje protiv naroda i države, te saradnju sa profašističkim organizacijama tokom rata, prikupljanje podataka za stranu obaveštajnu službu, pripremanju oružanog ustanka a sve „u cilju nasilnog obaranja postojećeg državnog uređenja“⁴¹ (Filandra, 1998: 213). Filandra tvrdi da ne postoji pisani trag gde se *Mladi muslimani* izjašnjavaju po pitanju državnog uređenja ili nacionalnog identiteta, pa s toga i ne znamo njihov stav po ovim pitanjima (Filandra, 1998: 215). Organizacija *Mladi muslimani* je prevashodno bio *islamsko-duhovni pokret*, koji je predstavljao vrednosno-ideološku suprotnost komunističkoj ideologiji i potencijalno subverzivni element za proklamovanu viziju društvenog i državnog uređenja u tadašnjoj Jugoslaviji. Njihov ilegalni rad je nastavljen i nakon sudskih procesa 40-tih godina, gde će pokret zadobiti ogroman publicitet u Jugoslaviji sredinom 80-tih godina kada je ponovo vođen sudski postupak protiv članova pokreta. Filandra zaključuje da se značaj pokreta *Mladi muslimani* ogleda u ulozi najozbiljnijeg ideološkog oponenta komunističkom totalitarizmu,⁴² tokom celog trajanja jednopartijskog sistema u Jugoslaviji, koji će predstavljati izvorište za „duhovno-politički preporod Bošnjaka devedesetih godina XX stoleća“ (Filandra, 1998: 217).

Iako je bilo za očekivati da, tokom komunističkog perioda, ulogu branioca islamsko-duhovnih i tradicionalnih vrednosti ima Islamska zajednica, ona to nije bila. Naprotiv, Islamska zajednica (IZ) je odmah nakon oslobođenja Jugoslavije pokazivala visok stepen kooperativnosti sa novim komunističkim vlastima, prilagođavajući čak i pojedina verska učenja „duhu novog vremena“. Kostić kao ilustraciju servilnog odnosa IZ prema komunističkoj vlasti navodi „sramnu podršku“, u formi rezolucije, za suđenje *Mladim muslimanima* 1949. godine, „među kojima je bio i izuzetno veliki broj nekadašnjih studenata VIŠT-a (*Viša islamska šerijatsko-teološka škola prim. autora*) i medresa“ (Kostić, 2021: 134). Tome svedoči i rezolucija koju je doneo Sabor Islamske zajednice gde se muslimanke pozivaju da skinu maramu kao jedno od bitnih obeležja muslimanske duhovnosti, gde se u tački 4. kaže: „Nema nikakvih prepreka da se muslimanka otkrije, a pogrešno je i štetno pomešati principe islamske vere sa običajima koji su kočili razvoj muslimanke do danas“ (Milišić, 1986: 50, citirano u Filandra, 1998: 218). Dobra saradnja između komunističkih vlasti i Islamske zajednice nastavljena je i u budućnosti gde je delovanje IZ na vrednosno-ideološkoj linije sa državom „nagrađivano“ kroz razne benefite koje je muslimanska ulema dobijala, poput penzijskog i socijalnog osiguranja za verske službenike. Islamska zajednica je ostala indiferentna i kada su komunističke vlasti ukidali *mektebe* (verske škole), šerijatsko porodično pravo, oduzimali *vakufsku* imovinu (imovinu Islamske zajednice), gasili kulturno-prosvetna društva, što je kod određenog dela Bošnjaka, naročito

⁴¹ Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ. Uprava državne bezbednosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Pov. Br. 7743, 16 VII 1947. Tim policijskim aktom, u stvari, data je i sama presuda jer je učinjena karakterizacija dela (Filandra, 1998: 213)

⁴² Popularnost i snaga pokreta s jedne strane i potencijalna opasnost za državu sa druge strane se ogleda u policijskim izveštajima koji su tvrdili „da je organizacija MM (*Mladi muslimani, prim. autora*) bila jedna od najmasovnijih neprijateljskih organizacija koju smo mi otkrili posle oslobođenja naše zemlje, da je to najfanatizovanija verska organizacija sa izgrađenom ideološkom podlogom, to pretpostavlja važan problem, borbe protiv ovakve vrste neprijatelja“⁴² (Filandra, 1998: 217).

bošnjačke emigracije, stvaralo otklon prema samoj Islamskoj zajednici (Filandra, 1998: 219-221). Kostić ide i korak dalje tvrdeći da je IZ u subordinaciji sa komunističkim vlastima stavila na raspolaganje svoju infrastrukturu kako bi se i kur'anske poruke podredile „*samo jednom putu*, putu bratstva i jedinstva“ (Kostić, 2021: 160). Bez obzira na sve, saradnja Islamske zajednice sa komunističkim vlastima biće nastavljena i u budućnosti, a njena uloga u oblikovanju nacionalnog identiteta Bošnjaka će, paradoksalno biti još značajnija. Mimo islamskog anacionalnog i univerzalističkog učenja, IZ je bila na fonu *religijskog nacionalizma*, što potkrepljuje istraživanje Sarač Rujanac, koja konstatuje da su komunističke vlasti osuđivale „vanversko delovanje Islamske zajednice koja ima za cilj poistovećivanje verskog i nacionalnog“ (Sarač- Rujanac, 2015: 165).

Šezdesete i sedamdesete godine XX veka su obeležene nastojanjem bošnjačke intelektualne elite za priznavanje i oblikovanje nacionalnog identiteta. Nakon smene Aleksandra Rankovića, bošnjačko nacionalno pitanje počinje da se aktualizuje u komunističkim partijskim krugovima, između ostalog, jer je Ranković, kako smatra Filandra, personifikovao politiku „čvrste ruke“ i dirigovanog socijalizma. Prema ovom autoru, nakon 1966. godine dolazi do veće demokratizacije društva, decentralizacije vlasti i jačanja republičkih etatizama. To će doprineti da „bošnjačko kao 'muslimansko nacionalno pitanje' se 'odleđuje' dizanjem na stupanj teorijskog promišljanja“ (Filandra, 1998: 230). Napuštanje doktrinarnih uverenja od strane komunističkih funkcionera, prema kojima je nacionalno pitanje, u stvari, klasno pitanje i prihvatanje da postoji narod koji nije prepoznat u normativnim aktima ni na nivou Federacije niti u okviru federalnih jedinica, prema Filandri, je razlog zašto se 60-tih godina otvara pitanje o priznavanju Bošnjaka kao naroda (Filandra, 1998: 232). Svim ovim procesima je prethodila izjava Josipa Broza Tita na Drugom plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u novembru 1959. godine gde je istakao „da treba prestati s nacionalnim igrama oko Muslimana, te da im treba dozvoliti da se izjasne onako kako se osećaju“ (Filandra, 1998: 236).

Posleratna ideja, prema kojoj su Bošnjaci trebali da razviju nacionalnu svest „priznatih“ naroda u Jugoslaviji, pokazala je polovične, a u BiH veoma loše rezultate. Na popisima stanovništva 1948. i 1953. godine, ogromna većina Bošnjaka, naročito u BiH se izjasnila kao „nacionalno neopredeljeni“ ili „Jugosloven-neopredeljen“. Za razliku od Bosne i Hercegovine gde se tako izjasnilo 90% Bošnjaka, u Srbiji se većina Bošnjaka 1948. godine izjasnilo kao Srbi, a u Crnoj Gori kao Crnogorci (Mrduljaš, 2018: 36). Razlike među Bošnjacima nastavljaju se manifestovati i na sledećem popisu 1953. godine kada Bošnjaci u Srbiji većinski se izjašnjavaju kao „Jugosloveni-neopredeljeni“, dok u manjem broju kao Srbi i Turci. Sa druge strane u Crnoj Gori, Bošnjaci dominantno zadržavaju crnogorsku nominaciju, dok se neznatan broj izjašnjava kao Turci (Mrduljaš, 2018: 36-37). Već na popisu 1961. godine Bošnjaci su se mogli upisati kao „Musliman (etnička pripadnost)“, pa je rezultat tog popisa pokazao izvesno odstupanje crnogorskih Bošnjaka u odnosu na sunarodnike u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Skoro u potpunosti su se Bošnjaci u BiH i Srbiji izjasnili kao „Muslimani u smislu etničke pripadnosti“, dok su se u Crnoj Gori polovina na taj način izjasnila, a druga polovina kao Crnogorci (Mrduljaš, 2018: 37).

Promenom Ustava Bosne i Hercegovine 1963. godine Bošnjacima je formalno-pravno priznata nacionalna posebnost kroz nacionalni naziv „Muslimani“. Veliko „M“ je pravilo distinkciju između nacionalne i konfesionalne pripadnosti, što je impliciralo odustajanje od prakse kojom se Bošnjaci tretiraju isključivo kao verska zajednica (Filandra, 1998: 236). Pored partijskih struktura značajan doprinos priznavanju bošnjačkog identiteta je dala i Islamska zajednica. Jović tvrdi da „u sedamdesetim godinama Savez komunista zajedno s Islamskom zajednicom odlučuje promovisati 'novi' identitet. U tome te dve institucije, koje se u mnogim drugim pitanjima nalaze na opozitnim stranama, deluju relativno skladno“ (Jović, 2013: 133). Povremeno razlikovanje u izjašnjavanju Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, nakon 1971. godine je nestalo, i došlo je do uobličavanja nacionalne svesti u zajedničkom identitetu svih Bošnjaka na jugoslovenskom prostoru. U skladu sa tim i državna Komisija za međunacionalne odnose i međurepubličku saradnju se po tom

pitanju odredila i definisala da se „pod pojmom muslimanske nacije podrazumeva stanovništvo Bosne i Hercegovine i Sandžaka koje govori srpskohrvatskim jezikom“ (Sarač-Rujanac, 2012: 57 prema Botić, 2018: 172).

Nacionalno sazrevanje koje je bilo formalizovano priznavanjem nacionalnog identiteta Bošnjaka je podrazumevalo i oblikovanje nacionalne kulture. Ključna nastojanja odvijala su se u polju priznavanja bošnjačke književnosti i rešavanja pitanja jezika. Zalaganje za priznavanje bošnjačke književnosti izazivala je otpor, kako kod srpskih i hrvatskih intelektualnih krugova, tako i kod pojedinih bošnjačkih intelektualaca. Argumentacija se kretala od negacije nacionalnog identiteta Bošnjaka pa samim tim i nepostojanja zasebne književnosti do potrebe da se ne otvaraju teme koje će pojačavati nacionalne posebnosti i podele koje su nepoželjne u kontekstu komunističke doktrine „bratstva i jedinstva“.⁴³ Književna i istoriografska dela brojnih intelektualaca⁴⁴ predstavljaju prekretnicu u pravcu formiranja i uobličavanja nacionalne svesti i sadržaja nacionalnog identiteta Bošnjaka. Pitanje jezika je bilo dosta kompleksnije i delikatnije od pitanja priznavanje bošnjačke književnosti. Kako dobro zapaža Filandra „pitanje književnosti je neraskidivo od pitanja jezika, jer književnost proističe iz jezika, a jezik odslikava biće naroda“ i zaključuje da „pitanje jezika unutar naroda komunističke Jugoslavije najizražajnije se postavljalo kao nacionalno-političko pitanje“ (Filancia, 1998: 276). Pokušaji da se prihvati i prizna postojanje bosanske varijante zajedničkog jezika koji je službeno nazivan srpsko-hrvatski tj. hrvatsko-srpski jezik, nisu urodili plodom. Otpori su postojali kako na nivou federalnih institucija Jugoslavije, tako i unutar Bosne i Hercegovine, gde se isticalo da to dovodi u pitanje stajalište o jednom, zajedničkom jeziku (Filancia, 1998: 280). Pitanje bošnjačke književnosti i jezika je od samog starta prevazilazilo polje lingvistike i predstavljalo je političko i nacionalno pitanje,⁴⁵ što nisu poricali kako oni koji su se zalagali za priznavanje partikularnih kultura, tako i oni koji su osporavali pravo ili samo postojanje bošnjačkog kulturnih identiteta.

Nastojanje bošnjačke inteligencije da se bošnjačkom nacionalnom identitetu pridoda sadržaj kroz osnivanje nacionalnih institucija je nastavljena i tokom 70-tih godina. Komunističke vlasti su pokazale spremnost za rešavanje nacionalnog pitanja Bošnjaka iznoseći jasan i nedvosmislen stav „da su Muslimani jedan od šest ravnopravnih naroda Jugoslavije i jedan od tri ravnopravna u Bosni i Hercegovini; Drugo, da su Muslimani kao i Srbi i Hrvati konstitutivni element bosanskohercegovačke državnosti; Treće, da je Bosna i Hercegovina Muslimanima, Srbima i Hrvatima njihova nacionalna država i da su oni jedan od tri njena državna naroda“ (Filancia, 1998: 320). Međutim, komunisti u BiH

⁴³ Intelektualci predvođeni Alijom Isakovićem, Atifom Purivatrom, Mustafom Imamovićem, Mithatom Begićem i drugima, pokrenuće, prema tvrdnji Filandre, „drugi bošnjačko-muslimanski nacionalno-kulturni preporod“ koji je podrazumevao „osvešćivanje i oživljavanje bošnjačke duhovne vertikale, povratak otrgnutog, prezrenog, zatamljenog, omraženog, zaboravljenog i zabranjenog, razumevanja biti bošnjačkog i bosanskog“ (Filancia, 1998: 266).

⁴⁴ Mushin Ruzvić, Behar- književnoistorijska monografija (1971); Mushin Rizvić, Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine (1973); Alija Isaković, Hasanaginica 1774-1974: prepevi, varijante, studije, bibliografija (1975), Alija Isaković, Biserje- pregled muslimanske književnosti (1972), Atif Purivatra, Nacionalni i politički razvitak Muslimana (1969), Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta (1971) (detaljnije u Filandra 1998: 266).

⁴⁵ Svu kompleksnost prilika u Bosni i Hercegovini najbolje ilustruje podatak da je Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH) osporila naučnoistraživački projekat „Istorija naroda Bosne i Hercegovine“ smatrajući „da nema adekvatne naučne podloge za takve poduhvate“ (Filancia, 1998: 280). Prema Filandri, stvarni razlog je bila nesaglasnost oko ključnih nacionalnih i identitetskih pitanja unutar BiH, tj. odnos prema bošnjačkoj kulturi i književnosti, ali i prema samom bošnjačkom identitetu i državi Bosni i Hercegovini (Filancia, 1998: 282). Potvrda de je pitanje književnosti, jezika i istoriografije političko pitanje govori u prilog i činjenica da je politički vrh BiH početkom 70-tih godina raspravljao o ovim temama. Primer profesora Esada Čimića govori o svoj problematici nacionalne samoidentifikacije i među samim Bošnjacima, koji je tvrdio da je on nacionalno opredeljen kao Hrvat, a njegov brat kao Srbin. Naime profesor Čimić je zastupao tezu „da nema nacionalnog razvoja Bošnjaka bez njihovih zasebnih nacionalnih ustanova, Muslimani se kao narod ne mogu održati samo sa džamijom kao jedinom nacionalnom ustanovom“, zaključujući da ako tako ostane „oni će se pretopiti u Srbe ili Hrvate“ (Filancia, 1998: 283).

nisu bili spremni na ustupke koje bi podrazumevale osnivanje institucija koje su imale isključivo nacionalni karakter, iako su takve institucije imala druga dva naroda.⁴⁶ Iako naponi za uspostavljanjem nacionalnih institucija (prim. Muslimanske matice) nisu urodili plodom, vlasti u BiH su uvažili potrebu da se više pažnje prida kulturnom, istoriografskom, publicističkom sadržaju koji bi se odnosio na bošnjačku kulturu i tradiciju. To je podrazumevalo promenu školskih programa u obrazovnim institucijama i izmenu sadržaja u kulturnim i istoriografskim institucijama u Bosni i Hercegovini, čime bi se ostvarila puna ravnopravnost i afirmacija Bošnjaka i bošnjačke kulture.

Tokom 80-tih godina XX veka *Sarajevski proces* je predstavljao jedan od značajnijih sudskih ali i političkih procesa u Bosni i Hercegovini koji će najaviti promene ne samo u bošnjačkom segmentu već i na širem jugoslovenskom prostoru. *Sarajevski proces*⁴⁷ koji se vodio protiv grupe muslimanskih intelektualaca 1983. godine pod optužbom za „islamski fundamentalizam“, potvrđuje opredeljenost komunističkih vlasti da spreči prodor religijskog elementa u političko polje. Osim toga ovaj proces je predstavljao ozbiljan sukob između komunističkih vlasti i Islamske zajednice koja je optužena za klero-nacionalizam. Pored intelektualaca među optuženima u *Sarajevskom procesu* su bili i službenici (*imami*) Islamske zajednice koji su optuženi „za verbalni delikt i agitaciju protiv države i Partije“ (Đinić, Hećimović, 1991 prema Sarač Rujanac, 2015: 165). Još je 80-tih godina vlast u Jugoslaviji označila *muslimanski nacionalizam* kao „neprijateljsku pojavu“ koja je svoj izraz imala u „sarađnji muslimanskog nacionalizma i religije“ (Sarač Rujanac, 2015: 165). U pojedinim dokumentima koje su objavljivale komunističke vlasti, ističe se „da sve tri verske zajednice svakodnevno nameću religiju kao univerzalnu osnovu za nacionalnu, kulturnu i svaku drugu identifikaciju“ (Sarač Rujanac, 2015: 165).⁴⁸

Iako se na taj proces danas gleda kao montirani proces vlasti, okrenut protiv slobode izražavanja, on je najavio snažan uticaj religije ne samo na oblikovanje političkih procesa, već i na nacionalno buđenje kod Bošnjaka. Ne treba da čudi što je *Sarajevski proces* na neki način ogolio društvene tendencije koji su najavljivale ozbiljne potrebe koji će uslediti nakon pada komunizma. Akteri, tačnije osuđenici u *Sarajevskom procesu* će nakon samo nekoliko godina postati najmarkantnije političke figure među Bošnjacima, odnosno lideri nacionalnog pokreta. Taj nacionalni pokret pod izrazito liberalno-sekularnim nazivom *Stranka demokratske akcije*, Markešić će definisati kao nacionalnu stranku sa mesijanskom ulogom koja svoje izвориšte pronalazi u islamu (Markešić, 2015: 63).

Unutrašnju komunizma je sredinom 80-tih prethodio postepeni proces otvaranja (liberalizacije i demokratizacije) jugoslovenskog društva čime su stvorene preduslovi za povratak potiskivane religioznosti. Ako se ima u vidu da su verske zajednice, u vreme komunizma i ateizacije bile najznačajniji, ako ne i jedini, čuvari nacionalne svesti, onda i ne čudi što je došlo do upliva *religijskog nacionalizma*⁴⁹ na jugoslovenskom prostoru. Islamska zajednica u nedostatku nacionalnih i kulturnih institucija kod Bošnjaka bila je jedini čuvar nacionalne diferenciranosti u odnosu na druge, srodne narode i odbrana od asimilacije. U periodu dereligizacije jugoslovenskog prostora Islamska zajednica je bila jedina ideološka opozicija (uključujući i Srpsku pravoslavnu crkvu, Katolički kler)

⁴⁶ Komunisti su, opravdavajući takav stav, smatrali da bi to predstavljalo reakcionarno delovanje i „vraćanje u nazad“, koje bi vodilo „totalnom razbijanju jedinstva naroda Bosne i Hercegovine“, sa nesagledivim posledicama koje bi dovele do situacije da „građanski rat u zemlji mi, praktično, ne bi mogli izbeći“ (Filandra, 1998: 321).

⁴⁷ Sarajevski proces ili suđenje muslimanskim intelektualcima je bio sudski proces u SFRJ koje je pokrenut 1983. Grupa intelektualaca je optužena za zločinačko udruživanje, neprijateljsko delovanje i kontrarevoluciju po članu 114. i 136. Krivičnog zakona SFRJ.

⁴⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Komisija za verska pitanja, Informacija o odnosima s verskim zajednicama, str. Pov. 09-48/84, Sarajevo, 8.6.1984 (Sarač Rujanac 2015: 165).

⁴⁹ Na tragu Mark Juergensmayerove ideje, Abazović daje sledeću definiciju: „Religijski nacionalizam je oblik modernističke paradigme i nastaje najčešće kao supstitut (post-) civilnog ili (post-) etničkog nacionalizma. Njime se pretendira zauzeti mesto i ulogu bilo kojeg svetovnog nacionalizma, jer su očaj i razočarenje izazvani takvim nacionalizmom (svetovnim/sekularnim) preveliki i neizdrživi za nosioce i pristalice religijskog nacionalizma“ (Abazović, 2010:19).

komunističkom poretku, pa se po „sili logike“ nametnula kao čuvar i zaštitnik nacionalnih interesa Bošnjaka. Kao (vrednosno-ideološki) protivnik komunističkog poretka, Islamska zajednica je imala snažan, kako institucionalan tako i kognitivan uticaj na Bošnjake tokom socijalističkog razdoblja. Istovremeno društveni diskurs je, za vreme socijalizma, doprineo ateizaciji celog jugoslovenskog društva, gde Bošnjaci nisu bili izuzetak. Kako ispravno konstatuje Markešić: „proces ateizacije bio je 'dete' jugoslovenskog shvatanja sekularizacije, dok je proces teizacije 'dete' rođeno procesom raspada Jugoslavije“ (Markešić, 2015: 64). Nakon pada komunizma kao odgovor je, pod uticajem Islamske zajednice i političkih struktura, usledila snažna *reislamizacija Bošnjaka*, koji su u komunističkom periodu zadržavajući konfesionalnu nominaciju, u dobroj meri bili sekularizovani. Filandra doduše smatra da je „povratak većine stanovništva tradicionalnim duhovnim i običajnim vrednostima značio je *spontanu* (kurziv autora) reislamizaciju dobrog dela naroda“ (Filancia, 2012: 114). Bilo spontano ili sinhronizovano, na kraju XX veka će upravo ova dva procesa, reislamizacija nacije i nacionalizacija religije, snažno oblikovati politički život i društvenu dinamiku bošnjačkog segmenta na postjugoslovenskom prostoru.

Kratak istorijski prikaz društvene i političke dinamike kod Bošnjaka potvrđuje nekoliko značajnih pretpostavki. Prvo, Bošnjaci za razliku od Srba i Hrvata, usled doktrinarnih (islamskih) i kontekstualnih okolnosti, *sa zakašnjenjem ulaze u proces izgradnje nacionalnog identiteta*. Zakasnela izgradnja nacionalnog identiteta, uzrokovana prevashodno izostankom nacionalnih institucija i nacionalne države (teritorijalno političke jedinice), uz osmanlijsko nasleđe i religijsko-teološko učenje, doprinela je, tokom prve polovine XX veka, ne samo fluidnosti nacionalne samoidentifikacije već i svrstavanju u jednu od dve tada dominirajuće zajednice: srpsku i hrvatsku. Uprkos izostanku oblikovanog i zaokruženog kulturno-tradicijskog obrasca, među Bošnjacima nikada nije nestala svest o nacionalnoj posebnosti. Tokom monarhističkog perioda identitetska neizdiferenciranost je stvarala podele koje su se manifestovale kroz prosrpski i prohrvatski orijentisane Bošnjake, što će ostati prisutno sve do polovine XX veka.

Drugo, prodorom modernističkih ideja otvara se proces oblikovanje nacionalne svesti ali se naziru i prve društvene podele koje su prevashodno imale *kulturno-vrednosnu dimenziju*, a predstavljale su refleksiju na vrednosno-svetonazorske i donekle identitetske dileme. Linije podela, poput tradicionalno-moderno, konzervativno-liberalno, religiozno-sekularno, među Bošnjacima su permanentno prisutne od prodora modernosti, potkraj XIX veka. Međutim, te podele nisu dobile svoju operacionalizaciju u vidu političkih pokreta ili partija sve do urušavanja komunizma. To ne znači na one nisu pronalazile supstitute u vidu verskih institucija s jedne strane i udruženja i štampanih medija sa druge strane.

Treće, Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), kao najznačajnija politička organizacija Bošnjaka, od svoga osnivanja pa sve do Drugog svetskog rata, prenebregavala je ne samo vrednosno-kulturološke podele, već je u cilju smanjivanja rizika od oštrije identitetske polarizacije unutar bošnjačkog segmenta, prigrlila ideju *integralnog jugoslovenstva kao optimalnog okvira za zaštitu Bošnjaka u okolnostima nekonsolidovanog i nepriznatog nacionalnog identiteta*. U međuratnom periodu političkog pluralizma, ose podela između veoma oskudne partijske kompeticije među Bošnjacima su uglavnom predstavljale refleksiju srpsko-hrvatskih odnosa, centralizma - federalizma, odnosno pitanja statusa Bosne i Hercegovine unutar Jugoslavije, kao i odnosa prema religijskom tj. nacionalnom (sekularnog) identitetu. Uprkos postojanju prosrpskih i prohrvatskih političkih aktera, među njima je postizan visok stepen saglasnosti po pitanju nužnosti očuvanja bošnjačke posebnosti i bosanskohercegovačke autonomije. U zavisnosti od političkog i društvenog konteksta, podele, koji su uglavnom predstavljale refleksiju srpsko-hrvatskih odnosa, su se produbljivale ili smanjivale. Nepriznavanje nacionalne posebnosti, tokom međuratnog perioda, doprinelo je smanjenjem uticaja

bošnjačkih elita u brojnim društvenim i političkim procesima, pa se njihova uloga uglavnom svodila na balansiranje u srpsko-hrvatskim odnosima, gde su često bili samo pasivni posmatrači.

Peto, u međuratnom periodu, za razliku od Bosne i Hercegovine, gde su Bošnjaci zbog brojnosti imali ulogu političkog naroda, u drugim delovima Jugoslavije, politička artikulacija maltene nije ni postojala, što je usporilo ujednačen ekonomski i nacionalni razvoj Bošnjaka na celom jugoslovenskom prostoru. Usled različitih teritorijalnih i političkih okvira u kojima su živeli Bošnjaci, stvorile se pretpostavke za razlike u doživljaju nacionalnog identiteta, koje će svoj manifesni oblik poprimiti nakon raspada Jugoslavije.

Šesto, formalno-pravno priznanje Bošnjaka kao ravnopravnog naroda, tokom socijalističke Jugoslavije, nije pratilo izgradnju nacionalnog identiteta i institucija, što je u perspektivi otvorilo identitetske dileme koje u nekim delovima bivše Jugoslavije traju i do dan danas. Tvrdnja Filandre da Bošnjaci dočekuju pad komunizma i raspad socijalističke Jugoslavije bez ijedne nacionalne institucije, dezorijentisani i zatečeni (Filandra, 1998: 358), može biti jedno od objašnjenja. Jedina institucija koja je imala kakav-takav kontinuitet je bila Islamska zajednica, koja je tokom celog XX veka imala značajnu, ne samo religijsku već i identitetsku ulogu. Snažna sekularizacija zasnovana na odnosu prema religiji i tradiciji, tokom tog perioda osnažila kulturno-vrednosne podele koje će dugoročno predstavljati jednu od ključnih osa podela među Bošnjacima. Upravo iz klerikalnog okrilja *Mladi muslimani*, nacionalizujući i etatizujući religiju, osnovaće etnonacionalnu Stranka demokratske akcije (Kostić, 2021: 252) koja će početkom 90-tih, postati promotor „nacionalnog preporoda“. Ovaj društveni i politički pokret je u suštini predstavljao vrednosnu opoziciju odlazećem komunističkom sistemu, reafirmišući stari kulturno-vrednosni rascep koji dobija svoje političke eksponente u vidi političkih partija.

3.2. Društvene i političke prilike na post jugoslovenskom prostoru⁵⁰

Identitetske teme koje su se javile sredinom osamdesetih godina u Jugoslaviji, početkom devedesetih godina doživele su svoju kulminaciju, što je rezultiralo otvaranjem dva ključna rascepa: teritorijalnog i etničkog. Ovo ne treba da iznenađuje imajući u vidu da je Kičelt uvideo da su režimi sa patrimonijalnim oblikom komunizma, kakav je bio jugoslovenski, pogodni za razvoj etničkih rascepa, sa sniženim potencijalom za liberalno demokratski razvoj i ekonomske reforme (Kitschelt, 1995: 465-466). Orlović podsća da je u vreme obnove višestranačja još uvek postojala SFR Jugoslavija i da je promena državnih okvira određivala prirodu partijske kompeticije. Ovaj autor primećuje da se već tada „oblikuje rascep nacionalno-građansko“, napominjući da je veoma brzo došlo i do snažnog delovanja rascepa centar-periferija gde je Beograd doživljavan kao centar a „republičke elite predstavljale periferiju“ (Orlović, 2015c: 107).

Zajedničko obeležje u svim jugoslovenskim republikama tokom prvih godina višestranačja jeste osnivanje i snažan uzlet nacionalnih (nacionalističkih) političkih partija koje su kao ključni politički cilj imali suprotstavljanje vladajućoj reformisanoj komunističkoj nomenklaturi. Orlović konstatuje da je rascep stari režim-opozicija (reformisti) imao korene u predpluralističkom periodu i zaključuje, pozivajući se na Von Bajmea, da je na početku, ovaj rascep bio intenzivan, ali je nakon protoka vremena izgubio na značaju (Orlović, 2015:109).

Za razliku od većine komunističkih država na Istoku Evrope, jugoslovensko iskustvo obnove višestranačja je oblikovano i diskursom rata koji je, na neki način predstavljao formativni okvir u kojem deluju političke partije (Hodžić, 2020: 283). Etnifikacija politike odvijala se, pored krvave dezintegracije socijalističke Jugoslavije, paralelno sa simultanom ekonomskom i političkom krizom

⁵⁰ Ovom temom smo se bavili i detaljnije pisali u tekstu: Jasmin Hodžić, (2020), Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990-2020, u Zbornik radova sa naučne konferencije *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji- (ne) naučene lekcije*, Ur. S. Orlović, D. Kovačević, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Hanns Seidel Stiftung, Beograd

uz ogromne, kako institucionalne tako i demografske, promene. Stojiljković konstatuje da su se „na kulturnim, nacionalnim i konfesionalnim podelama i sećanju – 'istorijskoj, kolektivnoj memoriji', na nasleđe verskih i nacionalnih sukoba i rascepa, njihovoj političkoj mobilizaciji (i instrumentalizaciji), veoma brzo (su), posebno u multikulturnim i multinacionalnim društvima, formirani masovni politički pokreti i partije” (Stojiljković, 2011b: 76). Tadašnji politički akteri su koristili nacionalne sentimente „kao tehniku mobilizacije birača i sukoba sa susedima, što je uslovalo pored osećanja opšte nesigurnosti građana i sve veću distancu, animozitete i nepoverenje između etničkih zajednica“ (Hodžić, 2020: 283). Proces nacionalne homogenizacije se istovremeno odvijao sa procesima društvene pluralizacije i političke fragmentacije (Bašić, Crnjanski, 2006: 30-48) koji se nije samo odnosio na međuetničke podele, već i na rascepe unutar etničkih (nacionalnih) zajednica.

3.2. Obnavljanje višestranačja u Bosni i Hercegovini

Kako ispravno primećuju Pepić i Raos, u Bosni i Hercegovini (BiH) su etnički rascepi permanentno prisutni još od kraja XIX veka od kada su formatirani etnički segmenti (Pepić, Raos, 2015: 114) koji do danas, maltene u potpunosti, određuju karakter političkog života. Nakon obnove višestranačja, etnički rascepi su se snažno reflektovali na stvaranja partijskog sistema, gde političke partije sa nacionalnim predznakom postaju ključni akteri. Stranka demokratske akcije (SDA) se osniva 25. maja 1990. godine, a nakon nje se iste godine osnivaju Srpska demokratska stranka (SDS) 12. jula i Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH) 18. avgusta. Osim političkih partija sa nacionalnim predznakom, u Bosni i Hercegovini se osnivaju i multietničke stranke sa platformom odbrane jugoslovenske ideje, poput Saveza komunista BiH-Socijalistička demokratska partija i Savez reformskih snaga Jugoslavije. Partije koje su nastale u prvim godinama višepartizma u BiH, uz povremene unutrašnje fragmentacije koje će dovesti do pojave novih, ideološki sličnih partija, predstavljaju najvažnije političke aktere i danas.

Nakon prvih slobodnih i demokratskih izbora u novembru 1990. godine nacionalne stranke osvajaju ubedljivu pobedu unutar tri etnička segmenta. Ove partije zbirno osvajaju 84% glasova, dok projugoslovenske, građanske i multietničke stranke doživljavaju ogroman poraz (Ковачевић, 2019: 47). Pepić i Raos konstatuju da „je bosanskohercegovačko društvo u najvećoj meri prihvatilo politiku etničkog svrstavanja“ (Pepić, Raos, 2015: 117). U političkom kontekstu gde je „politički pluralizma zamenjen etničkim pluralizmom“ (Pejanović, 2005: 54, prema Ковачевић, 2019: 47) prodor i uspeh političkih partija koje su imale multietnički i građanski karakter bio je maltene onemogućen. Dezintegrativni procesi, koji su se odvijali u Jugoslaviji otvorili su pitanje ostanka ne samo Slovenije i Hrvatske, već i Bosne i Hercegovine unutar jugoslovenske federacije (rascep centar-periferija), ali i pitanje opstanka Bosne i Hercegovine „u avnojevskim granicama“. Kovačević napominje da je etnički sastav stanovništva „centralni momenat u razmatranju svih procesa“ (Ковачевић, 2019: 46) u Bosni i Hercegovini (BiH). Dijametralno suprotstavljena stajališta političkih predstavnika tri naroda po pitanju budućnosti, kako Jugoslavije tako i BiH, otvorio je duboki „teritorijalno-kulturni rascep“ (Zakošek & Čular, 2003: 7), koji će dovesti do oružanog konflikta.

Politički predstavnici Bošnjaka su u prvi mah, zagovarali preuređenje jugoslovenske federacije (Filandra, 1998: 379-381), da bi vrlo brzo zauzeli poziciju koja je podrazumevala punu samostalnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine. Za razliku od bošnjačke Stranke demokratske akcije (SDA) i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), pozicija Srpske demokratske stranke je bila da Bosna i Hercegovina treba da ostane u jugoslovenskoj federaciji. I ako su postojale šanse za dogovor o preuređenju jugoslovenske federacije, pa samim tim i iznalaženju rešenja za BiH, nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske, politički predstavnici Bošnjaka i Hrvata su definitivno odbacili ideju ostanka Bosne i Hercegovine unutar „krnje“ Jugoslavije (Filandra, 1998: 381). Duboke podele koje su se ticale institucionalnog preuređenja socijalističke Jugoslavije i BiH, a koje su u osnovi imale etnički rascep, prelile su se i na celokupno bosanskohercegovačko „društvo u kojem je zavladała

nesigurnost-pre svega u multietničkim sredinama“ (Ковачевић, 2019: 48). Vrhunac političke i institucionalne krize unutar Bosne i Hercegovine predstavljala je odluka o raspisivanju referenduma o samostalnosti BiH kojoj su se oštro protivili politički predstavnici Srba. Referendum koji je održan od 29.02.1992. godine do 01.03.1992. godine potvrdio je duboku podeljenost društva u BiH, gde su Bošnjaci i Hrvati plebiscitarno podržali ideju samostalnosti Bosne i Hercegovine (99,7%) dok su Srbi većinski bojkotovali referendum. Postreferendumske događaji su predstavljali poslednje pripreme za krvavi rat koji će doneti nemerljive ljudske žrtve i materijalna uništenja, te dugoročno uticati na društvene i političke procese u Bosni i Hercegovini.

Za razumevanje političkog konteksta posleratne Bosne i Hercegovine, neophodno je istaći nekoliko napomena vezanih za dejtonski institucionalni dizajn o kojem će detaljnije biti reči u četvrtom poglavlju. Posleratna i postdejtonska Bosna i Hercegovina (BiH) je institucionalizovala već postojeće etničke rascepe koji su, nakon krvavog ratnog sukoba, dodatno produbljeni stvaranjem etnički homogenizovanih teritorija. Bosna i Hercegovina je, kako primećuje Orlović, *konsocijativni eksperiment* na Zapadnom Balkanu (Orlović, 2015d) koji je sa aspekta funkcionalnosti i društvene kohezije prilično neuspešan. Partijski sistem i celokupni politički život u BiH predstavlja refleksiju dubokih podela između etničkih segmenata koje su dodatno podstaknute konsocijativnim političkim sistemom. Društveni i politički prostor u BiH je maltene u potpunosti etnifikovan na taj način da etnička pripadnost predstavlja isključivi identitet u svim aspektima društva. Ovo je najvidljivije u polju politike i partijske kompeticije, pa s pravom Kapidžić tvrdi da „političke stranke u velikoj meri oslikavaju nacionalno-religijske podele građana BiH i borbu za glasove na izborima prvenstveno vode među pripadnicima vlastitog naroda“ (Kapidžić, 2017: 8). Upravo je konsocijativni politički sistem dodatno učvrstio podele i odvojenost između različitih etničkih segmenata, posledično stvarajući specifičan partijski sistem koji unutar sebe sadrži tri etnička podsistema (bošnjački, srpski i hrvatski) i četvrti multietnički podsistem, za koji predominantno, ali ne i isključivo glasaju Bošnjaci (Kapidžić, 2017: 19). Politička kompeticija se odvija „između stranaka istog etničkog predznaka, dok je međuetničko izborna takmičenje svedeno na minimum“ (Kapidžić, 2017:13). Kapidžić zaključuje da i nakon više od 20 godina od završetka rata, može se govoriti o „potpunoj dominaciji etničkih stranaka u BiH“ (Kapidžić, 2017:13). Ovako ukorenjene i duboke etničke rascepe, koji su institucionalizovani kroz famozni „vitalni nacionalni interes“ teško da može da promeni i činjenica da je socio-ekonomska situacija u BiH u permanentnoj krizi (Ковачевић, 2019: 80).

Prvi posleratni izbori 1996. godine potvrdili su dominaciju nacionalnih (nacionalističkih) stranaka u BiH, gde su SDA, SDS i HDZ ostvarile ubedljivu pobedu. Partijska kompeticija je u narednim godinama dobila na dinamici pojavom oponenta unutar etničkih segmenata. Unutar bošnjačkog segmenta kao ključni izazivač Stranke demokratske akcije (SDA), javlja se Stranka za BiH (SzBiH) na čelu sa Harisom Silajdžićem. Istovremeno građanski profilisana Socijaldemokratska partija BiH (SDP BiH) je svoju glasačku bazu imala među Bošnjacima i Hrvatima, dok se unutar srpskog korpusa javila anti-SDS koalicija sačinjena od stranaka socijalističke i socijaldemokratske orijentacije (Ковачевић, 2019: 99). Posle prvih posleratnih izbora mandat predstavničkim telima u BiH je na svim nivoima bio oročen na dve godine s ciljem brže smenjivosti kadrova koji su „moć stekli u ratu“ (Pejanović, 2016: 199). Ispostavilo se, da su to bila iluzorna očekivanja i da su izbori učvrstili etnički ekskluzivitet „s malo uticaja na izgradnju mira i demokratizaciju“ (Osmić, 2015: 88). To potvrđuje podatak da su etničke stranke osvojile za dva procenta više mandata nego na predratnim izborima (Pejanović, 2016: 199). Nakon izbora 1998. godine unutar bošnjačkog i hrvatskog korpusa stvari ostaju nepromenjene uz dominaciju SDA i Stranke za BiH, te HDZ-a. Od multietničkih stranaka jedino SDP BiH pokazuje vitalnost i predstavlja relevantnog političkog aktera. Unutar SDS-a, uoči izbora 1998. godine, dolazi do raskola, nakon čega Biljana Plavšić formira svoju stranku i imenuje Milorada Dodika za mandatara. Dodatnom jačanju političkih oponenta Srpske demokratske stranke doprinela je odluka *Visokog predstavnika* kojom je smenjen tadašnji lider SDS-a (Ковачевић, 2019:

100). Izbori 1998. godine i pored toga što su potvrdili dominaciju nacionalnih partija, pokazali su tendenciju političke pluralizacije i blagog opadanja uticaja nacionalnih partija (SDA, SDS i HDZ) koje su na tim izborima ukupno osvojile 64% glasova za razliku od izbora 1996. godine kada su ove tri partije ukupno dobile 76% podrške birača (Dejanović, 2013 :59-60).

Na izborima 2000. godine, po prvi put od obnove višestranačja u BiH, partije sa nacionalnim predznakom nisu odnele izbornu pobjedu (Pejanović, 2016: 200). Na tim izborima veliki uspeh je ostvarila koalicija oko Socijaldemokratske partije BiH (SDP) koja osvaja najviše mandata na državnom nivou. SDP, koja je predstavljala glavnog izazivača vladajuće SDA, tokom kampanje je insistirala na temeljnim reformama, dok se Stranka za BiH Harisa Silajdžića zalagala za promenu političkog sistema (Osmić, 2015: 92). Na entitetskom nivou u Republici Srpskoj, ovi izbori su doneli visok stepen homogenizovanosti unutar srpskog segmenta gde SDS odnosi pobjedu u odnosu na glavnog konkurenta SNSD Milorada Dodika, dok u Federaciji BiH dolazi do fragmentacije biračkog tela, gde pored bošnjačkih i hrvatskih nacionalnih partija, približno isti broj mandata osvaja i SDP. Kako zaključuje Kovačević uspeh SDP-a je „veliki iskorak ka izlasku iz nacionalnih stranaka“ koji je imao uporište među svim etničkim segmentima (Ковачевић, 2019: 102). Pejanović konstatuje da je nova vlast sastavljena od građanskih partija inicirala brojne reformske procese u cilju ukidanja pravnih normi koje su diskriminisale građane na etničkim osnovama.⁵¹ Ono što je izostalo, prema Pejanoviću, jesu ekonomske reforme koje bi zaustavile rast nezaposlenosti, suzbile visoku stopu kriminala i korupcije i dovele do privatizacije velikih preduzeća (Pejanović, 2016: 201).

Međutim, uspeh multietničke i građanske politike je bio kratkog daha, pa su već na izborima 2002. godine nacionalne partije povratile podršku, a u entitetu Republika Srpska SDS je potvrdila dominaciju, s tim što je tada opozicioni SNSD Milorada Dodika popravio rezultat. Tokom predizborne kampanje, teme koje su dominirale unutar bošnjačkog segmenta odnosile su se prevashodno na borbu za „suverenost, nezavisnost i demokratsku Bosnu i Hercegovinu dok su stranke koje su svoju predizbornu kampanju usmerile dominantno na teritoriji Republike Srpske isticale fokus na jačanju entiteta i njegovih institucija“ (Osmić, 2015: 94). Ono što je karakteristično za ove izbore jeste povećana politička fragmentacija na svim nivoima i veći broj aktera koji su učestvovali na izborima (Ковачевић, 2019: 102). Pejanović dobro zapaža da su ovi izbori potvrdili da „politički pluralizam, nakon dvogodišnjeg prekida, nastavlja svoj desetogodišnji kontinuitet trajanja u obliku *etničkog pluralizma* (kurziv autora)“ (Pejanović, 2016: 201). U ovom periodu, tri etničke partije na vlasti ne pronalaze konsenzus po pitanju odnosa prema ratnim zločinima, saradnji sa Haškim tribunalom, i efikasnijoj institucionalnoj saradnji. Međutim, ekonomska pitanja počinju da imaju važnu ulogu, „koja su počela da prate i politička po značaju“ (Ковачевић, 2019: 103). Takođe, u periodu do 2006. godine došlo je do reformi u sektoru odbrane, čime su ukinute entitetske vojske i osnovano Ministarstvo odbrane i Oružane snage BiH. Prema Pejanoviću, reformski procesi su napravljeni zahvaljujući Visokom predstavniku koji je zamenio „odgovornost vladajućih stranaka za nepostojanje međustranačkog konsenzusa i time stvarao uslove za funkcionisanje vlasti u Bosni i Hercegovini“ (Pejanović, 2016: 202). Najambiciozniji reformski proces je predstavljao predlog izmene Ustava Bosne i Hercegovine, kolokvijalnog naziva *Aprilski paket*. Amandmanima na Ustav BiH predviđeno je da se ojača uloga Parlamentarne skupštine i Veća ministara Bosne i Hercegovine sa ciljem većih nadležnosti i funkcionalnosti vlasti na centralnom nivou. Izostanka dogovora među političkim akterima po pitanju ustavnih amandmana, Pejanović objašnjava željom nacionalnih stranaka da konzerviraju postojeće stanje zasnovano na etnopolitici, čime moć političkog odlučivanja ostaje u rukama lidera političkih stranaka. Ovaj svojevrsni oblik partokratije, na uštrb parlamentarne demokratije, prema Pejanoviću,

⁵¹ Bosna i Hercegovina je primljena u članstvo Saveta Evrope, formirana je Državna granična služba, usvojeni su amandmani o konstitutivnosti naroda u Ustav Federacije BiH i Ustav Republike Srpske, zaustavljen je paralelizam u vršenju vlasti u kantonima. (Detaljnije u Pejanović, M. 2016)

onemogućava izgradnju konsenzusa o državnom razvoju BiH i njenom punopravnom članstvu u evroatlanskim organizacijama (Pejanović, 2016: 203).

Neuspeh ustavnih reformi u Bosni i Hercegovini, predstavljalo je centralnu temu na izborima 2006. godine, što je generisalo „dodatno produbljivanje političkih podela na etničkoj, verskoj i entitetskoj osnovi u BiH“ (Dejanović, 2011: 34, prema Osmić, 2015: 97). I pored toga što „period nakon 2006. godine nije doneo ništa novo u međuetničkim odnosima koji se zasnivaju na neslaganju oko najvažnijih pitanja“ (Kovačević, 2019: 162), ozbiljnije političke promene desile su se u entitetu RS kada dominantnu poziciju unutar srpskog političkog segmenta umesto SDS-a zauzima SNSD Milorada Dodika.⁵² Kada je u pitanju bošnjačka partijska kompeticija ona je u ovom periodu pokazala izrazitu dinamiku i unutrašnje podele, što je bila delimična karakteristika i političkog života unutar hrvatskog korpusa (Kovačević, 2019: 163). Na izborima 2006. godine značajnu podršku unutar bošnjačkog korpusa, pored Stranke demokratske akcije koja osvaja najviše glasova, dobija i Stranka za BiH. Unutar hrvatskog biračkog tela dominantnu poziciju HDZ-a ugrožava koalicija okupljena oko HDZ 1990 koja ostvaruje značajan uspeh. Pojačana partijska kompeticija i untaretnička fragmentacija nije dovela do slabljenja dominirajućih etno-nacionalnih partija. Kovačević zapaža da je pokušaj SDP za uspostavljanjem građanske platforme u BiH prouzrokovao samo *bumerang efekat* sa pojačanom nacionalnom retorikom (Kovačević, 2019: 162). Uprkos svim unutrašnjim izazovima, Bosna i Hercegovina uspeva 2010. godine da potpiše i ratifikuje Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom, što je predstavljao najveći uspeh u tom periodu.

Na izborima 2010. godine, pored SDP koja osvaja najviše glasova i SDA koja i dalje ima značajnu podršku, pojavljuje se, kao novi akter unutar bošnjačkog korpusa, Savez za bolju budućnost (SBB) Fahrudina Radončića. Osim snažnog uspona SBB i drastičnog pada podrške Stranke za BiH Harisa Silajdžića, kao novi akter na političkoj sceni BiH pojavljuje se partija liberalno-građanske orijentacije, pod nazivom Naša stranka (NS), koja postiže vrlo skroman izborni rezultat. Unutar srpskog korpusa dva najvažnija aktera ostaju SNSD i SDS, gde stranka Milorada Dodika (SNSD) ostvaruje pobedu, dok unutar hrvatskog korpusa pobedu odnosi HDZ koja značajno popravlja rezultat u odnosu na prethodne izbore (detaljnije: Osmić, 2015: 97-101). Pejanović primećuje da je u RS došlo do etničke homogenizacije usled dominacije tema koje su se odnosile na očuvanje i zaštitu entitetskih nadležnosti, što je dovelo do izborne pobeđe SNSD-a. U Federaciji BiH, zahvaljujući zalaganju za poboljšanje socio-ekonomskog stanja i zapošljavanja mladih, pobedu odnosi SDP (Pejanović, 2016: 205). Ključna posledica opštih izbora 2010. godine jeste ponovni izbor Željka Komšića za člana Predsedništva BiH iz reda hrvatskog naroda. Njegova izborna pobjeda je izazvala ogromno političko negodovanje od strane hrvatskih političkih lidera i otvorilo pitanje promene izbornog zakona sa zahtevima za stvaranje trećeg entiteta sa hrvatskom većinom. Dragan Čović predsednika HDZ BiH je podsetio da je na izborima 2006. godine Željko Komšić takođe izabran kao kandidat Socijaldemokratske partije BiH, zahvaljujući bošnjačkim glasovima. Osim toga, ogromnu političku nestabilnost je izazivala nesaglasnost među političkim akterima oko sprovođenja odluke Evropskog suda za ljudska prava u predmetu „Sejdić i Finci“.⁵³ Predmet „Sejdić i Finci“ podrazumevao je implementaciju presude Evropskog suda za ljudska prava, tačnije usvajanje amandmana na Ustav BiH. Ova presuda je predstavljala dominantu političku temu i nepremostivu prepreku među političkim akterima jer je duboko zalazila u sam karakter dejtonske Bosne i Hercegovine. Dejtonski

⁵² Milorad Dodik je prešao put od „miljenika Zapada“ koji ga je 1998. godine doveo na vlast i čoveka u kojeg je političko Sarajevo polagalo nade, do osobe koja se definiše kao najveći destabilizujući faktor u BiH, kome su zapadne vlade uvele sankcije i kome Sarajevo „liči na Teheran“ (Kurir, 2014). Da li zbog političkog zaokreta ili nekih drugih razloga, on poslednjih 15 godina uspeva suvereno da osvaja vlast na svim nivoima. Ulogu koju je prvih 15 posleratnih godina zauzimala Srpska demokratska stranka, poslednjih 15 godina zauzima Dodikov SNSD.

⁵³ Presuda koju je doneo Evropski sud za ljudska prava 2009. godine podrazumevala je promenu diskriminativnih zakon kojima se onemogućava pravo pripadnika nacionalnih manjina (u ovom slučaju Roma i Jevreja) da budu birani u Predsedništvo BiH i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH.

konstitucionalni aranžman, koji je počivao na ideji političke dominacije tri konstitutivna naroda, bi se primenom presude „Sejdić i Finci“, institucionalno transformisao iz konsocijativne u državu ravnopravnih i jednakih građana, što je bilo neprihvatljivo za srpske i hrvatske političke aktore.

Izbori 2014. godine, unutar bošnjačkog korpusa, obeleženi su pobedom SDA i odličnim rezultatom SBB i ne tako ubedljivom pobedom SNSD-a u odnosu na SDS unutar srpskog korpusa. HDZ kao okosnica šire koalicije nastavlja da dominira unutar hrvatskog biračkog tela, u kojem HDZ 1990 uspeva da zadrži svoju biračku bazu. Međutim, ono što je obeležilo ove izbore je ogroman pad podrške SDP BiH čije glasove je privukla novoosnovana Demokratska fronta (DF) Željka Komšića. Unutar SDP-a je pre izbora došlo do raskola, gde nezadovoljni članovi na čelu sa Željkom Komšićem formiraju DF, koja nakon parlamentarnih izbora 2014. godine zauzima vodeću ulogu unutar multietničkog segmenta.

Izbori 2018. godine potvrđuju ustaljenu dominaciju nacionalnih stranaka uz izuzetak u Republici Srpskoj gde dolazi do homogenizacije opozicionih birača i snažnog jačanja koalicije okupljene oko SDS-a i Partije demokratskog progresa (PDP). Unutar multietničkog segmenta, SDP ponovo preuzima vodeću poziciju na uštrb DF, dok dobar rezultat postiže i Naša stranka. Ono što je obeležilo ovaj period jeste pojačana politička fragmentacija unutar bošnjačkog segmenta usled rascepa u SDA. Grupa nezadovoljnih funkcionera na čelu sa Senadom Šepićem u septembru 2017. godine osniva Nezavisni blok, a nedugo zatim u martu 2018. godine bivši premijer kantona Sarajevo Elmedin Konaković osniva stranku Narod i Pravda. Nezadovoljan aktuelnom politikom SDA, istim putem je krenuo i Mirsad Kukić, visoki funkcioner SDA iz Tuzle, formirajući iste godine, Pokret demokratske akcije.

Sagledavanje društvenog i političkog konteksta dejtonske BiH bilo bi nepotpuno bez razumevanja uloge Visokog predstavnika međunarodne zajednice za BiH (*High Representative for Bosnia and Herzegovina*),⁵⁴ koji je igrao veoma značajnu ulogu, naročito u prvim posleratnim godinama. Dejtonski mirovni sporazum omogućio je ključnu ulogu međunarodnog faktora (OHR)⁵⁵ u polju implementacije mirovnog sporazuma, a naročito nakon dobijanja Bonskih ovlašćenja.⁵⁶ U prvim posleratnim godinama Visoki predstavnik je obilato koristio Bonska ovlašćenja „da smeni s dužnosti javne funkcionere koji krše zakonski preuzete obaveze i sam Sporazum te da, kada to smatra nužnim, nametne bitne zakone ako ih ne usvoje zakonodavna tela zemlje“ (Martinović, 2014: 6, prema Pepić, Raos, 2015: 119) čime je izazivao ogromne institucionalne i političke potrese u BiH. Neke od odluka Visokog predstavnika ticale su se smene političkih predstavnika i suspenzije njihovih građanskih i političkih prava; donošenje zakona i ustavnih amandmana; uspostavljanja Ustavnog suda BiH, Sud BiH, državne granične službe, formiranje Veća naroda na nivou entiteta, izgled zastave i himne BiH, ukidanje entitetskih oružanih snaga. Osim toga, odlukom Viskog predstavnika smenjeni su najviši entitetski funkcioneri od kojih dva predsednika Republike Srpske (RS), predsednik Skupštine RS i premijer RS. I pored toga, što su odluke koje su donosili Visoki predstavnici bile *lege artis*, svaka je izazivala burne reakcije, posebno, srpskih političkih predstavnika. Međutim, kako primećuju Pepić i Raos, uloga Viskog predstavnika je da usmerava rad kako državnih tako i entitetskih institucija i političkih stranaka u BiH i predstavlja korektiv u političkim procesima (Pepić, Raos, 2015: 119), koji ne nailazi često na podršku političkih elita. Na tragu toga ne treba da čudi što pojedini istraživači definišu Bosnu i Hercegovinu *kao protektorat međunarodne zajednice*, imajući u vidu opseg

⁵⁴ Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu je predstavnik Ujedinjenih nacija (UN) zadužen za nadgledanje, koordinaciju i implementaciju civilnih aspekata Dejtonskog mirovnog sporazuma, koga imenuje Savet bezbednosti UN na osnovu predloga Saveta za sprovođenje mira (*Peace Implementation Council*)

⁵⁵ Kancelara visokog predstavnika za BiH (OHR) je ad hoc međunarodna institucija za nadgledanje implementacije civilnih aspekata Mirovnog sporazuma kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini. Preuzeto sa: <http://www.ohr.int/>

⁵⁶ Na zasedanju Saveta za implementaciju mira u decembru 1997. godine u Bonu, savet je ovlastio Visokog predstavnika za BiH da može donositi amandmane na Ustav Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, donositi zakone i izmene i dopune istih, smenjuje državne funkcionere i zabranjuje njihovo učešće u političkim procesima.

ovlašćenja Visokog predstavnika, koji je veoma često zaobilazio odluke političkih institucija u BiH (Jović, 2003, Martinović, 2014, Pehar, 2012, prema Pepić, Raos 2015: 119).

Bosna i Hercegovina je primer društva sa izraženim etničkim podelama, u kojem partijske podela retko prelazi linije etničkih granica, pa se sa velikom verovatnoćom mogu predvideti glasačke preferencije u takvom društvu (Deegan-Krause, 2007: 544-545). Stranke koje su zasnovane na etničkoj osnovi nisu sposobne da izgrade politički konsenzus „o glavnim pitanjima razvoja Bosne i Hercegovine“ (Pejanović, 2016: 206). Pejanović, primećuje da, usled atomiziranog političkog pluralizma koji je zasnovan na etničkoj osnovi, Bosni i Hercegovini nedostaju demokratski kapaciteti, koji su neophodni za izgradnju demokratskog i prosperitetnog društva.

Posmatrajući partijsku scenu u BiH uviđa se da ona, uz određenu dinamiku, godinama ostaje relativno nepromenjena gde dominiraju tri partije sa nacionalnim predznakom, koje povremeno dobijaju svoje oponente unutar etničkih segmenata, uz važnu ulogu multietničke Socijaldemokratske partije BiH. Kako zaključuje Kapidžić, „najveći broj današnjih stranaka u BiH će nastati transformacijom ili raskolima unutar ove četiri (SDA, SDS, HDZ, SDP prim. autora) stranke“ (Kapidžić, 2017: 12).

Političke teme koje su dominirale u BiH poslednjih deset godina se svode na pitanje unutrašnjeg (pre)uređenja države gde su politički predstavnici tri nacionalna segmenta na potpuno suprotnim stranaka. Na jednoj strani su bošnjački političke elite koje zagovaraju integralistički koncept preuređenja države, čime bi se ojačao položaj centralnih organa vlasti uz tendenciju da se BiH transformiše u građansku državu bez konstitutivnih naroda. Na ovoj političkoj platformi naročito insistiraju partije sa levog, građanskog političkog spektra. Sa druge strane, politički predstavnici iz Republike Srpske se snažno zalažu za očuvanje dejtonskih nadležnosti entiteta uz sve glasnije zagovaraju referendum o otepljenju ovog entiteta. Sa treće strane, hrvatski politički predstavnici aktualizuju priču o trećem entitetu kao optimalnom okviru za zaštitu Hrvata i mehanizmu sprečavanja majorizacije kojom su, kako tvrde, izloženi. Ponovni izbor Željka Komšića 2018. za člana predsedništva je aktualizovao temu izbornog zakona za koju hrvatski političari dobijaju zdušnu podršku od strane pojedinih srpskih političkih aktera. Osim ovih pitanja, među političkim akterima u BiH, postoji ozbiljan stepen podeljenosti i po ostalim pitanjima: odnos prema Evropskim integracijama, članstvo u NATO-u, saradnja sa susedima, spoljnopolička orijentacija, što umnogome otežava ili čak onemogućava njenu funkcionalnost.

Odnosi među političkim akterima su tokom celog posleratnog perioda, uz kratke pozitivne izuzetke, u permanentnoj napetosti i zaoštrenosti, pa neodoljivo podsećaju na stanje i atmosferu kakva je bila uoči rata u BiH. Takvo stanje onemogućava funkcionalnost BiH, ali što je još opasnije, ono pojačava i onako duboke društvene, etničke i političke rasepe među nacionalnim zajednicama, ne ostavljajući prostor za pacifikaciju i demokratsku transformaciju države. Konsocijativni okvir u kojem se odvija politički život postdejtonske Bosne i Hercegovine, ma koliko dobro zamišljen nije uzimao u obzir „pitanja političke kulture i tradicije, strasti i emocija“ (Orlović, 2015d: 45). Orlović, dobro primećuje da i pored toga što je postigao cilj, tj. zaustavio sukob, institucionalni inženjering je zanemario istorijski, kulturni i društveni kontekst (Orlović, 2015d: 45), doprineo nižoj društvenoj koheziji i funkcionalnosti BiH. To nije ni za očekivati u društvenom i političkom kontekstu gde ne postoji minimalni konsenzus o osnovnim državnim pitanjima među građanima i političkom elitom uz stalno mešanje i nametanje volje spoljnog faktora, kao što je slučaj u BiH. Na tragu toga Pepić i Raos zaključuju da „bez OHR-a (Visokog predstavnika prim. autora) BiH bi se u ovakvom obliku (najverovatnije) raspala zbog sukoba među elitama, jer svako od njih želi BiH u drugačijem obliku“ (Pepić, Raos, 2015: 119). Zato i ne treba da čudi što politički život u BiH deluje „zamrznuto“, statično,

konfuzno i besperspektivno, u kome ne postoji volja, među političkim akterima, da se nađe minimalni zajednički imenitelj oko temeljnih principa uređenja i budućnosti Bosne i Hercegovine.

3.3. Obnavljanje višestranačja u Srbiji⁵⁷

Kao i u većini postkomunističkih društava i u Srbiji je pred kraj osamdesetih godina došlo do političke polarizacije koja je predstavljala odnos prema tadašnjoj komunističkoj ideologiji i nomenklaturi. Te podele su se, u prvim godinama višestranačja, kako primećuje Orlović, pozivajući se na Markusa, operacionalizovale u rascep *režim-antirežim* (Orlović, 2015a: 114). Na jednoj strani je bila Socijalistička partija Srbije (SPS) naslednica Saveza komunista Srbije, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, dok su na drugoj strani bile partije formirane od strane intelektualaca i političkih disidenata. Ovaj rascep koji je trajao tokom devedesetih godina, prema Orloviću, završio se nekoliko godina nakon petooktobarskih demokratskih promena (Orlović, 2008: 39-41). Međutim, u mnogo većoj meri je na partijski sistem i sveukupni društveni i politički kontekst toga vremena uticao istorijsko-etnički rascep sa dominacijom identitetsko-statusnih tema. Slavujević primećuje da, pored horizontalnog rascepa koji cepa političko polje između većinskih i manjinskih nacionalnih zajednica, dolazi i do stvaranja vertikalnog rascepa, unutar svake etničke grupe, na osi nacionalne naspram građanske orijentacija (Slavujević, 2003: 14).

U okolnostima sveukupne društvene i političke transformacije, na prvim višestranačkim izborima u Srbiji 1990. godine, Socijalistička partija Srbije (SPS) Slobodana Miloševića, odnosi ubedljivu pobjedu osvojivši oko 46% glasova, ali zbog većinskog izbornog sistema ova partija osvaja preko 77% mandata u parlamentu. Zahtevi opozicije za promenu izbornih pravila i boljih demokratskih uslova doveli su do izmene izbornog zakona i uvođenja proporcionalnog izbornog sistema. Politička dominacija SPS će se nastaviti i nakon vanrednih parlamentarnih izbora u decembru 1992. godine, gde opozicija, čiju su okosnicu činile Srpska radikalna stranka (SRS), Srpski pokret obnove (SPO) i Demokratska stranka (DS) osvaja značajan broj mandata (detaljnije u Ковачевић, 2019: 10). SPS i pored toga što nije imao potrebnu parlamentarnu većinu koristi nejedinstvo unutar opozicije, uspevajući da formira manjinsku vladu jer su „socijalisti imali prećutnu podršku radikala i na taj način zadržali vlast“ (Orlović, 2008: 159). Kako primećuje Kovačević, tih godina se formiraju dva neformalna bloka, prvi koji su činile izrazito nacionalne, prosrpske i proradne partije (SPS, SRS, SSJ) i drugi koji je sačinjen od antiratnih i nacionalno-građanskih partija (DEPOS, DS) (Ковачевић, 2019: 106).

Rat koji se odvijao u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini snažno je uticao na političku dinamiku u Srbiji, pa usled neslaganja Srpske radikalne stranke (SRS) sa Miloševićevom nacionalnom politikom, vlada SPS gubi podršku, što dovodi do novih vanrednih parlamentarnih izbora koji se održavaju 1993. godine. Ovi izbori suštinski nisu doneli ništa novo, osim rasta podrške SPS-a i gubitka glasova kod SRS-a. Opozicija ostaje sa sličnim brojem mandata, s tim što je Demokratska stranka ostvarila značajniji rezultat nego na prethodnim izborima. I ovaj put Milošević nema dovoljan broj mandata da samostalno sastavi vladu, pa je primoran da ponovo traži podršku među opozicionim partijama, što i dobija od Nove demokratije koja je bila deo opozicionog DEPOS-a.⁵⁸ Tokom tog perioda ključne teme su bili ratni sukobi u bivšoj Jugoslaviji i razarajuća ekonomska kriza unutar zemlje. Spasojević zapaža da političke partije u formativnim godinama, kako one opozicione tako i one koje su bile deo Miloševićevog režima, nisu bile ideološki diferencirane, tj. nije postojala razlika u stavovima bar kada

⁵⁷ Ovom temom smo se bavili i detaljnije pisali u tekstu: Jasmin Hodžić, (2020), Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990-2020, u Zbornik radova sa naučne konferencije *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji- (ne) naučene lekcije*, Ur. S. Orlović, D. Kovačević, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Hanns Seidel Stiftung, Beograd

⁵⁸ DEPOS-Demokratski pokret Srbije je bila koalicija sastavljena od Srpskog pokreta obnove, Demokratske stranke Srbije, Srpske liberalne stranke i Nove demokratije.

je u pitanju odnos prema ključnim temama, poput rata u Jugoslaviji. Ovaj autor primećuje da nakon završetka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dolazi do jasnije ideološke profilacije među ključnim akterima na političkoj sceni Srbije, „čime se stvara linija podele između prozapadnog i prodemokratskog, sa jedne strane, i antizapadnog i autoritarnog, sa druge strane” (Spasojević, 2020: 245).

Lokalni izbori koji su održani 1996. godine predstavljaju svojevrsnu prekretnicu u borbi opozicije za razvlašćivanje nedemokratskog Miloševićevog režima. Unutar opozicije dolazi do prekomponovanja i stvaranja novog političkog saveza pod nazivom „Zajedno“ koji predstavlja „konglomerat različitih politika okupljenih oko ideje da se oslabi vlast Slobodana Miloševića“ (Ковачевић, 2019: 108). Uprkos velikoj medijskoj blokadi i nepostojanju minimalnih uslova za fer izbore, opozicija uspeva da pobedi u četrdeset, mahom velikih, gradova i opština. Miloševićev režim ne priznaje rezultate izbora, što dovodi do tromesečnih demonstracija i vaninstitucionalnih pritisaka, usled kojih vlast biva primorana da na kraju prizna izborne rezultate.

Nakon parlamentarnih izbora 1997. godine, na kojima pojedine opozicione stranke nisu učestvovala (DS), zbog loših izbornih uslova, ne dolazi do bitnijih političkih promena, sem značajnijeg rasta podrške radikala i blagog pada socijalista. Usled nemogućnosti da samostalno sastavi vladu, Milošević formira vladu sastavljenu od „ultradesničarske SRS, SPS i JUL-a“ (Vejvoda, 2000 u Dolenec, 2013:173, prema Ковачевић, 2019: 109). Ključni izazov toga vremena za „crveno-crnu koaliciju“ (Orlović, 2008) bila je situacija na Kosovu i Metohiji, koja je proizašla iz neuspeha političkog dijaloga između albanskih predstavnika i vlasti u Beogradu, što je dovelo do oružanog konflikta 1998. godine. Međunarodni pritisci u cilju rešavanja situacije na Kosovu i Metohiji (KiM), uslovili su početkom 1999. godine ulazak SPO-a u vladu Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), čime je narušeno krhko jedinstvo unutar opozicije. Tome je prethodio pokušaj opozicije da se ujedini u *Savez za promene* 1998. godine, ali je propuštena šansa, zbog produbljenog nepoverenja između ključnih aktera tog saveza: Demokratske stranke i Srpskog pokreta obnove. Početkom 1999. godine se intenziviraju oružani incidenti na KiM, što dovodi do inicijative međunarodne zajednice da se iznađe političko rešenje za status KiM, pod pretnjom da će NATO upotrebiti vojnu silu protiv SRJ. Nakon propasti pregovora u Rambujeu, koja je predstavljala poslednju šansu za pronalaženje političkog rešenja za KiM, NATO pokreće vazдушnu intervenciju protiv SRJ. Gubitak faktičke vlasti na KiM, ogromno materijalno razaranje zemlje, antizapadno raspoloženje kod većine populacije i još veća izolacija Srbije su ključne posledice NATO bombardovanja. Obračun vlasti sa političkim neistomišljenicima, koji je trajao godinama, nakon NATO bombardovanja dobija na intenzitetu i brutalnosti (ubistvo Ivana Stambolića i Slavka Ćuruvije). Uoči saveznih parlamentarnih i predsedničkih izbora 2000. godine, formiranjem Demokratske opozicije Srbije (DOS) opozicija uspeva da se konsoliduje. DOS i pored svoje političke i programske heterogenosti i mnogobrojnosti (Orlović, 2002: 306) uspeva da ostvari, po mnogo čemu, istorijsku pobjedu na tim izborima. Nakon ubedljive pobjede predsedničkog kandidata DOS-a Vojislava Koštunice (Koštunica 50,2%, Milošević 37,1%), Milošević odbija da prizna poraz, što dovodi do masovnih demonstracija i građanskog otpora.

Petooktobarske promene 2000. godine ili kako ih definiše Stojiljković „meka demokratska revolucija“ (Stojiljković, 2008: 434) predstavlja prekretnicu u savremenoj političkoj istoriji Srbije, koja nakon deset godina izlazi iz perioda ratova, izolacije, sankcija, kršenja građanskih i političkih prava i sveopšteg ekonomskog i društvenog propadanja. Nakon prelazne vlada koju su činile partije DOS-a i stranke starog režima, u decembru iste godine su raspisani vanredni republički parlamentarni izbori gde DOS osvaja 2/3 mandata i formira prvu demokratsku vladu na čelu sa Zoranom Đinđićem. Nedugo nakon formiranja Đinđićeve vlade, javljaju se prva neslaganja između dva ključna politička aktera, Đinđića i Koštunice. Orlović objašnjava da je u osnovi sukob dva različita koncepta. Jedan koncept „legaliteta“ koji personifikuje Koštunica i drugi koncept „legitimiteta“ koji, uz politički pragmatizam, personifikuje Đinđić (Orlović, 2008: 166). Nema sumnje da su sukobi na toj relaciji

usporili reformske procese u zemlji i doveli do ubrzanog razočaranja velikog broja građana u novu vlast.

Izazovi pred novom vlašću odnosili su se, pored nasleđenih problema po pitanju Kosova i Metohije, pobune Albanaca na jugu centralne Srbije, redefinisavanja odnosa sa Crnom Gorom i saradnje sa Haškim tribunalom za ratne zločine, i na stabilizaciju ekonomskih prilika, reintegraciju zemlje u međunarodne institucije kao i proces demokratske tranzicije i evropskih integracija. Oko većine ključnih tema nije postojao konsenzus između dve vodeće političke partije, pa se, kako primećuje Kovačević, rascep stari režim (SPS)-novi režim preoblikovao u novu podelu DS-DSS (Ковачевић, 2019: 113).

Intenzivna negativna medijska kampanja protiv vlade i njenog premijera Đinđića, uz zдушnu podršku „duboke države“ (*deep state*) koju su predstavljali ostaci Miloševićevog režima, stvorila je atmosferu u kojoj je izvršen atentat na premijera. Nakon kratkotrajne vlade Zorana Živkovića (zamenika predsednika DS) raspisani su parlamentarni izbori 2003. godine. Partije prethodnog režima SRS-a i SPS-a dobijaju značajno veću podršku nego na prethodnim izborima, dok unutar prodemokratskog bloka dolazi do fragmentacije, gde izborni uspeh ostvaruju tri liste predvođene DSS-om, DS-om i G17 Plus. Od ostalih lista jedino je koalicija SPO i Nova Srbija (NS) ušla u parlament. Podela među ključnim akterima demokratskih promena su bile toliko duboke da je nakon ovih izbora formirana manjinska vlada Vojislava Koštunice (DSS, SPO-NS i G17 Plus) uz podršku SPS, čime započinje proces političkog pomirenja sa starim režimom.

Tokom 2006. godine, najvažniji politički događaj je osamostaljenje Crne Gore i donošenje novog Ustava Srbije. Teme oko kojih se vodila politička borba u Srbiji tokom predizbornih kampanja za izbore 2007. i 2008. godine odnosile su se na pitanja saradnje sa Tribunalom u Hagu, rešavanje kosovsko-metohijskog pitanja i dinamike evropskih integracija. Orlović ispravno konstatuje da je nakon petooktobarskih promena dominantnu osu rascepa u Srbiji predstavlja podela na *zapadnjake i nacionaliste*, pojašnjavajući da je ovaj rascep uslovljen „evropskim putem Srbije, uz isprepletanost pitanjima Kosova i Metohije, što dodatno produbljuje ovaj rascep i produžuje njegovo dejstvo“ (Orlović, 2015c: 113). Nesaglasnost oko *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* koji je podrazumevao i odnos prema pitanju Kosova i Metohije doveo je do pada druge vlade Vojislava Koštunice.

Nakon parlamentarnih izbora 2008. godine, koji su predstavljali „svojevrsni referendum o poziciji Srbije prema EU i potencijalnom članstvu“ (Ковачевић, 2019: 177), dolazi do pada DSS sa vlasti i formiranja vlade čiju su okosnicu činile DS i SPS. *Istorijsko pomirenje* ove dve partije, označio je potpuni završetak političkog rascepa na osi stari režim-novi režim. Političko prepakivanje se nastavilo, upravo na temi evropskih integracija koje je dovelo do raskola unutar Srpske radikalne stranke, nakon čega je deo rukovodstva stranke na čelu sa Tomislavom Nikolićem 2008. godine formirao Srpsku naprednu stranku (SNS). Nakon punog mandata koalicione vlade DS-a i SPS-a, na parlamentarnim i predsedničkim izborima 2012. godine DS gubi izbore od glavnog rivala SNS-a. Novu vladu formiraju naprednjaci i socijalisti na čelu sa Ivicom Dačićem, koga će na mestu premijera nakon parlamentarnih izbora 2014. godine zameniti Aleksandar Vučić čija će popularnost naglo porasti. Podrška od preko 60 % birača koliko je dobila SNS na ovim izborima, preoblikovala je partijski sistem Srbije koji je nakon demokratskih promena prešao put od ekstremnog, preko umerenog pluralizma (Orlović, 2008: 402) do sistema sa predominantnom partijom kakav je ostao da važi do danas. Fragmentisana opoziciona scena se nije oporavila još od poraza tadašnje vlasti na čelu sa DS 2012. godine, dok je SPS uspeo da sačuva svoju biračku bazu uz blagi ali kontinuirani rast podrške.

3.2.2. Politička kompeticija unutar bošnjačkog segmenta u Srbiji

Nedugo nakon obnavljanja višestranačja, trend proliferacije političkih partija nije zaobišao ni nacionalne manjine u Srbiji. Kako smo već napomenuli, tokom devedesetih godina, visok nivo etničke

distance, pored političke i ekonomske krize, ratova, institucionalnog vakuma i blokirane društvene tranzicije, predstavljao je okvir za reafirmaciju i produbljivanje istorijsko-etničkog rasepa ali i rasepa *centar-periferija* koji se, kako podseća Orlović, javlja još za vreme SFRJ (Orlović, 2011: 21). Orlović zaključuje da istorijsko-etničke i kulturno-vrednosne dimenzije društvenih rasepa imaju sinergijski efekat na partijsko grupisanje u Srbiji (Orlović, 2015c: 112). Prisustvo ovog rasepa u Srbiji, prema Slavujeviću, obrazuje u polju političke kompeticije podele na *centralističke*, *decentralističke*, *autonomaške* i *secesionističke orijentacije* (Slavujević, 2003: 14).

Upravo će na osnovu ovih determinanti biti formirane prve političke partije nacionalnih manjina u Srbiji: Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara (DZVM), bošnjačka Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA) i albanska Partija demokratskog delovanja (PDD). Većina partija nacionalnih manjina u prvim godinama višestranačja „po svom ideološkom profilu, političkim zahtevima i strategiji političkog delovanja ’neodoljivo’ su podsećale na partije hrvatskih i bosansko-hercegovačkih Srba (Srpska demokratska stranka (SDS) u Hrvatskoj, SDS u BiH) i bosansko-hercegovačkih Hrvata (Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) BiH“ (Hodžić, 2020: 288). Društveni i politički kontekst tih godina, koji je uslovio visok stepen unutaretničke homogenizacije uz odabir radikalne strategije političkog delovanja, doprineo je da partije nacionalnih manjina predstavljaju „nacionalne pokrete koji su bili eksponenti nacionalnih politika, sa plebiscitarnom podrškom manjinskih zajednica“ (Hodžić, 2020: 288). Orlović, pozivajući se na Evansa i Vajtfielda (Evans and Whitefield, 1993) napominje da u društvima gde je etnička dimenzija partijske kompeticije dominantna, kao u slučaju Srbije tokom devedesetih godina, s jedne strane pojačan je stepen homogenizacije manjinskih etničkih zajednica i smanjena je mogućnost sklapanja koalicija sa partijama većinske etničke zajednice sa druge strane (Orlović, 2011: 39).

Nedugo nakon osnivanja Stranke demokratske akcije u Sarajevu 1990. godine, osniva se i Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA) na čelu sa Sulejmanom Ugljaninom, koja na prvim višestranačkim izborima u decembru 1990. godine dobija plebiscitarnu podršku Bošnjaka.⁵⁹ Aktivnosti SDA u tom periodu obeležene su pokušajima internacionalizacije statusnih pitanja, što je predstavljalo refleksiju nacionalističkog diskursa koji je bio prisutan na celokupnom jugoslovenskom prostoru. Tokom tog perioda, programski ciljevi i način delovanja većine partija nacionalnih manjina, pokazuju visok stepen sličnosti koji se ogledalo u postavljanju radikalnih zahteva (teritorijalna autonomija) centralnim vlastima što, prema Cuber, predstavlja strategiju obraćanja isključivo pripadnicima etničke grupe (*ethnic outbidding*) (Zuber, 2011: 761).

Stranka demokratske akcije, kao i većina partija nacionalnih manjina tih godina kreće u formiranje krovnih, nadstranačkih, nacionalnih tela sa ciljem organizovanja referenduma o teritorijalnoj autonomiji.⁶⁰ SDA je 1991. godine donela *Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka* na osnovu koga je naredne godine raspisan referendum o političkoj autonomiji Sandžaka. Treba podsetiti da zahtevi za stvaranje teritorijalno-administrativne autonomije Sandžaka, predstavlja istorijsku refleksiju Bošnjaka, koja svoje korene ima u Sjeničkoj konferenciji 1912. godine i formiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća Sandžaka tokom Drugog svetskog rata. U ovom Memorandumu se ističe zahtev za specijalni status i položaj Sandžaka u okviru Jugoslavije.⁶¹ Državni organi Republike

⁵⁹ Na prvim višestranačkim parlamentarnim izborima u Srbiji, održanim 9. decembra 1990. godine, Stranka demokratske akcije Sandžaka osvaja 84.156 glasova i tri poslanička mandata, a Demokratska reformna stranka Muslimana osvaja 3.432 i jedan mandat. Kao kandidat ove stranke za predsednika Republike Srbije, Sulejman Ugljanin zauzima četvrto mesto među 33 kandidata, sa 109.500 osvojenih glasova.

⁶⁰ Demokratske zajednice vojvođanskih Mađara (DZVM) su definisani u *Memorandumu o samoupravi Mađara koji žive u Republici Srbiji*. Partija za demokratsko delovanje (PDD) kao ključni programski cilj usvaja 1995. godine *Politička deklaracija i Promemorija PDD-a* koji podrazumeva formiranje političke i teritorijalne autonomije na prostoru gde većinu čine Albanci, sa pravom priključenja Kosovu.

⁶¹ Nosilac zakonodavne vlasti u Sandžaku bi bila Skupština Sandžaka, izvršna vlast bi bila dodeljena guverneru i Vladi Sandžaka, a pored toga tražena je i sudska vlast.

Srbije su referendum smatrali nelegalnim, a odluke *Skupštine Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka*, pravno ništavnim.⁶² Nakon nepriznavanja rezultata referenduma o autonomiji od strane državnih organa, lider SDA Sulejmana Ugljanin pod pritiskom vlasti u Beogradu emigrira iz zemlje.

Nakon nekoliko godina izražene političke homogenosti, unutar partija nacionalnih manjina, dolazi do pojave prvih personalnih sukoba, da bi se vremenom javila mimoilaženja u vidu političkih podela⁶³ koje su se odnosile „na nacionalna, statusna, državno-pravna pitanja i u vezi odnosa prema vladajućem režimu“ (Hodžić, 2020: 289- 290). Izuzimajući albansku nacionalnu zajednicu, unutar mađarske i bošnjačke zajednice se odvija dinamičan politički život.⁶⁴

Prvi ozbiljniji sukob unutar Stranke demokratske akcije (SDA) usledio je nakon bojkota izbora 1992. godine zbog koncepcijskih neslaganja između lidera SDA Sulejmana Ugljanina i generalnog sekretara Rasima Ljajića. Ubrzo dolazi do definitivnog raskola unutar SDA, gde grupa nezadovoljnih funkcionera na čelu sa Rasimom Ljajićem formira 1996. godine *Koaliciju Sandžak* praveći politički zaokret ka umerenijoj i integralističkoj politici (Orlović, 2008: 319-331). Kao ilustracija različitih stajališta može poslužiti intervju u kojem je Rasim Ljajić pojasnio prirodu sukoba između njega i Sulejmana Ugljanina:

„Prvi sukob sa Ugljaninom počinje 1992. godine. Raspisuju se lokalni i savezni izbori, gde bi se 90 odsto Bošnjaka, tad još Muslimana, sigurno izjasnilo za SDA, kao jedinu nacionalnu stranku. Bilo je nekih manjih stranaka, ali one ne bi osvojile nijedan promil glasova u toj euforiji. Glavni odbor načelno donese odluku, 29 prema sedam, da treba da učestvujemo na izborima. Ugljanin je još bio tu, a odmah posle toga ide na islamsku konferenciju u Džedu u Saudijskoj Arabiji. Mi spremamo dokumentaciju za učešće na izborima, kad stiže ferman faksom, pisan ručno: 'Sreo sam Aliju Izetbegovića i on se protivi učešću na izborima.' Onda potpuni lom: s jedne strane znam šta znači neučešće, potpuna marginalizacija. Na lokalnom nivou ostavljamo vlast SPS-u, bez borbe. Ugljaninov argument je bio da ćemo time da internacionalizujemo problem Sandžaka, da kroz institucije ne možemo ništa da postignemo i da je bojkot jedino rešenje. Taj dopis iz Džede uticao je na ljude, Izetbegović je tad bio politički i nacionalni autoritet za Bošnjake u Sandžaku i nažalost mi te izbore bojkotujemo. Time se napravi ogromna greška koja ni dan-danas nije ispravljena, jer mi smo dotad 1990. godine imali u Crnoj Gori devet poslanika u parlamentu, sa Albancima to je bilo 13, bili smo u koaliciji i predstavljali treću snagu u parlamentu Crne Gore. Posle tog bojkota, građanske stranke upadaju u bošnjačko biračko telo i nikada se više nije formirala relevantna bošnjačka stranka u Crnoj Gori. U srbijanskom delu takođe je napravljena ogromna šteta, SPS je uzeo kompletnu vlast, promenio potpuno strukturu

⁶² Na međunarodnoj sceni, pitanje statusa Sandžaka, tokom procesa rešavanja jugoslovenske krize, prvi put je pomenuto na Londonskoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji. U Londonu održana Konferencija o bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Tokom rada, pod okriljem Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji preduzimani su napor da se pregovorima dođe do političkog rešenja sukoba. Za kopredsednike Glavnog odbora konferencije izabrani su predstavnik Generalnog sekretara UN-a Sajrus Vens i predstavnik Predsedništva Evropske zajednice lord Dejvid Oven. U okviru tzv. Grupe za manjine pri Konferenciji, pokušalo se iznaći rešenje za pitanje Sandžaka. Londonska konferencija je doživela neuspeh, a događaji koji su usledili, skrajnuli su pitanje Sandžaka sa polja interesovanja međunarodne zajednice. Nakon nepriznavanja rezultata referenduma o autonomiji od strane državnih organa, lider SDA Sulejmana Ugljanina pod pritiskom vlasti u Beogradu emigrira iz zemlje da bi se već 1996. vratio. SDA Sandžaka kao vodeća partija Bošnjaka prelazi put od izrazito antisistemske partije do one političke snage koja će postati etablirani deo političkog života Srbije.

⁶³ Radi preciznijeg definisanja političkih podela potrebno je razlikovati *političke* (podele) koje su u odnosu na socijalne (rascepa) u manjoj meri društveno ukorenjene i determinisane socio-strukturnim faktorima (Spasojević, 2011: 106).

⁶⁴ Orlović (2008) podseća na sukob unutar DZVM između Andraša Agoštona i Feneca Čubela koji 1994. godine osniva Savez vojvodanskih Mađara (SVM). Osim sukoba oko liderske pozicije, fragmentacija unutar DZVM se nastavlja zbog optužbi za koketiranje sa miloševićevim režimom i odsustvo saradnje sa SVM, nakon čega doskorašnji lider Agošton izlazi iz nje i formira Demokratsku stranku vojvodanskih Mađara (DSVM).

opštinske administracije koja nije odražavala etničku strukturu stanovništva u Sandžaku. Bojkotom tih izbora, napravljena je ogromna greška koja ni dan-danas nije ispravljena. Dao je (Ugljanin *prim. autora*) odličan alibi Miloševiću da kaže – evo, neće kroz institucije da rešavaju svoj problem, hoće da ga rešavaju na međunarodnom planu, hoće posebnu državu, što znači radikalizacija i stvaranje dva nacionalna fronta u Sandžaku. Tokom rata sam odem kod Izetbegovića i kažem mu da će politika koja se vodi prema Sandžaku izazvati katastrofalne posledice, nije naša pozicija takva da možemo da pravimo paralelu sa Srbima u Hrvatskoj koji imaju pomoć srpske države, političku i svaku drugu“ (Nedeljnik Vreme, 2005).

Ovo svedočenje Ljajića pokazuje da je i tokom devedesetih godina postojalo neslaganje unutar bošnjačkih aktera oko odabira „strategije delovanja koje su se kretale od radikalnih teritorijalnih zahteva, preko kulturne autonomije do integralističkih politika“ (Hodžić, 2020: 290). Međutim, usled izrazito jakog istorijsko-etničkog rascepa u Srbiji i dominacije identitetskih tema, među manjinskim partijama su *preovladavale antisistemske politike* i onemogućavale prodor umerenih i integralističkih politika na šta ukazuje politička dominacija SDA tokom tog perioda. Tome je pogodovala i permanentna represija i zastrašivanje koju je vršila vlast nad Bošnjacima u Sandžaku (Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021: 237). Odsustvo, a uoči lokalnih izbora 1996. godine i povratak Sulejmana Ugljanina samo je učvrstio uporište ove partije u bošnjačkom biračkom telu, na šta ukazuju rezultati izbora u kojoj SDA osvaja lokalnu vlast u sandžačkim opštinama sa bošnjačkom većinom. Samo pola godine nakon izbora, pod optužbom da lokalna vlast u Novom Pazaru izaziva nacionalnu i versku netrpeljivost, time što je na zgradi opštine istakla bošnjačku nacionalnu zastavu, Miloševićev režim vrši puč i uvodi prinudnu upravu u ovom gradu. Dominacija SDA se nastavlja i nakon parlamentarnim izborima 1997. godine, gde koalicija *Lista za Sandžak* osvaja tri poslanička mandata. U poslednjoj godini Miloševićeve vladavine *Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka* (BNVS) donosi *Memorandum o autonomiji Sandžaka i specijalnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom*, u duhu Dejtonskog sporazuma i njegovih odredaba o specijalnim odnosima delova naroda sa svojim maticama.

Kontekstualne okolnosti devedesetih godina, a posebno osećaj opšte ugroženosti manjinskih zajednica, uticao je na smanjenje volatilnost i visok stepen nacionalne homogenizovanosti što je omogućilo višegodišnju dominaciju manjinskih partija koje su osnovane u prvim danima višestranačja. Za partije nacionalnih manjina, tokom tog perioda, ključni izazov predstavljala je oštra polarizacija partijskog sistema koja se svodila na *režimski i antirežimski blok*. Dodatnu kompleksnost je stvaralo nepostojanje jasne ideološke linije između blokova, što je smanjivalo potencijal za saradnju partija nacionalnih manjina sa većinskim partijama. Režimski blok, iako deklarativno antinacionalistički, suštinski je sprovodio ratno-nacionalističku politiku, čime je onemogućavana saradnja sa manjinskim partijama. Istovremeno unutar antirežimskog bloka su postojale pored građanskih (antiratnih) partija (Građanski savez Srbije) i nacionalističke partije poput SPO-a što je sve skupa otežavalo i veoma često onemogućavalo međusobnu saradnju.

Političke promene nakon petog oktobra 2000. godine, dinamizirali su političke odnose i unutar manjinskih segmenata. „Drugo veliko redefinisanje političkog identiteta Srbije“ (Komšić, 2003: 53) uz institucionalne reforme i promenu društvenog ambijenta otvorilo je perspektivu za veću političku participaciju nacionalnih manjina. Nakon desetogodišnje međunarodne izolacija, Srbija je primljena u Ujedinjene nacije, OEBS, Savet Evrope i mnoge druge međunarodne organizacije koje su predstavljale garant ostvarivanja efikasne zaštite i afirmacije prava nacionalnih manjina.⁶⁵ Institucije, poput policije, pravosuđa i državne uprave koje su tokom devedesetih godina bile maltene zatvorene za pripadnike

⁶⁵ Nakon donošenja Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina 2002. godine, došlo je do unapređenja položaja nacionalnih manjina i veće političke zastupljenost u državnim institucijama.

nacionalnih manjina, nakon promena, postaju otvorenije i inkluzivnije.⁶⁶ I u aspektu političke participacije, učinjeni su pozitivni koraci nakon petooktobarskih promena. Dve manjinske partije, mađarska Savez vojvođanskih Mađara i bošnjačka Sandžačka demokratska partija, kao deo pobedničke koalicije DOS dobijaju svoje predstavnike u republičkom parlamentu, a njihovi lideri postaju deo izvršne vlasti. Pobednička koalicija DOS je najavila da će, u sklopu institucionalnih reformi, uvažiti „potrebu za decentralizacijom države, sa posebnim akcentom na regionalizaciju Srbije i afirmaciju autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije“ (Program DOS, 2000: 2).

Manjinske partije su prigrllile evropsku orijentaciju, koja postaje njihovo trajno obeležje, smatrajući da se članstvom Srbije u EU obezbeđuje puni nivo zaštite manjinskih prava (Pantić, 2003: 119). Intenzivira se saradnja partija nacionalnih manjina sa većinskim proevropskim partijama kroz učešće manjinskih partija na njihovim listama. Ispostaviće se da je ovakav vid saradnje bio uspešan zbog sinergijskog efekta, gde su birači iz manjinskih nacionalnih zajednica pokazivali spremnost prekoetničkog glasanja (*across ethnics*) za većinske partije i kandidate.⁶⁷ Osim toga, u promenjenim političkim okolnostima, integralističke politike i umerene strategije imale su mnogo bolji učinak i podršku manjinskih birača. Dobar primer za to je Savez vojvođanskih Mađara koji je kroz kooperativnost i saradnju sa većinskim partijama uspeo da homogenizuje mađarsko biračko telo, eliminiše svoje političke konkurente i ostvari značajne rezultate u pravcu integracije i konformizacije mađarske zajednice u Srbiji (detaljnije u Hodžić, 2020: 294-295). Slične, mada nepotpune rezultate su postizale i partije unutar bošnjačkog segmenta u situacijama kada su primenjivale strategiju umerenog djelovanja (niže ponude sa strane – *lateral underbidding*) (Zuber, 2011: 767). To je za posledicu imalo promenu odnosa političkih snaga i uticaja unutar bošnjačkog segmenta. Za razliku od devedesetih godina kada je postojao *asimetrični rascep*, u kojem je dominirala nacionalno „radikalna“ i antisistemska Stranka demokratske akcije (SDA), dolazi do ujednačavanja političke snage i stvaranja *simetričnog rascepa*, gde polovinu političkog prostora zauzima nacionalno „umerena“ i integralistička Sandžačka demokratska partija (SDP).

Usled promenjenog društvenog konteksta, vremenom i SDA menja strategiju delovanja i nastupa na parlamentarnim izborima 2003. godine na izbornoj listi Demokratske stranke, gde osvaja dva poslanička mandata. Neulaskom Koalicije *Zajedno za toleranciju*,⁶⁸ u Skupštinu Srbije usled neprelaska izbornog cenzusa od 5 %, koju su pored SDP-a Rasima Ljajića činile Liga socijaldemokrata Vojvodine i SVM Jožefa Kase, otvara se rasprava u političkoj javnosti o uvođenju pojedinih *mera afirmativne akcije* kako bi se omogućio veći stepen političkog predstavljanja nacionalnih manjina. Uprkos „izbornom neuspehu“, koalicija *Zajedno za toleranciju* je dobar primer uspešne saradnje regionalnih partija (LSV) sa partijama nacionalnih manjina (SVM i SDP). Neulazak u parlament ove koalicije, i pored respektabilnog rezultata koji je postigla, osvojivši 161.765 glasova, odnosno 4,22% glasova, značajno je doprinelo otvaranju ove teme u javnosti i izmeni izbornog zakona. Redizajniranje izbornog sistema, koje je nakon toga usledilo, doprinelo je povećanoj partijskoj fragmentaciji, ali bez značajnih izbornih uspeha novoformiranih partija. Ipak, to je za posledicu imalo potrebu, naročito među bošnjačkim partijama, za promenu strategija delovanja, političkih pristupa i programa kao i političkih saveza. Ono što ostaje nepromenjeno, uprkos izmenjenim okolnostima, jesu ključne linije podela, naročito u vezi statusnih pitanja Bošnjaka i Sandžaka.

⁶⁶ Tokom 2000-tih nacionalne manjine ostvaruju prava korišćenja maternjeg jezika u komunikaciji sa javnim vlastima, a u sredinama gde su brojčano zastupljene, maternji jezik nacionalnih manjina postaje jezik u zvaničnoj upotrebi. Donošenjem Zakona o Nacionalnim savetima nacionalnih manjina, stvaraju se kulturne autonomije koje imaju za cilj da neguju i afirmišu jezik, kulturu i informisanost nacionalnih manjina.

⁶⁷ Detaljnije u: Republički zavod za statistiku, Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije održani 23.12.2000. i 10.01.2001., Beograd, 2001.

⁶⁸ Koalicija „Zajedno za toleranciju- Čanak, Kasa, Ljajić“ ostvarila je zavidan izborni rezultat osvojivši 4,22% glasova, ali nije uspeła da preskoči izborni prag od 5 %.

Rivalitet između vodećih bošnjačkih partija SDA i SDP se nastavlja i u periodu od 2004. do 2008. godine. U međuvremenu SDP koja od 2007. godine postaje strateški koalicioni partner DS-a, osniva partijske odbore i van Sandžaka (Mali Zvornik, Subotica, Loznica). Istovremeno SDA ostaje u okvirima regionalnog delovanja gde svoju dominaciju pokazuje već na vanrednim lokalnim izborima 2004. godine u Novom Pazaru.⁶⁹ Na jesen 2005. godine *Koalicija Lista za Sandžak* na čelu sa SDA potpisuje koalicioni sporazum sa strankama koje čine Vladu Srbije (DSS, G17plus, SPO i Nova Srbija), dajući joj manjinsku podršku, zauzvrat dobijajući mesta državnih sekretara u brojnim ministarstvima (Orlović, 2011b: 407). SDA podrškom vlade Vojislava Koštunice, nastavlja da menja svoje politički pristup promovišući umerenu strategiju (*lateral underbidding*) istovremeno odustajući od anti-sistemske⁷⁰ delovanja. Naredni izborni ciklusi 2007. i 2008. godine potvrdili su političku dominaciju SDA i SDP-a unutar bošnjačkog segmenta.⁷¹ Jedina novina je da pored Rasima Ljajića, u vladu Demokratske stranke ulazi i Sulejman Ugljanin, koji postaje ministar bez portfelja zadužen za ravnomerni regionalni razvoj.

Izbori za Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV) 2010. godine predstavljali su ključni politički događaj, iako po karakteru to ne bi trebali biti. Naime, na tim izborima najveći broj glasova osvaja Bošnjačka kulturna zajednica (BKZ) čiji je nosilac bio sandžački muftija Muamer Zukorlić. I pored toga što su izbori za Bošnjačko nacionalno vijeće, usled opstrukcije državnih organa poništeni, Zukorlić tom pobedom dobija legitimitet za svoje dotadašnje delovanje. Negirajući da osniva političku partiju, Zukorlić je istakao da će „treća politička opcija Bošnjaka (će) nastati ili ujedinjavanjem ovih manjih partija ili nastankom sasvim nove političke stranke” navodeći kao razlog to što „se Ugljaninov SDA „malo istopio“, a Ljajićev SDP „malo više“ (Politika, 2010). Kao dodatnu argumentaciju svog odbijanja da se direktno involvira u politički život, Zukorlić je tvrdio da se partije „bave parcijalnim interesima, a meni su u prvom planu temeljne i krovne institucije Bošnjaka“ (Politika, 2010) misleći na Islamsku zajednicu i Bošnjačko nacionalno vijeće. Godinu dana nakon izbora za BNV, osniva se Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ), čiji faktički lider postaje muftija Zukorlić, menjajući iz temelja odnos snaga u političkom prostoru gde su decenijama suvereno vladale SDA i SDP kao jedine relevantne bošnjačke partije. Osnivanjem, prvo Bošnjačke kulturne zajednice, a nakon toga i Bošnjačke demokratske zajednice (BDZ), Zukorlić *de facto* postaje novi politički akter.

Tim procesima je prethodio raskol unutar Islamske zajednice u Srbiji (IZ) 2007. godine gde je muftija Zukorlić, direktno optužio republičke vlasti i najuticajnije bošnjačke partije za mešanje i „cepanje“ Islamske zajednice.

Početkom 2007. godine na Saboru *Islamske zajednice Srbije* (IZS) za vršioca dužnosti *Reis-ul-uleme* izabran je muftija beogradski Hamdija Jusufspahić, da bi već u avgustu iste godine na to mesto bio postavljen Adem Zilkić. Na tom Saboru nisu prisustvovali predstavnici *Islamske zajednice u Srbiji* (IZuS) na čelu sa sandžačkim muftijom Muamerom Zukorlićem. Legalnost samog čina izbora novog poglavara Islamske zajednice je osporila Zukorlićeva IZuS, na šta je kao odgovor usledilo

⁶⁹ SDA i koalicija „Lista za Sandžak“ osvajaju 52,07% i 27 odborničkih mandata, dok SDP u koaliciji sa DS i G17 plus osvaja 22,85% i 12 odborničkih mesta. Nijedna od ostalih bošnjačkih partija nije uspjela da pređe izborni prag.

⁷⁰ Insistiranja SDA na pitanjima konstitutivnosti Bošnjaka u Srbiji i dobijanje autonomije Sandžaka, na bazi referenduma koji je sproveden početkom 90-tih, kojeg su državni organi smatrali nelegalnim. Pošto su ove teme bile skrajnute s političkog diskursa i u krajnjoj liniji prevazilazile nivo prava nacionalnih manjina, može se zaključiti da je takvo delovanje smatrano anti- sistemskim delovanjem.

⁷¹ Nakon parlamentarnih izbora 2008. godine od bošnjačkih političkih partija u Skupštinu Srbije ulazi *Bošnjačka lista za evropski Sandžak*⁷¹ koja osvaja dva poslanička mandata. SDA, kao stožerna partija koalicije *Bošnjačka lista za evropski Sandžak*, ulazi u Vladu Srbije, a njen lider Sulejman Ugljanin postaje ministar bez portfelja. Na listi Demokratske stranke, Sandžačka demokratska partija dobija 4 poslanička mesta. Na lokalnim izborima 2008. obe partije nastupaju kombinovano, tj. u pojedinim opštinama samostalno a u nekim u koaliciji. SDA u okviru koalicije „Bošnjačka lista za evropski Sandžak” nastupa u tri opštine, dok SDP za koalicione partnere uzima DS, G17 plus i LDP i nastupa u tri sandžačke opštine.

održavanje *Objediniteljskog sabora Islamske zajednice u Srbiji*. Osim personalnih sukoba koji su godinama tinjali između sandžačkog muftije Zukorlića i grupe nezadovoljnih imama (verskih službenika), kao značajan akter se pojavljuje beogradski muftija Hamdija Jusufspahić. Muftija Jusufspahić je još početkom devedesetih godina otkazao poslušnost Islamskoj zajednici sa sedištem u Prištini, i sve do stvaranja Islamske zajednice Srbije autonomno delovao na prostoru beogradskog muftijstva (Potežica, 2007). *Islamska zajednica Srbije* (IZS) je smatrala da duhovno-administrativni centar svih muslimana u Srbiji, bez obzira na nacionalnu pripadnost, treba da bude u Beogradu, dok je *Islamska zajednica u Srbiji* (IZuS) smatrala da ona treba da bude u institucionalnoj vezi sa Rijasetom Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, gde bi sedište Zajednice bilo u Novom Pazaru, a duhovni centar u Sarajevu. Tako oprečnim stavovima doprinosi i činjenica da IZS ima jak uticaj na području Beograda i da većinu vernika te zajednice ne čine Bošnjaci, već pripadnici drugih naroda, mahom Albanci, Romi, Aškalije i Goranci. Sa druge strane IZuS je dominantna u Sandžaku i skoro u potpunosti je „bošnjačka“. Dotadašnje delovanje muftije Zukorlića ukazuje na tendenciju da se zadrži ekskluzivitet bošnjačkog elementa među muslimanima u Srbiji. Osim toga, muftija Zukorlić je insistirao na nacionalnom karakteru Islamske zajednice, anticipirajući da će islam još dugo biti, više u tradicijskom, a manje u konfesionalnom smislu, ključni element bošnjačkog identiteta.

Orlović zapaža da „borba za duhovnu vlast nad i među muslimanima u Srbiji, a naročito u Sandžaku, traje već duže, a tokom 2007. kulminirala je i na trenutak poprimila dramatičan karakter“ (Orlović, 2008: 323). Nakon 2007. godine i stvaranja Islamske zajednice Srbije, pojavljuju se brojni indikatori eksternog mešanja u taj proces. Sam čin odvajanja grupe verskih službenika (*imama*) i antistatutarno konstituisanje nove Islamske zajednice, prema tvrdnjama Zukorlića, pomognuto je pre svega iz Beograda, čiji je primarni cilj predstavljao „cepanje“ Islamske zajednice u Srbiji da bi se marginalizovao njegov uticaj u Sandžaku (Vreme, 2007). Veoma su indikativne optužbe koje je muftija Zukorlić uputio republičkim vlastima na skupu u Novom Pazaru 2007. godine gde je istakao da se od Bošnjaka traži da se odreknu Sarajeva i *Reis-ul-uleme* Mustafe Cerića, tvrdeći da je zvanični Beograd „pocepao“ Sandžak⁷² (Vreme, 2007).

Kao primeri umešanosti republičke vlasti u sukob unutar IZ navodi se pored „registracije Islamske zajednice sa Ademom Zilkićem na čelu i centrom u Beogradu i čuvenog organizovanja bajramskog prijema u Domu Narodne skupštine u vreme vlade Vojislava Koštunice“ (Vreme, 2010). Mujo Muković, poslanik SDP-a u to vreme, optužio je Sulejmana Ugljanina, predsednika opštine Novi Pazar, za podsticanje unutrašnjih sukoba unutar Islamske zajednice, tvrdeći da pokušava da uspostavi svoju partijsku Islamsku zajednicu zbog nemogućnosti da kontroliše Mešihat u Sandžaku (Orlović, 2008: 326). Osim Mukovića i Zukorlić je otvoreno optužio lidera SDA za „cepanje“ Islamske zajednice, tvrdeći da je za to odgovoran „trokut Ugljanin- porodica Jusufspahić-obaveštajne službe“ (Orlović, 2008: 325). Inače, veza Adema Zilkića i

⁷² Dubinu podele i ostraćenosti koju je izazvao rasep unutar Islamske zajednice, najbolje ilustruje reakcija čelnika IZS Adema Zilkića na najavljeni poset *Reisul-uleme* Islamske zajednice Bosne i Hercegovine Mustafe Cerića 2009. godine Sandžaku. *Reis-ul-ulema* Zilkić je poručio da bi dolazak bosanskog *Reis-ul-uleme* „doprineo produbljivanju podela u Islamskoj zajednici i među sandžačkim Bošnjacima“ (Biserko ur., 2010: 12) te je od nadležnih državnih organa zatražio da se poseta zabrani. Potvrda sklonosti zvaničnog Beograda IZS na čelu sa *Reisul-ulemom* Zilkićem potvrđuje i saopštenje ministarstva vera Vlade Republike Srbije, kaže se da je *Reis-ul-ulema* Cerić podržavao i secesiju Kosova i Metohije. Na to ukazuje i činjenica da je država, na zahtev IZS na čelu sa *Reisul-ulemom* Zilkićem, zabranila najavljeni skup u Tutinu, na kojem bi se obratio *Reisul-ulema* Bosne i Hercegovine Cerić.

Sulejmana Ugljanina je jasnija ako se uzme u obzir da je Zilkić bio odbornik SDA u Novom Pazaru. Sa druge strane čelnici SDP-a Rasima Ljajića su otvoreno stali na stranu Islamske zajednice u Srbiji na čelu sa Zukorlićem, na šta ukazuje njihov odnos prema brojnim incidentima u Sandžaku (detaljnije u: Orlović, 2008, 324-326).

Dubinu podele i ostrašćenosti koju je izazvao rascep unutar Islamske zajednice, najbolje ilustruje reakcija čelnika IZS Adema Zilkića na najavljenju posetu Reis-ul-uleme Islamske zajednice Bosne i Hercegovine Mustafe Cerića 2009. godine Sandžaku. Reis-ul-ulema Zilkić je poručio da bi dolazak bosanskog Reis-ul-uleme „doprineo produbljivanju podela u Islamskoj zajednici i među sandžačkim Bošnjacima” (Biserko ur., 2010: 12) te je od nadležnih državnih organa zatražio da se poseta zabrani. Potvrda sklonosti zvaničnog Beograda IZS na čelu sa Reisul-ulemom Zilkićem je i saopštenje ministarstva vera, gde se kaže da je Reis-ul-ulema Cerić podržavao secesiju Kosova i Metohije (Stav Ministarstva Vera povodom izjava Mustafe Cerića, 22. maj 2009). Na to ukazuje i činjenica da je država, na zahtev IZS na čelu sa Reis-ul-ulemom Zilkićem, zabranila najavljeni skup u Tutinu, na kojem je trebao da se obrati Reis-ul-ulema Bosne i Hercegovine Mustafa Cerić.

Svi ovi događaji i procesi su direktno uticali da Zukorlićev BDZ, u prvim godinama delovanja, „igra“ na antisistemsku, radikalniju i etnocentričnu strategiju (*ethnic outbidding*) (Zuber, 2011: 767). Time je Bošnjačka demokratska zajednica htela, optužujući SDA i SDP za odustajanje od nacionalnih interesa zarad pozicija u vlasti, da se nametne kao moguća politička alternativa. Iako radikalni zahtevi BDZ-a nisu dali očekivane efekat, oni su umnogome dinamizirali političku scenu unutar bošnjačkog segmenta. Nakon poraza Borisa Tadića i DS na predsedničkim i parlamentarnim izborima 2012. godine, retorika muftije Zukorlića i njegove stranke je drastično ublažena, što ne treba da iznenađuje imajući u vidu da je javno podržao predsedničku kandidaturu Tomislava Nikolića.

Nakon što je „otvorena nova stranica“ (RTV, 2011) između Zukorlića i nove vlasti čiju su okosnicu činile Srpska napredna stranka i Socijalistička partija Srbije, potreba za radikalnom strategijom i antisistemskim delovanjem BDZ nestaje. Takav razvoj događaja je blagotvorno delovao i na smirivanje političke situacije unutar bošnjačkog segmenta, imajući u vidu da nijedan od tri relevantna politička aktera nije predstavljao antisistemski činilac u odnosu na zvanični Beograd. Time je potvrđeno „da rascepa ne bi bilo bez elita koje konceptualizuju konfliktne okolnosti“ (Enyedi, 2005: 699) u kojima politički preduzetnici mogu uticati na postojeće ali i sprečavati razvoj novih rascepa (Orlović, 2015: 105) čime je bar na kratko zatvoren teritorijalno-etnički (centar-periferija) rascep.

Opšti izbori 2012. godine će samo potvrditi uspostavljeni raspored snaga unutar bošnjačkog segmenta, gde SDA osvaja dva mandata, BDZ jedan mandat, a Socijaldemokratska partija Srbije (SDPS) Rasima Ljajića na koalicionalnoj listi *Izbor za bolji život-Boris Tadić* osvaja devet mandata, od toga dva iz bošnjačkog segmenta. Rezultati lokalnih izbora pokazuju približno izjednačenu podršku koju uživaju sve tri političke opcije bošnjačke nacionalne manjine.⁷³ Na parlamentarnim izborima 2014. godine unutar bošnjačkog segmenta, SDA Sulejmana Ugljanina je osvojila 3 poslanička mesta, Socijaldemokratska partija Srbije (SDPS) Rasima Ljajića ulazi u parlament na listi Srpske napredne stranke (SNS), dobivši devet poslaničkih mesta, od koji dva iz reda bošnjačke zajednice. BDZ na ovim izborima nastupajući u koaliciji sa Liberalno-demokratskom partijom, ne uspeva da uđe u parlament. Nakon izbora 2014. godine SDA odlazi u opoziciju, usled čega SDA ponovo zaoštrava retoriku, reafirmiše teritorijalno-etnički rascep sa zvaničnim Beogradom, otvarajući nove unutarbošnjačke podele reinkarnirajući pitanje autonomije Sandžaka i ustavno-pravnog statusa Bošnjaka u Srbiji. Na

⁷³ Blagu izbornu pobjedu ostvaruje SDA Sulejmana Ugljanina, koja u koaliciji *Lista za Sandžak* osvaja 26.754 glasa i 56 odborničkih mandata. SDP Rasima Ljajića nastupa u većini sandžačkih opština u koaliciji sa Socijaldemokratskom partijom Srbije, Demokratskom strankom i Liberalno demokratskom partijom i osvaja 24.946 glasova i 48 odbornika, dok BDZ nastupa samostalno i zauzima treće mesto sa osvojenih 17.881 glasom i 35 odborničkih mesta.

vanrednim parlamentarnim izborima koji su održani 2016. godine SDA je osvojila dva poslanička mandata, BDZ Muamera Zukorlića dva, a SDPS Rasima Ljajića, nastupivši na listi SNS-a osvaja isti broj mandata kao na prethodnim izborima.

Poslednjih godina došlo je do stabilizacije partijske scene unutar bošnjačkog segmenta gde tri relevantne bošnjačke partije zadržavaju relativno izjednačen uticaj, uz blagi ali kontinuirani pad podrške SDA. U svom političkom delovanju SDA nastavlja da insistira na konstitutivnosti Bošnjaka i autonomiji za Sandžak, dok SDP i SPP⁷⁴ (BDZ) svoju politiku baziraju na ekonomskom i infrastrukturnom razvoj tog kraja. Pad podrške SDA u poslednja tri izborna ciklusa pokazuje trend opadanja mobilisućeg efekta etnocentričnih strategija (*ethnic outbidding*) i smanjenja uticaja teritorijalno-etničkih rascepa na politički život u Srbiji. Strategija umerenog delovanja (*lateral underbidding*) kojoj su pribegle SDP i SPP pokazuje veću delotvornost imajući u vidu da im je obezbedila permanentni rast biračke podrške i mogućnost saradnje sa većinskim partijama i participacije u vlasti na republičkom nivou.

Ovde ćemo se na trenutak vratiti na sagledavanje odnosa političkih i verskih elita unutar bošnjačkog segmenta. Sukob unutar Islamske zajednice imao je značajan uticaj na dinamiku političkog života ne samo u Sandžaku, već i u celoj Srbiji. Politizacija religije i religijskog života muslimana koja je proizašla iz te podele prelila se na celu zajednicu, generišući otvorene sukobe unutar bošnjačke zajednice. Razlozi za ovu podelu nisu bili teološke prirode, već su proizilazili iz sukoba interesa različitih aktera unutar i izvan Islamske zajednice (IZ). Ugled i uticaj IZ među Bošnjacima motivisali su političke aktere da se uključe u borbu za kontrolu nad ovom značajnom institucijom.

Involviranost muslimanske uleme (klera) u društvene i političke procese „ima dugu istoriju“ i nije ništa novo u islamskoj tradiciji. Posmatrano iz „islamske vizure“ i doktrinarnog učenja islama, ova uloga uleme može biti opravdana i smatrana prirodnom. Konstantna agitacija verskih službenika i poistovećivanje religijskog i nacionalnog bila je „logična“ posledica uloge i ugleda koji su imali među običnim narodom. Verski službenici su „u socijalizmu stekli status nacionalnih zastupnika i tada stečenu istaknutu unutar-nacionalnu poziciju zadržali su i u kasnijem razdoblju“ (Filandra, 2015: 128). S druge strane, proces *nacionalizacije religije* čime je stavljana jednakost između islama i nacije je direktna posledica delovanja Islamske zajednice. Putem svojih kanala komunikacije, Islamska zajednica je pokušavala da nacionalizuje sve muslimane koji su pripadali istom kulturno-istorijskom i jezičkom krugu. Tim procesom, koji je intenziviran naročito nakon raspada Jugoslavije, a kojim je upravljala Islamska zajednica (IZ) značajan doprinos su dale političke strukture. Jović na tragu ovoga zaključuje da „simbioza verskog i političkog u ovom konkretnom slučaju vidi se i u nazivu koji je odabran za bosanske Muslimane“ (Jović, 2013: 133).

S druge strane, nije iznenađujuće što postoji interes i potreba za određenim vidom kontrole od strane bošnjačkih političkih aktera nad Islamskom zajednicom, čiji ugled i uticaj nadilaze granice religioznih Bošnjaka. Tome u prilog govori i činjenica da je „tokom devedesetih godina dvadesetog veka, Zukorlić (je) imao političku podršku Ugljanina i SDA“ (ICG European Report No XXX, 2005: 32) kada se obnavljalo delovanje Islamske zajednice u Sandžaku. Neretko je religioznost bila (zlo)upotrebljavana od strane političkih aktera, pri čemu je religijska ikonografija i prisustvo muslimanske uleme bila veoma česta pojava na predizbornim skupovima. Na tragu ovoga, Filandra ispravno definiše odnos između političkih aktera i Islamske zajednice tvrdnjom da su „devedesetih godina 20. stoljeća narastajućoj bošnjačkoj političkoj eliti *imam* i islam (su) služili i kao instrument mobilizacije nacije“ (Filandra, 2015: 128).

Bliske veze između političkih struktura i verskih lidera, tumačene su težnjom da se, pored nacionalizacije Islamske zajednice, izvrši i *reislamizacija Bošnjaka* u Srbiji. Potreba za tim je objašnjavana funkcijom nacionalne diferencijacije, koju je imala Islamska zajednica na celokupnom

⁷⁴ Krajem 2017. godine Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ), menja ime u Stranku pravde i pomirenja (SPP).

jugoslovenskom prostoru decenijama unazad. Sa tom praksom se nastavilo i kasnije na šta ukazuje otvorena agitacija koja je vršena uoči popisa stanovništva u Srbiji 2002. godine, kada je na *džumi* (podnevna molitva svakog petka) Samin Musa verski službenik, nakon molitve sugerisao vernicima kako pri izjašnjavanju na popisu stanovništva trebaju da se precizno izjasne: vera-islam, nacija-Bošnjak, jezik-bosanski (Jović, 2013: 139).

Kontekstualni okvir od obnove višestranačja do danas, može se podeliti na dva perioda. Politički život u Srbiji tokom devedesetih godina bio je uslovljen kako unutrašnjim tako i spoljašnjim okolnostima. Početna, formativna faza političkog pluralizma u Srbiji (i SRJ) obeležena je dezintegrativnim procesima, političkom i ekonomskom krizom, ratovima, institucionalnim vakuumom, blokiranom društveno-ekonomskom tranzicijom itd. Osim toga, tadašnja vlast je etnifikovala politički prostor kako bi, koristeći populizam, mobilisala birače što je za posledicu imalo „pored osećaja opšte nesigurnosti građana i sve veću distancu, animozitete i nepoverenje između etničkih zajednica u zemlji“ (Bašić, Crnjanski, 2006: 30). U početnoj fazi višestranačja, pored rascepa režim-antirežim na oblikovanje partijskog sistema u Srbiji, presudno su uticali kako horizontalni, tako i vertikalni istorijsko-etnički rascepi. Značajan doprinos političkoj dinamici i (re)strukturiranju partijskog sistema nakon petooktobarskih promena, daje i kulturno-vrednosni rascep kroz osu zapadnjaci-nacionalisti.

Rascepi će svoju refleksiju imati i na unutaretničku dinamiku među manjinskim zajednicama. U prvom periodu koji je trajao do 2000. godine, unutaretnička kompeticija je bila rudimentarna, usled visokog nivoa homogenizovanosti. Nakon demokratskih promena dolazi do dinamizacije partijske kompeticije unutar manjinskih zajednica. Povoljniji društveni kontekst, uz institucionalno redizajniranje, omogućio je veću političku participativnost, što je dovelo do pojačane fragmentacije, ali bez pojave novih relevantnih političkih aktera unutar bošnjačkog segmenta. Asimetrični odnos snaga unutar bošnjačkog segmenta, gde je celu deceniju dominirala Stranka demokratske akcije (SDA), nakon petooktobarskih promena zamenjen je simetričnom podelom političkog uticaja između Stranke demokratske akcije i Sandžačke demokratske partije. Raskol unutar Islamske zajednice je predstavljao okidač za ulazak muftije Muamera Zukorlića u politički život čime bošnjački segment dobija još jednu relevantnu političku opciju, čime je rapidno narušen uspostavljeni sistem dominacije dve bošnjačke partije. Ovakav raspored snaga, gde tri politička aktera imaju približno isti politički uticaj unutar bošnjačkog segmenta, ostaće, manje-više i do danas.

Ključne ose podela među bošnjačkim partijama odnose se na statusna pitanja Bošnjaka i položaja Sandžaka. Odabir strategije delovanja bošnjačkih partija (kao i većine manjinskih partija) uglavnom je zavisio kako od spoljašnjeg tako i od unutrašnjeg konteksta, i kretao se od radikalnih (teritorijalna autonomija) preko umerenih (kulturna autonomija) zahteva, pa sve do pomirljive i integralističke strategije saradnje sa većinskim partijama.

Na primeru Stranke demokratske akcije, koja je sebe promovisala (i još uvek promoviše) u „apologetu“ decentralističke, odnosno autonomaške bošnjačke politike, vidi se da strategije delovanja, programska načela i same uloge političkih aktera nisu fiksirane i strogo statične, već naprotiv veoma promenljive i dinamične. Pozicija i zagovaranje određenih politika, pa samim tim i podele koje se javljaju među bošnjačkim političkim akterima su situacionog i reaktivnog karaktera, uslovljene prevashodno društvenim i političkim okolnostima u tom momentu (Hodžić, 2020: 298). U skladu s tim, bošnjačke partije su menjale ne samo strategiju delovanja i narativ, već su i zaoštavale ili ublažavale odnos prema republičkim vlastima. Takođe, menjale su i prilagođavale svoje političke ciljeve datim okolnostima i potrebama. Pokazalo se da su određene strategije delovanja davale bolje rezultate u pojedinim momentima „pa su tako, usled eksplozije nacionalističkog diskursa 90-tih, manjinske partije birale radikalne strategije i time pridobijale podršku birača. Nakon 2000. godine, usled promenjenih političkih okolnosti odabir umerene strategije delovanja pokazalo se kao uspešnije“ (Hodžić, 2020: 298).

Jedna od karakteristika političke kompeticije unutar bošnjačkog segmenta, a važi i za ostale manjinske zajednice u Srbiji jeste specifičnost tema oko kojih se odvija partijsko takmičenje što sprečava izlazak političkih aktera iz okvira manjinske kompeticije, u kome se „politički život manjinskih partija odvija zasebno, skoro paralelno u odnosu na većinske partije” (Hodžić, 2020: 290) Posledica toga je formiranje manje-više *zatvorenog partijskog podsistema*.⁷⁵ Ose društvenih podela unutar bošnjačkog segmenta, kao i kontekstualne okolnosti svoju operacionalizaciju dobijaju u vidu „mekih“ i „tvrdih“ političkih opcija, u zavisnosti od odabranih programskih ciljeva i strategija delovanja. Orlović uviđa da partije nacionalnih manjina „sledeći linije rascepa u okviru srpskih stranaka, ove orijentacije bi se uslovno mogle nazvati „prograđanska” i „pronacionalna” (Orlović, 2008: 335). U kontekstu manjinske kompeticije „na jednoj strani su partije koje su umerene u političkim zahtevima, građanski i modernistički orijentisane sa sekularnim svetonazorom i integralističkim odnosom prema državi, dok su na drugom polu nacionalne (nacionalističke) partije sa konzervativno-tradicionalnom orijentacijom, koje su isticale radikalne zahteve za preuređenjem ustavno-pravnog statusa uz stvaranje teritorijalne autonomije“ (Hodžić, 2020: 290). O ovome će detaljnije biti reči u petom poglavlju ove disertacije.

3.4. Obnavljanje višestranačja u Crnoj Gori

Jedna od karakteristika crnogorskog društva su duboko ukorenjene društvene podele i rascepi koje su se neretko reflektovale i u polje politike. Razmatrajući prirodu društvenih rascepa u Crnoj Gori, Džankić identifikuje „kritične tačke“ koje su „zamrznule“ postojeće društvene podele i reprodukovale ih u etnokulturne (strukturne) i/ili političke (funkcionalne) rascepe (Džankić, 2013: 414). Džankić detektuje četiri kritične tačke u savremenoj političkoj istoriji Crne Gore: *antibirokratska revolucija 1989. godine; rascep u DPS-u 1997. godine; pad Miloševića sa vlasti 2000. godine i nezavisnost Crne Gore 2006. godine*. Prema Džankić, antibirokratska revolucija je proizvela etno-religijske podele; rascep u DPS-u stvorio je podele na liniji za i protiv Miloševića, što je predstavljalo funkcionalnu podelu; pad Miloševića je otvorio perspektivu za obnavljanje crnogorske nezavisnosti što je stvorilo podele na independiste/procrnogorske i unioniste/prosrpske pristalice; nezavisnost Crne Gore je potvrdilo postojeće etničke podele i učvrstilo crnogorski i srpski identitet (Džankić, 2013: 415). Osim ove četiri kritične tačke, treba dodati i članstvo u NATO-u, koje nije isključivo spoljno-političko ili bezbednosno, već prevashodno identitetsko i vrednosno pitanje (Bešić, Spasojević, 2018: 141), što je dodatno zaoštrilo etničke podele između Crnogoraca (i pripadnika manjinskih nacionalnih zajednica) i Srba. Identitetske podele u Crnoj Gori imaju dugu istoriju, obuhvatajući ne samo odnose između crnogorske i srpske zajednice, već i unutar bošnjačke populacije, što dodatno doprinosi složenosti društvene dinamike.

U Crnoj Gori je transformacija iz jednopartijskog sistema u višepartizam imala specifične karakteristike u nekoliko aspekata. Naime, nakon „događanja naroda“ na ulicama širom crnogorskih gradova, prvo je došlo do smene partijskog (Saveza komunista Crne Gore) i republičkog rukovodstva 1989. godine u tzv. *antibirokratskoj revoluciji*. Novo, podmlađeno rukovodstvo je uvelo partijski pluralizam i pre donošenja novog Zakona o izborima (septembar-oktobar 1990.) i dozvolilo registraciju političkih partija i otvoreno opoziciono delovanje pre svih jugoslovenskih republika.⁷⁶ Kako dobro zapaža Kovačević, takvo ponašanje crnogorskih komunista doprinelo je, uz obilje resursa

⁷⁵ *Podsistem* je termin koji koristi Damir Kapidžić u svom radu „Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine“ kako bi odredio partijski sistem koji se obrazuje unutar jedne nacionalne zajednice u društvima koja su nacionalno heterogena i izrazito fragmentirana. Analizirajući slučaj BiH autor uviđa da svaki od tri konstitutivna naroda u BiH usled zatvorenosti nacionalnih grupa i vrlo niske volatilnosti, obrazuje zatvoren partijski podsistem koji je unutar sebe kompetitivan ali istovremeno nekomunikativan sa partijskim podsistemima drugih nacionalnih zajednica (Kapidžić, 2017).

⁷⁶ UJDI- Udružene za jugoslovensku demokratsku inicijativu registrovan 29.decembra 1989. godine u Titogradu (Ковачевић, 2019: 53).

i političkih pozicija, „da budu ubedljivo najjači akter početnih procesa političkog pluralizma u Crnoj Gori“ (Ковачевић, 2019: 53). Sa druge strane, takav odnos crnogorskih komunista prema demokratskim tendencijama uz uključivanje opozicije u predstavnička tela i pre izbora doprineo je da rascep *stari režim- novi režim*, koji je bio specifičan manje-više za sva postkomunistička društva, izgubi na značaju (Vukomanović, 2010: 93, prema Ковачевић, 2019: 81). Ono što je takođe specifičnost crnogorskog slučaja jeste činjenica da je Savez komunista Crne Gore (ne menjajući ime partije), odneo ubedljivu pobjedu (83 od 125 mandata u parlamentu) na prvim višestranačkim izborima, što je nezabeležen slučaj u zemljama bivšeg komunizma, u kojima su komunisti ili gubili vlast ili menjajući naziv partije uz unutrašnje reforme ostajali na vlasti (Komar, Živković, 2016: 4).

Prvi period postkomunističke tranzicije u Crnoj Gori, koji je trajao do predsedničkih izbora 1997. godine, obeležen je dominacijom reformisanih komunista (koji menjaju naziv 1991. godine u Demokratsku partiju socijalista-DPS) koji su bili čvrsto na linije Miloševićeve politike. Od opozicionih partija u prvom višestranačkom parlamentu Crne Gore bile su antiratna i antimiloševićevska partija-Savez reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) (17 mandata), bošnjačka Stranka demokratske akcije Crne Gore tj. Demokratska koalicija (12 mandata) i prosrpska Narodna stranka (13 mandata).

Nakon parlamentarnih i predsedničkih izbora 1992. godine nastavljena je dominacija Demokratske partije socijalista (DPS) uz pobjedu njenog kandidata Momira Bulatovića na predsedničkim izborima. U parlament, pored DPS-a ulaze i Liberalni savez CG (LSCG), Socijaldemokratska partija (SDP), Narodna stranka (NS) i Srpska radikalna stranka (SRS). I ako politički slabe i bez uticaja dve opozicione političke partije LSCG i SDP otvoreno će se suprotstaviti ratnoj politici tadašnjeg rukovodstva i aktualizovati pitanje crnogorske nezavisnosti i crnogorskog identiteta. Vuković konstatuje da je već tada došlo do formiranja dva partijska bloka: prosrpski/unionistički i procnogorski/independistički (Vuković, 2010: 94 prema Ковачевић, 2019: 81). I pored toga što u tom momentu procnogorska politika nije imala podršku, nakon nekoliko godina će se *otvoriti rascep centra-periferija* (odnos prema zajedničkoj državi) i donekle *etnički rascepe* (Srbi-Crnogorci), koje će u perspektivi biti centralne političke teme oko kojih će se odvijati partijska kompeticija u Crnoj Gori. Na tragu toga će DPS nekoliko godina pokušavati da igra ulogu centrističke partije unutar tog oštrog rascepa između procnogorskog Liberalnog saveza i prosrpske Narodne stranke pokušavajući da zadrži političku dominaciju (Ковачевић, 2019: 81).

Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini i ukidanja sankcija Ujedinjenih nacija, Saveznoj Republici Jugoslaviji, dolazi do promene društvene i političke klime, koja daje reformski impuls crnogorskim partijama. Politički zaokret dolazi unutar prosrpske Narodne stranke koja se odriče svoje nacionalističke ideologije i okreće se antimiloševićevskoj političkoj opciji formirajući koaliciju *Nardna sloga* koja će predstavljati najozbiljnijeg izazivača DPS-u na izborima 1996. godine (Kovačević, 2007: 75-76). Na parlamentarnim izborima 1996. godine, DPS je zadržala vlast, i pored toga što je osvojila značajno manji procenat glasova nego na prethodnim izborima. Politički procesi koji su se odvijali na unutrašnjem planu kako u Crnoj Gori, tako i u Srbiji (poraz miloševićeve Socijalističke partije Srbije na lokalnim izborima 1996.) uz promenu regionalnog političkog konteksta, doprineli su kristalizaciji rascepa kako u društvu tako i unutar vladajuće partije (Kovačević, 2007: 76).

Unutarpartijski raskol između vodećih ličnosti države i partije Momira Bulatovića predsednika Crne Gore i DPS-a i Mila Đukanovića, premijera Crne Gore i potpredsednika DPS-a, desio se oko zauzimanja stava u odnosu prema vlasti Slobodana Miloševića, ali i odnosa prema unutrašnjoj transformaciji i demokratizaciji društva, kao i odnosa prema Zapadu. Momir Bulatović odlučuje da sledi put Miloševićeve politike, dok se Milo Đukanović distancira i okreće se Zapadu, što je dovelo do cepanja unutar DPS. Sukob dve vodeće političke ličnosti, Đukanovića i Bulatovića, u početku je predstavljao sukob u vezi političkog saveza sa Miloševićem (Vuković, 2015b: 75), da bi nakon niza događaja prerastao u otvori teritorijalno rascepe (centar-periferija) između unionista i suverenista, koji se u perspektivi reflektovao i na etnički (identitetski) rascep između Srba-Crnogoraca.

Darmanović, rascep između Đukanovića i Bulatovića, karakteriše kao tranzicioni model transakcije „tj. prevage režimskih reformista (Đukanovićev DPS), nad režimskim konzervativcima (Bulatovićev SNP) od koje „počinje potpuno drugačija politička igra u Crnoj Gori“ (Darmanović, 2016: 19).

Definitivni raskol unutar DPS-a desio se u leto 1997. godine, kada je Đukanović objavio da će biti protivkandidat Bulatoviću na predsedničkim izborima koji su zakazani za oktobar iste godine (Kovačević, 2007: 77). Kako bi se suprotstavio, u tom trenutku snažnijem protivniku, koji je imao podršku Miloševića i njegovog bezbednosnog aparata, Đukanović od opozicionih partija traži podršku u zamenu za demokratizaciju crnogorskog društva (Kovačević, 2007: 77). Da bi nadomestio zaostajanje za Bulatovićem u prvom krugu predsedničkih izbora, Đukanović traži podršku independističkih partija, tvrdeći da će otvoriti pitanje crnogorske nezavisnosti.

Kao potvrdu promenjene politike DPS se okreće i ka partijama nacionalnih manjina, Bošnjaka i Albanaca. Džankić tvrdi da je okretanje DPS ka partijama nacionalnih manjina imao za cilj pridobijanje manjinske podrške (Džankić, 2012: 41) prevashodno za predsedničke izbore 1997. godine i kako bi u perspektivi uvećao svoju glasačku bazu. Predsednički izbori su pokazali da je podrška manjinskih partija bila presudna, s obzirom na rezultate drugog kruga u kojem je Đukanović pobedio svog protiv kandidata sa razlikom nešto većom od 5000 glasova. Kao posledica približavanja DPS-a i manjinskih partija došlo je do izmene izbornog zakona koji je omogućio veću participaciju pojedinih manjinskih partija (detaljnije u IV poglavlju).

Nakon tesne pobede Đukanovića (u drugom krugu 50,8%) na predsedničkim izborima 1997. godine, Crna Gora se distancira od Miloševićeve hegemonije, postepeno aktuelizujući pitanje crnogorske nezavisnosti. Nakon predsedničkih izbora Đukanović i njegov DPS se okreće procrnogoskoj i independističkoj opciji (Goati, 2016: 116), dok će Momir Bulatović sa svojim pristalicama formirati Socijalističku narodnu partiju (SNS) koja će se zalagati za opstanak SRJ.

Nakon Bulatovićevog osporavanja rezultata predsedničkih izbora i nasilnih demonstracija uoči inauguracije novog predsednika Crne Gore, njegova partija gubi podršku birača (Kovačević, 2007: 78) što su potvrdili i izborni rezultati 1998. godine.⁷⁷ Najveći politički poraz na tim izborima doživljava Liberalni savez Crne Gore (LSCG), koji gubi skoro trećinu birača. Razlog za politički debakl LSCG, treba tražiti u zaokretu koje je DPS napravio, ne samo po pitanju nezavisnosti Crne Gore, već i po pitanju odnosa prema demokratskim i evropskim vrednostima sa jasnim zalaganjem za multietnički karakter Crne Gore, što je do tada predstavljalo prepoznatljivu političku platformu LSCG (Goati, 2001: 151). Kako smatra Goati, procena određenog broja birača LSCG je bila da u kritičnom političkom momentu podrži DPS i njenu koaliciju koja je imala izgledne šanse za pobedu političke platforme koja je njima bliska. Na sličan način su se, prema Goatiju, ponašale i pristalice partija nacionalnih manjina koje, s jedne strane nisu želele da „bace svoj glas“ za partije koje nemaju izgledne šanse da osvoje mandata i sa druge strane da daju podršku u presudnom političkom trenutku koaliciji koja reprezentuje vrednosti i ciljeve za koje se i oni zalažu (Goati, 2001: 151).

Nakon rascepa unutar DPS i pobede Đukanovića na predsedničkim izborima, tema koje će deliti crnogorsko društvo, pored još uvek „stidljivog“ pominjanja eventualne samostalnosti Crne Gore, odnosiće se na odnos prema Miloševiću i njegovoj politici. Upravo će se na toj temi Đukanovićev DPS uoči parlamentarnih izbora 1998. godine, udružiti sa opozicijom i napraviti savez sa unionističkom Narodnom strankom (NS) i independističkom Socijaldemokratskom partijom (SDP). Iako na suprotnim pozicijama, DPS-ovi koalicioni partneri su imali zajedničkog protivnika u vidu Miloševića i njegovih crnogorskih ekspanzionista, gde se u tom odnosu DPS nalazio na „aristotelovskoj sredini između dva ekstrema“, ne izjašnjavajući se još uvek jasno po pitanju crnogorske nezavisnosti (Kovačević, 2007: 79).

⁷⁷ SNP Momira Bulatovića osvaja 29 mandata, za razliku od koalicije *Da živimo bolje* okupljene oko DPS-a Mila Đukanovića koja osvaja 42 mandata.

Pobeda proevropske i prodemokratske politike na izborima 1997. i 1998. godine za crnogorsko društvo predstavlja prekretnicu nakon koje se afirmiše, ne samo pitanje redefinisanja odnosa unutar jugoslovenske federacije, već i promena temeljnih vrednosti i reformske agende. To je otvorilo nove izazove za koje su, u narednih nekoliko godina, kako primećuje Goati, dve po mnogo čemu „različite vladajuće koalicije u Srbiji i Crnoj Gori, (morale su da-*prim. autora*) nađu *modus vivendi* na federalnom nivou“ (Goati, 2001: 152). Međutim, do saradnje vladajućih partija u Srbiji (SPS) i Crnoj Gori (DPS) nije došlo jer „su one bitno različite po svojoj politici, što predstavlja krupnu prepreku u funkcionisanju jugoslovenske federacije“ (Goati, 2011: 169). Usled neprihvatanja gubitka izbora promiloševićevskog SNP-a i postepenog otklona i samoizopštenja crnogorskog rukovodstva iz učešća u radu saveznih organa, pojačavaju se pritisci Miloševićevog bezbednosnog aparata koji je bio posebno izražen tokom NATO bombardovanja SRJ, kada se dogodilo niz incidenata između vojske SRJ i crnogorske policije. Permanentno stanje nesigurnosti i napetosti bilo je prisutno sve do pada Miloševića u oktobru 2000. godine (detaljnije u Kovačević, 2007).

Do promene unutar crnogorskog političkog miljea došlo je nakon bojkota saveznih izbora 2000. godine od strane vladajuće koalicije okupljene oko DPS-a čime je novi saziv Saveznog parlamenta, iz crnogorske vizure, bio nelegitiman. Nova većina na saveznom nivou je stvorena između „umerenog krila“ SNP na čelu sa Predragom Bulatovićem (Kovačević, 2007: 82) i Demokratskom opozicijom Srbije. Stanje unutar jugoslovenske federacije je bilo dodatno pogoršano sve „jačim“ stavom crnogorskog rukovodstva da se pitanje nezavisnosti Crne Gore stavi na dnevni red.

Redefinisanje srpsko-crnogorskih odnosa u postmiloševićevskom periodu rešeno je uz posredstvo Evropske unije kada je u martu 2002. godine potpisan *Beogradski sporazum* koji je predstavljao okvir za stvaranje *Državne zajednice Srbije i Crne Gore*. Pristajanje Đukanovića i DPS-a na kakvu-takvu zajednicu sa Srbijom izazvala je političku krizu u Crnoj Gori, koja je za epilog imala pad vlade i raspisivanje vanrednih parlamentarnih izbora u oktobru 2002. godine. I ako je Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP) sa Liberalnim savezom (LSCG) *Beogradski sporazum* smatrala „izdajom nacionalnih interesa“, SDP ostaje uz DPS uz garancije da će referendum o nezavisnosti biti raspisan u naredne 3 godine (Kovačević, 2007: 85-86). Pobeda koalicije DPS-a i SPD-a na parlamentarnim izborima 2002. godine, potvrdila je independističko raspoloženje glasača u Crnoj Gori, pa je crnogorsko rukovodstvo formiranje Državne zajednice Srbije i Crne Gore u martu 2003. godine doživljavalo kao prelaznu fazu do uspostavljanja pune crnogorske nezavisnosti.

Naredni kritični momenat za vladajući DPS je bio referendum o nezavisnosti Crne Gore. Pošto je raspoloženje većinskog stanovništva (crnogorskog i srpskog) bilo podeljeno, a uslov za osamostaljenje Crne Gore na referendumu je podrazumevao podršku 55% birača, DPS je bio prinuđen da podršku za independističku stranu potraži među pripadnicima nacionalnih manjina. Saradnja između vladajućeg DPS i partija nacionalnih manjina koja je postojala još od rasepa unutar DPS-a i učešća manjinskih partija u brojnim vladama, nastavljena je i po pitanju „borbe“ za nezavisnost Crne Gore. To je podrazumevalo veći stepen konformizacije položaja i participacije nacionalnih manjina u političkim procesima. Osim podrške za konsolidovanje bošnjačkog političkog prostora, tj. objedinjavanja više manjih bošnjačkih partija u jednu relevantnu Bošnjačku stranku (BS), DPS je obećao punu implementaciju manjinskih prava nakon nezavisnosti. Većina manjinskih partija bile su deo independističkog bloka, osim pojedinih bošnjačkih stranaka koje su se protivile tome i smatrale da razdruživanje Srbije i Crne Gore predstavlja podelu Sandžaka na dva dela. Vuković smatra da su „zbog svoje aktivne uloge u kampanji za referendum o nezavisnosti, albanske, hrvatske i muslimansko-bošnjačke političke organizacije „zaradile“ (su) značajne političke zasluge“ (Vuković, 2015b: 138) koje će valorizovati obnovom nezavisnosti i donošenjem novog Ustava 2007. godine.

Novim Ustavom Crne Gore iz 2007. godine i Zakonom o pravima i slobodama manjinskih naroda 2011. godine uvedene su mere afirmacije, čime je omogućen veći stepen političke participacije partijama nacionalnih manjina. Pored toga, kako Vuković primećuje, pozicija manjinskih partija je

„ojačana postojanjem ranije elaborirane duboke političke podele između dve najveće nacionalne grupe u Crnoj Gori“ (Vuković, 2015b: 138). Potvrda veće političke participacije partija nacionalnih manjina jeste i učešće Bošnjačke stranke, albanske FORCE i Hrvatske demokratske alternative u svim vladama nakon nezavisnosti Crne Gore.

Crnogorsko iskustvo pokazuje u kojoj su meri kontekstualne okolnosti, tj. potreba da se dostigne politički cilj i sačuva dominantan politički položaj, uticali na dinamiku ostvarivanja manjinskih prava. Istovremeno, pitanja nezavisnosti Crne Gore predstavlja ključni rascep u crnogorskoj partijskoj kompeticiji, koji je ostao prisutan i nakon crnogorskog osamostaljenja (Kovachević, 2019: 82). Identitetski rascep između Srba i Crnogoraca nije zatvoren sticanjem nezavisnosti, već je sa novim izazovima, poput pristupanja NATO-u, priznavanja nezavisnosti Kosova ili usvajanja kontroverznog Zakon o slobodi veroispovesti, kroz teritorijalno-etnički rascep na drugačiji način operacionalizovan (Komar, Novak, 2020: 570).

Izbori koji su usledili neposredno posle referenduma predstavljali su refleksiju tih podela, gde independističke stranke DPS/SDP odnose ubedljivu pobjedu osvojivši većinu mandata u parlamentu i sa manjinskim partijama formiraju vladu. Odgovor opozicionih partija, Srpske liste i koalicije oko SNP-a na referendumski, a nakon toga i izborni poraz manifestovao se potrebom za nametanjem novih tema poput visoke korupcije, loše ekonomske situacije i majorizacije Srba u Crnoj Gori. Odgovor vladajuće koalicije je bio, ne samo ubrzanje evropskog puta Crne Gore, već i otvoreno zagovaranje punopravnog članstva u NATO-u. Određeni pozitivni koraci u smirivanju eksplozivnog dejstva etničkog rascepa u Crnoj Gori je načinjen nakon izbora 2009. godine kada počinju da se pojavljuju „znaci političkog približavanja između vladajuće koalicije i opozicionih partija“ (Goati, 2016:81). Goati to pojašnjava činjenicom da su opozicione partije posle tih izbora potisnule u drugi plan temu nezavisnosti Crne Gore i počele da odlučnije podržavaju evropski put zemlje, što je dovelo do smanjenja nivoa političke polarizovanosti i smirivanja političkih tenzija u crnogorskom društvu (Goati, 2016: 81). Novi postreferendumski kontekst uz *Veliku ekonomsku krizu* stvorio je uslove za okupljanje opozicije u jedinstveni Demokratski front (DF) koju su činile kako unionističke tako i independističke partije (Pokret za promjene, DEMOS). Izvan Demokratskog fronta ostaje SNP, kao najjača opoziciona partija, koja će zbog ovakve odluke u perspektivi platiti visoku cenu gubitka podrške među biračima.

Na izborima 2012. godine koalicija oko DPS-a ostvaruje pobjedu, uz značajan gubitak podrške u odnosu na prethodne izbore (9 poslaničkih mandata manje). Opozicioni DF, mimo očekivanja postiže skroman rezultat (20 mandata), SNP beleži najveći pad (osvaja 9 mandata) u odnosu na prethodne izbore (16 mandata), dok je najveće iznenađenje ovih izbora bila Pozitivna Crna Gora koja kao novoosnovana partija osvaja 7 mandata. Đukanovićev DPS je nakon ovih izbora bio primoran da traži podršku manjinskih partija da bi formirao vladu, što je i dobio, nastavljajući dobru saradnju započetu tokom predreferenduskog perioda. Dominacija DPS se nastavlja i nakon parlamentarnih izbora 2016. godine gde raspored snaga ostaje manje-više nepromenjen, uz nestanak sa političke scene Pozitivne Crne Gore i pojavu novog političkog aktera, Demokrata Alekse Bečića.

Izbori koji će, nakon tridesetogodišnje vlasti, dovesti do poraza DPS održani su u avgustu 2020. godine. Porazu vlasti DPS-a, nesumnjivo je najviše doprinelo usvajanje Zakona o slobodi veroispovesti. U otvoreni sukob sa vlašću Crne Gore, pored opozicionih partija, ušla je i Mitropolija crnogorsko-primorska (MCP) Srpske pravoslavne crkve, koja je kao odgovor na usvajanje, po njima, spornog zakona, pored podnošenja ustavnih žalbi, organizovala masovna okupljanja vernika u pravoslavnim hramovima i ulične proteste u mnogim crnogorskim gradovima (litije). Višemesečne litije su istovremeno mobilisale i homogenizovale ne samo vernike MCP već i sve opoziciono nastrojene građane, što je stvorilo duboku polarizovanost unutar crnogorskog društva, koja nije zabeležena još od referendumskih dana. Prema tumačenju Mitropolije crnogorsko-primorske, ovaj zakon je „neprihvatljiv i diskriminativan“ sa ciljem da se ozakoni oduzimanje crkvene imovine (Radio Slobodna Evropa, 2020). Sa druge strane, vlast je tvrdila da je tim zakonom između ostalog želela da

povrati imovinu i afirmiše autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve, koja je postojala pre stvaranja Kraljevine SHS i jedinstvene Srpske pravoslavne crkve (1921. godine) (RTS, 2019). Kako bi homogenizovao procrnogorske, prograđanske ali i pristalice i birače iz manjinskih nacionalnih zajednica, Đukanović je ove procese tumačio kao napad ideologije velikosrpskog nacionalizma na nezavisnu, multietničku i evropsku Crnu Goru, čiji je glavni eksponent, pored prosrpskih partija, Srpska pravoslavna crkva (Politika, 2019). U tako, etnički i kulturno-vrednosno duboko podeljenom društvenom kontekstu, uz razorne ekonomske posledice izazvane pandemijom (Covid 19), Đukanovićev politički blok 2020. godine, očekivano je doživeo izborni poraz.

Pored nesumnjivog doprinosa „litija“ i „događanja naroda“ izbornom porazu Đukanovićevog DPS, ne mali doprinos je imao i odabir strategije delovanja opozicionih političkih partija. Kako bi maksimizovala izborni rezultat, opozicija na te izbore izlazi u tri ideološki kompaktne kolone: koalicija okupljena oko Demokratskog fronta, koalicija oko Demokrata Alekse Bečića i koalicija okupljena oko Udružene reformske akcije (URA) Dritana Abazovića. Tradicionalni Đukanovićev partner SDP, iz kojeg se u međuvremenu odvojio deo rukovodstva i formirao Socijaldemokrate (SD), na ovim izborima su nastupili iz opozicionog statusa. Po prvi put u poslednjih tri decenije DPS nije mogao da sastavi parlamentarnu većinu (41 poslanik) sa svojim tradicionalnim partnerima. Vladu formiraju tri opozicione liste na čelu sa Zdravkom Krivokapićem, nosiocem liste Demokratskog fronta. Krivokapićeva vlada je izmenila Zakon o slobodi veroispovesti, čime su bili zadovoljeni zahtevi MCP Srpske pravoslavne crkve. Nakon nešto više od godinu dana, stvara se nova parlamentarna većina sačinjena od DPS-a, SDP-a i pokret URA koja izglasava nepoverenje Krivokapićevoj vladi i za novog premijera bira lidera pokret URA Dritana Abazovića. Nova Abazovićeva vlada je u međuvremenu potpisala *Temeljni ugovor*⁷⁸ sa Srpskom pravoslavnom crkvom, čime je ostala bez parlamentarne podrške od strane DPS-a i SDP-a, što je dovelo do pada i ove vlade.

3.3.1. Politička dinamika unutar bošnjačkog segmenta u Crnoj Gori

Porastom nacionalnih tenzija širom Jugoslavije, i u Crnoj Gori, nakon obnove višestranačja dolazi do osnivanja partija sa nacionalnom denominacijom, što čine Bošnjaci i Albanci (Vuković, Milačić, 2017: 151). Početkom devedesetih godina, političko organizovanje Bošnjaka u Crnoj Gori liči na političko organizovanja koja su se dešavala u Bosni i Hercegovini i u Sandžaku (Šistek, Dimitrovova, 2003: 162). U okolnostima opšte nacionalne mobilizacije na prostoru socijalističke Jugoslavije, Bošnjaci i u Crnoj Gori, na prvim višestranačkim izborima značajnu podršku daju Stranci demokratske akcije (SDA). Međutim, Šistek i Dimitrovova konstatuju da, podrška koju je imala Stranka demokratske akcije u Crnoj Gori nije ni približno bila onoj, koju je ta stranka uživala među Bošnjacima u Srbiji, jer je deo bošnjačkih birača pokazivao sklonost ka multietničkim partijama (Šistek, Dimitrovova, 2003: 165). Kao razlog, Džankić navodi da rascep na liniji za i protiv Miloševićeve politike doprineo je tome da jedan deo Bošnjaka svoje poverenje ukaže antiratnim i građanskim partijama poput Socijaldemokratske partije i Liberalnog saveza Crne Gore (Džankić, 2012: 48). Sa druge strane, Vuković i Milačić ocenjuju da je podrška manjinskih zajednica multietničkim i građanskim partijama poput SDP-a i Liberalnog saveza na prvim višestranačkim izborima bila posledica izbornog inženjeringa (Vuković, Milačić, 2017: 151-152).

Postepenoj marginalizaciji političkog uticaja SDA, doprinela je i fragmentacija izazvana pre svega „spoljnim“ kontekstualnim faktorima. Naime, nakon optužnica i hapšenja čelnika SDA u Crnoj Gori 1993. godine, ta politička partija se deli na više manjih, ne uspevajući nikada više da povрати političku snagu i uticaj kakvu je imala u prvim godinama višestranačja. I ako oslabljena SDA Crne Gore je, nakon izbornih reformi, na parlamentarnim izborima u novembru 1996. godine osvojila 3.5% glasova (3 mandata) i uz još dve albanske partije ušla u parlament (Vuković, Milačić, 2017: 152). Ovaj

⁷⁸ Temeljni ugovor između Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve, „Službeni list Crne Gore“ br.96/2022

izborni uspeh SDA neće dugo trajati pa će njen politički prostor pokušati da zauzmu IDU-Internacionalna demokratska unija, BDS-Bošnjački demokratski savez i SRN-Stranka nacionalne ravnopravnosti (Džankić, 2012: 48). Međutim, nijedan od ovih partija nije predstavljala relevantnog političkog aktera, na šta su u dobroj meri uticali lični međusobni sukobi (Šistek, Dimitrovova, 2003: 165).

Minimalan uticaj bošnjačkih partija unutar bošnjačkog političkog segmenta, će biti „redovno stanje“ sve do formiranja Bošnjačke stranke 2006. godine. Takve okolnosti će „iskoristiti“ građanske i multietničke partije, u prvi mah Socijaldemokratska partija (SDP) i Liberalni savez Crne Gore (LSCG), a nakon unutrašnjeg raskola i promene političkog diskursa i Demokratska partija socijalista (DPS), popunivši „prazan politički prostor“ i zadobivši poverenje značajnog broja Bošnjaka (Džankić, 2012: 48).

Sve do obnove nezavisnosti Crne Gore uticaj bošnjačkih partija je bio sveden na lokalni nivo, prevashodno u opštinama Plav i Rožaje. Čak i u tim sredinama gde je većinsko stanovništvo bilo bošnjačko, prograđanske partije poput DPS-a i SDP-a su odnosile ubedljive pobeđe nad bošnjačkim partijama (Šistek, Dimitrovova, 2003: 165). U cilju omogućavanja veće participacije partija nacionalnih manjina, parlament je prvo usvojio „Sporazum o minimalnim principima za uspostavljanje demokratske infrastrukture u Crnoj Gori“, priznat je status „manjinskih naroda“ Albanaca, Bošnjaka, Hrvata i Muslimana kao autohtonih zajednica u Crnoj Gori i izmenjen je izborni zakon za partije albanske nacionalne zajednice (Vuković, Milačić, 2017: 153). Institucionalne reforme, koje su bile posledica političkog zaokreta Đukanovićevog DPS-a, nisu donele očekivan rezultat, već su paradoksalno, povećalo podršku, koja je dolazila iz bošnjačkog korpusa, multietničkim i građanskim partijama⁷⁹.

Politički zaokret koji je načinio Đukanović, zagovarajući multietničku, tolerantnu, integrativnu politiku, koja je istovremeno i u sukobu sa Miloševićim nacionalističkim režimom u Beogradu, snažno je motivisao Bošnjake da mu daju podršku. Šistek i Dimitrovova, pozivajući se na Pavićevića, konstatuju da su Bošnjaci, kao i ostale manjinske zajednice „u Milu Đukanoviću i njegovoj administraciji videli garanciju etničke stabilnosti i mirnog suživota nakon rata u Bosni i Hercegovini i tokom sukoba na Kosovu i poslednjih godina Miloševićeve vladavine“ (Šistek, Dimitrovova, 2003: 166). Autori navode da je crnogorska policija, naročito u pograničnim područjima, ne samo štitila bošnjačko stanovništvo od eventualnih ekscesa od strane Vojske Jugoslavije i paravojnih formacija, već ih i naoružavala tokom NATO bombardovanja. Prema ovim autorima, ovakav odnos Đukanovićeve vlasti, Bošnjaci su znali da cene (Šistek, Dimitrovova, 2003: 166), naročito nakon bolnih i svežih sećanja na otmicu Bošnjaka u Štrpcima i zločine počinjene u Bukovici (detaljnije u Šistek, Dimitrovova, 2003: 163-164).

U slučaju Crne Gore se ispostavilo da i pored kontekstualnih okolnosti koje su tokom devedesetih godina išle na ruku nacionalističkom narativu, radikalna etnocentrična strategija (*ethnic outbidding*) nije dala željeni rezultat. Političko rukovodstvo SDA iz Srbije, koje je u tom periodu imalo ekskluzivitet u nacionalnom predstavljanju je smatralo da crnogorska vlast manipuliše i potiskuje autentično političko predstavljanje Bošnjaka u Crnoj Gori (Šistek, Dimitrovova, 2003: 166). Pojedini bošnjački lideri u Crnoj Gori su išli toliko daleko optužujući sopstveni narod za nedostatak „nacionalne svesti i političke nezrelosti“ (Sanapress, 2002 u Šistek, Dimitrovova, 2003: 166). Šistek i Dimitrovova uviđaju da je politička podeljenost unutar bošnjačkog segmenta posledica neslaganja oko najboljeg načina političkog predstavljanja Bošnjaka i uopšte manjina u Crnoj Gori. Jedna strana, optužujući multietničke stranke za manipulaciju manjinama koje su „kolektivno nesvesne i nacionalno korumpirane“, smatra da su jedini legitimni reprezentanti isključivo manjinske stranke. Sa druge strane,

⁷⁹ Na parlamentarnim izborima 1998., 2001. i 2002. godine, za razliku od albanskih stranaka, nijedna bošnjačka partije u Crnoj Gori nije uspeła da pređe izborni prag i osvoji mandate u parlamentu (Vuković, Milačić, 2017:153).

multietničke stranke smatraju da ih etničke stranke getoiziraju i sprečavaju njihovu integraciju (Šistek, Dimitrova, 2003: 167).

Do korenitih promena u nivou političke participacije bošnjačkog segmenta dolazi u predvečerje referenduma o nezavisnosti Crne Gore. Bošnjačka stranka (BS) koja je formirana fuzijom više manjih stranka (BDS, SRN i IDU) samo nekoliko meseci nakon osnivanja, postiže zavidan izborni rezultat osvojivši dva mandata (plus jedan mandat koji je pripao Liberalnoj partiji) na parlamentarnim izborima 2006. godine. Bošnjačka stranka postaje partner DPS sa kojom koalira na narednim izborima 2009. godine i od tada predstavlja najrelevantniju bošnjačku stranku u Crnoj Gori. Od tada BS postaje sastavni deo svake naredne vlade koju je predvodio DPS, u skladu sa predreferendumske zajedničkog delovanjem u cilju obnove crnogorske nezavisnosti (Vuković, Milačić, 2017: 155). Već na narednim parlamentarnim izborima Bošnjačka stranka izlazi samostalno i osvaja tri poslanička mesta, uvećavši svoju podršku sa 3,76% koliko je osvojila u koaliciji sa liberalima 2006. godine, na 4,17% osvojenih glasova 2012. godine.

Bošnjačka stranka unutar bošnjačkog segmenta tokom postreferenduskog perioda nije imala konkurenciju u bošnjačkim partijama. Tek na parlamentarnim izborima 2016. godine pojavljuje se Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ), sestrinska partija BDZ Srbije, čiji je lider bivši muftija Zukorlić. Nastupajući iz opozicione pozicije, uz intenzivnu kritiku Đukanovićevog odnosa prema crnogorskim Bošnjacima, BDZ Crne Gore nije uspeła da pređe izborni prag i osvoji mandate u parlamentu. Bošnjačka stranka na ovim izborima ostvaruje ubedljiv ali slabiji izborni rezultat (3,16%), čemu je jednim delom doprinelo učešće BDZ koji osvaja 0,30% glasova (Državna izborna komisija. "Konačni rezultati za izbor poslanika u Skupštini Crne Gore 2016. godine). Već na narednim, po mnogo čemu istorijskim izborima, 2020. godine Bošnjačka stranka ostvaruje najbolji rezultat od svog formiranja, osvojivši tri poslanička mesta. Na tim izborima, BDZ je podržala *Platformu Crno na bijelo*, čiji je stožerni konstituent bila URA Dritana Abazovića (Vijesti, 2020), ali ni tada BDZ nije uspeła da osvoji nijedan mandat u parlamentu.

Bitno obeležje crnogorskog društva predstavljaju istorijski utemeljene podele oko brojnih pitanja, koje su refleksiju imale na savremene političke procese (Antonić, 1999; Džankić, 2013). Antoniće ide čak toliko daleko tvrdeći da su autoritarno-demokratski i integralističko-autonomaški rascepi iz 20-ih godina podjednako prisutni tokom 90-tih godina XX veka (Antonić, 1999). Ako se izuzme period od antibirokratske revolucije koji je imao karakteristike visokog nivoa političke homogenizovanosti, nema sumnje da nakon raskola unutar Demokratske partije socijalista 1997. godine pa sve do ulaska Crne Gore u NATO, crnogorski politički život je bio izrazito polarizovan. Partijski sistem se nakon 1997. godine konstituisao na osnovu tih podela koje istrajavaju do danas. Blokowska podeljenost uspostavljena je još od odnosa prema Miloševićevoj politici, nastavljena je po pitanju za i protiv nezavisnosti Crne Gore, odnosa prema NATO-u itd.

U hronično oštro polarizovanom crnogorskom društvu, „kritične tačke“ u savremenoj crnogorskoj istoriji su suštinski predstavljale trenutak pobede jedne u odnosu na drugu stranu (ideju, pravac). Svi ti procesi imali su refleksiju i na položaj i involviranost nacionalnih manjina u politički život Crne Gore. Tek nakon raskola unutar DPS dolazi do postepene demokratizacije crnogorskog društva, koji je stvarao preduslove za veći nivo političke participacije nacionalnih manjina. Međutim, i pored pozitivnih normativnih rešenja koja su tada doneta, tek nakon osamostaljenja Crne Gore i donošenja novog Ustava 2007. godine dolazi do punog nivoa političke reprezentativnosti nacionalnih manjina (detaljnije u četvrtom poglavlju).

Osim kratkog perioda nacionalne homogenizacije početkom devedesetih godina, kada bošnjačka Stranka demokratske akcije osvaja značajan broj glasova, borba za bošnjačke glasove, se uglavnom vodila između građanskih odnosno multietničkih partija. Na ovako specifične političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori uticali su brojni faktori. Prvo, politički procesi tokom devedesetih godina, u

kojima su građanske partije u prvi mah zaštitile fizički opstanak Bošnjaka, a nakon toga ih uspešno integrisali u crnogorsko društvo, doprinelo je da ne mali broj Bošnjaka svoje poverenje pokloni multietničkim i građanskim partijama, smatrajući da je to *modus vivendi* dobre političke zajednice. Partije građanske provenijencije za koje su glasali Bošnjaci, u početku su bile Liberalni savez i Socijaldemokratska partija, koje su predstavljale glave protivnike Miloševićevog režima, da bi, nakon raskola, tu ulogu preuzela Demokratska partija socijalista. Takav *politički rezon* je svoju potvrdu dobio nakon obnove crnogorske nezavisnosti koja je donela veći nivo društvene akomodiranosti i političke participacije bošnjačkog segmenta, ali i ubrzani impuls ka izgradnji multietničkog društva. Drugo, za razliku od prethodne dve analizirane države, u Crnoj Gori nije izražen horizontalni istorijsko-etnički rascepi između Bošnjaka i crnogorske nacionalne zajednice, što je stvorilo preduslove za veoma izraženo prekoetničko glasanje u Crnoj Gori još od obnove višestranačja. Treće, ne treba zanemariti postojanje identitetskih i vrednosnih faktora, tj. utemeljenost i istrajavanje narativa o zajedničkom etničkom poreklu, privrženosti određenog broja Bošnjaka crnogorskom kulturnom i državnom identitetu, koji determinišu određene političke i partijske preferencije. Četvrto, sklonost ka glasanju za građanske partije je svakako doprinela i izrazita fragmentacija, pa čak i atomizacija partijske scene unutar bošnjačkog segmenta, koja usled kontekstualnih okolnosti i delimično institucionalnih faktora, nije imala ni najmanju šansu da se konsoliduje i da stvori jednu relevantnu bošnjačku partiju dugi niz godina.

Do značajne promene dolazi nakon obnove crnogorske nezavisnosti, gde se unutar bošnjačkog segmenta distribucija glasova deli između građanskih partija (DPS, SDP i SD) i Bošnjačke stranke (BS), koja uspeva da okupljanjem više manjih bošnjačkih partija stvori jednu relevantnu bošnjačku partiju. Odsustvo političkih konkurenata unutar bošnjačkog segmenta i dominacija Bošnjačke stranke uzrokovana je, pored povoljnih kontekstualnih okolnosti i institucionalnih faktora, činjenicom da je BS deo vlasti sve vreme od osamostaljenja Crne Gore do danas. Čini se da je uspeh Bošnjačke stranke za posledicu imalo visok nivo političke homogenizovanosti značajnog dela Bošnjaka.

4. INSTITUCIONALNI OKVIR I KARAKTERISTIKE BOSNE I HERCEGOVINE, SRBIJE I CRNE GORE

U politikološkoj teoriji veoma je rašireno stajalište o interakciji političkih institucija i društvenih rascepa, pa su još Lipset i Rokan tvrdili da prevođenje društvenih rascepa u političko polje zavisi između ostalog i od institucionalnih faktora (Lipset, Rokan, 1967: 16-33). Kičelt zapaža da je institucionalni dizajn izuzetno važan faktor za strukturiranje partijskog sistema u postkomunističkim društvima (Kitschelt, 1995: 451- 455). Ovaj autor konstatuje da od institucionalnog dizajna, u kojem deluju političke partije, zavisi da li i u kojoj meri će se partijski sistem zasnivati na društvenim rasepima ili pak na drugim osnovama partijskog grupisanja-kristalizacije (harizmatске ili klijentelističke partije). Kičelt pojašnjava time što partije imaju tendenciju organizovanja na programskim osnovama ako „pravila igre“ umanjuju značaj klijentelističkih odnosa i harizmatске ličnosti, napominjući da „parlamentarizam unapređuje programsku kompeticiju, dok prezidencijalizam podstiče promociju koncentracije moći harizmatских pojedinaca i dezintegraciju partija zbog individualnog takmičenja na štetu 'timskog duha'“ (Harmel and Janda, 1982: 6 prema Kitschelt, 1995: 451-452). Uspostavljanje partijskog sistema na programskim osnovama predstavlja značajan indikator koji potvrđuje da u središtu političkog takmičenja stoje društveni rascepi koji su prevedeni u političko polje. Osim toga, izborni sistem utiče i na programsko jedinstvo partija time što proporcionalni sistem, za razliku od većinskog, smanjuje mogućnost frakcionalizma i klijentelizma (Kitschelt, 1995: 451-452), što svakako doprinosi uspostavljanju partijskog takmičenja na programskim osnovama.

Prema Orloviću, institucionalni faktori, imaju značajan uticaj na oblikovanje partijskog sistema. Pored izbornog sistema, i horizontalna i vertikalna organizacija vlasti igraju važnu ulogu u formiranju okvira u kojem političke stranke funkcionišu i takmiče se međusobno (Orlović, 2011: 40). Državno uređenje, tj. teritorijalna organizacija države predstavlja institucionalni okvir koji, u zavisnosti da li je država ustrojena na unitarnim ili federalnim osnovama određuje nivoe partijskog takmičenja i prirodu partijskog sistema. Orlović primećuje da „federalizam multiplikuje arene u kojima se partije takmiče, utiče na prirodu kompeticije, na način donošenja odluka, distribuciju sredstava i ispoljavanje veto moći“ (Orlović, 2011: 40). Osim toga „teritorijalna organizacija vlasti utiče i na organizaciju partije u vidu nivoa (pokrajinski, regionalni, opštinski i sl.) i snage tih nivoa“ (Ковачевић, 2019 : 60). Političke institucije, na posredan način doprinose „filtraciji“ društvenih rascepa, gde ih relevantni politički akteri prevode u političke rasepe. Brojna empirijska istraživanja demokratskih i nedemokratskih sistema, kako navodi Komšić, pokazuju „da političke institucije, organizacije i elite nisu samo puki *epifenomen* društvene baze i *prenosioci volje građana*, odnosno da mogu postati presudnim faktorom akumulacije društvenih tenzija i osnaživanja trajnih rascepa“ (Komšić, 2003: 26).

U većini pluralnih društava (naročito, ako se pluralnost zasniva na nacionalnoj, religijskoj ili jezičkoj različitosti) institucionalni okvir predstavlja odraz društvene segmentiranosti. U procesu dizajniranja institucija, postojeći socio-strukturni pejzaž se uzima kao reper za teritorijalnu organizaciju, koji može da ide u korist ili na uštrb društvenim rasepima. Orlović konstatuje da „federalno-konfederalno-unitarna struktura najvećim delom je u vezi sa socijalnim diverzitetom, kakav jeste ili kakav je bio u početku“ (Orlović, 2015d: 38). Pozivajući se na Dala, Komšić ističe „da *političke institucije*, izbori i partijski sistemi i slično nisu nezavisni od tipova društvenih rascepa i konflikta“ (Komšić, 2003: 25). Osim toga, interaktivnost i povratni uticaj institucionalnog dizajna na društvene rasepe ogleda se u tome što, „iako su same političke institucije delimično oblikovane raskolima i konfliktima u jednoj zemlji, one dobijaju sopstvenu moć kad politički aranžmani postaju institucionalizovani“ (Dal, 1994: 93-94, citirano u Komšić, 2003: 25). Do istog zaključka dolazi i Lipset tvrdeći da „kada je jednom uspostavljen, demokratski politički sistem dobija ubrzanje i stvara društvenu potporu (institucije) kojom obezbeđuje svoje produženo postojanje“ (Lipset, 1969: 65, citirano u Komšić, 2003: 25).

Na tragu Dalovih i Lipsetovih zapažanja uočavamo da institucionalni okvir „cementira“ tj. institucionalizuje društvene i političke rasepe pogotovo u etnički, duboko podeljenim društvima. Podeljena, a posebno postkonfliktna društva, svoj institucionalni okvir baziraju pre svega na

etničkim i religijskim podelama koje se institucionalizuju. Takav primer je Bosna i Hercegovina (BiH), gde su političke institucije, skoro u potpunosti, dizajnirane na takav način da odražavaju odvojenost društvenih (etničko-religijskih) segmenata u njoj.⁸⁰ Nije zanemarljiv faktor i stepen centralizacije/ decentralizacije vlasti koji ima implikacije u društvima koja su podeljene po etničkom principu. Karakter decentralizovanosti vlasti takođe može da otvori rasepe u društvima gde su etničke zajednice teritorijalno koncentrisane. To u suštini predstavlja rascep centar-periferija, koji Orlović definiše na sledeći način: „Rascep centar-periferija, u duhu Lipset-Rokanove teorije, oblikovan je između dominantne nacionalne kulture naspram etničkih, religijskih i jezičkih manjina u perifernim regionima“ (Orlović, 2011:20). Može se konstatovati da ona društva koja žele da spreče produbljivanje rascepa, pokušavaju da dizajniraju teritorijalnu organizaciju vlasti na takav način gde ne dolazi do *preklapanja granica teritorijalno koncentrisanih etničkih grupa sa granicama administrativnih jedinica*.

Na osnovu svega iznetog, a imajući u vidu interaktivan odnos između institucionalnog dizajna i socijalnog tla, te međusobnog uticaja na političku dinamiku i „na prirodu same kompeticije“ (Orlović, 2011: 40), čini se relevantnim, za naše polje istraživanja, da analiziramo institucionalni okvir i socio-demografske karakteristike u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori.

Države koje analiziramo imaju zajedničko državno, ali i kulturno-istorijsko nasleđe koje datira od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevine Jugoslavije. Socijalistički period Druge Jugoslavije (Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije), obeležen je relativno čestim ustavnim, samim tim i institucionalnim reformama. Glavno obeležje institucionalnog dizajniranja može se svesti na progresivno slabljenje federalne vlasti, a jačanje republičkih etatizama. Osim toga, za naš predmet istraživanja je interesantna progresija ustavno-pravnog položaja Bošnjaka naročito u periodu socijalističke Jugoslavije, kako na federalnom tako i na republičkom nivou.

Kontekstualno posmatrano, u socijalističkoj Jugoslaviji, politička i društvena kriza svoju ubranu dinamiku dobija tokom osamdesetih godina, a započinje nakon smrti Josipa Broza Tita, kada je sve vidljivija nemogućnost opstanka monolitnog, jednopartijskog sistema. Potreba za uvođenje političkog pluralizma javila se kada nastupa i kriza komunističkog monizma na globalnom nivou. Kako primećuje Kovačević, „krizu komunističkog režima koja se kretala i „odozdo“ iz širih narodnih masa, ali i „odozgo“ iz vrha partijskog kadra“ polazila je iz „razvijenih republika, pre svega iz Slovenije i to iz vrha partije“ (Kovačević, 2019: 40). Svoj epilog politička kriza unutar jednopartijskog sistema, dobija krajem osamdesetih godina, najpre raspadom Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), a nakon toga, ustavnim i političkim reformama kojima se omogućava slobodno političko delovanje i udruživanje.

Obnavljanjem višestranačja u SFR Jugoslaviji, otvaraju se brojna pitanja, pre svih redefinisane odnosa u federaciji i traženje odgovora na otvorena nacionalna pitanja. Osnovna linija rascepa u predvečerje raspada SFRJ jeste rascep centar-periferija koji je u osnovi imao istorijsko-etnički rascep. To se manifestovalo, s jedne strane, potrebom za promenu Ustava Srbije čime bi bio uspostavljen „puni suverenitet“ nad autonomnim pokrajinama i sa druge strane ambicijom pojedinih republika (Slovenija i Hrvatska), u prvi mah za većim stepenom autonomnosti u odnosu na federaciju, a nakon eskalacije političke krize do otvorenog zalaganja za ostvarivanje nezavisnosti. Primer socijalističke Jugoslavije, potvrđuje važnost institucionalnog dizajna za ublažavanje/zaoštavanje društvenih rascepa u jednom društvu, s toga ćemo u nastavku disertacije dati prikaz institucionalnog okvira u analiziranim državama, sa hronološkim prikazom promena koje su se odvijale od obnove višestranačja do danas.

⁸⁰ Na primeru partijskog sistema je to najvidljivije. Partijski sistem BiH je izrazito segmentiran, sastavljen od tri i po podsistema, koji su relativno zatvoreni i gde ne postoji među-etničko nadmetanje (Kapidžić, 2017: 20-21).

4.1. Institucionalni okvir i socio-demografske karakteristike Bosne i Hercegovine

4.1.1. Institucionalne karakteristike Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina nakon Dejtonskog (Pariskog) mirovnog sporazuma nastavlja da egzistira kao složena država. Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma predstavlja konstitutivni akt, odnosno Ustav Bosne i Hercegovine kojim je definisano teritorijalno-političko uređenje države. Tim aktom, Bosna i Hercegovina je sačinjena od dva entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikt, i tri konstitutivna naroda (Bošnjaci, Srbi i Hrvati). Osim Ustava na državnom nivou, društveno i političko uređenje definišu Ustavi Republike Srpske, Ustav Federacije Bosne i Hercegovine i Statut Brčko Distrikta, ukupno 14 konstitutivnih akata (ustava) na različitim nivoima. Unutar Federacije Bosne i Hercegovine postoji deset kantona, koji predstavljaju srednji (regionalni) nivo vlasti. Pored toga, u institucionalnoj arhitekturi BiH postoje i gradovi i opštine kao najniži nivoi vlasti. Kako dobro primećuje Kasapović u BiH postoji pet nivoa vlasti: državni, entitetski, kantonalni, distriktski i lokalni (Kasapović, 2005: 156) što Bosnu i Hercegovinu svrstava u najsloženiju i u dobroj meri jednu od najviše decentralizovanih političkih sistema u svetu.

Pored kompleksne teritorijalne (vertikalne) organizacije vlasti, BiH ima složenu strukturu političkog sistema (horizontalne organizacije vlasti). Zbog složenosti i specifičnosti, politički sistem BiH se može tretirati kao *sui generis* „koji ima karakteristike federalnog, semi-parlamentarnog, semi-predsedničkog sistema, takođe podrazumeva specifičnu korelaciju i strukturu državnih institucija zakonodavne, izvršne i sudske vlasti“ (Banović, 2015: 269). Izvršnu vlast na državnom nivou predstavlja tročlano Predsedništvo sačinjeno od neposredno izabranih predstavnika tri konstitutivna naroda. Kao „pomoćni“ organi Predsedništva, Savet ministara Bosne i Hercegovine, koje se bira u dvodomnom parlamentu BiH, predstavlja drugi element izvršne vlasti, pa se s pravom možemo reći da u BiH postoji bicefalna egzekutiva. Zakonodavnu i predstavničku vlast u BiH vrši Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine koja je sačinjena od Doma naroda i Predstavničkog doma. Dom naroda BiH se posredno bira od strane Skupštine Republike Srpske i Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, dok se Predstavnički dom BiH bira neposredno od strane građana BiH. Sudsku vlast na državnom nivou obalja Ustavni sud i Sud Bosne i Hercegovine, koji je nametnut od strane Visokog predstavnika za BiH i potvrđen od strane Parlamentarne skupštine BiH 2002. godine, zarad provođenja nadležnosti Bosne i Hercegovine na celoj njenoj teritoriji. Parlament Bosne i Hercegovine je 2003. usvojio Zakon o Tužilaštvu BiH, kojim se potvrđuje odluka Visokog predstavnika⁸¹ čime je uspostavljeno Tužilaštvo Bosne i Hercegovine.

Na entitetskom nivou, u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) izvršnu vlast čine predsednik, dva potpredsednika FBiH i vlada Federacije BiH koji se biraju u parlamentu Federacije BiH. Predstavničku i zakonodavnu vlast FBiH čini dvodomna struktura parlamenta: Predstavnički dom i Dom naroda Federacije BiH. „Predstavnički dom se sastoji od 98 poslanika, koji se biraju demokratskim putem na neposrednim izborima, tajnim glasanjem, na teritoriji cijele Federacije, u skladu sa Ustavom Federacije i Izbornim zakonom Bosne i Hercegovine“, a „dom naroda Parlamenta FBiH sastoji se od 58 izaslanika od kojih po 17 izaslanika iz reda svakog od konstitutivnih naroda i sedam izaslanika iz reda ostalih“ (Parlament Federacije Bosne i Hercegovine). Sudsku vlast u Federaciji BiH organizovana je kroz rad Ustavnog suda Federacije BiH, Vrhovnog suda Federacije BiH, kao i kroz postojanje kantonalnih i opštinskih sudova. Tužilaštva u Federaciji BiH, prate organizacionu strukturu sudova u Federaciji BiH, pri čemu se organizuju prema širim administrativnim jedinicama kao što su opštine ili kantoni.

Za razliku od Federacije BiH, Republika Srpska (RS) je više centralizovana i teritorijalno organizovana sa dva nivoa vlasti, entitetskom i lokalnom koju čine 8 gradova i 56 opština. Izvršnu vlast koja je konstituisana na principu „bicefalne egzekutive“ čine Predsednik (sa potpredsednicima

⁸¹ Visoki predstavnik za implementaciju mira u Bosni i Hercegovini, prema Dejtonskom mirovnog sporazumu predstavlja međunarodnog arbitra zaduženog za nadgledanje sprovođenja civilnog dela mirovnog sporazuma u BiH „te za koordinaciju aktivnosti međunarodnih organizacija i agencija koje deluju u zemlji“ (Vukoja, Sitarski, 2016: 38).

koji dolaze iz reda konstitutivnih naroda) koji se biraju na neposrednim izborima, i Vlada Republike Srpske koju bira Narodna skupština Republike Srpske. Najviše predstavničko i zakonodavno telo RS čini Narodna skupština RS i Vijeće naroda RS. Narodna skupština broji 83 narodna poslanika, koji su izabrani na neposrednim izborima u trajanju od četiri godine. Parlament RS nema klasičnu dvodomnu strukturu legislative, jer je ulogu centralnog zakonodavca zadržala Narodna Skupština RS, dok se uloga Vjeća naroda svodi na kontrolu izglasanih zakona, propisa i drugih normativnih akata. Vijeće naroda je konstituisano usvajanjem Amandmana na Ustav Republike Srpske 2002. godine, sa ciljem *zaštite vitalnih nacionalnih interesa konstitutivnih naroda*. Vijeće naroda čini 28 delegata od kojih po 8 dolaze iz reda konstitutivnih naroda i 4 iz reda ostalih, a biraju se od strane poslaničkih klubova u Narodnoj Skupštini RS na osnovu Ustava Republike Srpske. Sudsku vlast u Republici Srpskoj vrše Ustavni i Vrhovni sud Republike Srpske, kao i okružni i osnovni sudovi, koji su teritorijalno disperzirani na celoj teritoriji RS. Pored sudova opšte nadležnosti, u RS postoji i Viši privredni sud sa okružnim privrednim sudovima. Tužilačku funkciju u RS vrši Republičko tužilaštvo sa okružnim tužilaštvima, uz postojanje Specijalnog tužilaštva za suzbijanje organizovanog i privrednog kriminala.

Izborni sistem predstavlja jedno od najvažnijih institucionalnih prediktora u polju partijske kompeticije. Pravila po kojima se odvija izborni proces direktno oblikuju partijski sistem. Bosna i Hercegovina u kratkom predratnom periodu višestranačja imala je proporcionalni izborni sistem zatvorenih lista sa sedam izbornih jedinica uz korišćenje D'ontovog količnika za izračunavanje mandata. Nakon Dejtonskog sporazuma, prateći teritorijalnu organizaciju, u BiH se zadržava proporcionalni izborni sistem sa dve izborne jedinice, od kojih Federaciju BiH daje 28 mandata, a Republika Srpska 14 mandata koji ulaze u parlament BiH. Od 2002. godine do danas, primenjuje se sistem otvorenih stranačkih lista, sa mogućnošću preferencijalnog glasanja, zadržavajući proporcionalni sistem sa osam izbornih jedinica, od kojih se pet izbornih jedinica nalazi u Federaciji BiH a tri u RS. Za izračunavanje mandata uvodi se Sent-Lagijeva formula i izborni cenzus od 3 % (Ковачевић, 2019: 69-71).

Izborom proporcionalnog sistema stvoreni su optimalni uslovi za relativno srazmernu reprezentativnost svih društvenih segmenata. Prvi izbori su pokazali predominaciju nacionalnih partija, gde se „odgovornost“ ne može prepisati izbornom sistemu. Međutim, u godinama nakon dejtonskog sporazuma, a posebno nakon reformi izbornog sistema 2002. godine, dolazi do ozbiljnih anomalija u političkoj reprezentativnosti, pre svega Hrvata, kao najmalobrojnijeg konstitutivnog naroda u BiH. U tri izborna ciklusa za hrvatskog člana predsedništva izabran je Željko Komšić, čiji izbor, na osnovu brojnih indikatora, ne odražavaju većinsku volju hrvatskog naroda. Upravo pravila izborne igre su u ovom slučaju bila presudna za ovakav vid „anomalije“, koje imaju ozbiljne političke posledice, otvarajući pitanja sveukupne prekompozicije Bosne i Hercegovine. Osim toga, presudom „Sejdić –Finci“ otvoreno je pitanje bazičnih političkih prava građana BiH koji ne dolaze iz reda konstitutivnih naroda, jer dovodi do „diskvalifikacije i neutralizacije“ (Sahadžić, 2009: 76, citirano u Ковачевић, 2019: 71) manjinskih etničkih zajednica.

Među istraživačima postoje određena neslaganja prilikom ocene karaktera i definisanja političkog sistema Bosne i Hercegovine. Vukoja i Sitarski, na osnovu konstitutivnih akata i načina funkcionisanja, BiH definišu „kao federacija s nekim konfederalnim elementima (prije svega posebni paralelni odnosi između entiteta i susednih država, ali bez prava entiteta na osamostaljenje)“ (Vukoja, Sitarski, 2016: 33). Ovi autori primećuju kako se BiH, od strane brojnih autora, definiše kao „decentralizirana država“ i „kompleksna *sui generis* federacija“ koja funkcioniše kroz „model multinacionalnog federalizma, ojačan konsocijacijskim načelima i mehanizmima“ (Vukoja, Sitarski, 2016: 88). Ovi autori zaključuju da je BiH „formalna multinacionalna federacija s konfederativnim, konsocijacijskim i korporativnim elementima“ (Vukoja, Sitarski, 2016: 81).

Orlović konstatuje da je u „BiH institucionalizovan visok stepen decentralizacije dva entiteta Federacije i Republike Srpske, sa federalnim elementima“ (Orlović, 2015d: 37), dok Kasapović zaključuje da je Bosna i Hercegovina asimetrična konfederacija (Kasapović, 2005:151). Pojašnjavajući svojstva „asimetričnog konfederalizma“ u BiH, Orlović zapaža da entiteti imaju sva

svojstva država članica uključujući, teritoriju, stanovništvo, zakonodavnu, izvršnu, sudsku vlast itd. Vlast na državnom nivou ima nadležnosti u vođenju spoljne politike, spoljne trgovine, monetarne i odbrambene politike itd. Sa druge strane, Federacija BiH „je podeljena na deset kantona koji figuriraju kao teritorijalno-političke jedinice dominantnih nacionalnih zajednica (tri hrvatska i sedam bošnjačkih)“ (Orlović, 2015d: 37). Kroz tri ustavno-pravna indikatora Kasapović iznosi još jednu definiciju BiH nazivajući je „ustavnom konsocijacijskom demokracijom“: teritorijalnu autonomiju nacionalnih jedinica- entiteta i kantona; proporcionalnost kao osnovni princip funkcionisanja političkih institucija; konsenzus, kvalifikovana većina i pravo veta kao pravilo pri donošenju odluka (Kasapović, 2006: 63-65).

Na osnovu svega iznetog, i pored teškoća pri definisanju političkog sistema BiH, nema sumnje da se radi o veoma složenom političkom sistemu, koji predstavlja refleksiju dubokih društvenih rascepa, koji su dodatno produbljeni međuetničkim konfliktom. Osim toga što je institucionalni dizajn posledica dubokih društvenih rascepa u bosanskohercegovačkom društvu, on je istovremeno i jedan od uzroka „zamrznutosti“ postojećih društvenih rascepa, pa je u tom smislu institucionalni dizajn post-dejtonske Bosne i Hercegovine „konstatacija“ i formalizacija etničkih rascepa.

U društvima gde je etničko-religijski pejzaž heterogen, i gde su segmenti društva teritorijalno koncentrisani, sa dubokim društvenim rasepima, najčešće se izbegava unitarna organizacije države, a primenjuje se federalni ili konfederalni princip. Institucionalni dizajn umnogome prati socio-demografske, pre svega, etničke karakteristike političke zajednice, gde se u slučaju BiH, ose rascepa podjednako reflektuju kako na horizontalnu tako i na vertikalnu strukturu države. U slučaju Bosne i Hercegovine, dodatno opterećenje izaziva bliska konfliktna prošlost, koja je dodatno antagonizovala etničko-religijske segmente društva.

Teškoće u prevazilaženju podela su uslovljene i različitim perspektivama nacionalnih zajednica, koje politički akteri prevode u političko polje, dodatno antagonizujući političku zajednicu. Bosansko-hercegovačko društvo usled toga nema saglasnost ni oko konstitutivnog principa organizacije vlasti, jer duž etno-religijskih rascepa „kristališu se izvesni centralizacijski ili decentralizacijski pritisci, zahtevi i interesi“ (Orlović, 2015d: 38). Na jednoj strani su Bošnjaci, kao najbrojniji konstitutivni narod u BiH, gde njihovi politički predstavnici zagovaraju *građanski i delimično centralistički princip*, dok na drugoj strani Srbi i Hrvati, tj. njihovi politički predstavnici, usled straha od majorizacije i preglasavanja, zagovaraju konstitutivno-nacionalni, federalni i konsocijativni princip organizacije i funkcionisanja vlasti. Istovremeno, politički predstavnici Srba i Hrvata u BiH permanentno zagovaraju stvaranje novih entitetskih jedinica (zahtevi hrvatskih političkih elita) ili iznose zahteve za osamostaljenje (entiteta) i raspad BiH (zahtevi srpskih političkih elita).

Kasapović, objašnjavajući neefikasnost demokratije u BiH, navodi i izostanak minimalnog konsenzusa između konstitutivnih naroda o granicama političke zajednice i nekonzistentnost međunarodne zajednice u nastojanju izgradnje demokratskih institucija u BiH (Kasapović, 2006: 65). Na sličnom tragu su Vukoja i Sitarski koji tvrde da problem bosansko-hercegovačke konsocijacijske demokratije leži u činjenici da ne postoji saradnja (a pogotovo konsenzus, *prim. autora*) između segmentiranih društvenih i političkih elita, što predstavlja jedan od osnovnih principa Lajphartovih kriterijuma (Vukoja, Sitarski, 2016: 86). Orlović ispravno zaključuje da socio-strukturne karakteristike i institucionalni dizajn Bosne i Hercegovine sprečava, ili u najmanju ruku „otežava konsolidaciju demokratije“ (Orlović, 2015d: 36). Do sličnog zaključka dolaze Pepić i Raos (Pepić, Raos, 2015) koji ističu da postojeća asimetrična institucionalna struktura u BiH doprinosi razvoju centrifugalne demokratije, gde kao rešenje predlažu treći entitet, tj. „teritorijalno simetričnu državu i institucije koje bi omogućile federalno artikulisanje i očuvanje partikularnosti pojedinih segmenata“ (Pepić, Raos, 2015: 123).

Situacija je slična i ako se govori o *partijskom sistemu*, koji je po svojim karakteristikama veoma specifičan i značajnoj meri se razlikuje od ostalih partijske sisteme u regionu. Društvene, prevashodno etničke podele u BiH, se direktno transponuju u političko polje obrazujući segmentiran partijski sistem sa tri zasebna partijska podsistema koji međusobno, maltene ne

komuniciraju. U polju stranačke kompeticije, takmičenje „se odvija isključivo unutar etničkih grupa... (koja) stvara omeđene stranačke podsisteme s velikom merom samostalnosti“ (Kapidžić, 2017: 10). U slučaju Bosne i Hercegovine, linije etničkih rascepa se skoro u potpunosti preslikavaju na partijski sistem, koji predstavlja, kako tvrdi Kapidžić „više odvojenih segmenata među kojima postoji veoma slaba prohodnost glasača“ (Kapidžić, 2017: 8) i „gde se stranke nadmeću za glasove u segmentiranom političkom okruženju“ (Kapidžić, 2017: 10). Na primeru partijskog sistema BiH se jasno vidi da institucionalni okvir, održava postojeće linije etničkih rascepa i sprečava njihovo prevazilaženje. Etničko-religijski rascepi su predstavljali prediktore za formiranje partijskih sistema, a da je institucionalni okvir dodatno „zamrznuo“ postojeće društvene rascepe. Istovremeno, institucionalni okvir u BiH, sprečava prevazilaženje ne samo etničkih rascepa, već i političkih podela koje su po intenzitetu i dubini umnogome slabiji.

I politički i partijski sistem u Bosni i Hercegovini „insistiraju“ na unutaretničkoj političkoj kompeticiji istovremeno ne dozvoljavajući, ili bolje reći destimulišući prekoetničko (*accros etnichs*) glasanje. Kapidžić konstatuje da se prilikom glasanja oštre etničke granice maltene ne prelaze „što ukazuje na relativno zatvorene segmente stranačkog sustava“ (Kapidžić, 2017: 18). Svoju tvrdnju, Kapidžić (Kapidžić, 2017) bazira na veoma niskoj volatilnosti između zatvorenih partijskih podsistema koja u proseku iznosi 5,8% glasača. Osim toga, rezultati ukazuju da na podršku od strane birača koji su prethodno glasali partije sa hrvatskim i srpskim predznakom ne mogu da računaju multietničke stranke. To svakako ne znači da građani srpske i hrvatske nacionalnosti ne glasaju za multietničke stranke, konstatuje Kapidžić. Ono što je zanimljivo u analizi koji nam donosi Kapidžić, jeste veoma niska volatilnost između blokova bošnjačkih i multietničkih stranaka koja ne prelazi 9,3%, što opovrgava pretpostavku o potpunom preklapanju ova dva partijska bloka. Istovremeno to ne negira činjenicu da postoji značajna povezanost glasačke baze bošnjačkih i multietničkih stranaka, gde svaka od blokova ima stabilno biračko telo. Ipak, ovaj autor konstatuje da se može govoriti „da postoji tek delimična prohodnost rascepa između bošnjačkih i multietničkih (prvenstveno socijaldemokratskih) stranaka, a istovremeno potpuna neprohodnost glasača po etničko-religijski definisanim rascepima u BiH“ (Kapidžić, 2017: 19). Kapidžić zaključuje da je najveća volatilnost glasača unutar srpskog segmenta (28,7%), zatim unutar multietničkog bloka (23,7%), a najmanji unutar hrvatskog (16,7%) i bošnjačkog (16,5%) (Kapidžić, 2017: 19). Međutim, podaci iz ovog istraživanja su iz 2017. godine, a trend fragmentacije unutar bošnjačkog (i multietničkog) bloka je pojačan tek nekoliko godina unazad, pa je za očekivati da će do veće volatilnosti doći u perspektivi i unutar tog segmenta.

4.1.2. Socio-demografske karakteristike Bosne i Hercegovine

Etničko-religijska heterogenost Bosne i Hercegovine, koja predstavlja jednu od prominentnijih socio- demografskih indikatora, u dobroj meri objašnjava „karakter“ bosansko-hercegovačkog društva, kao i segmentiranost političke zajednice. Čini se da odgovori na brojna pitanja u vezi nefunkcionalnosti i nestabilnosti Bosne i Hercegovine leže upravo u ekstremnoj etničko-religijskoj pluralnosti. Lajphart konstatuje da „homogenost društva i politički konsenzus bili bi uslov za stabilnu demokratiju i učinitelji koji do nje dokazano vode“ i zaključuje „da su duboke podele društva i politička razmimoilaženja unutar pluralnih društva razlog nestabilnosti i slomova u demokracijama“ (Lajphart, 1992: 9 prema Orlović, 2008: 311). Čini se da oba ova preduslova nedostaju u Bosni i Hercegovini, kako političkim akterima, tako i društvu u celini.

Usled zastupljenosti religijskih i nacionalnih segmenata, Bosnu i Hercegovinu su mnogi istraživači nazivali „Jugoslavija u malom“. Do većih promene u brojčanom odnosu tri najveća nacionalna segmenta nije došlo čak ni nakon ratnog konflikta. tj. odnos brojnosti tri najzastupljenije nacionalne zajednice se nije dramatično promenio. U Bosni i Hercegovini, sve do poslednjeg popisa 2013. godine, nijedna nacionalna zajednica nije bila u apsolutnoj većini. Prema popisu iz 1991. godine u BiH je živelo 43,38% Muslimana (Bošnjaka), 31,18% Srba, 17,36 % Hrvati, 5,52 % Jugoslovena itd. (Federalni zavod za statistiku, 1991). Tek prema poslednjem (statističkom) popisu iz 2013. godine, po prvi put u BiH Bošnjaci, kao nacionalna zajednica predstavljaju apsolutnu, a ne kao do tada, relativnu većinu stanovništva.

U Tabeli 4.1.2.1 prikazana je etnička, religijska i jezička struktura populacije Bosne i Hercegovine, što je svrstava u red izrazito nacionalno i religijski heterogenih društava.

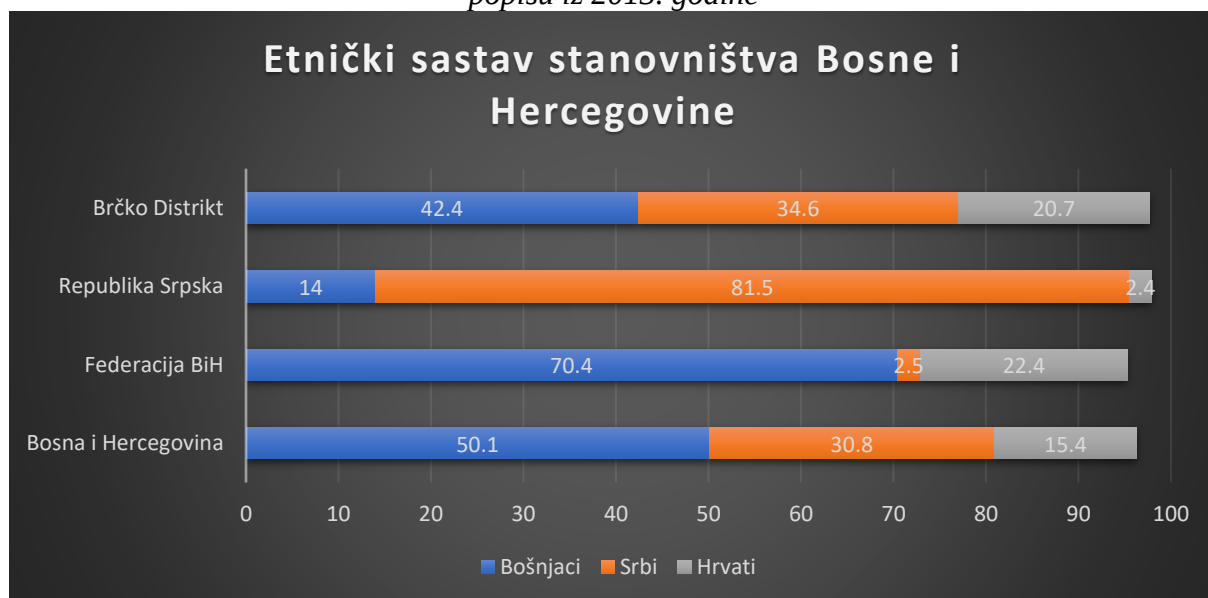
Tabela 4.1.2.1: Etnički, religijski i jezički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine, Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko Distrikta- statistički podatak iz 2013. godine (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2013)

	Etnički sastav	Religijski sastav	Jezički sastav
Bosna i Hercegovina	Bošnjaci 1,769,592 (50,1%) Srbi 1,086,733 (30,8%) Hrvati 544,780 (15,4%)	Muslimani 50,7% Pravoslavci 30,7% Katolici 15,2%	Bosanski 52,9% Srpski 30,8% Hrvatski 14,6%
Federacija BiH	Bošnjaci 1,562,372 (70,4%) Srbi 56,550 (2,5%) Hrvati 497,883 (22,4%)	Muslimani 71,2% Pravoslavci 2,57% Katolici 22,1%	Bosanski 74,6% Srpski 2% Hrvatski 21,6%
Republika Srpska	Bošnjaci 171,839 (14%) Srbi 1,001,299 (81,5%) Hrvati 29,645 (2,4%)	Muslimani 14% Pravoslavci 81,4% Katolici 2,4%	Bosanski 14,2% Srpski 82,5% Hrvatski 1,6%
Brčko Distrikt	Bošnjaci 35,381 (42,4%) Srbi 28,884 (34,6%) Hrvati 17,252 (20,7%)	Muslimani 42,9% Pravoslavci 34,6% Katolici 20,4%	Bosanski 43,5% Srpski 34,7% Hrvatski 20%

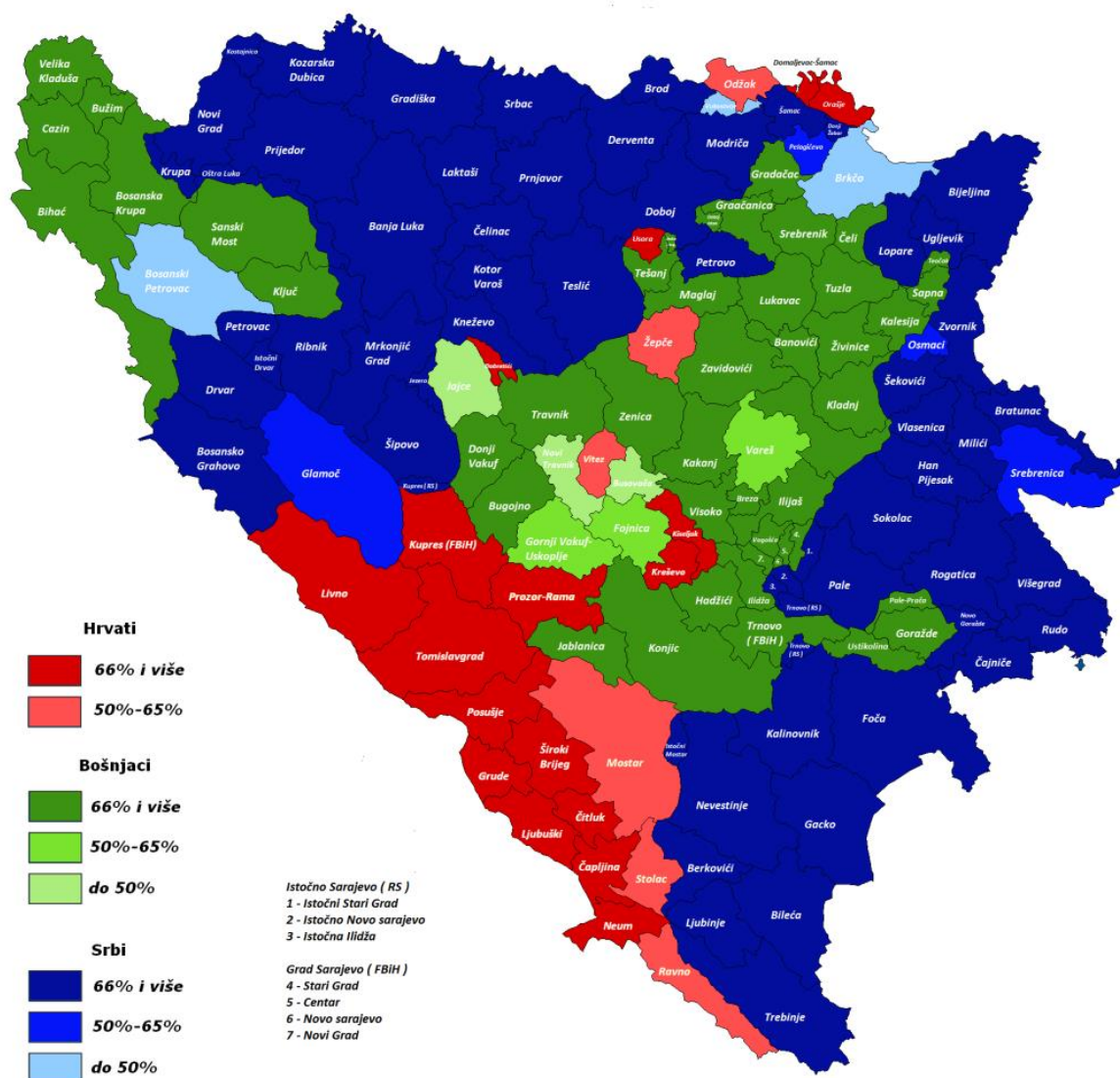
Prema ustaljenim normama definisanja nivoa etničke heterogenosti, pretpostavlja se da ako u jednoj državi živi manje od 70% jedne nacionalne zajednice, to društvo se tretira kao etnički heterogeno društvo. Prema poslednjem popisu etnički sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini je sledeći: 50,1% Bošnjaka, 30,8% Srba i 15,4% Hrvata. Što se tiče religijskog sastava stanovništva ono se preklapa sa nacionalnom pripadnošću, pa tako muslimana ima 50,7%, pravoslavaca 30,7% a katolika 15,2%. Jezička struktura prati prethodne dve identitetsko-religijske karakteristike, pa 52,9% stanovništva govori bosanski, 30,8% srpski, a 14,6% hrvatski jezik. (Tabela 4.1.2.1)

I pored toga što ratni sukobi nisu doneli drastične promene u odnosu unutar etničke strukture stanovništva u BiH, sa druge strane rat je doveo do velikih promena kada je u pitanju teritorijalna rasprostranjenost nacionalnih zajednica, gde je iz umerene teritorijalne disperziranost došlo do izražene teritorijalne koncentrisanosti sva tri (konstitutivna) naroda. (Grafikon 4.1.2.1)

Grafikon 4.1.2.1: Etnički sastav stanovništva BiH prema entitetima i distrikt Brčko prema popisu iz 2013. godine

Što se tiče etničke koncentrisanosti/disperziranosti, do ratnih dešavanja devedesetih godina teritorijalna rasprostranjenost je bila u manjem stepenu homogenizovana, pa je jezikom „boja“ BiH imala izgled „leopardovog krzna“. Gledajući teritorijalnu koncentrisanost, Srbi predominantno naseljavaju prostor Republike Srpske (RS), gde u ukupnoj populaciji tog entiteta zauzimaju 81,5%, dok druga dva konstitutivna naroda značajno manje: Bošnjaci 14%, Hrvati 2,4%. (Karta 1) Srbi većinu čine u 60 gradova i opština, Bošnjaci u 2, Hrvati nisu ni u jednoj opštini u RS u većini (Agencija za statistiku BiH) .

Karta 1: Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine 2012. godine, po gradovima i opštinama (Vreme, dostupno na: <https://vreme.com/projekat/rezultat-popisa-u-bih/>)

Čak 13 opština u Republici Srpskoj su promenile nacionalnu strukturu stanovništva u odnosu na predratni period. Jedanaest opština i gradova koji su u predratnom periodu bile sa bošnjačkom većinom i dve opštine sa hrvatskom većinom sada su opštine sa srpskom većinom. Ako bismo uporedili etničke karte pre i posle ratnih sukoba, primetili bismo da je promena u etničkoj strukturi direktna posledica tih sukoba.

U Federaciji Bosne i Hercegovine, Bošnjaci čine apsolutnu većinu stanovništva sa udelom od 70,4%, dok Hrvati slede sa udelom od 22,4%. Srbi su najmanje zastupljeni, sa udelom od svega 4,6%. Za razliku od Srba, koji su unutar FBiH teritorijalno koncentrisani, Bošnjaci i Hrvati su teritorijalno disperzirani, uz izrazit stepen koncentracije u pojedinim područjima. Bošnjaci čine

apsolutnu većinu stanovništva u 5 od 10 kantona FBiH i to u: Tuzlanskom, Zeničko-Dobojskom, Sarajevskom, Unsko-Sanskom, Bosansko-Podrinjskom kanton, dok su relativna većina u Srednje-Bosanskom kantonu. Hrvati naseljavaju predominantno, prostor Hercegovine, nekoliko opština u Srednjoj Bosni i područje u posavskom kraju. Hrvati čine apsolutnu većinu u Zapadno-Hercegovačkom i Posavskom kantonu, dok su relativna većina u Hercegovačko- Neretvljanskom kantonu. Opštine u Srednjoj Bosni, poput Viteza, Kiseljaka i Kreševa, te Maglaja i Usore, predstavljaju enklave sa hrvatskom većinom. Srbi na prostoru FBiH naseljavaju prostor Kantona 10 i Unsko-Sanskog kantona, gde u opštinama Drvar, Bosanski Petrovac i Bosansko Grahovo čine apsolutnu većinu, dok su u Glamoču u relativnoj većini. Od 79 opština i gradova u Federaciji Bosne i Hercegovine, Bošnjaci su većina u 51 opštini, dok Hrvati imaju većinu u 24 opštine, a Srbi u samo četiri opštine. Što se tiče promene strukture stanovništva u odnosu na predratni period, u Federaciji BiH je došlo do manjih izmena u odnosu na Republiku Srpsku. Jedna opština sa srpskom većinom i dve opštine sa hrvatskom većinom su postale, posle rata, dominantno naseljene bošnjačkim stanovništvom, dok su dve bošnjačke i dve srpske nakon rata postale dominantno naseljene hrvatskom populacijom.

Brčko Distrikt po svojoj etničkoj strukturi odgovara institucionalnom aranžmanu ali i konstitucionalnim položaju koji ima unutar Bosne i Hercegovine, koji je po svemu specifičan. Brčko Distrikt predstavlja „Bosnu i Hercegovinu u malom” ako govorimo o strukturi stanovništva. Relativnu većinu stanovništva čine Bošnjaci sa 42,4%, a potom Srbi sa 34,6% i Hrvati kojih ima 20,7%. (Grafikon 4.1.2.1)

Etničko-religijski mozaik u Bosni i Hercegovini je i u prošlosti predstavljao „intrigantnu” temu, gde su se nacionalni identiteti „menjali” političkim i administrativnim odlukama. (Tabela 4.1.2.2)

*Tabela 4.1.2.2: Populacija prema nacionalnoj pripadnosti, po popisima 1948-2013
(izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije i Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2013;)*

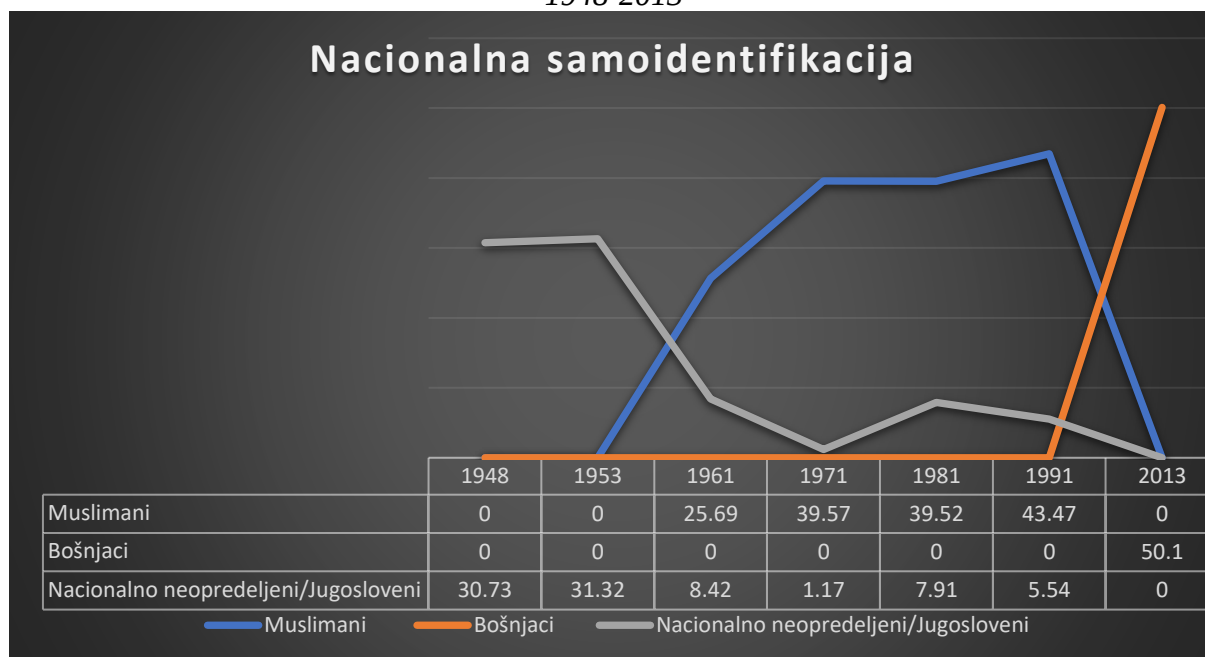
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2013
Nacionalno neopredeljeni	788403						
Jugosloveni-neopredeljeni		891800					
Muslimani			842248	1482430	1630033	1902956	
Bošnjaci							1769592
Srbi	1136116	1264372	1406057	1393148	1320738	1366104	1086733
Hrvati	614123	654229	711665	772491	758140	760852	544780
Slovenci	4338	6300	5939	4053	2755	2190	937
Makedonci	675	1884	2391	1773	1892	1596	738
Crnogorci	3094	7336	12828	13021	14114	10071	1883
Česi	1978	1638	1083	871	690	590	279
Slovaci	274		272	279	350	297	237
Rusi	1316	951	934	507	295	297	276
Rusini i Ukrajinci	7883	7473		5333	4502	3929	2331
Albanci	755		3642	3764	4396	4925	2659
Mađari	532		1415	1262	945	893	350
Nemci	1174		347	300	460	470	365
Rumuni	71		113	189	302	162	64
Italijani	964		717	673	616	732	391
Turci	80		1812	477	277	267	1108
Romi	442		588	1456	7251	8864	12583

Ostali	2964	811	602	946	17592	94367	
UKUPNO	2565277	2847790	3277948	3746111	4124256	4377033	3531159

Napomena: nedostajući podaci o pojedinim etničkim grupama su posledica promenljivosti kategorija etničkih grupa kao i izostanka određenih kategorija u zvaničnim statističkim dokumentima.

Ako posmatramo popise stanovništva u dužem vremenskom intervalu, doći ćemo do zanimljivih zapažanja. Naime, nakon Drugog svetskog rata, na prvom popisu u Bosni i Hercegovini 1948. godine najmnogobrojnija etnička zajednica su bili Srbi sa udelom od 44,29% u ukupnoj populaciji, zatim sledi kategorija „nacionalno neopredeljeni“ sa udelom od 30,73% pa potom Hrvati sa 23,94% udela u populaciji. Slična situacija sa nacionalnom strukturom u BiH se desila i na popisu iz 1953. godine, s tim što je kategorija „nacionalno neopredeljeni“ „zamenjena“ kategorijom „Jugosloveni“ (31,32%). Tek na popisu iz 1961. godine dolazi do „drastične“ promene u nacionalnoj strukturi BiH gde se kao druga po brojnosti pojavljuju kategorija Muslimani (25,69%) kao zasebna nacionalna zajednica. Još „dramatičnije promene“ u nacionalnoj strukturi stanovništva su se desile na popisu 1971. godine kada Muslimani sa 39,57% postaju relativna većina u BiH, zatim slede Srbi sa 37,19% i Hrvati sa 20,62% udela u populaciji. (Grafikon 4.1.2.2)

Grafikon 4.1.2.2: Nacionalna samoidentifikacija Bošnjaka/Muslimana (%) u Bosni i Hercegovini 1948-2013

Ovako dinamična promena u etničkom mozaiku BiH za nepune tri decenije se objašnjava odsustvom normativnog okvira za slobodno nacionalno deklarisanje Bošnjaka/Muslimana u prvim decenijama socijalističke Jugoslavije. Naime, sve do donošenja Ustava SFRJ iz 1963. godine, Bošnjaci nisu mogli da se slobodno nacionalno izjasne na popisu stanovništva, već su na popisima 1948. i 1953. godine opciono mogli da biraju nacionalnu pripadnost priznatih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci itd.) ili da se izjasne kao *nacionalno neopredeljeni*. Popis iz 1948. godine pokazuje da je broj muslimana (890.094) u konfesionalnom smislu bio sličan broju Jugoslovena iz popisa 1953. (Pejanović, 1955: 61). Preciznije, prema popisu iz 1953. godine od ukupnog broja Jugoslovena (891.800) preko 96% (860.486) njih se izjasnilo kao muslimani u smislu religijske pripadnosti (Novak, 1959: 284-285).

Iz ovoga očigledno proizilazi da je jugoslovenska nacionalna nominacija bila „zamena“ za odsustvo prava na nacionalno deklarisanje po sopstvenoj želji. Tek na popisu 1961. godine, Bošnjaci po prvi put mogu da se deklariraju kao *Muslimani u smislu etničke pripadnosti*. Ustavom

SFRJ iz 1963. godine je u članu 41 svakom građaninu zajamčeno pravo „izražavanja svoje narodnosti i kulture” kao i pravo da se ne izjasni niti opredeljuje za jednu od narodnosti (Ustav SFRJ, 1963: član 41), čime su stvoreni preduslovi za slobodno nacionalno izjašnjavanje. Naredni popisi od 1971. do 1991. godine pokazuju „nagli skok” broja pripadnika bošnjačkog naroda u BiH, što nije posledica „eksplozije” nataliteta ili migracionih kretanja, već pre svega posledica priznavanja prava na nacionalnu samoidentifikaciju i posebnost, koja je podrazumevala ostvarivanja formalno-pravne jednakosti sa pripadnicima ostalih naroda u Jugoslaviji. (Grafikon 4.1.2.2)

Sledeći korak u konstituisanju nacionalnog identiteta kod Bošnjaka, predstavljao je proces renominacije, odnosno promene nacionalnog imena. I ako je bilo očekivano da se u proces promene nacionalnog imena krene istovremeno sa „nacionalnim buđenjem” početkom devedesetih, to se nije dogodilo. Jović konstatuje da su „istaknuti bošnjački intelektualci, vjerski vođe i politički vrh Stranke demokratske akcije odlučili, usred rata, bez referenduma i unatoč značajnim otporima u nekim intelektualnim krugovima, uvesti novo nacionalno ime za Muslimane – Bošnjaci”, naglašavajući da „u ratu, naime, muze čute-te nema prostora za ozbiljnu, slobodnu i poštnu (*free and fair*) raspravu” (Jović, 2013: 137). Imajući u vidu da se u ovaj proces krenulo tokom rata u Bosni i Hercegovini, Filandra primećuje da za to nije postojao minimum institucionalnih pretpostavki, što je mnoge iznenadilo (Filancia, 2012: 168-188), jer je sam naziv Musliman bio široko prihvaćen među Bošnjacima. Filandra navodi, kao moguće razloge za takav postupak, procenu političkih elita da bi promena imena uoči prvih višestranačkih izbora samo nepotrebno zbunilo „običan narod” (Filancia, 2012: 187). Pored toga, Filandra konstatuje da je veći deo populacije, pogotovo onih obrazovanijih, podržavao Muslimansku nominaciju (Filancia, 2012: 187).

Uprkos loše odabranom *tajmingu* za renominaciju, nakon *Drugog bošnjačkog sabora*, koji je održan u Sarajevu 1993. godine, prihvata se promena nacionalnog imena. Kao razloge promene nacionalnog imena, navodi se neophodnost zamene konfesionalnog, etničkim nazivom. Prema Filandri razlog renominacije treba tražiti, pored imperativa da se konfesionalno ime zameni nacionalnim, i u potrebi da se prilagode evropskom modelu „nacija-država”. On zaključuje da je promena imena bila instrumentalna, sa ciljem jačeg povezivanja naroda sa imenom zemlje i jezika (Filancia, 2012: 190).⁸²

Iako je renominacija imala tendenciju sekularizacije Bošnjaka ili bolje rečeno, *nacionalizaciju religijsko-kulturne zajednice*, islamski element je ostao *differentia specifica* Bošnjaka. Nema sumnje da je renominacija doprinela konverziji religijske zajednice u političku zajednicu sa prenaplašenom religijskom komponentom, gde se sam „pojam proširio na državu, jezik i domovinu dok se sadržaj pojma nacionalizirao, politizirao i laicizirao” (Filancia, 2012: 196). Novo nacionalno ime je definitivno formalizovano i institucionalizovano kroz Dejtonski mirovni sporazum i Ustav BiH.

4.2. Institucionalni okvir i socio-strukturne karakteristike Srbije⁸³

4.2.1. Institucionalne karakteristike Srbije

Političke elite u Srbiji i Crnoj Gori, ostajući privrženi ideji očuvanja „krnje” Jugoslavije donose 1992. godine tzv. „žabljački” Ustav Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Stvaranjem

⁸² Alternativna objašnjenja se mogu naći i u potrebi sekularizacije Bošnjaka i terminološkom otkolu od religijske identifikacije koja je imala ambiciju da se krene u pravcu evropeiziranja Bošnjaka. Jedan od bitnih razloga je i praktično-političke prirode, tj. potreba da se *udovolji Zapadu*, koji je tada predstavljao ako ne jedinog onda sigurno retkog partnera Bošnjaka u okolnostima rata koji se odvijao na prostoru Jugoslavije. Procena bošnjačke elite je bila da je Zapadu, apsolutno neprihvatljivo da se stvori muslimanska država u srcu Evrope, pa je potreba, da se makar terminološki, Bošnjaci sekularizuju, bila neophodna.

⁸³ Ovom temom smo se bavili i detaljnije pisali u tekstu: Jasmin Hodžić, (2020), Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990-2020, u Zbornik radova sa naučne konferencije *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji- (ne) naučene lekcije*, Ur. S. Orlović, D. Kovačević, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Hanns Seidel Stiftung, Beograd

Savezne Republike Jugoslavije formirana je federacija koja je bila asimetrična po brojnosti populacije, površini teritorije, prirodnim resursima, ekonomskim performansama i drugim parametrima. Ključne nadležnosti SRJ obuhvatale su spoljne poslove, monetarnu politiku, odbranu, spoljnotrgovinsku i carinsku politiku. Ostale nadležnosti su „spuštene“ na nivo federalnih jedinica.

Prvi Ustav Srbije nakon pada komunizma usvojen je 1990. godine, a nakon osamostaljenja Crne Gore 2006. godine, donet je novi Ustav koji nije značajno menjao horizontalnu i vertikalnu organizaciju vlasti u odnosu na prethodni ustav. Novine u Ustavu Srbije iz 2006. godine su se prevashodno odnosile na pitanja svojinskih odnosa, uvođenje novih institucija, većeg stepena zaštite ljudskih i manjinskih prava, uvođenje mehanizama kontrole državne vlasti, zabrane sukoba interesa itd. (Orlović, 2008: 76-79).

Vlast je teritorijalno (vertikalno) organizovana na tri nivoa: republički (državni), pokrajinski (Autonomna pokrajina Vojvodina i Kosovo i Metohija) i lokalni nivo. Horizontalnu organizaciju vlasti čine tri grane: zakonodavna, izvršna i sudska, zasnovane na odnosu ravnoteže i međusobne kontrole (*checks and balances*) (Ustav RS, 2006: čl. 4).

Ustavno-pravna struktura političkog sistema Srbije postavlja osnovne parametre koji određuju funkcionalnost i karakter političkog sistema, odnosno da li je u pitanju parlamentarni, prezidencijalni ili poluprezidencijalni model. U okviru definisanja političkog sistema, Srbija funkcioniše kao polu-predsednički sistem s bicefalnom egzekutivnom vlašću „u kojem i predsednik i premijer imaju moć donošenja odluka (*decision-making power*)“ (Orlović, 2008: 106). Predsednik se putem neposrednih izbora direktno bira na mandat od 5 godina, dok se Vlada, kao drugi organ izvršne vlasti, bira od strane parlamenta. U ustavno-pravnom poretku Srbije, Vlada ima ključnu ulogu u vođenju državne politike i predstavlja srž izvršne vlasti (Ustav Srbije, 2006: čl. 122 i 123), koju deli sa predsednikom (Ustav Srbije, 2006: 112). Jedan od izvora „moći“ Vlade jeste, maltene isključiva zakonodavna inicijativa, ali i nadležnost sprovođenja zakona, donošenja podzakonskih akata poput uredbi i zaključaka. Vlada raspolaže, preko resornih ministarstava sa celokupnim budžetom države, što je jedno od ključnih uzroka moći vlade. Sa druge strane, predsednik ima nesrazmerno veliki izborni legitimitet u odnosu na nivo nadležnosti i moći odlučivanja. Ključne nadležnosti Predsednika se odnose na predstavljanje Republike Srbije u zemlji i inostranstvu, vršenje funkcije Vrhovnog komandanta vojske Srbije, predlaganje mandataru za sastav Vlade, postavljanje i opozivanje ambasadora, proglašavanje zakona (ima pravo reaktivnog veta) i druge. U polupredsedničkom sistemu egzistira „dualna legitimacija“, u kojoj i predsednik i parlament, a posredno i vlada „imaju demokratsku legitimaciju (takmiče se za legitimaciju) koja proizilazi iz neposrednog načina izbora“ (Orlović, 2008: 119).

Ovu dualnost legitimiteta koja je utkana u institucionalni dizajn, razrešava odnos političke moći unutar političkog sistema. Orlović, referišući se na Lajpharta, konstatuje „da polupredsednički sistem može da funkcioniše kao alternacija između predsedničkih i parlamentarnih faza, u zavisnosti od odnosa snaga predsednikove partije i drugih partija“ zaključujući da je u Srbiji bilo nekoliko faza poluprezidencijalizma (Orlović, 2008: 115). Prezidencijalistička faza koja traje od 1990. godine sve do pada Slobodana Miloševića, koja je više bila posledica stvarne moći nego institucionalnih rešenja i ustavnih ovlašćenja, odlikovala se autoritarnim karakterom vlasti. Faza kvaziparlamentarizam, počinje nakon pada Miloševića, gde centar političke moći prelazi u ruke premijera (Zoran Đinđić) u odnosu na predsednika (Milan Milutinović). Nakon predsedničkih izbora 2004. godine i pobede Borisa Tadića, počinje period kohabitacije, između premijera Vojislava Koštunice (Demokratska stranka Srbiji) i predsednika Republike (Demokratska stranka). Nakon kratkog perioda „kohabitacije u koaliciji“ između Tadića i Koštunice, 2008. godine, uspostavlja se nova prezidencijalna faza, gde predsednik dolazi iz stranke koja čini okosnicu parlamentarne većine (Orlović, 2008: 115-122). Pobedom Tomislava Nikolića 2012. nije nastavljena prezidencijalna faza, i pored toga što je novoizabrani predsednik došao iz partije koja je činila okosnicu parlamentarne većine. Razlozi za to leže u činjenici da je Nikolić, odmah po stupanju na predsedničku dužnost podneo ostavku na mesto predsednika Srpske napredne stranke ustupajući lidersku poziciju Aleksandru Vučiću, koji je u tom trenutku obavlja funkciju prvog potpredsednika vlade. Dakle, od 2012. godine nastupa period parlamentarne faze

gde je najveća koncentracija moći bila smeštena, u prvom periodu kod prvog potpredsednika vlada, a nakon parlamentarnih izbora 2014. godine kod premijera. Nakon predsedničkih izbora 2017. godine nastupa nova faza prezidencijalizma, koja se odlikuje velikom koncentracijom političke moći predsednika Aleksandra Vučića.

Prema Ustavu Narodna skupština u političkom sistemu Srbije predstavlja centralnu arenu političkih procesa i sublimaciju transferisane suverene narodne volje. Izbor 250 narodnih poslanika se vrši putem neposrednih izbora na mandat od četiri godine. Ključne nadležnosti koje pripadaju parlamentu Srbije su: donošenje i promena ustava, zakona i drugih pravnih akata, izbor, razrešenje, nadzor i kontrola vlade, usvajanje budžeta i završnog računa itd. (Ustav RS, 2006, čl. 99). Postoje brojni razlozi zašto parlament ne predstavlja centralno mesto političkog odlučivanja. Orlović ističe da je za samostalno i nezavisno funkcionisanje parlamenta neophodno mu osigurati odgovarajuće resurse i instrumente, kao što su finansijska sredstva, ljudski resursi, oprema i drugi potrebni resursi (Orlović, 2008: 156). Osim pobrojanog, jedan od važnijih razloga opadanja moći parlamenta je dizajn izbornog sistema koji, u sinergiji sa oskudnom demokratskom političkom kulturom i slabim institucijama, dovodi do jačanja oligarhijskih struktura u partijama i smanjuje ulogu i uticaj narodnih poslanika i samog parlamenta u artikulaciji narodne volje. Ovi procesi nisu prisutni samo u našoj zemlji jer je danas „i u svetu sve prisutnija suprematija (prevlast) izvršne vlasti (vlade ili predsednika države), pa se sedište političke moći pomera sve do političkih partija“ (Orlović, 2008: 156). Međutim, bez obzira na sve „slabosti“ parlamenta u političkom sistemu Srbije, njegova uloga je nezamenljiva u legitimaciji vlasti.

Sudsku vlast u Srbiji vrši Ustavni sud, Vrhovni kasacioni sud, osnovni i viši sudovi koji su teritorijalno disperzirani. Osim toga u ustavnom poretku Srbije postoje i specijalizovani sudovi za rešavanje sporova različite pravne i materijalne prirode: prekršajni, upravni, privredni, trgovinski itd. Tužilačku vlast u Srbiji vrši Republički javni tužilac, koji po ustavu i zakonu „goni učinioce krivičnih dela i drugih kažnjivih dela i preduzima mere u cilju zaštite ustavnosti i zakonitosti“ (Zakon o javnom tužilaštvu, član 2). Tužilaštvo je teritorijalno organizovano na osnovu teritorijalne organizacije osnovnih i viših sudova.

4.2.1.1 Ustavno-pravni položaj nacionalnih manjina u Srbiji

Po pitanju položaja nacionalnih manjina, a „na osnovu promenljive dinamike institucionalnog okvira i društveno-političkog konteksta, možemo izvršiti periodizaciju tridesetogodišnje istorije višestranačja u Srbiji“ (Hodžić, 2020: 282) na dve faze. Prva faza, koja je trajala od obnavljanja višestranačja do demokratskih promena 2000. godine i druga koja traje nakon toga. Obeležje prve faze je, pored česte promene izbornog sistema, prilično neodređen položaj pripadnika manjinskih naroda, gde je u Ustavu Srbije iz 1990. godine za nacionalne manjine korišćen termin *narodnost*,⁸⁴ dok je istovremeno Ustav Savezne Republike Jugoslavije predvideo institut manjinskih prava i načelno ih definisao.⁸⁵ Ono u čemu se bitno razlikovao Ustav Srbije iz 2006. godine od prethodnog, a što je važno za temu ove disertacije, jeste sam „karakter“, odnosno definisanje Srbije kao nacionalne države srpskog naroda uz istovremeno priznavanje prava pripadnicima nacionalnih manjina. Prethodni Ustav iz 1990. godine nije koristio etničke kategorije već je insistirao na građanskom karakteru države. Na tragu toga Ustav iz 1990. godine nije podsticao segregaciju na etničkoj osnovi, već je težio građanskoj inkluzivnosti i jednakosti. Međutim, i pored „građanskog“ karaktera Ustava iz 1990. godine „u praksi je bila na delu etnifikacija društvenog prostora u kojoj su nacionalne manjine i njihova prava bila marginalizovana“ (Bašić, Crnjanski, 2006: 38).

Bašić i Crnjanski primećuju da je Ustav „egzistirao u društvenim i političkim okolnostima koje su razgradile osnove građanskog društva i uneli snažan uticaj etničnosti u politički život“

⁸⁴ Ustav Republike Srbije, 1990. član 8. Na područjima Republike Srbije gde žive narodnosti u službenoj upotrebi su istovremeno i njihovi jezici i pisma, na način utvrđen zakonom.

⁸⁵ Ustav SRJ, član 11 Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jami prava nacionalnih manjina na očuvanje, razvoj i izražavanje njihove etničke, kulturne, jezike i druge posebnosti, kao i na upotrebu nacionalnih simbola, u skladu sa međunarodnim pravom.

(Bašić, Crnjanski, 2006: 38). Uprkos kvazi-građanskom ustavnom rešenju, koje se odlikovalo nedefinisanim statusom i bez zagarantovanih prava nacionalnih manjina, posebno u polju političke participacije, tokom devedesetih godina, nivo političke reprezentativnosti nacionalnih manjina je bio na zavidnom nivou. Objašnjenje za ovu „neobičnost“ se može pripisati izrazitoj teritorijalnoj koncentrisanosti i visokom nivou političke homogenizovanosti nacionalnih manjina u Srbiji.

Pored ustavno-pravnog okvira, dizajniranje izbornog sistema je ključni faktor koji određuje stepen reprezentativnosti nacionalnih manjina. U Srbiji, izborni sistem je prošao kroz više promena. Na početku višestranačkih izbora 1990. godine, primenjivan je većinski izborni sistem sa 250 izbornih jedinica, ali se već 1992. godine, usled političkih pritisaka, prešlo na proporcionalni izborni sistem sa 9 izbornih jedinica i izbornim cenzusom od 5 procenata. Broj izbornih jedinica je zatim povećan sa 9 na 29 na parlamentarnim izborima 1997. godine, da bi 2000. godine Srbija postala jedinstvena izborna jedinica (Pajvančić, 1997).

U teoriji je ustaljeno stanovište da je proporcionalni izborni sistem pogodniji za reprezentaciju nacionalnih manjina od većinskog. Preciznije, proporcionalni izborni sistem je pogodniji za manjine koje su teritorijino disperzirane, dok za nacionalne manjine koje su teritorijalno koncentrisane većinski sistem može biti jednako povoljan kao i proporcionalni. Orlović, pozivajući se na Raea i Rikera (Rae, 1971; Riker, 1982) nudi objašnjenje na primeru Kanade gde su se manjinske partije uspešno borile sa velikim partijama u većinskom izbornom sistemu (*simple plurality elections*), zahvaljujući teritorijalno koncentrisanosti nacionalnih manjina (Orlović, 2015a: 152-153).

U slučaju Srbije se potvrdilo da su na nivo predstavljenosti kod teritorijalno koncentrisanih nacionalnih manjina, poput Mađara, Bošnjaka i Albanaca, oba izborna sistema pozitivno delovala. Kao ilustracija, mogu nam poslužiti parlamentarni izbori iz 1990. godine koji su sprovedeni po većinskom sistemu, kada partije nacionalnih manjina osvajaju 12 mandata i parlamentarni izbori 2014. godine, na kojima je primenjen proporcionalni izborni sistem, gde manjinske partije dobijaju približno isti broj mandata (11 poslaničkih mesta). (Tabela 4.2.1.1.1)

Tabela 4.2.1.1.1: Izborni rezultati političkih partija nacionalnih manjina na parlamentarnim izborima u periodu 1990-2020 (Hodžić, 2020: 285-286)

	DZVM	SVM	SDA	SDP	BDZ/SPP	PDD
1990.	132.726 8		84.156 3			21.998 1
1992.	140.825 9					
1993.	112.456 5					29.342 1 *****
1996.						
1997.		50.960 4	49.486 3			14.179 1 *****
2000.		10*				
2003.		161.765 **	2 ***	161.765 **		
2004.						
2007.		52.510 3 ****	33.823 2	2 *****		16.793 1 *****
2008.		74.874 4	38.148 2	4 *****		16.801 1
2012.		68.323 5	27.708 2		24.993 1	13.384 1
2014.		75.294 6	35.157 3			24.301 2
2016.		56.620 4	30.092 2		32.526 2	16.262 1
2020.		71.893 9	24.676 3		32.170 4	26.676 3 *****

* Koalicija DOS

** Koalicija Zajedno za toleranciju- Čanak-Kasa-Ljajić

*** Lista za Sandžak se nalazila na izbornoj listi sa Demokratskom strankom

**** Savez vojvođanskih Mađara (SVM) i "Koalicija mađarska sloga- Andraš Agošton- dr Pal Šandor"

***** Sandžačka demokratska partija na listi Demokratske stranke

***** Koalicija PDD i DPA

***** Albanska demokratska alternativa- Ujedinjena dolina

U okolnostima izrazite teritorijalne koncentrisanosti nacionalnih manjina, a pod uslovom da država nije jedna izborna jedinica, možda je važnije od samog izbornog sistema sam dizajn izbornih jedinica, koji će optimalno obuhvatiti veći deo prostora koje naseljavaju nacionalne manjine. U kontekstu Srbije tokom devedesetih godina, dizajniranje izbornih jedinica nije uvek uzimalo u obzir geografsku koncentraciju nacionalnih manjina,⁸⁶ „čime se smanjivao (potencijalno veći) nivo političke reprezentativnosti“ (Hodžić, 2020: 284-285).

Političke promene 2000. godine donele su niz zakonskih rešenja koja su omogućila viši nivo zaštite i političke reprezentativnosti nacionalnim manjinama. Mere afirmativne akcije koje su uvedene Zakonom o izboru narodnih poslanika 2004. godine omogućile su povlašćen položaj partijama nacionalnih manjina. Ukidanjem izbornog cenzusa stvorena je mogućnost da „političke stranke nacionalnih manjina i koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina učestvuju u raspodeli mandata i kada su dobile manje od 5% glasova od ukupnog broja birača koji su glasali“ (Zakon o izboru narodnih poslanika RS, 2004: član 81). Reforma izbornog zakona suštinski je bila posledica političkog konteksta, odnosno, do izmena je došlo usled neprelaska cenzusa na parlamentarnim izborima 2003. godine koalicije *Zajedno za toleranciju*.⁸⁷ Pored uvođenja „prirodnog praga“ koji je omogućio lakši ulazak u parlament partijama nacionalnih manjina, novim Zakonom je olakšana i registracija manjinskih partija.

Izmenama u izbornom Zakonu koje su donete 2020. godine, pored toga što je izborni cenzus spušten na 3 procenta za sve političke partije i koalicije, uvedeno je povećanje količnika za 35 procenata⁸⁸ prilikom raspodele mandata strankama nacionalnih manjina, što suštinski predstavlja *super prirodni prag*.

„Prema argumentaciji Saveza vojvođanskih Mađara, kao predlagača ove izmene Zakona, snižavanje izbornog cenzusa sa 5 na 3 procenta povećava se mogućnost za ulazak u parlament većeg broja partija, što može dovesti do smanjenja broja mandata manjinskim strankama. Ono što predstavlja problem *super prirodnog praga* je, što manjinskim partijama omogućava dobijanje neosvojenih mandata tj. omogućava dobijanje 1/3 nepostojećih glasova. Pored toga problem može nastati ako sve liste, koje učestvuju na izborima, predu cenzus, čime manjinske stranke dobijaju dodatne mandate na štetu lista koje su osvojile te glasove. Direktna posledica ovih izmena izbornog Zakona je istorijski maksimum koji su postigle partija nacionalnih manjina kada se radi o broju dobijenih mandata u parlamentu Srbije“ (Hodžić, 2020: 292-293).

⁸⁶ Prema popisu iz 2011. u Srbiji živi 253.899 pripadnika mađarske nacionalne manjine i uglavnom su teritorijalno koncentrisani u Vojvodini, posebno u Severno – bačkom i Severno – banatskom okrugu gde imaju apsolutnu većinu u udelu stanovništva u šest opština. Bošnjaci u Srbiji uglavnom naseljavaju područje Sandžaka (Raška oblast) koji neformalno obuhvata šest opština u Srbiji: Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš. Prema popisu iz 2011. u Srbiji živi 145.278 Bošnjaka i 22.301 Muslimana, koji de facto čine jedinstven nacionalni korpus. Bojkot poslednjeg popisa albanskog stanovništva doveo je do toga da je broj izjašnjenih Albanaca između dva popisa drastično opao. Prema popisu iz 2002. broj izjašnjenih Albanaca iznosio je 61.647, dok prema popisu iz 2011. u Srbiji živi 5.809 Albanaca. Albanci u Srbiji, neračunajući Kosovo i Metohiju, dominantno žive u tri opštine na jugu centralne Srbije, gde apsolutnu većinu čine u Preševu i Bujanovcu, a značajan broj naseljava Medvedu (Republički zavod za statistiku- Popis stanovništva 2011.).

⁸⁷ Koalicija "Zajedno za toleranciju- Čanak, Kasa, Ljajić" ostvarila je zavidan izborni rezultat osvojivši 4,22% glasova, ali nije uspeła da preskoči izborni prag od 5 %.

⁸⁸ Zakon o izboru narodnih poslanika ("Sl. glasnik RS", br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 28/2011 - odluka US, 36/2011, 104/2009 - dr. zakon, 12/2020 i 68/2020) član 81

Super prirodni prag je doprineo očiglednoj nesrazmeri između broja osvojenih glasova i dobijenih mandata, pa je došlo do svojevrsnog paradoksa. Naime, na izborima 1990. godine, partije nacionalnih manjina, koje su prešle cenzus, ukupno su osvojile 238.880 glasova odnosno 12 mandata, dok su 2020. godine partije nacionalnih manjina, sa dobijenih 155.415 glasova, imale čak 19 mandata u parlamentu. (Tabela 4.2.1.1.1)

Korekcijama izbornog zakona je, istovremeno, stvorena mogućnost brojnih zloupotreba prilikom registracije partija nacionalnih manjina.⁸⁹ Pored toga, ovim izmenama su stvorene okolnosti koje su dovele do pojačane „proliferacije partija nacionalnih manjina pa je od 123, čak 74 registrovano kao partije nacionalnih manjina“ (Hodžić, 2020: 291). Takođe, ovakva institucionalna rešenja su smanjila mogućnost političke reprezentativnosti malobrojnih i teritorijalno disperziranih nacionalnih manjina (detaljnije Hodžić, 2020).

Srbija je napredovala u rešavanju statusa nacionalnih manjina usvajanjem koncepta garantovanja individualnih i kolektivnih prava, posebno kroz priznavanje prava na „kulturnu samoupravu“. Trend pozitivnih institucionalnih promena, u cilju većeg stepena zaštite kolektivnih prava, nastavljan je donošenjem Zakon o nacionalnim savetima nacionalnim manjina koji je institucionalizovao *kulturne autonomije*. Uvođenjem nacionalnih saveta kao institucije za samoadministriranje kolektivnih prava, Srbija se svrstala među vodeće evropske zemlje u rešavanju ovog pitanja (Đurđević (ur.), 2014: 7). Iako su zamišljene kao nadpartijska, nepolitička tela manjinske samouprave „koje se staraju o očuvanju i afirmaciji nacionalnog identiteta nacionalnih manjina“ (Hodžić, 2018: 65), nacionalni saveti su se pretvorili u „poligon za političku kompeticiju manjinskih partija, a njihov rad je imao visok stepen politizovanosti“ (Hodžić, 2020: 292). Ključni uzrok ove anomalije je zakonska mogućnost političkih partija da kandiduju izborne liste. Trend politizacije je najizraženiji kod nacionalnih manjina koje su teritorijalno koncentrisane i politički organizovane, pa usled svoje partijske infrastrukture i medijsko-finansijske superiornosti, liste kandidovane od strane političkih partija lako uspevaju da pobede nepartijske kandidate i liste.

Izbori za Bošnjačko nacionalno vijeće (BMV), na osnovu učešća političkih partija, vođenju političke kampanje, jasno artikulisanih programa, otvorene konfrontacije itd. ne razlikuju se od bilo kojih drugih izbora i izbornih kampanja. Nivo politizovanosti proizilazi i iz značaja Bošnjačkog nacionalnog vijeća, koje se ogleda i u činjenici da je lider Stranke demokratske akcije Sulejman Ugljanin bio dugogodišnji predsednik BNV, a da mu je glavni konkurent na izborima 2018. bio muftija Muamer Zukorlić (Hodžić, 2018: 66-67). Politizacija Nacionalnih saveta i prisvajanje od strane političkih partija dovodi „do stvaranja monopola i razvoja segregativnog multikulturalizma, odnosno unutrašnjeg cepanja manjinskih zajednica na osnovu različitih pogleda po kulturnu politiku zajednice“ (Bašić, Crnjanski, 2006: 93). U slučaju bošnjačkog segmenta, izbori za nacionalne savete su postali još jedna arena za političko takmičenje najvažnijih političkih aktera, gde ne dolazi samo do podela po pitanju kulturne politike već su podele vidljive i u shvatanju nadležnosti BNV.

Nema sumnje da je institucionalnim redizajniranjem, posebno u oblasti manjinskih prava, došlo do povećane dinamike unutar manjinskih segmenata u Srbiji, u vidu osnivanja novih političkih partija. Međutim, pojačana dinamika je imala ograničene efekte unutar bošnjačke nacionalne zajednice. Uprkos povoljnijim uslovima za učešće manjinskih partija u političkoj kompeticiji, unutar bošnjačkog segmenta nije odmah došlo do pojave novih relevantnih⁹⁰ političkih partija, što ukazuje da institucionalna rešenja nisu jedini preduslov za to. Istovremeno,

⁸⁹ Poznati su slučajevi zloupotreba manjinskih listi, poput slučaja Đorđa Vukadinovića koji se na parlamentarnim izborima 2012. godine našao na listi stranke *Nijedan od ponuđenih odgovora*, koja je bila registrovana kao stranka vlaške nacionalne manjine, što ona svakako nije bila. Takođe je poznat slučaj van parlamentarne Republikanske stranke koju vodi Nikola Sandulović koja je registrovana kao partija mađarske nacionalne manjine.

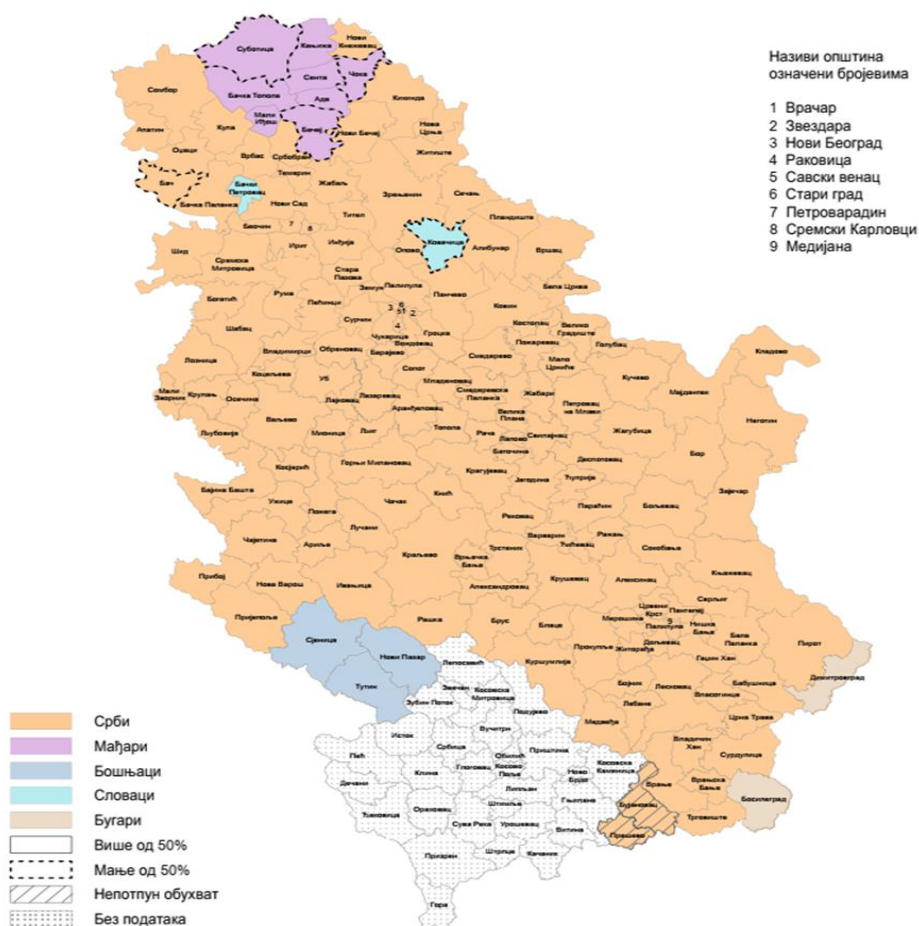
⁹⁰ Prilikom određivanja relevantnih partija u jednom partijskom sistemu, pored parlamentarnog statusa, Sartori kao kriterijum navodi i „koalicioni potencijal i učenjivački potencijal“ (Sartori, 2002: 112-113). Prema Orloviću koalicioni potencijal neke stranke ne zavisi od veličine te partije već od stepena njene prihvatljivosti za druge strane (Orlović, 2019: 314).

institucionalno preoblikovanje svakako je doprinelo povećanju integracije nacionalnih manjina u Srbiji, što je u slučaju bošnjačkog segmenta na polju političke kompeticije doprinelo promeni strategije delovanja manjinskih partija. Radikalni zahtevi i strategije izgubile su svoju mobilizacijsku moć, što je posledično dovelo do smirivanja tenzija unutar bošnjačkog segmenta. Veći nivo zaštite manjinskih prava, viši stepen političke reprezentativnosti i institucionalizacija kulturne autonomije putem Nacionalnih saveta doprineli su smanjenju političke potentnosti radikalnih (autonomaških) zahteva, što je posledično, dovelo do slabljenja rascepa kako između većinskih i manjinskih zajednica, tako i unutar samih manjinskih zajednica. Ovo je naročito važno iz perspektive stabilnosti političke zajednice, jer kako Orlović ističe, na Balkanu „nacionalne granice ne korespondiraju sa državnim granicama“, zbog čega nacionalne manjine često predstavljaju „delegitimizirajući faktor postkomunističkih društava“ (Orlović, 2015b: 219). Na tragu toga, ovaj autor zaključuje da nacionalne manjine „mogu predstavljati faktor razdora, ali i još više mostove saradnje sa susednim državama u regionu“ (Orlović, 2015b: 219).

4.2.2. Socio-demografske karakteristike Srbije

Kada analiziramo etničku strukturu stanovništva, često se smatra da je Srbija nacionalno veoma heterogena država. Međutim, činjenica je da Srbija zapravo spada u društva sa izraženom homogenošću.

Карта 1. Најзаступљеније етничке заједнице по општинама и градовима

Карта 2– етнички састав становништва по општинама према попису из 2011. год. (Ђурић, В., Танасковић, Д., Вукмировић, Д., Лађевић, П. (2014). Етноконфесионални и језички мозаик Србије: Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику. стр. 109)

Prema standardima za procenu etničke heterogenosti društva, smatra se da su društva naglašeno homogena ako nacionalne manjine čine manje od 20% ukupnog stanovništva. U strukturi stanovništva Srbije, nacionalne manjine čine 16,68% (Republički zavod za statistiku- Popis stanovništva 2011.).

Kada je reč o teritorijalnoj koncentraciji najvećih manjinskih zajednica, analiza popisa iz 2011. godine jasno pokazuje da su Mađari, Bošnjaci i Albanci, kao najbrojnije nacionalne manjine, koncentrisani u određenim delovima Srbije. (Karta 2) Bošnjaci u Srbiji pretežno žive u području Sandžaka (Raška oblast)⁹¹, koje neformalno obuhvata šest opština: Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš. Prema podacima popisa iz 2011. godine, u Srbiji živi 145.278 Bošnjaka i 22.301 Muslimana, koji praktično čine jedinstvenu nacionalnu zajednicu. Ukupni udeo Bošnjaka u populaciji iznosi 2,33%, dok u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu Bošnjaci čine apsolutnu većinu.

Prateći trendove popisa stanovništva u dužem vremenskom intervalu, od 1948. godine pa sve do poslednjeg popisa u Srbiji 2011. godine, kao i u slučaju Bosne i Hercegovine, primećuju se značajne promene kada su u pitanju Bošnjaci. (Slika 2)

	1948	1953	1961	1971	1981	1991 ¹⁾	2002	2011
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	6527966	6979154	7642227	8446591	9313676	7822795	7498001	7186862
Срби	4823730	5152939	5704686	6016811	6182155	6252405	6212838	5988150
Албанци ²⁾	532011	565513	699772	984761	1303034	78281	61647	5809
Ашкалије	-	-	-	-	-	-	584	997
Бошњаци	-	-	-	-	-	-	136087	145278
Бугари	59472	60146	58494	53800	33455	26698	20497	18543
Буњевци ³⁾	-	-	-	-	-	21434	20012	16706
Власи	93440	28047	1368	14724	25596	17804	40054	35330
Горанци	-	-	-	-	-	-	4581	7767
Грци ⁴⁾	...	1279	1178	840	757	916	572	725
Египћани	-	-	-	-	-	433	814	1834
Јевреји ⁴⁾	...	1504	1250	1128	683	1107	1158	787
Јермени	-	-	-	-	-	-	-	222
Југословени ⁴⁾	-	-	20079	123824	441941	320168	80721	23303
Мађари	433701	441907	449587	430314	390468	343800	293299	253899
Македонци	17917	27277	36288	42675	48986	45068	25847	22755
Муслимани ⁵⁾	17315	81081	93467	154330	215166	180222	19503	22301
Немци	41460	46228	14533	9086	5302	5172	3901	4064
Роми	52181	58800	9826	49894	110959	94492	108193	147604
Румуни	63130	59705	59505	57419	53693	42316	34576	29332
Руси	13329	7829	6984	4746	2761	2473	2588	3247
Русини ⁶⁾	22667	23720	25658	20608	19757	18052	15905	14246
Словаци	73140	75027	77837	76733	73207	66772	59021	52750
Словенци	20998	20717	19957	15957	12006	8001	5104	4033
Турци	1914	54526	44434	18220	13890	765	522	647
Украјинци ⁶⁾	...	...	...	5643	5520	5042	5354	4903
Хрвати ⁷⁾	169864	173246	196409	184913	149368	97344	70602	57900
Цинцари	-	-	-	-	-	-	293	243
Црногорци	74860	86061	104753	125260	147466	118934	69049	38527
Чеси	6760	5948	5133	4149	3225	2675	2211	1824
Шокци ⁸⁾	-	-	-	-	-	1738	717	607
Шопи	-	-	-	-	-	-	-	142
Остали	10077	5660	5425	5587	16376	7166	7051	9530
Нису се изјаснили	-	-	-	4486	7834	10718	107732	160346
Регионална припадност	-	-	-	10409	6848	4841	11485	30771
Непознато ⁹⁾	...	1994	5604	30274	43223	47958	75483	81740

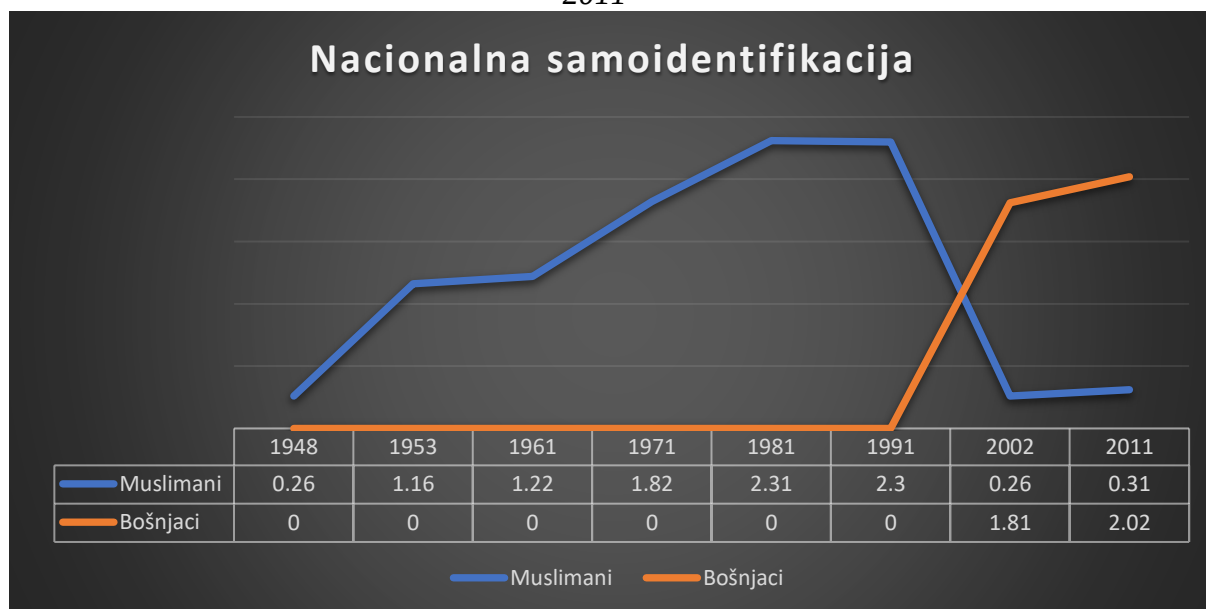
Slika 2: *Populacija prema nacionalnoj pripadnosti, po popisima 1948-2011. ((Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D., Lađević, P. (2014). Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku. str. 98)*

⁹¹ Naziv Sandžak uglavnom upotrebljavaju Bošnjaci, dok Srbi koriste termin Raška oblast kako bi označili taj prostor. Inače, Raška oblast je naziv koji se koristi u srpskoj historiografiji i administrativnoj terminologiji, označavajući šire područje koje uključuje prostor Sandžaka kao i druge delove države.

Kao što je naglašeno u prethodnom odeljku, u Bosni i Hercegovini je promena imena imala plebiscitarnu podršku. U Srbiji su Bošnjaci u velikoj meri prihvatili promenu nacionalnog imena, pa je na popisu 2002. godine, koji je usledio nakon zvanične renominacije preko 87% Bošnjaka/Muslimana se izjasnilo kao Bošnjaci u nacionalnom smislu. Između dva popisa stanovništva broj Bošnjaka u Srbiji povećan je za 6,75%, sa 136.087 na 145.278, a broj Muslimana povećan je za 1,43%, sa 19.503 na 22.301. (Grafikon 4.2.2.1)

Skoro apsolutno prihvatanje bošnjačke nominacije je bilo u sredinama gde Bošnjaci čine apsolutnu većinu, dok je muslimanska nominacija zadržana u relativno visokom procentu u mestima gde su najmanje zastupljeni (Filandra, 2012: 209). Sličan je odnos i po pitanju maternjeg jezika gde je većina Bošnjaka/ Muslimana svoj maternji jezik nazvalo bosanskim (Podaci po opštinama, Republički zavod za statistiku, 2003: 16).

Grafikon 4.2.2.1: Nacionalna samoidentifikacija Bošnjaka/Muslimana (%) u Srbiji 1948-2011

Za razliku od Srbije, gde je zamena nacionalnog imena bila uspešna, u Crnoj Gori je situacija značajno drugačija. Kao ključne razloge za nejednaki tempo i obim promene nacionalnog imena među Bošnjacima na postjugoslovenskom prostoru, Filandra navodi: intenzitet kulturne komunikacije sa Sarajevom kao simboličkim nacionalnim centrom, nivo nacionalne samosvesti društvene elite koja može da utiče na sunarodnike; nivo saznanja o Bošnjačkom saboru na kojem je doneta odluka o renominaciji; predstava kako će domicilna javnost da reaguje na renominaciju (Filandra, 2012: 204).

4.3. Institucionalni okvir i socio-demografske karakteristike Crne Gore

4.3.1. Institucionalne karakteristike Crne Gore

Nakon usvajanja Ustava Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) 27. aprila 1992. godine, Skupština Crne Gore proglasila je 12. oktobra iste godine prvi postkomunistički Ustav. Nakon parlamentarnih izbora u decembru 1990, opozicija je zahtevala održavanje izbora za ustavotvornu skupštinu radi legitimnog donošenja novog Ustava, ali taj predlog nije usvojen. Umesto toga, skupštinski saziv iz 1990. doneo je novi Ustav Crne Gore.

Prema tom Ustavu, vertikalna organizacija vlasti u Crnoj Gori implicirala je postojanje dva nivoa vlasti: republičkog i lokalnog. Odnos centralne vlasti i lokalnih samouprava nije se značajno promenio od obnavljanja višestranačja do danas, zadržavajući prilično centralizovan karakter (Darmanović, 2016: 12). Po pitanju horizontalne strukture vlasti, Pavićević sa saradnicima smatra da je Crna Gora Ustavom iz 1992. godine uspostavila parlamentarni sistem sa vladom kao

središtem izvršne vlasti koju bira jednodomni parlament (Pavićević i sar., 2007: 14). I Darmanović je saglasan da se današnji politički sistem Crne Gore oblikovao u ranim fazama izlaska iz komunističkog sistema SFRJ, početkom 1990-ih godina, i te osnovne karakteristike se, iako možda iznenađujuće, nisu bitno promenile. On zaključuje da je u pitanju klasični parlamentarni sistem (Darmanović, 2016: 11).

Međutim, na osnovu nadležnosti sa kojima raspolaže predsednik, pojedini autori (Kovačević, 2007: 74) konstatuju da je u Crnoj Gori u pitanju polupredsednički sistem. Pozivajući se na Sartorija (Sartori, 2002) Komar konstatuje da je parlamentarni sistem u Crnoj Gori dovođen u pitanje dugom dominacijom jedne partije u Skupštini i harizmom lidera vladajuće partije (Milo Đukanović, Demokratska partija socijalista) koji je „zauzimajući različite pozicije u izvršnoj vlasti, faktički premeštao centar moći“ (Komar, 2011 :17). Na tragu toga, Darmanović konstatuje da je samo u periodu između 1998 -2000 na sceni *de facto* bio polu-predsednički sistem gde je predsednik vladajuće političke partije bio istovremeno i šef države, prebacujući mesto odlučivanja iz Vlade u kabinet predsednika, zaključujući da institucionalnih promena nije bilo (Komar, 2011: 11-12). Iako od obnavljanja višestranačja do danas, značajnijih institucionalnih promena nije bilo, situacije, gde se centar političke moći „premešta“ iz jedne institucije u drugu, nisu retke pojave u Crnoj Gori.

Parlament Crne Gore predstavlja najviše predstavničko, ustavotvorno, zakonodavno i kontrolno telo, koje pored donošenja i potvrđivanja ustava, zakona, deklaracija, međunarodnih ugovora i drugih opštih pravnih akata, bira i razrešava članove Vlade, predsednika i sudije Ustavnog suda i sudova, nosioca ubilačkih funkcija, kao i nosioce drugih (kontrolnih i regulatornih) državnih organa. Skupština Crne Gore odlučuje o pokretanju postupka o povredi Ustava od strane predsednika republike i odlučuje o razrešenju predsednika Crne Gore (Ustav Crne Gore, 2007: čl. 83). Crnogorski parlament je Ustavom iz 1992. godine smanjen broj narodnih poslanika sa 125 na 85 koji se biraju tajno na neposrednim izborima na mandat od četiri godine. Ustavom iz 2007. godine, nakon sticanja nezavisnosti, osim smanjenja broja poslanika (smanjen na 81), nije došlo do većih promena u oblasti unutrašnjeg uređenja političkog sistema.

Ustavni položaj predsednika Crne Gore je maltene identičan položaju, nivou nadležnosti i ovlašćenja predsednika Srbije. Predsednik Crne Gore se bira neposredno na tajnim izborima na mandat od pet godina sa određenim ovlašćenjima iz oblasti odbrane i spoljne politike, što predstavlja disproporciju legitimiteta i nivoa nadležnosti. U setu nadležnosti predsednika spadaju predstavljanje države u zemlji i inostranstvu, proglašavanje zakone koje usvaja parlament sa mogućnošću vraćanja zakona na ponovnu raspravu, raspisivanje izbora za Skupštinu, postavljanje i opoziv ambasadora itd. Predsednik Crne Gore imenuje mandataru za sastav vlade, nakon obavljenih konsultacija sa predstavnicima svih parlamentarnih stranaka. U domenu odbrane nadležnosti predsednika su prilično limitirana činjenicom da je on za vreme trajanja SRJ bio član Vrhovnog saveta odbrane, tela koje je rukovalo Vojskom Jugoslavije, a nakon sticanja nezavisnosti predsednik komanduje Vojskom Crne Gore u skladu sa odlukama Saveta za odbranu i bezbednost (Ustav Crne Gore, čl. 95). Ovako formulisana nadležnost predsednika u domenu odbrane, sugerise da je u pitanju kolektivna komanda, koja „značajno ograničava i relativizuje tu njegovu ulogu“ i u tom smislu samo delimično daje izvršna ovlašćenja Predsedniku Crne Gore (Darmanović, 2016 :36).

Vlada u političkom sistemu Crne Gore, predstavlja centralnu instituciju izvršne vlasti. U institucionalnom dizajnu Crne Gore vlada, prema tvrdnjama Darmanovića, predstavlja *isključivog* nosioca izvršne vlasti (Darmanović, 2016 : 34), za razliku od Srbije, koja ima polu-predsednički sistem „francuskog tipa“ (Darmanović, 2016: 30). Darmanovićevu tvrdnju potkrepljuje i član 11 Ustava u kome se kaže da „izvršnu vlast vrši Vlada“ ne pominjući Predsednika Crne Gore kao drugog elementa izvršne vlasti. Vlada definiše i vodi unutrašnju i spoljnu politiku, predlaže zakone, izvršava zakone i donosi druge opšte pravne akte, donosi budžet i planske dokumente, zaključuje međunarodne ugovore itd. Prema oceni Darmanovića, vlada Crne Gore je sve vreme od uvođenja višestranačja predstavljala „snažan centar izvršne vlasti“, prevashodno zbog dominantne uloge Demokratske partije socijalista (DPS) u njoj i zbog činjenice da je Crna Gora u velikoj meri

centralizovana država (Darmanović, 2016: 35). I pored toga što su od 1998. godine u Crnoj Gori sve vlade bile koalicione, (u periodu od 2001 do 2002. bila je manjinska vlada) zbog veoma disciplinovane poslaničke većine u Parlamentu Crne Gore, vlada je predstavljala istinski centar političkog odlučivanja u političkom sistemu Crne Gore (Darmanović, 2016: 36).

Sudsku vlast u Crnoj Gori vrše Ustavni sud, Vrhovni sud, osnovni i viši sudovi koji su teritorijalno disperzirani. Osim toga u ustavnom poretku Crne Gore postoje i specijalizovani sudovi za rešavanje sporova različite pravne i materijalne prirode: prekršajni, upravni, privredni.⁹² Samostalnost i nezavisnost sudske vlasti obezbeđuje *Sudski savjet* koji se sastoji od predsednika i devet članova, u čiji sastav pored predsednika Vrhovnog suda i ministra nadležnog za poslove pravosuđa ulaze i četiri sudije koje bira Konferencija sudija i četiri ugledna pravnika koje bira Skupština Crne Gore (Ustav Crne Gore, amandman VIII).

Tužilačku vlast u Crnoj Gori vrši Vrhovno državno tužilaštvo, Specijalno državno tužilaštvo kao i viša i osnovna državna tužilaštva koji po ustavu i zakonu „preduzima potrebne mere na otkrivanju krivičnih i drugih zakonom utvrđenih kažnjivih dela i njihovih učinioaca“ (Zakon o Državnom tužilaštvu, čl. 16). Tužilaštvo predstavlja samostalni i nezavisni državni organ koji je teritorijalno organizovan na osnovu teritorijalne organizacije osnovnih i viših sudova. Nezavisnost i samostalnost državnog tužilaštva obezbeđuje *Tužilački savjet* ima predsednika i devet članova u čiji sastav pored vrhovnog državnog tužioca i predstavnika ministarstva pravde, ulaze pet državnih tužilaca koje bira Konferencija državnih tužilaca i četiri ugledna pravnika koje bira Skupština Crne Gore (Zakon o Državnom tužilaštvu, čl. 18).

Od obnavljanja višestranačja do danas, u Crnoj Gori je na snazi *proporcionalni izborni sistem* koji je trpeo manje modifikacije. U dva izborna ciklusa (1990. godine i 1992. godine) primenjen je proporcionalni izborni sistem zatvorenih lista, dok je na izborima 1996. godine zamenjen modifikovanom verzijom izborne liste, gde je polovina mandata dodeljivana kandidatima prema redosledu na listi, a preostali mandati su dodeljivani u skladu sa odlukom podnosioca liste (Pavićević i sar., 2007: 51). Nakon donošenja izmena Zakona o izborima odbornika i poslanika 2011. godine, izborne liste su u potpunosti zatvorene, čime je smanjen uticaj partijskog vrha da utiče na personalna rešenja poslaničkih mandata, pošto se izbori završe. Prilikom raspodele mandata, prema novom Zakonu, koristi se modifikovana D'Hontova metoda (Komar, 2011: 18).

Teritorijalna organizacija izbornih jedinica u Crnoj Gori, takođe je pretrpela izmene, pa je 1990. godine bilo 20 izbornih jedinica, 1992. godine Crna Gora postaje jedna izborna jedinica, da bi 1996. godine bilo formirano 14 izbornih jedinica. Od 1998. godine Crna Gora postaje *at large*, jedna izborna jedinica koji je do danas na snazi (Komar, 2011: 18). Izborni cenzus je takođe varirao, pa je u prva tri izborna ciklusa iznosio 4%, a od 1998. godine, smanjen je na 3% koliko iznosi i danas.

Po svom karakteru aktuelni crnogorski Ustav je najmanje etnifikovan ustav u odnosu na najviše pravne akte drugih analiziranih država i uopšte u odnosu na ustave u državama u okruženju. Ustavom iz 2007. u članu 1. Crna Gora je definisana kao građanska država, gde se u članu 2 eksplicitno navodi da „nosilac suvereniteta je građanin sa crnogorskim državljanstvom“ (Ustav Crne Gore, čl.2). Svoj multinacionalni i u dobroj meri građanski karakter Ustav razrađuje i u članu 13 gde se navodi da su pored crnogorskog jezika „u službenoj upotrebi su i srpski, bosanski, albanski i hrvatski jezik“ uz ravnopravnost ćirilice i latiničnog pisma (Ustav Crne Gore, čl. 13).

4.3.1.1 Ustavno-pravni položaj nacionalnih manjina u Crnoj Gori

Po pitanju ustavno-pravnog položaja nacionalnih manjina u Crnoj Gori, Džankić (2012) vrši periodizaciju u tri faze. Prvi period traje od 1992. godine do predsedničkih izbora 1997. godine, i odlikuje se nepostojanjem definisanog formalno-pravnog okvira zaštite i afirmacije prava nacionalnih manjina. Ustavom iz 1992. godine manjinski narodi su bili definisani kao nacionalne manjine bez posebno regulisanog pravnog statusa. U drugoj fazi, koja traje od 1997. godine do

⁹² Osim toga, deo poslova Vrhovnog suda je preuzeo Apelacioni sud Crne Gore koji odlučuje od žalbama na jednostepene presude viših sudova u Podgorici i Bijelom Polju.

obnavljanja crnogorske nezavisnosti 2006. godine, postignut je napredak u zaštiti manjinskih prava, time što je Skupština Crne Gore ratifikovala *Sporazum o minimalnim principima za uspostavljanje demokratske infrastrukture*, koje su podržale Demokratska partija socijalista, Socijaldemokratska partija, Narodna stranka i Liberalni savez Crne Gore. U tom sporazumu je definisan položaj *manjinskih naroda* u Crnoj Gori i odnosio se na *autohtone nacionalne zajednice* u koje su spadali Bošnjaci, Albanci, Hrvati i Muslimani. Za nacionalne manjine koje nisu bile autohtone u Crnoj Gori poput Makedonaca, Slovenaca, Roma koristio se termin *nacionalne ili etničke grupe*. Džankić primećuje da je do promene u odnosu na položaj manjinskih naroda uticao rascep unutar vladajućeg DPS, gde je Đukanović pokazao visok stepen blagonaklonosti prema političkim predstavnicima manjinskih naroda ispunjavajući im političke zahteve u cilju osiguravanja njihove podrške, koja mu je bila neophodna, za predsedničke izbore 1997. godine (Džankić, 2012: 41). Zakon o manjinskim pravima i slobodama donet je uoči referenduma o crnogorskoj nezavisnosti 2006. godine i predstavlja treću fazu razvoja prava nacionalnih manjina. Zakon je u članu 2 definisao manjinske narode kao grupu državljana Crne Gore, koja je brojana manja od ostalog preovlađujućeg stanovništva „koja ima zajedničke etničke, verske ili jezičke karakteristike, različite od ostalog stanovništva, istorijski je vezana za Crnu Goru“ (Zakon o manjinskim pravima i slobodama, čl. 2). Džankić, primećuje da je korpus manjinskih prava proširen i za manjinske narode koji nisu bile obuhvaćene tim pojmom (Džankić, 2012: 42).

Ustav iz 2007. godine na detaljniji način definiše set prava i sloboda nacionalnih manjina, garantujući proporcionalnu zastupljenost u javnim institucijama i političku predstavljenost kako na državnom tako i na lokalnom nivou (Ustav Crne Gore, čl. 79). Između ostalog, garantovano je pravo „na autentičnu zastupljenost u Skupštini Crne Gore i skupštinama jedinica lokalne samouprave u kojima čine značajan dio stanovništva, shodno principu afirmativne akcije“ (Ustav Crne Gore, čl. 79 stav 9). Džankić, smatra da je cilj ovakvih ustavnih rešenja bila puna integracija pripadnika nacionalnih manjina i izgradnja multietničkog društva (Džankić, 2012: 45). Ta namera je jasno istaknuta i u preambuli Ustava, gde se kao nosioci suvereniteta određuju građani Crne Gore i taksativno pobrojani svi „autohtoni“ narodi i nacionalne manjine. Ovim normativnim rešenjima, Crna Gora je definisana kao građanska i multietnička politička zajednica sa posebnim merama zaštite i promocije prava, pre svega autohtonih nacionalnih manjina. Sa druge strane, Džankić primećuje nesaglasnost između Zakona i Ustava Crne Gore iz 2007. godine po pitanju neodvojivosti državljanstva od statusa manjinskih prava, za razliku od Ustava gde se jamče „slobode i ravnopravnost građana, predstavnika naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogoraca, Srba, Bošnjaka, Albanaca, Muslimana, Hrvata i ostalih“ (Džankić, 2012: 44). To je dovelo do svojevrsnog paradoksa da pripadnici pojedinih nacionalnih manjina poput Roma, Aškalija i Egipćana nisu uvršteni u preambulu Ustava a brojčano su zastupljeniji od, kako ova autorka navodi, Hrvata (Džankić, 2012: 44-45).

I Vuković primećuje određeni stepen kolizije između građanskog karaktera države i visokog nivoa manjinskih prava, navodeći da su stranke nacionalnih manjina, nakon obnove crnogorske nezavisnosti, uspele da izdejtstvuju veći stepen kulturne autonomije i veću participaciju u političkim institucijama (Vuković, 2015b: 138). Vuković ističe da jedan od razloga za veći stepen prilagođavanja političkog sistema Crne Gore nacionalnim manjinama leži, između ostalog, u činjenici da su manjinske stranke pružile snažnu podršku referendumu za obnovu nezavisnosti, stvarajući time politički kapital za budućnost. S druge strane, prema ovom autoru, duboka polarizacija i antagonizam između dve najmnogobrojnije nacionalne zajednice, crnogorske i srpske, dodatno je ojačala pozicije političkih partija nacionalnih manjina koje su otvoreno podržavale suverenističke partije (Vuković, 2015b: 138).

Kada je reč o političkom predstavljanju nacionalnih manjina u predstavničkim telima Crne Gore, situacija se počela menjati nakon 1998. godine, kada su izmenjeni Izborni zakoni kako bi se stvorili mehanizmi za veću reprezentativnost, posebno albanske nacionalne zajednice. Naime, od ukupnog broja poslanika u parlamentu Crne Gore, ovim izmenama je omogućeno da se na posebnim biračkim mestima izabere pet poslanika iz albanske nacionalne manjine, uz uslov da u raspodeli mandata učestvuju liste koje su osvojile najmanje tri procenta na tim biračkim mestima.

Darmanović zapaža, pozivajući se na Lajpharta, da je politički sistem u Crnoj Gori imao elemente konsocijacije, imajući u vidu da je postojao „vid garantovanih mandata za predstavnike manjina“ (Darmanović, 2016: 34). Međutim, praksa je pokazala da mere afirmativne akcije koje su bile namenjen većoj reprezentativnosti albanske nacionalne zajednice, nisu dale projektovani efekat. (Tabela 4.3.1.1.1) Na osnovu toga, Dedović i Vujović zaključuju da je „taj mehanizam uglavnom koristila vladajuća koalicija“ (Dedović & Vujović, 2015: 110).

Tabela 4.3.1.1.1: Izborni rezultati političkih partija nacionalnih manjina na parlamentarnim izborima u Crnoj Gori u periodu 1990-2020 (Uprava za statistiku- Monstat)

	SDA CG	DUA	DS	BMDK BDK (IDU)	FORCA	BS	HGI	AA
1990.	30.760* 9 (12)							
1996.	10.167 3	3.849 2	5.289 2					
1998.	1995	3.529 1	49.486 3					
2001.		4.232 1	3.570 1	4.046				
2002.	**** 2.173	8.498 2		2.480				
2006.		3.693 1	4.373 1			*** 12.748 1 (3)	***** 1	2.656 1
2009.		4.747 1	2.898 1		2.939 1	***** 3	***** 1	
2012.			3.824 1		5.244 1	15.124 3	1.470 1	
2016.					4.854 1	12.089 2	1.802 1	
2020.		***** 4.675 1			***** 6.488 1	16.279 3		

(izvor: Republički zavod za statistiku)

* Demokratska koalicija – koalicija je bila sastavljena od Stranke demokratske akcije Crne Gore i dve partije albanske nacionalne zajednice. SDA CG je prema koalicionom sporazumu od 12 dobila 9 mandata

***Bošnjačka stranka (BS) je na parlamentarnim izborima 2006. godine bila u koaliciji sa Liberalnom strankom osvojivši 3,65% i tri mandata od čega BS jedan mandat

SDA CG- Stranka demokratske akcije Crne Gore

DS- Demokratski savez u Crnoj Gori- partija albanske nacionalne manjine

DUA- Demokratska unija Albanaca

HGI- Hrvatska građanska inicijativa

AK-Albanska koalicija

BMDK- Bošnjačko-muslimanska demokratska koalicija koju su činile Internacionalna demokratska unija (IDU) Harun Hodžić, Stranka demokratske akcije Crne Gore (SDA CG) Rasim Šahman i Stranka nacionalne ravnopravnosti (SNR) Alija Matović

BDK- Bošnjačka demokratska koalicija koju su činile Internacionalna demokratska unija (IDU) Harun Hodžić sa još tri manje bošnjačke partije

****BK- Bošnjačka koalicija- Stranka demokratske akcije Crne Gore i više manjih bošnjačkih partija

***** Bošnjačka stranka se nalazila na koalicionoj listi Evropska Crna Gora koju su činili Demokratska partija Socijalista (DPS), Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP) i Hrvatska građanska inicijativa (HGI)

*****Albanska lista- koalicija albanskih političkih partija koju su činili FORCA, Demokratski forum, Građanski pokret Perspektiva, Unija Tuzi

***** Albanska koalicija- „Jednoglasno“ koju su činile Demokratska unija Albanaca, Demokratska partija i Demokratski savez u Crnoj Gori

AA- Albanska alternativa

Sistemska rešenja za omogućavanje veće reprezentativnosti nacionalnih manjina doneto je tek 2011. godine kada je cenzus za političke partije nacionalnih manjina smanjen na 0,7 posto, a za političke partije hrvatske nacionalne manjine taj procenat je iznosio 0,35 procenata. Prema odredbama Zakona o izborima odbornika i poslanika „glasovi partija koje su prošle ovaj „smanjeni“ cenzus zbrajaju se u zajedničku listu datog manjinskog naroda, s tim što im se prilikom dodele mandata zbrojenoj listi priznaje najviše 3 odsto ukupnog broja važećih glasova svih lista“ (Komar, 2011: 18). Tim zakonskim odredbama, ukinuta su posebna biračka mesta gde je teritorijalno koncentrisana albanska nacionalna manjina, i uveden je opšti princip mera afirmativne akcije za političke predstavnike svih nacionalnih manjina, čija brojnost ne prelazi 15 procenata od ukupne populacije u Crnoj Gori.

Pozitivne posledice uvođenja mera afirmacije za manjinske partije osetile su se već nakon parlamentarnih izbora 2012. godine. Naime, u procesu raspodele mandata pored albanskih partija, koje su i pre donošenja novih mera afirmacije imale preferencijalni status, učestvuju i Hrvatska građanska inicijativa (HGI) koja po prvi put samostalno izlazi na izbore i osvaja jedan mandat. Osim HGI i Bošnjačka stranka (BS) takođe, na izborima 2012. godine po prvi put izlazi samostalno na izbore i osvaja tri poslanička mandata. I pored toga što Bošnjačka stranka nije koristila mehanizam afirmativne akcije jer je prešla cenzus od 3 % (Dedović, Vujović, 2015: 99), samo postojanje takvog mehanizma, „ohrabrilo“ je rukovodstvo da izađe na izbore.

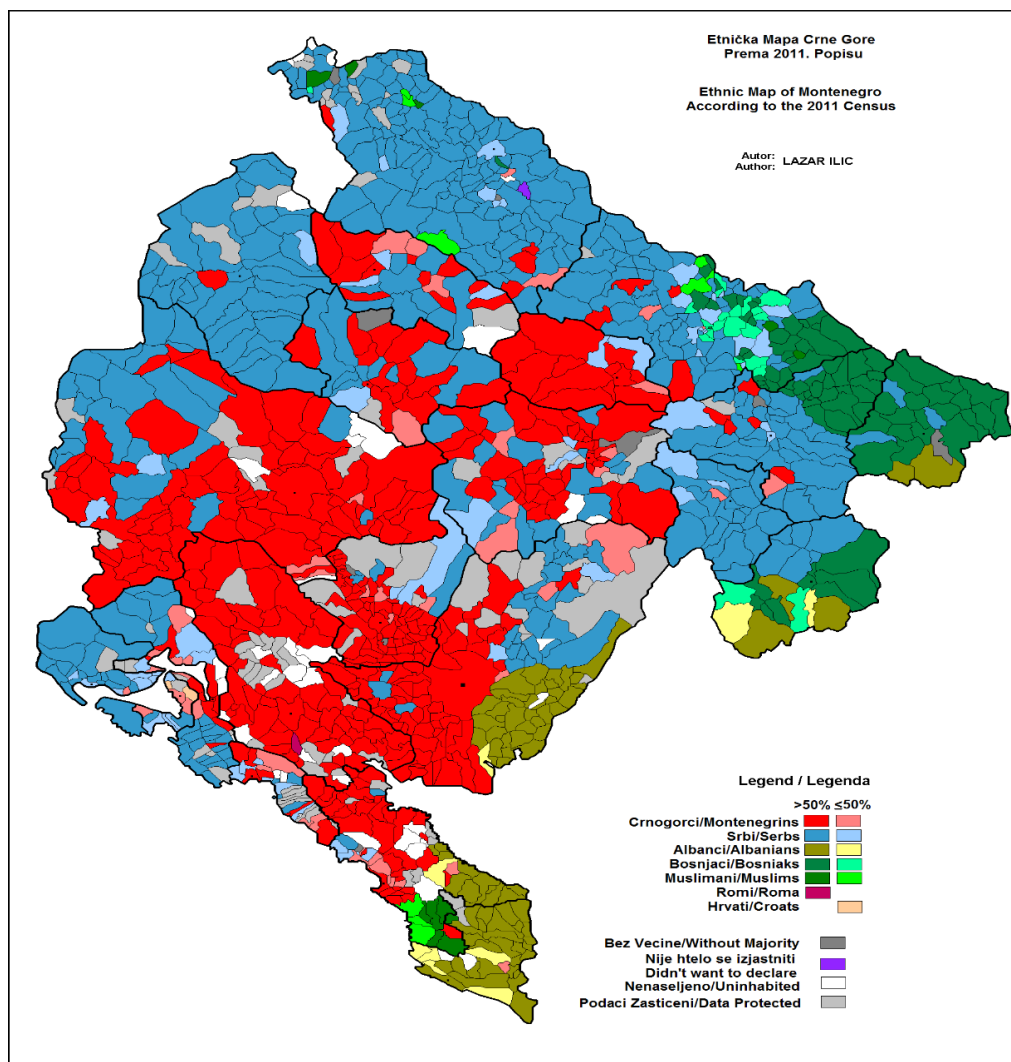
Političko predstavljanje bošnjačke nacionalne manjine, bar kada je u pitanju politička reprezentacija kroz bošnjačke (etničke) partije, u periodu od 1996. godine do 2006. godine suštinski nije postojalo. Tokom tog perioda, bošnjačke partije nisu uspevale da pređu izborni cenzus zbog izražene političke fragmentiranosti i nedostatka mera afirmacije za manjinske partije, što je doprinelo njihovoj marginalizaciji u političkom procesu. Jedan od razloga je i „odliv“ ne malog broja bošnjačkih glasova koji je išao ka građanskim partijama u Crnoj Gori. Uoči obnove nezavisnosti Crne Gore, dolazi do konsolidacije bošnjačke političke scene, što rezultira osnivanjem Bošnjačke stranke. Ova stranka od tada postaje najrelevantniji reprezent partikularnih bošnjačkih interesa, što je predstavljalo novu fazu u političkoj reprezentaciji Bošnjaka u Crnoj Gori.

Kada je u pitanju participacija nacionalnih manjina i njenih predstavnika u izvršnoj vlasti, indikativno je da nakon prelomnih predsedničkih izbora 1997. godine (Đukanović, Bulatović), i nakon parlamentarnih izbora 1998. godine dolazi do političkog zaokreta kod vladajuće Demokratske partije socijalisti (DPS) po pitanju učešća partija nacionalnih manjina u izvršnoj vlasti. Osim snažnog otklona od Miloševićevog režima, DPS pokušavajući da konformizuje položaj nacionalnih manjina, u vladu uvodi Demokratsku uniju Albanaca (DUA) i bošnjačku Stranku demokratske akcije Crne Gore, koja čak nije ni prešla izborni cenzus na parlamentarnim izborima. Prema Darmanoviću, učešće političkih predstavnika nacionalnih manjina u izvršnoj vlasti od 1998. godine „na mnogo načina doprinosi, kako stabilnosti zemlje, tako i inkluzivnosti političkog sistema“ pa zaključuje da učešće predstavnika nacionalnih manjina „činilo je zapravo vlade 'širim' nego što je to bilo neophodno“ (Darmanović, 2016: 35).

Učešće partija nacionalnih manjina u svim vladama nakon obnavljanja nezavisnosti Crne Gore prema Vukoviću omogućilo je manjinskim partijama ostvarenje svojih političkih agendi. Kroz političku platformu koja je predstavljala osnovu za ulazak Bošnjačke stranke, FORCA i Hrvatske građanske inicijative u vladu, između ostalog se navodi kao jedan od bitnijih elemenata: „veći nivo integracije manjinskih naroda u demokratske procese u društvu“ (Vuković, 2015: 138). Učešće manjinskih političkih partija u izvršnoj vlasti će biti konstanta sve do poslednjih parlamentarnih izbora 2020. godine, sa prekidom od 2001. do 2002. godine kada je kratkotrajno postojala manjinska vlada.

4.3.2. Socio-demografske karakteristike Crne Gore

Crnogorsko društvo se ubraja u etnički izrazito heterogeno društvo, u kojem prema popisu stanovništva iz 2011. godine, nijedna etnička/nacionalna zajednica nije u apsolutnoj većini.

Karta 3: Etnički sastav stanovništva Crne Gore, po gradovima i opštinama (Etnička mapa Crne Gore prema popisu 2011. godine, autor Lazar Ilić)

Prema etničkoj strukturi stanovništva najveći udeo u ukupnoj populaciji čine Crnogorci sa 44.98%, zatim slede Srbi 29.73%, Bošnjaci 8.65%, Albanci 4.91%, Muslimani 3.31%, Romi 1.01%, Hrvati 0.97% itd. (Monstat, 2011: 6) Crnogorci i Srbi su teritorijalno disperzirani na celoj teritoriji, s tim što Crnogorci više naseljavaju centralni i primorski deo Crne Gore, dok su Srbi koncentrisaniji na severu. Bošnjaci i Muslimani dominantno naseljavaju sever i severoistok Crne Gore, uključujući opštine Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Petnjica, Plav i Gusinje, dok se u manjem procentu nalaze i u Podgorici i pojedinim gradovima na primorju poput Bara i Ulcinja. Albanci su većinska populacija u Tuzima i teritorijalno su koncentrisani u rubnim delovima države prema granici sa Albanijom, naročito u Plavu i Gusinju, dok u Ulcinju čine relativnu većinu stanovništva. Hrvatska nacionalna manjina u Crnoj Gori je teritorijalno koncentrisana u području Bokokotorskog zaliva, posebno u opštinama Tivat, Kotor i Herceg Novi. (Karta 3)

Prema popisu iz 2011. godine u Crnoj Gori, primećuje se podeljenost u nacionalnoj nominaciji među Bošnjacima, gde ukupan broj Bošnjaka iznosi 53.605, dok je broj Muslimana 20.537. U sledećim opštinama Bošnjaci/Muslimani čine apsolutnu većinu, a prikazani podaci pokazuju odnos zastupljenosti obe nominacije: Rožaje (88.46% obe nominacije Bošnjaci/Muslimani) od toga Bošnjaka 83.91%, Muslimana 4.55%; Plav (57,45% obe nominacije Bošnjaci/Muslimani) od toga Bošnjaka 51.90% i Muslimana 5.55%; Gusinje (52%) od toga Bošnjaka 42.6% i Muslimana 9.4% i Petnjica (96%) od toga Bošnjaka 83.4% i Muslimana 12.6%. (Tabela 4.3.2.1)

Tabela 4.3.2.1: Etnička struktura stanovništva u Crnoj Gori po gradovima u % (Monstat, 2011)

	Crnogorci	Srbi	Albanci	Bošnjaci	Muslimani	Hrvati	Romi	Egipćani
Andrijeva	32.46	61.86	0.02	0	0.14	0.04	0	0
Bar	46.50	25.34	5.98	5.12	7.70	0.60	0.48	0.08
Berane	26.02	42.96	0.21	17.72	5.75	0.12	1.56	0.5
Bijelo Polje	19.13	35.96	0.12	27.34	13.00	0.09	0.73	0
Budva	48.19	37.71	0.52	0.43	0.59	0.87	0.17	0.75
Cetinje	90.54	4.36	0.23	0.02	0.07	0.25	0.58	0
Danilovgrad	64.19	27.07	0.44	0.09	0.21	0.30	0.15	0.01
Herceg Novi	33.68	48.89	0.13	0.24	0.52	2.14	0.84	0.09
Kolašin	57.42	35.75	0	0	0.21	0.08	0	0
Kotor	48.88	30.57	0.45	0.13	0.28	6.87	0.33	0.28
Mojkovac	59.12	35.47	0	0.09	0.05	0.02	0.19	0
Nikšić	63.70	25.31	0.10	0.27	0.58	0.21	0.67	0.62
Plav	6.27	16.01	18.88	51.9	5.55	0.04	0	0
Pljevlja	24.34	57.07	0.06	6.91	5.65	0.05	0.04	0
Plužine	27.79	65.55	0	0	0	0.06	0	0
Podgorica	57.35	23.26	5.13	1.98	2.22	0.36	2.14	0.37
Rožaje	1.75	3.58	5.04	83.91	4.55	0.03	0	0.32
Šavnik	53.82	42.42	0	0	0.1	0.05	0	0
Tivat	33.25	31.61	0.69	0.68	0.81	16.42	0.25	2.39
Ulcinj	12.44	5.75	70.66	2.25	3.87	0.23	0.8	0.37
Žabljak	50.43	41.30	0	0	0.11	0.06	0	0
Crna Gora	44.98	28.73	4.91	8.65	3.31	0.97	1.01	0.33

Takođe, Bošnjaci/Muslimani su u visokom procentu zastupljeni u Bijelom Polju (40,34%), gde Bošnjaci čine 27.34%, a Muslimani 13%; u Beranama (23.48%), gde Bošnjaci čine 17.72% i Muslimani 5.76%; u Pljevljima (12.56%), gde Bošnjaci čine 6.91% i Muslimani 5.65%; i na primorju u Baru (12.82%), gde Bošnjaci čine 5.12% i Muslimani 7.70%; kao i u Ulcinju. Osim dominacije bošnjačke u odnosu na muslimansku nominaciju, podaci jasno pokazuju da je u opštinama na severu Crne Gore značajno prisutnija bošnjačka nominacija u poređenju sa drugim delovima države, dok je muslimanska nominacija izraženija u Podgorici i na primorju. (Tabela 4.3.2.1)

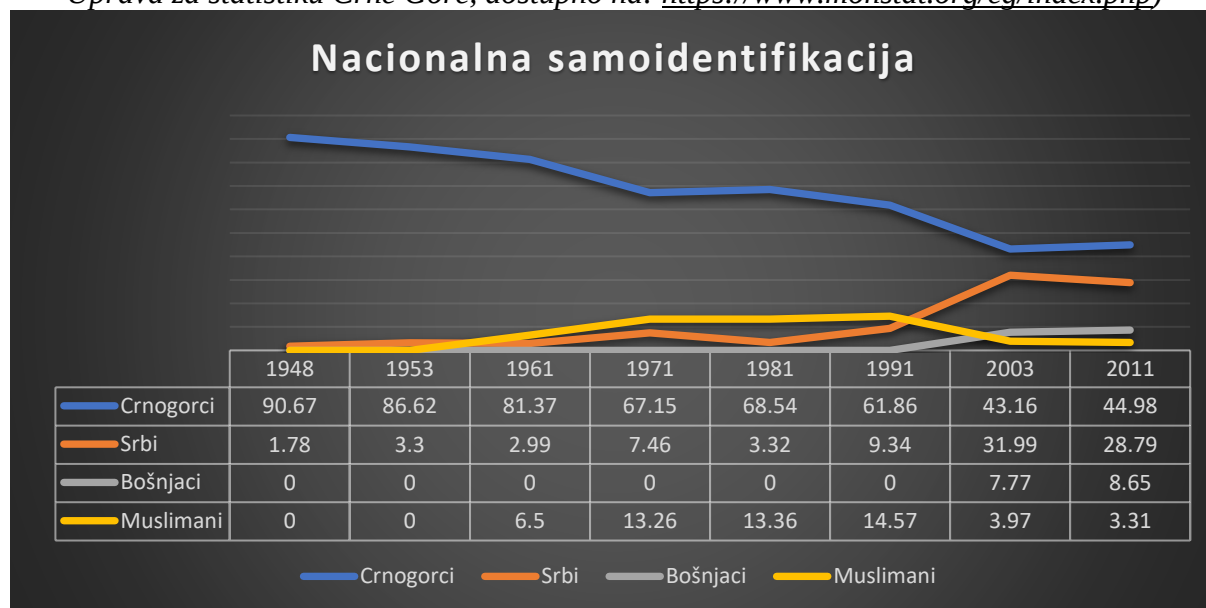
Nominacijske razlike unutar bošnjačkog segmenta i prisutnost fluidnosti identiteta među većinskim pravoslavnim stanovništvom (Džankić, 2013; Vuković, 2015), potvrđuju postojanje specifičnog „crnogorskog identitetskog slučaja“. Stoga je neophodno detaljnije analizirati ove fenomene kako bismo bolje razumeli ne samo društvenu već i političku dinamiku u Crnoj Gori.

Identitetska fluidnost u Crnoj Gori se manifestuje relativno čestim promenama u nacionalnoj (samo)identifikaciji prilikom statističkih popisa. Kako primećuje Vuković, ako se pogledaju popisi stanovništva u dužem vremenskom intervalu (od 1909. do 2011.) uviđa se da istovremeno pri rastu samoidentifikovanih Crnogoraca opada broj deklariranih Srba i obrnuto⁹³ (Vuković, 2015: 127). Vuković uzroke ovog zanimljivog fenomena pronalazi u političkoj i društvenoj dinamici koja je posledica interakcije političkih procesa i etničke i nacionalne rekonfiguracije. Političke promene se reflektuju na nacionalnu identifikaciju i obrnuto gde „različiti rezultati popisa stanovništva odražavaju karakter političkih promena kroz koje je zemlja prošla tokom posmatranog perioda“ (Vuković, 2015: 139). (Grafikon 4.3.2.1)

⁹³ Broj deklariranih Srba je 1921. godine iznosio preko 90%, dok je 1948. godine bio manji od 2%.

Slična situacija se dogodila i s Muslimanima, čiji je broj prema popisu iz 1991. godine u Crnoj Gori iznosio 14,57%, dok je na popisu iz 2011. godine njihov udeo opao na 3,31%, uz istovremeni rast populacije koja se nacionalno izjašnjava kao Bošnjaci. (Grafikon 4.3.2.1)

Grafikon 4.3.2.1: Nacionalna samoidentifikacija (%) u Crnoj Gori u periodu 1948-2011 (Izvor: Uprava za statistiku Crne Gore, dostupno na: <https://www.monstat.org/cg/index.php>)

Nominacijska podjeljenost prema Rastoderu je prvenstveno uzrokovana nedostatkom jedinstvenih nacionalnih, političkih i kulturnih institucija (Rastoder, 2003: 31). Popisi stanovništva iz 2003. i 2011. godine su pokazali *izraženu stabilnost nacionalne nominacije*, gde ne dolazi do značajnijih oscilacija nominacijskih kategorija Bošnjak-Musliman, između poslednja dva popisa.

Prisustvo nominacijskih podela i stabilnost muslimanske nominacije kod određenog broja Bošnjaka u Crnoj Gori, Filandra objašnjava time što su crnogorski Bošnjaci prvo postavili svoje nacionalno pitanje kao demokratsko, a tek potom kao pitanje vlastitog kolektivnog identiteta. On argumentuje ovu tvrdnju snažnim zalaganjem Bošnjaka za građansku, demokratsku i evropsku Crnu Goru (Filandra, 2012: 215). Međutim, kada je na red došla nacionalna renominacija, među Bošnjacima u Crnoj Gori više nego bilo gde na prostoru bivše Jugoslavije, rasprava, o nacionalnom imenu, poprimila je oštra neslaganja kako među intelektualnom javnošću, tako i među „običnim“ ljudima.

Podele oko nacionalnog imena Bošnjak u Crnoj Gori su započete tokom 90-tih godina, da bi se aktualizovale uoči popisa 2003. godine. Tokom tog perioda, među intelektualnom javnošću se kristališu dve grupe intelektualaca koji, kroz svoju argumentaciju, zagovaraju oprečna stajališta po pitanju nacionalnog izjašnjavanja. Jedna grupa bošnjačkih intelektualca okupljena oko „Matice Bošnjaka“ i lista „Almanah“ donosi *Deklaraciju* kojom se pozivaju Bošnjaci u Crnoj Gori da na predstojećem popisu povrate svoje staro tradicionalno ime „koje su prihvatili svi „bivši Muslimani“ sa prostora bivše SFRJ“ (Rastoder, 2004: 213). Radi jasnijeg razumevanja njihove argumentacije, tekst Deklaracije donosimo u celini:

„Muslimani iz svih država - bivših republika SFRJ, već su se opredelili za vraćanje tradicionalnog narodnog imena - Bošnjak. Smatramo da je naziv Bošnjak istorijski utemeljeno i adekvatno ime i za dio ovog naroda koji živi u Crnoj Gori.

Nema ni jednog argumenta koji bi nas imenom odvojio od naroda kojem pripadamo i sa kojim smo vjekovima, pa i u svim bivšim zajedničkim državama, imali isto ime.

Verujemo da Crna Gora ima dovoljno demokratskog kapaciteta da razume i uvaži opredeljenje za reafirmaciju narodnog imena - Bošnjak. To podrazumeva i

obavezu stvaranja političkih i pravnih uslova za njegov adekvatan tretman pri predstojećem popisu stanovništva.

Očekujemo da i crnogorska politička, kulturna i naučna javnost, bez rezervi, prihvati upotrebu naziva Bošnjak. Tim prije što reafirmacija ovog imena, ni na koji način, neće i ne može dovesti u pitanje dokazanu privrženost Bošnjaka Crnoj Gori i njihovu opredeljenost da, zajedno sa svima sa kojima žive, doprinose prosperitetu države Crne Gore - naše zajedničke domovine” (Almanah 23-24, 2003:11).

Ključni argument koji zagovornici povratka bošnjačke nominacije ističu, pored potrebe za unifikacijom nacionalnog imena za sve Bošnjake na prostoru bivše Jugoslavije, odnosi se na neadekvatnost dosadašnjeg termina "Musliman" jer je predstavljao konfesionalnu odrednicu koja se mogla odnositi na sve muslimane različitih nacionalnosti. U prilog tome, kako ističe Rastoder, govori činjenica da je proces renominacije uspešno okončan u skoro svim novonastalim državama bivše Jugoslavije, gde „danas Bošnjaci (islamizirani živalj slovenskog porijekla) žive u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji... jedino u Crnoj Gori taj proces ne samo da nije apsolviran u smislu popisa i jasnog određenja, već, čini mi se da ovde vlada prividna konfuzija, kako kod intelektualne i političke elite, tako i među građanima“ (Rastoder, 2003: 32-33). Pored toga, Rastoder ističe da „autohtonost ne određuje ime, već činjenica o porijeklu“ (Rastoder, 2003: 33) koja je neodvojiva od Crne Gore kao domovine crnogorskih Bošnjaka. Argument da je bošnjaštvo vezano za stanovnika Bosne i Hercegovine ne stoji jer prema Rastoderu, takva bi se analogija mogla primeniti i za druge nacionalne zajednice poput Albanaca, koji su autohtoni u Crnoj Gori, a nikada nisu živeli u Albaniji (Rastoder, 2003: 33-34).

Sa druge strane ključna institucija koja je, prema Rastoderu, doprinela „konfuziji“ je *Matica muslimanska Crne Gore*. Od nje je kao odgovor na bošnjačku *Deklaraciju* usledio *Apel muslimanskom narodu Crne Gore za očuvanje nacionalnog identiteta i imena*. U *Apelu* se na početku konstatuje da nikada u istoriji nije bio tako ugrožen nacionalni i kulturni identitet muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori kao sada, jer je na delu asimilatorska velikodržavna i nacionalistička bošnjačka politika. Prema autorima *Apela*, cilj takve politike je da se šire nacionalne granice Bosne i Hercegovine, da se stvori zaseban Bošnjački entitet nalik Republici Srpskoj u Bosni i Hercegovini, gde bi Sarajevo bilo politički, kulturni, nacionalni i duhovni centar svih muslimana na Balkanu. Prema potpisnicima *Apela*, ova politika je istovremeno antimuslimanska i anticrnogorska, „jer se entitetom bošnjačkog Sandžaka zahvata više od trećine teritorije i stanovništva Crne Gore“ (Rastoder, 2004: 223). U *Apelu* se ističe, pored napada na bošnjačku Deklaraciju i njene članove, da je muslimanski narod u Crnoj Gori autohtona populacija, nastala islamizacijom domaćeg hrišćanskog stanovništva, koje sa Bosancima, sem islamske vere, nema mnogo toga zajedničkog. Osobenost i posebnost muslimanskog naroda u Crnoj Gori autori *Apela* definišu na sledeći način:

„Specifičnost muslimanske nacije je u tome što je jedinstvena pojava u evropskoj istoriji da jedan narod nastane u samom punom etničkom i nacionalnom biću na osnovu tzv. Religijske inicijacije, jer su tada svi drugi narodi Evrope, pa time i Balkana, prilikom vođenja oslobodilačkih ratova donosili i svoje oslobodilačke nacionalne programe, jer su imali svoju nacionalnu teritoriju na kojoj su formirali nacionalne države, dok Muslimani to nijesu uradili, jer nijesu imali jedinstvenu teritoriju na kojoj bi formirali nacionalnu državu na osnovu nacionalnog programa.

Zato od završetka Prvog svjetskog rata pa sve do današnjih dana odrednica Musliman ima dva značenja. Jedna reč označava pripadnika islama, islamske veroispovesti, konfesije, sinonim je reč muhamedanac i piše se malim početnim slovom te ima istu pravopisnu važnost kao i reč hrišćanin, pravoslavac, katolik, Jevrej itd.

Druga reč označava pripadnika južnoslovenskog naroda ove konfesije nastalog uglavnom od islamiziranog stanovništva. Muslimani su južnoslovenski

narod etnički srodni Crnogorcima, Srbima, Hrvatima. Dakle označava etničku pripadnost, narod, narodnost, naciju, nacionalnost i tada se uvek piše sa velikim slovom te time ima istu pravopisnu vrednost i status kao i reč Crnogorac, Srbin, Hrvat itd. Prema tome i ateista, a ne samo vernik islama može biti Musliman“ (Rastoder, 2004: 224).

U *Apelu* se dalje konstatuje da je raspadom Jugoslavije jedinstveni muslimanski narod nastavio da egzistira u više samostalnih država, i da je renominacijom Muslimana u Bošnjake u Bosni i Hercegovini načinjen „presedan nepoznat u istoriji“ (Rastoder, 2004: 224). Kao najveću opasnost potpisnici *Apela* vide u pokušaju da se nametne „Bosna za maticu državu, a bošnjački jezik za maternji kao i bosansko državljanstvo“ (Rastoder, 2004: 224). U tom slučaju će, prema mišljenju potpisnika *Apela*, Muslimani koji prihvate bošnjaštvo, izgubiti svoju autohtonost, sopstvenu nacionalnost i kulturni identitet.

Kao odgovor na stavove *Matice muslimanske* Rastoder, napominje da se pokušaj „pravljenja“ dva naroda od jednog može „izbeći postizanjem konsenzusa oko toga da se radi o jednom narodu koji se samoimenovao različitim imenima“ (Rastoder, 2004: 217). Ipak, rezultati popisa 2003. godine su potvrdili prisutnost podela po pitanju nacionalnog imena. Rastoder, konstatuje da je posledica polarizovanosti u nacionalnoj nominaciji dovela do demografskog „pada“ Bošnjaka u svim opštinama u Crnoj Gori,⁹⁴ zapažajući da su u pojedinim sredinama zahvaljujući delovanju *Matice muslimanske*, određen broj Bošnjaka izjasnilo u nacionalnom smislu kao Crnogorci (Rastoder, 2004: 215). Dimitrovova ocenjuje da obe strane, projektujući sopstvenu ideologiju „traže istorijske dokaze da dokažu da je Musliman ili Bošnjak, pravi naziv za muslimansko-bošnjačku naciju“ (Dimitrovova, 2011: 105-106).

Nominacijske podele, prema Rastoderu, su imale odjeka i među političkim akterima, iako nije postojala jasna linija koja je delila političke aktere isključivo za jednu stranu. Prema ovom autoru, ni u jednoj političkoj partiji koja pledira na bošnjačke glasove nije „postojao usaglašen partijski stav oko ovog pitanja“ (Rastoder, 2004: 217), pa samim tim nijedan partija nije aktivno učestvovala u agitaciji prilikom popisa (Rastoder, 2004: 219). Rastoder naglašava da je značajan broj istaknutih funkcionera DPS potpisalo Deklaraciju (odlučilo se za bošnjačku nominaciju) i istovremeno se ne mali broj partijskih aktivista DPS-a sa druge strane, izjasnilo kao Musliman ili Crnogorac, posebno u opštinama gde su bili u manjini.

Nominacijska podeljenost i fluidnost kod crnogorskih Bošnjaka (kao i Srba i Crnogoraca) ukazuje da nacionalni identitet nije statična kategorija. Promenljivost nacionalnog (ili nominacijskog) identiteta je uslovljena brojnim društvenim, političkim i istorijskim okolnostima, gde se nacionalni identitet „različito razvija u različitim kontekstima“ (Dimitrovova, 2001:106).

Sumirajući rezultate analize institucionalnog dizajna u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, uvideli smo postojanje uticaja na partijske sisteme, dinamiku partijske kompeticije kao i na prirodu i dinamiku partijske kompeticije među Bošnjacima.

Institucionalni okvir u Bosni i Hercegovini (BiH) predstavlja refleksiju etno-religijske strukture društva. Ovako „skrojen“ institucionalni okvir na međuetničkom nivou podstiče „centrifugalne sile“ produbljujući horizontalne, etničke rasece, dok na nivou etničkih segmenata stimuliše „centripetalne sile“ koje dovode do pojačane unutaretničke homogenizacije, doprinoseći smanjenju vertikalnih, unutaretničkih raseca. Institucionalni dizajn ne predstavlja samo refleksiju etničkih raseca u Bosni i Hercegovini, već on dugoročno „cementira“ te rasece, ne ostavljajući mogućnost u perspektivi za njeno prevazilaženje i uspostavljanje jedinstvene političke zajednice. Kao posledica toga u Bosni i Hercegovini egzistiraju tri partijska podsistema etničkih segmenata (plus multietnički), gde se partijska kompeticija odigrava isključivo unutar njih, destimulišući prekoetničko (*accros ethnics*) glasanje.

⁹⁴ Najveće smanjene broja Bošnjaka je zabeleženo u Baru (-5,18%) i zatim Pljevljima (-3,75%)

Za razliku od Bosne i Hercegovine gde su Bošnjaci jedan od tri konstitutivna naroda i predstavljaju većinsku nacionalnu zajednicu, u Srbiji Bošnjaci imaju status nacionalne manjine i demografski su malobrojan nacionalna zajednica, što umnogome određuje prirodu političkog delovanja. Ustavno-pravni položaj, zakonska regulativa manjinskih prava, izborni sistem, brojnost, kao i teritorijalna koncentrisanost umnogome određuje i unutaretničku političku kompeticiju. Kao pozitivne implikacije redizajniranja institucionalnog okvira, nakon 2000-te godine, javlja se veći nivo društvene participacije, afirmacije manjinskih prava, formiranje kulturne autonomije i sveukupne integrisanosti etničkih zajednica, kao i pojačana politička dinamika unutar manjinskih zajednica. U slučaju bošnjačkog segmenta, veći nivo integracije i akomodacije je doprineo smanjenju podrške radikalnim (autonomaškim) zahtevima, napuštanju ekstremnih strategija političkog delovanja i u konačnici do smanjenja horizontalnih rascepa na osi: centralizovana vlast-autonomija Sandžaka (centar-periferija), Srbi- Bošnjaci (etnički rascep). Smanjeni intenzitet horizontalnih rascepa, doprineo je odustajanju od radikalnih političkih strategija kod manjinskih partija što je doprinelo padu unutaretničkih podela. Iako su mere afirmacije i lakša izborna pravila dovele do povećane partijske fragmentacije unutar bošnjačkog segmenta, efekat i dometi novoosnovanih političkih aktera su bili ograničeni. Nove političke partije koje su se povremeno pojavljivale unutar bošnjačkog segmenta, nisu uspele da naruše uspostavljeni dvopartijski podsistem u kojem su, u prvoj deceniji nakon demokratskih promena, dominirale Stranka demokratske akcije i Sandžačka demokratska partija. Na pojavu treće relevantne bošnjačke partije muftije Zukorlića, su mnogo više uticale kontekstualne okolnosti nego institucionalni dizajn. Drugim rečima, institucionalna rešenja su se pokazala kao nedovoljan elementa podsticaja za stvaranje relevantnih političkih aktera unutar bošnjačkog segmenta.

U Crnoj Gori, institucionalno redizajniranje, posebno u pogledu zaštite i političkih prava nacionalnih manjina, je zavisilo prevashodno od kontekstualnih okolnosti i kritičnih momenta. Davanje većih političkih prava manjinskim zajednicama često je bio rezultat preventivnih mera ili nagrade od strane vladajuće nomenklature kojima je ostvarivanja političkog cilja u tom trenutku predstavljao imperativ. Rascepi koji su se otvarali na relaciji Podgorica- Beograd, generisali su etničke rasepe na osi Crnogorci-Srbi, što se reflektovalo na konformizaciju ostalih manjinskih zajednica, što je podrazumevalo i redizajniranje institucionalnog okvira. Od raskola u Demokratskoj partiji socijalista, vladajuća elita je strpljivo gradila poverenje sa manjinskim zajednicama, postepeno stvarajući i institucionalni okvir multietničke zajednice, gde se nacionalne manjine osećaju integrisano i akomodirano. Tome je snažno doprinosila permanentna participacija u izvršnoj vlasti albanskih i bošnjačkih partija. Visok nivo integrisanosti i akomodiranosti je imao i efekat na identitetsko-nominacijsku podeljenost među Bošnjacima u Crnoj Gori, pojačavajući efekat pripadnosti crnogorskoj političkoj zajednici, reafirmišući istorijske narative o zajedničkom poreklu, istovremeno slabeći institucionalnu i političku povezanost sa Bošnjacima kako u Srbiji, tako i u Bosni i Hercegovini. S toga nije pogrešno promišljati, bar kada su u pitanju Bošnjaci, na način da je crnogorska integralistička politika, kao i institucionalni okvir koji je tome pogodio, stvorila kod dela te zajednice osećaj da nisu pripadnici šireg bošnjačkog korpusa u političkom, a donekle i u identitetskom smislu.

5. VREDNOSNO-IDEOLOŠKA KLASIFIKACIJA RELEVANTNIH POLITIČKIH PARTIJA BOŠNJAČKOG SEGMENTA U BOSNI I HERCEGOVINI, SRBIJI I CRNOJ GORI

Jedno od centralnih pitanja koje se postavlja u ovoj disertaciji jeste: Da li se društveni rascepi unutar bošnjačkog segmenta u analiziranim državama operacionalizuju kroz partijske preferencije, odnosno da li političke podele i preferencije zavise od razlika u socio-demografskim karakteristikama i vrednosnim orijentacijama birača? Pre odgovora na ovo pitanje, neophodno je analizirati partijske programe i delovanje političkih partija, kako bismo izvršili klasifikaciju i pozicioniranje na vrednosno-ideološkoj skali relevantnih partija za koje glasaju Bošnjaci. U državama gde to bude potrebno, relevantne partije ćemo grupisati u partijske blokove, što će nam omogućiti da na jednostavniji način ustanovimo vezu između vrednosnih orijentacija i političkih preferencija ispitanika

5.1. Vrednosno-ideološka klasifikacija relevantnih partija bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini su, pre rata, tri najveće etničke zajednice, bile teritorijalno disperzirane, da bi nakon ratnog sukoba došlo do izrazite etničke homogenizacije teritorija. Bošnjaci i Hrvati su teritorijalno koncentrisani u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH), dok su Srbi koncentrisani u Republici Srpskoj (RS). Politički život, a naročito partijska kompeticija se, nakon uspostavljanja mira, uglavnom odvija unutar etničkih segmenta, na prostoru gde su nacionalne zajednice teritorijalno koncentrisane.

Imajući ovo u vidu, a s obzirom da je predmet našeg istraživanja bošnjački segment, kao indikator relevantnosti političkih partija bošnjačkog segmenta tretiraćemo broj osvojenih glasova i dobijenih mandata u *Predstavničkom domu parlamentarne Skupštine Bosne i Hercegovine* i *Predstavničkom domu parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine*. Kao optimalan period za određivanje relevantnosti političkih partija opredelili smo se za izbore održane 2010., 2014. i 2018. godine koji su prethodili našem empirijskom istraživanju. Treba napomenuti da su poslednji opšti izbori u Bosni i Hercegovini održani 2022. godine, ali oni izlaze iz vremenskog okvira našeg istraživanja, pa s toga nismo analizirali rezultate tih izbora. Smatramo da je analiza izbornih uspeha na parlamentarnim izborima na državnom nivou i nivou Federacije BiH, kroz tri izborna ciklusa, dovoljan pokazatelj uticaja koje partije imaju u biračkom telu.

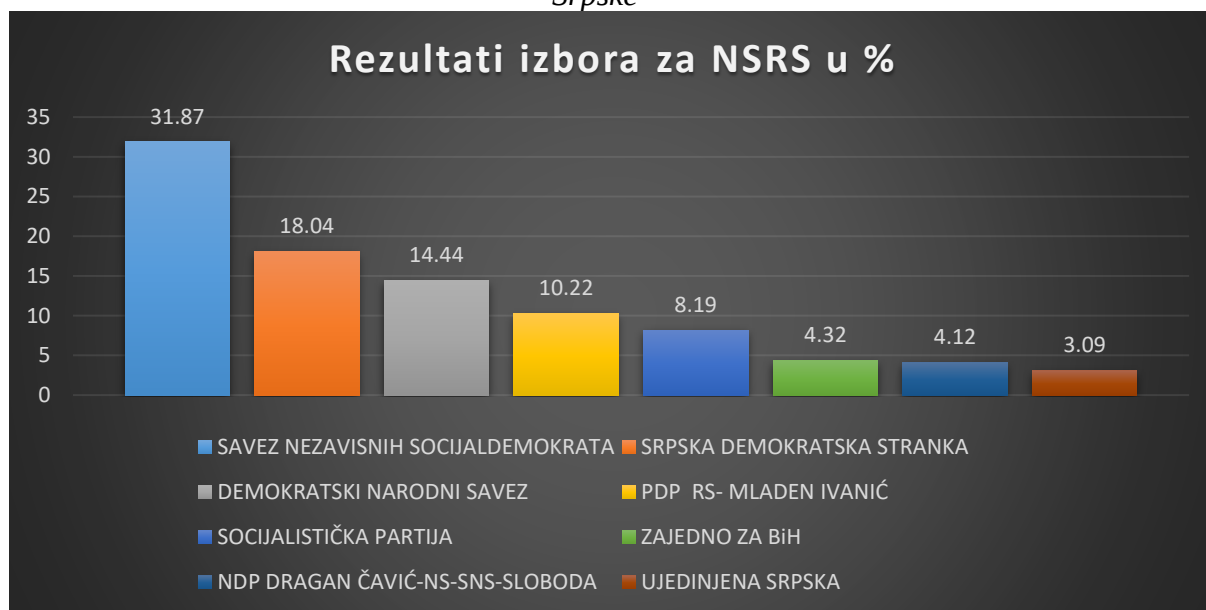
Uzimajući u obzir da institucionalni i kontekstualni faktori utiču na to da se za glasove Bošnjaka takmiče, kako monoetničke (bošnjačke) tako i multietničke i građanske partije u Bosni i Hercegovini, u prvom delu ovog odeljaka najpre ćemo izvršiti klasifikaciju partija, prema ovim kriterijumima, svrstavajući ih u etničke (bošnjačke), multietničke ili neetničke (građanske). Nakon toga, za svaku pojedinačnu partiju će biti određeno kojem političkom spektru pripada na osnovu definisanih indikatora. Na kraju, klasifikovane partije će biti grupisane u *partijske porodice* (blokove) radi lakše operacionalizacije našeg predmeta istraživanja.

5.1.1. Partijski sistem u Bosni i Hercegovini

Kao što je već pomenuto, partijski sistem u BiH je segmentirani višestranački sistem zasnovan na etnopolitičkim podsistemima (bošnjačkom, srpskom, hrvatskom i multietničkom), gde su usled dubokih rascepa podsistemi zatvoreni, osim bošnjačkog koji se delimično preklapa sa multietničkim podsistemom (Kapidžić, 2017: 20). Na osnovu rezultata nekoliko izbornih ciklusa, a usled predominacije bošnjačke glasačke baze unutar multietničkog podsistema, može se opravdano tvrditi da većina multietničkih partija zapravo pripadaju bošnjačkom segmentu partijskog sistema. To svakako ne znači da za multietničke i građanske partije u BiH ne glasaju i ostali narodi, već ukazuje da u strukturi glasača, dominiraju glasovi iz bošnjačkog segmenta. Podudaranje, ili preciznije rečeno preklapanje bošnjačkog i multietničkog partijskog podsistema je najuočljivije kroz izborne rezultate bošnjačkih i multietničkih partija na prostoru gde su teritorijalno koncentrisana druga dva konstitutivna naroda, Srbi i Hrvati. Kao ilustracija mogu se uzeti rezultati izbora 2018. godine za Narodnu Skupštinu Republike Srpske (NSRS) koji jasno

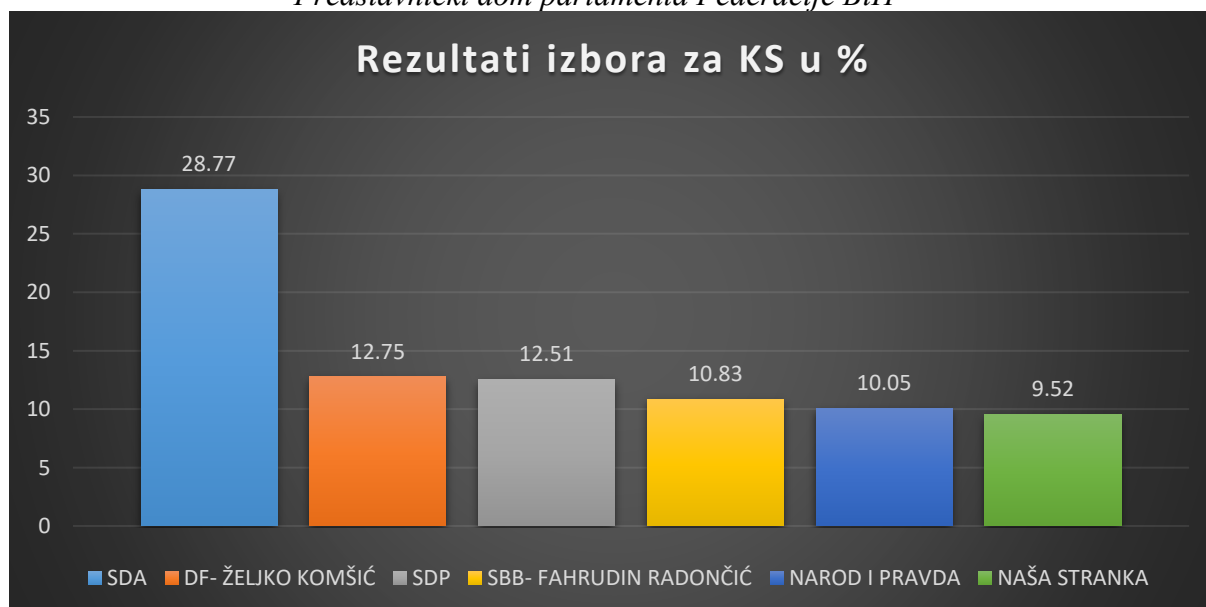
ukazuju da su, ako izuzmemo bošnjačku koaliciju Zajedno za BiH (SDA, Stranka za BiH i BPS), mandate osvojile samo partije sa srpskim predznakom. (Grafikon 5.1.1.1) Rezultati izbora iz 2018. godine ukazuju, da i pored toga što imaju partijsku infrastrukturu i redovno učestvuju na izborima u Republici Srpskoj, multietničke partije u BiH, poput Socijaldemokratske partije, ne ostvaruju zapažen rezultat.

Grafikon 5.1.1.1: Rezultati izbora 2018. godine u % za Narodnu Skupštinu Republike Srpske

Sa druge strane u sredinama koje dominantno naseljavaju Bošnjaci, političku podršku dobijaju kako bošnjačke tako i multietničke partije. Kao ilustrativan primer navešćemo rezultate izbora u izbornoj jedinici broj 7, koja pokriva područje Kantona Sarajevo (KS). Izborni rezultati ukazuju da je raspored snaga maltene podeljen između monoetničkih partija, poput Stranke demokratske akcije (SDA) i Narod i Pravda (NiP) i multietničkih partija, Socijaldemokratske partije (SDP) i Demokratske Fronte (DF) i Naše stranka (NS). (Grafikon 5.1.1.2)

Grafikon 5.1.1.2: Rezultati izbora 2018. godine u % u izbornoj jedinici 7 (kanton Sarajevo) za Predstavnički dom parlamenta Federacije BiH

Kako bismo dodatno testirali pretpostavku da se preklapaju bošnjački i multietnički partijski podsistem, odnosno da se unutar bošnjačkog segmenta u BiH takmiče kako monoetničke tako i multietničke partije, neophodno je izvršiti klasifikaciju relevantnih političkih partija unutar bošnjačkog segmenta prema etničkim i multietničkim kriterijumima.

Uobičajena definicija etničkih partija implicira da one zastupaju i artikulišu interese određenih etničkih grupa. Međutim, postavlja se pitanja na osnovu kojih pokazatelja to možemo da utvrdimo? Van Kot (*Van Cott*) etničke partije prepoznaje kroz partijsko rukovodstvo koje ne pripada dominantnoj etničkoj grupi u državi, ali i na osnovu partijskog programa koji u svojoj okosnici sadrži zahteve etničke ili kulturne prirode (Cott, Lee, 2005: 3 prema Chandra, 2011: 156). Mozafar i Skerit (Mozaffar, Scarrit, 2000) definišu etničke stranke na osnovu glasačke podrške koju dobijaju od „jedne strane nacionalnog dihotomnog rasepa“ (Chandra, 2011: 156). Nacionalnost biračke baze, prema Čandri je, značajan indikator, ali ne i isključivi kriterijum, pri definisanju etničkih partija (Chandra, 2011, 155). Ova autorka naglašava da i u slučaju da imamo jedinstvenu definiciju etničkih partija, ne možemo konstruisati „univerzalno ispravne pokazatelje koji daju ispravnu klasifikaciju etničkih partija“ (Chandra, 2011: 153), već se moraju prilagoditi konkretnom kontekstu. Čandra naglašava važnost tri ključna aspekta pri određivanju neke partije kao etničke: *posebnost* - što podrazumeva isključivanje nekih kategorija na implicitan ili eksplicitan način; *centralnost*- zagovaranje interesa određene etničke grupe je centralno a ne periferno pitanje; *temporalnost* – koja se uzima u obzir pri definisanju etničkih stranaka, jer je to promenljiva kategorija i zavisi od vremenskog okvira u kojem deluje (Chandra, 2011: 155). Pod posebnosti se može podrazumevati i *nacionalna/etnička ekskluzivnost* u reprezentativnosti, koja je u suprotnosti sa nacionalnom inkluzivnošću koja je svojstvena multietničkim ili neetničkim partijama.

Nasuprot etničkim partijama nalaze se multietničke i neetničke partije, među kojima Čandra pravi distinkciju. Multietničke partije, prema ovoj autorki, su one koje zastupaju interese svih značajnijih etničkih grupa u društvu, ne isključujući ni jednu, dok su neetničke partije one koje „ne zagovaraju interese nijedne etničke kategorije“ (Chandra, 2011: 155). Pri definisanju multietničkih partija, Mozafar i Skerit koriste iste indikatore kao i u slučaju etničkih stranaka, gde prema njima multietničke stranke uspevaju da mobilisu više od jedne etničke grupe (Chandra, 2011: 156). Međutim, Čandra dobro primećuje da razliku između etničkih i multietničkih stranaka ne predstavlja mogućnost mobilizacije više različitih etničkih grupa, jer, prema Horovicu, to mogu da čine i jedne i druge (Horowitz, 1985: 299 prema Chandra, 2011: 157). Prema Čandri ključni indikator diferenciranja etničkih i multietničkih partija je *implicitno ili eksplicitno isključenje* (izopštenje) određenih etničkih grupa pri političkom zagovaranju od strane etničkih partija, dok kod multietničkih partija ne dolazi do isključivanja nijedne etničke grupe (Chandra, 2011: 157).

Čandra navodi osam indikatora koji omogućavaju identifikaciju etničkih političkih partija u konkretnom društvenom i političkom kontekstu. Ti indikatori uključuju naziv političke partije, eksplicitno zalaganje za određenu kategoriju tokom predizborne kampanje, pitanja za koja se zalaže u svojoj eksplicitnoj poruci, implicitne poruke kampanje, grupe koje podržavaju partiju, sastav glasačkog tela stranke, sastav partijskog rukovodstva, i arena u kojoj se partija takmiči (Chandra, 2011: 157).

Na osnovu ovog modela, koristeći sedam od osam indikatora, izvršili smo klasifikaciju političkih partija za koje glasaju Bošnjaci u Bosni i Hercegovini. U skladu sa odabranim indikatorima, kao **monoetničke partije bošnjačkog segmenta** u Bosni i Hercegovini možemo identifikovati Stranku demokratske akcije (SDA), Savez za bolju budućnost (SBB) i Narod i Pravda (NiP). Sa druge strane u **blok multietničkih partija** spadaju Socijaldemokratska partija (SDP), Demokratska fronta (DF) i Naša stranka (NS). (Tabela 5.1.1.1) Sve pobrojane partije ispunjavaju kriterijume relevantnosti (detaljnije u nastavku rada) i pripadaju bošnjačkom partijskom podsistemu.

Tabela 5.1.1.1: Klasifikacija prema etnicitetu relevantnih stranka u Bosni i Hercegovini

	SDA	SDP BiH	DF	SBB BiH	NS	NiP
Naziv stranke	neetnička	neetnička	neetnička	Neetnička	neetnička	Neetnička
Zalaganje za određenu etničku grupu	Eksplicitno zalaganje za jednu etničku grupu	multietnička	multietnička	Implicitno zalaganje za jednu etničku grupu	multietnička	Multietnička
Pitanja za koja se eksplicitno zalaže	Eksplicitno se zalaže za etnička pitanja	Eksplicitno se zalaže za multietnička pitanja	Eksplicitno se zalaže za multietnička pitanja	Implicitno zalaganje za etnička pitanja	Eksplicitno se zalaže za multietnička pitanja	Implicitno se zalaže za etnička pitanja
Implicitne poruke	da	ne	da	da	Ne	Da
Struktura glasača	monoetnička	multietnička	multietnička	monoetnička	multietnička	monoetnička
Struktura rukovodstva	monoetnička	multietnička	multietnička	monoetnička	multietnička	monoetnička
Arena u kojoj se stranka takmiči	monoetnička Nivo BiH	multietnička Nivo BiH	multietnička Nivo Federacija BiH	monoetnička Nivo Federacija BiH	multietnička Nivo Federacija BiH	monoetnička Nivo Federacije BiH

Kao ilustraciju ove klasifikacije navešćemo primer **Stranke demokratske akcije (SDA)**, najstarije i dugi niz godina najuticajnije političke partije u Bosni i Hercegovini. Iako, usled zakonskih ograničenja koja su važila prilikom osnivanja, u svom nazivu nema eksplicitno pominjanje jedne etničke kategorije, SDA prema ostalim indikatorima se može tretirati kao etnička, bošnjačka partija. U aktuelnoj *Programskoj deklaraciji*, i pored toga što se pominje privrženost za očuvanje multietničkog karaktera Bosne i Hercegovine i poziva na ravnopravnost naroda u BiH, SDA će, kako navode, raditi na „afirmaciji tradicije, kulture i identiteta Bošnjak“ (Program SDA, 2019: I) zaštititi prava, nacionalnih i svih drugih interesa Bošnjaka u drugim državama regiona (Program SDA, 2019: III). Osim toga, u programu se konstatuje da su retrogradne političke snage pojačale propagandu protiv Bošnjaka (Program SDA, 2019: III) i da će se SDA suprotstaviti prisutnim tendencijama da se Bošnjaci isključe iz rukovodećih struktura pravosudnih institucija (Program SDA, 2019: XIV) što ih nedvosmisleno svrstava u partije koje zagovaraju interese jedne etničke zajednice. U svojim javnim nastupima, intervjuima i izjavama, rukovodstvo favorizuje jednu (bošnjačku) etničku grupu i to, pored zalaganja za celovitost Bosne i Hercegovine, predstavlja centralni aspekt političkog delovanja SDA. Osim toga, na simboličkom planu, imidž Stranke demokratske akcije - zastave, boje, bliskost sa verskim velikodostojnicima, praktikovanje verskih obreda od strane rukovodstva ukazuju da je u pitanju bošnjačka stranka koja ima veoma izražen religijski senzibilitet. U okolnostima kada je poželjna politička korektnost, eksplicitne poruke zalaganja isključivo za jednu etničku grupu je veoma retko, a još ređe je eksplicitno isključivanja nekih etničkih grupa kroz svoje političko delovanje i narativ. Međutim, važno je napomenuti da prema Čandri (2011), jedan od važnih indikatora je isključenost određenih kategorija, što je slučaj sa SDA, budući da isključuje srpski i hrvatski segment iz političko-programskog i simboličkog narativa.

Prilikom definisanja etničkih partija Čandra smatra važnim indikatorom i *implicitne poruke* (2011: 161) koje je potrebno dekodirati, a koje u sebi mogu da sadrže zastupanje partikularnih interesa pojedinih etničkih grupa. Primer koji ilustruje ovo je posebno indikativan: SDA deklarativno prihvata postojeći konstitutivni okvir dejtonske BiH i konstitutivnost sva tri naroda, ali se protivi promeni izbornog zakona koji bi omogućio izbor autentičnog predstavnika hrvatskog naroda u Predsedništvu BiH. Kodirane ili implicitne poruke koje mogu ukazati na stvarni karakter

partije mogu se videti *i kroz arenu u kojoj deluje partija* (Chandra, 2011: 162). Ovo obuhvata identitetske karakteristike glasača kojima se partija obraća, kao i geografski prostor ili teritoriju (regiju, pokrajinu, deo države) na kojem deluje i takmiči se. Stranka demokratske akcije kroz svoje političke poruke, dominantno se obraća jednoj (bošnjačkoj) grupi glasača i bori se prvenstveno za njihove glasove, pa s pravom možemo konstatovati da se njena kompeticija odvija u *etničkoj areni*. I pored deklarativnih zalaganja za celovitost i nedeljivost BiH, na primeru SDA jasno se uviđa da je njena partijska infrastruktura skoro isključivo koncentrisana u Federaciji BiH, tačnije u delovima Federacije BiH gde su teritorijalno koncentrisani Bošnjaci. Iako ima svoje partijske odbore u pojedinim mestima Republike Srpske u kojima žive Bošnjaci, kao što su Banjaluka i Srebrenica, većina njihovih stranačkih aktivnosti i dalje je usmerena na područja gde su Bošnjaci u većini.

Jedan od ključnih pokazatelja monoetničkog karaktera partija jeste etnički sastav glasačke baze, gde većina glasova dolazi iz jedne etničke grupe. Čandra razlikuje nominalno deklarisanu pripadnike određene etničke grupe od samodeklarisanih pripadnika iste. Međutim, još važnije od ovih nijansi u određivanju etničkih partija, kako primećuje Čandra, pozivajući se na stanovišta Horovica (Horowitz, 1985) i Mozafara i Skerita (2000), jeste struktura glasača koja nije ograničena na određenu etničku kategoriju (Chandra, 2011: 164). Analizirajući izborne rezultate u sredinama gde dominantno žive Bošnjaci, SDA se nedvosmisleno smatra etničkom strankom.

Sastav rukovodstva stranke, kako u partijskom vrhu, tako i na lokalnom nivou, je jedan od važnih indikatora za određivanje etničkog karaktera stranaka. Čandra upozorava da to ne mora uvek da implicira, naročito liderska pozicija, već se posmatra onaj deo rukovodstva koji donosi strateške odluke na nacionalnom nivou (Chandra, 2011: 165). Ovde dolazi do izražaja samodeklarisani ili nominalni identitet, tj. da li lideri i najuže rukovodstvo eksplicitno ili implicitno sebe svrstava u određenu etničku kategoriju. Na osnovu toga, SDA nesumnjivo pripada bošnjačkim partijama, jer i lider i najuže rukovodstvo otvoreno ističu svoj nacionalni identitet.

Kao najznačajnija multietnička partija u Bosni i Hercegovini, smatra se **Socijaldemokratska partija BiH (SDP)**. U svojim Statutu SDP ističe da je „jedinstvena politička multietnička prograđanska organizacija socijaldemokratske leve programske orijentacije, slobodnih, ravnopravnih i odgovornih članova“ (Statut SDP, 2015: član 3), naglašavajući neprekinuti kontinuitet sa Socijaldemokratskom strankom BiH iz 1909 i Savezom komunista Bosne i Hercegovine. Svoj multietnički karakter potvrđuje kroz svoje programske ciljeve, ističući da se SDP zalaže za izgradnju BiH kao demokratske države ravnopravnih građana i naroda, Bošnjaka, Hrvata i Srba uz ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti građana i njihovih kolektiviteta, afirmišući ideje antifašizma i izgradnju multikonfesionalne sekularne države (Program SDP, 2015). Svoj multietnički karakter SDP, osim programskih načela, opravdava i sastavom rukovodstva, u kojem su zastupljene sve etničke zajednice u Bosni i Hercegovini, počev od sastava Predsedništva SDP-a do članova glavnog odbora, gde se osim nacionalne, vodilo računa i o teritorijalnoj zastupljenosti. Kada su u pitanju *implicitne poruke* (Chandra, 2011: 161) one se kroz deklarativno zalaganje ne mogu svrstati u zagovaranje partikularnih interesa jedne nacionalne zajednice. Međutim, imajući u vidu veoma dubok etnički rasep u Bosni i Hercegovini, koji fragmentiše (ili polarizuje) društvo, zatvarajući ga u etničke okvire, ne ostavljajući previše prostora za ideje građanske i multietničke države, politika SDP-a često se percipira u javnosti kao politika koja favorizuje jednu od strana, uglavnom bošnjačku. Primer za to je SDP-ovo snažno zalaganje za očuvanje celovitosti Bosne i Hercegovine i jačanje državnih institucija, koje je u suprotnosti sa stajalištima stranaka srpskog i hrvatskog segmenta, koji zagovaraju, ili stvaranje trećeg (hrvatskog) entiteta ili jačanje entitetskih nadležnosti (Republike Srpske), pa čak i secesije. Imajući u vidu istovetnost stavova po ovom pitanju između etničkih (bošnjačkih) partija i većine multietničkih stranaka, ne treba da čudi što se SDP u javnosti često „definira kao levo krilo bošnjačke SDA“ (DW, 2022). I ako je ova ocena proizvoljna i u suštini pogrešna, ovakvom utisku idu na ruku podudarni stavovi sa monoetničkim partijama oko ključnih državnih i nacionalnih pitanja kao i sama etnička struktura glasača SDP-a.

Socijaldemokratska partija kao multietnička stranka je mrežu svojih lokalnih odbora raširila širom BiH, ali izborni rezultati pokazuju da je *arena u kojoj deluje* SDP svedena na nivo jednog dela Federacije BiH, što je posledica izostanka podrške u sredinama sa srpskom i hrvatskom

većinom. Pojedini komentatori bosanskohercegovačkih političkih prilika, smatraju da je SDP nakon izbora Željka Komšića kao člana Predsedništva BiH iz reda hrvatskog naroda zahvaljujući bošnjačkim glasovima, doprineo pojačavanju percepcije SDP kao bošnjačke stranke, naročito u sredinama sa hrvatskom većinom (DW, 2022). Biračka baza ali i partijska kompeticija, nesumnjivo ovu partiju svrstava u bošnjački partijski podsistem, jer njeni glavni politički oponenti nisu socijaldemokratske partije sa srpskim i hrvatskim prefiksom, već monoetničke bošnjačke stranke. S obzirom na to da SDP najveću podršku ima u većim urbanim sredinama u Federaciji BiH s bošnjačkom većinom, pretpostavka je da pripadnici srpskog i hrvatskog naroda u tim sredinama predstavljaju potencijalne glasače kako za SDP, tako i za druge multietničke partije.

5.1.2. Relevantne partije bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini

U prethodnom odeljku je prikazano na koji način etničke i multietničke partije pripadaju prevashodno bošnjačkom partijskom segmentu. U nastavku ovog poglavlja daćemo pregled relevantnih partija bošnjačkog segmenta.

Kao ključne kriterijume relevantnosti političkih partija, uzećemo broj osvojenih mandata na parlamentarnim izborima, kako na državnom nivou, tako i na nivou Federacije BiH, za tri izborna ciklusa. Kao relevantne partije tretiraćemo i partije koje su se pojavile u poslednjih nekoliko godina, uglavnom usled fragmentacije već postojećih partija, koje, iako nisu imale priliku da se legitimizuju na opštim izborima, pokazuju ozbiljan potencijal.

Na izborima 2010. godine, najbolji izborni rezultat unutar bošnjačkog partijskog podsistema zauzima Socijaldemokratska partija BiH (SDP) osvojivši 26,07 % glasova, a zatim Stranka demokratske akcije (SDA) sa osvojenih 19,4 % glasova koja je, na tim izborima, pretrpela ozbiljan poraz. Izbori 2010. godine su iznedrili novu političku snagu – Savez za bolju budućnost (SBB) na čelu sa Fahrudinom Radončićem koja osvaja 12,16 %, dok loš izborni rezultat beleži Stranka za BiH osvojivši 7,25 % glasova za Predstavnički dom parlamentarne Skupštine BiH. Slične izborne rezultate su partije ostvarile i na parlamentarnim izborima za Predstavnički dom parlamenta Federacije BiH. (Tabela 5.1.2.1)

Tabela 5.1.2.1: Parlamentarni izbori u BiH 2010., 2014., 2018 godine, za Predstavnički dom parlamentarne Skupštine BiH (Federacija BiH) i Predstavnički dom parlamenta Federacije BiH

	Predstavnički dom parlamentarne Skupštine BiH (Federacija BiH)				Predstavnički dom parlamentu Federacije BiH		
	Naziv stranke	Broj glasova	%	Mandati	Broj glasova	%	Mandati
Parlamentarni izbori 2010.	SDP- SOCIJALDEMOKRATSKA PARTIJA BIH	266023	26,07	8	251053	24,53	28
	SDA-STRANKA DEMOKRATSKE AKCIJE	197922	19,40	7	206926	20,22	23
	SAVEZ ZA BOLJU BUDUĆNOST BIH - SBB BIH FAHRUDIN RADONČIĆ	124114	12,16	4	121697	11,89	13
	HDZ BIH - HRVATSKA DEMOKRATSKA ZAJEDNICA BOSNE I HERCEGOVINE	112115	10,99	3	108943	10,64	12
	STRANKA ZA BOSNU I HERCEGOVINU	74004	7,25	2	78086	7,63	9
	HRVATSKA KOALICIJA HDZ 1990 - HSP BIH	49549	4,86	2	47941	4,68	5
	NARODNA STRANKA RADOM ZA BOLJITAK	49050	4,81	1	48286	4,72	5

Parlamentarni izbori 2014.	SDA - STRANKA DEMOKRATSKE AKCIJE	274057	27,87	9	275728	27,79	29
	DEMOKRATSKA FRONTA-ŽELJKO KOMŠIĆ	150767	15,33	5	128058	12,90	14
	SBB - FAHRUDIN RADONČIĆ	142003	14,44	4	145946	14,71	16
	HDZ BIH, HSS, HKDU BIH, HSP DR. ANTE STARČEVIĆ, HSP HERCEG-BOSNE	119468	12,15	4	118375	11,93	12
	SDP- SOCIJALDEMOKRATSKA PARTIJA BIH	92906	9,45	3	100626	10,14	12
	HDZ 1990 HRVATSKA DEMOKRATSKA ZAJEDNICA	40113	4,08	1	40125	4,04	4
	BPS-SEFER HALILOVIĆ	35866	3,65	1	36873	3,72	4
	STRANKA ZA BOSNU I HERCEGOVINU				32790	3,30	3
	SDA - STRANKA DEMOKRATSKE AKCIJE	252.058	25,48	8	252.817	25,25	27
Parlamentarni izbori 2018.	DEMOKRATSKA FRONTA-ŽELJKO KOMŠIĆ	96.174	9,72	3	93.708	9,36	10
	SBB - FAHRUDIN RADONČIĆ	67.599	6,83	2	70.571	7,05	8
	NAŠA STRANKA	48.401	4,89	2	50.947	5,09	6
	NEZAVISNI BLOK	41.512	4,20	1	34.913	3,49	4
	HDZ BIH, HSS, HKDU BIH, HSP DR. ANTE STARČEVIĆ, HSP HERCEG-BOSNE	145.487	14,71	5	143.704	14,35	16
	SDP- SOCIJALDEMOKRATSKA PARTIJA BIH	140.782	14,23	5	145.458	14,53	16
	POKRET DEMOKRATSKE AKCIJE PDA	38.417	3,88	1	37.731	3,77	4
	A-SDA ZA EVROPSKU BOSNU I HERCEGOVINU- ZAJEDNO	29.726	3,01	1	27.396	2,74	2
	HRVATSKO ZAJEDNIŠTVO HDZ 1990- HSP BIH-HNL				25.663	2,56	2
	NAROD I PRAVDA				23.222	2,32	2

Na izborima 2014. godine situacija se menja u korist monoetničkih partija gde SDA zauzima vodeću poziciju osvojivši 27,87 % glasova, dok SDP pada ispod 10 % podrške. Osetan pad podrške SDP-a na izborima 2014. godine, uzrokovan je pojavom ideološki srodne partije Demokratske fronte (DF), koja nastaje izlaskom viđenijih članova SDP-a, predvođenih Željkom Komšićem. DF na tim izborima osvaja 15,3% i postaje druga politička snaga unutar bošnjačkog podsistema i vodeća multietnička partija. Savez za bolju budućnost (SBB) na izborima 2014. beleži rast podrške (14,4%), dok Stranka za Bosnu i Hercegovinu Harisa Silajdžića, koja je godinama predstavljala najozbiljnijeg izazivača SDA, doživljava potpuni poraz od kojeg se do danas nije oporavila. Mandate osvaja i Bosanskohercegovačka patriotska stranka (BPS) čiji je lider bivši general Sefer Halilović. Izbori 2014. godine su pokazali pojačanu fragmentaciju, kako unutar levog, multietničkog, tako i unutar monoetničko partijskog bloka. Uspeh Halilovićeve BPS-a i Radončićevog SBB je umnogome doprinelo dramatičnom padu podrške Stranke za BiH. (Tabela 5.1.2.1)

Fragmentacija unutar multietničkog bloka će se nastaviti i narednih godina kada dolazi do pojave nove liberalno-građanske Naše stranke (NS) koja na izborima 2018. godine uspeva da pređe cenzus i ovoji 2 mandata (4,89%) na državnom i 6 mandata (5,09%) na nivou Federacije BiH. Na ovim izborima SDA potvrđuje svoju dominaciju unutar bošnjačkog podsistema osvojivši 25,4%, i pored toga što su na ovim izborima prešle cenzus partije koje su formirane od bivših članova SDA sa sličnim ideološkim profilima poput Nezavisnog bloka (4,2%), Pokreta demokratske akcije PDA (3,88%) i Stranke demokratske aktivnosti A-SDA (3,01%).

Formiranjem partije Narod i Pravda (NiP) nastavljena je fragmentacija monoetničkog bloka koju osniva istaknuti funkcioner SDA i bivši kantonalni (sarajevskog) premijer Elmedin Konaković. Ova politička organizacija, pokazala je značajan politički potencijal ulaskom u parlament Federacije BiH ali i zavidnim rezultatom na lokalnim izborima 2020. godine, samo nekoliko meseci nakon osnivanja. Pored toga, NiP je svoju političku potentnost pokazao i pojačavanjem stranačke strukture u koju ulaze bivši visoki funkcioneri SDA poput bivšeg predsednika Vijeća ministara BiH Denisa Zvizdića. Najveći gubitnici ovih izbora mogu se smatrati Radončićev SBB sa više nego duplo manjom podrškom (6,83%) u odnosu na prethodne izbore i Komšićev DF koji osvaja 9,72%. Socijaldemokratska partija je na izborima 2018. uspevala da povрати deo birača i zauzme lidersku poziciju među multietničkim partijama, osvojivši 14,24%, prevashodno na uštrb Demokratske fronte.

Na osnovu izbornih rezultata u tri izborna ciklusa, najveću stabilnost i kontinuitet političkog delovanja, samim tim i relevantnost unutar bošnjačkog segmenta, pokazuju Stranka demokratske akcije (SDA) i Socijaldemokratska partija (SDP). SDA je partija sa najstabilnijim biračkim telom u analiziranom periodu, pa predstavlja dominantnu partiju monoetničkog bloka. Sa druge strane, SDP je pokazala sposobnost da uprkos pojačanoj fragmentaciji na levom političkom spektru, povрати poverenje birača i zadrži lidersku poziciju unutar multietničkog bloka. U multietničkom bloku Demokratska fronta (DF) i pored oscilacije biračke podrške, pokazuje kontinuitet i relevantnost, dok Naša stranka (NS) iako nova, pokazuje potencijal rasta na šta ukazuju rezultati lokalnih izbora 2020. godine, pa se i ona može smatrati relevantnom. Relevantnost, unutar monoetničkog bloka, pokazuje i Savez za bolju budućnost (SBB) koji je u dva izborna ciklusa beležio rast, da bi na izborima 2018. godine doživeo ozbiljan pad. Potencijal da postane relevantna stranka unutar monoetničkog bloka pokazuje i Narod i Pravda (NiP), za razliku od partija kao što su Bosanskohercegovačka patriotska stranka (BPS), Pokret demokratske akcije (PDA), Stranka demokratske aktivnosti (A-SDA) i koalicije Nezavisni blok, koje uglavnom predstavljaju derivate SDA. Stranka za BiH koja je tokom 90-tih i 2000-tih predstavljala, pored SDA i SDP-a, jednu od najuticajnijih partija unutar bošnjačkog segmenta, nakon izbora 2014. godine maltene nestaje iz političkog života.

5.1.3. Vrednosno-ideološka klasifikacija partija bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini

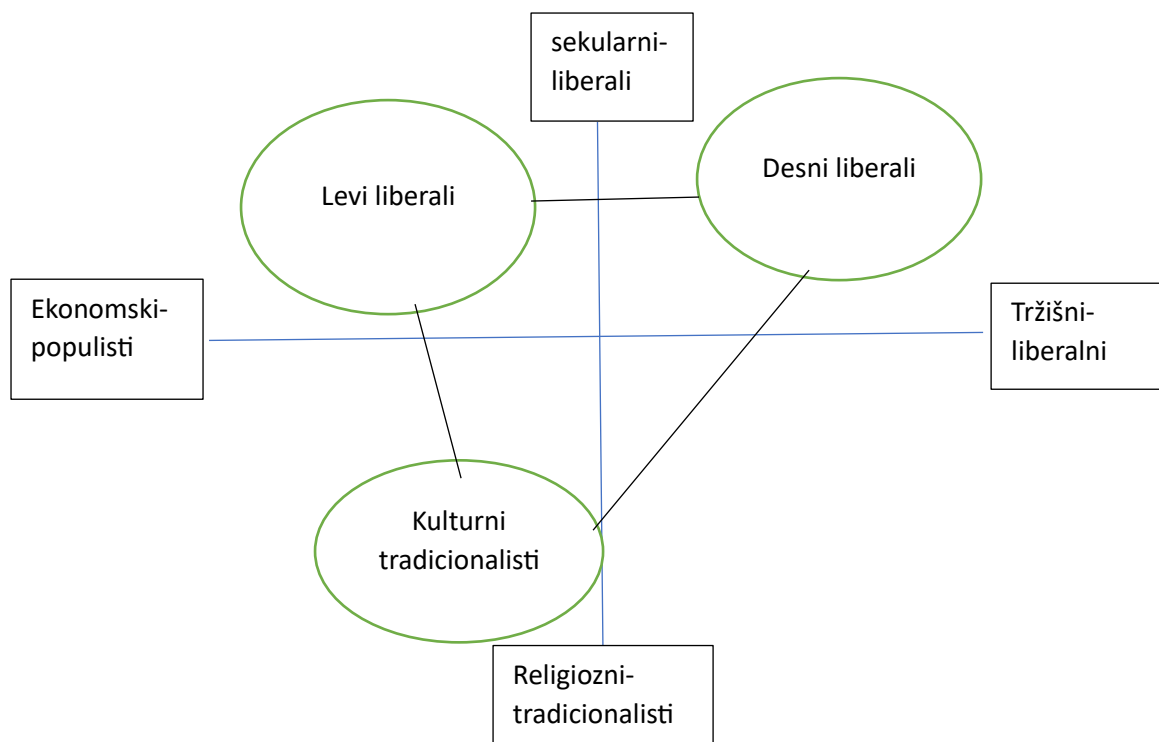
5.1.3.1. Teorijski okvir

U prethodnom delu smo napravili jasnu distinkciju između etničkih i multietničkih partija za koje glasaju Bošnjaci. Međutim, osim kriterijuma etničnosti (etničke (bošnjačke)/multietničke), partije se mogu klasifikovati i na osnovu vrednosno-ideoloških orijentacija koje zagovaraju.

Pri izgradnji našeg klasifikacionog modela, oslonili smo se na teorijske modele Kičelta (Kitschelt, 1995) i Zakošeka i Čulara (2003), koji su prethodno korišćeni u istraživanjima socijalnih rascepa u postkomunističkim društvima. Kičelt navodi tri osnovne dimenzije rascepa koji se javljaju u postkomunističkim društvima. Prva dimenzija tiče se *granice građanstva* stvarajući osu rascepa *univerzalistički-partikularistički* koncept građanstva, ili kako Orlović prevodi u osu rascepa *građansko-nacionalno* (Orlović, 2011: 19). Druga dimenzija rascepa, prema Kičeltu se „odnosi na izbor kolektivnih političkih struktura upravljanja“ tj. na pitanje političke participacije i individualne autonomije, stvarajući rascep *liberalno-autoritaran* (Kitschelt, 1995: 458). Treća, socio-ekonomska dimenzija, ili kako autor ističe „pitanja distribucije prihoda i imovine“ koja stvara rascep *slobodno tržište-državna preraspodela* (Kitschelt, 1995: 458). Prema Kičeltu, kako dobro primećuje Orlović, „partijske formacije se svrstavaju duž osa tržišna alokacija- državna

redistribucija, i liberalno/ kosmopolitsko versus autoritarno/partikularističko“ (Orlović, 2011: 19-20). Kičelt vrši ideološku klasifikaciju političkih partija u državama bivšeg socijalizma, spajajući socio-ekonomsku i vrednosno-ideološku dimenziju. Ovaj autor navodi da liberalne stranke u postkomunističkim državama, imaju tendenciju da budu sekularne, kosmopolitske, zagovaraju građanske slobode, protržišne i prozapadne vrednosti. Sa druge strane, nacionalističke stranke ističu autoritet, poredak, kolektivistički moral, redistribuciju dohotka uz korišćenje populističkih metoda. Kao treću vrstu partija Kičelt navodi neosocijaldemokrate koji dele uverenja sa liberalima po pitanju društvenih vrednosti, ali su skloni ekonomskom populizmu (Kitschelt, 1995: 462). (Grafikon 5.1.3.1.1)

Grafikon 5.1.3.1.1: Dvodimenzionalni politički prostor u postkomunističkim društvima prema Kičeltu (Kitschelt, 1995)

Pokušavajući da osavremene Lipset-Rokanov teorijski model, Nenad Zakošek i Goran Čular (2003) nude, takođe, tri dimenzije rascepa oko koga se formiraju partijski sistemi u postkomunističkim društvima. Prva dimenzija, nazvana *teritorijalno-kulturni rascep*, predstavlja adaptirani rascep centar-periferija, koji dovodi do podele oko unutrašnjeg uređenja države, stvarajući polarizaciju po pitanju tipa države: složene-jednostavne, multietničke-jednonacionalne, rascep između etničke/kulturne većine i manjine. Drugu dimenziju nazivaju ideološko-kulturni rascep koja polarizuje društvo oko pitanja kulturnog identiteta i procesa modernizacije, gde se u osnovi ovog rascepa nalazi osa religiozno-sekularno (Zakošek & Čular, 2003: 7). Osim ove ose, kako navodi Orlović, unutar ideološko-kulturne dimenzije nalazi se i rascep građansko - nacionalno, tradicionalno - modernističko (Orlović, 2011: 20). Treća dimenzija, prema Zakošku i Čularu, predstavlja socio-ekonomski rascep oko alokacije resursa, polarizujući društvo na tržišnu alokaciju-državnu redistribuciju, tj. na dobitnike i gubitnike tranzicije.

Oba ova modela, međusobno veoma slična, mogu nam poslužiti prilikom vrednosno-ideološkog pozicioniranja svih relevantnih partija u Bosni i Hercegovini. Međutim, imajući u vidu da je predmet naše analize jedan etnički segment u političkom životu Bosne i Hercegovine, a usled specifičnih kontekstualnih i institucionalnih karakteristika same Bosne i Hercegovine, klasifikacija političkih partija bošnjačkog segmenta, pomoću ovih koordinatnih sistema, je prilično otežana.

Već smo pomenuli, kada su u pitanju horizontalni rascepi u BiH, model Zakošek-Čular je više nego primenjiv, jer etnički ili teritorijalno-kulturni (centar-periferija) rascep, dominantno

određuje partijsko pozicioniranje u Bosni i Hercegovini. Konsocijativni institucionalni dizajn Bosne i Hercegovine fermentira postojeće duboke etničke rascepe, svodeći političku kompeticiju na antagonizovane i nepomirljive stavove, pre svega oko unutrašnjeg uređenja i funkcionalnosti države. Unutar etničkih partijskih podsistema dimenzija teritorijalno-kulturnog (centar-periferija) rascepa nije izražena ni na nivou društvene strukture niti na operativnom, tj. političkom nivou. Iako nijedna relevantna politička partija za koju glasaju Bošnjaci, bila ona monoetnička, multietnička ili građanska, ne zagovara ideju jačanja entitetskog nivoa vlasti, to ne znači da među njima ne postoje određene razlike kada je u pitanju unutrašnje uređenje Bosne i Hercegovine.

U jednu grupu spadaju partije koje zagovaraju promenu dejtonske arhitekture u pravcu smanjivanja ingerencija entiteta, većih ovlašćenja i jačanje centralnih državnih institucija uz zalaganje za supremaciju individualnih u odnosu na kolektivna prava, s ciljem uspostavljanja građanske Bosne i Hercegovine, bez etničkog institucionalnog ekskluziviteta. Partije koja zagovaraju ovaj koncept su Stranka demokratske akcije, Stranka za BiH i Demokratska fronta. U drugu grupu spadaju partije koje prihvataju postojeći koncept tri konstitutivna naroda i dva entiteta, tj. status quo. Iako se ove partije načelno zalažu za reforme koje bi unapredile funkcionalnost Bosne i Hercegovine, one na tome ne insistiraju. Među ove partije ubrajamo Socijaldemokratsku partiju BiH, Našu stranku i Narod i Pravdu. Međutim, ove razlike ne dominiraju u javnosti i ne predstavljaju temu oko koje se odvija partijska kompeticija unutar bošnjačkog segmenta, pa ovu dimenziju rascepa nećemo tretirati kao klasifikacionu.

Slično teritorijalno-kulturnoj dimenziji, i socio-ekonomska dimenzija ne predstavlja osnovu partijske kompeticije, budući da politički kontekst poslednjih trideset godina, uprkos nekoliko pozitivnih pomaka, ostaje u okviru visoko konfliktnog (ratnog) narativa. Umesto socio-ekonomskih tema u političkim prostorom u Bosni i Hercegovini, i nakon trideset godina od završetka rata, prevladavaju institucionalno-konstitucionalne teme oko kojih se međusobno sukobljavaju najvažniji politički predstavnici etničkih segmenata. Deficit konkurentnih politika koje su odgovor na životne probleme i izazove, popunjava se stalnim „podgrevanjem“ tema koje se odnose na institucionalne reforme, veći nivo državne integrisanosti i funkcionalnosti, veća autonomija entiteta, stvaranje trećeg entiteta, reforma izbornog zakonodavstva, zaštita vitalnih nacionalnih interesa, viktimizacija, kultura sećanja, regionalna i bezbednosna politika itd. Ekstremna etnifikacija političkog i društvenog života u Bosni i Hercegovini dodatno doprinosi homogenizaciji unutar svakog etničkog segmenta i polarizovanosti između njih. Diferencijacija političkih aktera po ovim pitanjima se odvija isključivo iz vizure etničkih partikuliteta, što dovodi do homogenizacije i nepostojanja razlika među političkim akterima unutar etničkih segmenata. U tako kontekstualizovanom političkom prostoru, ne postoji mogućnost za prodor širokog spektra tema oko kojih će se odvijati partijska kompeticija. Socio-ekonomske teme, jednostavno ne mogu da dođu na red i one ne predstavljaju ose društvenih i političkih rascepa u Bosni i Hercegovini, kako na nivou etničkih segmenata tako i na nivou društva u celini. Pitanja ekonomskih reformi, borbe protiv korupcije, afirmacije individualnih/građanskih prava, kao i postmaterijalnih tema poput zaštite životne sredine, čiste energije, tehnološkog razvoja i zaštite potrošača, odnosno pitanja iz korpusa „nove politike“ (*new politics*) (Bešić, 2020: 177), one ne čine deo dominantne političke agende oko koje će se takmičiti političke partije i eventualno razvijati društvene i političke podele.

Dominantna osa rascepa unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini, ne odnosi se na suprotstavljena stajališta oko institucionalno-konstitucionalnih, socio-ekonomskih, postmaterijalističkih ili sličnih tema, već se odnosi na *kulturno-vrednosnu dimenziju*, koja se reflektuje na partijske podele. Ova dimenzija proizlazi iz dubljih društveno-istorijskih i političkih procesa koja oblikuje različite sociokulturne identitete građana (Zakošek & Čular, 2003: 8). Zakošek i Čular napominju da sociokulturni identitet u sebi sadrži dva aspekta: strukturalni (etnička pripadnost, religija, klasa itd.) i vrednosni (stavovi o političkoj zajednici, liberalni principi itd.) (Zakošek & Čular, 2003: 8-9). Među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, strukturni identiteti se diferenciraju prema klasnom statusu, starosnoj dobi, tipu naselja (urbano-ruralno), nivou obrazovanja i, prema nekim autorima, nacionalnoj nominaciji (Abazović, 2012). Međutim,

osnovne razlike među Bošnjacima su utemeljene na vrednosnom aspektu, koji često ide ruku pod ruku s strukturnim aspektom, što dodatno pojačava njihov sociokulturni identitet (Zakošek & Čular, 2003: 9).

Kratak istorijski prikaz u trećem poglavlju ukazuje, ne samo na dugo trajanje podela među Bošnjacima baziranim na kulturno-vrednosnoj dimenziji, već i na oblikovanje i istrajavanje različitih sociokulturnih identiteta unutar bošnjačkog segmenta. Različiti istorijski konteksti su nametali različite teme oko kojih su se delili Bošnjaci, a koje su uvek u osnovi imali podelu na vrednosnoj dimenziji. Podele su oblikovale različite sociokulturne identitete kod Bošnjaka, i pored toga, što veoma često nisu imali operacionalizaciju u smislu jasno profilisanih organizacionih struktura, kao nosioca tih identiteta. Na tragu toga Orlović napominje, pozivajući se na fon Bajmea (2002), da je za prevođenje društvenih rascepa u partijski sistem potreban neko „ko će to učiniti“ (Orlović, 2011: 18) dodajući da „rascepi moraju biti operaciono izraženi, pri čemu su potrebni preduzetnici da mobilišu mase, na nekoj ideologiji, kulturnom i socijalnom kapitalu“ (Orlović, 2011: 14). U periodu suspendovanog višepartizma, do operacionalizacije rascepa u Bosni i Hercegovini, dolazilo je pomoću formalnih i neformalnih udruženja i institucija poput kulturno-umetničkih udruženja, štampanih listova, verskih pokreta (*Mladi muslimani*), pojedinih struktura unutar Islamske zajednice itd., koji su predstavljali supstitute političkih aktera. Iako uglavnom latentni, postojala su sukobljavanja (ili, bolje rečeno, neslaganja) različitih sociokulturnih identiteta unutar bošnjačkog segmenta.

Kako smo ranije prikazali, između dva svetska rata, a naročito tokom socijalizma oblikovan je rascep nacionalno (religijsko) -građansko (sekularno), koji u sebi inkorporira i ostale rascepe. Dominirajuća ideološka paradigma socijalističke Jugoslavije je oblikovala generacije Bošnjaka na vrednostima bratstva i jedinstva (građanske vrednosti), modernizma, sekularizma, liberalizma (shvaćenog na komunističko-marksistički način). Paralelno sa nosiocima i promoterima zvanične vrednosno-ideološke paradigme, delovala su i neformalna udruženja i organizacije, koja su dolazila iz klerikalnog miljea i predstavljala nosioce opozitnih vrednosno-ideoloških doktrina. Upravo su ova udruženja i organizacije oblikovali (reafirmisali) nacionalno-religijski sociokulturni identitet, koji je čekao „oslobađanje“ političkog prostora kako bi se operacionalizovao kroz političke partije i pokrete. Urušavanjem jednopartijskog sistema, nacionalno-religijski sociokulturni identitet, unutar bošnjačkog segmenta, dobija svoje političke aktera u vidu nacionalnih političkih partija koje, kao svoje vrednosno-ideološke protivnike, vide građansko-sekularne (socijaldemokratske) partije, koje su proizašle iz do tada vladajuće socijalističke nomenklature. Ova osa kulturno-vrednosnog rascepa unutar bošnjačkog segmenta egzistira i danas i podrazumeva podele na: *nacionalno-građansko, tradicionalno-moderno, konzervativno-liberalno, religijsko-sekularno*.

Uzimajući u obzir sve gore navedeno, prilikom klasifikacije političkih partija unutar bošnjačkog segmenta kao osnovi kriterijum koristimo kulturno-vrednosnu dimenziju. Imajući u vidu da se ose rascepa umnogome preklapaju (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 176), u cilju stvaranja jednostavnijeg modela, sve ćemo rascepe svesti na jednu linearnu ravan i na osnovu nje pozicionirati partije.

Odabir jednodimenzionalne klasifikacije uslovljen je kako metodološkim tako i situacionim razlozima. Naime, radi lakše operacionalizacije istraživačkog problema, smatramo da je korisno sve relevantne partije smestiti u dva ideološko-vrednosna bloka, iako među samim partijama te jasne granice ne postoje. Ne treba izgubiti iz vida da se linije društvenih rascepa ne podudaraju uvek sa linijama partijskih podela. Jedan od čestih razloga, naročito u postkomunističkim društvima, je nepostojanje jasne ideološke i vrednosne granice (Hollinshead & Maclean, 2007 prema Bešić, 2020: 179) sa stanovišta partijskih podela, što neretko dovodi do inkorporacije „nespojivih ideoloških stajališta“ unutar jedne partije. Kao dodatni argument Zakošek i Čular (2003) konstatuju da su dihotomni politički rascepi utemeljene na osnovu podrške koje dovode do „cepanja političkog prostora tokom dužeg vremenskog perioda, a ne na programskim stavovima proisteklim iz stranačkih platformi i stručnih sudova ideoloških pozicija stranaka“ (Zakošek & Čular, 2003: 14). Ovi autori zaključuju da postojeće političke podele u društvu treba prihvatiti bez obzira da li su one „logične“ i dosledno odražavaju ideološke pozicije partija (Zakošek & Čular,

2003: 14). Osim toga, česte promene unutar partijskih sistema, nestajanjem jednih i pojavom drugih partija, otežavaju operacionalizaciju predmeta istraživanja, pa je razumno ideološki i vrednosno bliske partije smestiti u partijske porodice, tj. partijske blokove.⁹⁵ Izuzetak ćemo napraviti, samo u deskriptivnom delu, u slučaju građansko-sekularnog bloka, gde ćemo, zbog postojanja izrazitih vrednosnih razlika po pitanju „granica slobode“ koristiti i drugu dimenziju autoritarno-kolektivističku i liberalno-individualističku, kako bi napravili neophodnu distinkciju građanskim partijama. Međutim, imajući u vidu da razlike među partijama unutar građansko-sekularnog bloka u empirijskom delu nisu pokazale diskriminacioni potencijal, mi ih nećemo kategorijalno razdvajati.

Ovako reduciran (jednodimenzionalni) koordinatni sistem koji ne uključuje druge dimenzije, poput socio-ekonomske dimenzije ili dimenzije „granica slobode“, kao kriterijume klasifikacije, nije retkost u istraživanjima. Opravdanost i praktičnost jednodimenzionalne skale potvrđuju mnogi istraživači (Cameron, 1978; Frey, 1978, Swank, 1988; Comiskey, 1993; Crepaz, 1996; Pickering & Rockey, 2011) uključujući i istraživače „Grupe za istraživanje partijskih programa“ (*Manifesto Research Group*), tvrdeći da je ona veoma ukorenjena u savremenim partijskim sistemima (Bursać, 2018: 50). Bursać (Bursać, 2018), pozivajući se na Badža (Budge, 2013), konstatuje da su sve ideološke podele koje koriste *Manifesto* u svojoj klasifikaciji „bilo da se radi o socioekonomskim, društveno-vrednosnim ili čak postmodernim komponentama ideologije, međusobno srodne“ pa je stoga primereno „sumiranje svih rascepa na jednu dimenziju prilikom analize“ (Bursać, 2018: 55).

Kao što smo naglasili, ovako pojednostavljena dihotomija uslovljena je kontekstualnim i institucionalnim faktora koji sinhronizovano dovode do sužavanja polja političke kompeticije, kako na planu odnosa između političkih aktera etničkih segmenata, tako i unutar bošnjačkog i drugih etničkih segmenata. Kako smo već napomenuli, dominantni politički konflikt unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini, ne odvija se na osnovu suprotstavljenih stajališta oko institucionalno-konstitucionalnih, socio-ekonomskih, postmaterijalističkih ili sličnih tema, već se osa sukoba odvija na *ravni sociokulturnog identiteta, opsega sekularizma* i u znatno manjoj meru *oko granica slobode i tempa modernizacije*. Iako postoje uočljive razlike među političkim partijama i po pitanju drugih tema, mi ih svesno prenebregavamo jer njihov konfliktni potencijal, a posledično i nivo i dubina podela koje izazivaju je relativno mali u odnosu na kulturno-vrednosnu dimenziju koja značajnije cepa politički prostor i presudno utiče na političke preferencije birača. Dakle, osnovni kriterijum prilikom svrstavanja političkih partija u partijske blokove (porodice) je **kulturno-vrednosna dimenzija**, pa je u tom smislu, u pitanju jednodimenzionalna klasifikacija. Identifikovane linije rascepa će poslužiti kako bismo definisali dihotomiju na osnovu kojih ćemo klasifikovati partije bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini.

5.1.3.2 Klasifikacija partija bošnjačkog segmenta u BiH

Na osnovu partijskih programa, dominirajućih vrednosno-ideoloških narativa i poruka, partijske simbolike, zastupljenosti tema iz korpusa „stare politike“ (*old politics*),⁹⁶ možemo sve relevantne partije unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini podeliti na **nacionalno-konzervativne i građansko-sekularne**.

U **nacionalno-konzervativne** partije ubrajamo, uslovno govoreći, desnicu koja je „najmanje ekonomska a najviše nacionalistička i populistička“ (Orlović, 2011: 36) i koja je okrenuta *religioznosti* (islamu), *konzervativizmu*, *egalitarizmu*, *društvenoj hijerarhiji*, *održavanju statusa quo* ili u *najboljem slučaju postepenim društvenim promenama*. Ovom vrednosnom korpusu treba dodati i sklonost ka *autoritarnosti* koja svoje utemeljenje ima u kulturnom nasleđu i na izvestan način se reflektuje na preferiranje *nedemokratske* (Pantić, 2003: 98) i *antizapadne orijentacije*. Pojašnjavajući sadržaj ovog vrednosno-ideološkog korpusa, Pantić napominje da tradicionalizam podrazumeva kulturni aspekt, dok konzervativizam ima političku konotaciju, tj. *antireformsku*

⁹⁵ Pod partijske porodice Goati podrazumeva „skup partija koje su između sebe slične po načinu nastanka, programskim opredeljenjima, smeru političkog delovanja, socijalnim obeležjima pristalica i unutrašnjih organizaciji“ (Goati, 2000: 69).

⁹⁶ „Stare politike integrišu moralne vrednosti i orijentaciju levo-desno“ (Bešić, 2020: 177).

orijentaciju u smislu nesklonosti ka promeni institucija i obrazaca političkog delovanja (Pantić, 2003: 98). Međutim, sagledavajući širi kontekst u Bosni i Hercegovini, kao i opšti konsenzus unutar bošnjačkog segmenta po pitanju evroatlantskih integracija, ne deluje da partije koje ulaze u nacionalno-konzervativni blok zastupaju antireformsku i antizapadnu orijentaciju, tako da se ovaj segment tradicionalno-konzervativnih vrednosti ne odnosi na nacionalno-konzervativni blok. Dakle, aspekt političkog konzervativizma ne ulazi u korpus ovog vrednosnog bloka, već društveni konzervativizam koji se odnosi na tzv. *građansku moralnost, netolerantnost prema homoseksualnosti i sklonost ka porodičnom tradicionalizmu*. Uz to nacionalno-konzervativne vrednosti podrazumevaju *organicističko-kolektivističko viđenje naroda*, gde „interesi celine naroda moraju biti iznad svih posebnih interesa“ (Mihailović, 1999: 221-222, prema Komšić, 2003: 42). U kontekstu bosanskohercegovačkih političkih prilika, najizraženiji elementi nacionalno-konzervativnog bloka, pored kolektivističkog shvatanja nacije i društva, je *primat nacionalnog (u odnosu na građansko), etnička homogenizacija, te izražena religioznost*, što predstavlja osnovnu demarkacionu liniju naspram građansko-sekularnog bloka. U spoljnopolitičkoj orijentaciji, partije ovog bloka su više okrenute orijentalnim zemljama, prevashodno Turskoj, što se ogleda u veoma sadržajnoj, čak i institucionalnoj saradnji sa političkim partijama iz tih država. Takođe, pojedine partije ovog bloka su na evropskom nivou članice porodice narodnih partija (EPP) što pokazuje privrženost evropskom političkom i civilizacijskom krugu. Na osnovu definisanih obeležja, od relevantnih političkih partija bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini, u **nacionalno-konzervativne partije** ubrajamo: **Stranku demokratske akcije (SDA), Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SzBiH) i Narod i Pravda**.

I pored toga što se **Stranka demokratske akcije (SDA)** u svom Statutu (2019) odredila kao „narodna stranka političkog centra“, ona na osnovu istorijske pozadine, negovanja nacionalnog i religijskog sentimenta, monoetničke strukture rukovodstva i pristalica, zagovaranja tradicionalnih i konzervativnih društvenih stavova, ali i na osnovu toga kako je vide „drugi“, predstavlja autentičnu bošnjačku partiju nacionalno-konzervativnog bloka. To pokazuje, između ostalog i programska Deklaracija sa VII Kongresu 2019. godine koja u svojoj preambuli navodi: „Sa verom u Boga, i odlučnošću da se pridržavamo moralnih vrednosti koje proizilaze iz temeljnih verskih i etičkih načela“ te „polazeći od rezultata koje je SDA postigla u osiguranju nezavisnosti i međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, u organizaciji odbrane od agresije, u obnovi, izgradnji i jačanju države“ itd. Stranka demokratske akcije se kroz svoje programske dokumente snažno zalaže za očuvanje celovite i nedeljive BiH, zagovarajući izgradnju poverenja i saradnje među svim narodima uz „afirmaciju bosanskohercegovačkog identiteta kao zajedničke odrednice svih građana Bosne i Hercegovine“ (Program SDA, 2019: XV). Međutim, ovakvi građanistički i u jednu ruku nadnacionalno identitetski stavovi su tipični za većinu partija u bošnjačkom segmentu, ali su prevashodno deklarativnog tipa. To ne treba da čudi, imajući u vidu dominaciju u brojnosti Bošnjaka u BiH i konsenzualni stav, kako partija tako i partijskih pristalica, o nedeljivosti Bosne i Hercegovine, pa je u tom smislu zalaganje za građanski koncept očekivan. Ipak, deklarativni stavovi ovog tipa ne treba da „zamagle“ ideološki profil SDA koji i u programskim dokumentima ističe nacionalnu partikularnost, zalažući se, između ostalog, za afirmaciju „bošnjaštva kao etničke i nacionalne odrednice najbrojnijeg naroda Bosne i Hercegovine, potvrda njegovog identiteta i integriteta je preduvjet razvoja bosanskohercegovačkog identiteta“ (Program SDA, 2019: XV). Sa druge strane, zalaganje za izgradnju integralnog bosanskohercegovačkog identiteta, ukazuje kakav odnos Stranka demokratske akcije ima prema reformi postojećeg institucionalnog okvira BiH koji nesumnjivo teži građanskom konceptu, sa ciljem uspostavljanja Republike Bosne i Hercegovine sa tri nivoa vlasti: državnim, regionalnim i lokalnim. Takvo rešenje za političke predstavnike druga dva konstitutivna naroda u BiH, predstavlja implicitno zalaganje za ukidanje koncepta konstitutivnih naroda i entiteta. Po pitanju drugih vrednosnih orijentacija, poput društvenog konzervativizma i tradicionalne moralnosti, Stranka demokratske akcije formuliše kroz naglašenu promociju moralnih vrednosti koje proizilaze iz verskih i etičkih načela, te „vrednosti braka između muškarca i žene i porodice kao temelja stabilnog i zdravog društva“ (Program SDA, 2019: XXIII). Svoju izrazitu privrženost religijskim uverenjima, pored eksplicitnih stavova iznetih u uvodnom

delu partijskog programa, SDA potvrđuje na simboličnom i praktičnom planu. Osnivač i dugogodišnji lider ove partije potiče iz organizacije sa izraženim klerikalnim stavovima, što uz praktikovanje religijskih obreda od strane najvišeg rukovodstva, ovu stranku jasno smešta u konzervativno polje u kojem se neguje jak religijski sentiment.

U nacionalno-konzervativni blok smeštena je i **Stranka za Bosnu i Hercegovinu (Stranka za BiH)** koja od izbora 2014. godine beleži dramatičan pad podrške među biračima. (*Tabela 5.1.2.1*) Međutim, imajući u vidu da je ona igrala veoma značajnu ulogu, naročito u posleratnom periodu unutar bošnjačkog segmenta i predstavljala glavnog oponenta Stranci demokratske akcije, smatramo da je korisno dati prikaz njene ideološke pozicije. Stranka za BiH je formirana nakon razmimoilaženja između predsednika Stranke demokratske akcije Alije Izetbegovića i Harisa Silajdžića koji zbog „želja za liderstvom, u prvom redu kod Bošnjaka“ (Nedeljnik Vreme, 2010) osniva novu stranku 1996. godine i postaje njen prvi predsednik. Svoj najveći posleratni politički uspeh Silajdžić ostvaruje 2006. godine kada biva izabran za bošnjačkog člana Predsedništva Bosne i Hercegovine. U periodu kada je Silajdžić bio član Predsedništva BiH, Stranka za BiH je bila najglasniji zastupnik bošnjačkih nacionalnih interesa, uz vrlo oštre stavove po pitanju odnosa sa drugim narodima, što ilustruju Silajdžićeve izjave da „onaj kome nije dobro u BiH, može da ide iz BiH, ali ne može ništa uzeti“ (Nedeljnik Vreme, 2010). Svoj „probosanski“ politički profil Stranka za BiH iskazuje zalaganjem za očuvanje teritorijalnog integriteta i jačanje institucija BiH, uz „izgradnju sistema vlasti zasnovanog na opšteprihvaćenim principima demokratije“ (Statut SBiH, 2021: član 4) što podrazumeva promenu postojećeg Ustava BiH i stvaranje funkcionalne, demokratske i građanske države zasnovane na evropskim demokratskim vrednostima (Programska deklaracija SBiH). Osim toga, Stranka za BiH afirmiše „bosanskohercegovački identitet“, eksplicitno navodeći da „Bosna i Hercegovina pripada njenim građanima Bosancima i Hercegovcima, čija prošlost, sadašnjost i budućnost je vezana za sudbinu njihove domovine“ (Statut SBiH, 2021: član 4). I pored toga, što se Stranka za BiH zalaže za „integralno bosanstvo“, ona je prepoznata kao isključivo bošnjačka partija. Pored strukture pristalica koje dolaze iz bošnjačkog segmenta, Stranka za BiH, zalaganjem za jačanje centralnih institucija BiH i slabljenje entitetskih nadležnosti, kod druga dva konstitutivna naroda stvara otpor, što onemogućava da dobije bilo kakvu podršku izvan bošnjačkog segmenta. Svoju probošnjačku političku notu, ova stranka demonstrira kroz zalaganje za prava boraca suprotstavljajući se bilo kakvom pokušaju izjednačavanja njih „sa snagama koje su vršile agresiju i genocid“ (Programska deklaracija SBiH). Po pitanju kulturno-vrednosnih orijentacija Stranka za BiH prilično neodređena i na momente nekonzistentna. U aktuelnoj Programskoj deklaraciji Stranka za BiH konstatuje da je veoma izražen upliv etničkih i verskih praznika u školskim institucije, posebno u Republici Srpskoj, ističući važnost odvojenosti verske i nacionalne identifikacije od obrazovnih ustanova. Sa druge strane, u svojoj, nešto starijoj, *Programskoj orijentaciji* navodi da se „vera potvrđuje kao vrhunska kulturna i društvena vrednost“ (Puhalo, 2008: 58) kroz slobodno delovanje verskih zajednica, posebno unutar obrazovnog sistema. Ipak, u svojim programskim dokumentima Stranka za BiH nigde eksplicitno ne pominje odnos prema religiji, manjinskim i marginalizovanim grupama, tradicionalnim vrednostima i verskim načelima itd., pa je na osnovu toga, teško vrednosno-ideološki pozicionirati Stranku za BiH, bar kada su te vrednosne orijentacije u pitanju. Njen ideološki profil jasniji je ako se analizira delovanje u periodu kada je Stranka za BiH bila jedna od ključnih političkih aktera unutar bošnjačkog segmenta, a njen lider bio jedan od najprominentnijih bošnjačkih političara, koga su pojedini komentatori ocenjivali da je među Bošnjacima „najradikalniji zastupnik nacionalnih interesa“ (Nedeljnik Vreme, 2010). Silajdžića su mnogi smatrali populistom koji je „govori ono što godi prosečnom bošnjačkom uhu“, obećavajući „ukidanje entiteta, milionske strane investicije, novi državni ustav bez entitetskog glasanja“ od čega ništa nije bilo (Nedeljnik Vreme, 2010). Pored programskih načela, etničke strukture birača, stavova o ključnim pitanjima u Bosni i Hercegovini, za pozicioniranje na vrednosno-ideološkoj lepezi Stranke za BiH, značajna je i etnička struktura rukovodstva stranke. Naime, strukturu rukovodstva Stranke za BiH mahom čine bivši članovi Stranke demokratske akcije, odakle dolazi i aktuelni predsednik stranke Semir Efendić. Na osnovu svega rečenog, Stranka za BiH se može

pozicionirati unutar nacionalno-konzervativnog bloka koja je, doduše, nešto bliža centru u odnosu na Stranku demokratske akcije.

Ako je Stranka za BiH na zalasku političkog uticaja, onda je **Narod i pravda** (NiP) politička organizacija koja pokazuje značajnu potentnost unutar bošnjačkog segmenta. NiP je osnovana 2018. godine nakon izlaska iz Stranke demokratske akcije grupe nezadovoljnih visoko pozicioniranih funkcionera na čelu sa Eledinom Konakovićem. Na opštim izborima iste godine stranka osvaja šest mandata u Kantonu Sarajevo i dva mesta u predstavničkom Domu Federacije BiH. (Tabela 5.1.2.1) Na lokalnim izborima 2020. godine stranka povećava svoju podršku i postaje jedna od najuticajnijih partija u Sarajevskom kantonu, a nakon prelaska bivših funkcionera SDA poput Aljoše Čampare, bivšeg ministra policije Federacije BiH i Denisa Zvizdića bivšeg predsednika Vijeća ministara BiH i predsedavajućeg Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, stranka dodatno dobija na popularnosti. Narod i Pravda u svom Statutu sebe definiše kao narodnu stranku (Statut NiP, 2021) koja se zalaže za Bosnu i Hercegovinu kao „suverenu jedinstvenu, nedeljivu i demokratsku državu integriranu u Evropsku uniju i NATO...sa svim njenim ravnopravnim narodima i građanima“ (Programska orijentacija NiP, 2018). U programskim dokumentima NiP, ni implicitno ni eksplicitno, nigde ne ističe zalaganje za partikularne bošnjačke interese, što sugerise, ako bi smo samo posmatrali partijski program, da ona i „ne pripada“ bošnjačkom političkom segmentu. Osim toga, Narod i Pravda u svom programu, nigde ne pominje stav po pitanju tradicionalnih vrednosti i religijskih načela, pitanja prava marginalizovanih zajednica itd., što u velikoj meri otežava vrednosno-ideološko pozicioniranje ove partije. Fokus političkog delovanja Naroda i Pravde je na ekonomskim temama i borbi protiv korupcije, nepotizma, partokratije, itd. Ono što nam ukazuje da se ipak radi o stranci umerene desnice, pored strukture rukovodstva i njihovog političkog *background*, jeste odnos prema boračkoj populaciji i *porodicama šehida u odbrambeno-oslobodilačkom ratu* (Programska orijentacija NiP, 2018). U svom programu jasno ističu bošnjački narativ o prethodnom ratu, naglašavajući da Narod i Pravda „poštuje višegodišnju borbu patriota Bosne i Hercegovine za očuvanje njene državnosti“ (Programska orijentacija NiP, 2018). Ova partija, korišćenjem verske terminologije, ukazuje na bošnjačku vizuru bosanskohercegovačkog rata, u kojoj „nema mesta“ za one koji se ne poistovećuju sa tom percepcijom. Jasnija ocena vrednosno-ideološkog profila NiP-a može se dati na osnovu njihovog povezivanja i saradnje sa partijama u regionu. Na tragu toga, naročito je indikativna saradnja Naroda i Pravde sa Strankom Pravde i Pomirenja bivšeg sandžačkog muftije Muamera Zukorlića. Zukorlić je, prema sopstvenom iskazu, ocenio da je Narod i Pravda „neka vrsta njegove ispostave u Bosni i Hercegovini“ i da je ta stranka „brod koji će zameniti propale brodove SDP-a i SDA kod bošnjačkog naroda“ i koja će predstavljati alternativu „u skladu tradicije i modernosti“ (Faktor, 2021). Ovome treba dodati i pitanje koje postavlja lider ove stranke: „zašto bi se to političko Sarajevo odricalo ljudi, događaja i datuma u Sandžaku?“, komentarišući veze između zvaničnog Beograda i Republike Srpske sa jedne strane i zvaničnog Zagreba sa Hrvatima u Hercegovini sa druge strane, pa zaključuje da je „šezdesetak šehida koji su dali svoje živote u odbrani od agresije na BiH“ poreklom iz Sandžaka, gde su „mladi ljudi (su) došli da brane svoju maticu“ (Sanapress, 2022). Ova konstatacija od strane predsednika Konakovića može da sugerise da Narod i Pravda pokušava da afirmiše ideju *integralnog bošnjaštva* gde bi Bosna i Hercegovina imala ulogu državne i nacionalne matice, koja treba da brine o svim Bošnjacima, posebno na prostoru bivše Jugoslavije. Po pitanju odnosa prema tradicionalnim i religijskim vrednostima Narod i Pravda, na osnovu odnosa prema Islamskoj zajednici i mestu koji treba da zauzima u društvu, pokazuje neskrivenu sklonost. Prilikom posete Novom Pazaru, lider NiP-a se sastao sa predsednikom Mešihata Islamske zajednice u Srbiji muftijom Mevludom Dudićem, koji je istakao „da ozbiljni političari postupaju na ovaj način, poštujući *majku svih Bošnjaka*, a to je Islamska zajednica“ (Sanapress-a, 2022). I ako u svojim osnivačkim i programskim dokumentima ne navode kakav imaju stav po pitanju vrednosti iz korpusa liberalnih vrednosti i „granica slobode“, izjava lider Naroda i Pravde povodom „Parade ponosa“ koja je održana u Sarajevu tokom juna 2022. godine, jasno ukazuje kojem političkom spektru pripadaju. Konaković je tada istakao da „mi kao konzervativna stranka ne podržavamo promociju seksualnosti. Ali jesmo za evropske vrednosti“

(N1 2022), smještajući svoju partiju na desni politički pol. Sumirajući sve prethodno, i pored toga što nemamo dovoljno indikativnih stavova o nizu vrednosno-ideološkim stajalištima, ovu partiju pozicioniramo unutar nacionalno-konzervativnog bloka koja se u mnogim aspektima nalazi na poziciji koja je bliža desnici nego političkom centru. (*Grafikon 5.1.3.2*)

Prema statutu **Savez za bolju budućnost (SBB)** je definisana kao „narodna stranka političkog centra otvorena za sve građane Bosne i Hercegovine“ (Statut SBB, 2015, čl.2). Pored zalaganja na afirmaciji bosanskohercegovačkog identiteta svih građana BiH, SBB kao ciljeve svog delovanja navodi: „očuvanje teritorijalnog integriteta i jačanje državnog suvereniteta i nezavisnosti Bosne i Hercegovine; zalaganje za punopravno uključivanje Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO; izgradnja Bosne i Hercegovine kao demokratske i pravne države ravnopravnih građana uz uvažavanje i primenu temeljnih prava i sloboda čoveka i građanina;“ (Statut SBB, 2015, čl. 11). Pozivajući se na, kako kažu istorijsku odluku Sejdić- Finci koja insistira na zabrani diskriminacije, SBB se otvoreno zalaže za „reformu ustavno-pravnog sistema Bosne i Hercegovine putem konzistentne i koherentne primene građanskog koncepta, nasuprot etničkom konceptu“ (Programska deklaracija SBB, 2010: 25). Insistirajući na sekularnom karakteru države u SBB se zalažu za osiguranje punih verskih prava i sloboda. Naglašavaju da su protiv svakog oblika ekstremizma i njegovog političkog instrumentalizovanja, čime se „urušava jedinstvo BiH i stvara opasnost od etničkih podjela zemlje“ (Politika SBB-a). Po pitanju kulturno-vrednosnih orijentacija, SBB iznosi šture stavove, osim kada ističu važnost porodice „kao temelja stabilnog i zdravog društva“, uz učešće u borbi protiv narkomanije, prostitucije, alkoholizma itd. (Politika SBB-a). SBB ističe da se zalaže za „duhovnu obnovu i reafirmaciju tradicija svih naroda u BiH“, pri tome naglašavaju da se zalažu ne samo za reafirmaciju „religijske nego i sveukupne duhovno-nacionalne tradicije“ (Politika SBB-a). Ipak, probošnjački karakter „kulture sećanja“ SBB pokazuje kroz jasno isticanje Srebrenice, kao „područja najstrašnijeg masakra i genocida u BiH“ koja treba, pored intenzivnijeg privrednog razvoja, da dobije „specijalni status“ (Politika SBB-a). Kroz programsku dokumenta se nigde ne navodi odnos prema LGBT populaciji, ali izjava lidera SBB Radončića povodom *Povorke ponosa* gde konstatuje da je BiH konzervativno društvo, ali „ako hoćete EU, prozapadna stajališta, Evropski put, morate da prihvatite pojedine opcije koje vam se personalno kao građaninu ne dopadaju“ (Radio Sarajevo, 2019) je dovoljno indikativna. Ovako oportunistički i pragmatičan stav po ovom pitanju, možda najbolje oslikava ideološki profil ove partije. Usled izostanka jasnih vrednosno-ideoloških indikatora uz fokusiranje na socio-ekonomske teme u svojim programskim dokumentima, SBB spada u „neideološke“ politike organizacije koja poput „konglomerata“ pokušava da privuče pristalice iz različitih vrednosno-ideoloških polja. Primeri takvih partija su neretki u državama regiona, poput G17 plus u Srbiji koja je insistirala na svom ekspertskom karakteru (Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 176), ili koalicija lokalnih i regionalnih partija- MOST u Hrvatskoj. Pojašnjenje nudi Orlović na primeru partijske scenu u Srbiji, gde je došlo do „deideologizacije stranaka“ gde ideologija postaje svedenija, kompetitivnija i operacionalizovanija, a politika više „praktična i pragmatična nego ideološka“ (Orlović, 2007: 16). Posmatrano kroz pristalice, SBB je u sličnoj situaciji kao pojedine partije u Srbiji poput Demokratske stranke Srbije i Nove Srbije gde je CESID-ovo istraživanje iz 2005. godine, prilikom pokušaja svrstavanja ovih stranaka u jedan od dva vrednosno ideološka bloka (liberalno-demokratski i socijalnacionalni blok) pokazalo da postoji „ideološka konfuzija“ među pristalicama i da jedan deo pristalica naginje ka jednom a drugi ka drugom ideološkom bloku (Dulić, 2012 :83). U vrednosno-ideološku dihotomiju, kako smo metodološki smestili sve partije bošnjačkog segmenta, ne uklapa se Savez za bolju budućnost. Imajući u vidu da SBB, situaciono zagovara stavove iz oba bloka, ovu partiju smo uslovno pozicionirali kao partiju **centra**, koja ide „ka desnici“ (Puhalo, 2019: 122).

U **građansko-sekularne** partije bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini ubrajamo, leve, socijaldemokratske, liberalne, građanske i etnički inkluzivne stranke koje baštine vrednosti *univerzalizma (koncept građanstva), građanske inkluzivnosti, modernizma* sa ciljem *evropeizacije društva*. U bosanskohercegovačkom kontekstu ono što pravi distinkciju u odnosu na nacionalno-konzervativni blok, odnosno ono što je zajednički imenitelj svih partija unutar građansko-

sekularnog bloka partija je snažna *sekularna orijentacija* uz otklon prema orijentalnoj političkoj kulturi. Osim toga, zajednička obeležja svih partija unutar ovog bloka je *građanski univerzalizam i etnička inkluzivnost*, na šta se naslanja *kosmopolitizam tj. antinacionalizam*. Specifičnost građansko-sekularnog bloka, jeste što baštine vrednosti i ideje bivšeg socijalističkog režima, pa je jedna od demarkacionih linija u odnosu na nacionalno-konzervativne partije u BiH upravo *pozitivan odnos prema socijalističkom nasleđu* i svemu onome što je simbolizovao taj sistem, na čemu posebno insistiraju socijaldemokratske partije. Iako postoji visok nivo saglasnosti među relevantnim političkim akterima u bošnjačkom segmentu, građansko-sekularne partije naročito ističu ubrzanu integraciju društva u globalne tokove, prevashodno *ubrzanje reformskih procesa i pristupanje EU i NATO, koji se može kolokvijalno nazvati prozapadnom orijentacijom*. Partije ovog bloka u svojim političkim programima promovišu ideju *prevazilaženja nacionalnih podela* u BiH i uspostavljanje političkog prostora gde se kompeticija između političkih aktera ne svodi na izbor predstavnika nacionalnih segmenata. Spoljnopolitička orijentacija partija ovog bloka je isključivo proevropska, okrenuta saradnji i članstvu u socijaldemokratskim i liberalnim grupacijama (Socijalistička internacionala). Za razliku od nacionalno-konzervativnih partija, saradnja partija iz ovog bloka sa partijama iz islamskih zemalja skoro da ne postoji. Partije ovog bloka pokušavaju da *održavaju multietnički karakter* u onoj meri koliko je to moguće u društvu koje je duboko etnički podeljeno. Na osnovu definisanih obeležja, od relevantnih političkih partija bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini, u **građansko-sekularne partije** ubrajamo: **Socijaldemokratsku partiju (SDP), Demokratsku frontu (DF) i Našu stranku (NS)**.

Imajući u vidu da smo u ovaj blok zajedno svrstali partije socijaldemokratske i liberalne orijentacije, neophodno je dati dodatno pojašnjenje. Pored stavova koja su im zajednička, osnovna neslaganja između socijaldemokratskih i liberalnih partija su oko *nivoa redistribucije dobara, stepena individualnih prava, prava marginalizovanih socijalnih grupa* itd. Jasno je neslaganje oko uloge države u ekonomskoj redistribuciji i intervenciji na tržištu, gde se liberali za razliku od socijaldemokrata zalažu za više ekonomskih sloboda a manje državnog intervencionizma i protekcionizma. Međutim, ne treba gubiti iz vida da nije retka pojava da u postsocijalističkim društvima, proklamovana ekonomska stajališta gube na značaju, gde se politički akteri često prilagođavaju dominirajućim globalnim ekonomskim trendovima. Istovremeno, teško je očekivati, snažan prodor libertarijanskih ideja u postsocijalistička društva, pa su i liberalne partije svoje ekonomske politike adaptirali lokalnim, u suštini, egalitarnim ekonomskim pogledima većine stanovništva. Na tragu ovoga, Kičelt podseća da „političko-ekonomski razvoji su raspon distributivnih neslaganja“, istovremeno priznajući da „takvi sukobi ostaju istaknuti ili se čak intenziviraju u novim uslovima oskudice“ (Kitshelt, 2004: 6-8). Iako socio-ekonomske teme pokazuju važnost na širem, globalnom planu, u bosanskohercegovačkom kontekstu ne samo da ne postoje ozbiljnije razlike u primeni ekonomskih politika između socijaldemokratskih i liberalnih partija, već socio-ekonomske teme ne predstavljaju osu kompeticije, naročito između partija koje smo smestili u građansko-sekularni blok. Suštinski, u hijerarhiji rasepa u Bosni i Hercegovini, socio-ekonomska komponenta nije opredeljujuća linija koja deli partijski prostor, pa s toga u blok ovih partija smeštamo i ekonomsku levicu, tj. partije koje baštine socijaldemokratsku ekonomsku politiku zalažući se za *društvo egalitarizma* i veći stepen *redistribucije prava i dobara*, kao i partije *protržišne ekonomske orijentacije i meritokratskih vrednosti*.

Pored razlike u socio-ekonomskim pogledima, razlike između socijaldemokratskih i liberalnih partija se ogledaju i u odnosu prema individualnim pravima i slobodama, pravima marginalizovanih, prevashodno homoseksualnih zajednica, odnos prema patrijarhalnim vrednostima, autoritarnosti, permisivnosti itd. Ono što se na prvi pogled uočava jeste da socijaldemokratske partije nemaju problem sa autoritarnim nasleđem socijalističkog režima, dok se liberalne partije veoma eksplicitno zalažu za jasniji otklon od autoritarnog nasleđa i *promenu političke kulture* koja će biti na tragu zapadnih liberalnih demokratija. Na osnovu te dihotomije se na kolektivizam naslanja autoritarnost, dok je na tragu individualizma antiautoritarna, tj. liberalna orijentacija. U sklad sa tim su socijaldemokrate kolektivistički orijentisane, dok liberalne partije zastupaju individualistički koncept društva.

Nema sumnje da liberalne partije ističu antiautoritarni politički i kulturni obrazac, zalažući se za primat individualnih u odnosu na kolektivna prava građanina. To podrazumeva veću inkluzivnost svih socijalnih grupa, povećanu društvenu i političku participaciju, afirmaciju ljudskih prava i prava manjinskih i marginalizovanih grupa, kao i zalaganje za pravo na abortus, razvod, eutanaziju i homoseksualna prava. Ovi stavovi često su u neskladu ne samo sa setom vrednosti koje su svojstvene nacionalno-konzervativnim političkim partijama, već su i nesvojstveni socijaldemokratskim partijama koje deluju ne samo u bosanskohercegovačkom već i u širem, balkanskom političkom miljeu.

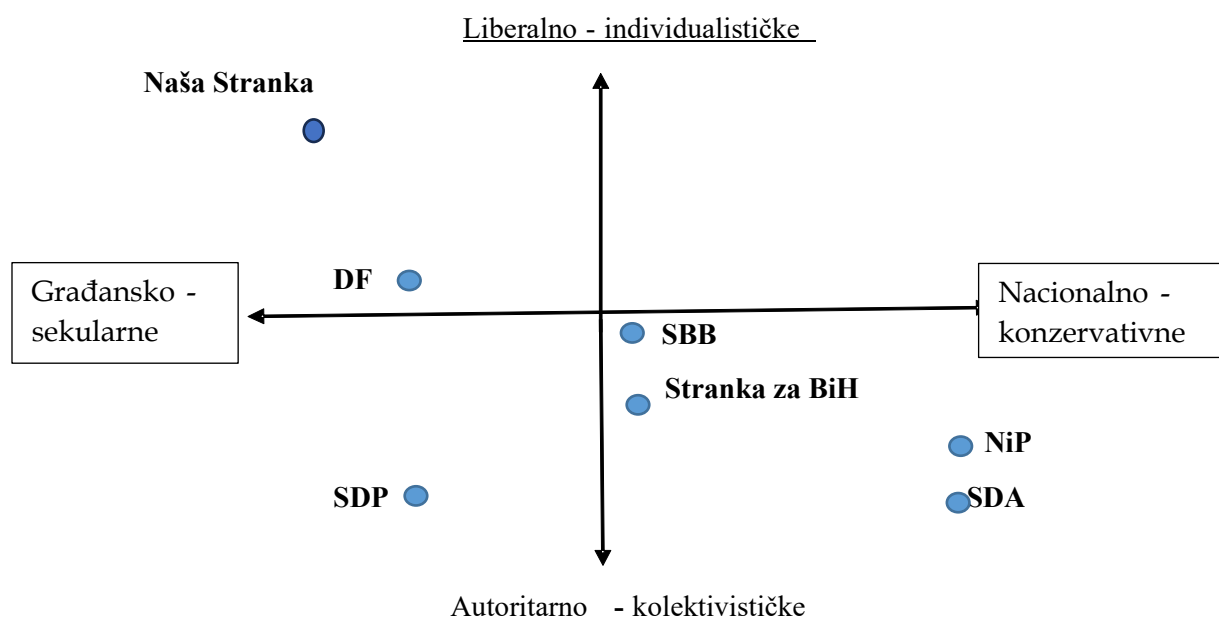
Međutim, kao i socio-ekonomske, i ove teme nisu od presudne važnosti za međupartijsku kompeticiju i ne utiču presudno na političke preferencije birača. U bosanskohercegovačkom kontekstu sličnosti među socijaldemokratskim i liberalnim partijama imaju homogenizujući efekat, poništavajući evidentne razlike među njima. Dakle, međusobne sličnosti imaju jaču silu privlačenja, nego razlike koje ih mogu gurati jedne od drugih. Empirijski nalazi su potvrdili da pristalice liberalnih partija pokazuju visok nivo kompatibilnosti sa socijaldemokratskim stavovima po brojnim pitanjima i vrednosnim orijentacijama, i da njihovo svrstavanje u ovaj blok ne narušava zadati koncept i okvir. Ne treba izgubiti iz vida da je uticaj socijaldemokratskih partija u biračkom telu nesrazmerno veći u odnosu na liberalne partije, pa bi izdvajanje liberalnih partija kao posebne kategorije bilo metodološki nesvrishodno.

Iako smo u prethodnom odeljku definisali **Socijaldemokratsku partiju (SDP)** u kontekstu njenog multietničkog karaktera, ovde ćemo se kratko osvrnuti na njene osnovne vrednosne orijentacije. Socijaldemokratska partija zalaže se za ideje socijalne pravde, veću društvenu solidarnost i koheziju, društvo tolerancije, za svet rada i „ljude koji žive od svog rada“ (Program SDP, 2015: 21). Dobar deo svojih programskih ciljeva bazira na zalaganju za izgradnju Bosne i Hercegovine kao države ravnopravnih građana ističući „vrednosti zajedničkog bosanskohercegovačkog građanskog i državnog identiteta“ (Program SDP, 2015). Iako u svojim programskim dokumentima ističe svoj probosanski karakter, SDP uvažava etničku, religijsku, kulturološku i jezičku pluralnost bosanskohercegovačkog društva zalažući se za ravnopravnost svih segmenata na celoj teritoriji BiH, ne namećući nadnacionalni identitet bilo kome. Uvažavajući društveni i politički kontekst u BiH, u kome je, uz dominaciju etnonacionalizama, veoma izražena religioznost, SDP se zalaže za izgradnju „sekularne države sa punim uvažavanjem verskih sloboda“ (Grebenar, 2019: 36). Indikativno je što SDP u svom Programu 2015. posvećuje dosta pažnje pitanjima odnosa države i verskih zajednica, priznajući njihovu autonomnost uz zalaganje za permanentni dijalog države i verskih zajednica. Samim tim, što ne ignoriše tu vrstu identiteta, Socijaldemokratska partija pokazuje visok stepen tolerantnosti prema religijskim sentimentima građana BiH.

Imajući u vidu da je pravni naslednik Saveza komunista BiH, SDP više zagovara kolektivistički i egalitaristički koncept društva, što je tipično za socijaldemokratske partije. Ipak, SDP u svom Statutu načelno proklamuje individualna prava i slobode ističući da im je cilj „ostvarivanje temeljnih prava i sloboda čoveka i građanina, u skladu sa međunarodnim konvencijama, neovisno o njegovom pogledu na svet, verskoj, nacionalnoj i polnoj pripadnosti, te političkom uverenju“ (Statut SDP, čl. 4). Međutim, ni u Statutu kao ni u ostalim partijskim dokumentima, nigde se eksplicitno ne navode prava LGBT populacije, koja suštinski predstavljaju vrednosne domete „granica slobode“. Na nivou partijskih elita, unutar SDP-a postoji jasna podeljenost, pa tako gradonačelnica Sarajeva, Benjamina Karić, „odbila je projekciju duginih boja“, kao simbol LGBT zajednice, na zgradi Vijećnice, dok je njen stranački kolega i potpredsednik SDP-a Vojin Mijatović, na svom nalogu na društvenim mrežama, jasno dao podršku *Povorci ponosa* (Avaz, 2023). Izostanka zvaničnog stava Socijaldemokratske partije po ovom pitanju očigledno predstavlja posledicu unutrašnje podeljenosti. U svojim programskim dokumentima SDP se ne bavi pitanjem tradicije (osim narodnooslobodilačke borbe), društvenog morala, a kada se pominju postmaterijalističke teme (zaštita životne sredine), onda su smeštene u kontekst kritike globalizacije i razornog delovanja multinacionalnih kompanija (Program SDP, 2015: 5). SDP kao dugogodišnja članica Socijalističke internacionale sarađuje sa ideološki bliskim

partijama u regionu i Evropi i zalaže se za pristupanje BiH Evropskoj Uniji i NATO-u. Socijaldemokratska partija, zbog svog etnički inkluzivnog karaktera i antinacionalističke orijentacije, predstavlja stožernu partiju građansko-sekularnog bloka. Istovremeno SDP se, kao naslednica Saveza komunista BiH leve ekonomske orijentacije, koja posmatra političke procese prevashodno kroz „kolektivističke naočare“ prihvatajući kolektivitete kao ključne društvene i političke subjekte, bez insistiranja na „individualnim pravima“, u vertikalnoj skali koordinacionog sistema, nalazi u autoritarno-kolektivističkom polu. (Grafikon 5.1.3.2.1)

Grafikon 5.1.3.2.1: Prostorni položaj relevantnih političkih partija bošnjačkog partijskog podsistema (segmenta) prema linijama rascepa

Demokratska fronta (DF), Željka Komšića je ideološki najbliža Socijaldemokratskoj partiji imajući u vidu da je DF formirana od nezadovoljnih funkcionera i članova SDP-a. Kao ključni razlog istupanja iz Socijaldemokratske partije (SDP), Komšić je naveo odustajanje SDP-a da primeni presudu Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u slučaju Sejdić-Finci (Slobodna Evropa, 2012), kojom se omogućava politička jednakopravnost svih građana Bosne i Hercegovine, a ne samo politička prava tri konstitutivna naroda. Ovakav politički stav DF je unela u programsku deklaraciju „Za građansku državu“ koja se, između ostalog, zalaže za „jednake vrednosti glasa bez diskriminacije na osnovu etničke pripadnosti... snažno odbacujući koncept supremacije kolektivnih prava konstitutivnih naroda nad individualnim pravima i slobodama građana Bosne i Hercegovine“ (Programska deklaracija DF, 2021). To upućuje da se Demokratska Fronta implicitno, zalaže za redefinisane postojećeg institucionalno-konstitutivnog okvira u Bosni i Hercegovini, što podrazumeva zamenu koncepta konstitutivnih naroda građanskim konceptom jednakih pojedinaca, koji, prema njima, predstavlja uzrok svih problema. U skladu sa tim, DF u svom programu ističe ideju regionalizacije i decentralizacije BiH koje će biti bazirane na ekonomskim, geografskim i socijalnim determinantama. Ovo bi predstavljalo ključnu distinkciju između Demokratske Fronte i Socijaldemokratske partije, naročito ako se ima u vidu da među njima, po ostalim pitanjima ne postoje ozbiljnije vrednosno- ideološke razlike. Po pitanju odnosa prema LGBT zajednici, DF iznosi, za razliku od SDP, jasan stav. Naime, Komšić je uoči najavljenog *Parade ponosa* 2019. godine u Sarajevu, u svojstvu predsedavajućeg predsedništva BiH izjavio da je u pitanju „prvorazredni politički događaj“, ističući „da su Bosanci i Hercegovci tolerantni i da u BiH ljudi mogu da žive na svoj način i kako oni odluče, uključujući i ovu vrstu zajednice (LGBTIQ)“ (Politika, 2019). Još jasniju podršku ovoj zajednici je dala zastupnica DF u Zastupničkom domu Parlamenta Federacije BiH Alama Kratina, kada je govorila o nepriznavanju prava istopolnim zajednicama, gde je istakla

„da je neophodno kroz zakonske izmene stvoriti ambijent u kojem će se biti u prilici ispoštovati ljudska prava LGBT osoba“ (Klix, 2018).

Snaznu „patriotsku“ privrženost Bosni i Hercegovini, Demokratska Fronta ističe kao najvažniji politički cilj delovanja. U svojim programskim dokumentima ističu protivljenje pokušaju razgradnje Federacije Bosne i Hercegovine i osamostaljenja Republike Srpske, što predstavlja najveću pretnju miru i bezbednosti (Programska deklaracija DF, 2021). Demokratska Fronta bi se na osnovu svojih programskih načela i narativa, mogla svrstati u najvećeg zagovornika „integralnog bosanstva“, ne osporavajući postojanje partikularnih etničkih identiteta, ali jasno promovšući bosanskohercegovački identitet kao zajedničko obeležje svih naroda u Bosni i Hercegovini. Po pitanju spoljnopolitičke orijentacije, DF se, kao i manje-više sve partije bošnjačkog segmenta, zalaže za članstvo BiH u Evropskoj uniji i NATO-u, istovremeno ističući potrebu za regionalnom saradnjom na osnovu ravnopravnosti i reciprociteta. Po pitanju sekularizma, Demokratska Fronta se jasno zalaže za sekularno uređenje uz garanciju slobodnog delovanja svih verskih zajednica, podržavajući aktivnosti Međureligijskog vijeća u cilju promocije verske tolerancije. Istovremeno DF se zalaže, u cilju očuvanja sekularnog karaktera društva, da se prava građana koji se osećaju kao ateisti i agnostici podjednako poštuju kao i prava i slobode vernika (Programska deklaracija DF, 2021). Na osnovu svega pomenutoga, Demokratsku frontu kao izrazito građansku, etnički inkluzivnu i vrednosno liberalnu partiju smeštamo u građansko-sekularno i liberalno-individualističko vrednosno-ideološko polje. (Grafikon 5.1.3.2.1)

Naša stranka (NS) sebe nominira kao partiju građanske orijentacije, socio-liberalnog opredeljenja „koja uvažava najviši stepen ravnopravnosti građana i građanki Bosne i Hercegovine“ (Statut NS, 2019, čl.4). U svojoj Programskoj deklaraciji 2021. godine naglašavaju zalaganje za otvoreno društvo zasnovano na poštovanju slobode, jednakosti, tolerancije, rodne solidarnosti i socijalne pravde, boreći se protiv svakog vida isključivosti i diskriminacije. Kao osnovi razlog neuspeha Bosne i Hercegovine kao društva i države, NS vidi u nacionalizmu i etničkim podelama, koje za posledicu imaju zaostajanje u ekonomskom razvoju, zdravlju, obrazovanju, zaštiti socijalnih prava i životne sredine. Usled višedecenijske dominacije kleronacionalizma i separatističkih tendencija, Naša stranka sebe svrstava u partije koje se snažno zalažu za jedinstvenu, modernu, sekularnu Bosnu i Hercegovinu, ističući njenu EU i NATO perspektivu, kao preduslov ekonomskog prosperiteta i trajnog mira (Programska deklaracija NS, 2021). NS smatra da se vizija parlamentarne, pravedne, antifašističke, multietničke i kosmopolitske Bosne i Hercegovine može ostvariti ako u fokusu politike bude „prije svega pojedinac, građanin i građanka, koji u svojoj istorijom i resursima bogatoj zemlji slobodno ostvaruju sve svoje individualne potencijale pri čemu su podržani od socijalne države“ (Manifest NS, 2023). I pored toga što prepoznaju „specifičnost Bosne i Hercegovine i potrebu za određenim institucijskim mehanizmima koji će na afirmativan način zaštititi multietničko tkivo društava“, izrazito se protive zloupotrebi etničkih prava od strane političkih elita, koje imaju za cilj političku dominaciju i rasparčavanje zemlje (Programska deklaracija NS, 2021.). S tim u vezi ističu zalaganje za individualističko i solidarno društvo, smatrajući da u BiH „najveći potencijal su ljudi“ a „osnovni subjekat političkog i društvenog života je građanin-pojedinac, čija su prava ograničena samo istim takvim pravima drugih i ne mogu se kršiti u ime bilo kojih kolektivnih prava“ (Program Naša stranka, 2021). Zanimljivo je stajalište Naše stranke po pitanju odnosa prema postojećem konstitutivno- institucionalnom okviru BiH, gde se u dokumentu *Nova Bosna i Hercegovina* prihvata postojeće ustavno rešenje uz konstataciju da svaka promena mora biti doneta isključivo „u Parlamentu BiH, odnosno odlukom legalno izabranih predstavnika“ (Puhalo, 2019: 58). Sa druge strane, referišući se na presudu Sejdić -Finci, Naša stranka predlaže ustavno redefinisanje Bosne i Hercegovine u pravcu konstituisanja građanskog koncepta, smatrajući „da svaki građanin mora imati mogućnost da se kandiduje i bude biran za svaku poziciju u ovoj zemlji te da nikome ne smije biti uskraćeno pravo glasa“ (Programska deklaracija, 2021). Ipak uvažavajući aktuelnu realnost „koja se ogleda prije svega u nacionalnim pitanjima kao važnim društvenim problemima“ Naša stranka predlaže „u ovoj prelaznoj fazi“ nužnost ideološke kohabitacije kako bi se osigurao *treći put* „sa autentičnom demokratijom i svebosanskohercegovačkim karakterom“ (Puhalo, 2019: 58).

Za razliku od većine partija u BiH, Naša stranka u svojim programskim dokumentima ističe važnost *zelene politike* i zaštite životne sredine koja predstavlja preduslov uspostavljanja održivog razvoja kao koncepta koji treba da bude dominantna odrednica strategije razvoja. Pored kandidovanja postmaterijalističkih tema, Naša stranka pokazuje izrazito liberalno-kosmopolitsku orijentisanost koju demonstrira i činjenicom da jedina nedvosmisleno prepoznaje i podržava LGBT osobe i „pravi razliku između pola i roda, što ukazuje na jedan značajan stepen razvoja senzibiliteta po pitanju LGBT osoba generalno“ (Rašević i sar., 2013: 25). Osim toga, Naša stranka je otvoreno podržala organizatore *Queer festivala* u Sarajevu 2008. godine „kritikujući diskriminatorske i homofobne izjave pojedinih političkih subjekata“ (Rašević i sar., 2013: 26). Svoj multietnički, liberalni i sekularni karakter pokazuje i kroz strukturu rukovodstva koju čine predstavnici svih naroda u BiH, svojim jasnim programskim načelima i praktičnim delovanjem, kao i članstvom u ALDE (Alijanse liberala i demokrata Evropa). Na osnovu pomenutih indikatora Našu stranku ideološki pozicioniramo kao krajnju građansko-sekularnu i izrazito liberalno-individualističku partiju. (Grafikon 5.1.3.2.1)

5.2. Vrednosno-ideološka klasifikacija relevantnih partija bošnjačkog segmenta u Srbiji

5.2.1. Relevantne partije bošnjačkog segmenta u Srbiji

Relevantni politički akteri bošnjačkog segmenta u Srbiji, mogu se utvrditi i bez detaljnije analize izbornih rezultata. Međutim, zarad metodološke doslednosti u Tabeli 5.2.1.1 dali smo prikaz rezultata u tri izborna ciklusa (2014., 2016. i 2020. godine) na osnovu kojih su **Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA)**, **Sandžačka demokratska partija (SDP)** i **Stranka pravde i pomirenja (SPP)** u kontinuitetu imale parlamentarni status, te na osnovu toga predstavljaju relevantne partije bošnjačkog segmenta u Srbiji.

Tabela 5.2.1.1: Rezultati parlamentarnih izbora bošnjačkih partija na izborima u Srbiji 2014., 2016., 2020.

	Stranka demokratske akcije		Sandžačka demokratska partija		Stranka pravde i pomirenja	
	Broj glasova	Mandati	Broj glasova	Mandati	Broj glasova	Mandati
2014.	35,157	3	/	2 (10)*	/	/**
2016.	30,092	2	/	2 (10)	32,526	2
2020.	24,676	3	/	2 (8)	32,170	4

*Sandžačka demokratska partija (SDP) je imala svoje kandidate za narodne poslanike u okviru Socijaldemokratske partije Srbije (SDPS) koja je na izborima 2014. i 2016. godine bila u koaliciji sa Srpskom naprednom strankom. Na osnovu izbornih rezultata koalicije teško je precizno utvrditi broj osvojenih glasova i mandata SDP-a. Međutim, imajući u vidu etničku pripadnost poslaničkog kluba SDPS-a u Skupštini Srbije, može se konstatovati da je SDP imala 2 poslanika, Muamera Bačevca i Meha Omerovića (2014., 2016.) odnosno Samiru Čosović i Muamera Bačevca (2020.).

**Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ) kako se pre promene imena nazivala Stranka pravde i pomirenja je na parlamentarnim izborima 2014. godine nastupila u koaliciji sa Liberalno-demokratskom partijom i Socijaldemokratskom unijom nije uspjela da pređe izborni census i uđe u parlament.

Treba napomenuti, da se povremeno pojavljuju i nove političke organizacije, ali je njihov uticaj minimalan i prevashodno ograničen na participaciju u lokalnim parlamentima. Naime, jedna od karakteristika političkog života bošnjačkog segmenta, je svojevrsna stabilnost, u kojem se politička kompeticija svodi na tri politička aktera, gde je sužen prostor za pojavu novih „političkih igrača“.

Na osnovu prikazanih izbornih rezultata, uviđa se stabilnost biračke baze Stranke pravde i pomirenja i značajno opadanje podrške Stranci demokratske akcije koja je sa preko 35.000 glasova koje je osvojila 2014. godine, „pala“ ispod 25.000 glasova podrške na izborima 2020. godine. Kada

je u pitanju Sandžačka demokratska partija, precizan broj osvojenih glasova je teško utvrditi imajući u vidu da je u ova tri izborna ciklusa učestvovala kao koalicioni partner Srpske napredne stranke. Drugim rečima, deo mandata koji je pripao Socijaldemokratskoj partiji Srbije, čiji je predsednik Rasim Ljajić, a koja je koalicioni partner Srpskoj naprednoj stranci, ustupljen je Sandžačkoj demokratskoj partiji, čiji je Ljajić osnivač i „neformalni“ lider. Imajući u vidu, etničku strukturu poslanika Socijaldemokratske partije Srbije, može se zaključiti da neki od njih suštinski reprezentuju bošnjački segment unutar te partije. Osim toga, Sandžačka demokratska partija, svoju legitimnost i političku relevantnost potvrđuje i na lokalnim izborima u sandžačkim opštinama, gde nastupa ili samostalno ili sa programski bliskim partijama i osvaja značajan broj glasova (Republički zavod za statistiku, 2020).

U prethodnom poglavlju analizirali smo posledice izmena izbornog zakona i uvođenje „super prirodnog praga“ za partije nacionalnih manjina, gde se određene „nelogičnosti“ najbolje vide na primeru bošnjačkog segmenta. Uvođenjem tog instituta, došlo je do svojevrsnog paradoksa, da su stranke osvojile isti ili manji broj glasova 2020. godine, u odnosu na prethodne izbore, a da im je pripalo više poslaničkih mandata. (Tabela 5.2.1.1)

5.2.2. Vrednosno-ideološki profili bošnjačkih partija u Srbiji

Vrednosno-ideološko pozicioniranje političkih partija nacionalnih manjina predstavlja „izazov“ iz nekoliko razloga. Prvo, u politikološkoj literaturi retko se nailazi na ideološko-vrednosnu klasifikaciju partija nacionalnih manjina. Drugo, partije nacionalnih manjina deluju u cilju afirmacije prava i zastupanja interesa svojih etničkih zajednica pa se programski retko određuju u odnosu na vrednosno-ideološke teme. Prethodnoj argumentaciji treba dodati i da podele na levicu i desnicu nisu ključni osnov političkih podela (i ideološkog pozicioniranja) među partijama nacionalnih manjina, pa ih pojedini istraživači (Careja & Emmenegger, 2009: 168) potencijalno smeštaju u politički centar (Bursać, 2018: 63). Međutim, Bursać smatra da, s obzirom na „identitetski obojenu i neretko konfliktnu prirodu tranzicije u više zemalja Centralne i Istočne Evrope, postoji objektivna mogućnost da deo ovih političkih partija bude klasifikovan na desnoj strani spektra“ (Bursać, 2018: 63). Ako bi smo prihvatili ovu argumentaciju, pokušaj bilo kakvog vrednosno-ideološkog pozicioniranja, odnosno razlikovanja među partijama nacionalnih manjina, bio bi nemoguć. Smeštanje svih manjinskih političkih partija u desni politički spektar svelo bi partijsku kompeticiju među etničkim partijama na takmičenje u radikalnim stavovima kako bi maksimizirali podršku među biračima unutar etničke grupe (Rabushka and Shepsle, 1972: 83 prema Zuber, 2011: 758).

Međutim, i letimičnim sagledavanjem političkih programa i delovanja političkih partija nacionalnih manjina u Srbiji, uviđa se da ovakvo stajalište ne korespondira sa realnošću. Kako zapaža Cuber (2011) pojedina istraživanja (Bochsler and Szoesik, 2010; Coakley, 2008) pokazuju „da se nove etničke stranke predstavljaju više kao umerena, a ne kao radikalna alternativa“ etabliranim etničkim partijama (Zuber, 2011: 759). Pored toga, etničke partije ili naglašavaju međusobne rasepe (Chandra, 2005) u cilju programskog razlikovanja ili biraju da sarađuju između sebe (Stroschein, 2001 prema Zuber, 2011: 759). Politička dinamika među partijama bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji, poprima dobar deo pomenutih elemenata, pa se njihova kompeticija ne može svesti samo na takmičenje u radikalizmu i klijentelizmu ili na ogolelu borbu za političku moć i uticaj.

U disertaciji smo pretpostavili da se osnovne linije političkih podela među relevantnim akterima unutar bošnjačkog segmenta u Srbiji odnose na *formalno-pravna pitanja statusa Bošnjaka i Sandžaka*. Teritorijalno-etnička i statusna pitanja se otvaraju, kako dobro primećuje Komšić, „ukoliko je zemlja podeljena na većinsku i manjinsku potkulturu... (i) ukoliko je manjinska potkultura regionalno koncentrisana sa većinskim udelom u populaciji na toj teritoriji“, što je slučaj sa Bošnjacima u Sandžaku (Komšić, 2003: 31). Prema Orloviću, pitanje statusa Sandžaka predstavlja rasep centar-periferija koji u svojoj pozadini sadrži i kulturni rasep na osi dominantna (srpska) kultura naspram (bošnjačke) subkulture, duž koje se formiraju partije Bošnjaka (Orlović, 2011: 23). Horizontalna linija rasepa je praćena vertikalnom linijom gde je pitanje statusa

Sandžaka jedna od diferencijalnih tačaka međusobnog razlikovanja bošnjačkih političkih partija. Pitanje statusa Sandžaka korespondira sa formalno-pravnim statusom Bošnjaka u Srbiji, pa se ova pitanja preklapaju, stvarajući vertikalnu osu podela na *integralistički i autonomaški* orijentisane partije.

Pored pomenutih *političkih podela*, koje su prevashodno uslovljene kontekstualnom dinamikom, pa samim tim imaju slabiji intenzitet i vremensko ograničenje, u disertaciji smo pretpostavili da se među bošnjačkim partijama javljaju podele u odnosu prema tradiciji, religiji, javnom moralu itd., odnosno modernizmu, kosmopolitizmu i sekularizmu što daje osnov za klasifikaciju i njihovo pozicioniranje u vrednosno-ideološkom prostoru. Pretpostavka je da među bošnjačkim partijama u Srbiji postoje vrednosno-ideološke razlike manifestovane kroz programske dokumente i političko delovanje, što nam daje osnov da ih uslovno diferenciramo u skladu sa vrednostima koje promovisu. Analiza „karakteristika stranaka“ (Spasojević, Stojiljković, 2020: 64) bošnjačkog segmenta u Srbiji omogućiti će nam da ih klasifikujemo i pozicioniramo na vrednosno-ideološkoj ravni.

Imajući u vidu da su predmet analize tri manjinske političke partije, smatramo da nije adekvatna primena klasifikacionih kriterijuma poput onih koje smo koristili u slučaju bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini. Uzimajući u obzir pretpostavku da se bošnjačke partije razlikuju kako po političkim tako i po vrednosno-ideološkim stajalištima, klasifikaciju ćemo izvršiti prema najvažnijim elementima koji ih međusobno razlikuju. Takođe, imajući u vidu da unutar bošnjačkog segmenta u Srbiji deluju samo tri relevantne bošnjačke partije koje su pri tom i prilično vrednosno-ideološki heterogene, nije potrebo formiranje partijskih blokova.

Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA) u svom Statutu (2017) se zalaže za „zaštitu i unapređenje prava pripadnika bošnjačke nacionalne manjine“ kao i za „priznanje i poštovanje nacionalnog identiteta Bošnjaka, koji kao *autohton narod* (prim. autora) u Republici Srbiji čini brojčano izraženu manjinsku nacionalnu zajednicu“ (Statut, 2017: čl. 1). Za SDA autohtonost predstavlja deo nacionalne samoidentifikacije Bošnjaka koja podrazumeva i sopstveni maternji jezik, kulturu, istoriju, običaje, književnost, bibliografiju, kao i „svoju zemlju“ (Program SDA, 2009: II), te „privrženosti svom evropskom poreklu i islamskoj verskoj pripadnosti“ (Program SDA, 2009: VI). Definisanjem Bošnjaka kao autohtonog naroda na ovom prostoru, u interpretaciji SDA, sadrži i korpus političkih prava koji podrazumevaju pravo državljanstva, odnosno konstitutivnosti, na šta ukazuje izjava predsednika SDA Sulejmana Ugljanina koji tvrdi da su Bošnjaci „starosedelački autohton narod u Sandžaku, svoj na svojoj zemlji“ (The Bosnia Time, 2019). Ugljanin je još eksplicitnije pojasnio političku konotaciju autohtonosti kada je na predizbornom skupu 2018. godine u Novom Pazaru poručio da će se boriti da „Bošnjacima vratimo status naroda, koji smo imali u velikoj Jugoslaviji, i da se prizna autonomija Sandžaka koju smo izglasali na referendumu 1991. godine“ (N1 BiH, 2018). Teritorijalno-političku autonomiju Sandžaka, SDA vidi kroz širu decentralizaciju i regionalizaciju Srbije koja bi podrazumevalo da „opštine Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Prijepolje i Priboj budu u sastavu jedne regije“ (Program SDA, 2009: VI). Poslednjih godina SDA i njen lider Sulejman Ugljanin zaoštava retoriku i produbljuje teritorijalno-etnički rascep, tvrdeći da je izvor svih problema „koncept Velike Srbije...(i) dok se to zlo, taj virus ne ukloni sa Balkana, mi ćemo imati problem“ dodavši da strukture koje su odgovorne za rat i uništavanje na Kosovu i u Sandžaku predstavljaju fašističku tvorevinu (RTV, 2022). Svoj *antisistemska stav*, pored navedenog, SDA naglašava i kroz zalaganje za promenu grba i himne Republike Srbije, tvrdeći da je trenutna heraldika tj. „grb, zastava i himna jednog naroda, ne svih naroda koji žive u Srbiji“ (RTV, 2022). SDA svojom jasnom političkom platformom o ustavno-pravnom statusu Bošnjaka i Sandžaka kao autonomne regije unutar Srbije zauzima *autonomaško-decentralističku poziciju*, istovremeno se profilirajući kao *antisistemska partija*.

Kada je reč o vrednosno-ideološkim stavovima, Stranka demokratske akcije jasno izražava sklonost ka konzervativno-tradicionalnoj orijentaciji, na šta ukazuje zalaganje za „očuvanje porodice kao ognjišta moralno-etičkih vrednosti i najznačajnijeg faktora u odgoju čoveka“ (Program SDA, 2009: X). Pored toga SDA žene u društvu reducira na reproduktivnu i vaspitnu

ulogu, zalažući se za posebne benefite za majke sa više dece (Program SDA, 2009: X), zanemarujući u svom programu druge uloge, poput političke i upravljačke, koje žene imaju u društvu. Svoj *društveni konzervativizam* SDA iskazuje i kroz zalaganje za tradicionalni moral navodeći da su društvena zla poput narkomanije, alkoholizma, pušenja, šunda i pornografije. Oni predlažu sistematsku i plansku borbu protiv ovih oblika društvenih devijacija (Program SDA, 2009: XI). Izjava Ugljanina tokom predizborne kampanje 2022. godine, kada je dehumanizujući LGBT osobe „upoređio sa stokom“ (N1, 2022), jasno ukazuje na negativan odnos ne samo prema manjinskim (marginalizovanim) grupama, već i prema liberalnim vrednostima i inkluzivnom konceptu društva. Stranka demokratske akcije Sandžaka se zalaže za punu autonomiju verskih zajednica, vraćanje imovine oduzete verskim zajednicama (Vakufi i zadužbine), slobodnu izgradnju verskih objekata i izmenu urbanističkih planova koji se smatraju antiverskim. Takođe, ističu potrebu za posebnom ishranom u obrazovnim, zdravstvenim ustanovama i vojsci u skladu sa verskim propisima (Program SDA, 2009: VII). SDA svoju naklonost *religijskom svetonazoru* iskazuje ne samo kroz pozitivan odnos prema pravima i slobodama vernika, već kroz simbole prisutne na skupovima i javno prakticiranje verskih obreda partijskih funkcionera. Sa druge strane u svojim programskim dokumentima SDA naglašava i prava ateista, kao i koncept sekularne države. Međutim, u SDA ističu da su „uvereni u snažan moralni potencijal verskog učenja“ što implicira da su religijsko-etička učenja osnova društvenog morala. U vezi s pitanjima identiteta, SDA zagovara pravo Bošnjaka kao dela jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog korpusa na održavanje kulturnih, obrazovnih, ekonomskih i drugih veza sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini i drugim novonastalim državama na prostoru bivše Jugoslavije (Program SDA, 2009: VI). Ovakvim stavom SDA potvrđuje svoje opredeljenje za *integralno bošnjaštvo*. Celokupna ideološka paradigma SDA mogla bi se objasniti kroz Huntingtonovu tezu o političarima u nezapadnim društvima gde ih „izborna konkurencija (ih) podstiče da uobliče ono što veruju da će biti najpopularniji apeli, a oni su po karakteru uobičajeno etnički, nacionalistički i religijski“ (Huntington, 2000: 103, prema Pantić, 2003: 103). Na osnovu navedenih indikatora, Stranku demokratske akcije Sandžaka možemo definisati kao *antisistemsku, autonomaško-decentralističku* i izrazito *nacionalno-konzervativnu partiju*.

Za razliku od SDA, **Sandžačka demokratska partija (SDP)** od svog osnivanja nije „igrala“ na nacionalističku i autonomašku kartu, već je priliku za afirmaciju bošnjačkih prava videla „u demokratizaciji Srbije zasnovanoj na principima decentralizacije i regionalizma“ (Bašić, 2002: 45). Prema Statutu, ciljevi Sandžačke demokratske partije su afirmacija manjinskih prava i sloboda, razvoj ljudskih prava i demokratije, te ravnopravnost svih manjinskih naroda i afirmacija legitimnih prava nacionalnih zajednica (Statut SDP, 2009: član 7).

Pitanje autonomije Sandžaka i odnos prema zvaničnom Beogradu predstavljali su ključne razloge podele unutar SDA početkom devedesetih godina. Nakon toga, Rasim Ljajić je sa grupom istomišljenika formirao svoju političku organizaciju, a inicijalni razlog predstavljala je odluka o neizlasku SDA na izbore 1992. godine, s ciljem da se internacionalizuje pitanje nepriznavanja rezultata referenduma o autonomiji Sandžaka koje su vlasti u Beogradu proglasile nelegalnim.⁹⁷ Ljajić je tada tvrdio da je bojkot izbora bila „ogromna greška koja ni dan-danas nije ispravljena“ i da je to dalo alibi Miloševiću da kaže „evo, neće kroz institucije da rešavaju svoj problem, hoće da ga rešavaju na međunarodnom planu, hoće posebnu državu, što znači radikalizacija i stvaranje dva nacionalna fronta u Sandžaku“ (Nedeljnik Vreme, 2005). Rasim Ljajić je objasnio suštinu odnosa SDP-a prema statusnim pitanjima Bošnjaka i Sandžaka kroz prizmu položaja Bošnjaka tokom jugoslovenske krize. Istakao je da Bošnjaci, kao apsolutna manjina u Srbiji sa samo dva procenta populacije, nisu mogli očekivati istu podršku kao Srbi u Hrvatskoj koji su imali pomoć srpske

⁹⁷ SDA je učestvovala u donošenju *Memoranduma o specijalnom statusu Sandžaka* 1991. godine na osnovu koga je naredne 1992. godine raspisan referendum o političkoj autonomiji Sandžaka. U ovom Memorandumu se ističe specijalni status i položaj Sandžaka u okviru Jugoslavije. Autonomija Sandžaka je podrazumevala da nosilac zakonodavne vlasti u Sandžaku bude Skupština Sandžaka, izvršna vlast bi bila dodeljena guverneru i Vladi Sandžaka, a pored toga tražena je i sudska vlast. Nakon nepriznavanja rezultata referenduma o autonomiji od strane državnih organa, lider SDA Sulejmana Ugljanina pod pritiskom vlasti u Beogradu emigrira iz zemlje da bi se već 1996. vratio.

države. Smatrao je ideju stvaranja teritorijalne i političke autonomije na etnički heterogenom području koje je podeljeno državnim granicama „u startu gubitničkom“ za velike nacionalne ciljeve i interese, zaključujući da rešenje treba tražiti kroz institucije sistema (Nedeljnik Vreme, 2005). Ljajić je svoj stav po pitanju autonomije Sandžaka ponovio i kasnije, tvrdeći da je „ta priča ispričana devedesetih godina, kada se i pokazala nerealnom“ (Novosti, 2010). On je to obrazložio činjenicom da je prostor Sandžaka etnički raznolik i da je ta oblast sada „faktički podeljena između Srbije, Crne Gore i Bosne, koje su nezavisne države, što znači da nema osnova za bilo kakvu priču o autonomiji“ (Novosti, 2010).

Sve rečeno ukazuje da je SDP integralistički orijentisana, što isključuje svaki vid delovanja u pravcu internacionalizacije i radikalizacije otvorenih, pre svega statusnih pitanja. Ova partija pokazuje „neobičnu“ doslednost koja se ogleda u višegodišnjoj izgradnji „imidža“ umerene i *sistemske bošnjačke partija* koja je zagovara *punu integraciju* Bošnjaka u društveni i politički poredak. Koliko je ovakva strategija delovanja SDP-a „teška i delikatna“ najbolje ilustruje izjava osnivača stranke, Rasima Ljajića, koji tvrdi da bilo koja izjava koju iznese u Beogradu može izazvati negativne reakcije ili u Sandžaku ili ovde u Beogradu (Nedeljnik Vreme, 2005).

Vrednosno-ideološko pozicioniranje SDP-a se najbolje može odrediti kroz političke poruke, simboličke gestove i delovanje partijskih funkcionera. Indikativno je da glavni fokus političkog delovanja SDP-a u većini izbornih kampanja nisu predstavljala identitetska ili statusa pitanja, već ekonomske i socijalne teme kao što su loša infrastruktura, nedostatak investicija i nedostatak privredne aktivnosti u Sandžaku (Radio Slobodna Evropa, 2020). Kada se identitetske teme pominju, SDP ih obično povezuje s međuetničkim odnosima između Bošnjaka i Srba u Sandžaku. Stranka redovno poziva na multietnički sklad i suživot, istovremeno ukazujući na probleme s ravnomernom zastupljenošću Bošnjaka u državnim institucijama, kao što su policija i pravosuđe (Sandžak Haber, 2016). Po pitanju odnosa prema verskim zajednicama, osim načelnog zalaganja za „slobodnu aktivnost verskih zajednica zasnovanu na njihovoj autonomiji i verskoj slobodi“ (Statut SDP, 2009: čl.7) u partijskim dokumentima se ne posvećuje prevelika pažnja tim pitanjima. Funkcioneri SDP-a, kako kroz simboliku tako i kroz dominantni diskurs, ne naglašavaju religioznost i moralna načela zasnovana na verskim učenjima, što ukazuje na neutralan stav po ovim pitanjima. Slično je i kada su u pitanju marginalizovane društvene grupe poput LGBT populacije ili pitanja kao što je abortus. Međutim, imajući u vidu veoma tradicionalan i konzervativan društveni milje u Sandžaku samo neinsistiranje na konzervativnim vrednostima je dovoljan indikator da SDP, u najmanju ruku nije orijentisana ka tim vrednostima. Ovome je u izvesnoj meri doprinela i činjenica da od 2000. godine Sandžačka demokratska partija na parlamentarnim izborima učestvuje uglavnom na koalicionim listama većinskih partija, te pokazuje *visok stepen političkog pragmatizma*, ulazeći u koalicije sa partijama iz različitih pozicija na ideološkom spektru. Ljajić je 2009. godine formirao Socijaldemokratsku partiju Srbije (SDPS) kao levu, građansku partiju, istovremeno zadržavši uticaj u Sandžačkoj demokratskoj partiji koja je nastavila da deluje kao bošnjačka, regionalna partija na nivou Sandžaka.

Tokom predizbornih kampanja kao latentna pojava javlja se isprepletanost aktivnosti SDP-a i SDPS-a pa ih je veoma teško razdvojiti „pogotovo jer se lider SDPS-a Rasim Ljajić aktivno pojavljivao na skupovima Sandžačke demokratske partije, tako da su njegove izjave uključene u bazu izjava SDP-a“ (Đurđević ur., 2016: 32). Tvrdnja Ljajića da „SDP Srbije mora da se pozicionira kao građanska stranka leve orijentacije, koja baštini ideje antifašizma, antinacionalizma i antipopulizma“ (N1, 2021) na neki način se reflektuje i na Sandžačku demokratsku partiju.

Ideološki posmatrano, SDP je izašla iz okvira isključivo nacionalnog zastupanja, te se okrenula *ka multietničkom, građanskom i regionalnom zastupanju* (Sandžak Haber, 2016). Takvo ideološko pozicioniranje, SDP-u nije načinilo političku štetu, imajući u vidu da konstanto ostvaruje zavidan nivo podrške među bošnjačkom populacijom, što se može objasniti kombinovanjem umerene ne-etničke strategije (*lateral underbidding*) i etničke niže ponude (*ethnic underbidding*). Kako navodi Cuber pozivajući se na Mičela i saradnike (Mitchell et al., 2009), slučaj Severne Irske pokazuje da stranke koje plediraju isključivo ka etničkim glasovima, a odaberu umerenu i pragmatičnu strategiju delovanja, najuspešnije su u pridobijanju podrške birača (Zuber, 2011: 761).

S obzirom na lidersku ulogu Rasima Ljajića u obe partije, ideološko pozicioniranje SDPS-a na nacionalnom nivou, kao i lični imidž Ljajića, Sandžačku demokratsku partiju možemo opisati kao *etnički inkluzivnu, otvorenu*, i, uslovno rečeno, *kosmopolitsku* političku stranku, koja je, iako manjinska, ideološki bliža partijama *građanske levice* sa *modernističkim, reformsko-progresivnim, sistemskim i integralističkim stavovima i orijentacijama*.

Od osnivanja **Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ)** je pokušala da se profilise kao „autentična“ partija Bošnjaka koja „nije podlegla uticaju iz Beograda” (Politika, 2010).⁹⁸ Njen neformalni osnivač i lider je bivši sandžački muftija Muamer Zukorlić koji je neretko skretao pažnju srbijanske javnosti svojim zapaljivim govorima. Na skupu u Novom Pazaru 2009. godine Zukorlić je istakao da „igranje Sandžakom znači poigravanje sa ovim delom Srbije. Država je kao zgrada u kojoj stanari mogu da se vole ili ne vole. Ukoliko većinski stanari odluče da zapale jedan stan, rizikuju da se upali cela zgrada. Zato se nije igrati vatrom. Ili će nam svima biti lepo, ili će vatre biti do vrha. Samo naša kuća goreti neće” (Vreme, 2010). Pored ove izjave, javnost je burno reagovala i na njegovu kandidaturu za predsednika Republike Srbije 2012. godine, zbog neočekivanog političkog angažmana jednog verskog lidera. Kao nezavisni kandidat uz faktičku podršku BDZ-a, Zukorlić je osvojio 1,39% glasova na predsedničkim izborima (Republički zavod za statistiku, 2012).

Ključni elementi političkog programa BDZ-a je puna ravnopravnost bošnjačkog naroda, kao autohtonog naroda u Sandžaku, koji kao cilj ima određeni stepen kulturne i političke autonomije. Kao i u slučaju SDA, geneza političkog delovanja ove partije daje celu lepezu političkog spektra, koja se kreće od antisistemske partije, sa izrazito „zapaljivom“ retorikom, pa sve do „prijateljski“ nastrojene prema vladajućim partijama i republičkoj vlasti, što govori o pragmatičnosti i nekonzistentnosti u političkom delovanju. Ključni problemi koje je Zukorlić navodio prvih nekoliko godina političkog delovanja, je „mačehinski” odnos države prema Bošnjacima, koji se ogleda pre svega u razbijanju Islamske zajednice kao bastiona nacionalnog identiteta Bošnjaka. Nakon opštih izbora 2012. godine, Zukorlić je redefinisao svoje izrazito antisistemske stavove i ublažio retoriku, te počeo da se približava novoj republičkoj vlasti, čija je osnova bila Srpska napredna stranka. Promena političkog diskursa, koja je dovela do „korenite evolucije” u smeru „izrazite deradikalizacije” prvobitnih pozicija u zauzimanja kompromisnih opcija u rešavanju nacionalnog pitanja” (Goati, 2000: 97, prema Komšić, 2003: 51) je podrazumevala česte pozive Zukorlića na partnerstvo i pomirenje između Srba i Bošnjaka (RTS, 2012). Nakon parlamentarnih izbora 2016. godine, Bošnjačka demokratska zajednica postaje deo vladajuće većine u Skupštini Srbije. Krajem 2017. godine ova stranka odlučuje da promeni ime u **Stranku pravde i pomirenja (SPP)** s ciljem transformacije svog političkog imidža iz monoetničke u multietničku partiju. Nakon toga, SPP pokazuje ambiciju da se pozicionira na nacionalnom nivou, proširujući aktivnosti svojih odbora i izvan Sandžaka.

Stranka pravde i pomirenja, poslednjih godina je potpuno *odustala od antisistenskog delovanja* insistirajući na bošnjačko-srpskom dijalogu i pomirenju, istovremeno redefinišući ideju o političkoj autonomiji za Sandžak. SPP je preoblikovala ideju teritorijalne autonomije Sandžaka u *koncept prekogranične evropske regije* koja bi podrazumevalo „povezivanje gradova i opština severnog i južnog Sandžaka” što bi doprinelo očuvanju kulturnih, tradicionalnih, verskih, nacionalnih i rodbinskih veza i bržeg ekonomskog napretka (SPP, Programska načela, čl. III). Međutim, i pored programskog zalaganja za kakav-takav vid autonomije za Sandžak, u javnim istupima čelnika SPP se veoma retko insistira na tim pitanjima, pa se stiče utisak da je ova partija prihvatila postojeći ustavni poredak i odustala od institucionalnog redizajniranja u pravcu formiranja autonomije Sandžaka.

U vrednosno- ideološkom smislu, SPP je politička organizacija koja snažno ističe *nacionalnu i religijsku identifikaciju*. Ne treba da iznenađuje postajanje jake klerikalne note, kako u simboličkom tako i u narativnom smislu, s obzirom da je maltene cela partijska struktura potekla

⁹⁸ Zukorlić kaže da „zvanični Beograd ubuduće u njemu i BKZ-u mora videti legitimne predstavnike Bošnjaka, a ne samo u ministrima Sulejmanu Ugljaninu i Rasimu Ljajiću i njihovim partijama (Politika, 2010).

iz religijskog miljea. Pored toga politički program SPP-a, prožet je religijskim načelima i pozivanjem na versku moralnost i etičnost. Sa druge strane, svoju snažnu nacionalnu komponentu SPP potvrđuje kroz zalaganje za „pravo na konstitutivnost” Bošnjaka kao autohtonog naroda čime bi se osigurala „sva kolektivna i individualna prava” (SPP, Programska načela, čl. II). Na tragu toga, Stranka pravde i pomirenja nigde u svojim programskim dokumentima ne pominje odnos prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima koji žive na prostoru bivše Jugoslavije. Međutim, na osnovu stava njenog rukovodstva po pitanju ustrojstva Islamske zajednice u Srbiji (IZ u Srbiji) i saradnje sa srodnim strankama iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore, očigledno je da su na stanovištu da Bošnjaci u Sandžaku čine deo jedinstvenog bošnjačkog nacionalnog korpusa. To potvrđuje Zukorlićevo zalaganje za očuvanje institucionalnog i duhovnog jedinstva Bošnjaka u Srbiji i Bosni i Hercegovini, gde je IZ u Srbiji deo Rijasetu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Pitanje odnosa prema administrativnom i duhovnom centru Islamske zajednice i Bošnjaka u Srbiji, indikator je odnosa prema široj nacionalnoj identifikaciji. Imajući u vidu da su pristalice ideje da duhovni i administrativni centar IZ u Srbiji bude u Sarajevu, nakon nekoliko godina postali deo rukovodstva Stranke pravde i pomirenja, to nesumnjivo implicira da je ova partija na stajalištima *integralnog bošnjaštva*. Pored toga, Stranka pravde i pomirenja je 2013. godine osnovala svoju „ćerku” partiju u Crnoj Gori pod istim nazivom, što dodatno potvrđuje stav SPP-a da su Bošnjaci u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, jedan, jedinstven i nedeljiv narod.

U svojim programskim načelima SPP insistira na borbi protiv negativnih kulturnih modela koji „preferiraju perverznost, vulgarnost i primitivizam” (SPP, Programska načela, čl. XIII), posebno se zalažući za zaštitu i afirmaciju porodice, žene i deteta. SPP ulogu žene pre svega smešta u porodičnu sferu, tj. „kao ključni stub porodice, u svetoj ulozi majke i u drugim porodično-društvenim ulogama” (SPP, Programska načela, čl. XVII) što ovu partiju smešta u *konzervativni pol političkog spektra*. Iako je politička profil SPP-a bez sumnje nacionalno-konzervativan, sam Zukorlić, na osnovu pojedinih indikatora pokazuje sklonosti ka modernizmu, pa čak i savremenim svetonazorima, gde pojedini komentatori navode da Zukorlića „neki konzervativci, kao što je poglavar bosanskih i sandžačkih muslimana u Sarajevu, Reisul-Ulema, smatraju da je suviše progresivan” (Biserko ur., 2008: 256). Pored toga svoju progresivnu notu Zukorlić je pokazao kroz izgradnju kulturno- obrazovnih institucija u Sandžaku, što je u prvim godinama nakon demokratskih promena u Srbiji, bilo prepoznato i od strane tadašnjeg premijera Zorana Đinđića, sa kim je održavao konstantnu komunikaciju i saradnju (Biserko ur., 2008: 256). Međutim, i pored toga što je Zukorlić iskoračio iz uobičajenog nivoa konzervativnosti verskih poglavara, on kao i njegova partija nikako se ne može smatrati modernističkom u vrednosnom smislu. Programska načela i javni diskurs čelnika SPP-a impliciraju veoma negativan stav prema svim vrednostima orijentacijama koje izlaze iz okvira religijske (islamske) etičnosti i tradicionalne moralnosti, uključujući i odnos prema sekularizmu, permisivnosti i marginalizovanim (LGBT) zajednicama. Na osnovu svega iznetog Stranku pravde i pomirenja definišemo kao *klerikalno-konzervativnu partiju* koja zastupa društveni konzervativizam sa izraženom religijskom komponentom i nacionalnim sentimentom. SPP koristi sistemski pristup rešavanja otvorenih pitanja i *integralistički delovanje* prema državi i institucijama sistema.

Na osnovu prethodne analize bošnjačke partije u Srbiji se po pitanju odnosa prema zvaničnom Beogradu, statusnim i nacionalnim pitanjima, načelno možemo podeliti na *tvrde i meke*, odnosno one koje zagovaraju *integralističke* nasuprot *autonomaške* politike. Ova osa podela se reflektuje i na statusna pitanje gde jedni prihvataju *postojeći ustavno-pravni status* Bošnjaka i Sandžaka, dok drugi ističu zahtev za konstitutivnošću Bošnjaka i definisanju nekog oblika autonomije za Sandžak, što se može definisati kroz podelu na *sistemsko i antisistemsko delovanje* prema institucijama sistema. Među bošnjačkim partijama razlike se uviđaju i po pitanju odnosa prema Islamskoj zajednici, gde SDA podržava Islamsku zajednicu Srbije sa sedištem u Beogradu, dok SPP podržava Islamsku zajednicu u Srbiji koja smatra da je duhovni i administrativni centar

Islamske zajednice u Sarajevu. SDP ima ambivalentan odnos prema ovom pitanju, mada na osnovu značajnih indikatora pokazuje veću sklonost ka Islamskoj zajednici u Srbiji.

Na osnovu partijskih programa i ostalih indikatora u kulturno-vrednosnoj dimenziji, bošnjačke partije možemo podeliti na način kako je to konstatovao Orlović, gde bi ove orijentacije uslovno mogle biti nazvane „prograđanske“ i „pronacionalne“, sledeći linije rasepa u okviru srpskih stranaka (Orlović, 2008: 335). Na tragu ovoga, krajnje uslovno, Stranku demokratske akcije (SDA) Sulejmana Ugljanina i Stranku pravde i pomirenja (SPP) Muamera Zukorlića možemo smestiti u *nacionalno-konzervativni* pol političkog spektra, s tim što je klerikalna i religijska komponenta glavno obeležje SPP-a, dok je nacionalna i autonomaška komponenta ključno obeležje SDA. Sa druge strane, Sandžačku demokratsku partiju Rasima Ljajića možemo, uslovno, smestiti među partije sa *građansko-modernističkim karakterom*, s tim što je njihovo glavno obeležje, pored izostanka izoštrenih vrednosno-ideoloških stajališta, integralističko i sistemsko delovanje prema institucijama sistema. (Tabela 5.2.2.1)

Tabela 5.2.2.1: Programska orijentacija stranaka (kao model za ovu tabelu poslužila je tabela “Programska orijentacija stranaka” u radu Stojiljković Zoran, (2007), Političke partije i politička participacija- slučaj Srbija, u Godišnjak 2007, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 205)

Religijsko		<i>SDA</i>	<i>SPP</i>
Sekularno	<i>SDP</i>		
Konzervativno- nacionalističko		<i>SDA</i>	<i>SPP</i>
Modernističko	<i>SDP</i>		
Integralističko	<i>SDP</i>		<i>SPP</i>
Autonomaško		<i>SDA</i>	
Evrofilsko	<i>SDP</i>	<i>SDA</i>	<i>BDZ</i>
Islamska zajednica u Srbiji Sedište u Sarajevu	<i>SDP</i>		<i>BDZ</i>
Islamska zajednica Srbije Sedište u Beogradu		<i>SDA</i>	

Ova tipologija je krajnje uslovno postavljena, jer je fluidnost političkih programa i delovanja veoma izražena i zavisi prevashodno od promenljivosti političkog konteksta. Većina bošnjačkih partija pokazuje nedosledan odnos prema brojnim pitanjima, gde stavovi uglavnom zavise od toga da li su u datom trenutku deo vlasti ili opozicije. Bošnjačke partije su menjale političke strategije uglavnom pod uticajem kontekstualnih faktora, te su prilagođavale svoje politike u cilju legitimizacije na unutarbošnjačkom, nacionalnom i međunarodnom planu. Ilustrativno je da su SDA Sulejmana Ugljanina i SPP Muamera Zukorlića godinama insistirale na redefinisaju položaja Bošnjaka i rešavanju statusa Sandžaka da bi poslednjih godina, SPP-a napustila zahteve za ustavno-pravnim redefinisanjem položaja Bošnjaka, a SDA, prešla „ceo krug“ od antisistemske preko sistemske partije, da bi nakon izlaska iz republičke vlasti pojačala nacionalističke i autonomaške zahteve.

Pored brojnih i na momente oštih podela po mnogim pitanjima, ono što je zajedničko za sve bošnjačke partije je evrofilski odnos prema integrativnim procesima Republike Srbije. Konsenzus po pitanju članstva Srbije u EU među svim bošnjačkim partijama možemo objasniti Pantićevim pojašnjenjem, gde pripadnici manjinskih naroda u „modernizmu“, što simbolizuje članstvo u EU, vide priliku za svoju „afirmaciju, emancipaciju i zaštitu od nacionalizma većinskog naroda“ (Pantić, 2003: 106).

5.3. Vrednosno-ideološka klasifikacija relevantnih partija za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori

5.3.1. Relevantne partije za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori

Za razliku od Bosne i Hercegovine i Srbije, u Crnoj Gori je, od uvođenja višestranačja, a naročito nakon rascepa unutar Demokratske partije socijalista (DPS), među pripadnicima nacionalnih manjina veoma izraženo prekoetničko (*across ethnics*) glasanje, što je još jedna od specifičnosti ovog društva. Pavićević, kao primer toga navodi izborne rezultate iz 1998. i 2001. godine gde su „partije albanske manjine (DS, DUA) osvojile samo dva (od mogućih pet) mandata jer im je podršku u oba izbora pružilo dva odsto birača, što je trostruko manje od učešća albanske populacije u biračkom telu”. On zaključuje da, za razliku od većine postkomunističkih država jugoistočne Evrope, na primeru albanske nacionalne manjine u Crnoj Gori se pokazalo da se birači opredeljuju „politički, a ne etnički” (Pavićević i sar., 2007: 62). Prekoetničko glasanje je još izraženije među pripadnicima bošnjačke/muslimanske nacionalne manjine, a kao ilustracija mogu na poslužiti rezultati na parlamentarnim izborima 2012. godine gde se jasno vidi razlika između procenta osvojenih glasova manjinskih partija i udela u ukupnoj populaciji pripadnika nacionalnih manjina. (Tabela 5.3.1.1)

Tabela 5.3.1.1: Rezultati parlamentarnih izbora 2012. godine u % po pojedinim opštinama u Crnoj Gori (Monstat, 2013)

	Bošnjačka stranka	FORCA	Albanska koalicija	DUA	HDI	DPS	DF	Pozitivna CG
Bar Albanci 5,98%; Bošnjaci 5,12%; Muslimani 7,7%; Hrvati 0,6%	4,4	1,1	2,3	0,3	0,2	46,2	26,3	12,3
Berane Albanci 0,21 %; Bošnjaci 17,72%; Muslimani 5,75%; Hrvati 0,12%	4,5	0,1	0	0,6	0,1	48,7	15,1	4,2
Bijelo Polje Albanci 0,12%; Bošnjaci 27,34%; Muslimani 13%; Hrvati 0,09%	8	0,1	0	0,2	0	56,1	14,7	3,4
Plav Albanci 18,88 %; Bošnjaci 51,9%; Muslimani 5,55%; Hrvati 0,04%	27,7	5,1	0,4	3	0	47,4	5,7	1,1
Pljevlja Albanci 0,06%; Bošnjaci 6,91%; Muslimani 5,65%; Hrvati 0,5%	1,9	0,1	0	0,1	0	45,5	25,9	3,9
Podgorica Albanci 5,13%; Bošnjaci 1,98%; Muslimani 2,2%; Hrvati 0,36%	1,2	1,1	0,4	0,8	0,1	45,4	29,7	11,1

Rožaje Albanci 5,04%; Bošnjaci 83,91% Muslimani 4,55%; Hrvati 0,03%	51,3	0,1	0,6	0,5	0	43,8	1,1	0,7
Tivat Albanci 0,69%; Bošnjaci 0,68% Muslimani 0,81%; Hrvati 16,42%	0,4	0,1	0	0,1	9,2	43,5	24,1	9,9
Ulcinj Albanci 70,66%; Bošnjaci 2,25% Muslimani 3,87%; Hrvati 0,23%	1,6	27,5	21,6	11,6	0	23,4	4,8	5,1
Crna Gora Albanci 4,91%; Bošnjaci 8,65% Muslimani 3,31%; Hrvati 0,97%	4,17	1,45	1,05	0,79	0,4	45,6	22,8	8,24

U Tabeli 5.3.1.1, na primeru opštine Rožaje, u kojoj su Bošnjaci u apsolutnoj većini, distribucija bošnjačkih i muslimanskih glasova išla je ka Bošnjačkoj stranci i Demokratskoj partiji socijalista. Na primeru opštine Pljevlja uočljiv je veoma nizak nivo podrške Bošnjačkoj stranci koji je iznosio 1,9%, iako je prema popisu iz 2011. godine procenat Bošnjaka iznosio 6,91%. Slična situacija je i u opštini Plav gde je od 51,9% Bošnjaka, 27,7 % glasalo za Bošnjačku stranku. Pri ovoj analizi treba imati u vidu da se procenat određene nacionalne manjine u ukupnoj populaciji ne poklapa sa procentom pripadnika te nacionalne manjine sa biračkim pravom. Međutim, i ako oduzmemo procenat lica bez biračkog prava (maloletnici), i dalje je značajan procenat manjinskih birača svoje poverenje dalo nemanjinskim partijama. Još jedna karakteristika crnogorskog političkog života je da prekoetničko glasanje pokazuje izrazitu stabilnost, imajući u vidu da je deo pripadnika nacionalnih manjina glasao za nemanjinske partije kako u prethodnim izbornim ciklusima tako i na narednim izborima 2016. i 2020. godine (detaljnije u: Državna izborna komisija, Izbori 2016, Izbori 2020). S obzirom da je na trend stabilnosti zadržan i nakon uvođenja mera afirmacije za partije nacionalnih manjina, to nam ukazuje da institucionalni faktori nisu prepreka etničkom glasanju. Umesto toga, motivacija za prekoetničko glasanje može biti povezana sa drugim faktorima.

Već smo ukazali da je društveni i politički kontekst umnogome uticao na izražen trend prekoetničkog glasanja. Nakon bojkota Stranke demokratske akcije na izborima 1992. godine, stvoren je politički vakum unutar bošnjačkog političkog prostora čime je otvorena mogućnost za penetraciju građanskih partija u to biračko telo. Osim toga, prekoetničkom glasanju je doprinela i fragmentacija Stranke demokratske akcije do koje je došlo nakon hapšenja čelnika 1993. godine nakon čega se formiraju brojne partije od kojih nijedna nije uspela da ostvari značajniji izborni rezultat do sredine 2000-tih godina. Tek nakon osnivanja Bošnjačke stranke 2006. godine, bošnjački segment ponovo dobija relevantnog političkog aktera u Crnoj Gori.

Pored pomenutih okolnosti refleksiju na politički život nacionalnih manjina u Crnoj Gori imali su i temeljeni rascepi u crnogorskom društvu, poput identitetskih i statusnih pitanja, doprinoseći, uglavnom, većem stepenu unutaretničke homogenizacije među manjinskim zajednicama. Većina manjinskih partija u „kritičnim tačkama“ (Džankić, 2013) crnogorskog političkog života, bile su na strani antimiloševićevskog i independističkog bloka, gde je unutar bošnjačkog segmenta pokazan visok nivo političke jednoglasnosti bez pojave unutaretničkih

podela po tim pitanjima. Razloge za to, Pavićević pronalazi u činjenici da je independistički blok, pored toga što su ga činile partije koje su uglavnom bile deo antimiloševićevske koalicije s kraja 90-ih godina, koje su prirodan saveznik manjinskim partijama, zagovarale vrednosne orijentacije koje su „bliske (su) liberalno-demokratskim obrascima zapadnih društava“ (Pavićević i sar., 2007: 99). Taj vrednosni obrazac je kompatibilan s vrednosnim orijentacijama partija nacionalnih manjina. I pored toga što je većina bošnjačkih partija podržala obnovu nezavisnosti Crne Gore, pojedine bošnjačke partije (Stranka demokratske akcije) su bile deo *unionističkog bloka*. Podrška nekih bošnjačkih stranaka ideji o očuvanju zajedničke države Srbije i Crne Gore proizašla je iz straha od potencijalne podeljenosti Sandžaka na dva dela između dve države. Međutim, podrška toj ideji nije imala značajan uticaj, s obzirom da su unionistički blok činile uglavnom srpske partije koje su bile saveznice Miloševićevog režima (Pavićević i sar., 2007: 99). Na to se nadovezuje i činjenica da vrednosne orijentacije biračkog tela ovog bloka uglavnom su korespondirale sa „naglašenom naklonošću prema idejama i stavovima ultrakonzervativnih klirika, većinskog krila unutar Srpske pravoslavne crkve“ (Pavićević i sar., 2007: 99), što je dodatno pojačavalo odbojnost od strane Bošnjaka.

Identitetsko-statusna pitanja, koja su dominirali u predreferendumskom periodu ostaju aktuelna i nakon obnove nezavisnosti Crne Gore i predstavljaju „dio korpusa onih identitetskih pitanja koja i dalje presudno formiraju politički diskurs“ (Komar, 2013: 148). Oštra linija podela na independistički blok koji podržavaju Crnogorci i pripadnici nacionalnih manjina i unionistički blok za koji glasaju Srbi, predstavlja i daje jasnu liniju rascepa unutar crnogorskog društva. To potvrđuje i istraživanje Olivera Komara koja jasno ukazuje da glasači koji se deklarišu kao Bošnjaci ili Muslimani ne glasaju za Socijalističku narodnu partiju i Novu srpsku demokratiju, tj. partije sa srpskim predznakom (detaljnije: Komar, 2013: 148-149). Sa druge strane u istom istraživanju, Komar konstatuje da „se pripadnici crnogorske nacionalnosti, kao i pripadnici nacionalnih manjinskih grupa, više odlučuju za partije koje su na vlasti“ odnosno Demokratsku partiju socijalista i Socijaldemokratsku partiju (Komar, 2013: 148). Argumentacija koja kao motiv za prekoetničko glasanje pripadnika manjinskih zajednica navodi lukrativnost i klijentelizam, može biti upitna imajući u vidu da je i Bošnjačka stranka bila deo vladajuće koalicije još od obnove nezavisnosti.

Na osnovu svega prethodno iznetog može se konstatovati da se politička kompeticija za glasove Bošnjaka u Crnoj Gori odvija između *nacionalnih stranaka (monoetničkih)*, pre svih Bošnjačke stranke i *većinskih, građanskih i multietničkih stranaka*. Unutar monoetničkog bloka dominantan položaj ima Bošnjačka stranka koja od osnivanja u kontinuitetu ima parlamentarni status. Osim Bošnjačke stranke, jedino još Stranka pravde i pomirenja Crne Gore, koja je „sestrinska“ partija istoimene stranke u Srbiji, uživa određenu podršku birača. Ipak i pored potencijala koji je pokazivala, Stranka pravde i pomirenja na parlamentarnim izborima 2020. godine nije uspjela da obezbedi parlamentarni status. Sa druge strane, unutar multietničkog i građanskog bloka **Demokratska partija socijalista (DPS)** po pitanju distribucije bošnjačkih glasova ima dominantnu poziciju. Od ostalih partija ovog bloka ubrajamo i **Socijaldemokratsku partiju (SDP)**, **Socijaldemokrate (SD)**, **Udruženu reformsku akciju (URA)**. Sve partije multietničkog bloka ispunjavaju kriterijum relevantnosti, s obzirom da sve četiri partije imaju parlamentarni status. DPS i SDP imaju višedecenijski parlamentarni status, dok su URA i Socijaldemokrate Crne Gore stekle parlamentarni status nakon parlamentarnih izbora 2016. godine. Treba napomenuti da su Socijaldemokrate Crne Gore formirane nakon rascepa unutar Socijaldemokratske partije.

Prema indikatorima koje nam nudi Čandra (Chandra, 2011),⁹⁹ a na osnovu partijskih programa, sve naznačene možemo smestiti u multietnički odnosno građanski blok (URA, 2021; Socijaldemokratska partija, 2021; Socijaldemokrate, 2022; Demokratska partija socijalista, 2022; Socijaldemokratska partija, 2021). Političke poruke koje šalju sve četiri partije su nacionalno

⁹⁹ Indikatori su: naziv političke partije; kategorija za koju se eksplicitno zalaže tokom predizborne kampanje; pitanja za koja se zalaže u svojoj eksplicitnoj poruci; implicitne poruke kampanje; grupe koje glasaju za to; sastav glasova stranke; sastav partijskog rukovodstva i arena u kojoj se takmiči politička partija (Chandra, 2011: 157).

inkluzivnog karaktera sa naglaskom na antifašističko nasleđe i evroatlansku perspektivu. Pored toga, zajednička im je i pripadnost suverenističkoj odnosno procrnogorskoj orijentaciji. Sve partije imaju multietničko rukovodstvo, s tim što su u dve partije predsednici etnički Crnogorci (DPS, SDP), a u druge dve pripadnici manjinskih naroda (SD, URA). Struktura biračkog tela je kod svih partija multietnička, s tim što je nacionalna heterogenost na različitom nivou. Sve četiri partije su izrazito sekularne, što nije zanemarljivo u postjugoslovenskom kontekstu, zbog snažnog preklapanja religijskog i nacionalnog (nacionalističkog) sentimenta. Partijska infrastruktura nije prostorno koncentrisana na osnovu etničke strukture stanovništva, pa i na osnovu ovog indikatora, sve četiri partije možemo smestiti u multietnički blok. Vrednosno ideološke razlike suštinski ne postoje unutar multietničkog bloka.

Ključna razlika među partijama multietničkog bloka predstavlja vladajući odnosno opozicioni status. Pozicioni status u političkom sistemu biće i ključni kriterijum razlikovanja partija multietničkog bloka koji ćemo podeliti na **blok vladajućih i opozicionih partija**.

U cilju vrednosno-ideološkog pozicioniranja relevantnih partija za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori u nastavku rada ćemo analizirati partijske programe, političko delovanje i druge indikatore. Od bošnjačkih partija, biće analizirana ideološko-vrednosna pozicija Bošnjačke stranke i Stranke pravde i pomirenja. Iz multietničkog bloka ćemo analizirati Demokratsku partiju socijalisti i Socijaldemokratsku partiju imajući u vidu da su ove dve partije najznačajniji predstavnici vladajućeg i opozicionog bloka. Osim toga ove dve partije su reprezentativni, kako po svojoj ideološkoj profiliranosti tako i po jačini uticaja u bošnjačkom segmentu u Crnoj Gori. Klasifikacija može biti prilično izazovna s obzirom na nedostatak značajnih vrednosno-ideoloških razlika među partijama za koje se opredeljuju Bošnjaci, kao i na činjenicu da se partije na crnogorskoj političkoj sceni ne mogu pohvaliti ideološkom jasnoćom i preciznošću (Komar, 2013:53).

5.3.2. Vrednosno-ideološka klasifikacija partija za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori

Bošnjačka stranka (BS) je nastala fuzijom četiri stranke, Internacionalne demokratske unije, Bošnjačke demokratske alternative, Stranke nacionalne ravnopravnosti i Bošnjačko-muslimanskog saveza (Statut, 2021: čl. 6). Za prvog predsednika je izabran Rafet Husović, dugogodišnji funkcioner Stranke demokratske akcije (SDA), Internacionalne demokratske unije (IDU) i Bošnjačko- muslimanskog saveza (BMS). U svom Statutu BS (Statut, 2021: čl. 3) se zalaže za suštinsku ravnopravnost svih građana, naroda i manjinskih zajednica u Crnoj Gori i ostvarivanje „pretpostavki za puno korišćenje posebnih manjinskih prava i sloboda” (Statut, 2021: čl. 3). To podrazumeva i delotvorno učešće Bošnjaka u javnom životu, kao i autentično predstavljanje u predstavničkim telima i srazmernu zastupljenost u organima državne i lokalne uprave. Naglašavajući zalaganje za *sekularno uređenje države*, BS se zalaže za zaštitu, ravnopravnost i autonomiju svih verskih zajednica, kao i za restituciju njihove imovine. I pored toga što u svom Programu sebe definiše kao stranku „evropskog političkog centra” (Program BS, 2021) i ističe članstvo u *Evropskoj narodnoj stranci (EPP)*, Bošnjačka stranka svoju levu, socijaldemokratsku komponentu manifestuje kroz zalaganje za „efikasnu i odgovornu socijalnu politiku, suzbijanje siromaštva” i naglašenu brigu za potrebe ranjivih socijalnih grupa (Statut, 2021: čl.3). Istovremeno, Bošnjačka stranka se zalaže za *porodične i tradicionalne* vrednosti, odbacujući svaku vrstu netrpeljivosti, nasilja i šovinizma (Programa BS, 2021). Odnos prema statusu Sandžaka ova partija definiše kroz zalaganje na uspostavljanju „funkcionalne evropske prekogranične regije” (Statut, 2021: čl. 3) koja će omogućiti slobodan protok ljudi, roba i kapitala poštujući teritorijalni integritet i međunarodno priznate granice (Program BS, 2021). Konstatujući da su „Bošnjaci u Crnoj Gori dio jedinstvenog bošnjačkog naroda” (Program BS, 2021) Bošnjačka stranka se zalaže za održavanje veza sa Bošnjacima u regionu, što predstavlja, između ostalog način očuvanja nacionalnog, kulturnog, jezičkog i verskog identiteta. U svetlu toga aktuelni predsednik BS Ervin Ibrahimović konstatuje da je „povezanost Bošnjaka iz različitih država (je) na nedopustivo niskom nivou” i zaključuje da „Bošnjaci Bosne i Hercegovine bi trebali biti lokomotiva koja bi vukla taj

proces povezivanja” (Ibrahimović, 2021). Na osnovu ovoga Bošnjačka stranka se prema nacionalnom pitanju svrstala u red partija koje se zalažu za *integralno bošnjaštvo*.

Bošnjačka stranka u svom aktuelnom program ističe „afirmaciju antifašizma, suprotstavljanje kleronacionalizmu, ksenofobiji i istorijskom revizionizmu” čime se smešta u *antinacionalističko* i uslovno govoreći *kosmopolitsko političko polje*. Isticanje ovih vrednosnih načela, koje nisu svojstvene manjinskim političkim partijama može se objasniti specifičnošću crnogorskog društva u kome je politički život duboko polarizovana na osnovu identitetsko-statusnih i vrednosnih rascepa, gde se politički akteri blokovski svrstavaju. Svrstavanje Bošnjačke stranke u independistički blok, uoči referenduma o nezavisnosti Crne Gore, značilo je ne samo određenje po pitanju državno-pravnog statusa Crne Gore već i jasno određenje prema setu vrednosti. Crnogorski referendum, prema Pavićeviću, je predstavljao „politički sudar dva pogleda na svet, da ne kažemo i dva svijeta u istom društvu” (Pavićević i sar., 2007: 99), te zaključuje da „ove dve Crne Gore borile su se... i nastaviće da se bore za političku prevlast”, ali i za ono što je važnije, kako primećuje Pavićević, borba će biti ključna oko nacionalnog, kulturnog i religijskog identiteta (Pavićević i sar., 2007: 100). U kontekstu te „borbe“, Bošnjačka stranka je jasno podržala procrnogorsku stranu, što se potvrđuje i kroz njihovo odbijanje da uđu u vladu 2020. godine koju bi podržao prosrpski Demokratski front. Bivši lider stranke, Rafet Husović, je obrazložio tu odluku navodeći razlike u programskim načelima, velike razlike u tumačenju dešavanja tokom devedesetih godina, kao i razlike u viziji našeg daljeg pravca prema evroatlanskim integracijama (Danas, 2020). Izražena polarizacija crnogorske politike i društva dovodi do jasnog blokovskog svrstavanja partija, što rezultira smanjenjem ideoloških razlika unutar tih blokova. To se posebno primećuje u slučaju Bošnjačke stranke i građanskih, multietničkih partija.

Stranka pravde i pomirenja (SPP) u Crnoj Gori je osnovana 2013. godine pod nazivom Bošnjačka demokratska zajednica sa sedištem u Rožajama. Osnovni cilj SPP je očuvanje prava na nacionalni identitet Bošnjaka i svih drugih naroda „u svetlu tradicionalnih, moralnih, duhovnih i univerzalnih vrednosti“ (Program SPP, 2017: čl. I). Stranka pravde i pomirenja sebe definiše kao partiju „centra sa uravnoteženim odnosom prema tradicionalnim vrednostima, socijalnoj pravdi i slobodnom tržištu“ ističući da to predstavlja srednji put koji je „uslov ravnomernog razvoja društva na personalnom, porodičnom i kolektivnom nivou“ (Program SPP, 2017: čl. II). Program SPP permanentno provejava verskom terminologijom potvrđujući veoma jak religijski identitet koji neguje ova partije. Kao i konkurentska Bošnjačka stranka, SPP je zagovornik „integralnog bošnjaštva“ potvrđujući da su Bošnjaci u Crnoj Gori deo bošnjačkog nacionalnog korpusa koji treba da doprinosi „ostvarenju ciljeva kojima stremlje bošnjačka nacija“ odnosno „da je svaki Bošnjak odgovoran za svakog Bošnjaka“ (Program SPP, 2017: IV). Stranka pravde i pomirenja istovremeno konstatuje da su Bošnjaci autohtoni narod u Crnoj Gori i da na osnovu toga imaju pravo na „ustavnu konstitutivnost“ (Program SPP, 2017: IV). Rešenje „pitanja Sandžaka“, kao i Bošnjačka stranka, pronalaze u evropskom regionalizmu, stvaranjem prekogranične evropske regije, uz poštovanja integriteta i suvereniteta država (Program, 2017: V). Po pitanju spoljnopoličke orijentacije SPP se ne razlikuje od većine stranaka u Crnoj Gori, zalažući se za evroatlanske integracije koje „relativizuju međudržavne granice, što olakšava komunikaciju među narodima i građanima, te doprinosi povezivanju Bošnjaka koji žive u više balkanskih država“ (Program SPP, 2017: VI). Pozitivan odnos prema tradicionalnim i porodičnim vrednostima, kao i zaštita i afirmacija kulturnog identiteta Bošnjaka koja podrazumeva afirmaciju jezika i izgradnju kulturnih institucija je jedana od ključnih zadataka delovanja SPP (Program SPP, 2017: XVI-XVII). Postoji dosta sličnosti u programskim načelima SPP sa Bošnjačkom stranku, s tim što SPP više insistira na religijskim načelima i tradicionalizmu, dok Bošnjačka stranka „naginje“ ka sekularizmu i modernosti. Jedan od bitnih razlika ove dve stranke je u odnosu prema Islamskoj zajednici u Crnoj Gori, gde SPP „veruje da je jedinstvena Islamska zajednica od sudbinskog značaja za opstanka i afirmativnu budućnost svih Bošnjaka u svetu“, te na tragu toga se zalaže da Islamska zajednica Crne Gore bude u sastavu Rijasetu islamske zajednice Bosne i Hercegovine (Program SPP, 2017: XVIII).

Demokratska partija socijalista (DPS) predstavlja najznačajniju partiju građanskog, multietničkog bloka, imajući u vidu, njen ideološki profil i izborne rezultate koje ostvaruju, naročito u multietničkim sredinama. Na samom početku DPS-ovog programa naglašava se istorijska uloga ove partije na očuvanju mira i multietničkog sklada u Crnoj Gori, tokom raspada Jugoslavije (Program DPS, 2021: 6). Kroz ceo programski dokument „provejava“ narativ o posvećenosti državotvornoj ideji nezavisne i suverene Crne Gore i evroatlanskoj perspektivi crnogorskog društva. Demokratska partija socijalista se snažno zalaže za zaokruživanje „crnogorskog državnog i nacionalnog identiteta“ pozivajući sve progresivne snage da im na tom putu pomognu (Program DPS, 2021: 6). U programu DPS nazire se ideja *integrativnog crnogorskog identiteta* koji je izgrađen na temeljima multikulturalizma, a ima tendenciju da se razvije u pravcu ustavnog patriotizma. Kao glavnu pretnju tim vrednostima DPS vidi u kleronacionalističkim i populističkim snagama koje su manipulacijom religijskih osećanja ugrozili fundamentalne vrednosti Crne Gore (Program DPS, 2021: 10-11). Na tragu toga, DPS targetira Srpsku pravoslavnu crkvu, istovremeno naglašavajući potrebu za zaštitom i afirmacijom crnogorskog nacionalnog identiteta, između ostalog i kroz postojanje samostalne pravoslavne crkve u Crnoj Gori (Program DPS, 2021: 11-12).

Demokratska partija socijalista insistira na interpretaciji političko-ideološkog diskursa koji podrazumeva da su na jednoj strani kleronacionalističke snage oličene u prosrpskim partijama i Srpskoj pravoslavnoj crkvi koji negiraju crnogorski identitet, državnost i multietnički sklad, dok su na drugoj strani progresivne snage koje teže očuvanju crnogorskog identiteta, državnosti i multikulturalizma. Tako ideološki postavljena dihotomija, predstavlja povoljan narativ za mobilizaciju manjinskih naroda koji su sa kleronacionalističkog pola imali negativno iskustvo proteklih decenija. Ovakav ideološki diskurs Demokratske partije socijalista, koji suštinski predstavlja refleksiju dubokog državno-identitetskog rasepa u Crnoj Gori, imao je značajan uspeh, s obzirom na mobilizacijski efekat i kod pripadnika manjinskih naroda. Na tom tragu, u Programu DPS-a se posebno ističe da su „ponosni na bezrezervnu privrženost pripadnika manjinskih naroda“ sa ciljem maksimalne afirmacije „principa multietničke demokratije i građanskog društva kao najsvetijih tekovina naše trodecenijske političke borbe“ (Program DPS, 2021: 6). Demokratska partija socijalista naglašava da istorijski utemeljena multietničnost predstavlja najvredniju prepoznatljivost Crne Gore. Na osnovu toga DPS smatra da ogromna većina građana, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost, Crnu Goru smatra svojom domovinom (Program DPS, 2021: 13). Konstatujući da Crna Gora predstavlja primer da je i na Zapadnom Balkanu moguće graditi multietničko društvo, DPS zasluge pripisuje snažnoj antifašističkoj tradiciji koju neguje. Kao partija leve programske orijentacije zalaže se za socijalno odgovornu ekonomsku politiku zasnovanu na principima društvene solidarnosti u cilju izgradnje društva jednakih šansi (Program DPS, 2021: 7). U tom smislu DPS sebe smešta u politički prostor levog centra. Program DPS snažno insistira na inkluzivnosti svih identiteta uključujući i seksualne, sto pojačava liberalnu orijentacijsku komponentu (Program DPS, 2021: 14). Kada su u pitanju prava LGBT zajednice, Demokratska partija socijalista iskazivala je podršku učešćem svojih predstavnika na svakoj održanoj Paradi ponosa u Crnoj Gori (Vjesti, 2016) što je svrstava u liberalne političke partije.

Socijaldemokratska partija (SDP) sebe definiše kao građansku, multietničku, antifašističku i evroatlansku političku organizaciju (Program SDP, 2021) koja deluje na osnovu načela evropskih socijalista i Socijalističke internacionalne (Statut SDP, 2019: čl. 3). SDP se zalaže za izgradnju „Crne Gore kao države ravnopravnih građana uz puno uvažavanje nacionalnih, verskih, etničkih kulturnih i svih drugih razlika“ (Program SDP, 2021). Ova partija u svom Programu, pozivajući se na bogatu levičarsku tradiciju, najviše insistira na multietničkom i antifašističkom karakteru crnogorskog društva, što ujedno predstavlja najvažnije ideale za koje se ona bori. U domenu kulturno-vrednosne i identitetske politike Socijaldemokratska partija smatra „da identitet Crne Gore mora biti zasnovan na zajedničkoj tradiciji svih zajednica koje je čine“ dodajući da „crnogorski identitet i kultura ne smiju biti svedeni na bilo kakav etnički, provincijalni, lokalni ili folklorni nivo i ući u proces balkanizacije, romansirane mitologizacije, kvazinaučne historiografije, koja je u našoj regiji dobila groteskna obeležja“ (Program SDP, 2021). Ovim

stavovima SDP pokazuje sklonost ka *nadnacionalnom crnogorskom identitetu* koji je po sadržaju multikulturalna, a kao takav istovremeno po karakteru jedinstven i prepoznatljiv. Svoj izraženi sekularni, ili bolje reći antiklerikalni stav SDP je pokazala prilikom donošenja Zakona o slobodi veroispovesti krajem 2019. godine, koji je podržala zajedno sa partijama vladajuće većine, i pored toga što je u tom trenutku imala opozicioni status (Radio Slobodna Evropa, 2020). U crnogorskom kontekstu, odnos prema ovom Zakonu nije samo lakmus papir odnosa prema klerikalnoj odnosno sekularnoj orijentaciji, već je suštinski predstavljao odnos prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i u krajnjoj liniji srpskom elementu u Crnoj Gori. Na tragu toga, Zlatko Vujović konstatuje „da je Socijaldemokratska partija građanska sa jakim crnogorskim identitetom“ (Radio Slobodna Evropa, 2020). Socijaldemokratska partija je svoju liberalnu orijentaciju potvrdila, pored načelnog zalaganja za jednakost svih građana bez obzira na seksualnu orijentaciju, i učešćem tadašnjeg predsednika Ranka Krivokapića na Montenegro Prajdu 2015. godine u svojstvu predsednika Narodne skupštine Crne Gore (Radio Slobodna Evropa, 2015).

Programska i vrednosno-ideološka kompatibilnost Demokratska partija socijalista (DPS) i Socijaldemokratska partija (SDP) je predstavljala dobru osnovu za višegodišnju saradnju ove dve partije. Politički razlaz ove dve partije, koje je usledio 2015. godine, prouzrokovao je sukobom oko privatizacije prirodnih i turističkih resursa na kojoj je insistirao DPS, a kojem se protivio Ranko Krivokapić, tadašnji predsednik SDP-a (Radio Slobodna Evropa-a, 2015). Raskid ove koalicije doveo je do rascepa unutar Socijaldemokratske partije iz koje istupa određen broj visokih funkcionera, koji nedugo za tim formiraju partiju pod nazivom Socijaldemokrate na čelu sa Ivanom Brajovićem, koji ostaju pouzdan partner Demokratskoj partiji socijalista.

Ako se uporede ideološko-vrednosna stajališta dve najuticajnije partije za koje glasaju Bošnjaci, od kojih je jedna monoetnička (Bošnjačka stranka) a druga multietnička (Demokratska partija socijalista), uočava se niz sličnosti i zanemarljiv nivo razlika. Osim „prirodnog“ insistiranja Bošnjačke stranke na identitetskim temama i većem nivou prava i participacije Bošnjaka u društvenom i političkom životu, suštinski ne postoje značajnija mimoilaženja. Obe partije su bile deo suverenističkog bloka kada se odlučivalo o nezavisnosti Crne Gore. Kao posledica tog političko-ideološkog svrstavanja proizilazi „zajednički politički protivnik“ oličen u „prosrpskim partijama“. Na tragu toga, i jedna i druga partija su svojevrsni zaštitnici „osporavanih identiteta“, jedna crnogorskog, a druga bošnjačkog, opet od strane istih aktera, što ima dodatni efekat zbližavanja. Jedna od posledica između ostalih i ovog faktora je dugoročno, kako predizborno tako i postizborno koaliranje ove dve partije, koje su sarađivale u svim vladama od obnove crnogorske nezavisnosti. I jedna i druga partija se snažno zalažu za evroatlansku perspektivu Crne Gore. Obe partije su saglasne da je za crnogorsko društvo multietnički, građanski koncept države najbolji, možda i jedini mogući okvir. Među ovim političkim akterima postoji (latentna) saglasnost da je perspektiva crnogorskog društva u izgradnji crnogorskog nadnacionalnog odnosno političkog identiteta koji je po karakteru građanski. I jedna i druga partija baštine antifašističke i sekularne vrednosti kao zajedničke tekovine koje su oblikovale savremeni karakter Crne Gore. Bošnjačkoj stranci i DPS-u (kao drugim multietničkim partijama) zajednički je i narativ o karakteru ratova za jugoslovensko nasleđe tokom devedesetih godina, što nije zanemarljiv faktor, imajući u vidu permanentnu „zarobljenost“ i zagledanost u prošlost većine postjugoslovenskih društava. Dakle, i jedna i druga partija se zalažu za sličan set spoljnopoličkih i vrednosno-ideoloških orijentacija Crne Gore, koja podrazumeva izgradnju multietničkog, građanskog, etnički inkluzivnog, tolerantnog, sekularnog i modernog društva, koje pored ostvarenog članstva u NATO-u pretenduje ka članstvu u Evropskoj uniji.

Na osnovu svega iznetog, uočavamo da između bošnjačkih i građanskih (multietničkih) partija za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori ne postoje značajne razlike po pitanju temeljnih vrednosno-ideoloških orijentacija. Postavlja se pitanje koje su suštinski razlozi koji opredeljuju Bošnjaka prilikom partijskih preferencija? Odgovor možda leži u identitetskim faktorima, gde Vuković, posmatrajući noviju političku istoriju u Crnoj Gori, uviđa uticaj (fluidnih) etničkih identiteta na unutarpolitičku dinamiku (Vuković, 2015: 128). Na tragu toga, identitetska komponenta nije zanemarljiva i na političke preferencije među Bošnjacima na šta ukazuju i

rezultati nekoliko izbornih ciklusa (Državna izborna komisija, Izbori 2016, Izbori 2020). Naime, bošnjačke stranke su imale značajno veću podršku u onim gradovima i opštinama gde prevladava bošnjačka nominacija (uglavnom na severu Crne Gore), dok je znatno manja u Podgorici i pojedinim opštinama na primorju (Bar, Ulcinj) gde je većinska muslimanska nominacija. Sa druge strane, podrška građanskim i multietničkim partijama, prevashodno DPS-u, približno je podjednaka kako u sredinama sa većinski muslimanskom nominacijom tako i u mestima gde preovladava bošnjačka nominacija. U empirijskom delu disertacije, testiraćemo uticaj identitetskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori. Ustanovićemo da li nominacijsko opredeljenje (muslimansko-bošnjačko) predstavlja prediktivni faktor političkog opredeljivanja i da li ono nosi određeni set ideološko-vrednosnih orijentacija.

6. METODOLOŠKI OKVIR

6.1. Metodološki plan

U ovom poglavlju je izložen metodološki okvir koji je korišćen za obradu i analizi podataka dobijenih empirijskim istraživanjem koje je sprovedeno na uzorku od 800 ispitanika, od čega je 400 ispitanika iz Bosne i Hercegovine, dok je po 200 ispitanika iz Srbije i Crne Gore. Ciljna grupa ovog istraživanja su bili punoletni Bošnjaci i Bošnjakinje, odnosno muslimani slovenskog porekla, koji pripadaju istom kulturno-istorijskom krugu i govore bosanski, srpski ili crnogorski jezik.

Pri formiranju uzorka, vodilo se računa o reprezentativnosti na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika, kao što su pol, starost, mesto stanovanja, stepen obrazovanja i zanimanje. U Bosni i Hercegovini, uzorak je bio reprezentativan u odnosu na entitete, pri čemu je 300 ispitanika bilo iz Federacije Bosne i Hercegovine, a 100 ispitanika iz Republike Srpske. U Srbiji, najveći broj ispitanika je bio iz šest opština Sandžaka (Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica, Tutin, Novi Pazar) zbog najveće koncentracije bošnjačkog stanovništva u tom području. Za razliku od Bosne i Hercegovine a naročito Srbije, gde su Bošnjaci teritorijalno koncentrisani, u Crnoj Gori je uzorak obuhvatio Bošnjake iz svih krajeva države kako bi bio što reprezentativniji. Osim toga, broj ispitanika po državama i mestima je zavisio od udela bošnjačke populacije u ukupnom broju stanovnika, prema poslednjim zvaničnim popisima.

Istraživanje je sprovedeno putem kvantitativne metode prikupljanja podataka poznate kao PAPI (*Pencil and Paper Interviewing*), što predstavlja terensko istraživanje u formi ličnog intervjua s ispitanicima u njihovim domovima. Anketari su koristili štampani upitnik s 43 pitanja koja su bila identična za sve tri analizirane države, osim za dva pitanja koja su se odnosila na političke preferencije i stavove specifične za društveni i politički kontekst svake države. Cilj direktnog intervjuisanja ispitanika licem u lice podrazumeva direktno prikupljanje „podataka od pojedinaca koji su izabrani po određenim jasnim kriterijumima i koji nam kao reprezentanti neke populacije omogućuju da izvedemo zaključke što važe za čitavu populaciju“ (Bešić, 2019a: 128).

6.2. Operacionalizacija i faktorska analiza varijabli

Upitnik je obuhvatio socio-demografske karakteristike ispitanika, vrednosno-ideološke orijentacije i stavovi o pojedinim pitanjima relevantnim za ovo istraživanje, kao i partijske preferencije. Na taj način su obuhvaćene sve tri dimenzije koje predviđa Dign-Krausov teorijski model (struktura, stavovi, organizacija).

Strukturna dimenzija, koja sadrži pitanja u vezi socio-demografskih karakteristika ispitanika, operacionalizovana je putem četiri varijable: pol, starosna dob, tip naselja u kojem živi, stepen obrazovanja. Na samom početku ovog dela upitnika nalazi se eliminaciono pitanje koje se odnosi na nacionalni identitet ispitanika, gde su intervjuisanju pristupili samo oni ispitanici koji ulaze u definisanu nacionalnu kategoriju. Kao što smo već istakli, s obzirom na razlike u nacionalnoj nominaciji među Bošnjacima u analiziranim državama, smatrali smo da se radi o različitim nazivima istog naroda. Stoga smo uključili sve one ispitanike koji su se izjasnili kao: Bošnjaci, Muslimani, Bosanci-muslimani, Hercegovci-muslimani, Crnogorci-muslimani i Crnogorci-islamske veroispovesti.

Stavovska ili *vrednosno-ideološka dimenzija* je operacionalizovana kroz set pitanja koja obuhvataju ključne vrednosne orijentacije koje su relevantne za ovo istraživanje. Ova dimenzija obuhvata pitanja koja istražuju stavove ispitanika u vezi sa tradicionalizmom, konzervativizmom, religioznošću, autoritarnošću, klerikalizmom, etničkom distancom, nacionalizmom, spoljnopoličkim orijentacijama, demokratskim vrednostima, tipovima političkih sistema, moralnim relativizmom, lokusom kontrole, socijalnim kapitalom, ekonomskim orijentacijama, političkom participacijom i partijskim preferencijama. Ovaj set pitanja predstavljaju supstancijalnu dimenziju našeg istraživanja, a dobijeni odgovori iz ove dimenzije pružiće empirijske podatke za testiranje postavljenih hipoteza.

U upitniku je kao treća, *organizaciona dimenzija*, operacionalizovana kroz pitanja o stranačkim preferencijama. S obzirom na to da analiziramo političke preferencije ispitanika iz tri

različite države, prilagodili smo upitnik kontekstualnim okolnostima. Drugim rečima, ispitanicima iz svake pojedinačne države ponuđeno je ocenjivanje relevantnih političkih stranaka u toj državi.

Postupak definisanja vrednosno-ideoloških dimenzija poput tradicionalizma, nacionalizma, konzervativizma, klerikalizma i drugih zahteva više od jednog pitanja ili indikatora kako bi se adekvatno uhvatila kompleksnost ovih pojmova. Zbog toga smo u upitniku obuhvatili više pitanja (indikatora) za svaku ključnu vrednosnu dimenziju. Ovi indikatori su rezultat spajanja nekoliko (3-4) konstitutivnih (manifestnih) varijabli. Spajanje više varijabli u jednu latentnu varijablu urađeno je na osnovu konfirmatorne faktorske analize, što je potvrdilo validnost latentnih varijabli.

Ekstrahovane vrednosne dimenzije (latentne varijable) obuhvataju širok spektar ideoloških orijentacija, uključujući nacionalizam, religioznost (kako deklarativnu, tako i praktikovanu), autoritarnost, tradicionalizam, klerikalizam, permisivnost, građansku moralnost, primordijalizam, konstruktivizam, etničke distance, političku participaciju, orijentaciju levo/desno, interpersonalno poverenje (partikularno i generalizovano), demokratsku orijentaciju, spoljno-političke orijentacije i globalnu/lokalnu orijentaciju. Ove dimenzije su ključne za analizu političkih stavova i ideoloških preferencija ispitanika i omogućavaju dublje razumevanje njihovih političkih i vrednosnih orijentacija.

U tabeli 6.2.1 su prikazani rezultati faktorske analize svih latentnih varijabli. Svaka latentna varijabla je sastavljena od dve ili više manifestnih varijabli.

Tabela 6.2.1: Faktorska struktura ekstrahovanih latentnih varijabli

Tradicionalizam	Zasićenost
Kada majka radi plaćen posao, deca trpe.	,798
Imati posao je u redu, ali većina žena zapravo želi da brine o kući i deci.	,791
Sve u svemu, porodični život trpi kad žena ima posao s punim radnim vremenom.	,764
Posao muškarca je da zarađuje, a posao žene je da brine o kući i porodici.	,732
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 59,54%</i>	
Permisivnost- antikonzervativizam- da li smatrate da navedena ponašanja mogu biti opravdana?	
Konzumirati droge poput marihuane ili hašiša	,715
Homoseksualnost	,556
Namerni prekid trudnoće (abortus)	,723
Razvod	,733
Samoubistvo	,558
Imati usputni seks	,685
Prostitucija	,675
Inseminacija ili veštačka oplodnja	,551
Smrtna kazna	,625
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 58,64%</i>	
Deklarativna religioznost	
a) Vernik sam, i poštujem sve islamske propise	
b) Vernik sam, ali povremeno idem u džamiju	
c) Vernik sam, ali retko idem u džamiju	
d) Verujem u neku veću silu	
e) Ateista sam	
Praktikovana religioznost	
a) Obavljam svakodnevno molitve i postim tokom meseca ramazana	

b) Obavljam jednom sedmično molitve (petkom- džuma namaz) i postim tokom meseca ramazana	
c) Nekoliko puta godišnje odlazim u džamiju i ne konzumiram alkohol tokom meseca ramazana	
d) Ne praktikujem molitve i odlazak u džamiju, ali poštujem islam kao deo moje tradicije	
e) Ne praktikujem ništa od navedenog	
f) Ne znam	
Klerikalizam	
Dobro je da postoji veronauka u državnim školama	,573
Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva	,749
Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima	,846
Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka	,847
Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanska	,845
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 60,72%</i>	
Nacionalizam	
Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca	,691
Svako ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka	,627
Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave.	,748
Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg poverenja	,783
Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi	,630
Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije	,646
Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje	,630
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 63,47%</i>	
Primordijalizam- najvažnije karakteristike u opisu pravog/ istinskog Bošnjaka	
Mora biti rođen u Bosni i Hercegovini	,729
Mora biti pripadnik islama	,711
Mora imati bošnjačko poreklo	,817
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 56,81%</i>	
Konstruktivizam- najvažnije karakteristike u opisu pravog/ istinskog Bošnjaka	
Govoriti bosanskim jezikom	,887
Poznavati kulturu i tradiciju Bošnjaka	,837
Doživljavati BiH kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka	,884
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 75,63%</i>	
Autoritarnost	
Najvažnija stvar koju deca treba da nauče jeste poštovanje starijih i autoriteta	,688
Bez vođe, svaki narod je kao čovek bez glave	,789
Homoseksualci nisu ništa bolji od kriminalaca i treba ih najstrožije kažnjavati	,729
Na ovom svetu postoje samo dve kategorije ljudi: jaki i slabi	,734
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 54,13%</i>	

Moralni apsolutizam jedan od tri ponuđena odgovora	
a) Postoje potpuno jasna načela o tome šta je dobro, a šta je zlo. Ona uvek važe za svakoga bez obzira na okolnosti.	
b) Postoje potpuno jasna načela o tome šta je dobro, a šta je zlo. Međutim, odstupanje od ovih načela ponekad se može opravdati posebnim okolnostima.	
c) Ne može nikada biti potpuno jasnih načela (smernica) o tome što je dobro, a šta je zlo. Šta je dobro ili šta je zlo zavisi potpuno od okolnosti u datom vremenu.	
Etnička distanca- ne bih vole da mi komšije budu	
Ljudi druge rase	,714
Doseljenici, strani radnici	,778
Jevreji	,793
Romi	,722
Srbi	,693
Hrvati	,819
Crnogorci	,730
Albanci	,724
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 55,9%</i>	
Demokratska orijentacija	
U demokratiji privredni sistem loše funkcioniše	,725
Demokratija je neodlučna i proizvodi previše razmirica	,878
Demokratije nisu dobre za održavanje reda	,883
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 69,21%</i>	
Građanska moralnost- da li smatrate da navedena ponašanja mogu biti opravdana	
Zahtevati od države benefite na koje nemate pravo	,722
Utajiti porez ako se takva mogućnost pojavi	,807
Primiti mito na radnom mestu	,768
Izbegavati plaćanje karte u javnom prevozu	,788
Političko nasilje	,556
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 53,9%</i>	
Poverenje u političke institucije	
Parlament	,908
Vlada	,944
Političke partije	,873
Predsedništvo/Predsednik	,893
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 81,85%</i>	
Poverenje u društvene institucije	
Policija	,864
Obrazovni sistem	,871
Zdravstvo	,892
Pravosuđe	,838
Javna uprava	,854

Vojska\ Armija	,816
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 73,35%</i>	
Globalna orijentacija- koliko bliskost osećate prema	
Evropi	,941
Svetu	,941
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 88,46%</i>	
Lokalna orijentacija- koliko bliskost osećate prema	
Vašem naselju ili gradu	,882
Vašem okrugu	,880
Vašoj zemlji	,718
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 68,98%</i>	
Zapadna orijentacija- u kojoj meri vaša država treba da se oslanja na	
Evropsku Uniju	,876
SAD	,876
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 76,69%</i>	
EU-NATO orijentacija	
Moja država treba da postane članica Evropske unije	,730
Jedina šansa za trajni mir i prosperitet na Balkanu je članstvo u EU	,795
Moja država treba da postane članica NATO saveza	,777
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 58,95%</i>	
Stereotipi o EU	
Evropska unija deluje protiv interesa mog naroda i ugrožava moj nacionalni identitet	,785
Evropska unija je protiv islama	,845
Nikada nećemo postati članica Evropske unije jer nas oni ne žele	,813
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 66,38%</i>	
Orijentalna orijentacija	
Saudijsku Arabiju	,896
Iran	,871
Tursku	,617
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 64,73%</i>	
Istočna orijentacija	
Rusiju	,883
Kinu	,883
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 77,91%</i>	
Partikularno poverenje	
svojoj porodici	,780
ljudima koje lično poznajem	,780
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 60,84%</i>	
Generalizovano poverenje	
ljudima druge vere	,983
ljudima druge nacionalnosti	,983
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 96,72%</i>	

Levo-desno ekonomska orijentacija	
Ljudi treba da preuzmu više odgovornosti i da se brinu sami o sebi ili država bi trebalo da preuzme više odgovornosti da svako ima šta mu je potrebno.	,793
Treba jačati privatno vlasništvo nad preduzećima ili treba povećati državno vlasništvo nad preduzećima	,793
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 62,91%</i>	
Lokus kontrole skala	
Politički aktivizam	
potpisati peticiju	,797
pridružiti se bojkotima	,870
učestvovati na zakonski odobrenim demonstracijama	,901
pridružiti se neslužbenim štrajkovima	,743
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 68,93%</i>	

U ovom poglavlju, radi racionalnosti, nećemo elaborirati sve latentne varijable, već ćemo navesti jednu kao ogledni primer. Kao ilustracija postupka formiranja latentnih varijabli od više manifestnih varijabli, poslužiće varijabla tradicionalizma. U Tabeli 6.2.1 se vidi da skor (latentna varijabla) tradicionalizam ima značajan nivo faktorskog punjenja (zasićenosti) čime je objašnjeno 59,5% varijanse, i koji čine četiri tvrdnje koje mere stavove prema tradicionalnim vrednostima. Stavovi ispitanika su mereni putem četvorostepene Likertove lestvice (Bešić, 2014: 28) sa stepenom saglasnosti od: 1 potpuno se slažem; 2 uglavnom se slažem; 3 uglavnom se ne slažem; 4 uopšte se ne slažem. Na osnovu ove četiri tvrdnje (ajteme) obrazovana je latentna varijabla tradicionalizma sa vrednošću od 0 što predstavlja najniži do 1 što podrazumeva najviši stepen tradicionalizma. Na istom principu su obrazovani svi ostali skorovi (latentne varijable).

Osim ekstrahovanja latentnih varijabli, u empirijskom delu ove disertacije su korišćene i faktori odnosno dimenzije II reda. Teorijska pretpostavka da su pojedine vrednosne orijentacije i stavovi kompatibilni, dopunjujući i povezani, pokazala se kao tačna prilikom primene faktorske analize. Kao rezultat faktorske analize ekstrahovano je 12 faktora (dimenzija) II reda čime je objašnjeno 67,8% varijanse i koji u sebi grupišu sve varijable i skorove relevantne za ovo istraživanje. U Tabeli 6.2.2 su dati svi faktori II reda, sa prikazom i objašnjenjem varijabli koje ih sačinjavaju kao i stepen faktorskog punjenja.

Tabela 6.2.2: Faktori II reda- Vrednosne i političko-ideološke orijentacije

F1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	Zasićenost
Tradicionalizam	,717
Klerikalizam	,676
Demokratska orijentacija	,533
Autoritarnost	,531
Nacionalizam	,516
F2 Nacionalni identitet	
Konstruktivizam	,983
Primordijalizam	,852
F3 Liberalno-gradanski aktivizam	
Politički aktivizam	,819
Permisivnost	,692
Gradanska moralnost	,690

F4 Religioznost	
Deklarativna religioznost	-,956
Praktikovana religioznost	,938
F5 Poverenje u institucije sistema	
Poverenje u društvene institucije	,959
Poverenje u političke institucije	,872
F6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti	
Ekspertska tip vlasti	,862
Autoritarna tip vlasti	,765
F7 Demokratski tip vlasti	
Demokratski tip vlasti	1,032
Militaristički tip vlasti	-,655
F8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	
Zapadna orijentacija	,813
Orijentalna orijentacija	,667
Lokus kontrole	,573
F9 EU i NATO orijentacija	
Stereotipi o EU	-,861
EU-NATO orijentacija	,825
F10 Interpersonalno poverenje	
Partikularno poverenje	,959
Generalizovano poverenje	,538
F11 Moralni apsolutizam	
Moralni apsolutizam	,944
Etnička distanca	-,414
F12 Parohijalna orijentacija	
Lokalna orijentacija	,861
Globalna orijentacija	,635

Autoritarni nacionalizam i klerikalni tradicionalizam predstavlja prvi faktor koji u sebi objedinjuje nacionalizam, klerikalizam, demokratsku orijentaciju, autoritarnost i tradicionalizam. Prilično homogena vrednosna dimenzija je donekle narušena demokratskom orijentacijom čije prisustvo je u najmanju ruku neočekivano, a u kojem se nalaze vrednosne orijentacije koje su očigledno međusobno povezane.

Druga vrednosna dimenzija II reda koju smo nazvali **nacionalni identitet** u sebi sadrži primordijalističko i konstruktivističko shvatanje nacije. I pored toga što su u svom sadržaju različiti, ove varijable čine jedinstvenu vrednosnu dimenziju nacionalnog identiteta u kojoj dominira konstruktivističko shvatanje.

Liberalno-građanski aktivizam predstavlja treći faktor koji obuhvata politički aktivizam, permisivnost i građansku moralnost. Sve tri vrednosti su u pozitivnom smeru jer su liberalne vrednosti (permisivnost je antikonzervativizam) kompatibilne sa političkim i društvenim

aktivizmom. Istovremeno građanska moralnost podrazumeva poštovanje društvenih normi koje su takođe u skladu sa pomenutim vrednostima.

Religioznost je četvrta latentna vrednosna dimenzija II reda, koja očekivano sadrži dve varijante religioznosti, deklarativne koja je u negativnom smeru i praktikovana koja je u pozitivnom smeru. Ova latentna dimenzija je slična prvom faktoru, pa je bilo očekivano da se nađe kao deo nje, ali se ona izdvojila kao zaseban faktor sa veoma visokim faktorskim punjenjem.

Kao peti faktor izdvaja se **poverenje u institucije sistema** koji objedinjuje poverenje u društvene i političke institucije u pozitivnom smeru. Ovaj faktor sugerise da visok nivo poverenja u društvene institucije podrazumeva istovremeno poverenje i u političke institucije. Sa druge strane, ukazuje i na to da ispitanici ne prave jasnu razliku između društvenih i političkih institucija.

Kao šesti faktor II reda se izdvojio **autoritarno-ekspertska tip** vlasti koji spaja dva tipa vlasti koja su u pozitivnom smeru. Spajanje ove dve varijable u jednu ukazuje da sklonost ka autoritarnosti povećava poverenje u stručnjake koji bi bolje obavljali državne poslove.

I sedmi faktor II reda predstavlja homogenu strukturu koja afirmiše **demokratski tip vlasti** istovremeno odbacujući militaristički tip vlasti čija je vrednost u negativnom smeru. Ova dimenzija suštinski sadrži demokratsku orijentaciju koja odbacuje koncept nedemokratskog, autokratskog, vojnog i svakog drugog vida uspostavljanja vlasti koje se ne temelji na demokratskim načelima i procedurama.

Zapadno-individualističko orijentalna dimenzija predstavlja osmu latentnu strukturu koja u sebi sadrži zapadnu i orijentalnu spoljopolitičku orijentaciju i lokus kontrole kao izrazito individualistički i anti-autoritarni vrednosni obrazac. Imajući u vidu da je individualizam izražena vrednost u zapadnim kulturama, ne treba da iznenađuje povezanost ove vrednosne orijentacije sa prozapadnom spoljopolitičkom orijentacijom. Ljudi koji smatraju da kontrolišu svoj život i da kvalitet njihovog života od njih zavisi, uglavnom su okrenuti državama Zapada, koje istovremeno promovišu takve vrednosti. Prisustvo orijentalne spoljopolitičke orijentacije u ovoj latentnoj vrednosnoj dimenziji, ukazuje na to da ispitanici (Bošnjaci) nju smatraju kompatibilnom individualističkim i prozapadnim vrednostima, ili u najmanju ruku da je kompatibilna sa zapadnom orijentacijom.

EU-NATO orijentacija predstavlja sličnu vrednosnu dimenziju kao prethodni faktor, koja u sebi sadrži i odbacivanje stereotipija o Evropskoj uniji. Ova dimenzija je jasno okrenuta punopravnom članstvu analiziranih država u Evropsku uniju i NATO alijansu, ne prihvatajući teze da je EU islamofobična i protiv naroda koji žive na Balkanu.

Deseta latentna vrednosna dimenzija **interpersonalnog poverenje** predstavlja uobičajenu latentnu vrednosnu dimenziju II reda spajajući u sebi partikularno poverenje prema bliskim ljudima i ljudima koje poznajemo i sa druge strane poverenje prema ljudima koje ne poznajemo. Obe vrednosti su u pozitivnom smeru, s tim što partikularno poverenje ima značajno veće faktorsko punjenje.

Jedanaesti faktor II reda smo nazvali **moralni apsolutizam** jer u sebi sadrži dve varijable koje su veoma kompatibilne: moralni apsolutizam koji je u pozitivnom smeru sa veoma visokim faktorskim punjenjem i etničku distancu u negativnom smeru. Moralni apsolutizam predstavlja posrednu varijablu za merenje autoritarnosti, koja se kao takva ne nalazi direktno u ovoj dimenziji. Ova latentna dimenzija u sebi sadrži stanovište koje zagovara postojanje jasnih načela šta je dobro a šta zlo, istovremeno odbacujući etničke stereotipije i distanciranje što predstavlja prilično koherentnu vrednosnu dimenziju.

Dvanaesti faktor obuhvata **parohijalnu orijentaciju** u pozitivnom smeru, koja istovremeno obuhvata lokalnu i globalnu orijentaciju. Ispitanici veruju da ove vrednosti ne isključuju jedna drugu, pri čemu dominira lokalna orijentacija prema rezultatima faktorskog punjenja, pa smo je nazvali parohijalnom orijentacijom.

Kroz upitnik smo istraživali partijske preferencije ispitanika kao organizacionu dimenziju na dva načina. Prvi način je bio putem otvorenog odgovora, gde su ispitanici navodili za koga su glasali na poslednjim izborima. Međutim, ova forma pitanja se pokazala kao neefikasna jer većina ispitanika nije bila spremna jasno izraziti svoje političke preferencije. Drugi način se pokazao kao

mnogo efikasniji, gde su ispitanici ocenjivali relevantne političke partije na skali od 1 do 10, pri čemu je ocena jedan označavala veoma negativan stav, dok je ocena deset ukazivala na veoma pozitivan stav prema ocenjivanoj partiji. Politička partija koja je dobila najvišu ocenu od strane ispitanika smatrana je političkim izborom tog ispitanika, odnosno tog smo ispitanika tretirali kao pristalicu te partije. Ispitanike koji su svim ponuđenim političkim partijama dali ocene do 3 definisali smo kao apstinente, dok smo ispitanike koji su podjednako ocenjivali sve ponuđene političke partije (a iznad ocene 3), svrstali kao volatilne (neodlučne-neopredeljene). Apstinente i volatilne ispitanike nismo uzimali u daljoj analizi.

6.3. Tehnike obrade podataka

U analizi dobijenih podataka iz empirijskog istraživanja primenjen je niz statističkih postupaka, odnosno kvantitativnih metoda analize podataka. Ovi postupci uključuju deskriptivni metod, tabele kontingencije, Hi-kvadrat test, korelacionu analizu, faktorsku analizu, analizu varijanse, kanoničko-diskriminacionu analizu, regresionu analizu i interklasni koeficijent korelacije.

Deskriptivni metod je korišćen za što precizniji opis pojava, procesa i fenomena (Bešić, 2019a: 63) koji su predmet našeg istraživanja. U našem slučaju najviše smo ga koristili za opisivanje socio-demografskih karakteristika ispitanika i prilikom opisa nominacijskih razlika među Bošnjacima.

Tabela kontingencije ili unakrsna tabela predstavlja statistički postupak gde „za svaku vrednost jedne varijable prikazujemo distribuciju svih vrednosti druge varijable“ (Bešić, 2019a: 185). Unakrsne tabele smo koristili kako bi se pokazale razlike u distribuciji političkih preferencija, socio-demografskih karakteristika i drugih vrednosnih i kulturološko-identitetskih elemenata između ispitanika u analiziranim državama. Tabele kontingencije daju jasan pregled odabira svake tretirane grupe, ali nam ne govori da li se grupe prema tim varijablama međusobno *statistički značajno razlikuju*, što predstavlja njenu ključnu slabost.

Hi-kvadrat test prilikom korišćenja unakrsnih tabela pokazuje da li između kategorijalnih varijabli postoje statistički značajne razlike. Upravo ćemo putem unakrsnih tabela i hi-kvadrat testa utvrditi, na primer, da li između Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori po određenim pitanjima postoje statistički značajne razlike?

Korelacionom analizom (Personov koeficijent korelacije) se utvrđuje stepen povezanosti određenih varijabli. Prema standardima interpretacije, vrednosti *Personovog koeficijenta korelacije* manje od 0,3 smatraju se niskom korelacijom, vrednosti od 0,3 do 0,5 osrednjom korelacijom, vrednosti od 0,5 do 0,7 relativno visokom korelacijom, vrednosti od 0,7 do 0,9 veoma visokom, dok se vrednosti preko 0,9 ekstremno visokom korelacijom (Bešić, 2019a:197-198). Bešić ističe da sve vrednosti korelacionog koeficijenta koje su veće od 0,45 smatraju se zadovoljavajućim i da ukazuju na značajnu povezanost između varijabli. U našem istraživanju, korelaciona analiza je korišćena kako bismo utvrdili povezanost između različitih vrednosno-ideoloških dimenzija, poput tradicionalizma, nacionalizma, konzervativizma i religioznosti s jedne strane, i modernizma, kosmopolitizma, liberalizma i sekularizma s druge strane. Osim toga, korelaciona analiza je primenjena kako bismo utvrdili eventualnu vezu između socio-demografskih karakteristika, vrednosno-ideoloških orijentacija i političkih preferencija ispitanika.

Faktorska analiza je statistička metoda koja se koristi za identifikaciju skrivenih struktura ili faktora između manifestnih varijabli omogućavajući formiranje latentnih varijabli. Kako smo već pomenuli, latentne varijable dobijene faktorskom analizom su: nacionalizma, tradicionalizma, autoritarnosti, klerikalizma, permisivnosti, religioznosti, demokratske orijentacije, građanske moralnosti, političkog aktivizma, etničke distance, spoljno-političkih orijentacija, poverenja u društvene i političke institucije, lokalne/globalne orijentacije, primordijalizma, konstruktivizma itd. Pored toga, korišćenjem faktorske analize ekstrahovano je 12 dimenzija (faktora) II reda, koji su zatim korišćeni u kanoničko-diskriminativnim i regresionim analizama.

Analiza varijanse- ANOVA (F test) je korišćena prilikom utvrđivanja statistički značajnih razlika u aritmetičkim sredinama manifestnih i latentnih varijabli između ispitanika iz tri

analizirane države. Takođe je korišćena za identifikaciju razlika među pripadnicima različitih socio-demografskih kategorija, pristalica različitih političkih partija i nominacijsko-identitetskih grupa unutar analiziranih država.

Kanoničko diskriminativna analiza je veoma značaj statistički postupak koji nam omogućava formiranje obrazaca (grupa) koji se grupišu po određenim kriterijumima, čime se formiraju dve strukture vrednosti koje se međusobno maksimalno razlikuju. Za razliku od analize varijanse (ANOVA), koja nam samo potvrđuje ili opovrgava postojanje statistički značajnih razlika između ispitanika, u ovom postupku saznajemo u kojim vrednosnim orijentacijama sa najviše razlikuju ispitanici. Kanoničko diskriminativnom analizom se dobijaju jedna ili više diskriminacionih funkcija koje predstavljaju nove latentne varijable sačinjene kombinacijom izvornih varijabli, koje najbolje razlikuju analizirane grupe. Pored diskriminacionih funkcija, u postupku se dobijaju centriodi analiziranih grupa koji predstavljaju njihove srednje vrednosti na određenim diskriminacionim funkcijama. Na osnovu stepena udaljenosti centroida određenih grupa, određujemo koliko se grupe međusobno razlikuju po pitanju diskriminacionih funkcija.

U našem istraživanju, kanonička diskriminativna analiza korišćena je kako bismo utvrdili u kojim ključnim vrednosnim orijentacijama se Bošnjaci najviše razlikuju u analiziranim državama. Ovaj statistički postupak omogućava nam da identifikujemo suštinu razlika među ispitanicima u pogledu vrednosnih orijentacija i da ustanovimo da li se određene socio-demografske subgrupe Bošnjaka razlikuju u odnosu na te vrednosne orijentacije. Takođe, kanonička diskriminativna analiza koristi se za testiranje razlika između pristalica različitih političkih partija u pogledu ključnih vrednosno-ideoloških orijentacija. Ovaj pristup omogućava nam da dobijemo vrednosno-ideološke profile pristalica određenih političkih partija ili blokova. Kanonička diskriminativna analiza pomaže nam da utvrdimo postojanje rasepa unutar bošnjačkog segmenta u analiziranim državama, kako po pitanju socio-demografskih karakteristika, tako i po pitanju vrednosnih orijentacija i političkih preferencija.

Regresiona analiza, takođe poznata kao prediktivna analiza, je statistički postupak kojim se na osnovu vrednosti jedne varijable predviđa vrednost druge varijable. Ovaj postupak zahteva postojanje najmanje dve nezavisne varijable koje se koriste za predviđanje vrednosti zavisne varijable. Regresionom analizom dobijamo regresione koeficijente, čiji statistički značaj utvrđujemo kako bismo validirali dobijene podatke. Obično, na osnovu vrednosti nezavisne ili više nezavisnih varijabli se može objasniti samo deo varijanse zavisne varijable i to predstavlja koeficijent determinacije (Bešić, 2019a: 203-209).

U našem istraživanju, koristi se linearna bivarijantna regresiona analiza kako bi se istražila prediktivna moć socio-strukturnih karakteristika i vrednosno-ideoloških orijentacija na političke preferencije ispitanika. Ovim pristupom želimo da utvrdimo da li i koje socio-demografske karakteristike i vrednosne orijentacije utiču na političke preferencije, kao i da procenimo koliki je njihov uticaj. Takođe, korišćenjem bivarijantne regresione analize identifikujemo potencijalne rasepe ili razlike među nominacijsko-identitetskim grupama ili među pristalicama različitih političkih partija. Ovaj pristup omogućava nam da preciznije izmerimo međusobnu „povezanost varijabli cepanja i način na koji one proizvode obrazac“ (Bešić, Spasojević, 2018: 147). Takođe, multivarijantnom regresionom analizom istovremeno merimo uticaj različitih vrednosnih varijabli, uz kontrolu ovog efekta pomoću socio-demografskih varijabli.

Interklasni koeficijent korelacije (ICC) predstavlja koristan metod za procenu u kojoj meri vrednosno-ideološke orijentacije pojedinca zavise od njegovih karakteristika, u poređenju sa uticajem države u kojoj živi. Ovaj koeficijent pruža jasnu sliku, izraženu u procentima, o tome koliko nezavisne varijable (karakteristike pojedinca) utiču na zavisne varijable (vrednosno-ideološke orijentacije), u poređenju sa drugim faktorima. Ova analiza omogućava identifikaciju ključnih vrednosti i stavova koji se najviše razlikuju među Bošnjacima u analiziranim državama, nezavisno od njihovih ostalih karakteristika. Konkretnije, ICC omogućava utvrđivanje koje vrednosti i stavovi Bošnjaka najviše odražavaju društveni i politički kontekst u njihovim zemljama, a u kojoj meri pojedinačne socio-demografske karakteristike imaju uticaj.

7. REZULTATI

U trećem i četvrtom poglavlju disertacije detaljno smo prikazali razlike u društvenim i političkim kontekstima, kao i u institucionalnom dizajnu Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Polazeći od ovih razlika, pretpostavili smo da se društvene i političke podele među Bošnjacima razlikuju po svojoj hijerarhiji, dubini i intenzitetu u zavisnosti od toga gde žive. U prvom delu ovog poglavlja analiziraćemo empirijske podatke kako bismo uporedili dominantne vrednosne orijentacije i utvrdili sličnosti i razlike ključnih vrednosnih orijentacija u tri analizirane države. U drugom delu ovog poglavlja fokusiraćemo se na analizu empirijskih podataka za svaku pojedinačnu državu, s ciljem utvrđivanja osnovnih linija podela i uticaja socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije. Takođe, u skladu sa hipotetičkim okvirom, testiraćemo hipoteze specifične za svaku analiziranu državu.

7.1. Opis i analiza socio-demografskih karakteristika uzorka

U Tabeli 7.1.1 prikazan je uzorak od 800 ispitanika iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore sa sledećim socio-demografskim karakteristikama: pola, starosne dobi, stepena obrazovanja, tipa naselja i nacionalna nominacija.

Analizom uzorka, odnosno proverom stepena statistički značajnih razlika među ispitanicima iz pomenutih država, utvrđeno je da postoje značajne razlike po pitanju nacionalne nominacije (hi-kvadrat= 99,249, df=4, p=,000, CC=,334, Cramers V= ,251), tipa naselja (hi-kvadrat= 177,038, df=2, p=,000, CC=,426, Cramers V= ,470) i stepena obrazovanja (hi-kvadrat= 82,658, df=12, p=,000, CC=,306, Cramers V= ,227).

Tabela 7.1.1: Socio-demografske karakteristike ispitanika

		Bosna i Hercegovina	Srbija	Crna Gora
Brojnost		400	200	200
Pol	ženski	50.0%	50.0%	51.5%
	muški	50.0%	50.0%	48.5%
Starosna dob	18-30	20,80%	26,40%	28,50%
	31-45	28,30%	27,30%	28,50%
	46-55	19,60%	17,80%	17,50%
	56-65	13,80%	14%	14%
	66 i više	17,50%	14,50%	11,50%
Obrazovanje	bez završene osnovne škole	8.3%	5.5%	1.0%
	završena osnovna škola	14.8%	28.5%	10.6%
	trogodišnja srednja škola	23.3%	11.5%	19.1%
	četvorogodišnja srednja škola	37.8%	29.5%	40.2%
	viša škola	2.3%	1.5%	8.0%
	fakultet	12.5%	16.5%	19.1%
Tip naselja	magistratura\master	1.3%	7.0%	2.0%
	selo/varošica	58,20%	7,50%	20,50%
	grad	41,80%	92,50%	79,50%

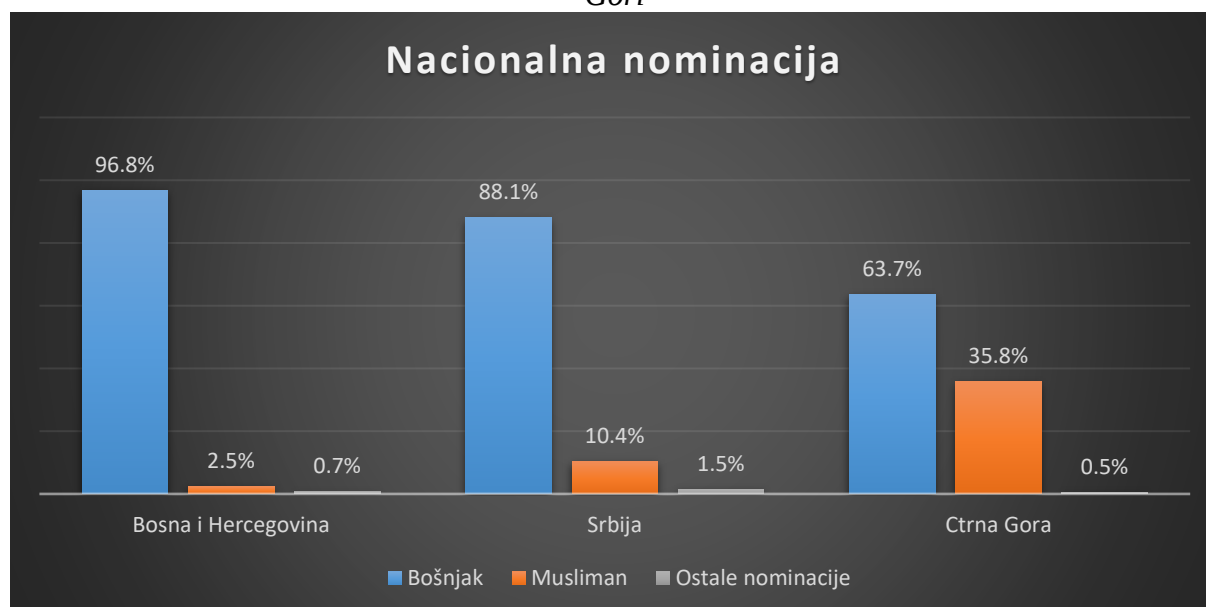
Nacionalna nominacija	Bošnjak/inja	96,8	88,1	63,7
	Musliman/ka	2,5	10,4	35,8
	Bošnjak/Musliman	0,8	1	/
	Drugo	/	0,5	0,5

Za naše istraživanje, posebno je zanimljiv podatak koji ukazuje na značajne razlike među ispitanicima u pogledu nacionalne nominacije. Pre nego što analiziramo razlike među Bošnjacima u ključnim vrednosnim orijentacijama i stavovima, istražićemo nivo razlika u nacionalnoj nominaciji između Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. S tim u vezi, primećuje se diferencijacija unutar bošnjačkog nacionalnog segmenta u dve od tri analizirane države, pri čemu su najizraženije nominacijske razlike u Crnoj Gori.

Važno je napomenuti da su istraživanjem obuhvaćeni samo ispitanici slovenskog porekla koji su islamske veroispovesti, govore isti jezik (bosanski, srpski, crnogorski) i pripadaju istom kulturno-tradicijskom krugu. Stanovišta smo da bez obzira kako su se ispitanici nominacijski izjasnili, bilo kao Bošnjaci ili Muslimani (uključujući različite varijacije poput bosanskohercegovačkih muslimana, crnogorskih muslimana itd.), smatramo da objektivno pripadaju istom narodu. Argument za ovu tvrdnju pruža Šerbo Rastoder, koji naglašava da je „raspadom jugoslovenske države, *nekada jedinstven nacionalni korpus* (kurziv autora) (Bošnjaci/Muslimani prim. autora), od 1971. godine statistički iskazivan kao „muslimanski“, sada zatečen u više samostalnih država“ (Rastoder, 2003: 32), te zaključuje da „se radi o jednom narodu koji se samoimenovao različitim imenima: Bošnjaci ili Muslimani“ (Rastoder, 2004: 217).

Prema nalazima našeg uzorka, 96,8% ispitanika u Bosni i Hercegovini (BiH) se nacionalno identifikuje kao Bošnjaci. U Srbiji, taj procenat iznosi 88,1%, dok je u Crnoj Gori značajno niži i iznosi 63,7%, kako je prikazano na Grafikonu 7.1.1. Nominacijske razlike dobijene u našem istraživanju u velikoj meri se podudaraju sa popisima stanovništva u analiziranim državama (Bosna i Hercegovina 2013, Crna Gora 2011, Srbija 2002. i 2011.), što dodatno potvrđuje validnost naših nalaza.

Grafikon 7.1.1: Nacionalna samoidentifikacija ispitanika u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori

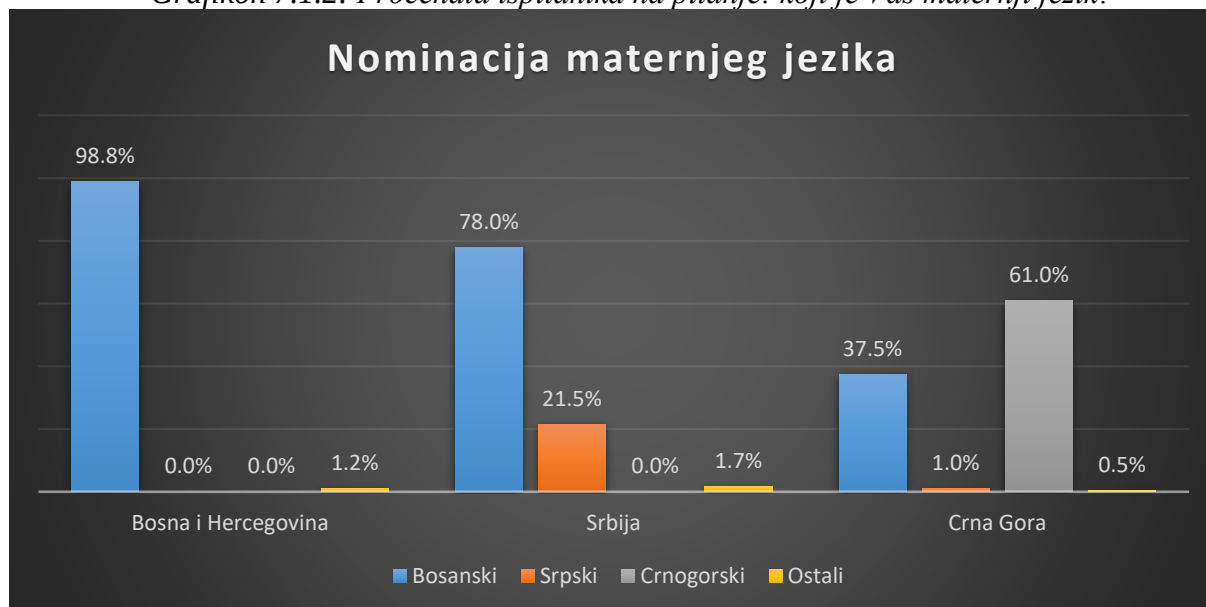
Pored deskriptivnog prikaza nacionalne nominacije, analiza varijanse (ANOVA), zajedno sa post hoc LSD testom,¹⁰⁰ potvrdila je postojanje statistički značajnih razlika među Bošnjacima u tri analizirane države po ovom pitanju. Vrednost F testa ($F=53,873$, $p<0.001$) i post hoc LSD test

¹⁰⁰ Kada budemo koristili LSD post hoc testa, kao kriterijum statističke značajnosti, važiće interval poverenja od 95%.

ukazuju na razmere međusobnih razlika između analiziranih država. Izuzetno izražena varijabilnost u nominaciji nacionalnog identiteta u Crnoj Gori predstavlja primetan specifikum u poređenju sa ispitanicima iz druge dve države.

Imajući u vidu nekonsolidovanost nacionalnog identiteta Bošnjaka, istraživanje je uključilo i jezičku nominaciju gde je neujednačenost i podeljenost još izraženija. (Grafikon 7.1.2) Nalazi pokazuju da je po pitanju nominacije jezika najveća podeljenost u Crnoj Gori, gde se 61% ispitanika izjašnjava da govori crnogorski, 37,5% bosanski, dok svega 1% ispitanika navodi srpski. Slične, mada značajno manje, podele se primećuju i u Srbiji gde 78% Bošnjaka govori bosanskim, 21,5% srpskim jezikom. Nasuprot tome, u Bosni i Hercegovini izražena je jednoobraznost jezičke nominacije među Bošnjacima.

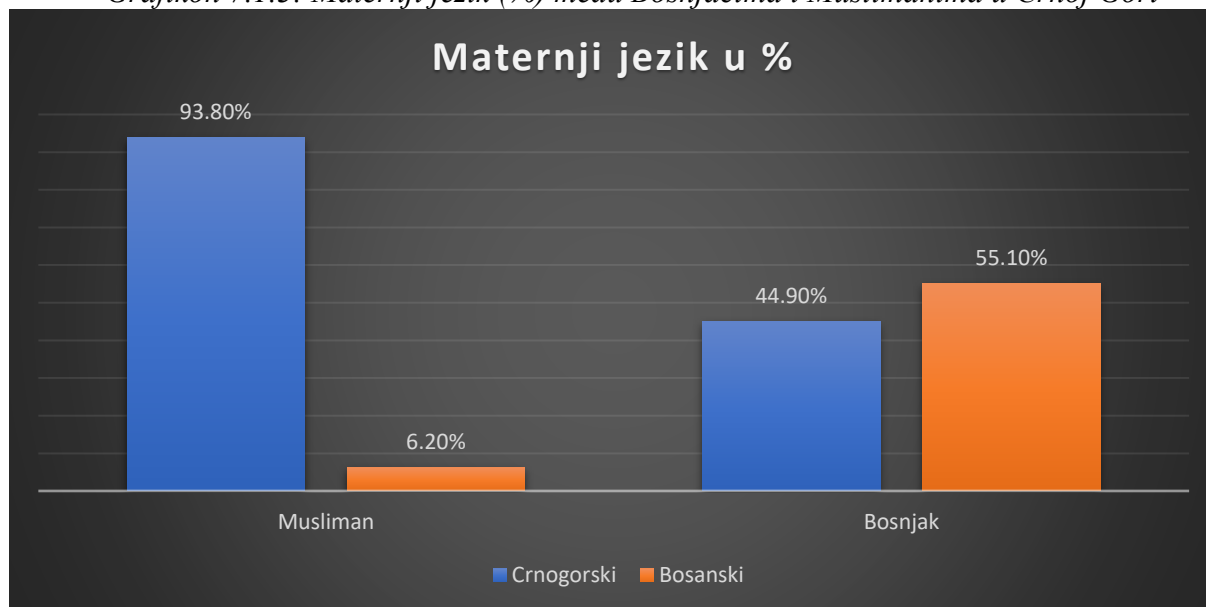
Grafikon 7.1.2: Procenata ispitanika na pitanje: koji je Vaš maternji jezik?

Interesantna je veza između nacionalne nominacije i nominacije maternjeg jezika u Crnoj Gori, gde nacionalno deklarisan Muslimani pretežno nazivaju svoj maternji jezik crnogorskim, dok među nacionalno deklarisanim Bošnjacima postoji podeljenost u vezi jezičke nominacije. (Grafikon 7.1.3)

Na osnovu statističkih podataka o nacionalnoj i jezičkoj nominaciji, možemo uočiti određene trendove i povezanosti. Ovi rezultati mogu se tumačiti na način da nazivanje maternjeg jezika kao bosanskog među Bošnjacima u Crnoj Gori odražava identifikaciju sa sunarodnicima u Bosni i Hercegovini i u drugim bivšim jugoslovenskim republikama, istovremeno iskazujući pripadnost širem bošnjačkom nacionalnom korpusu. S druge strane, nacionalno deklarisan Muslimani koji nazivaju maternji jezik crnogorski, mogu pokazivati tendenciju identifikacije sa crnogorskim identitetom. Međutim, kako bismo dublje razumeli motive i razmišljanja ispitanika, potrebno je sprovesti dodatna istraživanja koja bi uključivala kvalitativne metode, poput intervjua ili fokus grupa. Ovi metodološki pristupi omogućili bi nam bolje razumevanje subjektivnih iskustava i perspektiva ispitanika. Bez direktne komunikacije sa ispitanicima, interpretacija statističkih podataka može biti ograničena i podložna višestrukim tumačenjima. Međutim, iako postoje značajna ograničenja i mogućnosti različite interpretacije ovih podataka, korišćenjem sekundarnih izvora i poznavanjem kontekstualnih faktora možemo identifikovati osnovne razloge za nominacijsko-identitetske podele među Bošnjacima, prevashodno u Crnoj Gori.

Grafikon 7.1.3: Maternji jezik (%) među Bošnjacima i Muslimanima u Crnoj Gori

Neki od razloga zasigurno proizilaze iz okvira psihologije, gde ljudi pružaju otpor prema promenama koje se odnose na nacionalni identitet. Zvaničan naziv „Muslimani“, koji je bio u upotrebi u socijalističkoj Jugoslaviji nakon Ustava iz 1974. godine, bio je neformalni nacionalni naziv i tokom prethodnih decenija. Ljudi često zadržavaju naziv koji su koristili tokom života odbacujući „novotarije“, iako je naziv „Bošnjak“ stariji, što potvrđuju brojni istorijski izvori. Otpor prema promenama i čvrsto vezivanje za tradicionalne nazive može biti posledica više faktora, uključujući navike, emocionalnu vezanost, kao i društveni i politički kontekst u kojem su ljudi odrasli i formirali svoj identitet. Takođe, zadržavanje naziva „Muslimani“ može biti povezano sa osećajem pripadnosti prema prošlosti i kolektivnom sećanju na period socijalističke Jugoslavije.

Jedan od razloga je i to što renominacija nacionalnog identiteta, pored toga što se retko dešava, predstavlja kompleksan proces koji može biti onemogućen ili podržan usled uticaja različitih faktora. U Bosni i Hercegovini, proces nacionalne renominacije Bošnjaka bio je veoma uspešan zbog zavičajnog i tradicionalnog karaktera termina „Bošnjak“. Istovremeno taj termin je u prošlosti bio češće korišćen u Bosni i Hercegovini za razliku od druge dve države. Takođe, važno je uzeti u obzir konsocijativni institucionalni dizajn Bosne i Hercegovine, koji se zasniva na etničkim kvotama. Ovako dizajnirane institucije čini nacionalnu nominaciju „imperativnom kategorijom“, što je, pored opšteg društvenog konsenzusa, dodatno podstaklo uspešnost ovog procesa u Bosni i Hercegovini.

U slučaju Bošnjaka u Srbiji, konverzija nacionalnog imena iz „Muslimani“ u „Bošnjaci“ pokazala se uspešnijom u poređenju sa sličnim nastojanjima u Crnoj Gori. Proces transformacije nacionalne nominacije delimično je rezultat postojanja konsenzusa među intelektualnom, političkom i verskom elitom u Srbiji. Tokom kampanje pred popis stanovništva 2002. godine, država je zauzela pozitivan stav prema nacionalnom pitanju, što je olakšalo promenu nacionalnog imena bez značajnijeg otpora. Bošnjačko nacionalno vijeće i Islamska zajednica u Srbiji su igrali ključnu ulogu u podršci promeni nacionalnog imena, aktivno promovisući bošnjački identitet i obaveštavajući stanovništvo o načinu izjašnjavanja na popisu (Jović, 2013:139).¹⁰¹ Verske institucije su sprovele kampanje putem verskih objekata i dnevnih molitvi, doprinoseći prihvatanju promene imena od strane većine Bošnjaka u Srbiji. Ovi faktori zajedno su doprineli uspešnoj konverziji nacionalnog imena Bošnjaka u Srbiji, naglašavajući važnost podrške i mobilizacije ključnih aktera u društvu za promene u procesu određivanja nacionalnog identiteta.

¹⁰¹ Na *džumi* namazu (podnevna molitva svakog petka) Samin Musa verski verodostojnik u Novom Pazaru objašnjavao je vernicima u džamiji kako pri izjašnjavanju na popisu stanovništva trebaju da se precizno izjasne na sledeća pitanja: vera- islam, nacija- Bošnjak, jezik- bosanski (Jović, 2013: 139).

Sa druge strane u Crnoj Gori konverzija nacionalnog imena nije imala takav uspeh, usled brojnih faktora. Otpor određenog broja Bošnjaka prema novom imenu je podstican i zbog bojazni da će time doći do gubitka autohtonog karaktera muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori. Rastoder naglašava da „autohtonost ne određuje ime, već činjenice o poreklu“ (Rastoder, 2003:33). Crnogorsko društvo se karakteriše kulturološkim miljeom u kojem postoji verovanje u zajedničko etničko poreklo muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, što dodatno komplikuje pitanje nacionalnog identiteta. Rastoder ističe da za crnogorske Bošnjake ljubav prema Crnoj Gori predstavlja duboku intimnu vezu sa rodnom grudom, dok sevdalinka simbolizuje kolektivni duh i kulturu, te naglašava da je „samo nekom sa strane“ čudno što crnogorski Bošnjaci sa iskrenim emocijama istovremeno pevaju „Oj svijetla majska zoro...“ i sevdalinku (Rastoder, 2003:34). Kompleksnost identitetskog pejzaža u Crnoj Gori dodatno otežava proces promene nacionalnog imena među Bošnjacima. Osim toga, kulturna tradicija, istorija i socijalni uticaji doprinose postojanju višestrukog identiteta među stanovništvom Crne Gore. U ovom kontekstu, pojedinac može istovremeno osećati pripadnost različitim nacionalnim grupama ili kombinovati religijske i nacionalne identitete.

Na ovo ukazuje podatak sa popisa stanovništva u Crnoj Gori iz 2011. godine, gde se 12.758 (4,57%) osoba nacionalno deklariralo kao Crnogorci islamske veroispovesti, što ukazuje na specifičan i inkluzivan karakter crnogorskog identiteta. Primetan je oblik samoidentifikacije kod ove populacije, gde se oni identifikuju sa crnogorskim identitetom pre svega kao politički ili kulturološko-zavičajni, a manje kao nacionalni ili etnički identitet. Inkluzivnost i multikonfesionalnost crnogorskog identitetsko-kulturološkog obrasca temelji se i na činjenici da se 5.667 (2,03%) nacionalno deklariranih Crnogoraca, konfesionalno izjašnjava kao katolici, dok zbirno 11,52% Crnogoraca ne pripada pravoslavnoj konfesiji. Drugim rečima, da biste bili Crnogorac, nije neophodno da budete pravoslavni hrišćanin, što predstavlja neobičnost u odnosu na balkanske prilike gde religija po pravilu predstavlja ključni faktor nacionalne diferencijacije.

7.2. Analiza vrednosnih orijentacija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori

Kao i u slučaju nacionalne identifikacije, rezultati nisu drugačiji ni kada su u pitanju vrednosne orijentacije, gde se uočavaju značajne razlike među Bošnjacima u tri analizirane države. U cilju identifikovanja tih razlika primenjena je deskriptivna statistika, analiza varijanse (ANOVA) uz korišćenje F-testa i Post hoc testa, kao i kanonička diskriminativna analiza i interklasni koeficijent korelacije (ICC).

7.2.1. Preovlađujuće vrednosne orijentacije i stavovi Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori

Već smo naglasili da smo skale za sve vrednosne orijentacije formirali primenom faktorske analize, koja nam je omogućila da kreiramo latentne varijable sa vrednostima od 0 (najniži stepen) do 1 (najviši stepen). Prikaz svih skorova sa faktorskom analizom je dat u šestom poglavlju, stoga u nastavku disertacije nećemo ponovo prikazivati strukturu svake pojedinačne skale.

U Tabeli 7.2.1.1 prikazane su srednje vrednosti (aritmetičke sredine) na svim latentnim varijablama za ispitanike iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Posmatrajući aritmetičke sredine varijabli u sve tri države, uočavamo izraženu orijentaciju Bošnjaka ka EU-NATO, kao i sklonost prema demokratskom, autoritarnom i ekspertskom tipu vlasti. Takođe, primećujemo izraženo partikularno poverenje i lokalnu orijentaciju među Bošnjacima. Nešto niže vrednosti aritmetičke sredine su u domenu praktikovane i deklarativne religioznosti, klerikalizma, autoritarnosti, nacionalizma i tradicionalizma. Istovremeno, rezultati ukazuju na nizak nivo etničkog distanciranja prema drugim narodima, nedostatak sklonosti prema permisivnim (antikonzervativnim) vrednostima i ka istočnoj spoljnopoličkoj orijentaciji. Pored opštih opažanja, već na prvi pogled primećujemo značajne razlike među Bošnjacima iz tri analizirane države u pogledu vrednosnih orijentacija.

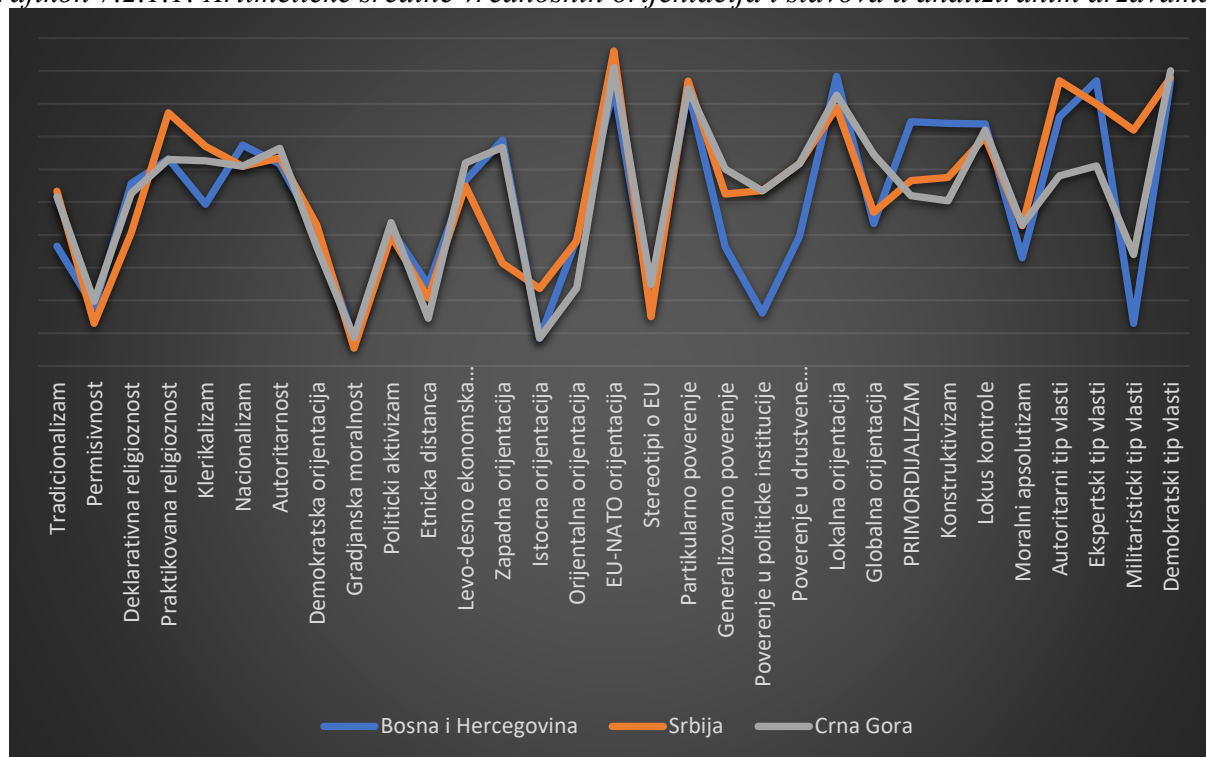
Tabela 7.2.1.1: Vrednosne orijentacije i stavovi na svim uzorcima

	Bosna i Hercegovina			Srbija			Crna Gora		
	AS	N	Stand. greška	AS	N	Stand. greška	AS	N	Stand. greška
Tradicionalizam	0,365	400	0,208	0,534	198	0,250	0,517	198	0,306
Permisivnost	0,179	400	0,160	0,130	200	0,136	0,198	200	0,157
Deklarativna religioznost	0,557	400	0,206	0,406	200	0,191	0,527	199	0,213
Praktikovana religioznost	0,632	400	0,306	0,773	199	0,226	0,630	199	0,280
Klerikalizam	0,493	351	0,263	0,670	200	0,218	0,626	182	0,248
Nacionalizam	0,674	400	0,185	0,609	197	0,199	0,609	184	0,197
Autoritarnost	0,616	400	0,164	0,635	200	0,178	0,664	200	0,181
Demokratska orijentacija	0,413	347	0,207	0,429	178	0,216	0,362	167	0,248
Gradanska moralnost	0,081	400	0,131	0,054	200	0,125	0,086	200	0,134
Politički aktivizam	0,418	342	0,277	0,397	184	0,275	0,437	183	0,321
Etnička distanca	0,248	382	0,329	0,207	200	0,302	0,146	198	0,229
Levo-desno ekonomska orijentacija	0,565	357	0,178	0,550	193	0,232	0,619	197	0,273
Zapadna orijentacija	0,690	400	0,418	0,313	200	0,347	0,667	196	0,377
Istočna orijentacija	0,085	400	0,227	0,237	200	0,406	0,085	195	0,220
Orijentalna orijentacija	0,388	400	0,345	0,382	200	0,310	0,238	194	0,336
EU-NATO orijentacija	0,850	385	0,267	0,961	188	0,165	0,911	189	0,237
Stereotipi o EU	0,187	370	0,323	0,151	168	0,304	0,249	157	0,363
Partikularno poverenje	0,843	400	0,134	0,870	200	0,135	0,846	198	0,139
Generalizovano poverenje	0,364	400	0,271	0,525	200	0,239	0,601	198	0,206
Poverenje u političke institucije	0,161	400	0,198	0,535	200	0,257	0,535	195	0,244
Poverenje u društvene institucije	0,396	400	0,244	0,617	200	0,216	0,617	169	0,240
Lokalna orijentacija	0,884	400	0,149	0,789	200	0,166	0,826	200	0,185
Globalna orijentacija	0,435	400	0,244	0,469	200	0,260	0,645	199	0,239
Primordijalizam	0,745	386	0,229	0,566	196	0,181	0,520	167	0,229
Konstruktivizam	0,741	379	0,239	0,575	186	0,249	0,504	163	0,296
Lokus kontrole	0,738	400	0,214	0,698	200	0,263	0,720	200	0,246
Moralni apsolutizam	0,330	400	0,471	0,428	200	0,496	0,431	200	0,497
Autoritarni tip vlasti	0,760	400	0,428	0,870	200	0,342	0,580	200	0,494
Ekspertske tip vlasti	0,870	400	0,334	0,800	200	0,401	0,610	200	0,489
Militaristički tip vlasti	0,130	400	0,339	0,720	200	0,452	0,340	200	0,475

Demokratski tip vlasti	0,870	400	0,339	0,880	200	0,331	0,900	200	0,305
-------------------------------	--------------	-----	-------	--------------	-----	-------	--------------	-----	-------

U Grafikonu 7.2.1.1 su prikazane aritmetičke sredine merenih vrednosnih orijentacija i stavova Bošnjaka iz tri analizirane države, gde su razlike uočljivije. Međutim, postavlja se pitanje da li su ove razlike statistički značajne i u kojoj meri se ispitanici iz analiziranih država međusobno razlikuju.

Grafikon 7.2.1.1: Aritmetičke sredine vrednosnih orijentacija i stavova u analiziranim državama

Da bismo odgovorili na ova pitanja, koristićemo analizu varijanse (F test) kojom se „utvrđuje da li je varijabilitet između grupa veći od varijabiliteta unutar grupa“ (Dulić, 2012: 123). Drugim rečima, F-test nam pomaže da utvrdimo postoje li statistički značajne razlike u vrednosnim orijentacijama između Bošnjaka koji žive u analiziranim državama, i da li su ove grupne razlike značajne u poređenju sa razlikama unutar svake pojedinačne grupe. Kriterijum grupisanja koji smo odabrali jeste država u kojoj žive Bošnjaci, sa ciljem upoređivanja sličnosti i razlika u vrednosnim orijentacijama Bošnjaka koji žive u tri različita institucionalna okvira i društvena konteksta. Važno je napomenuti da, iako postoje razlike između Bošnjaka unutar iste države, ove razlike nisu predmet analize u ovom delu rada, budući da su uslovljene drugim faktorima.

Nacionalni identitet

Radi sticanja dubljeg uvida u percepciju nacionalnog identiteta, analizirali smo kako Bošnjaci iz različitih država ocenjuju karakteristike koje definišu pripadnost toj nacionalnoj zajednici. Cilj analize je da istraži da li razlike u nominacijama nacionalnog identiteta mogu biti objašnjene različitim tumačenjima sadržaja nacionalnog identiteta, odnosno primordijalističkim i konstruktivističkim pristupima.

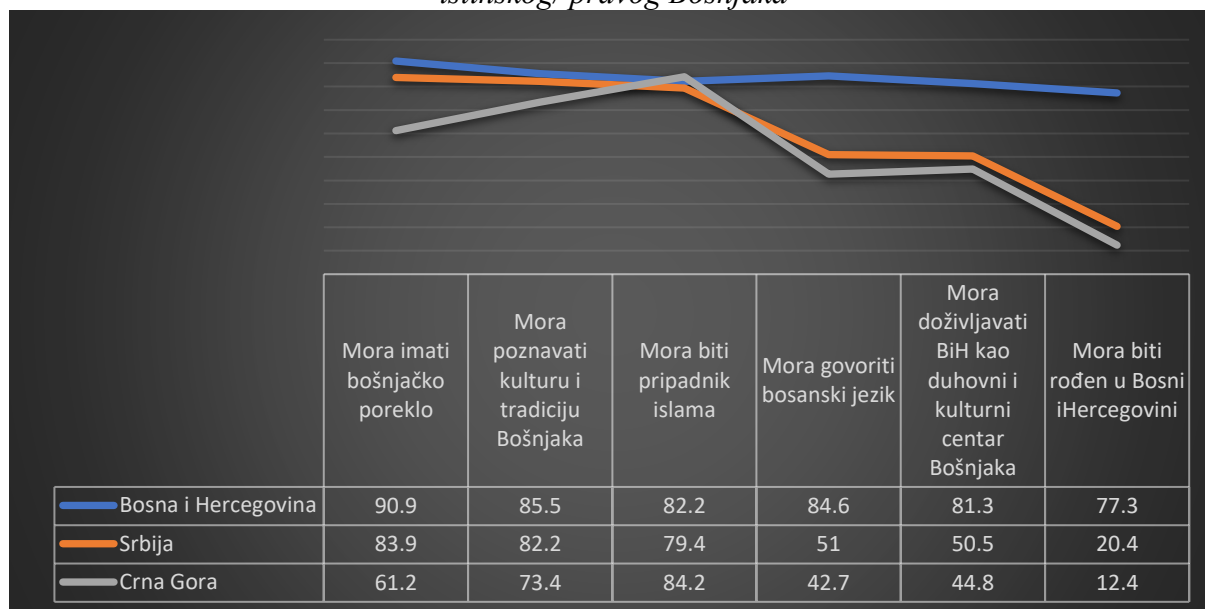
Primordijalističko shvatanje nacije tretira naciju kao drevnu, prirodno datu i večnu socijalnu tvorevinu koja ima svoje duboke korene u pradavnim vremenima. Prema ovom pristupu, čovečanstvo je prirodno podeljeno na nacije, koje se smatraju neizbežnim i stabilnim elementima ljudske zajednice. Nacija se često posmatra kao biološki determinisana i određena nasleđenim karakteristikama, poput jezika, rase ili kulture, čime se naglašava njen „prirodni“ i „neizbežan“ karakter. Antoni Smit, iako ne smatra da su nacije drevne i večne zajednice, već fenomeni

modernog doba, tvrdi da je nacija ukorenjena u starijim etničkim zajednicama (etnijama) od kojih preuzima imena, mitove, simbole, sećanja i vrednosti (Smith, 1996). Primordijalističko shvatanje nacije karakteriše esencijalistički stav koji je percipira kao nepromenljiv, nekomunikativan i nedinamičan. Ovaj pristup naciji ima tendenciju da bude homogenizujući, često sa ekstremnim i konfliktnim potencijalom.

Za razliku od primordijalističkog, konstruktivistički pristup naciju tretira kao iskonstruisanu kulturnu tvorevinu (Anderson, 1990: 15), koja se oblikuje društvenim procesima, a ne kao nešto što je prirodno dato ili večno. Prema ovom pristupu, nacija nije inherentno dat entitet, već je rezultat društvenih konstrukcija i istorijskih determinanti. Prema Andersonu „sve zajednice veće od prvobitnih sela u kojima se svi međusobno lično poznaju, zamišljene su“ (Anderson, 1990: 17). Anderson konstatuje da su nacije „zamišljene“ zato što su članovi svesni svoje pripadnosti toj zajednici, iako se nikada neće upoznati sa svim njenim članovima licem u lice. Ova perspektiva ističe važnost društvenih i kulturnih faktora u oblikovanju nacionalnog identiteta. Osim toga, konstruktivističko shvatanje nacije u sebi sadrži inkluzivni i integrativni potencijal, ali istovremeno i potencijalnu fluidnost i promenljivost nacionalnog identiteta.

Kako bismo napravili distinkciju između različitih poimanja nacionalnog identiteta, grupisali smo indikatore u dve kategorije: Prva kategorija obuhvata *primordijalistički* koncept, prema kojem istinski Bošnjak mora biti bošnjačkog porekla, rođen u Bosni i Hercegovini i pripadnik islama. Druga kategorija predstavlja *konstruktivistički* koncept, uključujući tvrdnje da istinski Bošnjak mora poznavati bošnjačku kulturu i tradiciju, govoriti bosanskim jezikom i doživljavati Bosnu i Hercegovinu kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka. Na osnovu tih indikatora formirane su dve skale (skora): primordijalizma i konstruktivizma.

Grafikon 7.2.1.2: Kumulativni %- uglavnom važne i veoma važne karakteristike u opisu istinskog/ pravog Bošnjaka

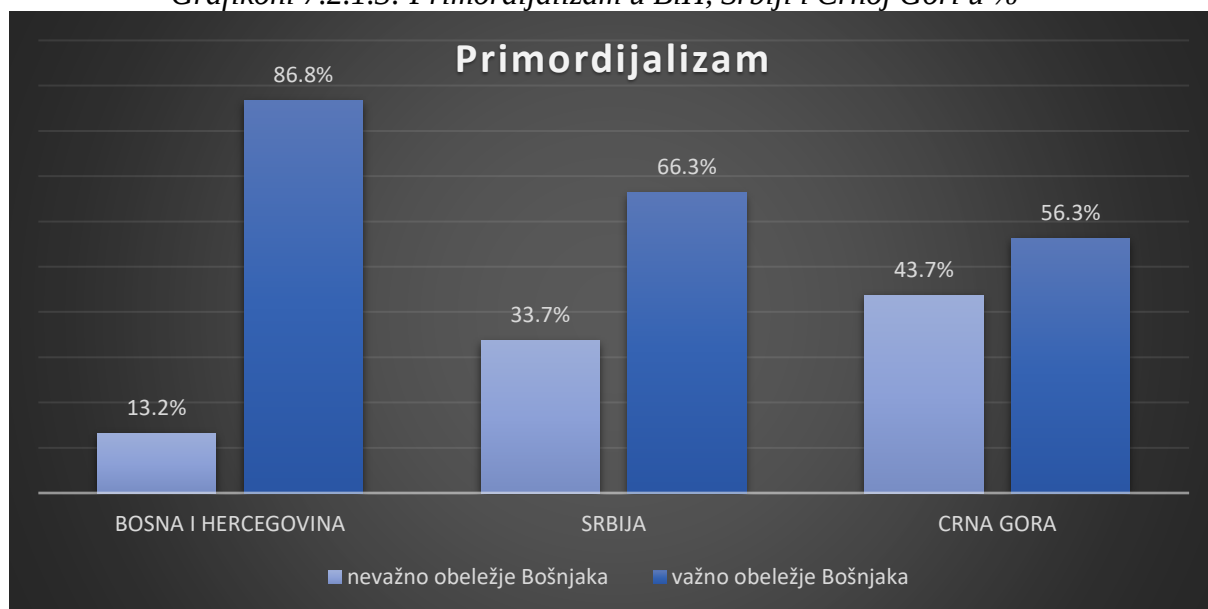

Dobijeni odgovori, prikazani na Grafikonu 7.2.1.2, nagoveštavaju da su primordijalistički elementi nacionalnog identiteta među Bošnjacima „važniji“ od konstruktivističkih elemenata. Takođe je primetno je da postoje manje varijacije među Bošnjacima iz sve tri države kada su u pitanju primordijalistički u odnosu na konstruktivističke elemente. Ako analiziramo percepciju nacionalnog identiteta u pojedinačnim državama, uviđamo da jedino Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, u visokom procentu, izražavaju saglasnost o važnosti svih elemenata za nacionalni identitet Bošnjaka. Sa druge strane, Bošnjaci iz Crne Gore pokazuju najmanju saglasnost o važnosti većine obeležja nacionalnog identiteta. Islam je jedina „tačka konsenzusa“ među ispitanicima iz sve tri države, jasno ukazujući na njegovu ključnu ulogu (*differentia specifica*) u definisanju

bošnjačkog nacionalnog identiteta. Nakon islama, poznavanje kulture i tradicije Bošnjaka je po važnosti naredni faktor kod ispitanika u sve tri države. Nasuprot tome, faktori kao što su mesto rođenja, nominacija jezika i percepcija Bosne i Hercegovine kao kulturnog i duhovnog centra Bošnjaka, pokazali su se kao elementi oko kojih postoji najmanja saglasnost među ispitanicima.

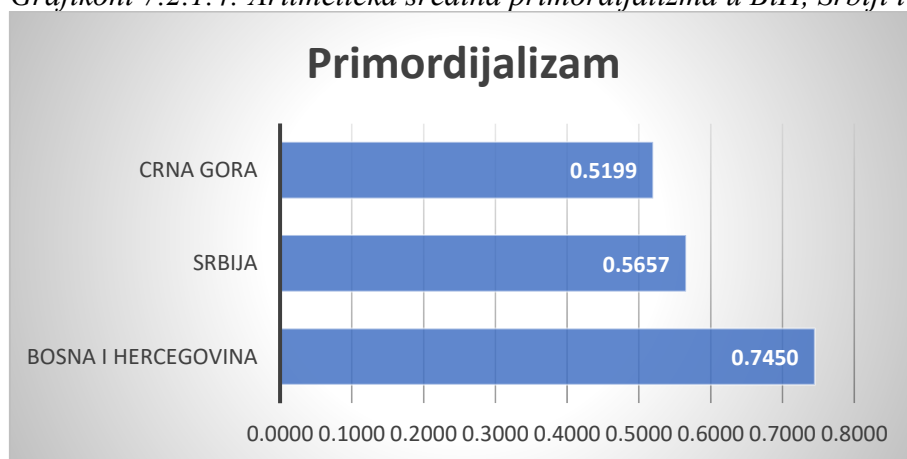
Iako primordijalističko shvatanje nacionalnog identiteta dominira među Bošnjacima, to ne znači da nema razlika u ocenama „važnosti“ tih karakteristika. U Grafikonu 7.2.1.3 prikazana je distribucija odgovora u procentima u vezi sa skalom primordijalizma. Ovaj nalaz pokazuje da je ovakvo shvatanje nacije izraženije među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini (86,8%) u poređenju sa sunarodnicima u Srbiji (66,3%) i Crnoj Gori (56,3%). (Grafikon 7.2.1.3)

Grafikoni 7.2.1.3: Primordijalizam u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

U Grafikonu 7.2.1.4 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine primordijalizma za ispitanike iz sve tri države. Kao što je prethodno naglašeno, **primordijalističko shvatanje nacije izraženije je među ispitanicima u Bosni i Hercegovini (0,74), gde je aritmetička sredina veća u odnosu na ispitanike iz Srbije (0,56) i Crne Gore (0,51).**

Grafikoni 7.2.1.4: Aritmetička sredina primordijalizma u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

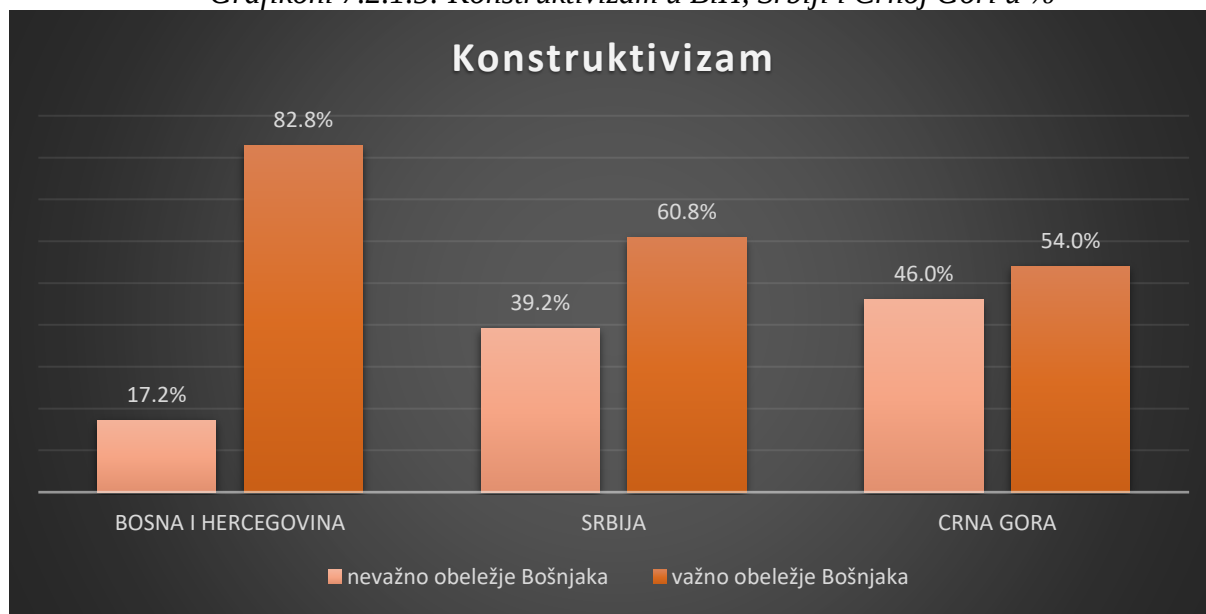

Analizom varijanse potvrđen je deskriptivni nalaz koji ukazuje na statistički značajno razlikovanje među Bošnjacima u vezi s primordijalnim shvatanjem nacije u sve tri države (F-test

$F = 81.401$, $p < 0,001$). Post hoc LSD¹⁰² (*Least Significant Difference*) test dodatno otkriva da su razlike između Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore statistički značajne, pri čemu se najveća razlika u primordijalnom shvatanju nacije uočava između Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

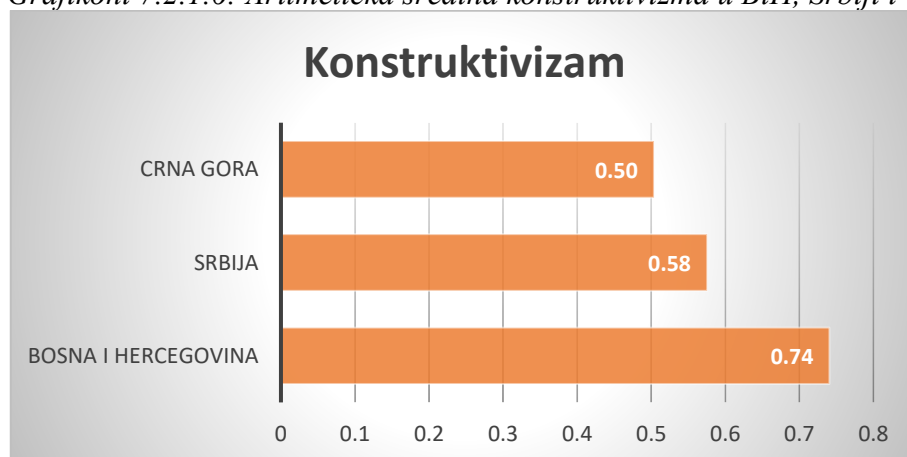
U Grafikonu 7.2.1.5 prikazana je distribucija odgovora u procentima na skali konstruktivizma. Deskriptivni nalaz ukazuje da konstruktivističko shvatanje nacionalnog identiteta najviše je izraženo među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini (82,8%), zatim u Srbiji (60,8%), i najmanje u Crnoj Gori (54%).

Grafikoni 7.2.1.5: Konstruktivizam u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

U Grafikonu 7.2.1.6. prikazane su vrednosti aritmetičke sredine konstruktivizma za ispitanike iz sve tri države. **Konstruktivističko shvatanje nacionalnog identiteta najizraženiji je među ispitanicima u Bosni i Hercegovini (0,74), dok je srednja vrednost manja među ispitanicima iz Srbije (0,58) i Crne Gore (0,50).**

Grafikoni 7.2.1.6: Aritmetička sredina konstruktivizma u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

¹⁰² Post hoc LSD (*Least Significant Difference*) test koristi se u statističkoj analizi kako bi se identifikovale specifične razlike između grupa, kada je primarni rezultat ANOVA (*Analysis of Variance*) testa pokazao statistički značajnu razliku među grupama. Ovaj test omogućava poređenje svih mogućih parova grupa kako bi se utvrdile tačne razlike koje doprinose statističkoj značajnosti.

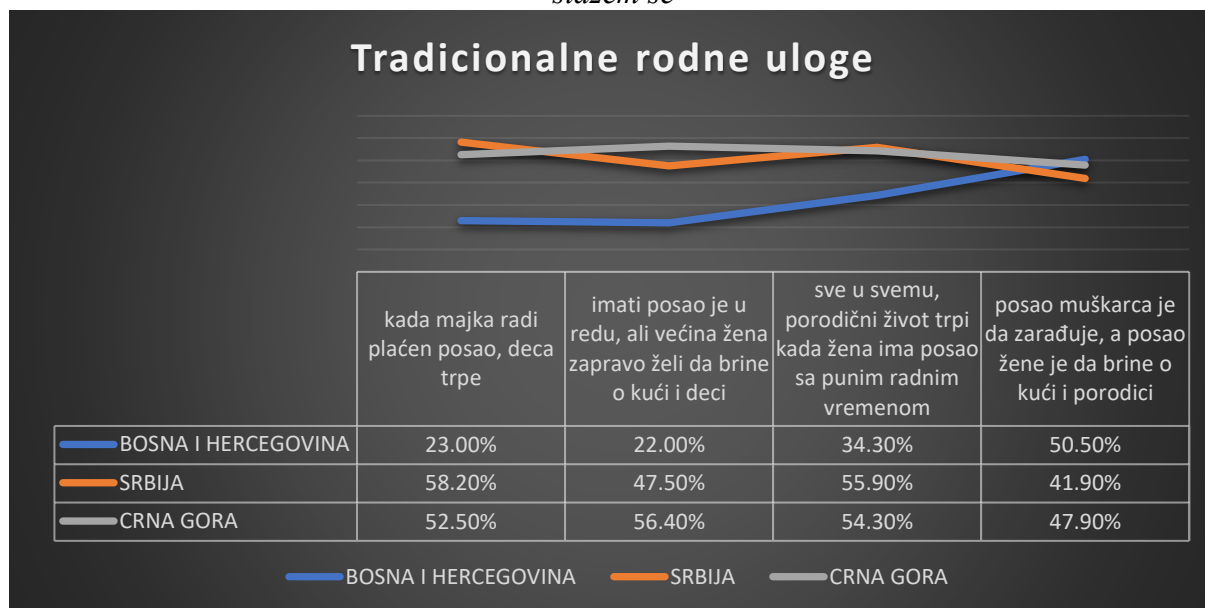
Razlike u percepciji konstruktivističkog shvatanja nacionalnog identiteta između Bošnjaka u sve tri države su značajne, što potvrđuje F-test ($F=58,348$, $p<0,001$) i post hoc LSD test. Ovaj nalaz se podudara s primordijalističkim razumevanjem nacionalnog identiteta, što ukazuje na dva ključna aspekta. Prvo, bošnjački nacionalni identitet s ovako definisanim elementima najizraženiji je među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, što implicira da je sadržajno utemeljen. Drugo, među Bošnjacima u Srbiji, a posebno u Crnoj Gori, ne postoji saglasnost da su navedeni elementi ključni za određivanje bošnjačkog nacionalnog identiteta. Ovo sugerise da bošnjački nacionalni identitet nije potpuno jasno definisan, odnosno da među Bošnjacima postoji neslaganje u vezi važnosti ovih elemenata za definisanje bošnjačkog identiteta.

Tradicionalizam

Skala tradicionalizma je konstruisana na osnovu stavova prema tradicionalnim rodним ulogama, koja je merena kroz četiri tvrdnje. Rodni tradicionalizam pravi jasnu podelu uloga između muškaraca i žena gde žena ima ulogu da podržava muškarca koji je hranilac porodice (Finch, 1983; Ryan, 1981, prema Bešić, 2014a: 361). Tradicionalni porodični obrazac podrazumeva oštro razlikovanje „dve sfere: javne i privatne“, gde je javna rezervisana za muškarca, a privatna za ženu (Bešić, 2014a: 361-362). Promene koje su donele modernizacija, sekularizacija, urbanizacija, individualizacija reflektovale su se u sferu rodних uloga, čime je, kako konstatuje Bešić, savremena porodica „manje-više rodno ujednačena“ (Bešić, 2014a: 362). Na osnovu dobijenih rezultata, moći ćemo utvrditi u kojoj meri je među Bošnjacima prisutno shvatanje o ujednačenim rodним ulogama, dok će nam istovremeno ovaj nalaz posredno otkriti stepen modernizacije, koji obuhvata nivo individualizacije, emancipacije i ekonomske liberalizacije unutar bošnjačkog segmenta u analiziranim državama.

Deskriptivni nalazi ukazuju da je procenat ispitanika koji se „uglavnom slažu“ ili „u potpunosti slažu“ s tradicionalnim rodним ulogama žene značajno veći u Srbiji i Crnoj Gori, u odnosu na ispitanike iz Bosne i Hercegovine, osim u poslednjoj tvrdnji (posao muškarca je da zarađuje, a posao žene je da brine o deci). (Grafikon 7.2.1.7)

Grafikon 7.2.1.7: Procenat ispitanika koji su na sledeća pitanja odgovorili “potpuno se slažem” i “slažem se”

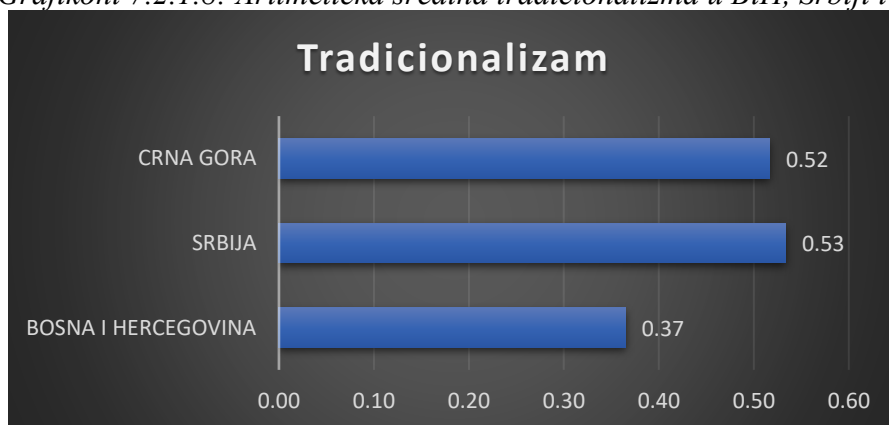

Ispitanici iz Crne Gore se ističu u podršci tradicionalnim rodним ulogama, pri čemu se slažu u najvećem procentu (56,40%) s tvrdnjom da je imati posao u redu, ali da većina žena zapravo želi da brine o kući i deci. Takođe, oni izražavaju visok nivo podrške stavovima koji impliciraju da porodični život trpi kada žena ima posao sa punim radnim vremenom. Ispitanici iz Srbije najviše

se slažu (58,20%) s tvrdnjom da „kada majka radi plaćen posao, deca trpe“. Osim toga, oni smatraju u znatnom procentu (55,90%) da „sve u svemu, porodični život trpi kada žena ima posao sa punim radnim vremenom“. (Grafikon 7.2.1.7)

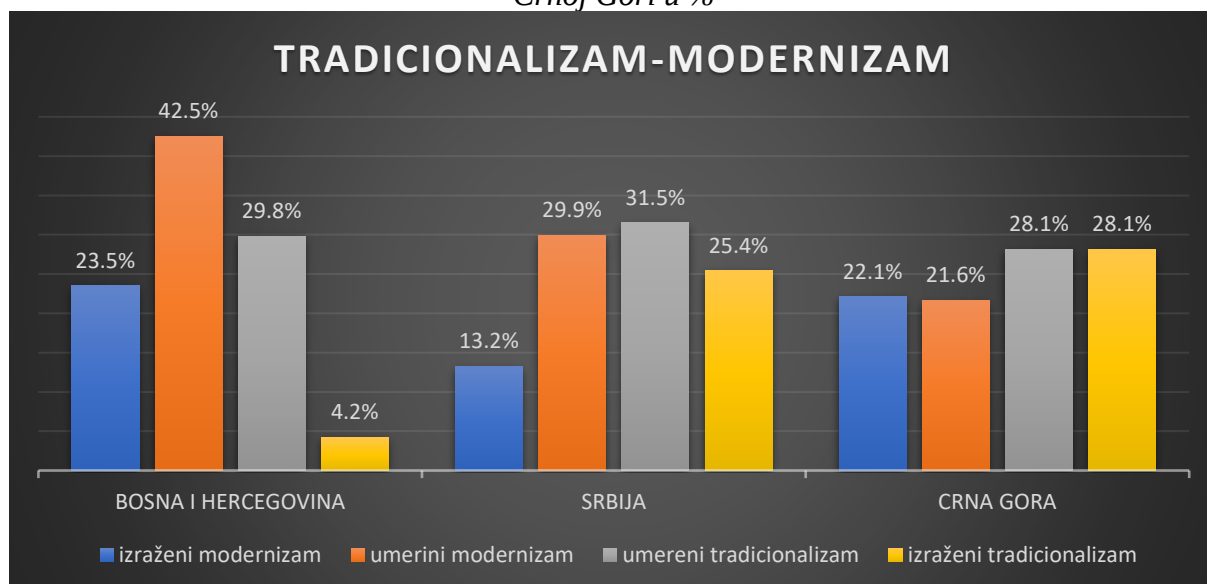
U Grafikonu 7.2.1.8 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine tradicionalizma za ispitanike iz sve tri države. Aritmetička sredina skale tradicionalizma kod ispitanika iz Srbije (0,53) i Crne Gore (0,52) značajno je viša u odnosu na ispitanike iz BiH (0,37). Analizom varijanse potvrđeno je statistički značajno razlikovanje Bošnjaka po pitanju tradicionalnih vrednosti u tri analizirane države (F test $F=42,368$, $p<0.001$). **Ovi podaci ukazuju da su Bošnjaci u BiH manje skloni tradicionalnim vrednosnim obrascima u odnosu na sunarodnike u Srbiji i Crnoj Gori.** U isto vreme, među Bošnjacima u Srbiji i Crnoj Gori nisu identifikovane statistički značajne razlike u stavovima prema tradicionalnim vrednostima, što potvrđuje i post hoc LSD test.

Grafikoni 7.2.1.8: Aritmetička sredina tradicionalizma u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Da bi se jasnije prikazala zastupljenost tradicionalnih stavova među ispitanicima u analiziranim državama, konstruisan je indeks tradicionalizma-modernizma. Ovaj indeks je konstruisan pretvaranjem intervalne skale tradicionalizma u ordinalnu skalu. To je postignuto kroz kategorizaciju intervala vrednosti u četiri kategorije, koje pokazuju intenzitet dve orijentacije. Najniži nivo tradicionalizma je označen kao izraženi modernizam, sa vrednostima od 0 do .24. Umereni modernizam obuhvata interval od .25 do .49, dok interval sa vrednostima od .50 do .74 predstavlja umereni tradicionalizam. Interval sa vrednostima od .75 do 1 označen je kao izraženi tradicionalizam. (Grafikon 7.2.1.9)

Grafikoni 7.2.1.9: Zastupljenost tradicionalizma i modernizma kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

Ovaj pristup omogućava razumevanje distribucije stavova ispitanika u pogledu tradicionalnih i modernih vrednosti na jasan i strukturiran način. Međutim, ovaj indeks ima svoja ograničenja budući da je zasnovan isključivo na skali tradicionalizam. Stoga je važno imati na umu da konstruisani indeks pruža samo delimičan uvid u vrednosne orijentacije, posebno u odsustvu modernističke orijentacije koja ovde nije tretirana.

U Grafikonu 7.2.1.9 uočava se da najveći procenat ispitanika iz Bosne i Hercegovine spada u kategoriju umerenog modernizma (42,5%), dok je izraženi tradicionalizam najmanje zastupljen (4,2%). Među ispitanicima iz Crne Gore, uočava se da su izraženi i umereni tradicionalizam podjednako zastupljeni (oko 28,1%). U Srbiji, najzastupljenija kategorija je umereni tradicionalizam, sa 31,5%.

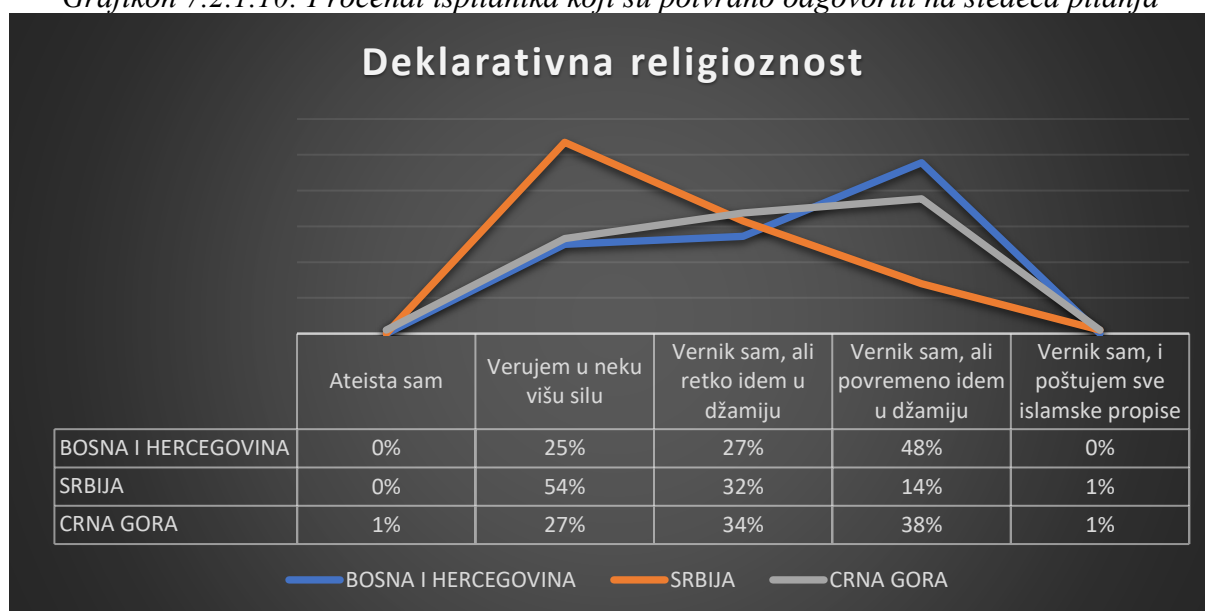
Deklarativna i praktikovana religioznost

Nivo religioznosti u jednom društvu je direktan indikator stepena modernizovanosti, tačnije sekularizovanosti (Dobbelaere, 1995; Vrcan, 1986, prema Bešić, 2014a: 55). Osim toga, Inglehart konstatuje da sa povećanjem ekonomske i socijalne sigurnosti pojedinaca u postmodernim društvima, dolazi do pada religioznosti (Inglehart, 1997, prema Bešić, 2014a: 55). Ipak, iako je religija u savremenom društvu izgubila onu ulogu koju je imala u prošlosti, ona ima značajan uticaj u privatnoj sferi na oblikovanje stavova i vrednosti kod pojedinaca (Turner, 1991; Casanova, 1994, prema Bešiću, 2014a: 56). Stepenn religioznosti, prema Vajtfildu (Whitefield, 2002), može se smatrati indikatorom ili prediktorom konzervativizma, posebno u nacionalno podeljenim državama, dok Pantić (2003) konstatuje da religioznost odražava stepen tradicionalizma. Dakle, religioznost je dobar pokazatelj nivoa kako ekonomske i socijalne sigurnosti, tako i sveukupne društvene modernizacije.

U vezi sa religioznošću, u ovom istraživanju smo koristili pitanja koja konceptualno obuhvataju dve dimenzije religioznosti: *deklarativnu i praktikovanu religioznost*. Deklarativna religioznost obuhvata pitanja koja se odnose na verovanje u Boga, verovanje u neku višu silu, kao i izjašnjavanje o redovnom ili povremenom odlasku u džamije i poštovanju islamskih propisa.

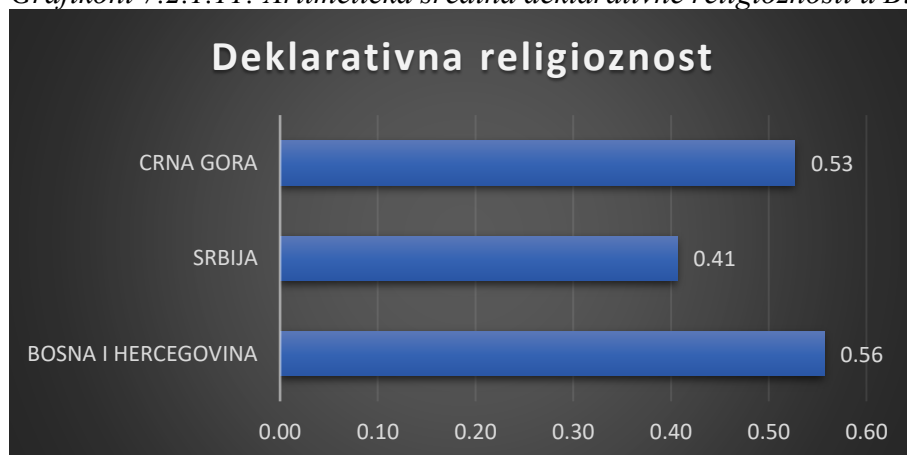
U Grafikonu 7.2.1.10 prikazani su procenti potvrdnih odgovora svih indikatora deklarativne religioznosti ispitanika iz sve tri države. Prema deskriptivnom prikazu, najveći procenat ispitanika iz Bosne i Hercegovine (48%) i Crne Gore (38%) izjašnjavaju se kao vernici koji povremeno idu u džamiju. S druge strane, najveći broj ispitanika iz Srbije (54%) veruje u neku višu silu.

Grafikon 7.2.1.10: Procenat ispitanika koji su potvrdno odgovorili na sledeća pitanja

U Grafikonu 7.2.1.11 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine deklarativne religioznosti za ispitanike. Kada se uporede prosečne vrednosti ispitanika iz ove tri države, uočavaju se statistički značajne razlike (F test, $F=37,115$, $p<0,001$). **Deklarativna religioznost je najmanje izražena među ispitanicima u Srbiji (0,41), dok su vrednosti aritmetičke sredine deklarativne religioznosti između Bošnjaka u Bosni i Hercegovini (0,56) i Crne Gore (0,53) približno iste, bez statistički značajnih razlika, što potvrđuje i post hoc test.**

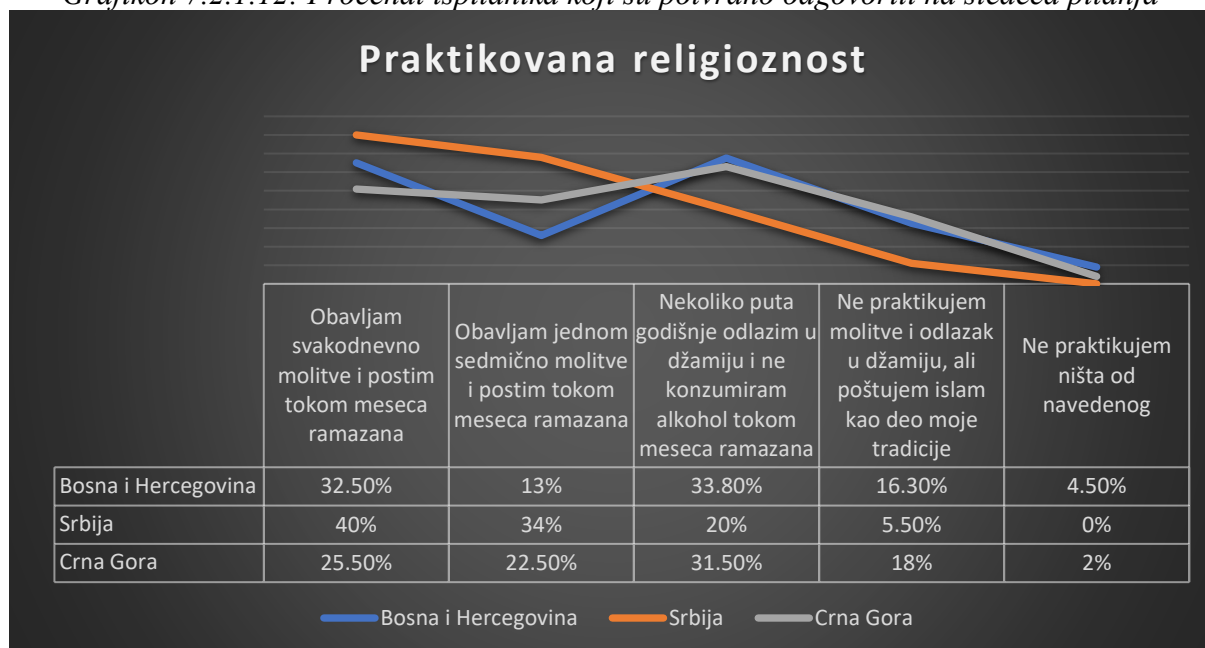
Grafikoni 7.2.1.11: Aritmetička sredina deklarativne religioznosti u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Praktikovana religioznost obuhvata aspekte kao što su redovno obavljanje molitvi i posta tokom meseca ramazana, odlazak u džamiju nekoliko puta godišnje, kao i uzdržavanje od konzumiranja alkohola tokom meseca ramazana. Takođe, uključuje i odgovore koji ukazuju na nepraktikovanje molitvi i odlazak u džamiju, ali poštovanje islama kao dela tradicije, kao i potpuno neprimenjivanje prakse povezane s religijom.

U Grafikonu 7.2.1.12 prikazani su procenti potvrdnih odgovora svih indikatora praktikovane religioznosti ispitanika iz sve tri države. Nalaz ukazuje da je najveći procenat vernika koji svakodnevno obavljaju molitve i poste tokom meseca ramazana iz Srbije (40%), zatim iz Bosne i Hercegovine (32,50%), dok je najmanji procenat među Bošnjacima u Crnoj Gori (25,5%).

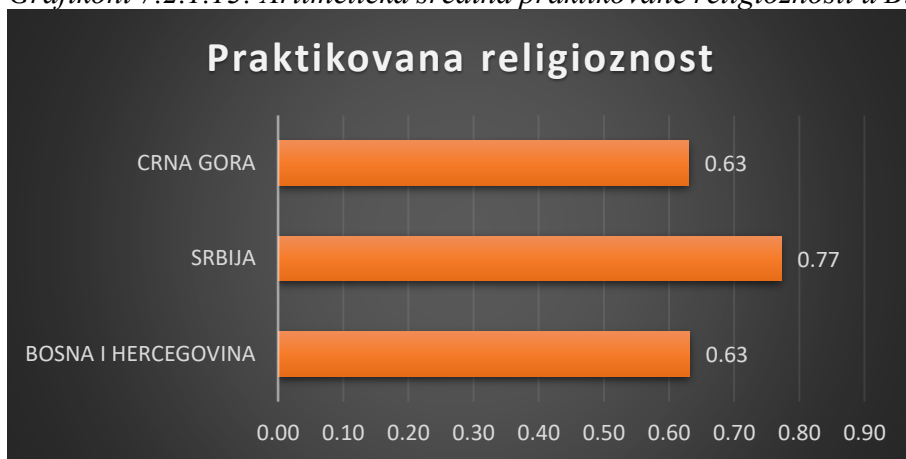
Grafikon 7.2.1.12: Procenat ispitanika koji su potvrdno odgovorili na sledeća pitanja

Isto tako, najveći procenat ispitanika koji jednom nedeljno obavljaju molitvu u džamiji i poste tokom meseca ramazana je iz Srbije (34%), zatim iz Crne Gore (22,5%), dok je najmanji procenat iz Bosne i Hercegovine (13%). Približno isti i relativno visok procenat ispitanika iz Bosne i Hercegovine (33,8%) i Crne Gore (31,5%) izjavljuje da nekoliko puta godišnje odlazi u džamiju i ne konzumira alkohol tokom meseca ramazana, za razliku od ispitanika iz Srbije gde je taj procenat značajno niži i iznosi 20%. Najveći procenat onih koji ne praktikuju ništa od navedenog je među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini (4,5%) i Crnoj Gori (2%), dok je procenat onih koji, iako ne praktikuju islamske obrede, imaju poštovanja prema islamu kao sastavnom delu sopstvene tradicije najveći u Crnoj Gori (18%) i Bosni i Hercegovini (16,3%).

U Grafikonu 7.2.1.13 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine praktikovane religioznosti za ispitanike iz sve tri države. Kada se uporede prosečne vrednosti ispitanika iz tri analizirane države, uočavaju se statistički značajne razlike (F test, $F=18,768$, $p<0,001$). **Praktikovana religioznost je najizraženija među ispitanicima u Srbiji (0,77), dok su vrednosti aritmetičke sredine praktikovane religioznosti Bošnjaka u Bosni i Hercegovini (0,63) i Crne Gore (0,63) približno iste**, bez statistički značajnih razlika, što potvrđuje i post hoc LSD test.

Grafikoni 7.2.1.13: Aritmetička sredina praktikovane religioznosti u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Na osnovu prikazanih podataka o religioznosti ispitanika u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, mogli bismo izvući nekoliko zaključaka. Ovaj nalaz ukazuje na značajne razlike u religijskim praksama među Bošnjacima u Srbiji, Bosni i Hercegovini, i Crnoj Gori. **Bošnjaci u Srbiji su religiozniji u poređenju sa ispitanicima u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori**, gde je deklarativna religioznost najmanje izražena među ispitanicima u Srbiji, dok praktikovana religioznost dostiže najviše vrednosti u toj državi. Procenat Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori koji ne praktikuju islamske obrede je veći u odnosu na Bošnjake u Srbiji. Ovi podaci sugerišu da **Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore islam doživljavaju više kao deo tradicionalnog i identitetskog obrasca nego kao sakralnu praksu**. Visok procenat onih koji povremeno posećuju džamiju, naročito tokom važnih praznika (BiH 33,8%, Crna Gora 31,5%), uz istovremeno poštovanje apstinencije od konzumiranja alkohola tokom meseca ramazana, podržava ovo tumačenje. Na osnovu ovih nalaza možemo tvrditi da su, u poređenju sa Bošnjacima u Srbiji, Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore manje angažovani u (sakralnim) religijskim praksama.

Klerikalizam

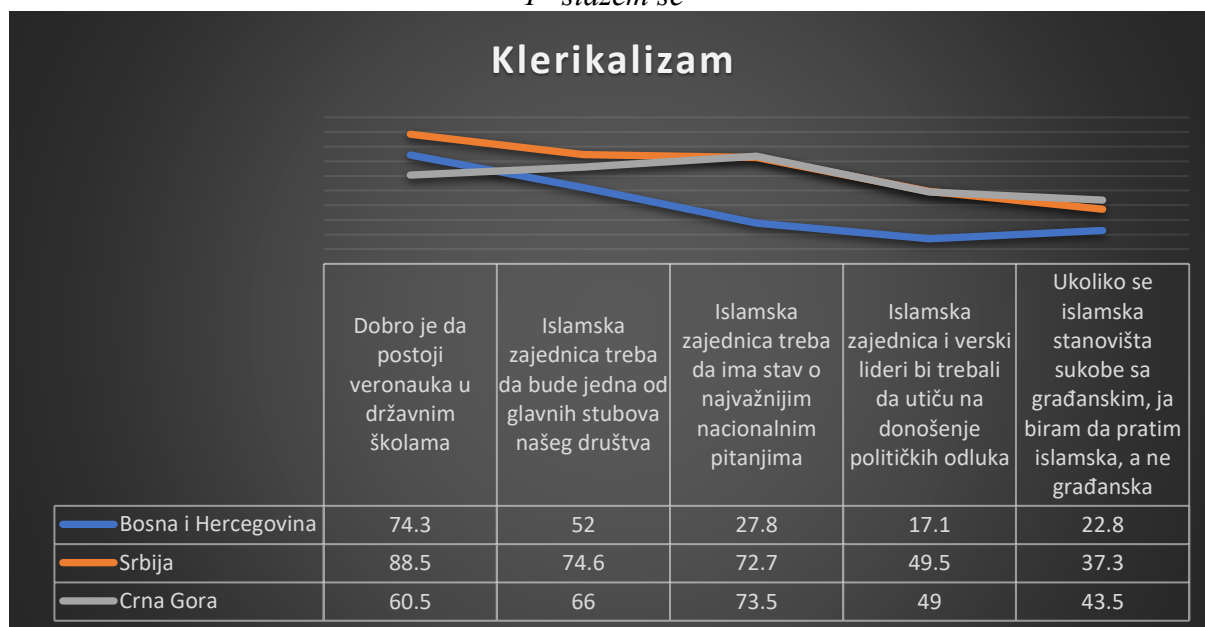
Suprotnost klerikalizmu, koji podrazumeva preveliki uticaj verskih institucija u društvu i politici, je sekularizam. Sekularizam se često povezuje sa procesom modernizacije i individualizacije društva. U svojoj suštini, sekularizam je emancipatorski i antitradicijski. Ovo podrazumeva smanjenje ili eliminaciju uticaja verskih institucija u društvenom i političkom životu, i promovisanje ideje da religioznost treba da bude privatna stvar, odvojena od javnih poslova.

Proces detronizuje verske institucije iz javne sfere, omogućava pojedincima slobodu da biraju svoje verske prakse ili da ih uopšte ne praktikuju. Osim toga, nivo klerikalizma, osim što je pokazatelj stepena tradicionalizma i kolektivismu u društvu, može uticati i na ekonomski razvoj. Ovaj fenomen je razmatran i u delima Maks Vebera, posebno u kontekstu uticaja katoličanstva i protestantizma na ekonomski razvoj (Bešić, 2014a: 56-57).

S ciljem preciznog utvrđivanja odnosa Bošnjaka po pitanju klerikalizma, analizirali smo stavove ispitanika o involviranosti islama i Islamske zajednice kao institucije, na društveni i politički život.

U Grafikonu 7.2.1.14 prikazani su procenti potvrdnih odgovora svih indikatora klerikalizma među ispitanicima iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Po pitanju veronauke u državnim školama, najviši procenat saglasnosti zabeležen je među ispitanicima iz Srbije (88,5%), slede ispitanici iz Bosne i Hercegovine sa 74,3%, dok je kod ispitanika u Crnoj Gori taj procenat nešto niži, sa 60,5%. Primetna su veća odstupanja po pitanju značaja i uticaja Islamske zajednice na društveni i politički život. Posebno je indikativan podatak u vezi prava Islamske zajednice i uleme da utiču na donošenje političkih odluka, gde za razliku od ispitanika iz Srbije (49,5%) i Crne Gore (49%), ispitanici iz Bosne i Hercegovine (17,1%) u drastično manjem procentu podržavaju takvu praksu. Još veća je razlika između ispitanika kada je u pitanju pravo Islamske zajednice da ima stav o nacionalnim pitanjima. Sa tim stavom se saglasilo 27,8% ispitanika iz Bosne i Hercegovine, 72,7% iz Srbije i 73,5% ispitanika iz Crne Gore.

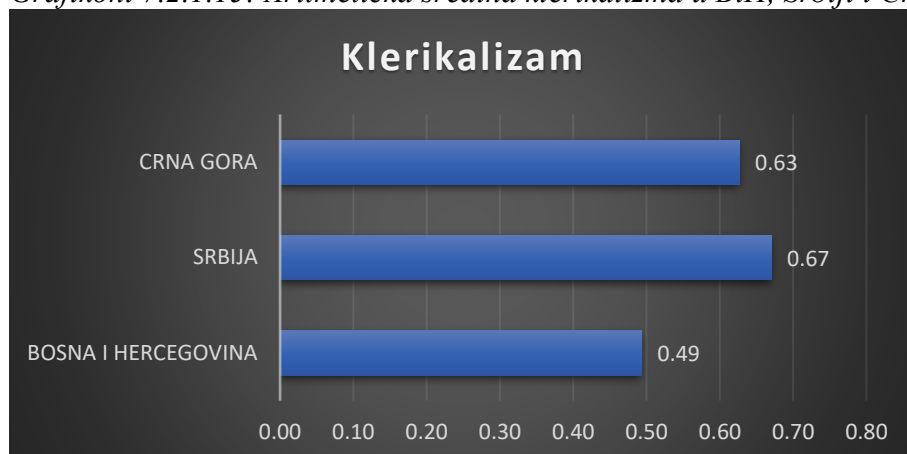
Grafikon 7.2.1.14: Procenat ispitanika koji su na sledeća pitanja odgovorili “potpuno se slažem” i “slažem se”

Ovi rezultati nedvosmisleno ukazuju da su Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine manje skloni klerikalizmu, što ukazuje na veći stepen sekularizacije u odnosu na sunarodnike u Srbiji i Crnoj Gori.

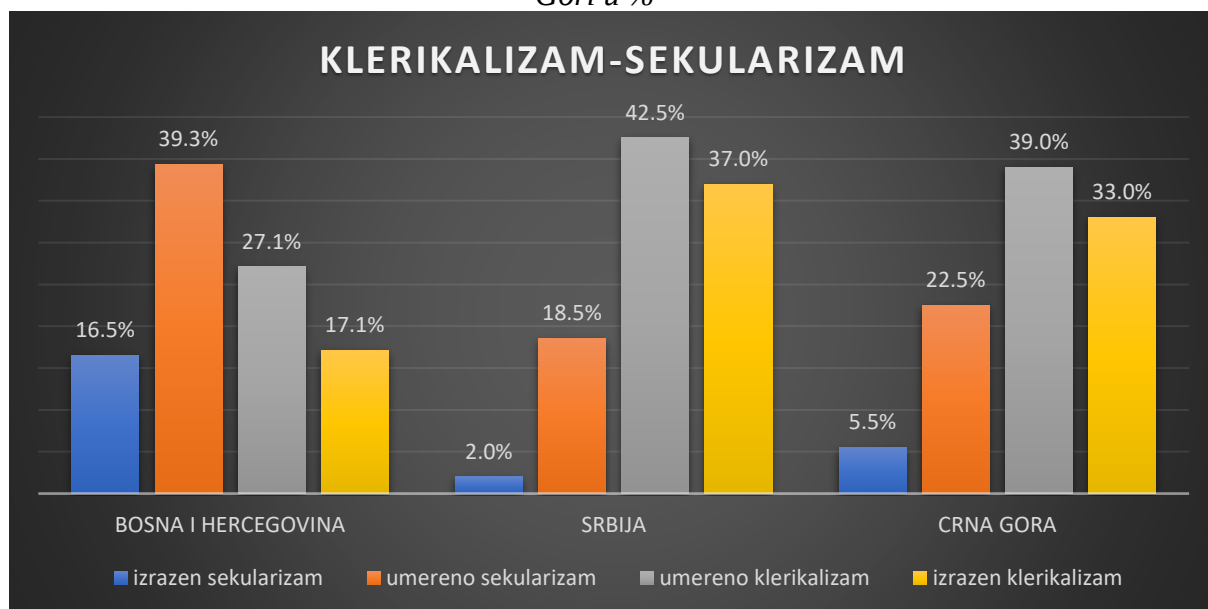
U Grafikonu 7.2.1.15 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine klerikalizma za ispitanike iz sve tri države. Analiza varijanse potvrđuje statistički značajne razlike među Bošnjacima kada je reč o klerikalizmu (F test $F=37,921$, $p<0.001$). Ovo potvrđuje i post hoc LSD test koji dodatno ukazuje na statistički značajne razlike između Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Srbiji, kao i između ispitanika iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore, dok nema značajnih razlika između Bošnjaka u Srbiji i Crnoj Gori u pogledu klerikalnih vrednosti.

Grafikoni 7.2.1.15: Aritmetička sredina klerikalizma u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Kako bismo jasnije sagledali zastupljenost klerikalnih u odnosu na sekularne stavove među ispitanicima, konstruisali smo indeks klerikalizam-sekularizam. Ovaj indeks je kreiran na sličan način kao i indeks tradicionalizma-modernizma, kroz pretvaranje intervalne skale klerikalizma u ordinalnu skalu. Klasifikacija ovog indeksa u četiri razreda (izraženi i umereni klerikalizam i izraženi i umereni sekularizam) omogućava bolje razumevanje distribucije stavova ispitanika u pogledu klerikalnih stavova na jasan i strukturiran način. (Grafikon 7.2.1.16)

Grafikon 7.2.1.16: Zastupljenost klerikalizma i sekularizma kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

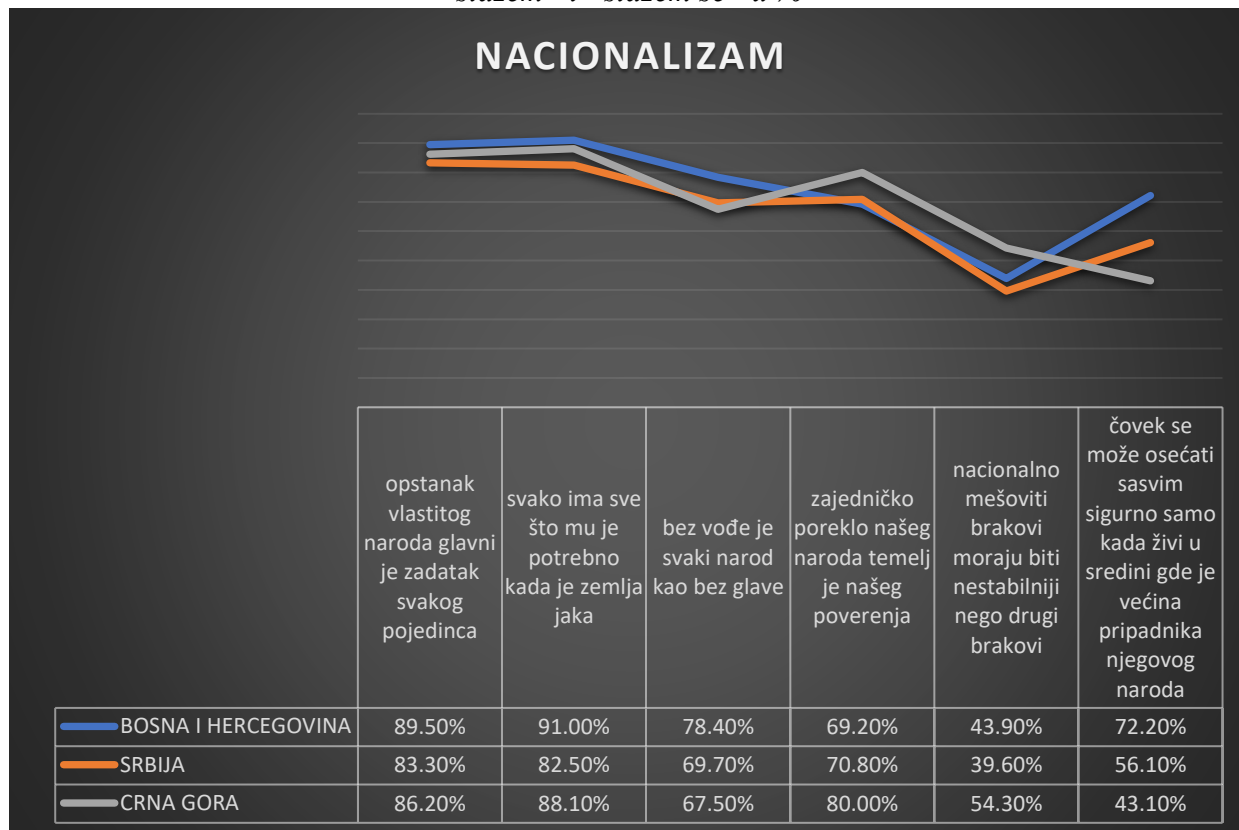
Rezultati prikazani u Grafikonu 7.2.1.16 potvrđuju prethodni nalazi o odnosu prema klerikalizmu-sekularizmu među Bošnjacima u analiziranim državama. Ispitanici iz Bosne i Hercegovine pokazuju veću sklonost ka umerenom (39,3%) i izraženom sekularizmu (16,5%) u poređenju sa ispitanicima iz Srbije (umereni sekularizam 18,5%, izraženi sekularizam 2%) i Crne Gore (umereni sekularizam 22,5%, izraženi sekularizam 5,5%). Nasuprot tome, kada je reč o klerikalizmu, najveći procenat se beleži među ispitanicima iz Srbije (umereni klerikalizam 42,5%, izraženi klerikalizam 37%), dok je procenat ispitanika iz Bosne i Hercegovine značajno niži (umereni klerikalizam 27,1%, izraženi klerikalizam 17,1%).

Nacionalizam

Skala nacionalizma je formirana na osnovu etnocentrizma, nacionalne vezanosti, spremnosti za samožrtvovanje, nacionalnog patriotizma, nacionalne zatvorenosti i predrasuda, kroz šest tvrdnji koje mere stavove prema nacionalističkim sentimentima. Prema Smitu, nacionalizam (etnonacionalizam) „stvara novi oblik 'nacionalne' komunikacije i socijalizacije, u kojem su etničke vrednosti, mitovi i sećanja postali okosnica političke nacije i politički mobilisane zajednice“ (Smith, 1998: 253-254, prema Komšić, 2003: 28). Upravo na tim osnovama je početkom devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije došlo do mobilizacije širokih narodnih masa, gde je nacionalna identifikacija „preuzela funkciju kolektiviteta u situaciji kada to ideologija realnog socijalizma više nije bila u stanju da čini“ (Bešić, 2014a: 58). Nivo nacionalizma u nacionalno heterogenoj političkoj zajednici direktno je povezan sa nivoom socijalne kohezije i društvene stabilnosti. Na postjugoslovenskim prostorima nacionalizam je imao svoju ekstremnu formu netolerancije koja „ugrožava socijalnu koheziju, i konsekvantno ugrožava stabilnost čitavog društvenog poretka“ (Bešić, 2014a: 135). Imajući ovo u vidu, nalazi koje dobijemo biće dobar indikator potencijalne društvene i političke nestabilnosti u analiziranim državama.

Deskriptivni nalaz prikazan u Grafikonu 7.2.1.17 otkriva da je procenat ispitanika koji se „slažu“ ili se „u potpunosti slažu“ sa nacionalističkim stavovima relativno visok, s najvišim prosekom među ispitanicima u Bosni i Hercegovini, dok je nešto niži među ispitanicima u Srbiji i Crnoj Gori. Najveće slaganje sa tvrdnjama vezanim za nacionalni patriotizam i spremnost na samožrtvovanje zabeleženo je među ispitanicima iz Bosne i Hercegovine. Ispitanici iz BiH takođe izražavaju snažno uverenje u važnost vođe za narod (78,40%), dok ispitanici iz Srbije (69,70%) i Crne Gore (67,50%) u nešto manjem procentu veruju u ovu tvrdnju.

Grafikon 7.2.1.17: Procenat ispitanika koji su na sledeća pitanja odgovorili “potpuno se slažem” i “slažem se” u %

Takođe, ispitanici iz Bosne i Hercegovine (72,20%) osećaju veći stepen sigurnosti u okruženju gde živi većina pripada njihovom narodu u poređenju sa ispitanicima iz Crne Gore (43,10%). Kada je reč o stavovima o nacionalno mešovitim brakovima, ispitanici iz Crne Gore

pokazuju najveću sklonost uverenju da su takvi brakovi nestabilniji (54,30%), dok su ispitanici iz Bosne i Hercegovine (43,90%) i Srbije (39,60%) manje skloni podržavanju ove tvrdnje.

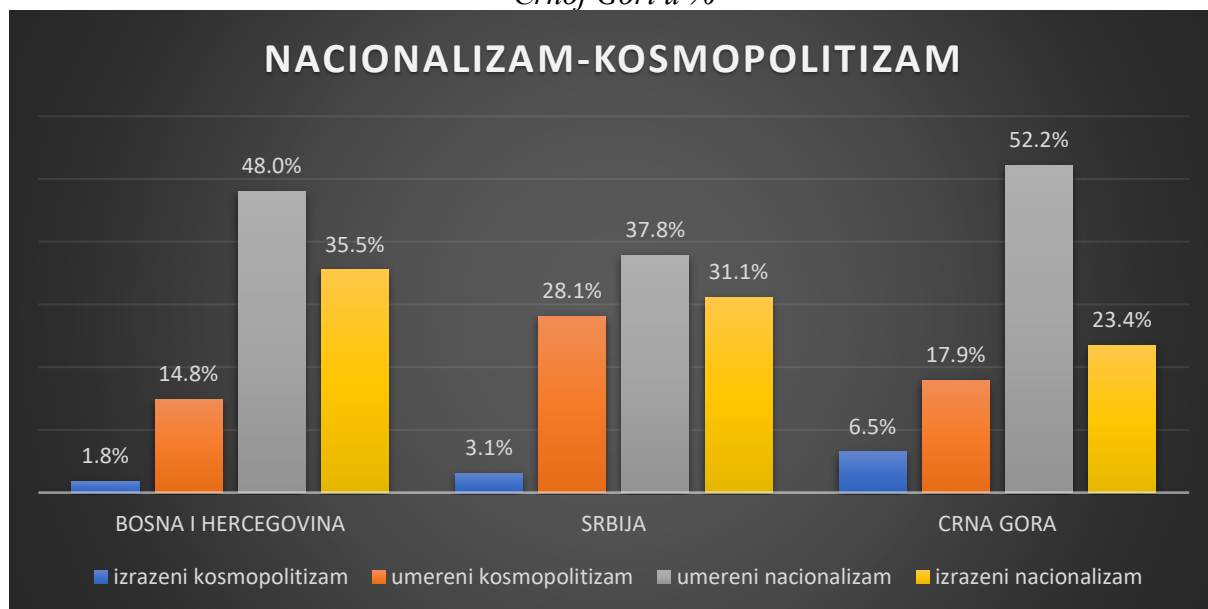
U Grafikonu 7.2.1.18 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine nacionalizma za ispitanike iz sve tri države. Analiza varijanse potvrđuje postojanje statistički značajnih razlika (F test $F=11,065$, $p<0.001$) između ispitanika iz tri analizirane države. I ovaj nalaz ukazuje da **Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine pokazuju nešto veći stepen nacionalizma (0,67) u poređenju sa Bošnjacima iz Srbije (0,61) i Crne Gore (0,61)**. Post hoc LSD test dodatno ukazuje na statistički značajne razlike između ispitanika iz Bosne i Hercegovine i sunarodnika iz Srbije i Crne Gore po pitanju stepena nacionalizma.

Grafikoni 7.2.1.18: Aritmetička sredina nacionalizma u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Kako bismo dodatno analizirali zastupljenost nacionalističkih stavova među ispitanicima, konstruisali smo indeks nacionalizam-kosmopolitizam. Ovaj indeks je kreiran na sličan način kao prethodni, tako što smo pretvorili intervalnu skalu nacionalizma u ordinalnu skalu. Klasifikacija ovog indeksa u četiri razreda (izraženi i umereni nacionalizam i izraženi i umereni kosmopolitizam) omogućiće nam da na pregledniji način uvidimo razlike među Bošnjacima u analiziranim državama. (Grafikon 7.2.1.19)

Grafikoni 7.2.1.19: Zastupljenost nacionalizma i kosmopolitizma kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

U Grafikonu 7.2.1.19 je prikazana distribucija zastupljenosti kod ispitanika prema četiri kategorije indeksa nacionalizam-kosmopolitizam u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Na indeksu se jasno vidi dominacija nacionalističkih sentimentata među Bošnjacima u sve tri države. Najveći procenat ispitanika iz Bosni i Hercegovini (35,5%) pokazuje sklonost ka izraženom nacionalizmu, dok je u Srbiji taj procenat nešto niži (31,1%), a u Crnoj Gori značajno manje izražen (23,4%). Istovremeno, ispitanici iz Crne Gore (52,2%) i Bosne i Hercegovine (48,0%) pokazuju veću sklonost umerenom nacionalizmu, dok je manji procenat ispitanika iz Srbije (37,8%) sklon ovoj orijentaciji. Indikativan je podatak da je sklonost ka (umerenom) kosmopolitizmu najizraženiji među Bošnjacima iz Srbije (28,1%) za razliku od sunarodnika u Crnoj Gori (17,9%) i Bosni i Hercegovini (14,8%).

U dosadašnjoj analizi **uočili smo jasnu povezanost između vrednosnih orijentacija tradicionalizma, religioznosti, klerikalizma i nacionalizma, formirajući relativno koherentan kulturno-vrednosni obrazac.** Ovi rezultati su očekivani, imajući u vidu ranija istraživanja koja su isticala vezu religioznosti sa tradicionalnim i konzervativnim vrednosnim orijentacijama (Joksimović, 2005; Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995), kao i sa etnocentrizmom (Adorno i sar., 1950; Dulić, 2012: 203-204). **Najizraženija „sklonost“ prema ovom kulturno-vrednosnom obrascu zabeležena je među Bošnjacima iz Srbije, dok je najmanja među Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine, uz izuzetak nacionalizma koji je nešto izraženiji među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.** Ova, na prvi pogled nelogičnost, koja pokazuje varijacije i nepreklapanje stepena religioznosti sa stepenom nacionalizma među Bošnjacima ima svoju potvrdu i u drugim istraživanjima. Jasminka Dulić napominje da Sekulić i Špore (2006) nisu pronašli nužnu povezanost između visokog nivoa religioznosti i nacionalizma (Dulić, 2012: 204), što je potvrdio i naš nalaz.

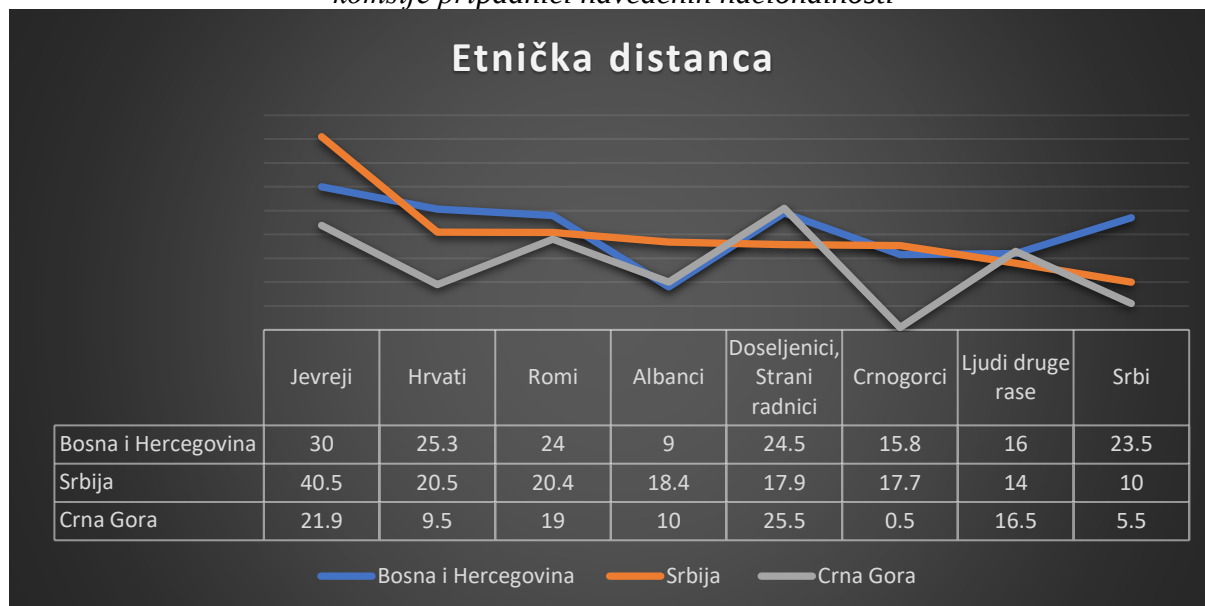
Etnička distanca

Etnička distanca se definiše kao nespremnost da se uspostavi socijalni odnos između različitih etno-religijskih grupa (Puhalo, 2009: 28). U sociološkoj teoriji se češće koristi termin socijalna distanca koja „prema Bogardus-u (1925:299), (socijalna distanca) ukazuje na stepen razumevanja i osećanja koje osobe izražavaju jedna prema drugoj“ (Вуксановић, 2004: 311). Istraživanja etničke distance na prostoru bivše Jugoslavije relativno su često rađena (A. Fiamengo 1957; R. Supek 1961.; D. Pantić 1967; Đurić 1980.) (Puhalo, 2009: 12-13) i pokazivala su nizak stepen etničke distance među narodima za sve vreme trajanja zajedničke države (Komšić, 2003: 38). Iako nalazi istraživanja etničke distance mogu biti indikativni za razumevanje međuetničkih odnosa i detektovanje stereotipa (istrajavanja/prevazilaženja), oni vrlo često mogu zavarati, poput istraživanja u Bosni i Hercegovini koja su ukazivala na visok stepen otvorenosti etničkih grupa, da bi se nakon nekoliko godina desila eksplozija mržnje koja se završila u krvavom sukobu (Puhalo, 2009: 14). Da Bogadusova skala ne funkcioniše na našim prostorima ukazuju Ilić i Cvejić (1997) koji tvrde „da je učestalost odbijanja Drugih i /ili Drugaćijih znatno veća od ove koja je pronađena“ (Ilić, 2016: 22).

Bez obzira na sve slabosti, u istraživanju etničke distance Bošnjaka koristili smo jednu od pokazatelja Bogardusove skale na osnovu (ne)prihvatanja komšijskih odnosa sa različitim socio-etničkim grupama tj. posredstvom pitanja: „Na ovoj listi su navedene nacionalnosti kojima ljudi pripadaju. Da li među njima ima onih koje ne biste voleli da imate za komšije?“. (Grafikon 7.2.1.20)

U grafikonu 7.2.1.20 prikazani su procenti neprihvatanja pripadnika različitih socio-etničkih grupa za komšije. Bošnjaci u Srbiji pokazuju visok stepen (40,5%) neprihvatanja Jevreja kao komšija, dok komšijski odnosi sa Srbima ne predstavljaju problem za većinu ispitanika. Bošnjaci u BiH pokazuju relativno visok stepen distanciranja prema Jevrejima (30%), Hrvatima (25,3%) stranim radnicima (24,5%) i Srbima (23,5%), dok najmanju etničku distancu pokazuju prema Albancima (9%). Bošnjaci u Crnoj Gori detektuju doseljenike i strane radnike (25,5%) kao najmanje poželjne komšije, zatim slede Jevreji (21,9%) i Romi (19%). Najmanju etničku distancu crnogorski Bošnjaci pokazuju prema Crnogorcima (0,5%) i Srbima (5,5%).

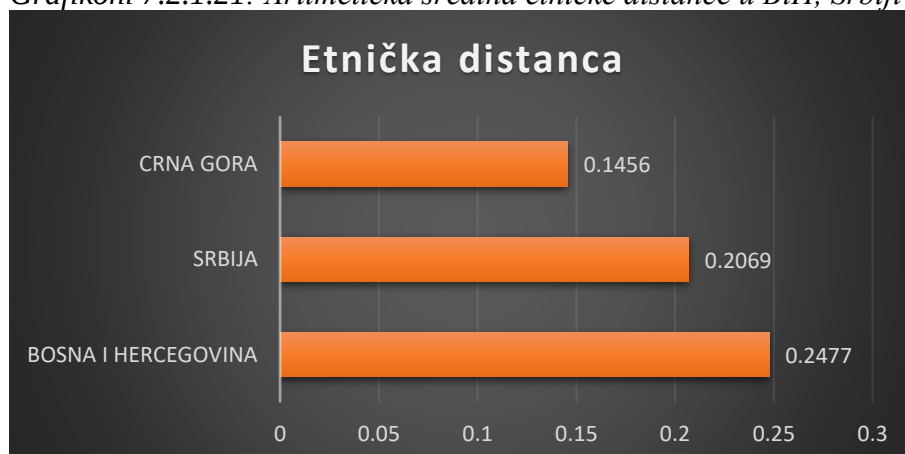
Grafikon 7.2.1.20: Procenat ispitanika u predmetnim državama koji ne bi voleli da im budu komšije pripadnici navedenih nacionalnosti

Ne ulazeći u dublju analizu rezultata, teško je razumljiv visok stepen etničkog distanciranja prema Jevrejima uzimajući u obzir činjenicu da na prostoru gde Bošnjaci dominantno žive skoro i da ne postoji značajnija jevrejska zajednica, što ukazuje da nije bilo „intenzivnih“ kulturnih kontakata. U skladu sa tim Vuksanović napominje da „socijalna distanca varira sa geografskom distancom, veličinom grupe i vremenom provedenim zajedno“ (Вуксановић, 2004: 311), pa bi bilo za očekivati da etnička distanca prema Jevrejima bude značajno manja. Ovako naglašen animozitet prema Jevrejima može se objasniti dominantnim negativnim narativima i stereotipima koji na ovim prostorima istrajavaju u dugom vremenskom trajanju.

Ako bi za fokus analize uzeli jezički i kulturološki najbliže narode (Srbi, Hrvati, Crnogorci), Bošnjaci u Bosni i Hercegovini pokazuju veći stepen etničkog distanciranja prema Srbima i Hrvatima u odnosu na svoje sunarodnike iz Srbije i Crne Gore. Ova izraženija etnička distanca među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini može se objasniti skorašnjim ratnim iskustvom, koje postojeći politički kontekst zajedno sa institucionalnim okvirom održava, ne omogućavajući društvu da izađe iz ratnog narativa. Sa druge strane, u društveno-političkim kontekstima gde je situacija mirnija, a istorijsko nasleđe manje traumatično, stepen etničke distance je niži. To potvrđuje veoma nizak nivo etničke distance naročito kod Bošnjaka u Crnoj Gori prema svojim komšijama Crnogorcima i Srbima.

Grafikoni 7.2.1.21: Aritmetička sredina etničke distance u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

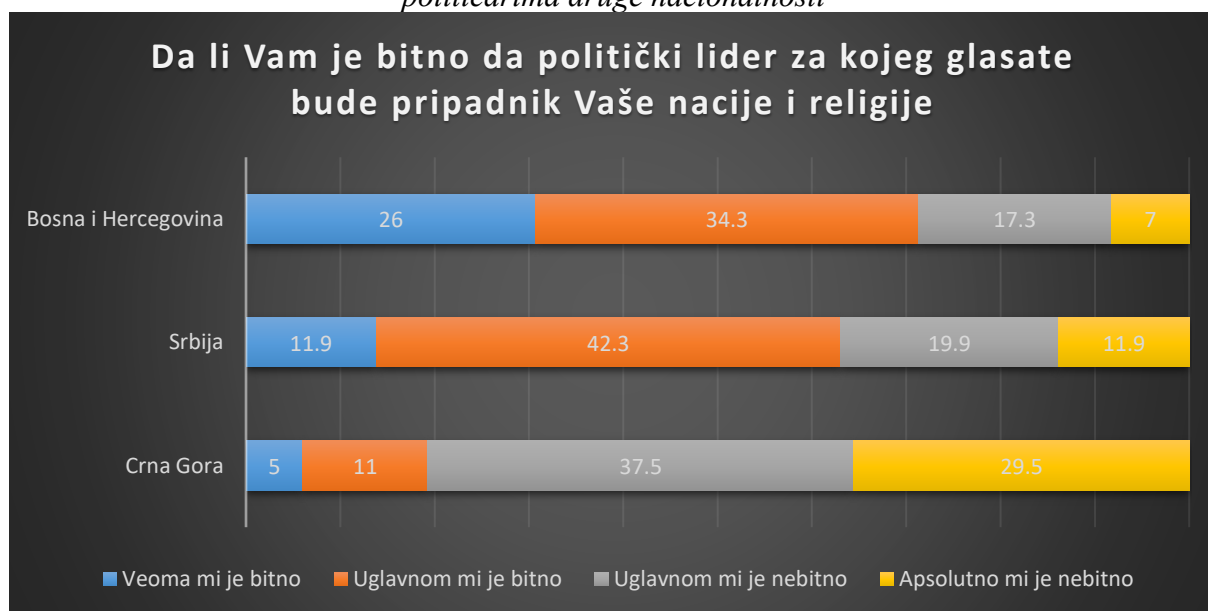

Međutim, u Grafikonu 7.2.1.21 srednje vrednosti etničke distance su izrazito niske u svim analiziranim državama, prema svim socio-etničkim grupama. Analizom varijanse je potvrđen deskriptivni nalaz koji ukazuje da se u određenoj meri ispitanici u tri analizirane države statistički značajno razlikuju (F test, $F=7,606$, $p<0.001$). **Negativan odnos prema drugim narodima je nešto izraženiji među Bošnjacima u BiH (0,24), zatim kod ispitanika u Srbiji (0,20), dok je najniži stepen etničke distance među ispitanicima iz Crne Gore (0,14).** I pored toga što vrednosti aritmetičke sredine pokazuju postojanje razlika između ispitanika iz analiziranih država, jedino se ispitanici iz Crne Gore značajno statistički razlikuju od ostalih, što potvrđuje i post hoc LSD test.

Prekoetničko glasanje

U skladu sa prethodnim nalazima, podaci koji se odnose na stavove Bošnjaka prema prekoetničkom (*across ethnics*) glasanju, veoma su zanimljivi i indikativni. Rezultati, dobijeni na osnovu poverenja koje ispitanici imaju prema političarima koji ne pripadaju njihovoj naciji i religiji, ukazuju na jasne razlike među ispitanicima iz tri države. Naime, Bošnjaci u Crnoj Gori koji tvrde da je etnička i religijska pripadnost političara za koje glasaju bitna, predstavljaju značajnu manjinu (veoma mi je bitno 5%, uglavnom mi je bitno 11%). Ovaj podatak se razlikuje od nalaza dobijenih u Srbiji (veoma mi je bitno 11,9%, uglavnom mi je bitno 42,3%), a naročito Bosni i Hercegovini (veoma mi je bitno 26%, uglavnom mi je bitno 34,3%), gde je pokazana manja spremnost da se glasa za političare koji su pripadnici druge nacije i religije. (Grafikon 7.2.1.22)

Grafikon 7.2.1.22: Odnos ispitanika u Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore prema političarima druge nacionalnosti

Rezultati ukazuju da je najveći procenat ispitanika, kojima je „uglavnom ili veoma bitno“ da političar za kojeg glasaju bude pripadnik njihove religije i nacije, u Bosni i Hercegovini (60,3%), zatim u Srbiji (54,3%) a najmanji u Crnoj Gori (16%).

Ovaj nalaz, osim što korespondira s rezultatima etničkog distanciranja Bošnjaka u različitim državama, takođe odražava trend političkih preferencija Bošnjaka. Naime, prekoetničko glasanje je najizraženije u Crnoj Gori, dok je najmanje zastupljeno u Bosni i Hercegovini. Rezultati izbora u Crnoj Gori pokazuju da u sredinama gde pretežno žive Bošnjaci, građanske, multietničke partije redovno dobijaju značajnu podršku, za razliku od Srbije, a pogotovo Bosne i Hercegovine.

Nivo nacionalizma, etničkog distanciranja i prekograničnog glasanja su ključni pokazatelji međuetničkih odnosa, prirode političke zajednice, trenutnog društvenog konteksta i istorijskog nasleđa. Važno je istaći i etno-demografske razlike između analiziranih zemalja. Naime, dok

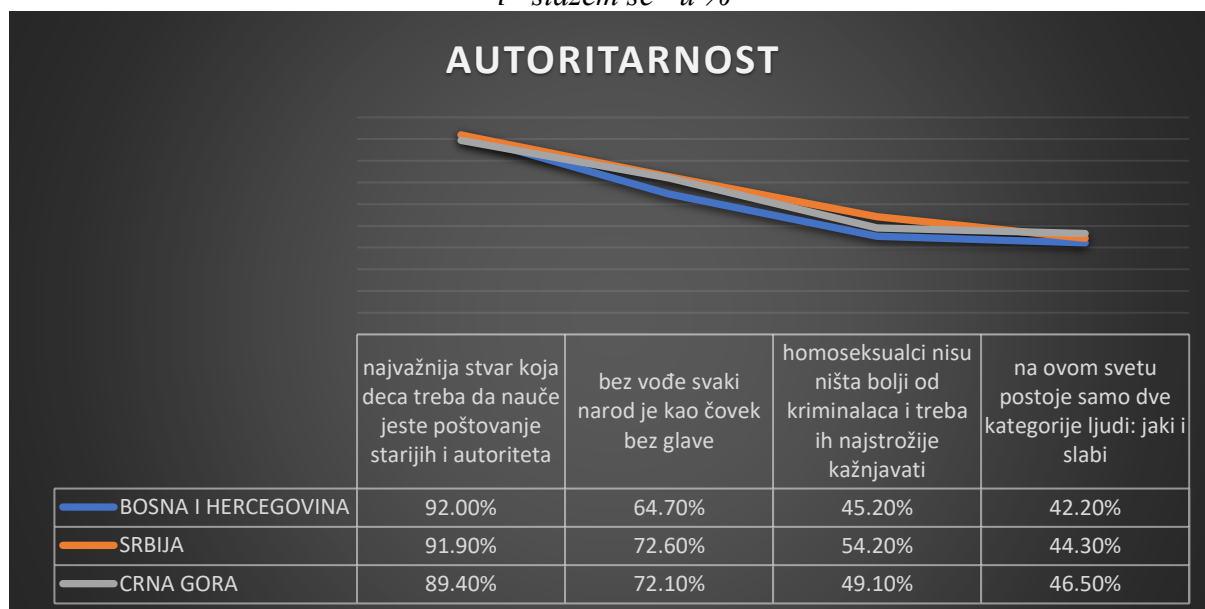
Bošnjaci u Bosni i Hercegovini čine većinu stanovništva, u Srbiji i Crnoj Gori su u manjini. Ova razlika u demografskom položaju Bošnjaka može značajno uticati na niz faktora, uključujući nivo etničke distance, nacionalizma i prekoetničkog glasanja. U podeljenoj i postkonfliktnoj Bosni i Hercegovini, gde vlada kompleksan politički pejzaž i teško, ratno nasleđe, naglašena je važnost nacionalnog i verskog identiteta. Suprotno tome, u Crnoj Gori, gde je očuvan međuetnički sklad, te se naglašava građanski i multietnički karakter političke zajednice, značaj etničkih obeležja političara i identitetskog glasanja je značajno manji.

Autoritarnost

Skala autoritarnosti je obuhvatila četiri tvrdnje koje evaluiraju stavove prema porodičnom tradicionalizmu, političkoj autoritarnosti, submisivnosti (pokornosti), netoleranciji prema homoseksualcima i autoritarnom mentalitetu (*authoritarian mindset*). Autoritarnost kao vrednosna orijentacija predstavlja suprotnost individualizmu i prepreku izgradnje slobodnog građanskog društva (Bešić, 2014a: 26). Kako konstatuje Dulić, autoritarnost predstavlja percepciju sigurnosti i povezivanja pojedinca sa grupom, gde se „autoritarna ličnost pokorava diktatu i kontroli onih koji mu nude sigurnost i komfor koji oni sami sebi ne mogu da osiguraju“ (Dulić, 2012: 45). Autoritarnost uz etnocentrizam i ksenofobiju predstavljaju „značajne socijalno psihološke prepreke za učvršćenje i razvoj moderne građanske države“ (Lazić i dr., 1994: 233-240, citirano u Komšić, 2003: 42).

Deskriptivni nalaz autoritarnosti ukazuje na visok procenat ispitanika koji se „slažu“ ili „u potpunosti slažu“ s ovim stavovima, i to u značajnoj meri među ispitanicima iz sve tri države, naročito kada je reč o porodičnoj autoritarnosti. Najmanje podržan stav među ispitanicima iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore je tvrdnja da na ovom svetu postoje samo dve kategorije ljudi: jaki i slabi. (Grafikon 7.2.1.23)

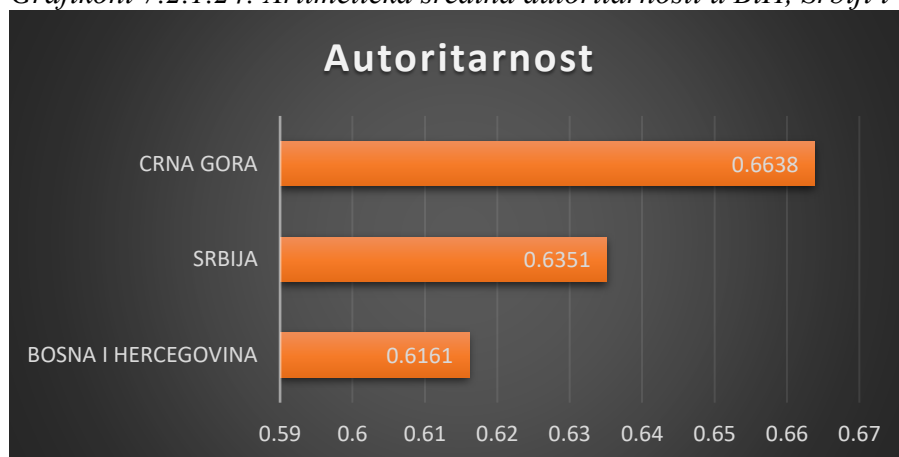
Grafikon 7.2.1.23: Procenat ispitanika koji su na sledeća pitanja odgovorili “potpuno se slažem” i “slažem se” u %

U Grafikonu 7.2.1.24 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine autoritarnosti za ispitanike iz sve tri države. Analizom varijanse je potvrđen deskriptivni nalaz koji ukazuje da se u određenoj meri ispitanici u tri analizirane države razlikuju (F test, $F=5,148$, $p<0,01$). **Bošnjaci u Crnoj Gori (0,66) su skloniji autoritarnosti u poređenju sa sunarodnicima u Srbiji (0,63) i Bosne i Hercegovine (0,61).** Nalaz post hoc LSD testa otkriva da se Bošnjaci u Crnoj Gori statistički značajno razlikuju po pitanju autoritarnosti u odnosu na Bošnjake u Bosni i Hercegovini. Međutim,

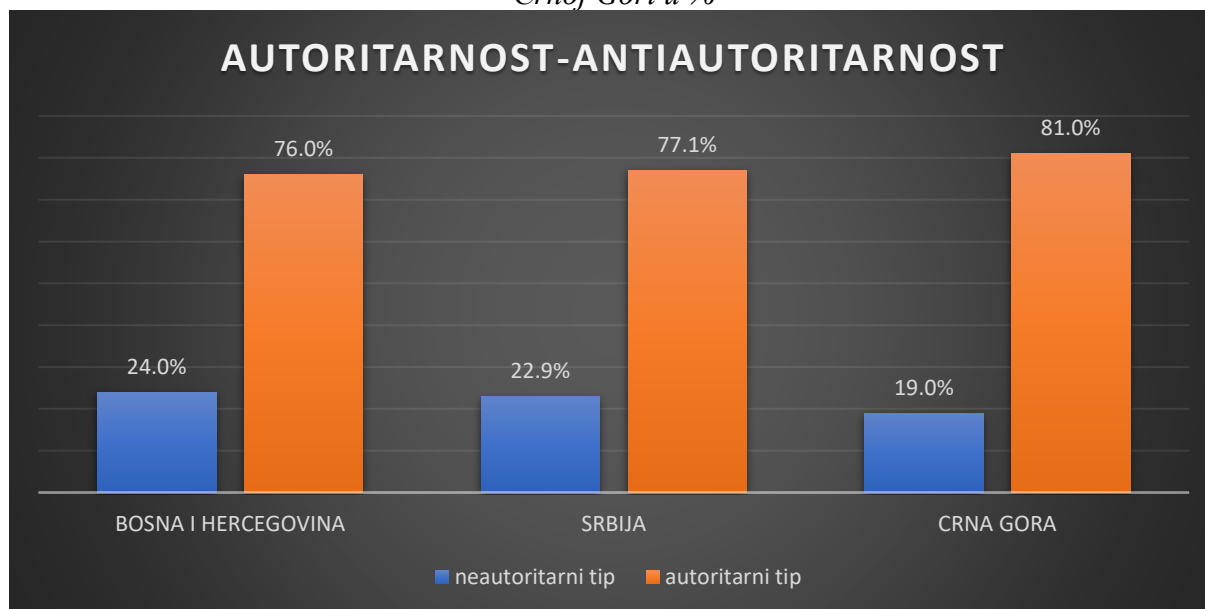
razlike između ispitanika iz Srbije s jedne strane i Bosne i Hercegovine te Crne Gore s druge strane nisu statistički značajne.

Grafikoni 7.2.1.24: Aritmetička sredina autoritarnosti u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Da bismo dobili jasniji uvid u zastupljenost autoritarnih stavova među ispitanicima u analiziranim državama, konstruisali smo indeks autoritarni-neautoritarni tip, koji je klasifikovan u dve orijentacije (autoritarni i neautoritarni tip). Indeks smo konstruisali na isti način kao i prethodne indekse pretvarajući intervalnu skalu autoritarnosti u ordinalnu skalu. Na osnovu ovog indeksa (Grafikon 7.2.1.25), uočavamo da je autoritarnost najizraženija među Bošnjacima u Crnoj Gori (81%), zatim u Srbiji (77,1%), a potom u Bosni i Hercegovini (76%).

Grafikoni 7.2.1.25: Zastupljenost tradicionalizma i modernizma kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

Imajući u vidu da autoritarnost podrazumeva averziju prema kulturnoj različitosti „i rigidnu koncepciju socijalnog poretka“ (Dulić, 2012: 70), a s obzirom da je autoritarni obrazac karakterističan za sva (post)socijalistička društva (detaljnije u Bešić, 2014a: 289-290), ne treba da iznenađuje sklonost ispitanika ka ovom vrednosnom obrascu u svim analiziranim državama.

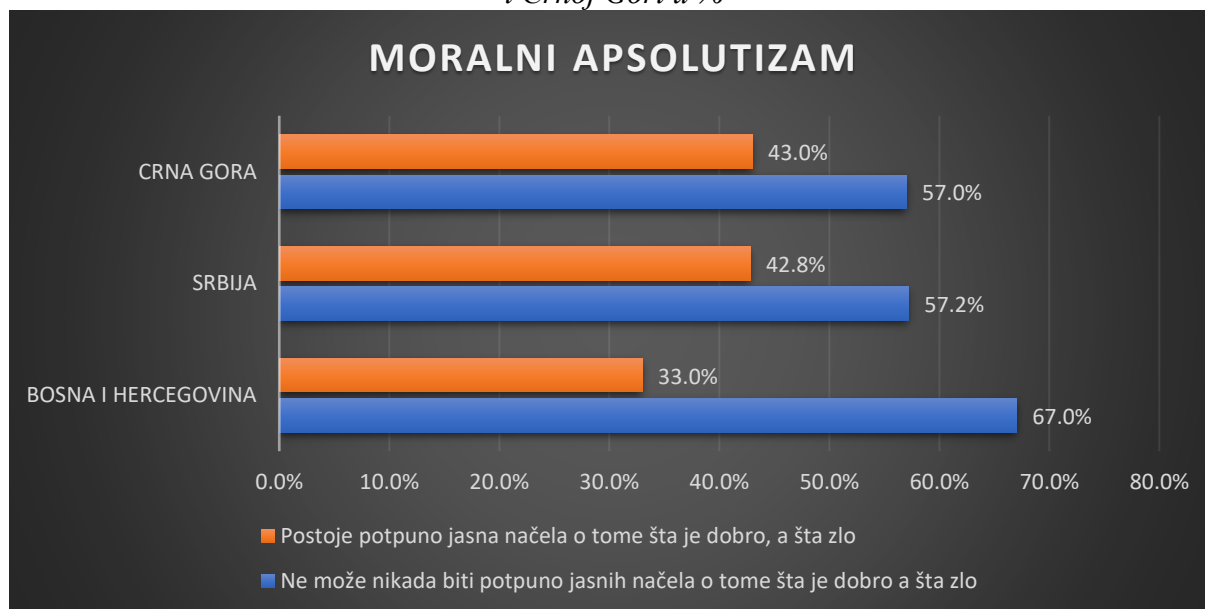
Moralni apsolutizam

Koncept moralnog apsolutizma predstavlja operacionalizaciju „teze koja proističe iz teorije modernizacije a koja se tiče „standardizacije o tome šta je „dobro“ a šta „zlo“ (Bešić, 2014a: 119).

Drugim rečima, ljudi koji smatraju da ne postoje jasni kriterijumi „dobra“ i „zla“, već da na te kriterijume utiču brojni socijalni faktori predstavljaju moralne relativiste (Isto, 2014a: 119). Posredstvom skale moralnog apsolutizma (relativizma) može se posredno meriti stepen autoritarnosti, gde veće uverenje u postojanje jasnih načela dobra i zla ukazuje na veći stepen autoritarnosti u društvu. Sa druge strane sa stanovišta teorije modernizacije tvrdi se da društveni progres dovodi do opadanja značaja tradicionalnih moralnih normi (Bešić, 2014a: 97). Ovo sugerše na zaključak da je sa višim nivoom modernizacije, individualizacije i ekonomskog razvoja niži nivo moralnog apsolutizma u društvu.

Na osnovu rezultata iz Grafikona 7.2.1.26, gde je prikazana distribucija odgovora koji predstavljaju indikatore moralnog apsolutizma, može se konstatovati da među Bošnjacima u sve tri države, prevagu odnosi moralni relativizam. Ovaj nalaz je u suprotnosti sa prethodnim nalazima gde je autoritarnost bila zastupljenija u odnosu na antiautoritarnu orijentaciju.

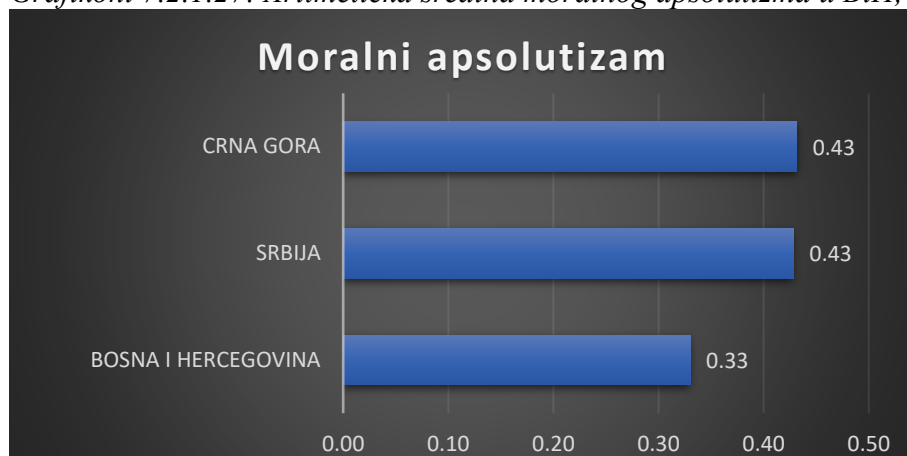
Grafikoni 7.2.1.26: Zastupljenost moralnog apsolutizma (relativizma) kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

Međutim, ovo odstupanje se može i na drugačiji način sagledati. Veći procenat ispitanika u Bosni i Hercegovini koji tvrde da ne postoje jasna načela dobra i zla, uz istovremeno niži nivo autoritarnosti kod Bošnjaka u toj državi, ukazuje na određenu povezanost između stepena autoritarnosti i nivoa moralnog apsolutizma.

Niži stepen moralnog apsolutizma među Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine potvrđuju rezultati iz Grafikona 7.2.1.26, za razliku od ispitanika iz Srbije i Crne Gore gde je izjednačen procenat saglasnosti po pitanju moralnog apsolutizma. **I prikaz vrednosti aritmetičkih sredina (Grafikon 7.2.1.27) pokazuje manju sklonost moralnom apsolutizmu Bošnjaka u Bosni i Hercegovini (0,33) u poređenju sa sunarodnicima u Srbiji (0,43) i Crnoj Gori (0,43).** Analizom varijanse potvrđeno je da se ispitanici u tri analizirane države razlikuju u određenoj meri (F test, $F=4,261$, $p<0.05$). Post hoc LSD testom je potvrđena statistička značajnost razlika u pogledu moralnog apsolutizma između Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine s jedne strane, i sunarodnika iz Srbije i Crne Gore s druge strane, pri čemu nije bilo statistički značajne razlike između ispitanika iz Srbije i Crne Gore.

Grafikoni 7.2.1.27: Aritmetička sredina moralnog apsolutizma u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

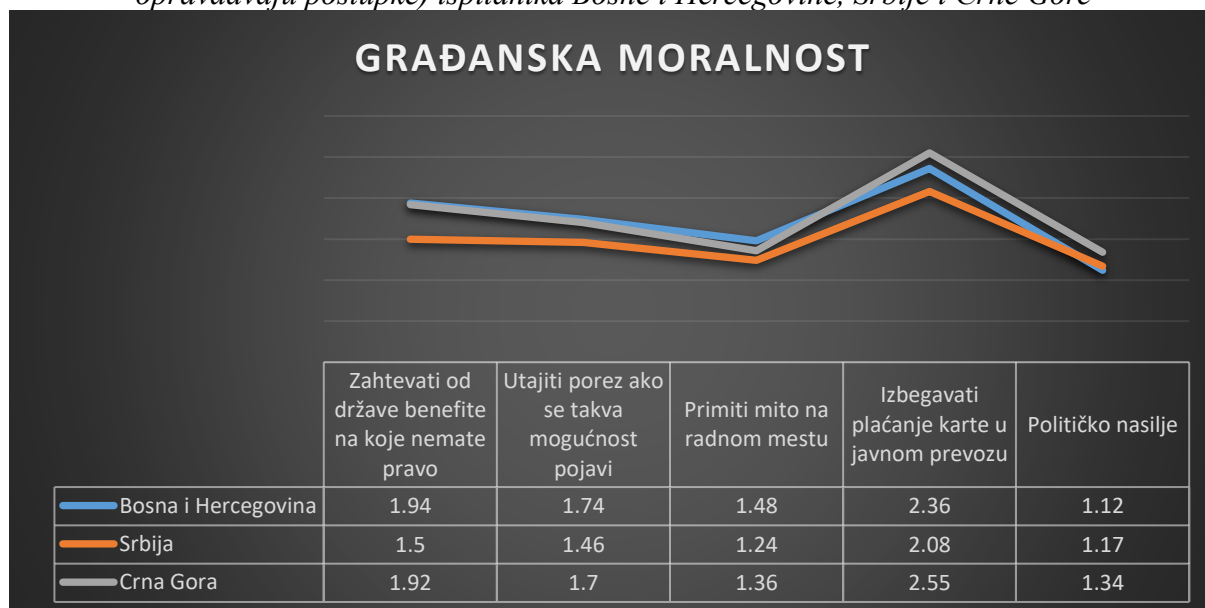

Građanska moralnost

Građanska moralnost odražava odnos pojedinaca prema društveno prihvatljivim normama i ponašanjima, a skala prikazuje u kojoj meri pojedinci opravdavaju ili neopravdavaju devijantno društveno ponašanje i postupke, kao što su traženje određenih benefita od države na koje nemaju pravo, utaja poreza, uzimanje mita ili izbegavanje plaćanja karte u javnom prevozu. Ispitanici su na skali od 1 do 10 ocenjivali u kojoj meri im je prihvatljivo svako od ponuđenih ponašanja i postupaka pojedinaca (1 - nikada ne opravdavaju, 10 - uvek opravdavaju).

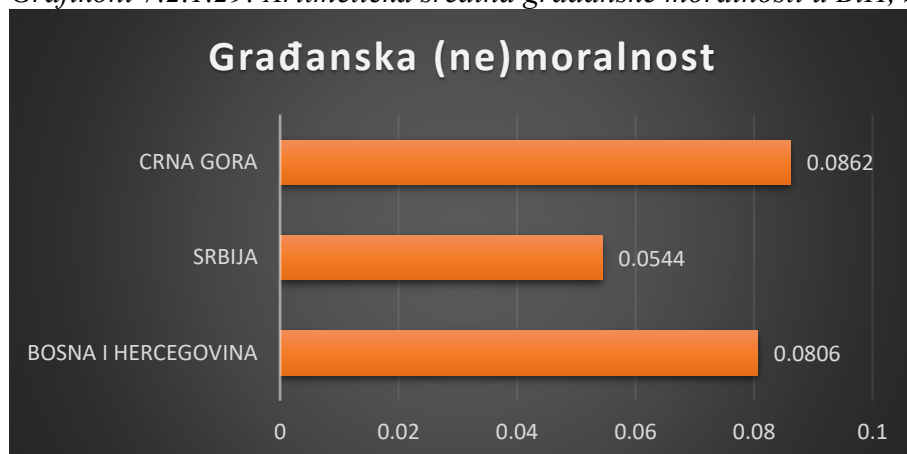
Prosečne vrednosti za svaki pojedinačni indikator koje su prikazane u Grafikonu 7.2.1.28 ukazuju da ispitanici u sve tri analizirane zemlje, u velikoj meri neopravdavaju nemoralno ponašanje (prosečna aritmetička sredina je ispod 0,1). Pojedinačno gledano, ispitanici najviše opravdavaju „izbegavanje plaćanja karte u javnom prevozu“, dok najmanje imaju opravdanja prema „političkom nasilju“.

Grafikon 7.2.1.28: Skala građanske moralnosti od 0 (neopravdavaju postupke) do 10 (potpuno opravdavaju postupke) ispitanika Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore

U Grafikonu 7.2.1.29 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine građanske moralnosti za ispitanike iz sve tri države. Analizom varijanse je potvrđeno postojanje minimalnih, ali statistički značajnih razlika među ispitanicima iz tri države ($F=3,601$, $p<0,05$). **Nešto veći stepen građanske moralnosti pokazuju Bošnjaci iz Srbije (0,054), koji se statistički razlikuju od sunarodnika iz BiH (0,080) i Crne Gore (0,086), kako ukazuje post hoc LSD test.**

Grafikoni 7.2.1.29: Aritmetička sredina građanske moralnosti u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

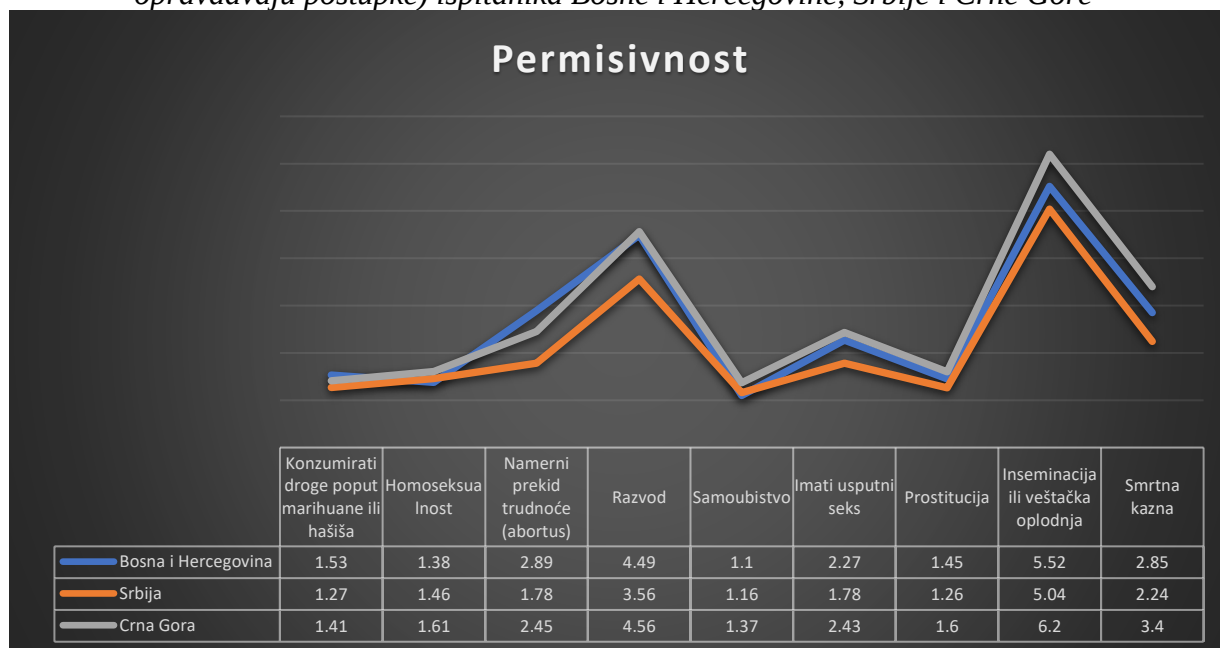

Permisivnost

Permisivnost predstavlja vrednosne obrasce „koje su na suprotnom polu u odnosu na konzervativizam“ (Bešić, 2020: 186), odnosno skup vrednosti koje su indikator antikonzervativizma. Permisivnost kao vrednosni obrazac promoviše otvorenost prema promenama, toleranciju prema različitostima i prihvatanje alternativnih životnih stilova. Ova ideja podrazumeva podršku evoluciji društvenih sistema, izgradnji otvorenog društva, naglašavanju individualnih sloboda u donošenju životnih izbora, smanjenju stigme i diskriminacije prema marginalizovanim grupama, te fleksibilnost u prilagođavanju društvenim promenama.

Na Grafikonu 7.2.1.30 su prikazane srednje vrednosti na indikatorima koje mere permisivnost, kao što su razvod, samoubistvo, imati usputni seks, prostitucija, inseminacija ili veštačka oplodnja, kao i smrtna kazna. Ispitanici su na skali od 1 do 10 ocenjivali u kojoj meri im je prihvatljivo određeno ponašanje i postupci pojedinaca (1 - nikada ne opravdavaju, 10 - uvek opravdavaju). Osim toga, radi komparacije i boljeg sagledavanja vrednosti permisivnosti kod ispitanika iz tri države formirali smo skalu permisivnosti na osnovu datih indikatora od 0 (minimalna vrednost) do 1 (maksimalna vrednost).

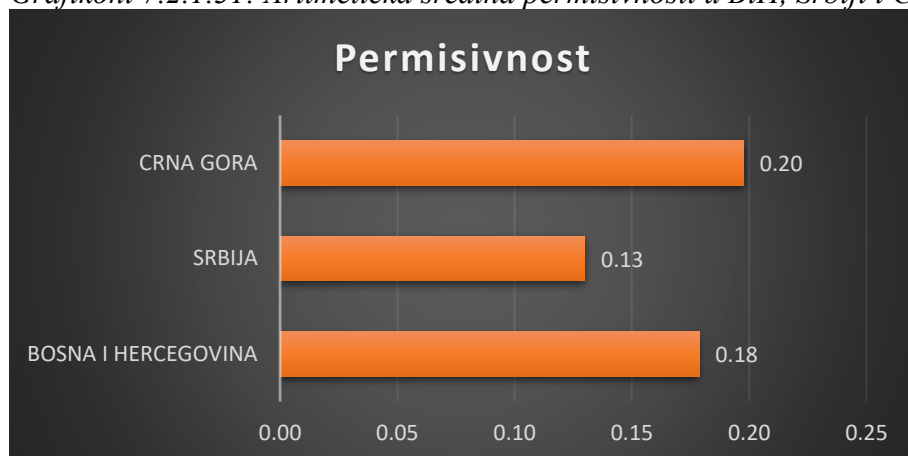
Grafikon 7.2.1.30: Skala permisivnosti od 0 (neopravdavaju postupke) do 10 (potpuno opravdavaju postupke) ispitanika Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore

Nalazi ocene pojedinačnih indikatora permisivnosti, generalno ukazuju na visok stepen konzervativizma među Bošnjacima u svim analiziranim državama. Ispitanici su najviše razumevanja pokazali za veštačku oplodnju (BiH 5,52; Srbija 5,04; Crna Gora 6,2) i razvod (BiH 4,49; Srbija 3,56; Crna Gora 4,56), dok najmanje opravdavaju samoubistvo (BiH 1,1; Srbija 1,16; Crna Gora 1,37), prostituciju i homoseksualnost. Rezultati pokazuju priličnu ujednačenost između ispitanika iz analiziranih država, s nešto višim nivoom konzervativizma kod Bošnjaka u Srbiji. Ovaj nalaz potvrđuje, kao i u slučaju religioznosti, izraženiji stepen konzervativizma među Bošnjacima u Srbiji u odnosu na sunarodnike u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.

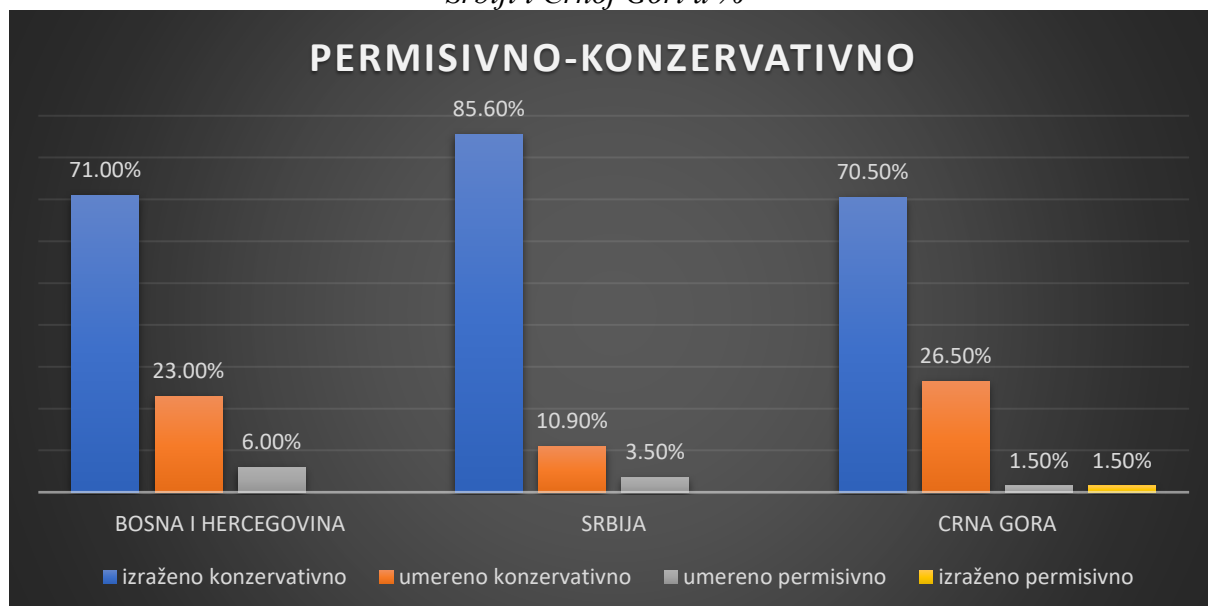
U Grafikonu 7.2.1.31 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine permisivnosti za ispitanike iz sve tri države. Primenom analize varijanse potvrđuje se postojanje statistički značajnih razlika (F test $F=10,629$, $p<0.001$) između ispitanika. **Nešto manji nivo konzervativizma pokazuju Bošnjaci iz Crne Gore (0,20) i Bosne i Hercegovine (0,18), koji međusobno ne pokazuju statistički značajno razlikovanje. Za razliku od njih, ispitanici iz Srbije pokazuju najmanju sklonost ka odobravanju permisivnog ponašanja (0,13) i statistički se razlikuju od ispitanika iz druge dve države.**

Grafikoni 7.2.1.31: Aritmetička sredina permisivnosti u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Kako bismo jasnije sagledali zastupljenost konzervativnih stavova među ispitanicima u analiziranim državama, konstruisan je indeks permisivno-konzervativno. (Grafikon 7.2.1.32)

Grafikoni 7.2.1.32: Zastupljenost permisivnosti i konzervativizma kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

Ovaj indeks je kreiran na sličan način kao prethodni, tako što smo pretvorili intervalnu skalu permisivnosti u ordinalnu skalu koju smo klasifikovali u četiri razreda koji pokazuju intenzitet dve orijentacije (jako i umereno permisivno, jako i umereno konzervativno). Iz Grafikona 7.2.1.32 proizlazi da su Bošnjaci u Srbiji najkonzervativniji (jako konzervativno 86%), zatim Bošnjaci u Bosni i Hercegovini (jako konzervativno 71%) i Crnoj Gori (jako konzervativno 70%) koji su nešto umereniji.

Sumirajući rezultate analize ispitanici u sve tri analizirane države pokazuju visok stepen građanske moralnosti i malu sklonost ka permisivnom ponašanju. Posmatrajući ispitanike po državama, po pitanju moralnog relativizma i permisivnosti, Bošnjaci u BiH pokazuju nešto veću sklonost u odnosu na svoje sunarodnike iz druge dve države. Ovi nalazi su kompatibilni sa nalazima vezanim za tradicionalne, konzervativne, religiozne i autoritarne vrednosti koje su u manjoj meri zastupljeni među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.

Načelno govoreći, ako posmatramo sva tri indikatora moralnosti (moralni apsolutizam, građansku moralnost i permisivnost), **uvidamo da su Bošnjaci u Srbiji najviše moralno konzervativni u odnosu na sunarodnike u druge dve države.** Iako se među Bošnjacima u sve tri države primarno izražava moralni konzervativizam, Bošnjaci u Bosni i Hercegovini pokazuju manju naklonost ka konzervativnim vrednostima.

Razlozi za ovo mogu biti kulturološki faktori, ali i nivo sekularizacije i modernizacije u analiziranim društvima. Prodor modernizacijskih trendova, individualizacije i sekularizacije društva dovodi do konzumerizma, narcizma i hedonizma (Lash, 1979, prema Bečiću, 2014a: 98). Istovremeno, to vodi većoj nezavisnosti, ličnim slobodama, autonomiji i emancipaciji pojedinaca (Bečić, 2014: 98), što rezultira relativizacijom moralnih kategorija i pomeranjem „granica slobode“. Nema sumnje da je prodor modernosti značajnije uticao na Bošnjake u Bosni i Hercegovini u odnosu na sunarodnike u drugim državama, što je rezultiralo njihovoj manjoj sklonosti ka konzervativno-tradicijskom vrednosno-kulturološkom obrascu.

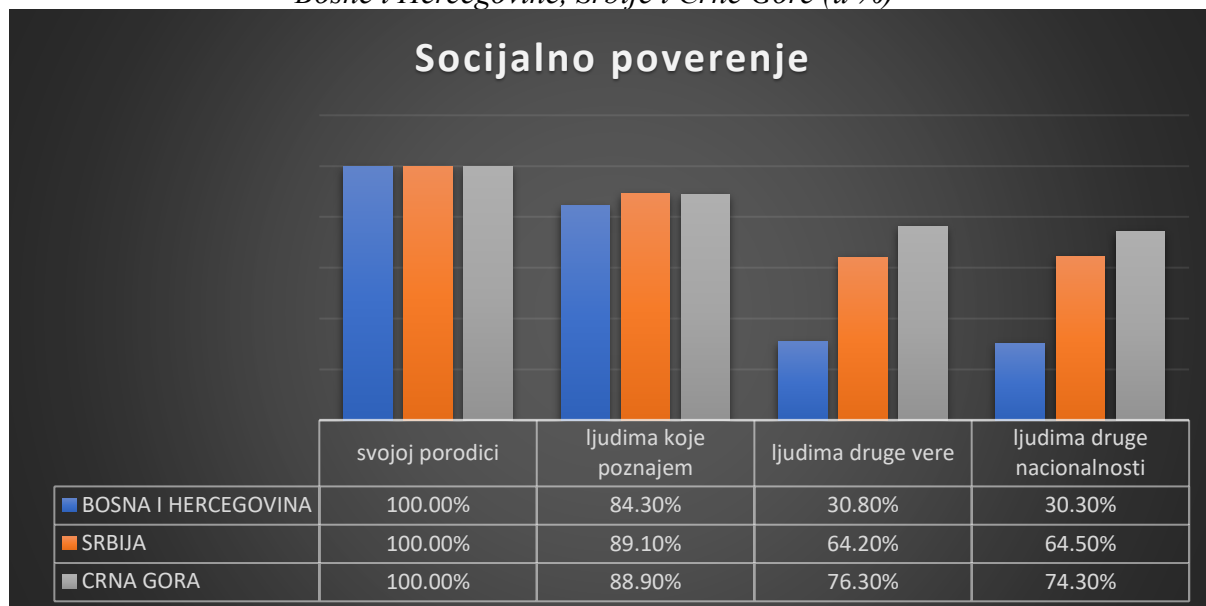
Partikularno i generalizovano poverenje

Nivo poverenje među članovima društva je indikator nivoa socijalnog kapitala u jednom društvu. Putnam (Putnam, 1995) definišući socijalni kapital pravi distinkciju između partikularnog (ljudi koje poznajemo) i generalizovanog (ljudi koje ne poznajemo) poverenja (Bečić, 2014a: 175-176). Kako primećuje Bečić „nizak nivo socijalnog poverenja na interpersonalnoj ravni indikator je potencijalne društvene nestabilnosti“ (Bečić, 2014a: 175). Nivo socijalnog kapitala naročito dolazi do izražaja ako se posmatra nivo poverenje prema ljudima koje ne poznajemo, a istovremeno su pripadnici druge nacije i religije.

U grafikonu 7.2.1.33 je prikazana distribucija glasova na četiri indikatora koji mere socijalno poverenje. Indikatori partikularnog poverenja su poverenje u svoju porodicu i ljude koje poznajemo, dok se generalizovano poverenje odnosi na poverenje u ljude druge vere i nacije. Na osnovu ovog nalaza, nivo partikularnog poverenja ispitanika je izrazito visok u sve tri analizirane države. Poverenje ispitanika u svoju porodicu je u apsolutnom procentu, kao i poverenje u ljude koje lično poznaju (u rasponu od 80% i 90%), ujednačeno je u sve tri predmetne države. Međutim, razlike u poverenju prema ljudima različitih konfesionalnih i etničkih identiteta su veoma izražene. (Grafikon 7.2.1.33)

Generalizovano poverenje je izrazito nisko među Bošnjacima u BiH (poverenje u ljude druge vere 30,8%; poverenje u ljude druge nacionalnosti 30,3%), dok je sa druge strane, ovaj aspekt socijalnog poverenja veoma visok među Bošnjacima u Crnoj Gori (prema ljudima druge vere 76,3%; prema ljudima druge nacionalnosti 74,3%). Generalizovano poverenje među Bošnjacima u Srbiji (prema ljudima druge vere 64,2%; prema ljudima druge nacionalnosti 64,5%) je nešto niže u odnosu na Bošnjake u Crnoj Gori.

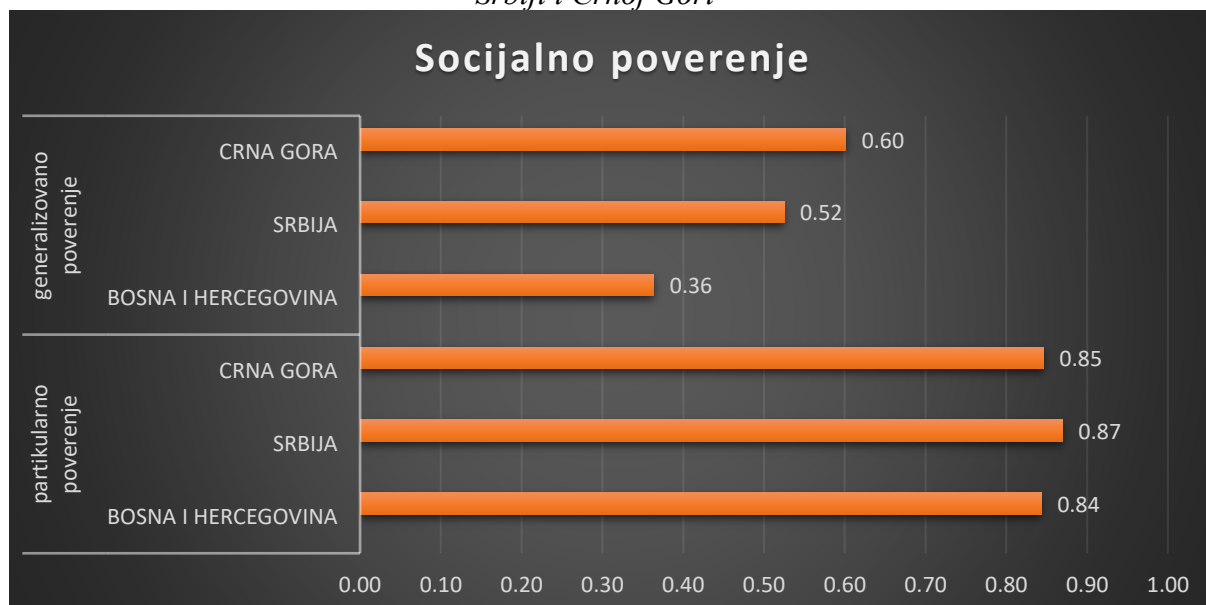
Grafikon 7.2.1.33: Kumulativni % - „donekle i potpuno“ socijalno poverenje ispitanika Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore (u %)

U Grafikonu 7.2.1.34 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine skale partikularnog poverenja za ispitanike iz sve tri države. I ako na prvi pogleda deluje da razlike po pitanju partikularnog poverenja među Bošnjacima iz tri države ne postoje, analiza varijanse potvrđuje postojanje statistički značajnih, mada veoma malih, razlika (F test $F = 2,647$, $p < 0,1$). Ovaj nalaz potvrđuje i post hoc test, gde je **više partikularno poverenje ispitanika iz Srbije (0,87), u odnosu na ispitanike iz Crne Gore (0,84) i BiH (0,84).**

U Grafikonu 7.2.1.34 su prikazane i vrednosti aritmetičke sredine skale generalizovanog poverenja za ispitanike iz sve tri države. U odnosu na partikularno poverenje, nivo generalizovanog poverenja drastično se razlikuju u zavisnosti iz koje države dolaze ispitanici, što je potvrđeno analizom varijanse i F testom ($F = 68,894$, $p < 0,001$). Post hoc LSD test ukazuje na postojanje statistički značajnih razlika između ispitanika iz sve tri države po pitanju **generalizovanog poverenja, gde je najviše među ispitanicima u Crnoj Gori (0,60), zatim u Srbiji (0,52) dok je kod ispitanika u BiH generalizovano poverenje znatno niže (0,36).**

Grafikoni 7.2.1.34: Aritmetička sredina partikularnog i generalizovanog poverenja u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

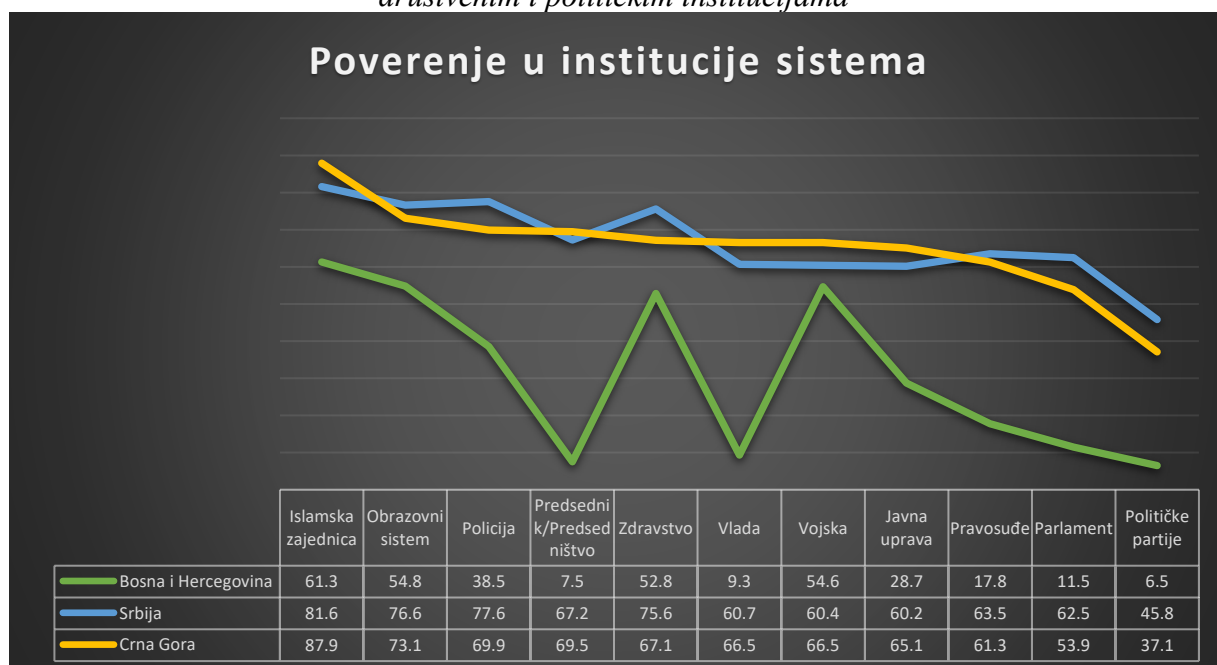
Sveobuhvatno posmatrano, izrazito nizak nivo poverenja prema osobama druge nacionalnosti i veroispovesti među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini kompatibilan je sa izraženom etničkom distancom i višim nivoom nacionalizma među Bošnjacima iz ove zemlje. Nizak nivo socijalnog poverenja kod Bošnjaka u Bosni i Hercegovini povezan je sa ratnim traumama, nedostatkom konsolidacije društvenih i političkih prilika te stalnom etnifikacijom političkog prostora, što zajedno ostavlja dubok trag na međuetničko poverenje. Kako primećuje Bašić, društva formirana na temelju bivše Jugoslavije karakterišu disfunkcionalne institucije, masovni odlasci stanovništva, porast kriminala i sistemska korupcija, što predstavljaju posledice ratnih razaranja i urušavanja osnovnih vrednosnih obrazaca (Bešić, 2014a: 177). Ovi faktori dodatno snižavaju nivo socijalnog kapitala. S druge strane, izuzetno visok nivo poverenja među Bošnjacima u Crnoj Gori sugerise da je odsustvo ratnih sukoba, pacifikacija političkog prostora i kontinuirani rad na integraciji manjinskih etničkih zajednica, s ciljem izgradnje multietničkog društva, pozitivno uticalo na visok nivo socijalnog poverenja i smanjenje etničke distance.

Poverenje u institucije sistema

Stabilna demokratska društva u dobroj meri počivaju na poverenju građana u institucije sistema. U njih ne spadaju samo klasične institucije poput parlamenta, vlade, šefa države, već i obrazovne, pravosudne, zdravstvene institucije (Vučićević, Jović, 2020: 33). Nivo poverenja građana u institucije na indikativan način govori o „kvalitetu demokratije“ i stabilnosti političkog sistema. Izgradnja širokog političkog poverenja i osnovnog društvenog konsenzusa važna je za očuvanje legitimnosti institucija i sprečavanje visokog stepena otuđenosti od političkog sveta, što može dugoročno ugroziti temelje političke zajednice (Vučićević, Jović, 2020: 33). Posebno izazovna situacija je kada pripadnici nacionalnih manjina pokazuju nizak nivo poverenja u institucije sistema, jer to može stvoriti snažan destabilizujući i konfliktni potencijal usled osećaja obespravljenosti i ugroženosti.

U Grafikonu 7.2.1.35 prikazana je distribucija vrednosti na indikatorima koji mere poverenja u institucije sistema. Rezultati ukazuju da Bošnjaci u svim analiziranim državama najviše poverenja iskazuju prema Islamskoj zajednici (BiH 61,3%, Srbija 81,6%, Crna Gora 87,9%), dok sa druge strane, najmanje poverenja iskazuju prema političkim partijama (BiH 6,5%, Srbija 45,8%, Crna Gora 37,1%). (Grafikon 7.2.1.35)

Grafikon 7.2.1.35: Kumulativni % ispitanika koji „donekle veruju“ i „potpuno veruju“ društvenim i političkim institucijama

Osim toga, analiza distribucije vrednosti na indikatorima ukazuje na postojanje značajnih razlika u nivou poverenja prema institucijama, pri čemu Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore iskazuju znatno veće poverenje u poređenju sa ispitanicima iz Bosne i Hercegovine. Kriva poverenja u institucije među ispitanicima u Srbiji i Crnoj Gori ima sličnosti, gde pored Islamske zajednice koja uživa najveće poverenje, visok stepen poverenja imaju obrazovni (Srbija 76,6%, Crna Gora 73,1%) i zdravstveni sistem (Srbija 75,6%, Crna Gora 67,1%) kao i klasične političke institucije poput Predsednika, Vlade i Parlamenta. Najmanje poverenja ispitanici iz Srbije i Crne Gore imaju prema političkim partijama (Srbija 45,8%, Crna Gora 37,1%), ali u značajno većem procentu u odnosu na ispitanike iz Bosne i Hercegovine (6,5%). (Grafikon 7.2.1.35)

Nalazi u vezi sa ispitanicima iz Bosne i Hercegovine ukazuju na drastične razlike u poverenju prema određenim institucijama. Poverenje u društvene institucije, posebno u obrazovne (54,8%), zdravstvene (52,8%) i vojne (54,6%) institucije, pokazuje relativno visoke procenat podrške. S druge strane, poverenje u političke institucije, poput Vlade (9,3%), Parlamenta (11,5%), Predsedništva (7,5%) i političkih partija (6,5%), izrazito je nisko, koje se kreće oko ili ispod 10%, što ukazuje na duboku krizu poverenja u politički sistem.

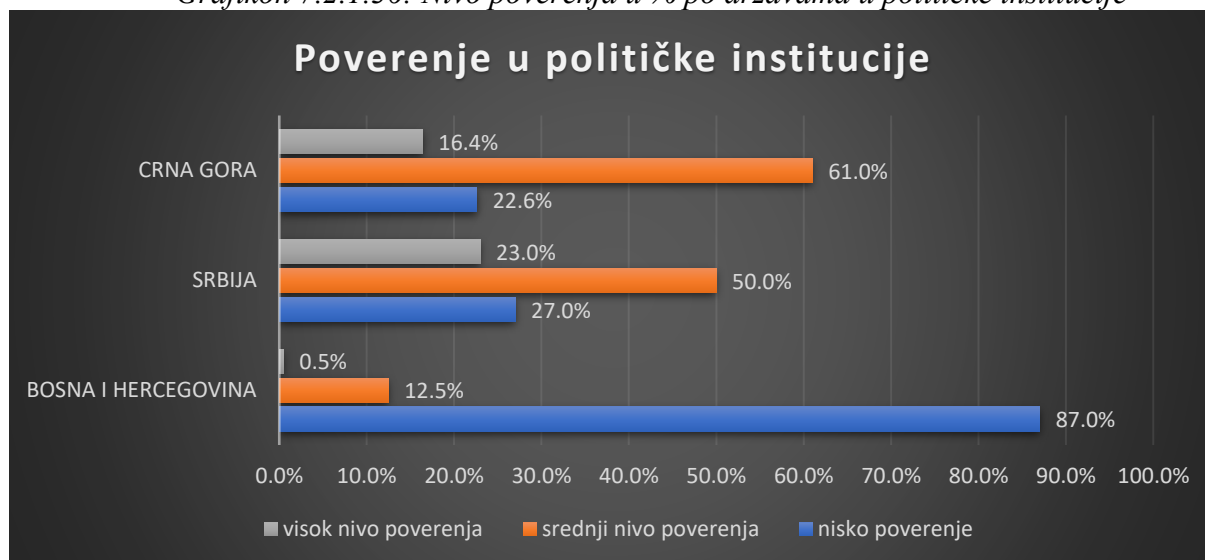
Poverenje u institucije sistema konceptualno obuhvataju dve dimenzije: *poverenje u političke i poverenje u društvene institucije*. Poverenje u političke institucije sistema obuhvata poverenja u Parlament, Vladu, političke partije i Predsedništvo/Predsednika. Sa druge strane, poverenje u društvene institucije obuhvata ocene poverenja u policiju, obrazovni sistem, zdravstvo, javnu upravu, pravosuđe, vojsku i Islamsku zajednicu. Na osnovu navedenih indikatora konstruisane su skale poverenja u političke i društvene institucije sa vrednostima od 0 (najniži nivo poverenja) do 1 (najviši nivo poverenja).

Osim toga, kako bismo na pregledniji način uvideli razlike među Bošnjacima u analiziranim državama po pitanju poverenja u društvene i političke institucije, pretvorili smo intervalne skale institucionalnog poverenja u ordinalne skale. Ovaj indeks smo klasifikovali u tri razreda u zavisnosti od intenziteta poverenja (nisko, srednje i visoko poverenje). Nizak nivo poverenja u institucije ima vrednost na intervalnoj skali u rasponu od 0 do .33. Srednji nivo poverenja u institucije ima vrednost od .34 do .66, dok visok nivo poverenja u institucije se odnosi na vrednosti od .67 do 1.

Poverenje u političke institucije

U Grafikonu 7.2.1.36 prikazan je indeks intenziteta poverenja u političke institucije (parlament, vlada, političke partije, predsednik/štvo), gde se na prvi pogled uočavaju izrazite razlike u nivou poverenja u političke institucije između ispitanika iz Crne Gore i Srbije s jedne strane, i ispitanika iz Bosne i Hercegovine s druge strane.

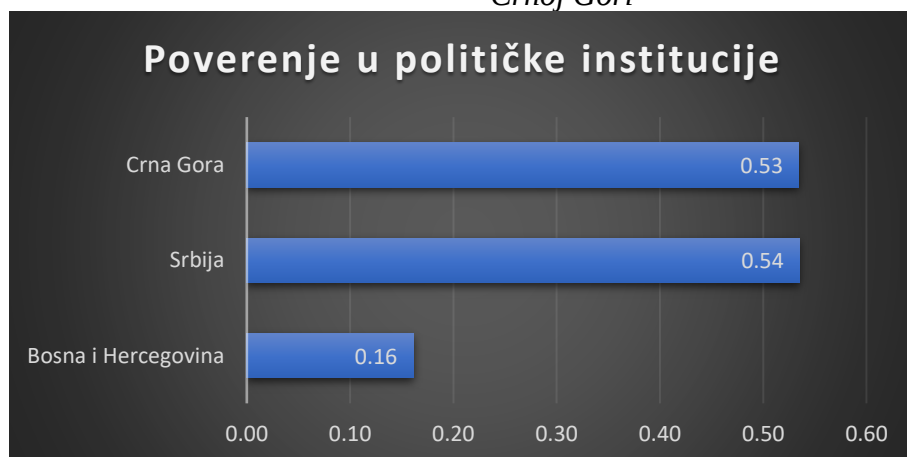
Grafikon 7.2.1.36: Nivo poverenja u % po državama u političke institucije

Nalaz ukazuje da Bošnjaci u Bosni i Hercegovini pokazuju izrazito nisko poverenje prema političkim institucijama (87%) u odnosu na sunarodnike u Crnoj Gori (27%) i Srbiji (22,6%).

U Grafikonu 7.2.1.37 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine poverenja u političke institucije za ispitanike iz sve tri države. **Nalaz ukazuju da je izrazito nisko poverenje kod Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine (0,16) u odnosu na Bošnjake u Srbiji (0,53) i Crnoj Gori (0,53).**

Grafikon 7.2.1.37: Aritmetička sredina poverenja u političke institucije u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

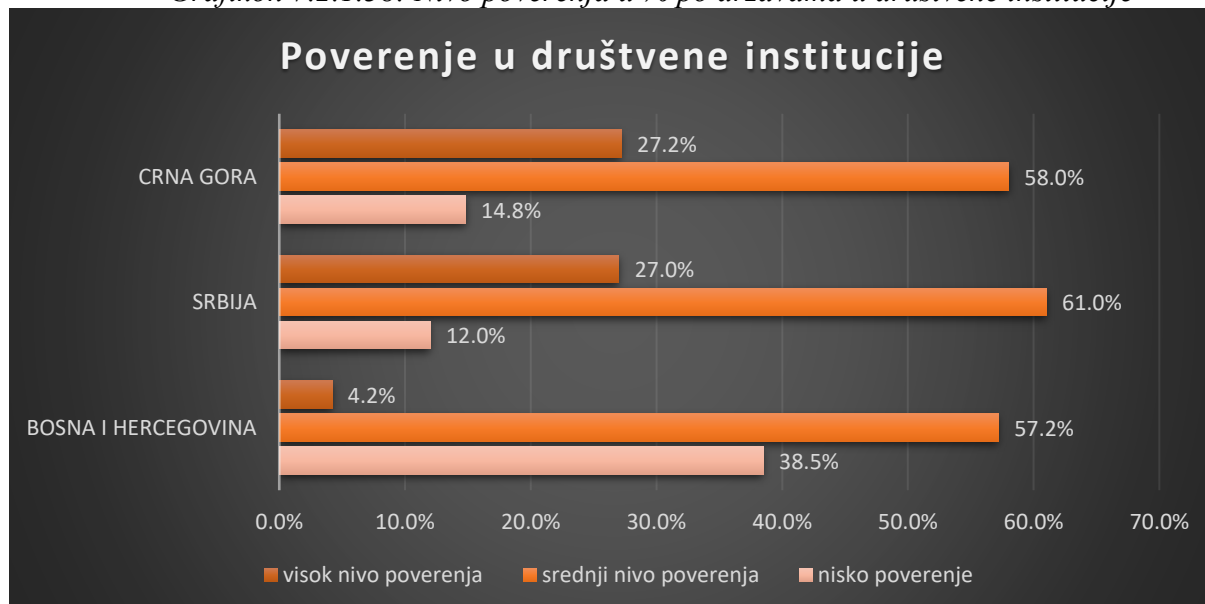

Analiza varijanse potvrđuje izrazite razlike između ispitanika iz tri analizirane države ($F=272.363$, $p<0.001$). Post hoc LSD test ukazuje da za razliku od ispitanika iz Bosne i Hercegovine koji se značajno razlikuju sa ispitanicima iz druge dve države, statistički značajnih razlika između ispitanika iz Srbije i Crne Gore nema. **Izrazito visok nivo F-vrednosti ukazuje da poverenje u političke institucije predstavlja varijablu po kojoj se Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore najviše razlikuju.**

Poverenje u društvene institucije

U Grafikonu 7.2.1.38 prikazan je indeks intenziteta poverenja u društvene institucije (policija, obrazovni sistem, zdravstvo, javna uprava, pravosuđe, vojska i Islamska zajednica), gde se, takođe uočavaju razlike u nivou poverenja između ispitanika iz Crne Gore i Srbije s jedne strane, i ispitanika iz Bosne i Hercegovine s druge strane.

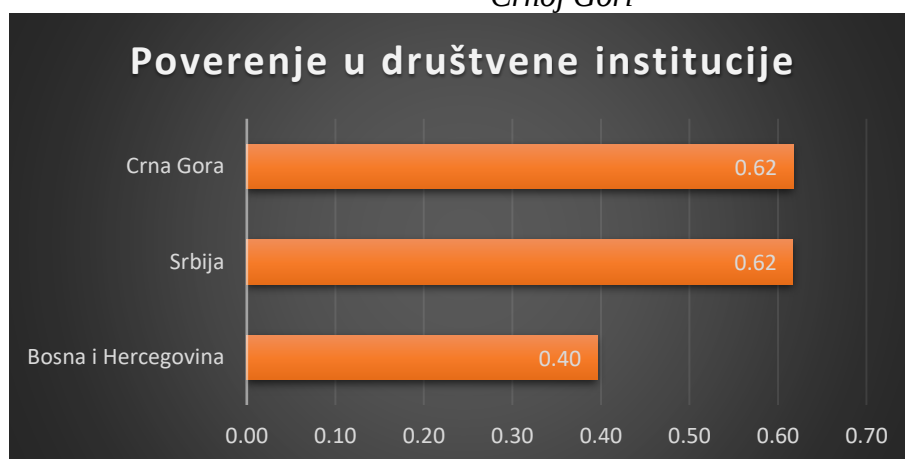
Grafikon 7.2.1.38: Nivo poverenja u % po državama u društvene institucije

Nalaz ukazuje da Bošnjaci u Bosni i Hercegovini pokazuju značajno niže poverenje prema društvenim institucijama (38,5%) u odnosu na sunarodnike u Crnoj Gori (14,8%) i Srbiji (12%).

U Grafikonu 7.2.1.39 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine poverenja u društvene institucije za ispitanike iz sve tri države. **Srednja vrednost poverenja u društvene institucije ispitanika u Crnoj Gori (0,61) i Srbiji (0,61) je izjednačena i relativno visoka, dok je u Bosni i Hercegovini (0,39) znatno niža.** Iako je očigledno postojanje razlika po pitanju poverenja u društvene institucije između ispitanika iz Bosne i Hercegovine s jedne strane i Srbije i Crne Gore sa druge strane, nije suvišno prikazati rezultate F testa ($F=84,146$, $p<0.001$) i post hoc LSD testa, koji to i potvrđuju. U poređenju sa poverenjem u političke institucije, **poverenje u društvene institucije je veće kod ispitanika u svim analiziranim državama, gde je posebno indikativna srednja vrednost poverenja ispitanika u društvene institucije u Bosni i Hercegovini (0,39) koja je duplo veća u odnosu na poverenje u političke institucije (0,16).**

Grafikon 7.2.1.39: Aritmetička sredina poverenja u društvene institucije u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Prikazani rezultati poverenja u institucije sistema Bosne i Hercegovine su izuzetno zabrinjavajući sa stanovišta političke i društvene stabilnosti. Posebno je alarmantno što Bošnjaci, koji su prema poslednjem popisu većinska nacionalna zajednica, pokazuju izrazito nisko poverenje u institucije Bosne i Hercegovine. S druge strane, donekle paradoksalno deluje podatak da Bošnjaci, koji su manjinska zajednica, iskazuju značajno veće poverenje u institucije sistema Srbije i Crne Gore, u odnosu na sunarodnike u Bosni i Hercegovini.

Jedno od mogućih objašnjenja je hronična, gotovo višedecenijska nefunkcionalnost celokupnog institucionalnog sistema u Bosni i Hercegovini, koji je posledica kako institucionalnih, tako i konstitucionalnih faktora. Politički život u BiH opterećen je etničkim podelama, pri čemu institucije ne obavljaju svoje funkcije već predstavljaju arenu za političke borbe, što rezultira nefunkcionalnošću sistema. Pored toga, poverenje u institucije (kako društvene, tako i političke) „u najvećoj meri zavisi od socijalnog poverenja“ (Coleman, 1990, Putnam, 1993 prema Bešić, 2014a: 178), koje je među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini izrazito nisko. Bešić navodi i nekoliko alternativnih objašnjenja, uključujući da poverenje u institucije zavisi od poverenja u aktuelnu Vladu (Easton, 1965); oni koji glasaju za određenu partiju koja je na vlasti pokazuju viši nivo poverenja prema institucijama (Newton & Norris, 2000; Holmberg, 1999); poverenje u institucije „predstavlja refleks ukupnog životnog zadovoljstva i opšteg stanja u društvu (Lipset & Schneider, 1983)“ (Bešić, 2014a: 179).

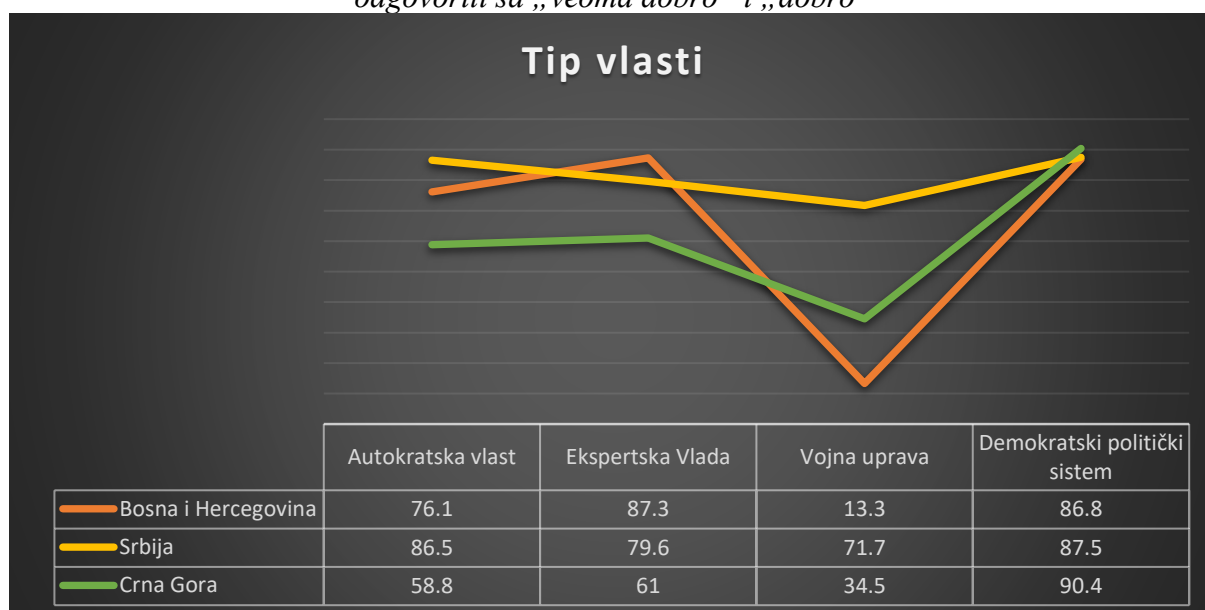
Tipovi političke vlasti

Nivo podrške određenom tipu političke vlasti, bilo da je reč o demokratskoj, autokratskoj, ekspertskoj ili militarističkoj formi, predstavlja indikator dominantne političke kulture. Pod pojmom političke kulture, Almond i Verba podrazumevaju „specifične političke orijentacije-

stavove prema političkom sistemu i njegovim raznim delovima kao i stav prema vlastitoj ulozi u sistemu“ (Almond i Verba, 1963: 12 prema Dulić, 2012: 46).¹⁰³ Uzimajući demokratski poredak kao najmanje loš, pristalice kulturalističkog stanovišta tvrde da demokratske institucije zahtevaju prisustvo političke kulture koja je u skladu sa zahtevima demokratskog sistema (Dulić, 2012: 46). Sa druge strane, prema Pantiću, bitno obeležje autoritarnosti je „glorifikovanje vertikalnih društvenih odnosa iz čega se izvodi stav prema svakom autoritetu, posebno onom u političkom životu“ (Pantić, 2003: 120). U tom kontekstu, analizom sklonosti Bošnjaka u predmetnim državama prema određenim tipovima političke vlasti, moći ćemo uočiti koji su tipovi političke kulture dominantni.

U Grafikonu 7.2.1.40 je prikazan kumulativni procenat odgovora ispitanika koji smatraju „veoma dobrim“ i „dobrim“ ponuđeni tip vlasti. Nalaz ukazuje da je od ponuđenih tipova vlasti najveći procenat distribuiran demokratskom političkom sistemu. Bošnjaci u analiziranim državama pokazuju različite preferencije prema ponuđenim tipovima vlasti, od kojih se najmanje razlikuju po pitanju demokratskog političkog sistema (Crna Gora 90,4%; Srbija 87,5%; BiH 86,8%), dok su razlike najizraženije kada je reč o vojnoj upravi (Crna Gora 34,5%; Srbija 71,7%; BiH 13,3%).

Grafikon 7.2.1.40: Procenat ispitanika o stavovima o različitim tipovima političkih sistema, odgovorili sa „veoma dobro“ i „dobro“

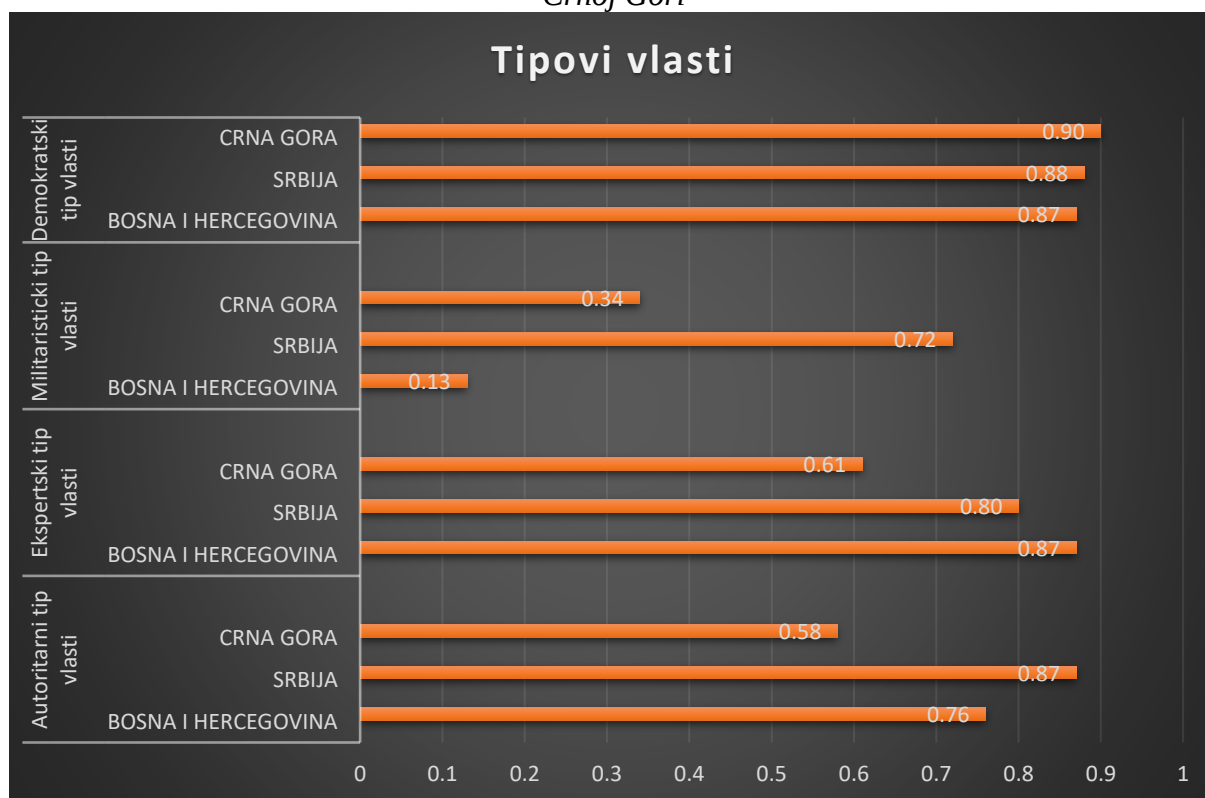
U cilju jasnijeg uvida u dominantne tipove političke vlasti među ispitanicima iz analiziranih država, kao i u prethodnim slučajevima, nominalne varijable smo transformisali u skale u vrednosti od 0 (veoma loš) do 1 (veoma dobar). (Grafikon 7.2.1.41)

U Grafikonu 7.2.1.41 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine za svaki tip političke vlasti za ispitanike iz sve tri države. Najmanje dobrim tipom vlasti Bošnjaci u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori smatraju „vojnu upravu“ (BiH 0,13, Crna Gora 0,34). Zanimljiv je podatak da ispitanici iz Crne Gore značajno lošije ocenjuju ostale tipove vlasti poput ekspertske (0,61) i autoritarnog (0,58), u odnosu na sunarodnike iz BiH i Srbije. Istovremeno ispitanici iz BiH podjednako dobrim ocenjuju demokratski i ekspertske tip vlasti (srednja vrednost za oba tipa vlasti je 0,87). Analizom varijanse potvrđeni su deskriptivni nalazi, pri čemu su uočene statistički značajne razlike među ispitanicima u ocenama različitih tipova vlasti. F-test je pokazao najveće razlike u ocenama

¹⁰³ Almond i Verba definišu tri tipa političke kulture: parohijalna- ne postoje specijalne političke uloge, ne postoji želja za promenama i veoma je izražen izostanak očekivanja od političkog sistema; podanička- „postoje orijentacije prema političkom sistemu i prema outputima ali ne i prema inputima i sebi kao aktivnom političkom akteru“; participativna- članovi društva su aktivno i eksplicitno uključeni i orijentisani prema sistemu (Almond i Verba, 1963: 17-18, prema Dulić, 2012: 47).

militarističkog ($F=137,516$, $p<0,001$), zatim ekspertskog ($F=29,714$, $p<0,001$) i autoritarnog tipa vlasti ($F=22,569$, $p<0,001$), dok nije bilo statistički značajnih razlika u ocenama demokratskog tipa vlasti.

Grafikon 7.2.1.41: Aritmetička sredina sklonosti ka određenim tipovima vlasti u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Na osnovu nalaza, **Bošnjaci u Srbiji, u odnosu na sunarodnike iz druge dve države, pokazuju veću tendenciju ka autoritarnim obrascima političke kulture**, i pored toga što postoji izražena podrška demokratskom obliku vlasti. Na to ukazuje i iznenađujuće visok nivo podrške vojnoj upravi među Bošnjacima u Srbiji, što zahteva dodatna istraživanja i analize. S druge strane, nesklonost Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine prema militarističkom tipu vlasti može se objasniti traumatičnim ratnim iskustvom kroz koje je prošlo bosanskohercegovačko društvo. Ovi rezultati naglašavaju značaj kontekstualizacije i uzimanja u obzir istorijskih i sociopolitičkih faktora kako bi se potpuno razumele preferencije prema različitim oblicima vlasti.

Demokratska orijentacija

Demokratska orijentacija, kao koncept, obuhvata privrženost demokratiji i demokratskim vrednostima. Bešić naglašava da podrška demokratiji i njenim vrednostima predstavlja ključni preduslov za stabilno funkcionisanje demokratskog sistema u stvarnosti. Međutim, važno je napomenuti da čak i u društvima koja se smatraju „najdemokratskijima“, poput zapadnih demokratija, ovi ideali često nisu u potpunosti ostvareni (Bešić, 2014a: 245-246). U tom kontekstu, važno je shvatiti da demokratija nije statična kategorija, već da zahteva kontinuirane napore za očuvanje i unapređenje demokratskih normi, posebno u društvima koja imaju oskudnu demokratsku tradiciju ili nisu u potpunosti demokratski konsolidovana. Imajući u vidu da društva koja analiziramo imaju „skromnu“ demokratsku tradiciju, prisustvo demokratske orijentacije je važan indikator eventualnog prisustva demokratskog potencijala u njima. Ovo je naročito značajno imajući u vidu da se demokratski poredak u sve tri analizirane države nije u potpunosti konsolidovao, što je za posledicu imalo visok novo razočaranje kod građana.

Demokratsku orijentaciju smo merili u dva koraka. U prvom koraku smo merili „važnost demokratskog upravljanja“ i „percepciju demokratskog upravljanja“ operacionalizujući kroz dva stava za koje je korišćena desetostepena skala. (Grafikon 7.2.1.42) U drugom koraku smo merenje demokratske orijentacije operacionalizovali kroz tri stava, koristeći četvorostepenu lestvicu procene od „slažem se u potpunosti“ do „u potpunosti se ne slažem“. (Grafikon 7.2.1.43)

Nalazi prikazani u Grafikonu 7.2.1.42, ukazuju da je Bošnjacima u sve tri države važan demokratski način upravljanja u državi u kojoj žive. Prema rezultatima nalaza, najveću srednju vrednost na desetostepenoj skali od 1 (uopšte mi nije važno) do 10 (veoma mi je važno) pokazuju ispitanici iz Crne Gore (7,69), zatim iz BiH (7,03), dok je najmanja srednja vrednost zabeležena kod ispitanika iz Srbije (6,62).

Sa druge strane, kada je reč o njihovoj oceni u kojoj meri se u državi u kojoj žive upravlja na demokratski način, rezultati ukazuju na znatno slabiji rezultat, kako je prikazano na Grafikonu 7.2.1.42. Posebno je indikativna prosečna ocena od 4,07 kod ispitanika u Bosni i Hercegovini na skali od 1 do 10, gde 1 označava da se u njihovoj zemlji upravlja na „nimalo demokratski“, a 10 da se upravlja na „potpuno demokratski“ način. Ova ocena ukazuje na **percepciju Bošnjaka o nedemokratskom upravljanju u BiH, što je u skladu sa izrazito niskim poverenjem koje imaju prema političkim institucijama u toj državi.**

Grafikon 7.2.1.42: Skala demokratske orijentacije od 0 (nevažno/ nimalo demokratski) do 10 (veoma važno/ potpuno demokratski) ispitanika Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore

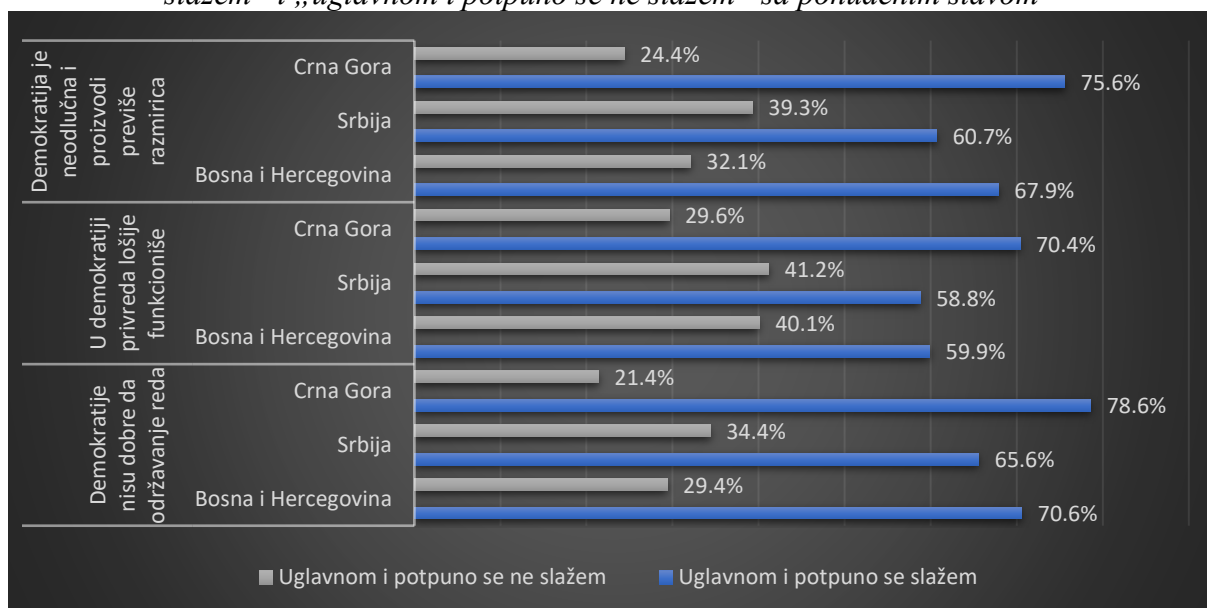
Kako smo i nagovestili u drugom koraku smo merili demokratsku orijentaciju kroz tri stava koja na negativan način karakteriziraju demokratiju. Negativan odgovor ispitanika znači da imaju pozitivan stav prema demokratskoj orijentaciji. (Grafikon 7.2.1.43)

U Grafikonu 7.2.1.43 prikazani su kumulativni procenti slaganja i neslaganja sa svakim ponuđenim stavom. **Većina ispitanika izražava negativno mišljenje o demokratiji**, smatrajući je štetnom jer izaziva razmirice (BiH 67,9%; Srbija 60,7%; Crna Gora 75,6%), loše utiče na funkcionisanje privrede (BiH 59,9%; Srbija 58,8%; Crna Gora 70,4%) i nije efikasna u održavanju reda (BiH 70,6%; Srbija 65,6%; Crna Gora 78,6%). Ovaj nalaz je kontradiktoran sa prethodnim, imajući u vidu da ispitanici nemaju baš visoko mišljenje o demokratiji kao sistemu, iako su istakli važnost demokratskog upravljanja. Sa druge strane, nalaz je više nego kompatibilan sa izraženom autoritarnom političkom kulturom koja je dominantna među svim ispitanicima.

Ukupno posmatrano, ispitanici iz Crne Gore najvećim procentom negativno ocenjuju demokratiju, dok je najmanji procenat onih koji je negativno ocenjuju iz Srbije. Drugim rečima, poređenjem rezultata iz tri analizirane države primećuje se da je najizraženiji nivo demokratske

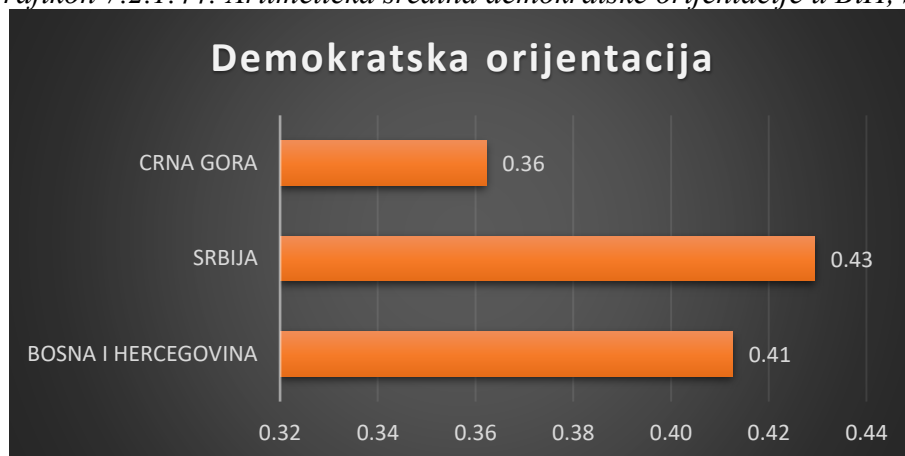
orijentacije među Bošnjacima iz Srbije, slede Bošnjaci iz BiH, dok su Bošnjaci iz Crne Gore najmanje demokratski orijentisani.

Grafikon 7.2.1.43: Kumulativni % ispitanika- koji su odgovorili sa „uglavnom i potpuno se slažem“ i „uglavnom i potpuno se ne slažem“ sa ponuđenim stavom

Na osnovu priloženih indikatora koji mere demokratsku orijentaciju konstruisali smo skalu demokratske orijentacije. U Grafikonu 7.2.1.44 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine demokratske orijentacije za ispitanike iz sve tri države.

Grafikon 7.2.1.44: Aritmetička sredina demokratske orijentacije u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

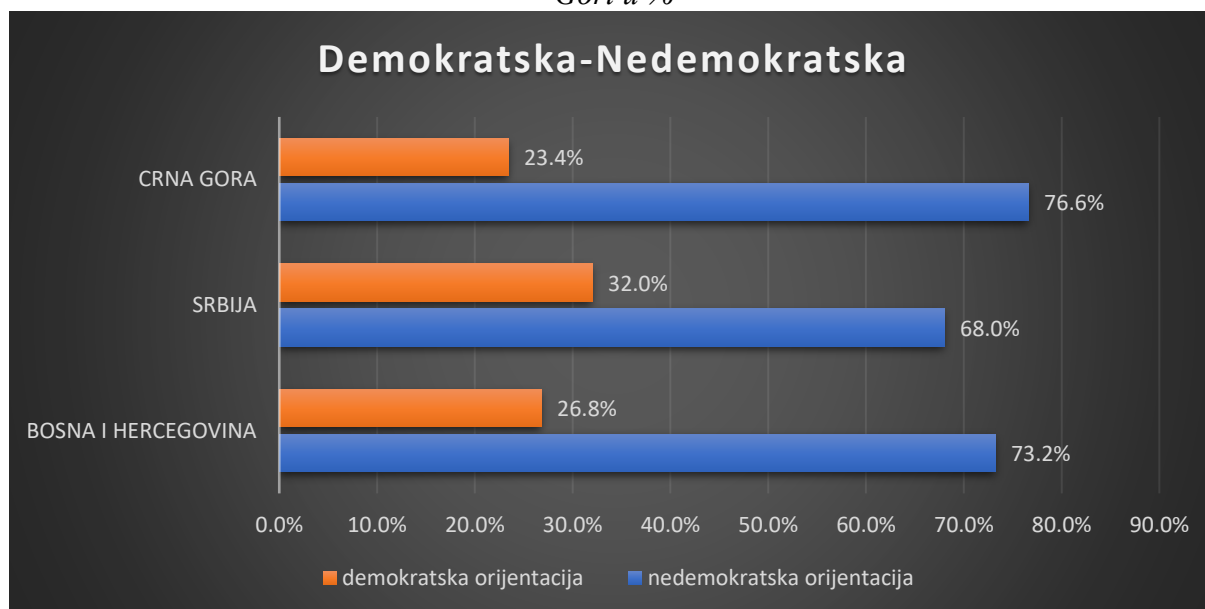
Analizom varijanse je utvrđeno postojanje razlika među ispitanicima u tri države (F test $F=4,462$, $p<0,05$). Posebno su statistički značajne razlike između ispitanika iz Crne Gore s jedne strane i ispitanika iz BiH i Srbije s druge strane, što potvrđuje i post hoc LSD test. Ovim nalazom je dodatno **potvrđen niži nivo demokratske orijentacije kod ispitanika iz Crne Gore (0,36) u poređenju s ispitanicima iz BiH (0,41) i Srbije (0,43)**. Ova niska ocena demokratije može odražavati različite društvene i političke kontekste u tim državama, s jedne strane ali, kako smo već pomenuli, i razlike u političkoj kulturi i praksama, sa druge strane.

Radi jasnijeg uvida u zastupljenost (ne)demokratske orijentacije među ispitanicima u analiziranim državama, kao u sličnim slučajevima, formirali smo indeks demokratske orijentacije koji je klasifikovan u dve kategorije: demokratska i nedemokratska orijentacija. Indeks smo

konstruisali na isti način kao i prethodne indekse pretvarajući intervalnu skalu demokratske orijentacije u ordinalnu skalu.

I rezultati u Grafikonu 7.2.1.45, pokazuju izraženu nedemokratsku orijentaciju među ispitanicima u sve tri države, pri čemu se najviši procenat zastupljenosti beleži u Crnoj Gori (76,6%), sledi Bosna i Hercegovina (73,2%), dok je najniži procenat nedemokratske orijentacije zabeležen među ispitanicima iz Srbije (68,0%).

Grafikon 7.2.1.45: Indeks demokratske orijentacije kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

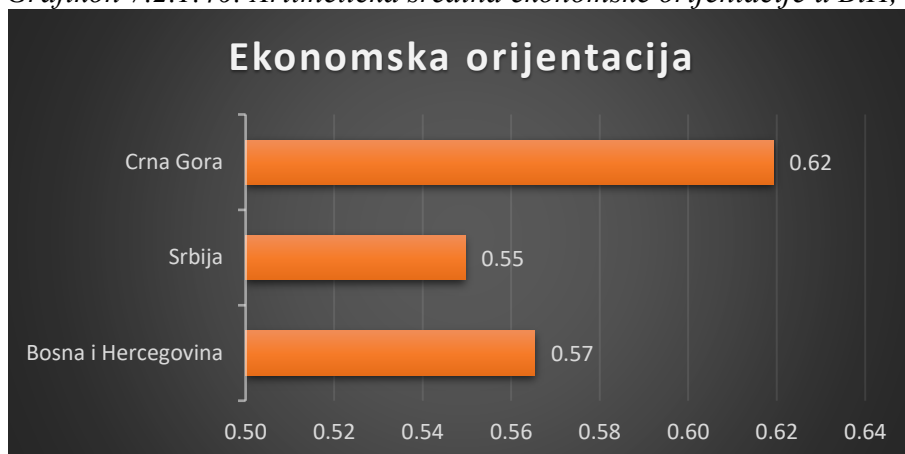
Ekonomska orijentacija

Ekonomska orijentacija obuhvata stavove ispitanika o ekonomskim modelima, ulozi države u ekonomiji, redistribuciji dohotka, dominantnom obliku svojine u privredi itd. Na osnovu toga ekonomske orijentacije možemo podeliti na protržišnu, egalitarnu i ekonomski centrizam. Egalitarna orijentacija teži ravnomernoj distribuciji bogatstva i smanjenju ekonomskih nejednakosti, te promoviše državno vlasništvo. S druge strane, protržišna ili liberalna ekonomska orijentacija favorizuje tržišnu privredu, minimalni državni intervencionizam u ekonomiji i privatno vlasništvo kao dominantan vid svojine u privredi. Ekonomski centrizam predstavlja kombinaciju oba ova ekonomska modela, što uključuje slobodno tržište i privatno vlasništvo, uz istovremeno postojanje sistema socijalne zaštite, zaštite radničkih prava i regulacije tržišta od strane države radi smanjenja ekonomskih nejednakosti.

Ekonomsku orijentaciju smo merili kroz dva stava (varijable) koji se odnose na dominantan oblik svojine (državna-privatna svojina) i odgovornosti države u regulisanju društvenih i ekonomskih procesa (egalitarizam-liberalizam), koristeći desetostepenu skalu od 1 do 10, gde je 1 označavao tržišnu, a 10 egalitarnu orijentaciju. Na osnovu ove dve varijable konstruisali smo skalu ekonomske orijentacije sa vrednostima od 0 koja predstavlja protržišnu do 1 koja predstavlja egalitarnu ekonomsku orijentaciju.

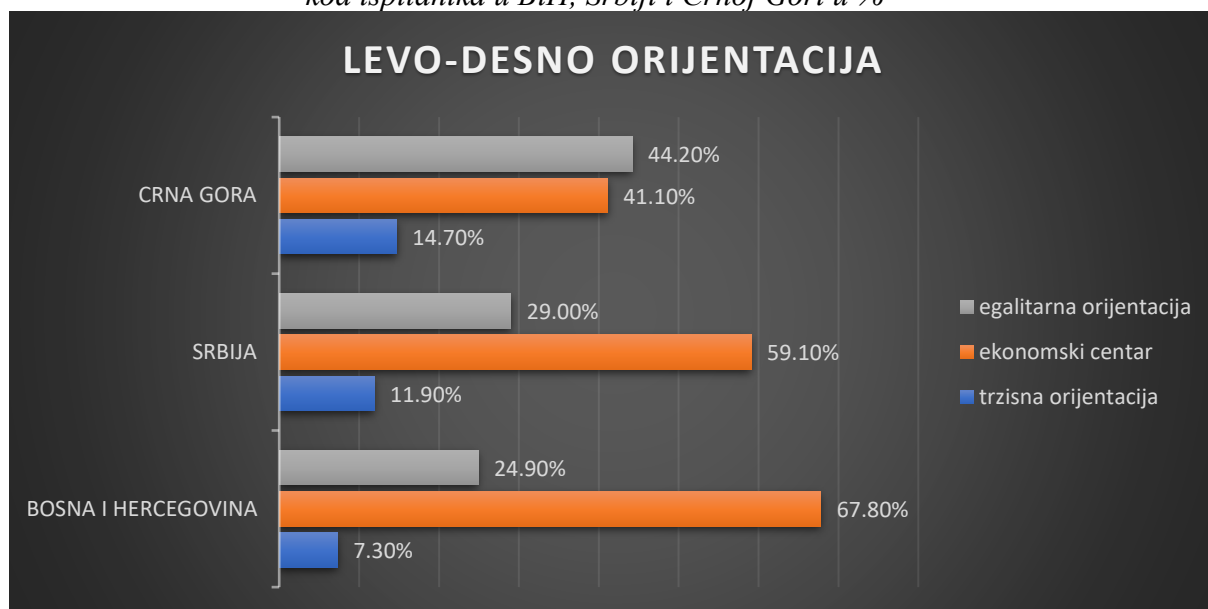
U Grafikonu 7.2.1.46 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine ekonomske orijentacije za ispitanike iz sve tri države. Rezultati nalaza ukazuju da ispitanici iz sve tri države gravitiraju ka ekonomskom centru, pri čemu je nešto veća sklonost ispitanika iz Crne Gore ka levoj (egalitarnoj) orijentaciji (0,62) u odnosu na ispitanike iz BiH (0,57) i Srbije (0,55). Na osnovu analize varijanse utvrđene su statistički značajne razlike između ispitanika u analiziranim državama ($F=5,565$, $p<0,005$). Post hoc LSD testom je utvrđeno da su razlike statistički značajne između ispitanika iz Crne Gore sa jedne strane i ispitanika iz Srbije i Bosne i Hercegovine sa druge strane.

Grafikon 7.2.1.46: Aritmetička sredina ekonomske orijentacije u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

U cilju preglednosti i jasnijeg uvida u rasprostranjenost različitih ekonomskih orijentacija među ispitanicima u tri države, konstruisali smo indeks levo-desno orijentacije koji je klasifikovan u tri orijentacije (tržišna orijentacija, ekonomski centar, egalitarna orijentacija). Kao i u prethodnim slučajevima, transformisali smo intervalnu skalu ekonomske orijentacije u ordinalnu skalu. Tržišna orijentacija ima vrednost na intervalnoj skali u rasponu od 0 do .33, ekonomski centar ima vrednost od .34 do .66, dok se egalitarna orijentacija odnosi na vrednosti od .67 do 1. (Grafikon 7.2.1.47)

Grafikoni 7.2.1.47: Zastupljenost tržišne orijentacije, ekonomskog centra i egalitarne orijentacije kod ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori u %

Na osnovu rezultata iz Grafikona 7.2.1.47 najveći procenat ispitanika u BiH (67,8%) i Srbiji (59,1%) je pozicioniran na ekonomskom centru, dok je na levisi (egalitarna orijentacija) pozicioniran najveći broj ispitanika iz Crne Gore (44,2%). Najmanju sklonost ispitanici u sve tri zemlje pokazuju ka tržišnoj orijentaciji (BiH 7,3%, Srbija 11,9%, Crna Gora 14,7%), dok je sklonost ka egalitarnoj orijentaciji najveća među ispitanicima u Crnoj Gori (44,2%), a najmanji među ispitanicima u BiH (24,9%).

Na osnovu rezultata ekonomske orijentacije **Bošnjaka može se zaključiti da kombinovani ekonomski model, odnosno ekonomski centrizam, dominira uz nešto veću naklonjenost distributivnom ekonomskom modelu.** Iako su protržišne politike prisutne, one još nisu dovoljno etablirane. Ovaj trend može biti posledica dubokog uticaja socijalističkog ekonomskog modela koji je i dalje prisutan u svesti ljudi na ovim prostorima, iako se od njega odustalo pre trideset godina.

Socijalistički model ostavio je trajni uticaj na ekonomske preferencije i orijentacije stanovništva, što se odražava u većoj podršci distributivnim politikama i manjoj naklonosti protržišnom pristupu.

Lokalna i globalna orijentacija

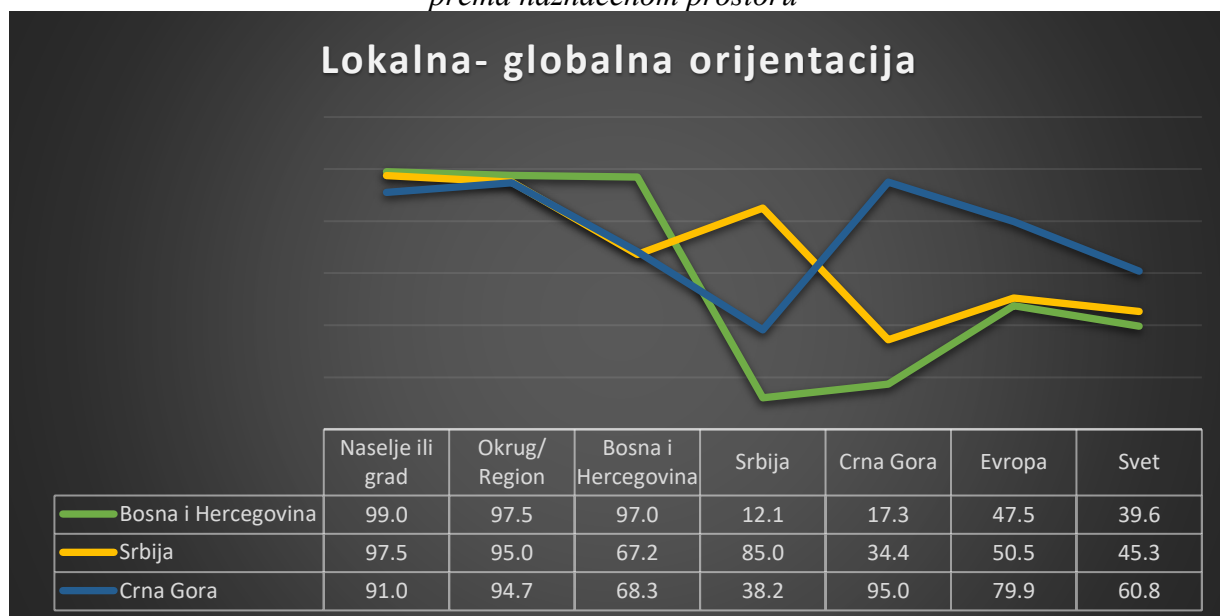
Preovladavajuća prostorna orijentacija, kako konstatuje Komšić, pozivajući se na Mirjanu Vasović, može biti dobar pokazatelj stepena socijalne tolerancije i otvorenosti društva u celini (Vasović, 1997: 246, citirano prema Komšić, 2003: 55). Ova orijentacija ukazuje na koji način pojedinci percipiraju prostor oko sebe, kao i svoj odnos prema različitim grupama i kulturama koje žive u tom prostoru, odražavajući dublje društvene i kulturne obrasce. Prostorna orijentacija može biti pokazatelj inkluzivnosti ili ekskluzivnosti društva prema različitostima, te nivoa prihvatanja ili odbacivanja drugih kultura, etničkih grupa ili ideja. Takođe, može se tumačiti kao indikator spremnosti društva da prihvati promene i adaptira se novim socijalnim i kulturnim uticajima. Osim toga, prostorna orijentacija može biti povezana sa nivoom socijalne integracije i kohezije u društvu, jer može uticati na način na koji ljudi komuniciraju, sarađuju i identifikuju se sa svojom zajednicom.

Lokalnu i globalnu orijentaciju merili smo posredstvom indikatora u kojima ispitanici na četvorostepenoj lestvici ocenjuju osećaj bliskosti prema gradu, okrugu, državi u kojoj žive, Evropi i svetu. Na osnovu ovih indikatora formirali smo skale lokalne i globalne orijentacije, od kojih prva dva indikatora (grad i okrug) predstavljaju lokalnu, a preostali indikatori globalnu orijentaciju.

U Grafikonu 7.2.1.48 prikazani su kumulativni procenti ispitanika koji su odgovorili da osećaju „blizak i veoma blizak“ odnos prema naznačenom prostoru iz sve tri države. Analiza rezultata lokalne i globalne orijentacije Bošnjaka ukazuje na visok stepen lokalne orijentacije među ispitanicima u sve tri analizirane države (BiH 99%, Srbija 97.5%, Crna Gora 91%). Visok procenat osećanja bliske i privrženosti lokalnoj zajednici i regionu ukazuje na visok nivo parohijalnosti među ispitanicima. Nasuprot tome, postoji određen stepen razlika u privrženosti globalnim prostorima, kao što su Evropa i svet.

Privrženost globalnim prostorima varira među Bošnjacima iz različitih država. Na primer, Bošnjaci u Crnoj Gori iskazuju visoku privrženost Evropi (79.9%) i svetu (60.8%). S druge strane, kod Bošnjaka iz Srbije, privrženost globalnim prostorima je znatno niža (50.5% prema Evropi, 45.8% prema svetu). Najniža privrženost globalnim prostorima zabeležena je kod Bošnjaka u Bosni i Hercegovini (47.5% prema Evropi, 39.6% prema svetu). (Grafikon 7.2.1.48).

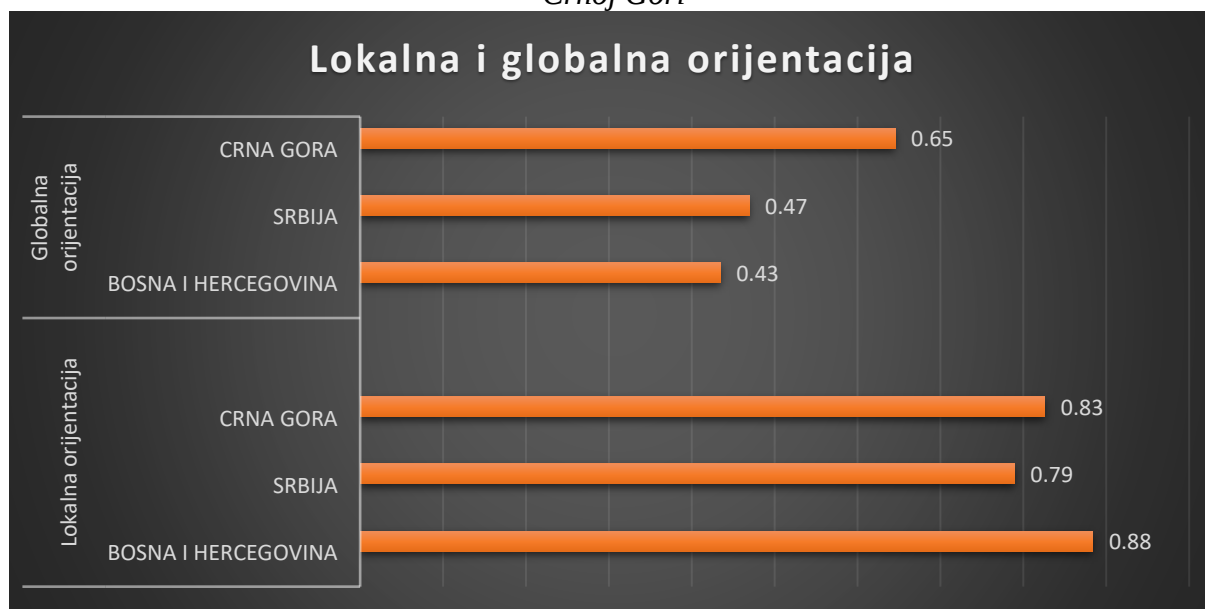
Grafikon 7.2.1.48: Kumulativni % ispitanika- koji su odgovorili sa „blizak i veoma blizak“ odnos prema naznačenom prostoru

Podaci iz Grafikona 7.2.1.48 pokazuju očekivano visok procenat osećanja bliskosti Bošnjaka iz Srbije (67,2%) i Crne Gore (68,3%) prema Bosni i Hercegovini. Ovi podaci mogu ukazivati da određeni broj Bošnjaka Bosnu i Hercegovinu ne vidi samo kao državu u kojoj živi najveći broj njihovih sunarodnika, već je doživljava i kao svoju duhovnu i kulturnu maticu. Ovakvo doživljavanje Bosne i Hercegovine može biti rezultat duboko ukorenjenih identitetskih veza sa istorijom, kulturom i tradicijom ove zemlje, što doprinosi osećaju pripadnosti i emocionalnoj vezi sa njenim prostorom i zajednicama. Sa druge strane, iznenađuje visoko osećanje bliskosti Bošnjaka prema Srbiji (85%) i Crnoj Gori (95%). Ovaj nalaz je u suprotnosti sa istraživanjem koje je rađeno u Srbiji 2003. godine i koje je pokazalo da je „*nikakva ili vrlo slaba identifikacija najbrojnijih (naročito teritorijino koncentrisanih) manjina sa Srbijom*“ (Komšić, 2003: 57). Visok nivo privrženosti Bošnjaka prema Srbiji i Crnoj Gori koje smo mi dobili u istraživanju mogu ukazivati da su promenjene društvene i institucionalne okolnosti doprinele i promenama u percepciji bliskosti.

U Grafikonu 7.2.1.49 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine lokalne i globalne orijentacije za ispitanike iz sve tri države. Analiza varijanse otkriva razlike među ispitanicima u tri analizirane države u vezi s lokalnom (F-test $F = 24,439$ $p < 0.001$) i globalnom orijentacijom (F-test $F = 50,112$ $p < 0.001$). **Najviši nivo globalne orijentacije zabeležen je među ispitanicima iz Crne Gore (0,65), dok je najniži među ispitanicima iz Bosne i Hercegovine (0,43). S druge strane, najizraženija lokalna orijentacija je uočena među ispitanicima iz Bosne i Hercegovine (0,88), dok je najmanja među ispitanicima u Srbiji (0,79).** Post hoc LSD test ukazuje na značajne statističke razlike u lokalnoj orijentaciji između ispitanika iz sve tri analizirane države. Međutim, statistički značajne razlike u globalnoj orijentaciji uočene su samo između ispitanika iz Crne Gore i ispitanika iz drugih dve države.

Grafikon 7.2.1.49: Aritmetička sredina lokalne i globalne orijentacije ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Sumirajući odnos ispitanika prema lokalnom i globalnom prostoru, podaci ukazuju na trend parohijalnosti i privrženosti geografskim prostorima kao osobenost Bošnjaka, bez obzira na to da li se nalaze u većinskom ili manjinskom položaju. Parohijalnost se može tumačiti kao rezultat duboko ukorenjenih identitetskih veza sa lokalnom sredinom, što može ograničiti perspektivu i otvorenost prema širim društvenim i kulturnim kontekstima. Takođe, visok nivo parohijalnosti može biti povezan sa nedostatkom interesovanja za globalne ili univerzalne teme i sa ograničenom socijalnom mobilnošću, što može doprineti očuvanju tradicionalnih vrednosti i obrazaca ponašanja unutar lokalne zajednice. Nalazi takođe ukazuju da Bošnjaci, osim bliskosti prema Bosni i

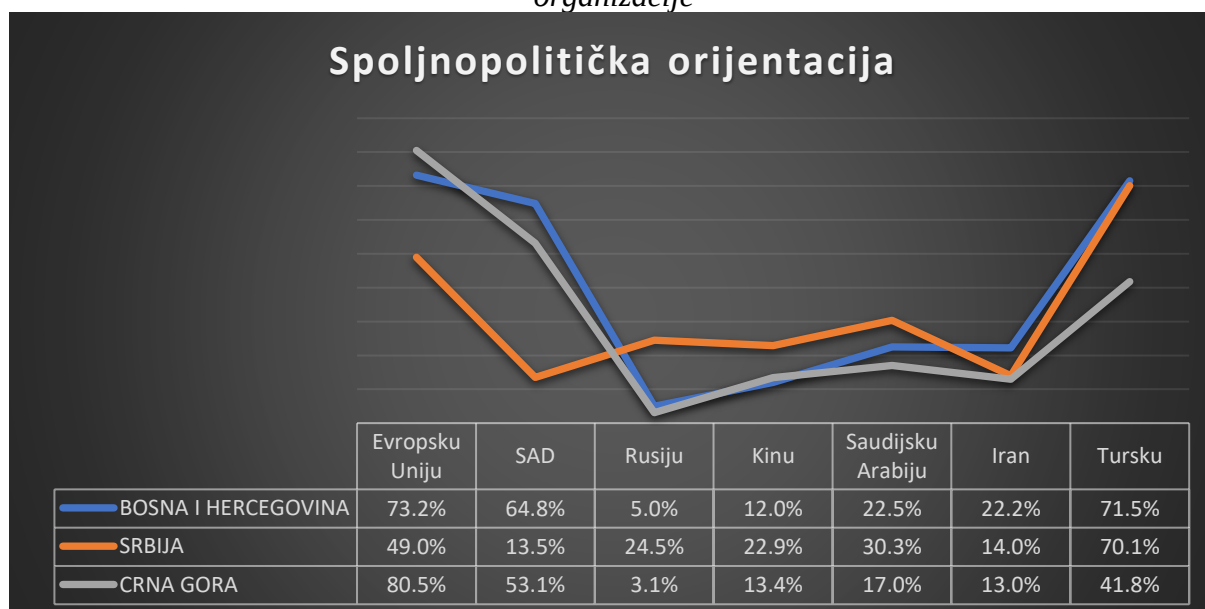
Hercegovini, osećaju visok stepen privrženosti i prema Srbiji i Crnoj Gori. Ovo može biti indikator osećaja ravnopravnosti manjinskih zajednica i pripadnosti široj političkoj zajednici. Pored toga, visok nivo privrženosti državama u kojima su Bošnjaci manjinska zajednica može biti pokazatelj odsustva potencijala za teritorijalnu opoziciju prema toj državi. Ovo nas upućuje na nešto što „Lajphart zove važnim kohezivnim dejstvom preovladavajućih privrženosti, što ublažava jačinu svih rascepa istovremeno“ (Komšić, 2003: 60). Visok stepen privrženosti je u suprotnosti sa potencijalom za teritorijalnu secesiju, što smanjuje mogućnost rascepa na osi centar-periferija sa tendencijom preoblikovanje političko-teritorijalnog uređenja prostora gde žive Bošnjaci.

Spoljnopolitička orijentacija

Spoljnopolitička orijentacija određuje koje države ili međunarodne organizacije anketirana grupa preferira i smatra ključnim saveznicima i partnerima u spoljnoj politici. Preovlađujuća spoljnopolitička orijentacija, ne samo da odražava trenutne spoljnopolitičke prioritete jedne države, već može otkriti i dublje društvene, kulturne i identitetske obrasce koji oblikuju percepciju i prioritete u međunarodnim odnosima. U kontekstu toga, spoljnopolitička orijentacija može biti i indikator preovlađujućih vrednosti u tom društvu, odnosno tesno je povezana sa skupom vrednosti i načela koje određene države ili organizacije simbolizuju. Na primer, visok nivo privrženosti prema Evropskoj uniji može ukazivati na težnju ka demokratskim vrednostima, ekonomskoj integraciji i otvorenosti prema liberalnim vrednostima. S druge strane, visok nivo privrženosti islamskim državama ili organizacijama može ukazivati na važnost religije, tradicije i identiteta u društvu, kao i na težnju ka očuvanju tih vrednosti.

U Grafikonu 7.2.1.50 prikazani su kumulativni procenti onih koji smatraju da u „velikoj meri“ i „u potpunosti“ njihove države trebaju da se oslone u spoljnoj politici na naznačene države i međunarodne organizacije. Ispitanici iz Bosne i Hercegovine smatraju da bi njihova zemlja trebala najviše da se oslanja na EU (73,2%) i Tursku (71,5%), kao i na Sjedinjene Američke Države (64,8%). Bošnjaci iz Srbije vide Tursku (70,1%) i EU (49%) kao ključne spoljnopolitičke partnere, dok Bošnjaci iz Crne Gore smatraju da su najvažniji spoljnopolitički partneri EU (80,5%), SAD (53,1%) i Turska (41,8%). Sa druge strane, veoma mali procenat ispitanika veruje u oslanjanje na Rusiju i Kinu.

Grafikon 7.2.1.50: Kumulativni % ispitanika- koji smatraju da u „velikoj meri“ i „u potpunosti“ njihove države trebaju da se oslone u spoljnoj politici na naznačene države i međunarodne organizacije

U svim analiziranim državama, EU se ističe kao jedan od ključnih spoljnopoličkih partnera, što ukazuje na opredeljenost Bošnjaka za evropske integracije, podršku evropskim vrednostima i težnju ka članstvu u EU. Međutim, primećuje se značajno niža orijentacija ispitanika iz Srbije prema Evropskoj uniji u poređenju s ispitanicima iz druge dve države. Takođe, procenat ispitanika iz Crne Gore je niži u odnosu na ispitanike iz Srbije i Bosne i Hercegovine kada je u pitanju oslanjanje na Tursku. Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine, pored Evropske Unije, smatraju Tursku i SAD ključnim partnerima, dok Bošnjaci iz Crne Gore najveću naklonost pokazuju prema Evropskoj uniji i SAD. Izuzetno nizak procenat Bošnjaka iz Srbije veruje da njihova država treba da se oslanja na Sjedinjene Američke Države (13,5%), dok, s druge strane, veći procenat ispitanika iz Srbije smatra da je dobro oslanjati se na Rusiju (24,5%) u poređenju s ispitanicima iz druge dve države. (Grafikon 7.2.1.50)

Na osnovu deskriptivnog nalaza uočavaju se značajne razlike među ispitanicima iz analiziranih država, a ove razlike su potvrđene i analizom varijanse. Najveće razlike primetne su u stavovima ispitanika u vezi sa oslanjanjem na Sjedinjene Američke Države ($F=85,569$, $p<0.001$), dok su najmanje razlike u stavovima o oslanjanju u spoljnoj politici na Saudijsku Arabiju ($F=4,977$, $p<0.01$). (Tabela 7.2.1.2)

Tabela 7.2.1.2: Međugrupno i unutargrupno razlikovanje između ispitanika iz analiziranih država

		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Evropsku Uniju	Međugrupno	11,345	2	5,673	28,249	,000
	Unutargrupno	159,041	792	,201		
	Ukupno	170,386	794			
SAD	Međugrupno	35,312	2	17,656	85,569	,000
	Unutargrupno	163,626	793	,206		
	Ukupno	198,938	795			
Rusiju	Međugrupno	6,151	2	3,076	39,210	,000
	Unutargrupno	62,047	791	,078		
	Ukupno	68,198	793			
Kinu	Međugrupno	1,625	2	,812	6,444	,002
	Unutargrupno	99,606	790	,126		
	Ukupno	101,231	792			
Saudijsku Arabiju	Međugrupno	1,756	2	,878	4,977	,007
	Unutargrupno	139,568	791	,176		
	Ukupno	141,325	793			
Iran	Međugrupno	1,573	2	,787	5,410	,005
	Unutargrupno	114,709	789	,145		
	Ukupno	116,282	791			
Tursku	Međugrupno	12,723	2	6,362	29,502	,000
	Unutargrupno	170,569	791	,216		
	Ukupno	183,293	793			

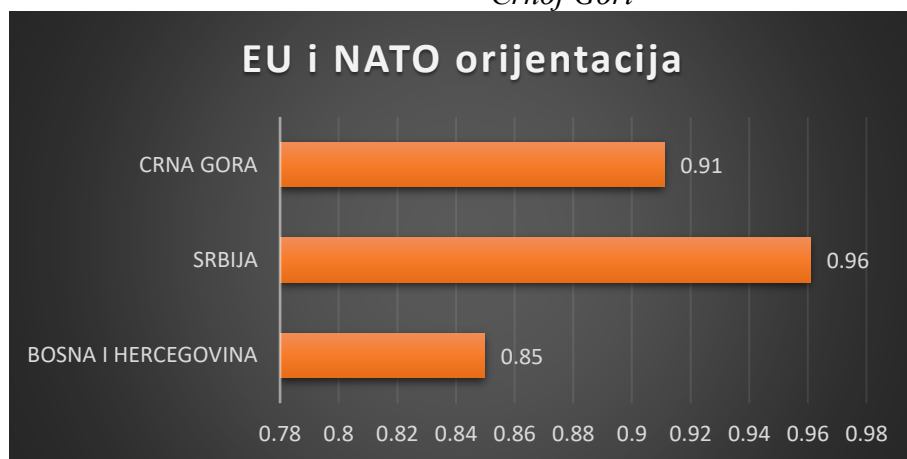
Osim deskriptivnog nalaza, kao i u prethodnim slučajevima, u cilju jasnijeg uvida u preovlađujuće spoljnopoličke orijentacije Bošnjaka, faktorskom analizom smo formirali skorove spoljnopoličke orijentacije s visokim nivoom faktorskog punjenja. Ti skorovi su sastavljeni od dve ili više manifestnih varijabli (detaljnije u šestom poglavlju). Na osnovu toga smo formirali skorove koje smo nazvali: „EU i NATO orijentacija”, „Stereotipi o EU” „Zapadna orijentacija”, „Istočna orijentacija” i „Orijentalna orijentacija”.

EU i NATO orijentacija

Skor pod nazivom „EU i NATO orijentacija“ pokazuje visok nivo strukturalne konzistentnosti između stavova ispitanika u vezi sa članstvom njihove države u EU i NATO savezu, što ukazuje na snažnu povezanost između podrške članstvu u EU i NATO savezu među ispitanicima. Podaci o faktorskom punjenju svih skorova su detaljno prikazani u šestom poglavlju, tako da ih nećemo ponovo prikazivati.

Rezultati srednjih vrednosti na skali (skoru) prikazani u Grafikonu 7.2.1.51, jasno ukazuju da Bošnjaci u svim tri države iskazuju snažnu podršku članstvu svojih zemalja u Evropskoj uniji (EU) i NATO alijansi. **Posmatrajući srednje vrednosti, primećuje se da je najviši nivo podrške članstvu u EU i NATO savezu zabeležen među Bošnjacima u Srbiji (,96), zatim u Crnoj Gori (,91), dok je najniži nivo zabeležen među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini (,85).**

Grafikon 7.2.1.51: Aritmetička sredina podrške članstvu u EU i NATO-u ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

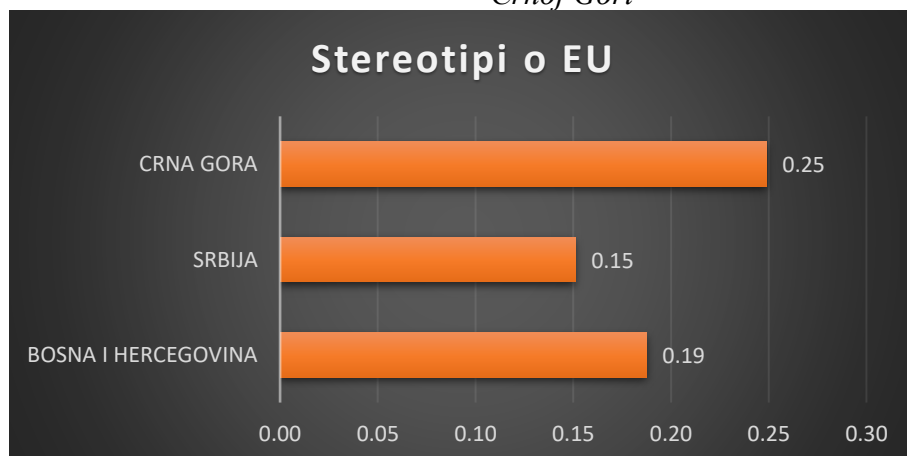

Analiza varijanse ukazuje da postoje statistički značajne razlike između ispitivanih grupa, što se potvrđuje rezultatima F-testa ($F=14,514$, $p<0.001$). Postojanje statistički značajnih razlika između ispitanika iz sve tri države dodatno je potvrđeno post hoc LSD testom.

Stereotipi o EU

Skor koji smo nazvali „Stereotipi o EU“ formiran je putem faktorske analize od varijabli koje uključuju tvrdnje poput: "Evropska unija deluje protiv interesa mog naroda i ugrožava moj nacionalni identitet", "Evropska unija je protiv islama", i "Nikada nećemo postati članica Evropske unije jer nas oni ne žele". Kao i prethodni skor, i ovaj pokazuje visok nivo strukturalne konzistentnosti i faktorskog punjenja.

Grafikon 7.2.1.52: Aritmetička sredina podrške članstvu u EU i NATO-u ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

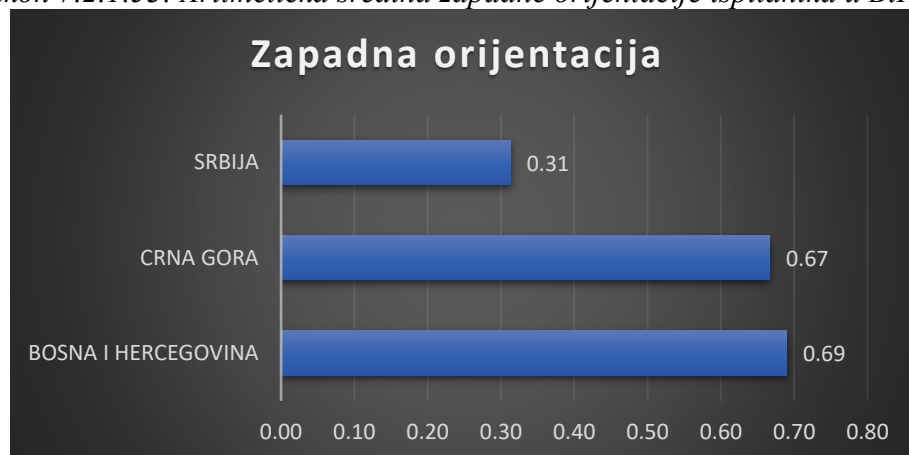
Srednje vrednosti prikazane u Grafikonu 7.2.1.52, ukazuju da među Bošnjacima nije izražena prisutnost stereotipa o Evropskoj Uniji. Međutim, analiza varijanse otkriva postojanje statistički značajnih razlika među Bošnjacima iz tri države ($F=3,698$, $p<0.05$). **Veći nivo stereotipa o EU primećen je među Bošnjacima iz Crne Gore (0,25) u poređenju s Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine (0,19) i Srbije (0,15).** Post hoc LSD test potvrđuje da su statistički značajne razlike prisutne samo između ispitanika iz Crne Gore s jedne strane i Srbije i Bosne i Hercegovine s druge strane.

Zapadna orijentacija

Skor pod nazivom „Zapadna orijentacija“ sastoji se od dve varijable (oslanjanje na EU i SAD), koje su, prema rezultatima faktorske analize, takođe pokazale visok stepen strukturalne konzistentnosti.

U Grafikonu 7.2.1.53 prikazane su vrednosti aritmetičke sredine zapadne orijentacije za ispitanike iz sve tri države. Kada je u pitanju odnos poverenja prema Evropskoj Uniji i Sjedinjenim Američkim Državama, izražene su značajne razlike među ispitanicima u analiziranim državama, što potvrđuje F test ($F=67,045$, $p<0.001$). **Visok nivo zapadne orijentacije pokazuju ispitanici iz Bosne i Hercegovine (0,69) i Crne Gore (0,66), pri čemu između njih ne postoje statistički značajne razlike. Sa druge strane među Bošnjacima u Srbiji je izrazito niska zapadna orijentacija (0,31) u odnosu na Bošnjake iz druge dve analizirane države.**

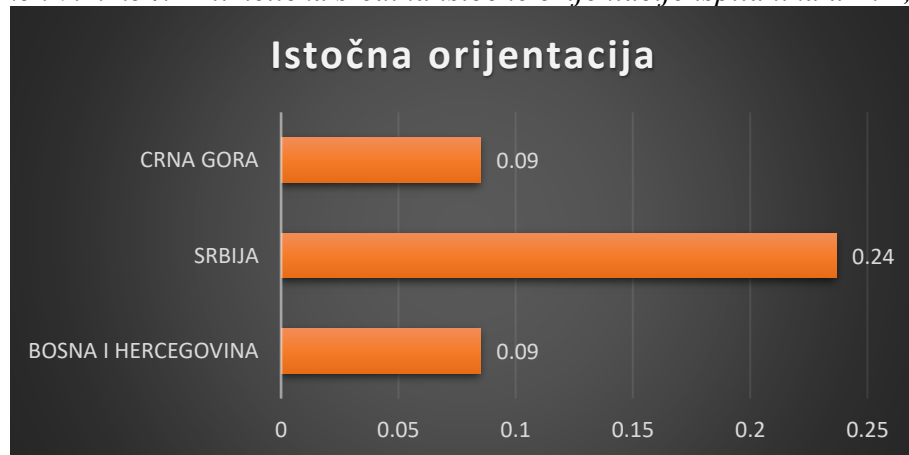
Grafikon 7.2.1.53: Aritmetička sredina zapadne orijentacije ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Istočna orijentacija

Rezultati u Grafikonu 7.2.1.54 prikazuju srednje vrednosti na skali pod nazivom „Istočna orijentacija“, a koju je sačinjavaju dve varijable (oslanjanje na Rusiju i Kinu).

Grafikon 7.2.1.54: Aritmetička sredina istočne orijentacije ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Nalazi ukazuju veoma nisku podršku ispitanika istočnoj orijentaciji u sve tri države. Analizom varijanse je ustanovljeno da postoje statistički značajne razlike između ispitanika u analiziranim državama (F-test $F=21,732$, $p<0.001$). **Zanimljiv je podatak da ispitanici iz Srbije (0,23) daju veći značaj oslanjanju u spoljnoj politici na Rusiju i Kinu u odnosu na svoje sunarodnike iz BiH (0,08) i Crne Gore (0,08).** Post hoc LSD test potvrđuje da između ispitanika iz BiH i Crne Gore ne postoje statistički značajne razlike, za razliku od ispitanika iz Srbije.

Orijentalna orijentacija

Sledeći skor formiran je između varijabli koje se odnose na oslanjanje u spoljnoj politici na Saudijsku Arabiju, Iran i Tursku, a nazvan je „Orijentalna orijentacija“. Iznenađuje podatak iz Grafikona 7.2.1.55 koji ukazuje na veoma nisku sklonost Bošnjaka prema islamskim državama. **Ova spoljnopolitička orijentacija je podjednako zastupljena među Bošnjacima u BiH (0,39) i Srbiji (0,38), dok je znatno niža među Bošnjacima u Crnoj Gori (0,24).**

Grafikon 7.2.1.55: Aritmetička sredina orijentalne orijentacije ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

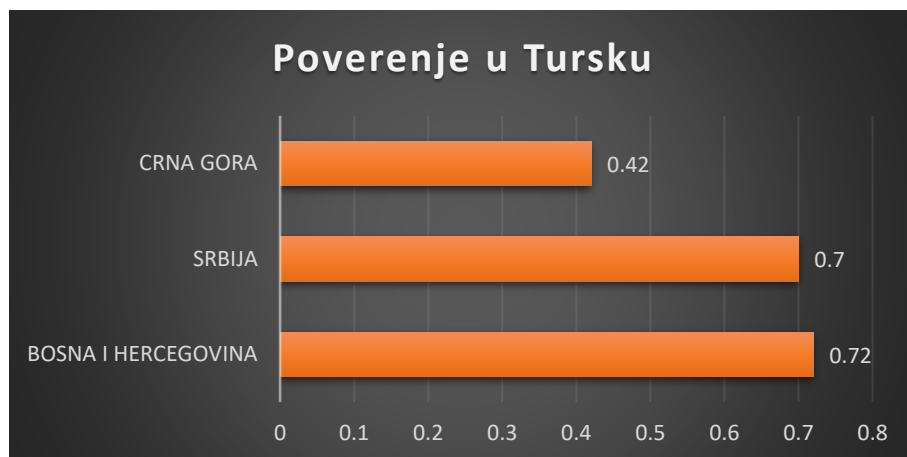
Različit nivo orijentalne orijentacije primećen je među Bošnjacima u analiziranim državama, što je potvrđeno analizom varijanse ($F=14,235$, $p<0.001$), kao i post hoc LSD testom. Niskom nivou orijentalne orijentacije doprinosi izrazito niska orijentisanost ispitanika prema Saudijskoj Arabiji i Iranu (deskriptivni prikaz), što doprinosi zbirnom umanjenju orijentalne orijentisanosti ispitanika u sve tri države.

Poverenje u Tursku

Kao što je već pomenuto, ukupna niska orijentalna orijentacija Bošnjaka prevashodno proizlazi iz niske orijentacije ispitanika prema Saudijskoj Arabiji i Iranu. Istovremeno, imajući u vidu istorijsko nasleđe i u poslednjih nekoliko godina veoma intenzivno političko prisustvo Turske na prostoru Balkana, kao i njen uticaj među muslimanskim zajednicama, čini se opravdanim zasebno uraditi analizu varijanse orijentisanosti u spoljnoj politici prema Turskoj.

Rezultati prikazani u Grafikonu 7.2.1.56 ukazuju na izrazito visok nivo orijentacije ispitanika u dve od tri analizirane države. Aritmetičke sredine na ovoj skali se značajno razlikuju među ispitanicima (F test $F=29,502$, $p<0.001$), **gde, za razliku od Bošnjaka u Crnoj Gori (0,42), Bošnjaci u Bosni i Hercegovini (0,72) i Srbiji (0,70) iskazuju visok nivo poverenja u Tursku.** Post hoc LSD test dodatno potvrđuje da ne postoji statistički značajna razlika između Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Srbiji kada je u pitanju orijentacija ka Turskoj.

Grafikon 7.2.1.56: Aritmetička sredina poverenja u Tursku ispitanika u BiH, Srbiji i Crnoj Gori

Najinteresantniji podatak u vezi spoljnopolitičke orijentacije je prisustvo disonance između visoke podrške članstvu u EU i NATO savezu i niske zapadne orijentacije među Bošnjacima u Srbiji. Ovo može ukazivati na to da visok nivo podrške članstvu u ovim savezima ne mora nužno da znači i snažnu opredeljenost ka širim zapadnim vrednostima i političkim orijentacijama. Postoji mogućnost da Bošnjaci u Srbiji percipiraju članstvo u EU i NATO-u više kao pragmatičan korak za ostvarivanje konkretnih političkih i bezbednosnih ciljeva, dok istovremeno ne iskazuju privrženost prema širim zapadnim političkim i kulturnim vrednostima koje su često povezane s tim savezima. Sa druge strane, visok nivo orijentacije prema Zapadu i NATO savezu među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini može biti posledica dugotrajnog prisustva NATO snaga u zemlji, zajedno sa percepcijom bošnjačke populacije da je Zapad doprineo očuvanju integriteta te države. Članstvo Crne Gore u NATO alijansi doprinosi sličnom sentimentu među Bošnjacima u toj zemlji kao i među sunarodnicima u BiH, što naglašava uticaj regionalnih geopolitičkih događaja na formiranje spoljnopolitičkih preferencija.

Okrenutost Bošnjaka prema Turskoj može se objasniti istorijskim i verskim faktorima ukazujući na kulturološku i identitetsku bliskost sa turskim narodom i povezanost sa otomanskim nasleđem. S druge strane, intenzivnija politička i ekonomska prisutnost Turske u Bosni i Hercegovini i Srbiji u poslednjih nekoliko godina, za razliku od Crne Gore, doprinela je mnogo izraženijem pozitivnom sentimentu prema Turskoj u tim zemljama.

Izuzimajući Tursku, Bošnjaci ne pokazuju sklonosti ka muslimanskim zemljama niti prema zemljama Istoka poput Rusije i Kine u pogledu spoljnopolitičke orijentacije. Iako je privrženost Bošnjaka u Srbiji prema Rusiji relativno mala, značajno je veća u poređenju s njihovim sunarodnicima iz drugih analiziranih država. Paralelno s tim, veoma niska orijentacija ka Sjedinjenim Američkim Državama među Bošnjacima u Srbiji ukazuje na dominaciju određenih narativa tokom proteklih decenija. Dominantni narativ u Srbiji stvara pozitivan imidž Rusije kao prijateljske zemlje, dok se Sjedinjene Američke Države percipiraju kao agresorska država zbog bombardovanja Jugoslavije, što se odražava u spoljnopolitičkim preferencijama Bošnjaka u Srbiji s povećanom naklonošću prema Rusiji i smanjenom prema SAD-u. Odsustvo spoljnopolitičke orijentacije Bošnjaka prema Saudijskoj Arabiji i Iranu može biti rezultat kombinacije faktora. To uključuje mogućnost da Bošnjaci svoju spoljnopolitičku orijentaciju ne zasnivaju na verskoj pripadnosti ili identifikaciji već da faktori poput politike, ekonomije, i međunarodnih odnosa igraju značajniju ulogu u formiranju njihovih preferencija prema drugim zemljama. Osim toga, niža spoljnopolitička orijentisanost Bošnjaka prema tim zemljama može biti rezultat nedostatka intenzivnijih kulturoloških, političkih i ekonomskih veza i prisustva tih zemalja na Balkanu.

7.2.2. Ključne razlike u vrednosnim orijentacijama i stavovima među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori

Prikazom deskriptivnih nalaza i analizom varijanse potvrdili smo pretpostavku da među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori postoje značajne razlike u vrednosno-ideološkim orijentacijama i stavovima. Međutim, da bismo identifikovali u kojim vrednostima i stavovima se Bošnjaci u analiziranim državama najviše razlikuju, primenićemo kanoničko diskriminacionu analizu. Prevažodni cilj kanoničke diskriminacione analize „je da se identifikuju ključne dimenzije rascepa, kao i da se identifikuju ključne, od svih, vrednosne orijentacije koje sačinjavaju ovaj rascep“ (Bešić, 2020: 190). Ova analiza omogućuje nam da bolje sagledamo hijerarhiju i stepen varijacija u stavovima Bošnjaka iz tri različite države po raznim pitanjima.

U Tabeli 7.2.2.1 prikazani su rezultati kanoničko diskriminacione analize, koja je identifikovala dve diskriminativne funkcije koje predstavljaju linearne kombinacije postojećih varijabli. Obe diskriminativne funkcije pokazuju visok nivo kanoničke korelacije, pri čemu je kanonička korelacija za prvu funkciju (F1) iznosila ,842, a za drugu funkciju (F2) ,626. Obe funkcije su statistički značajne s p-vrednostima manjim od 0.001.

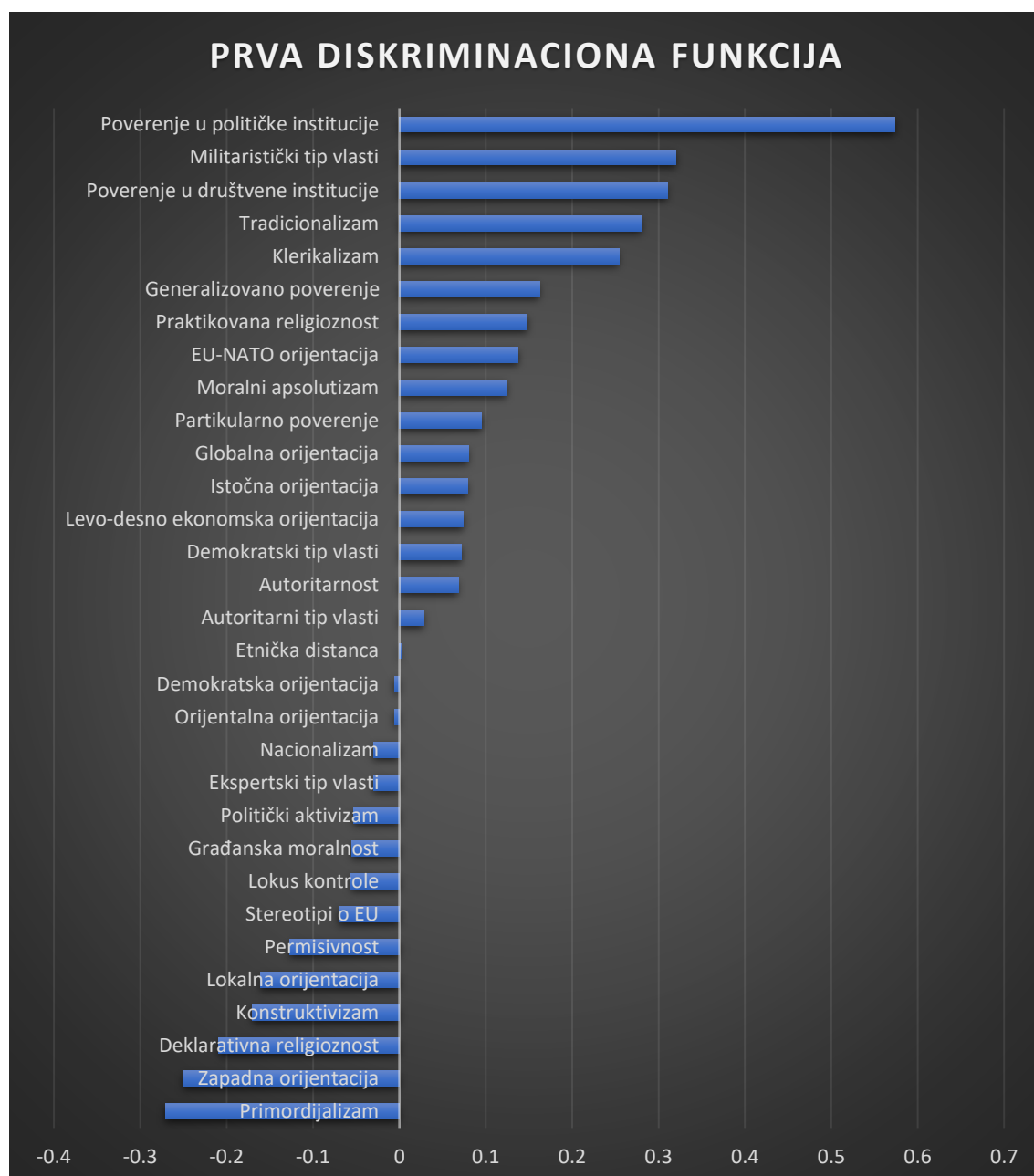
Tabela 7.2.2.1: Matrica strukture kanoničkih diskriminacionih funkcija

	Funkcije	
	F1	F2
Poverenje u političke institucije	,574*	-,274
Poverenje u društvene institucije	,310*	-,239
Tradicionalizam	,280*	-,048
Primordijalizam	-,271*	,126
Klerikalizam	,254*	,016
Zapadna orijentacija	-,250*	-,245
Konstruktivizam	-,170*	,143
Lokalna orijentacija	-,161*	-,078
EU-NATO orijentacija	,137*	,084
Partikularno poverenje	,095*	-,019
Demokratski tip vlasti	,072*	-,013
Globalna orijentacija	,080	-,392*
Militaristički tip vlasti	,320	,364*
Autoritarni tip vlasti	,028	,324*
Generalizovano poverenje	,162	-,298*
Ekspertski tip vlasti	-,030	,288*
Deklarativna religioznost	-,209	-,267*
Leva ekonomska orijentacija	,074	-,245*
Orijentalna orijentacija	-,006	,239*
Praktikovana religioznost	,148	,228*
Lokus kontrole	-,056	-,211*
Demokratska orijentacija	-,006	,187*
Etnička distanca	,002	,186*
Autoritarnost	,068	-,163*
Permisivnost	-,127	-,152*
Moralni apsolutizam	,124	-,145*
Stereotipi o EU	-,070	-,119*
Istočna orijentacija	,079	,092*
Politički aktivizam	-,053	-,069*
Građanska moralnost	-,055	-,068*

Nacionalizam	-,030	,056*
Vilksova lambda	,177	,608
Kanonička korelacija	,842	,626
p<	,000	,000

Prva diskriminaciona funkcija, prikazana u Grafikonu 7.2.2.1, obuhvata poverenje u političke (,57) i društvene (,31) institucije, zatim tradicionalizam (,28), klerikalizam (,25), i nešto slabiji doprinos poverenja u EU i NATO (,14), partikularno poverenje (,09) i demokratski tip vlasti (,07), a u negativnom smeru primordijalističko (-,27) i konstruktivističko (-,17) shvatanje nacije, zapadna orijentacija (-,25), lokalna orijentacija (-,16).

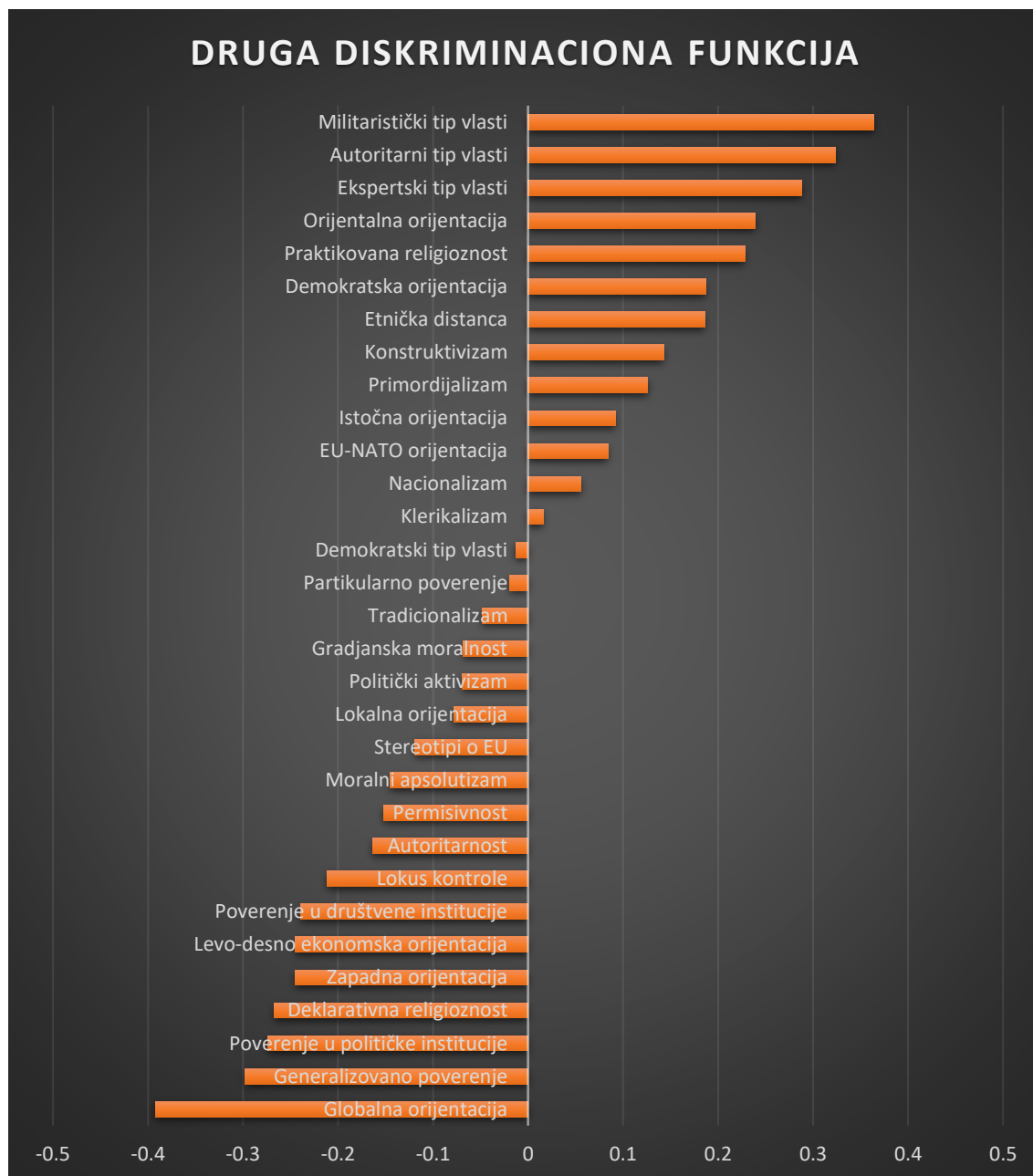
Grafikon 7.2.2.1: Vrednosno-ideološka struktura prve diskriminacione funkcije

Drugu diskriminacionu funkciju prikazana u Grafikonu 7.2.2.2 u pozitivnom smeru obuhvata militaristički tip vlasti (,36), autoritarni tip vlasti (,32), ekspertski tip vlasti (,29), orijentalna

orijentacija (,24), praktikovana religioznost (,23), demokratska orijentacija (,19) i etnička distanca (,19) i nešto slabiji doprinos moralni istočna orijentacija (,09) i nacionalizam (,06). U negativnom smeru na drugoj diskriminacionoj funkciji najveći doprinos daju globalna orijentacija (-,39), generalizovano poverenje (-,30), deklarativna religioznost (-,27) i ekonomska orijentacija (-,25), lokus kontrole (-,21), autoritarnost (-,16), permisivnost (-,15), moralni apsolutizam (-,15), stereotipi o EU (-,12) i nešto slabiji doprinos politički aktivizam (-,07) i građanska moralnost (-,07).

Grafikon 7.2.2.2: Vrednosno-ideološka struktura druge diskriminacione funkcije

Dakle, faktori na osnovu kojih se najviše razlikuju Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori su *poverenja u političke i društvene institucije, spoljno-politička orijentacija, globalna orijentacija, odnos prema tradicionalizmu, klerikalizmu, tipovima političke vlasti, religioznosti, etničkoj distanci i nacionalnom identitetu*. I druge vrednosne orijentacije i stavovi, u nešto manjoj meri doprinose diferencijaciji među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori.

Grupe centroida predstavljaju srednje vrednosti na diskriminacionim funkcijama, koje ilustruju međusobnu udaljenost između pojedinih grupa na određenom latentnom stavovsko-

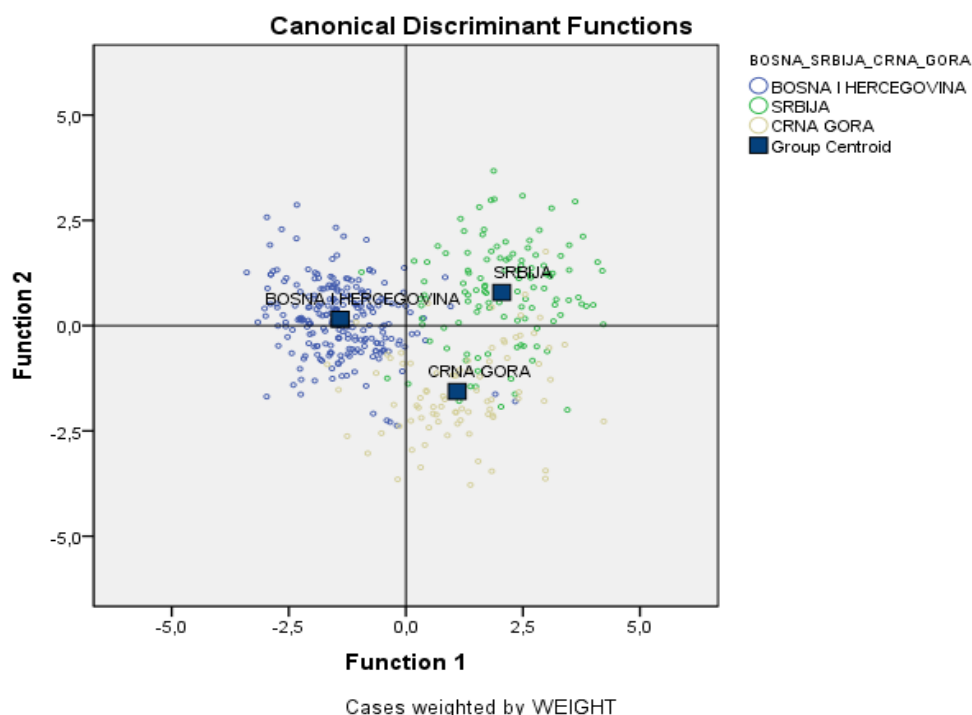
ideološkom obrascu, koji se manifestuje kroz diskriminacionu funkciju (Dulić, 2012: 153). Položaj i vrednosti grupa centroida, omogućava procenu stepena različitosti između analiziranih grupa i pružaju uvid u pozicioniranje grupa u odnosu na ključne varijable koje doprinose diskriminaciji. U kontekstu identifikacije Bošnjaka iz analiziranih država, vrednosti koje sačinjavaju prvu i drugu diskriminacionu funkciju označavaju specifične stavove i obrasce ponašanja karakteristične za te grupe u odnosu na diskriminativne varijable.

Na osnovu Tabele 7.2.2.2, koja prikazuje centroidne vrednosti, uočava se da se Bošnjaci u Srbiji (2,048) i Crnoj Gori (1,097) najviše identifikuju sa vrednostima koje su prikazane u prvoj diskriminacionoj funkciji, za razliku od sunarodnika u Bosni i Hercegovini (-1,403) gde je vrednost negativna. Sa druge strane, sa vrednostima na drugoj diskriminacionoj funkciji se identifikuju Bošnjaci u Srbiji (,789) i Bosni i Hercegovini (,150) dok to nije slučaj sa Bošnjacima u Crnoj Gori (-1,562). (Slika 3)

Tabela 7.2.2.2: Grupa centroida kanoničko diskriminacione funkcije

	Funkcija	
	F1	F2
BOSNA I HERCEGOVINA	-1,403	,150
SRBIJA	2,048	,789
CRNA GORA	1,097	-1,562

Na osnovu grupa centroida, možemo zaključiti da Bošnjaci u Srbiji imaju najviše pozitivne vrednosti u obe kanoničke funkcije, dok Bošnjaci u Crnoj Gori pokazuju visoke vrednosti u prvoj, ali negativne u drugoj diskriminacionoj funkciji. Bošnjaci u Bosni i Hercegovini imaju negativne vrednosti u prvoj i blago pozitivnu vrednost u drugoj.

Slika 3: Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

Centroidi grupa ispitanika iz Bosne i Hercegovine na drugoj diskriminacionoj funkciji pokazuju blago pozitivnu vrednost, što može ukazivati na neutralnost ili blagu sklonost prema određenim stavovima i vrednostima identifikovanim u toj funkciji. Međutim, ova vrednost je manje izražena u poređenju sa pozitivnim vrednostima centroida ispitanika iz Srbije i negativnim vrednostima centroida ispitanika iz Crne Gore u istoj funkciji, što sugerise da Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine imaju manje izražene obrasce stavova i vrednosti koje su sadržane na drugoj diskriminacionoj funkciji.

Na osnovu rezultata kanoničko diskriminacione analize, mogu se izvesti zaključci o razlikama među Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore koji ukazuju na duboke diferencijacije u stavovima i vrednostima unutar bošnjačke zajednice u različitim državama:

- Bošnjaci u Srbiji i Crnoj Gori iskazuju značajno veće poverenje u političke i društvene institucije u poređenju s Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.
- Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore pokazuju veću sklonost ka tradicionalnim vrednostima i klerikalnim uverenjima u poređenju s Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine.
- Postoji značajna razlika u spoljnopoličkoj orijentaciji, pri čemu Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore istovremeno iskazuju pozitivnu orijentaciju ka Evropskoj uniji i NATO-u, dok negativno gledaju na zapadnu orijentaciju u poređenju s Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine.
- Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore manje su skloni primordijalističkom i konstruktivističkom shvatanju nacije u poređenju s Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine.
- Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore pokazuju manju sklonost ka lokalnoj orijentaciji u odnosu na Bošnjake iz Bosne i Hercegovine.
- Bošnjaci iz Srbije, u poređenju s Bošnjacima iz Crne Gore, pokazuju veću sklonost ka militarističkom, autoritarnom i ekspertsom tipu vlasti, istovremeno pokazujući demokratsku orijentaciju.
- Bošnjaci iz Srbije pokazuju negativan odnos prema globalnoj orijentaciji i veću spoljnopoličku orijentisanost prema islamskim državama u poređenju s Bošnjacima iz Crne Gore.
- Bošnjaci iz Srbije su religiozniji i pokazuju veći stepen etničke distance u poređenju s Bošnjacima iz Crne Gore.
- Bošnjaci iz Srbije nisu skloni autoritarnim vrednosnim obrascima, istovremeno ne podržavajući permissivno (anti-konzervativno) ponašanje u poređenju s Bošnjacima iz Crne Gore.
- Bošnjaci iz Srbije pokazuju veoma negativan stav prema moralnom apsolutizmu i stereotipima o EU u poređenju s Bošnjacima iz Crne Gore.

Kao poslednju korak u analizi razlika među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, primenićemo interklasni koeficijent korelacije (ICC) kako bismo utvrdili u kojoj meri vrednosti „pojedince zavise od njihovih karakteristika, a u kojoj meri zavise od države u kojoj oni žive“ (Bešić, 2019a: 251). Ovim postupkom se utvrđuje na koje vrednosti i stavove Bošnjaka najviše utiče društveni i politički kontekst u analiziranim državama, a u kojoj meri pojedinačne socio-demografske karakteristike.

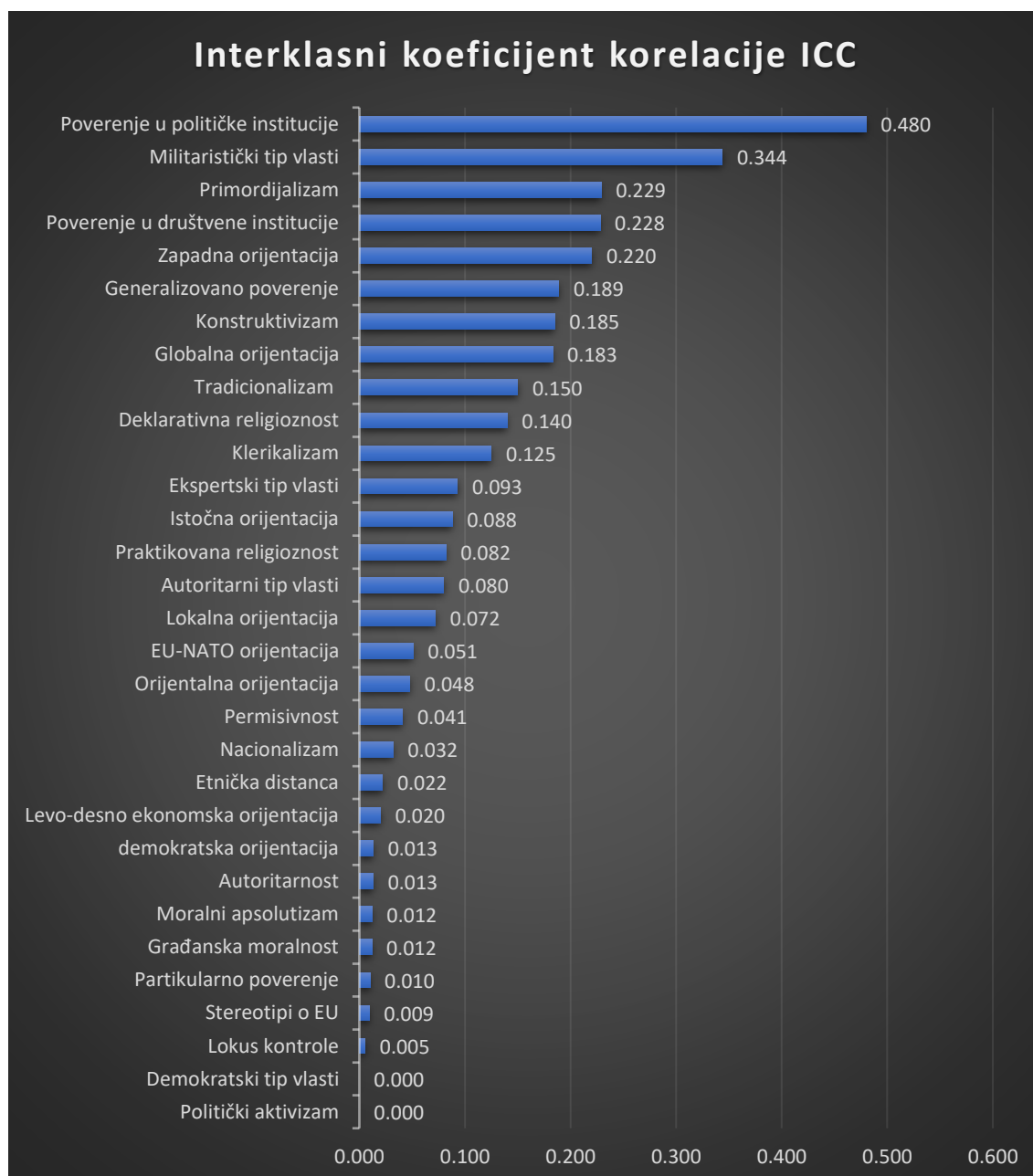
Koeficijenti prikazani u Grafikonu 7.2.2.3, kada se pomnože sa 100, predstavljaju procenat doprinosa države iz koje dolaze pojedinci u stepenu razlikovanja. Na primer, poverenje u političke institucije za 48% zavisi od razlika među analiziranim državama, dok preostalih 52% zavisi od socio-demografskih razlika između ispitanika. Visok procenat ukazuje na to da poverenje u političke institucije u velikoj meri zavisi od države u kojoj žive ispitanici.

U zavisnosti od države u kojoj živi ispitanik, uslovljene su i sledeće vrednosti: militaristički tip vlasti (34,4%), primordijalizam (22,9%), poverenje u društvene institucije (22,8%), zapadna orijentacija (22%), generalizovano poverenje (18,9%), konstruktivističko shvatanje nacije (18,5%), globalna orijentacija (18,3%), tradicionalizam (15%), deklarativna religioznost (14%), klerikalizam (12,5%), itd. Analiza pokazuje da se Bošnjaci najviše razlikuju u vrednosnim orijentacijama i stavovima koji su u hijerarhijskom nizu prikazani u Grafikonu 7.2.2.3, nezavisno od pojedinačnih karakteristika ispitanika.

Ovi rezultati sugerisu da su politički i društveni kontekst, kao i institucionalni okviri u analiziranim državama, važni faktori koji oblikuju naznačene stavove i vrednosti Bošnjaka.

Treba napomenuti da je ovo bezuslovni interklasni koeficijent korelacije (ICC), koji ne uzima u obzir socio-demografske karakteristike ispitanika poput obrazovanja, starosti ili tipa naselja. Stoga, procenat uticaja države u kojoj žive Bošnjaci značajno je viši u ovom kontekstu nego kada bi se koristili socio-demografski prediktori. Bez obzira na to, ICC je koristan u prikazivanju vrednosti koje najviše utiču na razlike među državama, uključujući institucionalni okvir, politički i društveni kontekst.

Grafikon 7.2.2.3: Interklasni koeficijent korelacije (ICC)

7.3. Potpuni rascepi u Bosni Hercegovini

Jedna od hipoteza u disertaciji je da među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini postoje puni rascep (*full cleavage*) gde socio-demografski segmenti imaju različite vrednosno-ideološke orijentacije koje se reflektuju na partijske preferencije. Kako bi smo utvrdili postojanje potpunih društvenih i političkih rascepa, potrebno je, koristeći Dign-Krausov teorijski model, utvrditi vezu između sva tri elementa: socio-strukturnog, vrednosnog i organizacionog. Prva dimenzija

podrazumeva odnos između socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija. Drugu dimenziju čini povezanost između socio-strukturnih karakteristika i političkih preferencija, dok treću dimenziju čini odnos između vrednosnih orijentacija i političkih preferencija ispitanika.

Očekujemo da će među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini socio-demografske karakteristike poput starosti, obrazovanja i mesta stanovanja biti povezane sa određenim vrednosnim stavovima. Stariji, manje obrazovani i ruralni Bošnjaci će verovatno više nagnjati tradicionalno-konzervativnim vrednostima sa jakim nacionalnim sentimentom, dok će mlađi, obrazovaniji i urbaniji Bošnjaci verovatno imati tendenciju ka moderno-liberalnim vrednostima. Na osnovu toga, pretpostavili smo da među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini postoji jasna kulturno-vrednosna podela, koja se manifestuje kroz suprotstavljene nacionalnih i građanske vrednosti. Linija podela na osi nacionalno-građansko u sebi sadrži podele između tradicionalnih i modernih vrednosti, konzervativnih i liberalnih stavova, religioznog i sekularnog identiteta, kao i podelu na prozapadnu i antizapadnu (orijentalnu) orijentaciju. Ove linije podela odražavaju se na političke partije koje su funkcionalni nosioci određenih vrednosno-ideoloških obrazaca. Prateći društvene rascepe, političke partije u bošnjačkom segmentu u Bosni i Hercegovini se pozicioniraju na ideološkom spektru od nacionalno-konzervativnih do građansko-sekularnih stranaka.

7.3.1. Uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini

Kako bi smo utvrdili postojanje prve dimenzije, odnosno u kojoj meri socio-demografske karakteristike doprinose razlikama u vrednosnim orijentacijama ispitanika, primenili smo analizu varijanse faktora II reda. Korišćenje faktora II reda, proizašlih iz faktorske analize koju smo detaljno prikazali u šestom poglavlju, omogućava nam bolje razumevanje strukture stavova ispitanika putem grupisanja latentnih varijabli u šire, teorijski relevantne dimenzije. Ovaj pristup pored toga što omogućava sveobuhvatnije sagledavanje kompleksnih vrednosnih sistema, doprinosi i lakšem razumevanju stavova i boljoj interpretaciji.

Pozitivna veza biće utvrđena ukoliko se pokaže da socio-demografske karakteristike statistički značajno utiču na diferencijaciju između grupa po različitim vrednosnim orijentacijama i stavovima.

U Tabeli 7.3.1.1 prikazani su rezultati merenja svih faktora II reda po svim socio-demografskim varijablama. Rezultati analize varijanse ukazuju da žene, u poređenju s muškarcima, imaju manje poverenje u institucije sistema, više su naklonjene integracijama u EU i NATO, poseduju veće interpersonalno poverenje, te su manje parohijalno orijentisane. Tip naselja u kojem žive ispitanici značajno utiče na njihove vrednosne orijentacije. Na primer, Bošnjaci sa sela su, očekivano, skloniji tradicionalno-autoritarnim i klerikalno-nacionalnim vrednostima u odnosu na sunarodnike iz gradova. Takođe, manje se identifikuju s liberalno-permisivnim i građanskim vrednostima koje karakterišu Bošnjake iz gradova. Dodatno, Bošnjaci sa sela ističu važnost nacionalnog identiteta, pokazuju sklonost prema autoritarno-ekspertskom tipu vlasti i pokazuju veći stepen religioznosti u odnosu na Bošnjake iz urbanih sredina. Pored toga, rezultati pokazuju da Bošnjaci koji žive na selu imaju veću naklonost EU i NATO integracijama u poređenju sa sunarodnicima iz gradova, što je suprotno očekivanjima.

Nije iznenađujuće što je starosna dob pokazala najznačajniji uticaj na vrednosne orijentacije. Najmlađi (18-29) i najstariji (60+) ispitanici izražavaju najveću sklonost ka tradicionalno-autoritarnim i klerikalno-nacionalnim vrednostima. Sa starenjem se primećuje porast privrženosti identitetskim pitanjima, dok ispitanici srednje dobi (40-49) pokazuju veću sklonost liberalno-permisivnim i građanskim vrednostima. Religioznost kod Bošnjaka, kako se očekuje, raste sa starijom životnom dobi, dok se sklonost autoritarno-ekspertskom tipu vlasti najviše uočava kod sredovečnih (40-49) i starijih (60+) ispitanika. Sa porastom godina, raste i sklonost ka demokratskom tipu vlasti. Zapadno-individualistička i orijentalna orijentacija preovladavaju među ispitanicima starijim od 40 godina. Slični obrasci se primećuju i kada su u pitanju stavovi o EU i NATO integracijama, gde srednje i starije generacije izražavaju veću sklonost u poređenju s mlađim ispitanicima. Moralni apsolutizam je kao vrednosna orijentacija zastupljen jedino među srednjom

generacijom (40-49), dok ostale starosne kategorije ne pokazuju sklonost ka tim vrednostima. Slična situacija je i sa parohijalnom orijentacijom, gde pored srednje (40-49) generacije, sklonost ka ovim vrednostima pokazuju i najmlađi (18-29) ispitanici.

Obrazovanje je jedno od socio-demografskih karakteristika koje pokazuje značajnu prediktivnost kada su vrednosne orijentacije u pitanju. Visokoobrazovani ispitanici, kako se i očekuje, pokazuju manju sklonost ka tradicionalno-autoritarnim i klerikalno-nacionalnim vrednostima u poređenju sa srednje i niže obrazovanim ispitanicima. Takođe, visokoobrazovani ispitanici su manje religiozni i manje pridaju važnost nacionalnom identitetu u odnosu na one sa srednjim i nižim obrazovanjem. Pored toga, u skladu s očekivanjem, visokoobrazovani ispitanici pokazuju izraženu sklonost ka liberalno-permisivnim i građanskim vrednostima, te istovremeno, iako izražavaju negativan stav, pokazuju nešto veće poverenje u institucije sistema i sklonost ka moralnom kosmopolitizmu u poređenju sa srednje i niže obrazovanim ispitanicima. Međutim, iznenađujuće je što se među najobrazovanijim Bošnjacima izražava evroskepticizam i NATO skepticizam, za razliku od niže obrazovanih koji iskazuju izrazitu sklonost ka EU i NATO integracijama.

Tabela 7.3.1.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	Nacionalni identitet	Liberalno- građanski aktivizam	Religioznost	Poverenje u institucije sistema	Autoritarno- ekspertska tip vlasti
Pol	M	M	M	M	M	M
Muški	-0,15	0,50	-0,01	-0,22	-0,49	0,07
Ženski	-0,15	0,50	-0,12	-0,15	-0,65	0,03
	F (,001)	F (,000)	F (1,090)	F (,371)	F (4,171)**	F (,196)
Tip naselja						
Grad	-0,46	0,30	0,16	-0,29	-0,50	-0,13
Selo	0,07	0,64	-0,23	-0,11	-0,63	0,18
	F (39,416)***	F (13,758)*	F (14,578)***	F (2,881)*	F (2,461)	F (10,653)***
Starosna dob						
18-29	0,03	0,11	0,48	-0,59	-0,59	-0,30
30-39	-0,26	0,33	-0,01	-0,29	-0,51	0,08
40-49	-0,46	0,45	0,13	-0,28	-0,54	0,23
50-59	-0,10	0,73	-0,26	-0,19	-0,50	0,02
60+	0,00	0,79	-0,55	0,29	-0,69	0,18
	F (4,391)***	F (8,524)***	F (13,531)***	F (9,201)***	F (,857)	F (4,022)***
Nivo obrazovanja						
Nisko	0,23	0,97	-0,67	0,49	-0,79	0,21
Srednje	-0,18	0,40	0,02	-0,34	-0,56	0,03
Visoko	-0,58	0,18	0,45	-0,56	-0,31	-0,08
	F (17,965)***	F (19,733)***	F (27,804)***	F (31,843)**	F (7,311)***	F (2,079)

*p<.1 ** p<.05 ***p<.01

Ako analiziramo aritmetičke sredine na svim vrednosnim orijentacijama (faktorima II reda), primetno je da ispitanici, bez obzira na razlike u socio-demografskim karakteristikama, najveću sklonost iskazuju prema nacionalnom identitetu (0,50). Slede demokratski tip vlasti (0,32) i

zapadno-individualističko-orijentalne vrednosti (0,25). Sa druge strane, Bošnjaci u Bosni i Hercegovini pokazuju negativan odnos prema institucijama sistema (-0,57), interpersonalnom poverenju (-0,29) i moralnom apsolutizmu (-0,24).

Analiza varijanse je potvrdila postojanje razlika u vrednosnim orijentacijama između ispitanika različitih socio-demografskih karakteristika. Doprinos razlikama u vrednosnim orijentacijama određenih socio-demografskih karakteristika varira, tako da starosna dob, tip naselja i stepen obrazovanja u većoj meri doprinosi razlikama u vrednosnim orijentacijama u odnosu na pol ispitanika.

Tabela 7.3.1.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Demokratski tip vlasti	Zapadno- individualističko orijentalna orijentacija	EU I NATO orijentacija	Interpersonalno poverenje	Moralni apsolutizam	Parohijalna orijentacija
	M	M	M	M	M	M
Muški	0,30	0,24	-0,22	-0,38	-0,25	0,06
Ženski	0,33	0,26	0,02	-0,20	-0,23	-0,13
	F (,113)	F (,037)	F (6,146)**	F (4,077)**	F (,045)	F (4,228)**
Tip naselja						
Grad	0,26	0,26	-0,27	-0,24	-0,05	-0,04
Selo	0,36	0,24	0,03	-0,33	-0,37	-0,03
	F (1,173)	F (,023)	F (9,002)***	F (1,065)	F (10,679)***	F (,000)
Starosna dob						
18-29	0,04	-0,01	-0,68	-0,17	-0,19	0,09
30-39	0,11	0,11	-0,69	-0,34	-0,35	-0,16
40-49	0,44	0,06	0,05	-0,41	0,14	0,26
50-59	0,44	0,60	0,16	-0,30	-0,31	-0,17
60+	0,51	0,44	0,50	-0,26	-0,44	-0,16
	F (4,245)***	F (5,709)***	F (30,606)***	F (,768)	F (4,708)***	F (3,820)***
Nivo obrazovanja						
Nisko	0,50	0,26	0,24	-0,26	-0,59	-0,23
Srednje	0,25	0,24	-0,15	-0,34	-0,16	0,01
Visoko	0,33	0,24	-0,38	-0,19	-0,02	0,09
	F (2,300)	F (,012)	F (8,374)***	F (,808)	F (9,095)***	F (3,034)**

*p<.1 ** p<.05 ***p<.01

Kada se posmatraju pojedinačne varijable, najveće razlike primetne su u vezi sa tradicionalno-autoritarnim i klerikalno-nacionalnim vrednostima ($F=39,416$, $p<0.01$) između Bošnjaka iz seoskih sredina, koji imaju pozitivan odnos (0,07), i urbane bošnjačke populacije, koja pokazuje veoma negativan odnos prema tim vrednostima (-0,47). Takođe, u pogledu religioznosti ($F=31,843$, $p<0.05$), najveće razlike su između nisko obrazovanih, koji pokazuju visok nivo religioznosti (0,49), i visoko obrazovanih (-0,56). Što se tiče odnosa prema EU i NATO integracijama ($F=30,606$, $p<0.01$), najveće razlike se primećuju između najmlađe populacije, koja izražava izrazito negativan stav (-0,68), i starije populacije, koja ima izrazito pozitivan odnos (0,50) prema integrativnim procesima. Očekivane i veoma izražene razlike među socio-demografskim kategorijama ($F=27,804$, $p<0.01$) javljaju se i u odnosu na stavove obrazovanih ispitanika, koji pokazuju sklonost ka liberalno-građanskom aktivizmu (0,45), za razliku od nisko obrazovanih (-0,67).

Razlike u vrednosnim orijentacijama u odnosu na socio-demografske karakteristike, u načelu, pokazuju da mladi, urbaniji i obrazovaniji Bošnjaci imaju veću sklonost ka

modernističko-građanskim i sekularnim vrednostima u poređenju sa starijim, ruralnim i manje obrazovanim ispitanicima, što se poklapa sa teorijskim pretpostavkama. Međutim, odstupanje od očekivanih pretpostavki primećuje se u negativnom odnosu prema EU i NATO integracijama među mlađom, urbanom i visoko obrazovanom populacijom Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

Kako bi potvrdili rezultate dobijene analizom varijanse, primenjena je kanoničko diskriminativna analiza. Ovom analizom identifikovaćemo ključne vrednosne orijentacije koje najviše doprinose razlikama među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini s različitim socio-demografskim karakteristikama, čime ćemo utvrditi i intenzitet rascepa među njima.

U Tabeli 7.3.1.2 prikazane su diskriminacione funkcije koje su dobijene na osnovu pola i tipa naselja ispitanika. Diskriminaciona funkcija koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija između muškaraca i žena u pozitivnom smeru obuhvata parohijalnu orijentaciju (,449), poverenje u institucije sistema (0,446), i nešto slabiji liberalno-građanski aktivizam (,228). U negativnom smeru, obuhvata EU i NATO integracije (-,542), interpersonalno poverenje (-,441), i nešto slabiju religioznost (-,133).

Tabela 7.3.1.2: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz BiH

	Pol	Tip naselja
	F1	F1
EU i NATO orijentacija	-,542	,360
Parohijalna orijentacija	,449	,001
Poverenje u institucije sistema	,446	-,188
Interpersonalno poverenje	-,441	-,124
Liberalno-građanski aktivizam	,228	-,459
Religioznost	-,133	,204
Autoritarno-ekspertska tip vlasti	,097	,392
Demokratski tip vlasti	-,073	,130
Moralni apsolutizam	-,046	-,392
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	-,042	-,018
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	,008	,754
Nacionalni identitet	,004	,445
<i>Vilksova lambda</i>	,950	,852
<i>Kanonička korelacija</i>	,224	,385
<i>p<</i>	,065	,000

Vrednosno-ideološka struktura koja proizlazi iz diskriminacione funkcije odnosi se na muški pol, što potvrđuju grupe centroida prikazane u Tabeli 7.3.1.3.

Tabela 7.3.1.3: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

POL	F1
muški	,229
ženski	-,229

Drugim rečima, muškarci su skloniji parohijalnoj orijentaciji, imaju veće poverenje u institucije sistema, dok istovremeno pokazuju manju sklonost prema EU i NATO integracijama i imaju manje interpersonalnog poverenja u odnosu na žene. Relativno nizak koeficijent kanoničke korelacije upućuje na to da ovaj nalaz treba uzeti s određenom dozom rezerve.

Tip naselja je derivirao jednu diskriminacionu funkciju prema kojoj se najviše razlikuju Bošnjaci koji žive na selu od onih koji žive u gradovima. Diskriminaciona funkcija prikazana u Tabeli 7.3.1.2 je u pozitivnom smeru strukturirana od autoritarno-tradicionalnog i klerikalnog nacionalizma (,754), nacionalnog identiteta (,445), autoritarno-ekspertskog tipa vlasti (,392), EU i NATO orijentacije (,360) i nešto slabijeg intenziteta religioznosti (,204), dok je u negativnom smeru uključivala liberalno-građanski aktivizam (-,459) i moralni apsolutizam (-,392).

U Tabeli 7.3.1.4 prikazani su centriodi grupa na diskriminacionoj funkciji, sa grupama koje se razlikuju prema tipu naselja. **Ova vrednosno-ideološka struktura očekivano se odnosi na ruralnu populaciju, koja je sklonija tradicionalno-konzervativnim vrednosnim obrascima i ima negativan odnos prema liberalno-građanskim i kosmpolitskim vrednostima.** Rezultati ove diskriminacione analize iznenađuju u pogledu sklonosti ruralne populacije ka EU i NATO integracijama, što smo takođe utvrdili i u analizi varijanse.

Tabela 7.3.1.4: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Tip naselja

	F1
grad	-,492
selo\varošica	,352

U Tabeli 7.3.1.5 su prikazane četiri diskriminacione funkcije derivirane na osnovu starosne dobi, od kojih su prve tri statistički značajne. U Tabeli 7.3.1.6 prikazani su centriodi grupa na diskriminacionoj funkciji, sa grupama koje se razlikuju prema starosnoj dobi.

Prva diskriminaciona funkcija koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija starijih od mlađih ispitanika u pozitivnom smeru obuhvata EU i NATO orijentacije (,690), nacionalni identitet (,350) i nešto slabiji demokratski tip vlasti (,260). Grupa centroida pokazuje da su ovoj vrednosno- ideološkoj orijentaciji skloniji stariji (50- 60+) i ispitanici srednjih godina (40-49).

Tabela 7.3.1.5: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz BiH

	F1	F2	F3	F4
EU I NATO orijentacija	,690*	-,137	,348	-,205
Nacionalni identitet	,350*	-,194	-,182	,170
Demokratski tip vlasti	,260*	,047	,063	,051
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	-,017	-,483*	,237	-,220
Moralni apsolutizam	-,033	,471*	,372	,173
Interpersonalno poverenje	-,041	-,171*	,154	-,101
Liberalno-građanski aktivizam	-,392	,349	,551*	,182
Parohijalna orijentacija	-,054	,373	,455*	-,123
Autoritarno-ekspertski tip vlasti	,196	,213	-,365*	-,150
Religioznost	,327	-,222	-,314	-,583*
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,223	-,330	-,101	,467*
Poverenje u institucije sistema	-,043	,086	-,106	,398*
<i>Vilksova lambda</i>	,479	,779	,909	,966
<i>Kanonička korelacija</i>	,621	,379	,243	,185
p<	,000	,000	,011	,140

Druga diskriminaciona funkcija u pozitivnom smeru sadrži moralni apsolutizam (.471), dok u negativnom sadrži autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (-.483) i nešto slabijeg intenziteta interpersonalno poverenja (-.171). Ova vrednosna struktura najviše razlikuje ispitanike srednje dobi (40-49) od najstarije i najmlađe populacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

Treća diskriminaciona funkcija sadrži u pozitivnom smeru liberalno-građanski aktivizam (.551) i parohijalne orijentacije (.455), dok u negativnom smeru obuhvata autoritarno-ekspertska tip vlasti (-.365) i najviše razlikuje najmlađe ispitanike (18-29) od mladih ispitanika (30-39). Ovu vrednosno-ideološku strukturu treba takođe uzeti s rezervom, imajući u vidu veoma nisku vrednost kanoničke korelacije.

Tabela 7.3.1.6: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Kategorija	Starosna dob			
	F1	F2	F3	F4
18-29	-1,189	-,203	,323	-,063
30-39	-,745	,057	-,455	-,007
40-49	,341	,778	,116	-,001
50-59	,469	-,280	,037	,352
60+	,876	-,311	-,016	-,216

Načelno govoreći, može se zaključiti da su srednje i starije generacije, za razliku od mladih, sklonije EU i NATO orijentacijama, pridaju veću važnost nacionalnom identitetu i demokratskom tipu vlasti. Sa druge strane, srednja generacija (40-49), za razliku od svih drugih starosnih grupa, pokazuje izrazitu sklonost ka modernističkim, liberalnim i kosmopolitskim vrednostima, čemu je u određenoj meri sklona i najmlađa populacija (18-29).

U Tabeli 7.3.1.7 prikazane su dve diskriminacione funkcije koje su derivirane na osnovu stepena obrazovanja, od kojih je prva statistički značajna.

Tabela 7.3.1.7: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz BiH

	F1	F2
Religioznost	,681*	,368
Liberalno-građanski aktivizam	-,643*	,154
Nacionalni identitet	,542*	,138
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	,504*	-,415
Moralni apsolutizam	-,366*	-,150
EU i NATO orijentacija	,353*	-,054
Poverenje u institucije sistema	-,318*	,311
Parohijalna orijentacija	-,212*	-,077
Autoritarno-ekspertska tip vlasti	,176*	-,029
Demokratski tip vlasti	,148	,382*
Interpersonalno poverenje	,000	,377*
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,012	,018*
Vilksova lambda	,727	,972
Kanonička korelacija	,502	,167
<i>p</i> <	,000	,436

Prva funkcija sadrži u pozitivnom smeru religioznost (,681), nacionalni identitet (,542), autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (,504), EU i NATO orijentaciju (,353) i u negativnom smeru liberalno-građanski aktivizam (-,643), moralni apsolutizam (-,366), poverenje u institucije sistema (-,318) i nešto slabiju parohijalnu orijentaciju (-,212).

Grupe centroida, prikazane u Tabeli 7.3.1.8, pokazuju da ovakva vrednosna struktura najviše razlikuje nisko obrazovane u odnosu na visoko obrazovane. **Manje obrazovani Bošnjaci su religiozniji i skloniji tradicionalno-autoritarnim i klerikalno-nacionalističkim vrednostima, istovremeno odbacujući liberalno-građanske i kosmopolitske vrednosti.**

Tabela 7.3.1.8: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Obrazovanje		
	F1	F2
Nisko obrazovanje	,988	,111
Srednje obrazovanje	-,174	-,125
Više obrazovanje	-,756	,318

Sumirajući nalaze, kanonička diskriminaciona analiza potvrdila je prethodne nalaze o postojanju generacijskih, obrazovnih i urbano-ruralnih podela među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini. Iako su uočene i određene podele u vrednosnim orijentacijama na osnovu pola, one nisu izražene kao kod ostalih demografskih karakteristika. Nalazi su dodatno potvrdili jasnu povezanost između socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija kod Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

7.3.2. Uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini

Druga dimenzija prema Dign-Krausovom modelu predstavlja vezu između socio-demografskih karakteristika ispitanika i političkih preferencija. Kako bismo ustanovili ovu vezu, u prvom koraku će biti prikazani procenti distribucije glasova ispitanika prema dva politička bloka.

Pre nego što analiziramo povezanost socio-demografskih karakteristika i političkih preferencija, želimo dati nekoliko metodoloških napomena. U petom poglavlju smo klasifikovali relevantne političke partije u bošnjačkom segmentu u Bosni i Hercegovini. Na osnovu te klasifikacije formirali smo dva politička bloka. Konkretno, jedan političko-ideološki blok čine Stranka demokratske akcije, Stranka za BiH i Narod i Pravda, predstavljaju nacionalno-konzervativni blok. U drugom političkom bloku su partije građansko-sekularne orijentacije: Socijaldemokratska partija (SDP), Demokratska fronta (DF), Savez za bolju budućnost (SBB) i Naša stranka (NS). Međutim, i pored toga što smo Stranku za BiH i partiju Narod i Pravda klasifikovali u nacionalno-konzervativni bloka, one nisu bile obuhvaćene upitnikom koji je omogućavao ocenjivanje političkih partija, pa ih samim tim i nismo operacionalizovali. Razlog za izostanak Stranke za BiH je njen značajan pad političkog uticaja, dok je izostanak partije Narod i Pravda posledica nedovoljno razvijene stranačke infrastrukture a samim tim i političkog uticaja, u trenutku sprovođenja našeg istraživanja. Imajući u vidu da unutar desnog političkog spektra izrazito dominira Stranke demokratske akcije, to neće umanjuje valjanost našeg empirijskog istraživanja. Dakle, nacionalno-konzervativni blok je monostranačkog tipa, dok građansko-sekularni blok sačinjavaju partije koje smo jasno definisali u prethodnim poglavljima.

Ideološka bliskost i pripadnost građansko-sekularnog bloku potvrđena je i faktorskom analizom, koja je pokazala visok nivo kompatibilnosti između četiri političke partije koje čine taj blok. U skladu sa rezultatima prikazanim u Tabeli 7.3.2.1, faktorska struktura građansko-sekularnog bloka pokazuje visok nivo objašnjenja varijanse od 62,5%, sa izrazito visokim faktorskim punjenjem za sve četiri partije.

Tabela 7.3.2.1: Faktorska struktura građansko-sekularnog bloka

Građanske partije	Zasićenost
DF	,843
NASA STRANKA	,787
SDP	,781
SBB	,747
<i>Ukupno objašnjenje varijanse 62,5%</i>	

Podsećamo da smo političke preferencije ispitanika klasifikovali na osnovu ocena na desetostepenoj skali. Partija koja je dobila najvišu ocenu od strane datog ispitanika, a da je veća od ocene 3, smatrala se preferencijalnom za tog ispitanika. U slučaju da je ispitanik ocenio sve ponuđene partije istim ocenama, smatrao se volatilnim biračem. Ako je svim partijama davao ocene 1 ili 2, smatrao se apstinentom. Na osnovu političkih preferencija, ispitanike smo svrstavali u pristalice jednog od dva pomenuta bloka: **SDA (nacionalno-konzervativni blok) i građanski (sekularni) blok**.

U Tabeli 7.3.2.2 prikazana je distribucija partijskih preferencija na osnovu četiri socio-demografske kategorije: pol, tip naselja, starosna dob i stepen obrazovanja. Deskriptivni nalaz ukazuje na postojanje izvesnih razlika u političkim preferencijama u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika, gde muškarci (33,5%) više podržavaju Stranku demokratske akcije, u odnosu na žene (34,5%) koje više preferiraju građanske partije. Očekivano, veća podrška građanskim partijama dolazi od strane urbanije populacije (36,5%) u odnosu na glasače SDA za koju u većem procentu glasaju ljudi sa sela (33,5%).

Tabela 7.3.2.2: Distribucija partijskih preferencija u % u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika

	Apstinenti	SDA	Građanski blok	Volatilni
Muškarci	7,50%	33,50%	26,50%	32,50%
Žene	9,50%	27,00%	34,50%	29,00%
	<i>C ,104</i>		<i>V ,104</i>	<i>p < ,225</i>
Grad	14,40%	25,70%	36,50%	23,40%
selo\varošica	4,30%	33,50%	26,20%	36,10%
	<i>C ,229</i>		<i>V ,235</i>	<i>p < ,000</i>
18-29	9,30%	24,00%	45,30%	21,30%
30-39	14,50%	26,30%	27,60%	31,60%
40-49	10,10%	34,20%	30,40%	25,30%
50-59	6,80%	31,10%	33,80%	28,40%
60+	3,10%	34,40%	18,80%	43,80%
	<i>C ,255</i>		<i>V ,153</i>	<i>p < ,006</i>
nisko obrazovanje	0,00%	41,30%	20,70%	38,00%
srednje obrazovanje	9,40%	27,50%	32,00%	31,10%
više obrazovanje	17,20%	25,00%	39,10%	18,80%
	<i>C ,255</i>		<i>V ,187</i>	<i>p < ,000</i>

Koeficijent kontingencije C; Kramerov V koeficijent V

Najizraženije razlike po pitanju političkih preferencija javljaju se među starosnim generacijama. Naime, najmlađa populacija (18-29) značajno veću podršku daje građanskim strankama (45,3%) u odnosu na SDA (24%), dok su, s druge strane, najstariji ispitanici (60+) skloniji glasanju za SDA (34,4%) u odnosu na građanske stranke koje preferira 18,8% starijih ispitanika. Drastične razlike u partijskim preferencijama uočavaju se i u odnosu na stepen obrazovanja ispitanika, pri čemu nisko obrazovani više glasaju za SDA (41,3%), dok su srednje obrazovani (32%) i visoko obrazovani (39,1%) skloniji građanskim strankama. (Tabela 7.3.2.2)

U Tabeli 7.3.2.2, takođe su prikazane vrednosti koeficijenata kontingencije i Kramerovog V. Izuzimajući kategoriju pola, ostale socio-demografske kategorije ukazuju na statistički značajnu povezanost sa političkim preferencijama. Međutim, vrednosti koeficijenta kontingencije i Kramerov V, koji se kreću (koeficijent kontingencije) između 0,23 i 0,26 odnosno (Kramerov V) između 0,15 i 1,9 su relativno niski što upućuje na umerenu povezanost između varijabli. Na osnovu vrednosti koeficijenta kontingencije i Kramerovog V možemo konstatovati da je, po dubini, stabilnosti i intenzitetu relativno „plitak“ parcijalni rascep koji se zasniva na socio-demografskim karakteristikama.

I analiza varijanse potvrđuje postojanje statistički značajnih razlika između socio-demografskih grupa po pitanju političke preferencije. (Tabela 7.3.2.3) Izuzimajući pol, koji ne pokazuje statističku značajnost, najveće razlike se javljaju između urbanog i ruralnog stanovništva ($F=26,141$, $p<0.01$), zatim između visoko obrazovanih i nisko obrazovanih ispitanika ($F=11,086$, $p<0.01$) i između različitih starosne dobi ($F=4,654$ $p<0.01$).

Tabela 7.3.2.3: Srednje vrednosti na političke preferencije u odnosu na socio-demografske karakteristike

	SDA	Građanske partije
	M	M
Muški	5,99	1,76
Ženski	5,77	1,95
	F (,721)	F (1,898)
Tip naselja		
Grad	5,10	2,04
Selo	6,43	1,73
	F (26,141)***	F (5,235)**
Starosna dob		
18-29	5,19	2,31
30-39	5,59	1,78
40-49	5,53	1,83
50-59	6,14	1,93
60+	6,73	1,47
	F (4,654)***	F (4,386)***
Nivo obrazovanja		
Nisko	6,89	1,68
Srednje	5,72	1,85
Visoko	5,02	2,09
	F (11,086)***	F (1,729)

* $p<.1$ ** $p<.05$ *** $p<.01$ *

Nalazi su potvrdili postojanje parcijalnih podela na socio-strukturnoj dimenziji po pitanju političkih preferencija. Na osnovu rezultata deskriptivnog nalaza i analize varijanse, **socio-**

demografski profil glasača Stranke demokratske akcije pokazuje da je reč o biračima iz ruralnih krajeva, starije životne dobi i nižeg obrazovanja. S druge strane, tipičan glasač građanskih partija je mlađi, obrazovaniji i urbaniji ispitanik.

7.3.3. Uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini

Kako bismo utvrdili da li postoje statistički značajne razlike u vrednosno-ideološkim orijentacijama i stavovima (faktori II reda) između pristalica Stranke demokratske akcije (SDA) i građanskih partija, u prvom koraku ćemo koristiti analizu varijanse. Kao i u prethodnim slučajevima, pozitivan rezultat ove analize potvrdiće postojanje povezanosti vrednosnih orijentacija i partijskih preferencija kao treće dimenzije Dign-Krausovog modela.

U Tabeli 7.3.3.1 su prikazane srednje vrednosti pristalica SDA i građanskih partija u odnosu na vrednosne orijentacije, kao i F-test koji pokazuje u kojoj meri se ove grupe međusobno razlikuju. Najveća razlika između pristalica SDA i građanskih partija je po pitanju religioznosti ($F=26,009$, $p<0,000$), gde su pristalice SDA religioznije od glasača građanskih partija. Po pitanju važnosti nacionalnog identiteta pristalice se, takođe, međusobno razlikuju ($F=12,809$, $p<0,000$), pri čemu pristalice SDA pridaju veći značaj identitetskim obeležjima od pristalica građanskih partija.

Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam predstavljaju vrednosne orijentacije u odnosu na koje se pristalice partijskih porodica značajno razlikuju ($F=10,663$, $p<0,001$), pri čemu pristalice SDA pokazuju veću sklonost ovim vrednostima u odnosu na pristalice građanskih partija. Slična je situacija i po pitanju odnosa prema ekspertskom i autoritarnom tipu vlasti ($F=10,164$, $p<0,002$) i demokratskom tipu vlasti ($F=7,730$, $p<0,006$), gde su pristalice SDA sklonije ovim tipovima vlasti u odnosu na pristalice građanskih partija.

Statistički značajno razlikovanje partijskih pristalica pokazuje se i po pitanju vrednosti liberalno-građanskog aktivizma ($F=9,594$, $p<0,002$) i zapadno-individualističko orijentalne orijentacije ($F=9,644$, $p<0,002$), gde očekivano pristalice građanskih partija pokazuju veću sklonost ovim vrednostima u odnosu na pristalice SDA. Ostale vrednosno-ideološke orijentacije ne pokazuju statistički značajno razlikovanje između pristalica partijskih blokova. (Tabela 7.3.3.1)

Tabela 7.3.3.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na političke preferencije

ANOVA								
		Aritmetička sredina		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	SDA	-0,01	Unutargrupno	7,899	1	7,899	10,663	,001
	Građanske partije	-0,37	Međugrupno	178,534	241	0,741		
				186,433	242			
Nacionalni identitet	SDA	0,67	Unutargrupno	10,404	1	10,404	12,809	,000
	Građanske partije	0,25	Međugrupno	195,753	241	0,812		
				206,158	242			
Liberalno-građanski aktivizam	SDA	-0,24	Unutargrupno	11,121	1	11,121	9,594	,002
	Građanske partije	0,19	Međugrupno	279,365	241	1,159		
				290,486	242			
Religioznost	SDA	0,26	Unutargrupno	25,491	1	25,491	26,009	,000
	Građanske partije	-0,39	Međugrupno	236,196	241	0,98		
				261,687	242			
	SDA	-0,45	Unutargrupno	0,997	1	0,997	1,770	,185

Poverenje u institucije sistema	Građanske partije	-0,57	Međugrupno	135,777	241	0,563		
				136,774	242			
Autoritarno-ekspertski tip vlasti	SDA	0,10	Unutargrupno	10,201	1	10,201	10,164	,002
	Građanske partije	-0,31	Međugrupno	241,861	241	1,004		
				252,062	242			
Demokratski tip vlasti	SDA	0,53	Unutargrupno	6,892	1	6,892	7,730	,006
	Građanske partije	0,19	Međugrupno	214,875	241	0,892		
				221,767	242			
Zapadno individualističko orijentalna orijentacija	SDA	-0,04	Unutargrupno	10,566	1	10,566	9,644	,002
	Građanske partije	0,38	Međugrupno	264,043	241	1,096		
				274,609	242			
EU-NATO orijentacija	SDA	-0,02	Unutargrupno	0,315	1	0,315	0,353	,553
	Građanske partije	-0,10	Međugrupno	215,101	241	0,893		
				215,416	242			
Interpersonalno poverenje	SDA	-0,27	Unutargrupno	0,411	1	0,411	0,521	,471
	Građanske partije	-0,35	Međugrupno	190,327	241	0,79		
				190,738	242			
Moralni apsolutizam	SDA	-0,19	Unutargrupno	0,157	1	0,157	0,164	,686
	Građanske partije	-0,24	Međugrupno	231,178	241	0,959		
				231,335	242			
Parohijalna orijentacija	SDA	-0,11	Unutargrupno	0,962	1	0,962	1,147	,285
	Građanske partije	0,02	Međugrupno	202,159	241	0,839		
				203,122	242			

Kao i prethodne dve i treća dimenzija, koja predstavlja interakciju vrednosnih orijentacija i političkih preferencija pokazuje jasno postojanje podela. Podudarnost vrednosnih orijentacija sa političkim preferencijama potvrđuje se i nalazom u Tabeli 7.3.3.2, gde su prikazani prediktivni procenti vrednosnih orijentacija koje se preklapaju sa verovatnoćom glasanja za partijske blokove. Nalaz pokazuje da se glasači Stranke demokratske akcije (SDA) u 68,6% podudaraju sa vrednosnim orijentacijama Stranke demokratske akcije, dok se istovremeno vrednosti pristalica građanskih partija podudaraju sa vrednostima građanskih partija u 68%. Ovaj nalaz ukazuje da čak i među biračima SDA i građanskih partija postoje „uljezi“, odnosno ispitanici koji verovatno ne glasaju za te stranke zbog slaganja sa njihovim stavovima, bar kada su ove teme u pitanju.

Tabela 7.3.3.2: Procenat podudaranja vrednosnih orijentacija sa partijskim preferencijama

		SDA	Građanski blok
SDA	broj	83	38
	%	68,6%	31,4%
GRAĐANSKI BLOK	broj	39	83
	%	32,0%	68,0%

Razlozi za glasanje mogu biti brojni, od toga da se slažu sa određenim stavovima stranke koji nisu obrađeni u ovom istraživanju, do privlačnosti lidera tih stranaka ili drugih motiva. Međutim, ovako relativno visok procenat podudaranja ukazuje da se većina političkih preferencija ispitanika zasniva na vrednosnim orijentacijama, odnosno da birači glasaju za određenu političku partiju na osnovu uverenja, stavova i političkih programa koje te partije promovišu.

Nakon analize podudarnosti vrednosnih orijentacija i političkih preferencija među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, sada ćemo testirati hipotezu koja implicira da kulturno-vrednosna dimenzija rascepa dominira nad socio-ekonomskom dimenzijom i da ima snažniji uticaj na političke preferencije. Prilikom faktorske analize latentnih varijabli za formiranje faktora drugog reda, ustanovljeno je da skor ekonomske orijentacije nije značajno doprineo formiranju tih faktora, niti je pokazao dovoljno visoku korelaciju sa ostalim varijablama. Ipak, kako bismo testirali postavljenu hipotezu o nedovoljnom uticaju socio-ekonomske dimenzije na političke preferencije ispitanika u Bosni i Hercegovini, izvršićemo analizu varijanse.

U cilju testiranja ove hipoteze korišćemo skalu ekonomske orijentacije sa vrednostima od 0 koja predstavlja prottržišnu do 1 koja predstavlja egalitarnu ekonomsku orijentaciju. Na osnovu srednjih vrednosti na skali ekonomske orijentacije i analize varijanse, utvrdićemo da li postoje statistički značajne razlike između pristalica političkih partija, te, ukoliko postoje, koje su ekonomske orijentacije dominantne među pristalicama pojedinih partijskih blokova.

U Tabeli 7.3.3.3 prikazani su rezultati merenja na skali ekonomske orijentacije u odnosu na političke preferencije. Analiza varijanse je potvrdila našu pretpostavku o nepostojanju statistički značajnih razlika između partijskih pristalica ($F=1,570$, $p=,212$). Drugim rečima, **odsustvo statistički značajnih razlika implicira da socio-ekonomska dimenzija ne doprinosi političkim podelama i ne utiče na partijsko grupisanje**. Osim toga, na osnovu srednjih vrednosti se uviđa da su pristalice oba bloka najviše skloni ekonomskom centru (ukupna srednja vrednost ,56).

Tabela 7.3.3.3: Srednje vrednosti na skali ekonomske orijentacije u odnosu na političke preferencije

Egalitarna vs prottržišna orijentacija	N	Srednja vrednost	Stand. greška	95% interval poverenja
Građanski blok	115	,58	,015	,61
SDA	95	,55	,018	,58
Ukupan uzorak	185	,56	,012	,59

Odsustvo statistički značajnih razlika u ekonomskim stavovima između pristalica različitih političkih opcija ukazuje na to da socio-ekonomska dimenzija nije bitan faktor u političkom opredeljivanju. Takođe, činjenica da obe političke opcije imaju visoku naklonost prema ekonomskom centru sugerise na postojanje sličnosti u osnovnim ekonomskim orijentacijama među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovu političku pripadnost.

7.3.4. Uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini

Kako bi smo ustanovili koji faktori u kojoj meri doprinose partijskim preferencijama birača, primenićemo multiplu regresionu analizu. Ovom metodom se ustanovljava da li i u kojoj meri predikcione (nezavisne) varijable utiču na promene zavisne varijable. U analizi ćemo kao nezavisne varijable koristiti socio-demografskih karakteristika i vrednosne dimenzije (faktore II reda). Primena ovog postupka, koji kombinuje sve tri dimenzije (socio-demografskih karakteristika, vrednosnih dimenzija i partijskih preferencija) omogućava nam dublji uvid u kompleksnost rascepa među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.

U Tabeli 7.3.4.1 prikazani su nestandardizovani regresioni koeficijenti za prediktore glasanja za Stranku demokratske akcije, dobijeni primenom 13 regresionih modela. Prvi model koristi socio-demografske karakteristike kao nezavisne varijable, dok se u narednih dvanaest modela koristi svaka od dimenzija II reda, uz socio-demografske varijable kao kontrolne.

Tabela 7.3.4.1: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Stranku demokratske akcije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13
intercept	5,120*** (.641)	4,977*** (.636)	5,031*** (.640)	5,304*** (.633)	5,134*** (.637)	5,103*** (.655)	5,207*** (.642)	5,233*** (.635)	5,195*** (.649)	4,925*** (.689)	5,094*** (.640)	5,061*** (.645)	5,112*** (.642)
Ženski	-,181 (.253)	-,191 (.251)	-,188 (.252)	-,248 (.250)	-,215 (.252)	-,185 (.255)	-,173 (.253)	-,197 (.251)	-,182 (.254)	-,154 (.256)	-,135 (.254)	-,182 (.254)	-,195 (.255)
Selo	1,028*** (.273)	,816*** (.279)	,972*** (.273)	,952*** (.269)	1,044*** (.271)	1,027*** (.274)	,971*** (.275)	1,009*** (.270)	1,037*** (.274)	1,039*** (.274)	1,010*** (.273)	,998*** (.275)	1,033*** (.274)
Obrazovanje srednje	-,633* (.364)	-,402 (.368)	-,520 (.366)	-,439 (.361)	-,407 (.372)	-,627* (.367)	-,633* (.363)	-,631* (.360)	-,665* (.366)	-,609* (.365)	-,674* (.364)	-,581 (.368)	-,616* (.366)
Obrazovanje visoko	-,991** (.466)	-,647 (.474)	-,828* (.470)	-,606 (.469)	-,685 (.478)	-,980** (.473)	-,986** (.465)	-1,027** (.460)	-1,020** (.467)	-,991** (.466)	-1,000** (.464)	-,933** (.470)	-,968** (.468)
Koliko imate godina	,017* (.009)	,020** (.009)	,014 (.009)	,010 (.009)	,014 (.009)	,017* (.009)	,015* (.009)	,012 (.009)	,015* (.009)	,020** (.010)	,016* (.009)	,017* (.009)	,017* (.009)
F1		,477*** (.155)											
F2			,313** (.149)										
F3				-,502*** (.133)									
F4					,335** (.134)								
F5						-,022 (.162)							
F6							,224 (.138)						
F7								,425*** (.135)					
F8									,099 (.129)				
F9										-,112 (.145)			
F10											-,248* (.143)		
F11												-,124 (.135)	
F12													-,070 (.142)
AR ²	,088	,107	,096	,118	,100	,086	,092	,108	,087	,087	,093	,088	,086

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

- F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
- F 2 Nacionalni identitet
- F3 Liberalno-građanski aktivizam
- F 4 Religioznost
- F 5 Poverenje u institucije sistema
- F 6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti
- F 7 Demokratski tip vlasti
- F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
- F 9 EU i NATO orijentacija
- F 10 Interpersonalno poverenje
- F 11 Moralni apsolutizam
- F 12 Parohijalna orijentacija

U prvom modelu regresionog nalaza, gde su kao nezavisne varijable korišćene socio-demografske karakteristike, potvrđena je povezanost s političkim preferencijama. Socio-demografske karakteristike nam objašnjavaju 8,8% ukupne varijanse političkih preferencija glasača Stranke demokratske akcije. Nalazi ukazuju da pol nema značajan uticaj na sklonost ka glasanju. Kada je u pitanju tip naselja, nalazi ukazuju da, ukoliko je ispitanik sa sela, stepen podrške partiji SDA se povećava za 1,03 u odnosu na ispitanike iz grada, što jasno ukazuje na veću privrženost prema SDA ispitanika iz ruralnih područja. Takođe, ukoliko je ispitanik srednje obrazovan, stepen podrške SDA se smanjuje za 0,63 u odnosu na nisko obrazovane ispitanike. Ovakav trend je još izraženiji ako ispitanik spada u kategoriju visoko obrazovanih, gde se stepen podrške partiji SDA smanjuje za 0,99 u odnosu na nisko obrazovane ispitanike. Starosna dob je takođe značajan prediktor, jer sa povećanjem godina starosti sklonost ka glasanju za SDA se povećava za 0,17.

U drugom modelu, uvođenjem varijable autoritarni-tradicionalizam i klerikalni-nacionalizam, objašnjeno je 10,7% varijanse. Ovaj vrednosni obrazac doprinosi objašnjenju glasanja za Stranku demokratske akcije za 2%, odnosno povećava se verovatnoća da će ispitanik glasati za SDA za 0,47 ako je sklon autoritarno-tradicionalnim i klerikalno-nacionalnim vrednostima. Slično je i s trećim modelom, kojim je kumulativno objašnjeno 9,6% varijanse. Ukoliko je biraču važan nacionalni identitet, povećava se verovatnoća glasanja za SDA za 0,31.

U četvrtom modelu, procenat ukupnog objašnjenja varijanse raste i iznosi 11,8%. U ovom modelu, za 0,50 se smanjuje mogućnost glasanja za SDA kod onih glasača koji su skloni liberalno-građanskom aktivizmu. U petom modelu, koji objašnjava 10% ukupne varijanse, sa povećanjem religioznosti raste verovatnoća podrške SDA za 0,34.

Šesti i sedmi model ne pokazuju statističku značajnost i odnose se na poverenje u institucije sistema i autoritarni tip vlasti. Osmi model objašnjava 10,8% ukupne varijanse glasanja za SDA, gde sa povećanjem sklonosti ka demokratskom tipu vlasti raste verovatnoća za 0,43 da će se glasati za SDA. Deveti i deseti model ne pokazuju statističku značajnost, dok je u jedanaestom modelu objašnjena 9,3% ukupne varijanse. Sa povećanjem interpersonalnog poverenja smanjuje se mogućnost glasanja za SDA za 0,25. Poslednja dva modela ne pokazuju statističku značajnost te ih nije potrebno analizirati.

Sumirajući rezultate regresione analize, možemo konstatovati da su, pored socio-demografskih karakteristika, nacionalno-konzervativne vrednosti faktori koji značajno utiču na glasanje za Stranku demokratske akcije.

U Tabeli 7.3.4.2 su prikazani nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora za glasanje za građanske partije. U prvom modelu, od socio-demografskih karakteristika, pol, tip naselja i starosna dob pokazuju prediktivnu snagu, čime je objašnjeno 5,9% ukupne varijanse glasanja za građanske partije. Prema rezultatima nalaza, žene, birači mlađe životne dobi, i glasači koji dolaze iz urbanih sredina su skloniji glasanju za građanske partije.

Tabela 7.3.4.2: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za građanske partije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13
intercept	,589*** (,144)	,586*** (,144)	,611*** (,144)	,545*** (,146)	,601*** (,139)	,543*** (,146)	,522*** (,145)	,583*** (,144)	,652 (,143)	,628*** (,158)	,589*** (,144)	,588*** (,144)	,592*** (,063)
Ženski	,124** (,063)	,122* (,062)	,130** (,062)	,138** (,063)	,140** (,061)	,102 (,064)	,117* (,062)	,126** (,062)	,118* (,062)	,118* (,064)	,130** (,063)	,114* (,063)	,132** (,063)
Selo	-,111* (,066)	-,077 (,068)	-,100 (,066)	-,105 (,066)	-,121* (,064)	-,109* (,066)	-,093 (,065)	-,106 (,066)	-,082 (,065)	-,115* (,066)	-,112* (,066)	-,119* (,066)	-,115* (,066)
Obrazovanje srednje	,116 (,085)	,076 (,087)	,062 (,088)	,091 (,086)	,033 (,084)	,134 (,085)	,129 (,084)	,093 (,086)	,080 (,084)	,110 (,086)	,106 (,086)	,128 (,086)	,114 (,085)
Obrazovanje visoko	,168 (,107)	,111 (,111)	,110 (,110)	,121 (,110)	,030 (,108)	,213* (,109)	,176* (,106)	,158 (,107)	,121 (,106)	,167 (,107)	,165 (,107)	,185* (,108)	,163 (,107)
Koliko imate godina	-,004* (,002)	-,004* (,002)	-,003 (,002)	-,003 (,002)	-,003 (,002)	-,004* (,002)	-,003 (,002)	-,003 (,002)	-,005 (,002)	-,005* (,002)	-,004* (,002)	-,004** (,002)	-,004* (,002)
F1		-,073* (,060)											
F2			-,081** (,038)										
F3				,058* (,033)									
F4					-,135*** (,031)								
F5						-,076* (,043)							
F6							-,080** (,031)						
F7								-,062* (,035)					
F8									,092*** (,030)				
F9										,023 (,038)			
F10											-,033 (,036)		
F11												-,039 (,033)	
F 12													,045 (,034)
AR ²	,059	,068	,072	,067	,123	,067	,080	,067	,091	,056	,058	,060	,062

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

- F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
- F 2 Nacionalni identitet
- F3 Liberalno-građanski aktivizam
- F 4 Religioznost
- F 5 Poverenje u institucije sistema
- F 6 Autoritarno-ekspertske tip vlasti
- F 7 Demokratski tip vlasti
- F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
- F 9 EU i NATO orijentacija
- F 10 Interpersonalno poverenje
- F 11 Moralni apsolutizam
- F 12 Parohijalna orijentacija

U drugom modelu, pored kontrolnih demografskih varijabli, uvedena je i autoritarno-tradicionalna i klerikalna nacionalistička dimenzija, čime je ukupno objašnjeno 6,8% varijanse. Negativna vrednost koeficijenta na autoritarno-tradicionalnim i klerikalno-nacionalnim vrednostima znači da se smanjuje mogućnost glasanja za građanske partije za ,073 kod birača koji su skloni ovim vrednostima. Slično je i sa trećim modelom, kojim je objašnjeno 7,2% ukupne varijanse. Ako je biraču važan nacionalni identitet, smanjuje se verovatnoća glasanja za građanske partije za -,081.

U četvrtom modelu, očekivano se povećava verovatnoća glasanja za građanske partije kod onih birača koji podržavaju vrednosti liberalno-građanskog aktivizma. Ovim modelom je objašnjeno 6,7% varijanse, a verovatnoća glasanja za građanske partije se povećava za ,058 ako je birač sklon ovim vrednostima.

Peti model je posebno interesantan, gde je religioznost uvrštena kao vrednosna orijentacija i čime je objašnjeno 12,3% ukupne varijanse. Ovaj relativno visok procenat ukazuje na značajnu prediktivnu snagu ove vrednosne orijentacije, što implicira da snažno utiče na političke preferencije. Regresioni nalaz pokazuje da se verovatnoća glasanja za građanske partije smanjuje za 0,135 kada je birač religiozan. Šesti model, gde je nezavisna varijabla poverenje u institucije sistema, objašnjava 6,7% ukupne varijanse. Ona ukazuje da verovatnoća glasanja za ovaj blok kod birača koji imaju poverenje u institucije se smanjuje za ,076. Sedmi model ukazuje da birači koji su skloni autoritarnom tipu vlasti imaju manje sklonosti glasanja za građanske partije (-,080), čime je objašnjeno 8% ukupne varijanse. Rezultati osmog modela su posebno zanimljivi, s obzirom na to da je kao nezavisna varijabla korišćen demokratski tip vlasti, što objašnjava 6,7% varijanse. Interesan je podatak da birači koji su skloni demokratskom tipu vlasti pokazuju smanjenu verovatnoću glasanja za građanske partije za 0,062, što predstavlja iznenađujući nalaz.

Poslednji model čiji rezultati pokazuju statističku značajnost je deveti model, gde je kao nezavisna varijabla korišćena zapadno-individualističko orijentalna orijentacija, čime je objašnjeno 9,1% ukupne varijanse. Nalaz ukazuje da se verovatnoća glasanja za građanske partije povećava za ,092 kod birača kojima su bliske ove vrednosti.

Nalazi ove regresione analize upućuju na zaključak da su, pored socio-demografskih karakteristika, antireligioznost, individualizam, zapadna i orijentalna spoljopolitička orijentacija i neprihvatanje autoritarno-ekspertske tipova vlasti faktori koji najviše doprinose glasanju za građanske partije u Bosni i Hercegovini.

U alternativnom regresionom modelu smo vrednosne orijentacije postavljene kao zavisne varijable, a socio-demografske karakteristike i partijske preferencije (*dummy* varijabla) kao nezavisne varijable. (Tabela 7.3.4.3) Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 7.3.4.3, možemo zaključiti da socio-demografske karakteristike i preferiranje Stranke demokratske akcije (SDA) ima prediktivnu moć po pitanju ponuđenih vrednosnih orijentacija. Pristalice SDA pokazuju jasnu sklonost ka autoritarno-tradicionalnim i klerikalno-nacionalističkim vrednostima, kao i ka snažna privrženost nacionalnom identitetu. Dodatno, religioznost glasača SDA ističe se kao važan faktor, što sugeriše da je verska pripadnost povezana sa ovim političkim opredeljenjem.

Tabela 7.3.4.3: Zavisne varijable su faktori drugog reda, a sociodemografske karakteristike i partijska pripadnost su nezavisne varijable

	Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	Nacionalni identitet	Liberalno građanski aktivizam	Religioznost	Poverenje u institucije	Autoritarno ekspertske tip vlasti	Zapadno- individualno, orijentalna orijent	Demokratski tip vlasti
intercept	-,117 (,238)	,174 (,245)	,853*** (,290)	-,133 (,283)	-,663*** (,217)	-,975*** (,300)	-,513* (,307)	-,180 (,272)
Ženski	-,002 (,103)	,096 (,106)	-,272** (,125)	,184 (,122)	-,265*** (,094)	-,049 (,129)	,013 (,132)	,062 (,117)
Selo	,440*** (,108)	,109 (,111)	-,085 (,131)	-,129 (,128)	,013 (,098)	,193 (,136)	-,268* (,139)	,053 (,123)
Obrazovanje srednje	-,514*** (,139)	-,633*** (,142)	,387** (,169)	-,550*** (,164)	,256** (,126)	,205 (,175)	,334* (,179)	-,344** (,158)
Obrazovanje visoko	-,756*** (,175)	-,684*** (,179)	,780*** (,213)	-,934*** (,207)	,612*** (,159)	,155 (,220)	,444* (,225)	-,138 (,199)
Koliko imate godina	,000 (,003)	,012*** (,004)	-,020*** (,004)	,006 (,004)	-,001 (,003)	,010** (,004)	,017*** (,004)	,013*** (,004)
SDA	,196* (,105)	,230** (,108)	-,231* (,129)	,537*** (,125)	,169* (,096)	,341** (,133)	-,420*** (,136)	,215* (,121)
P<	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
F	10,523	12,862	12,945	10,376	4,634	3,111	4,805	6,090
AR²	,191	,227	,228	,189	,083	,050	,086	,112

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

Visoko poverenje u institucije sistema takođe je povezano sa podrškom SDA, s obzirom na permanentnu participaciju ove stranke u vlasti. Nalaz takođe ukazuje da glasači SDA imaju tendenciju ka autoritarnim tipovima vlasti, što može odražavati preferenciju za snažnim liderstvom i stabilnošću u političkom sistemu. Odsustvo sklonosti ka liberalno-građanskom aktivizmu i zapadno-individualističkim orijentacijama dodatno potvrđuje njihovu podršku tradicionalnim vrednostima i kolektivističkom identifikacijom. Osim toga, iz ovog regresionog modela se vidi prediktivnost socio-demografskih karakteristika što potvrđuje da određeni socio-strukturni identiteti glasaju za političke partije koja neguje određeni set vrednosnih orijentacija.

Kako bi smo utvrdili koje vrednosno-ideološke orijentacije (faktori II reda) najviše doprinose razlikama među partijskim pristalicama, primenićemo kanoničko diskriminacionu analizu. U Tabeli 7.3.4.4 prikazana je jedna diskriminaciona funkcija koja je derivirana na osnovu partijskih preferencija.

Tabela 7.3.4.4: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu političkih preferencija ispitanika iz BiH

	F
Religioznost	,572
Nacionalni identitet	,401
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	,366
Autoritarno-ekspertski tip vlasti	,357
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	-,348
Liberalno-građanski aktivizam	-,347
Demokratski tip vlasti	,312
Poverenje u institucije sistema	,149
Parohijalna orijentacija	-,120
Interpersonalno poverenje	,081
EU-NATO orijentacija	,067
Moralni apsolutizam	,045
Vilksova lambda	,752
Kanonička korelacija	,498
p<	,000

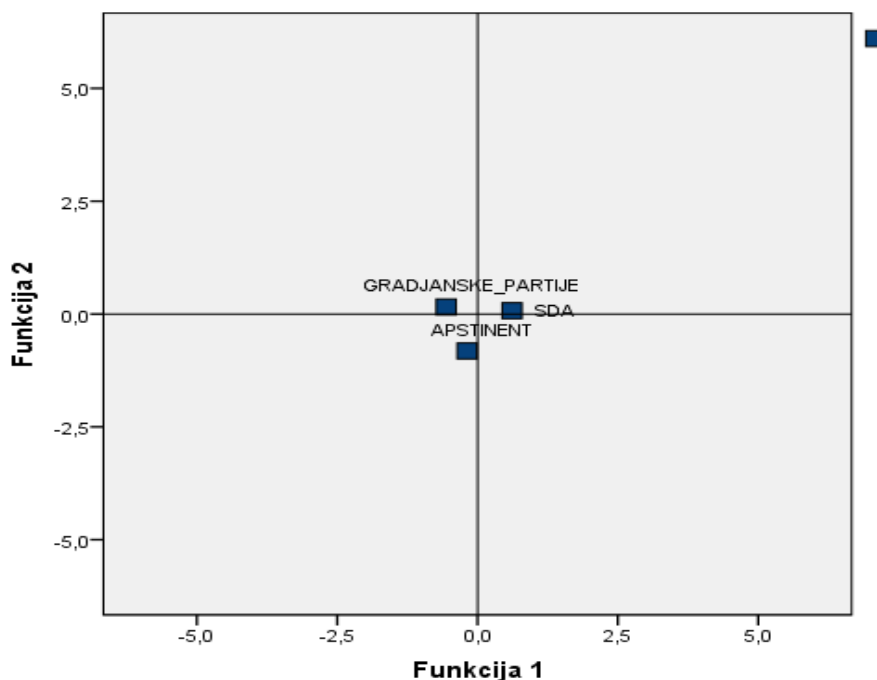
Diskriminaciona funkcija koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija pristalica Stranke demokratske akcije i građanskih partija u pozitivnom smeru obuhvata religioznost (,572), nacionalni identitet (,401) autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (,366), ekspertski i autoritarni tip vlasti (,357), demokratski tip vlasti (,312) i u negativnom smeru zapadno individualističko orijentalna orijentacija (-,348) i liberalno-građanski aktivizam (-,347). Položaji grupe centroida na diskriminacionoj funkciji, koji su prikazani u Tabeli 7.3.4.5 i na Slici 2 ukazuju da se ova vrednosno-ideološka struktura, koju možemo nazvati „religijsko-nacionalna“, odnosi na pristalice Stranke demokratske akcije.

Tabela 7.3.4.5: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Političke preferencije	F
SDA	,575
Građanske partije	-,570

Na osnovu diskriminacione funkcije iz Tabele 7.3.4.4, uočava se značajna razlika u strukturi vrednosnih orijentacija između pristalica Stranke demokratske akcije (SDA) i građanskih partija.

Ključni faktori koji karakterišu te razlike obuhvataju religioznost, nacionalni identitet, autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam, kao i antindividualistička i antizapadna orijentacija. Drugim rečima, pristalice SDA su religioznije, tradicionalnije, autoritarnije, klerikalnije i nacionalno su orijentisane. Istovremeno, pristalice SDA imaju izrazito negativan odnos prema zapadnoj i orijentalnoj spoljopolitičkoj orijentaciji, kao i prema individualizmu, permisivnosti i uopšte liberalno-građanskim vrednostima što potvrđuju grupni centroidi na diskriminacionoj funkciji prikazani u Tabeli 7.3.4.5 i na Slici 4.

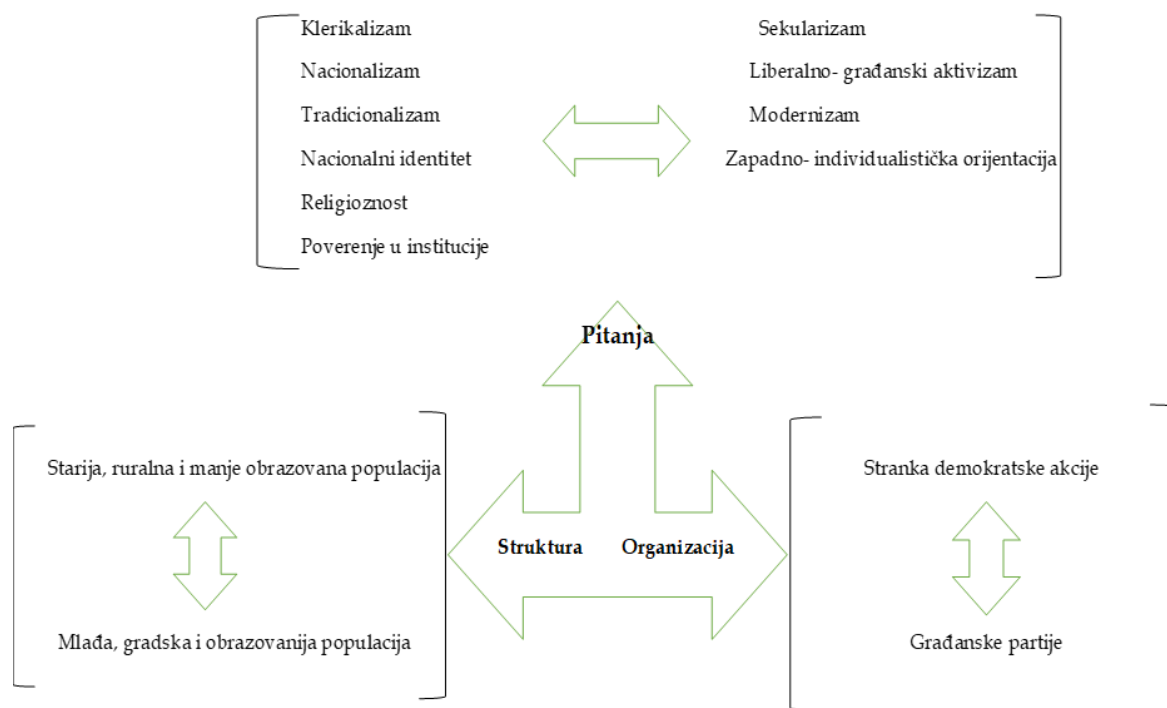
Slika 4: Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

Religijsko-nacionalni i izrazito konzervativni vrednosni obrazac kojim su skloni glasači Stranke demokratske akcije ima koherentnu strukturu koja je kompatibilna sa vrednostima koje promovise ova stranka. Kanoničko diskriminaciona analiza pokazuje da su pristalice građanskih partija na dijametralno suprotnoj strani u odnosu na vrednosno-ideološki obrazac pristalica Stranke demokratske akcije. Sve što je vrednosno blisko pristalicama SDA, to je neprihvatljivo pristalicama građanskih partija.

Ovi nalazi bez sumnje ukazuju, da među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini podele nisu zasnovane na relaciji vlast-opozicija ili socio-ekonomskim temama, već da je ključna dimenzija rascepa u zoni **kulturno-vrednosne dimenzije** koja predstavlja osnovnu tačku diferencijacije između dva politička bloka. Unutar kulturno-vrednosne dimenzije uočava se postojanje dve osnovne vrednosno-ideološke orijentacije i to izrazito konzervativna, **religijsko-nacionalna**, koju možemo definisati i kao klerikalno-konzervativna, i sa druge strane **građansko-sekularna**. Vrednosne orijentacije na osnovu kojih se najviše razlikuju pristalice dva partijska bloka predstavljaju „dva svetonazora“, koja imaju utemeljenje u socio-strukturnim identitetima, prevshodno u odnosu na tip naselja, nivo obrazovanja i starosnu dob. Istovremeno, vrednosni obrasci imaju jasne eksponente u vidu političkih partija i partijskih blokova. Prisustvo sva tri elementa podela (strukturnog, vrednosnog i operacionalnog) **ukazuje na postojanje punih rascepa među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini. (Grafikon 7.3.4.1)**

Važno je napomenuti da primenjene vrednosno-ideološke orijentacije u ovom istraživanju nisu objasnile značajan deo varijanse partijskih preferencija, što ukazuje da stavovi o nekim drugim političkim pitanjima i vrednostima koje nismo primenili u istraživanju u dobroj meri određuju motivaciju birača da glasaju kako glasaju.

Grafikon 7.3.4.1: Šematski prikaz- Potpuni rascep unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini (kao model je poslužio šematski prikaz u Bešić, Spasojević, 2018: 148)

U disertaciji tvrdimo da se kulturno-vrednosni rascep koji u osnovi predstavlja rascep na osi nacionalno-građansko, u velikoj meri se podudara s osama tradicionalizam-modernizam, konzervativizam-liberalizam, religijsko-sekularno, prozapadno-antizapadno (orijentalno). Kroz primenu bivarijantne korelacije prikazaćemo ose rascepa među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, koristeći sva tri ključna elementa: strukturne, vrednosne i organizacione varijable. (Tabela 7.3.4.6)

Rezultati prikazani u Tabeli 7.3.4.6 ukazuju da se ključne vrednosne orijentacije značajno preklapaju, formirajući jasan vrednosno-ideološki sklop. Korelacioni nalaz, očekivano pokazuju da se varijabla nacionalizma preklapa sa klerikalizmom, autoritarnošću, nacionalnim identitetom i orijentalnom spoljnompolitičkom orijentacijom. Istovremeno, permisivnost se očekivano seče sa nacionalno- klerikalnom, konzervativnom i orijentalnom spoljnompolitičkom orijentacijom. Takođe, permisivnost pokazuje preklapanje sa poverenjem u društvene i političke institucije, sa visokim korelacionim koeficijentom. Ono što odstupa od naše pretpostavke jeste nepreklapanje permisivnosti sa zapadnom orijentacijom. U ovom modelu, i tradicionalizam pokazuje određena odstupanja, gde se ova orijentacija jedino preklapa sa vrednostima klerikalizma i orijentalnom orijentacijom, ali bez korelacione značajnosti u preklapanju sa autoritarnim i nacionalističkim vrednostima, što bi bilo očekivano. Pored toga, postoji donekle zbunjujuće preklapanje autoritarnosti sa zapadnom spoljnompolitičkom orijentacijom, kao i sečenje između klerikalizma i orijentalne spoljnompolitičke orijentacije. **Najveće odstupanje od radne hipoteze je odsustvo ose rascepa prozapadna-antizapadna (orijentalna) spoljnompolitička orijentacija.**

Tabela 7.3.4.6: Bivarijantna korelacija sa koeficijentima

	SDA	Tradicionalizam	Permisivnost	Klerikalizam	Nacionalizam	Autoritarnost	Nacionalni identitet	Poverenje u političke institucije	Poverenje u društvene institucije	Zapadna orijentacija	Orijentalna orijentacija	Ženski	Selo	Obrazovanje	Koliko imate godina
SDA	1	0,067	-,169**	,312**	,363**	,176**	,225**	,158*	,162*	-,095	-,097	-,119	,146*	-,183**	,189**
Tradicionalizam		1	-,140**	,128*	,078	,017	-,023	,020	-,058	,059	,115*	-,008	,401**	-,133**	,032
Permisivnost			1	-,396**	-,524**	-,264**	-,610**	,138**	,330**	-,239**	-,235**	-,079	-,229**	,305**	-,255**
Klerikalizam				1	,543**	,402**	,489**	,094	-,108*	-,056	-,118*	-,044	,158**	-,279**	,040
Nacionalizam					1	,336**	,576**	-,045	-,184**	,029	,128*	,063	,225**	-,245**	,167**
Autoritarnost						1	,496**	,023	-,006	,212**	,006	-,015	,030	-,194**	,088
Nacionalni identitet							1	-,050	-,053	,144**	,045	-,001	,183**	-,286**	,277**
Poverenje u političke institucije								1	,629**	-,148**	-,211**	-,074	,013	,031	-,164**
Poverenje u društvene institucije									1	-,118*	-,193**	-,071	-,017	,106*	,050
Zapadna orijentacija										1	,418**	,012	-,022	-,050	,205**
Orijentalna orijentacija											1	,094	,089	-,161**	,177**
Ženski												1	-,005	,040	-,012
Selo													1	-,308**	,203**
Obrazovanje														1	-,425**
Koliko imate godina															1

*** P< .01 ** P< .05 * P< .1

Bivarijantna korelacija ukazuje da se ove dve varijable preklapaju, što ukazuje da one nisu međusobno suprotstavljene, čak naprotiv, veoma su kompatibilne. Na operacionalom nivou javljaju se parcijalne podele po pitanju spoljopolitičke orijentacije partijskih pristalica, gde su glasači građanskih partija izrazito prozapadno i orijentalno orijentisani za razliku od pristalica SDA. I bivarijantna korelacija je potvrdila postojanje potpunog rascepa (*full cleavages*) među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, pokazujući visok nivo korelacije između socio-demografskih, vrednosno-ideoloških i organizacionih varijabli.

7.4. Tematske podele Bošnjaka u Srbiji

Kada su u pitanju društvene i političke podele među Bošnjacima u Srbiji, u disertaciji smo, između ostalog, pretpostavili da među njima postoje parcijalni rascepi zasnovani na tematskim podelama (*issue divide*). Tematske podele podrazumevaju postojanje vrednosno-ideoloških podela koje se manifestuju kroz postojanje nosioca tih vrednosti u vidu političkih aktera, ali bez jasnih socio-demografskih struktura koje zagovaraju te vrednosno-ideološke stavove. Ovu hipotezu smo formulirali s obzirom na činjenicu da Bošnjaci u Srbiji predstavljaju malobrojnu nacionalnu zajednicu koja je teritorijalno koncentrisana u šest opština u Jugozapadnoj Srbiji, što može rezultirati većim stepenom unutaretničke homogenizacije, manjom političkom fragmentacijom i smanjenim nivoom vrednosno-ideoloških razlika. Dakle, analizirajući društvene i političke podele među Bošnjacima u Srbiji, testiraćemo hipoteze koje pretpostavljaju da su podele situacione i političke i nemaju utemeljenje u socio-strukturnim faktorima. Smatramo da su političke podele zasnovane na liniji integralističkog (*status quo*) i autonomaškog odnosa prema pitanju statusa Sandžaka i ustavno-pravnog statusa Bošnjaka u Srbiji.

Pretpostavka je da ove ose podela značajno utiču na partijsku kompeticiju unutar bošnjačkog političkog segmenta, razdvajajući političke stranke na sistemske i antisistemske. Osim statusnih pitanja, pretpostavka je da se partijska scena unutar bošnjačkog segmenta deli i po drugim temama, između ostalog i po pitanju uloge i značaja Islamske zajednice. Kako smo već pomenuli, priroda političkih podela među Bošnjacima u Srbiji je prevashodno situaciona i reaktivna, uslovljena društvenom dinamikom i političkim kontekstom. Pobrojane teme smatramo ključnim oko kojih se dele Bošnjaci u Srbiji što svakako ne isključuje postojanje drugih vrsta podela koje se odnose na kulturno-vrednosne orijentacije, ali takve podele, prema našim pretpostavkama, ne igraju presudnu ulogu u političkim preferencijama birača.

Postavljene radne hipoteze ćemo testirati u nekoliko koraka, ali pre nego ih testiramo, kao i u prethodnom odeljku, proverićemo da li socio-demografske karakteristike doprinose podelama oko temeljnih vrednosnih orijentacija.

7.4.1. Uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije Bošnjaka u Srbiji

U Tabeli 7.4.1.1 prikazane su srednje vrednosti za sve latentne vrednosne orijentacije (faktore II reda) prema svim socio-demografskim kategorijama. Nalazi ukazuju da pol nema značajniju prediktivnu moć na većinu vrednosnih orijentacija. Ruralno-urbano u određenoj meri utiče na nivo privrženosti tradicionalno-konzervativnim i klerikalnim vrednostima. Uočavamo da Bošnjaci koji žive na selu iskazuju naklonost autoritarnim, nacionalnim, tradicionalnim i klerikalnim vrednostima, dok im nisu bliske vrednosti liberalno-građanskog aktivizma, što je očekivano. Takođe, ruralni ispitanici pokazuju veću sklonost ka demokratskom tipu vlasti i manju bliskost prema ideji EU i NATO integracija u poređenju sa Bošnjacima koji žive u gradu.

Starosna dob takođe ima značajan prediktivni uticaj na autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam, nacionalni identitet, liberalno-građanski aktivizam, demokratski tip vlasti i zapadno-individualističku orijentaciju. Starija populacija iskazuje veću naklonost tradicionalnim i konzervativnim vrednostima, dok im liberalno-građanske vrednosti nisu bliske. S druge strane, najmlađi ispitanici, pokazuju negativan stav prema pitanju nacionalnog identiteta, demokratskog tipa vlasti i prema zapadno-individualističko orijentalnoj orijentaciji.

Tabela 7.4.1.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	Nacionalni identitet	Liberalno- građanski aktivizam	Religioznost	Poverenje u institucije sistema	Autoritarno- ekspertska tip vlasti
	M	M	M	M	M	M
Muški	,14	-,52	-,01	,43	,63	,39
Ženski	,14	-,36	-,30	,61	,60	,31
	F (,000)	F (1,829)	F (5,424)**	F (2,694)	F (,060)	F (,616)
Tip naselja						
Grad	0,09	-0,44	-0,12	0,50	0,60	0,35
Selo	0,79	-0,49	-0,58	0,83	0,80	0,36
	F (5,835)**	F (,057)	F (3,611)*	F (2,590)	F (,776)	F (,006)
Starosna dob						
18-29	-0,02	-0,74	0,02	0,48	0,54	0,32
30-39	-0,07	-0,67	0,20	0,45	0,71	0,23
40-49	0,35	-0,26	-0,13	0,39	0,70	0,39
50-59	-0,05	-0,36	-0,52	0,62	0,56	0,26
60+	0,51	-0,08	-0,44	0,68	0,57	0,52
	F (2,459)**	F (5,765)***	F (4,503)***	F (,922)	F (,372)	F (,855)
Nivo obrazovanja						
Nisko	0,49	-0,17	-0,51	0,55	0,54	0,38
Srednje	-0,13	-0,68	-0,14	0,39	0,60	0,40
Visoko	0,13	-0,41	0,30	0,69	0,73	0,22
	F (6,285)***	F (8,113)***	F (12,765)***	F (2,263)	F (,714)	F (,920)

Poput starosne dobi i nivo obrazovanja ima značajan doprinos razlikama među Bošnjacima u Srbiji. Za razliku od nisko i visoko obrazovanih, ispitanici sa srednjim nivoom obrazovanja pokazuju otklon prema vrednostima autoritarizma, tradicionalizma, klerikalima kao i prema nacionalnom identitetu i zapadno-individualističko orijentalnoj spoljopolitičkoj orijentaciji. Sa druge strane, visoko obrazovani Bošnjaci, očekivano, pokazuju sklonost ka liberalno-građanskom aktivizmu. (Tabela 7.4.1.1)

Tabela 7.4.1.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Demokratski tip vlasti	Zapadno- individualističko orijentalna orijentacija	EU I NATO orijentacij a	Interpersonalno poverenje	Moralni apsolutizma	Parohijalna orijentacija
	M	M	M	M	M	M
Muški	-,44	-,40	,23	,50	,08	-,24
Ženski	-,61	-,43	,40	,46	,03	-,50
	F (1,396)	F (,078)	F (1,772)	F (,081)	F (,148)	F (3,450)*
Tip naselja						
Grad	-0,58	-0,45	0,35	0,51	0,08	-0,37
Selo	0,21	0,02	-0,13	0,05	-0,31	-0,34
	F (7,896)***	F (3,125)*	F (4,352)**	F (2,698)	F (2,504)	F (,013)

Starosna dob						
18-29	-0,81	-0,30	0,42	0,53	0,17	-0,30
30-39	-0,57	-0,81	0,17	0,68	0,13	-0,27
40-49	-0,14	-0,23	0,23	0,08	-0,03	-0,44
50-59	-0,53	-0,40	0,23	0,48	-0,13	-0,34
60+	-0,47	-0,38	0,48	0,59	0,05	-0,50
	F (2,291)*	F (2,043)*	F(,962)	F (1,815)	F (,611)	F (,385)
Nivo obrazovanja						
Nisko	-0,41	-0,44	0,40	0,43	-0,08	-0,64
Srednje	-0,61	-0,58	0,22	0,46	0,03	-0,30
Visoko	-0,53	-0,12	0,37	0,58	0,28	-0,12
	F (,645)	F (3,546)**	F (,898)	F (,324)	F (2,297)	F (4,344)**

Analiza varijanse je pokazala postojanje statistički značajnih razlika u vrednosnim orijentacijama između ispitanika različitih socio-demografskih karakteristika. Međutim, **doprinos socio-demografskih karakteristika razlikama je ograničen na manji broj vrednosnih varijabli**. Pored toga, rezultati F testa pokazuju da stvarnosna dob i nivo obrazovanja imaju najveći diskriminativni značaj, gde se nivo obrazovanja posebno izdvaja i pravi veće razlike kada je u pitanju odnos prema liberalno-građanskom aktivizmu ($F=12,765$, $p<0.01$).

Kako bi smo detaljnije analizirali uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosno-ideološke orijentacije ispitanika, primenićemo kanoničko diskriminacionu analizu. U Tabeli 7.4.1.2 su prikazane po jedna diskriminaciona funkcija derivirana na osnovu pola i tipa naselja ispitanika. Diskriminaciona funkcija koja je derivirana na osnovu pola ne pokazuje statističku značajnost, te je nećemo analizirati, dok je diskriminaciona funkcija derivirana na osnovu tipa naselja statistički značajna. Diskriminaciona funkcija koja najviše razlikuje urbanu od ruralne populacija Bošnjaka u pozitivnom smeru obuhvata EU i NATO orijentaciju (,431), liberalno-građanski aktivizam (,393), interpersonalno poverenje (,339) i moralni apsolutizam (,327) i u negativnom smeru demokratski tip vlasti (-,581), autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (-,499), zapadno-individualističko orijentalna orijentacija (-,365) i religioznost (-,333).

Tabela 7.4.1.2: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz Srbije

	Pol	Tip naselja
	F1	F1
Liberalno-građanski aktivizam	0,529	,393
Parohijalna orijentacija	0,422	-,023
Religioznost	-0,373	-,333
Nacionalni identitet	-0,307	,049
EU i NATO orijentacija	-0,302	,431
Demokratski tip vlasti	0,268	-,581
Autoritarno-ekspertske tip vlasti	0,178	-,016
Moralni apsolutizam	0,087	,327
Interpersonalno poverenje	0,065	,339
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	0,064	-,365
Poverenje u institucije sistema	0,056	-,182
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	0,005	-,499
<i>Vilksova lambda</i>	,911	,894
<i>Kanonička korelacija</i>	,298	,325
<i>p<</i>	,117	,044

Vrednosno-ideološka struktura, kao što pokazuju grupe centroida prikazani u Tabeli 7.4.1.3, odnosi se na urbanu populaciju Bošnjaka u Srbiji. Dakle, Bošnjaci iz urbanih sredina izražavaju naklonost liberalno-građanskom aktivizmu, EU-NATO orijentaciji, interpersonalnom poverenju i moralnom apsolutizmu, dok istovremeno ne pokazuju naklonost demokratskom tipu vlasti, tradicionalizmu, nacionalizmu, klerikalizmu, religioznosti, zapadno-individualističkoj i orijentalnoj orijentaciji.

Tabela 7.4.1.3: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Tip naselja

	F1
grad	,098
selo\varošica	-1,198

U Tabeli 7.4.1.4 su prikazane četiri diskriminacione funkcije derivirane na osnovu starosne dobi, od kojih su prve dve statistički značajne. Prva diskriminaciona funkcija koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija starijih od mlađih ispitanika u pozitivnom smeru obuhvata nacionalni identitet (,667), autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (,365) i u negativnom smeru liberalno-građanski aktivizam (-,635), parohijalna orijentacija (-,171).

Tabela 7.4.1.4: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz Srbije

	F1	F2	F3	F4
Nacionalni identitet	,667*	,497	,002	-,083
Liberalno-građanski aktivizam	-,635*	,073	,047	,414
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	,365*	,343	,188	,336
Parohijalna orijentacija	-,171*	-,111	-,044	-,084
Demokratski tip vlasti	,193	,479*	-,395	,118
Poverenje u institucije sistema	-,079	,213*	-,117	,016
Interpersonalno poverenje	-,141	-,122	,539	-,395
EU I NATO orijentacija	,154	-,159	,345	,222
Moralni apsolutizam	-,154	-,052	,267	,185
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,299	-,225	-,215	,475
Religioznost	,206	-,054	,265	-,276
Autoritarno-ekspertske tip vlasti	,224	,101	,200	,227
<i>Vilksova lambda</i>	,652	,782	,875	,939
<i>Kanonička korelacija</i>	,408	,326	,262	,247
p<	,002	,054	,180	,214

Grupe centroida (Tabela 7.4.1.5) pokazuju da su ovoj vrednosno- ideološkoj orijentaciji skloniji Bošnjaci srednjih i starijih godina (od 40 do 60+). Preciznije, sa staranjem raste i sklonost ka nacionalno-konzervativnim vrednosnim obrascima, što je i za očekivati.

Tabela 7.4.1.5: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Kategorija	Starosna dob			
	F1	F2	F3	F4
18-29	-0,218	-0,464	0,086	0,209
30-39	-0,72	0,319	0,095	-0,195
40-49	0,147	0,331	-0,372	0,285
50-59	0,316	-0,282	-0,292	-0,432
60+	0,556	0,195	0,372	-0,012

Druga diskriminaciona funkcija u pozitivnom smeru sadrži demokratski tip vlasti (,479) i poverenje u institucije (,213). Ova vrednosna struktura najviše razlikuje ispitanike mlađe i srednje starosne dobi (30-49) od najmlađe i starije populacije Bošnjaka u Srbiji.

Diskriminacionom analizom su, na osnovu stepena obrazovanja, derivirane dve diskriminacione funkcije koje su statistički značajne. Prva funkcija sadrži u pozitivnom smeru liberalno-građanski aktivizam (,702), parohijalna orijentacija (,402), moralni apsolutizam (,288), te nešto slabije poverenje u institucije (,160) i interpersonalno poverenje (,104). (Tabela 7.4.1.6)

Tabela 7.4.1.6: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz Srbije

	F1	F2
Liberalno-građanski aktivizam	,702*	,051
Parohijalna orijentacija	,402*	-,109
Moralni apsolutizam	,288*	,106
Poverenje u institucije sistema	,160*	,059
Interpersonalno poverenje	,104*	,057
Nacionalni identitet	-,276	,664*
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	-,290	,544*
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,216	,410*
Religioznost	,104	,377*
EU I NATO orijentacija	-,043	,247*
Demokratski tip vlasti	-,097	,170*
Autoritarno-ekspertske tip vlasti	-,145	-,165*
<i>Vilksova lambda</i>	,694	,876
<i>Kanonička korelacija</i>	,456	,352
p<	,000	,008

Grupe centroida, prikazane u Tabeli 7.4.1.7, pokazuju da ovakva vrednosna struktura najviše razlikuje visoko obrazovane u odnosu na nisko obrazovane ispitanike. Dakle, visoko obrazovani Bošnjaci su skloni liberalno-građanskom aktivizmu, lokalnoj orijentaciji i moralnom apsolutizmu sa više poverenja u institucije sistema i većim stepenom interpersonalnog poverenja.

Tabela 7.4.1.7: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Obrazovanje	F1	F2
Nisko obrazovanje	-,611	,270
Srednje obrazovanje	,059	-,444
Više obrazovanje	,722	,365

Druga diskriminaciona funkcija je sačinjena u pozitivnom smeru od nacionalnog identiteta (,664), autoritarnog tradicionalizma i klerikalnog nacionalizma (,544), zapadno-individualističko orijentalne orijentacije (,410), religioznosti (,377), EU-NATO orijentacije (,247) i demokratskog tipa vlasti (,170), i u negativnom smeru autoritarno-ekspertske tip vlasti (-,165).

Ovakva vrednosna struktura, prema grupi centroida najviše razlikuje s jedne strane visoko obrazovane i nisko obrazovane od srednje obrazovanih ispitanika. Sumirani rezultati ukazuju na postojanje svojevrsnog vrednosno-ideološkog amalgama, odnosno da su obrazovani Bošnjaci u Srbiji istovremeno tradicionalni i moderni, liberalni i konzervativni, sekularni i klerikalni, dok se to ne bi moglo tvrditi za nisko i srednje obrazovane.

Načelno govoreći, diskriminaciona analiza je pokazala da socio-demografske karakteristike (izuzimajući pol) imaju uticaj na vrednosno-ideološke orijentacije Bošnjaka u Srbiji. **I ako ne postoje oštre podele, možemo konstatovati da urbaniji, mlađi i visoko obrazovani Bošnjaci pokazuju veću sklonost ka liberalno-građanskim tj. permisivnim vrednosnim obrascima, uz jedan zanimljiv izuzetak, gde obrazovni ispitanici pokazuju istovremenu sklonost ka klerikalno-tradicionalnim i liberalno-modernističkim vrednostima.**

7.4.2. Uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji

Imajući u vidu da se, na osnovu prethodne analize, potvrdio uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije, u sledećem koraku ćemo testirati i uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije.

Tabela 7.4.2.1: Srednje vrednosti na političke preferencije u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Stranka demokratske akcije	Sandžačka demokratska partija	Stranka pravde i pomirenja
Pol	M	M	M
Muški	5,59	5,22	4,51
Ženski	5,05	4,46	5,42
	F (1,656)	F (3,005)*	F (4,593)**
Tip naselja			
Grad	5,31	4,85	4,89
Selo	5,47	4,74	5,87
	F (,039)	F(0,17)	F (1,454)
Starosna dob			
18-29	4,97	4,56	4,59
30-39	6,31	5,02	5,25
40-49	5,25	4,68	5,14
50-59	4,62	5,11	5,48
60+	5,45	4,98	4,63
	F (1,694)	F (,240)	F (,670)

Nivo obrazovanja			
Nisko	6,00	5,00	4,54
Srednje	4,59	4,46	5,16
Visoko	5,61	5,26	5,24
	F (4,650)**	F (1,165)	F (1,055)

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

Analiza varijanse, prikazana u Tabeli 7.4.2.1, je pokazala skroman uticaj socio-demografskih kategorija u kontekstu političkih preferencija. Od svih socio-demografskih karakteristika pol pokazuje prediktivnu moć, gde s jedne strane, muškarci pokazuju veću sklonost ka glasanju za Sandžačku demokratsku partiju (SDP), dok sa druge strane žene više preferiraju Stranku pravde i pomirenja (SPP). Takođe, izvesne razlike postoje i u stepenu obrazovanja, gde manje obrazovani ispitanici pokazuju izraženiju naklonost Stranci demokratske akcije (SDA).

Ovaj nalaz ukazuje **da socio-demografske karakteristike nemaju značajniji uticaj na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji**, imajući u vidu da se statistički značajne razlike javljaju u manjem broju slučajeva, gde je F vrednost relativno niska. (Tabela 7.4.2.1)

Osim toga, mere asocijacije prikazane u Tabeli 7.4.2.2 pokazuju da je povezanost između socio-demografskih karakteristika i političkih preferencija veoma slabog intenziteta i uglavnom nisu statistički značajne. Statistički značajne razlike uočene su jedino na osnovu pola ispitanika, gde je primenjen hi-kvadrat test (Hi-kvadrat = 7,100, df = 2, p = 0,029). Međutim, važno je napomenuti da je u pitanju umerena povezanost između kategorijalnih varijabli pola i političkih preferencija na šta upućuje vrednost koeficijenta kontingencije C od ,209 i vrednost Kramerovog V od 0,214.

Tabela 7.4.2.2: Mere asocijacije socio-demografskih kategorija i političkih preferencija

	Hi-kvadrat	C	V
Pol	7,100**	,209	,214
Tip naselja	,881	,076	,076
Starosna dob	5,742	,190	,137
Nivo obrazovanja	7,338	,214	,155

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

7.4.3. Uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji

Na osnovu prethodnih analiza, možemo zaključiti da socio-demografske karakteristike imaju veći prediktivni uticaj na vrednosne orijentacije nego na političke preferencije među Bošnjacima u Srbiji. Ovi nalazi dovode u pitanje validnost radne hipoteze koja sugerise postojanje tematskih podela (*issue divide*) prema Dign-Krausovom modelu, odnosno parcijalnih rascepa zasnovanih na stavovima i vrednostima, ali bez jasno definisane strukture. Kao prvi korak u testiranju ove hipoteze, analiziraćemo uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije putem analize varijanse, što predstavlja treću dimenziju Dign-Krausovog modela.

U Tabeli 7.4.3.1 su prikazane srednje vrednosti pristalica Stranke demokratske akcije (SDA), Sandžačke demokratske partije (SDP) i Stranke pravde i pomirenja (SPP) u odnosu na faktore II reda, kao i F test koji pokazuju u kojoj meri se partijske pristalice međusobno razlikuju.

Od 12 vrednosno-ideoloških dimenzija II reda, ispitanici se statistički značajno razlikuju u šest, i to po pitanju: religioznosti (F=8,572, p< 0,001) parohijalne orijentacije (F=6,520, P< 0,01), demokratskog tipa vlasti (F=5,192, p< 0,01), zapadno-individualističko orijentalne orijentacije (F=4,654, p< 0,05), poverenja u institucije sistema (F=3,782, p< 0,05) i u odnosu na autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (F=3,014, p< 0,1). Prema rezultatima nalaza, pristalice SPP-a (,808) su religioznije u odnosu na glasače SDP-a (,330), a naročito SDA (,259).

Tabela 7.4.3.1: Srednje vrednosti na faktore II reda u odnosu na političke preferencije

		<i>Aritmetička sredina</i>		<i>Suma kvadrata</i>	<i>Stepeni slobode</i>	<i>Srednji kvadrat</i>	<i>F- test</i>	<i>Sig.</i>
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	SDA	-0,082	Međugrupno	7,784	2	3,892	3,014	,052
	SDP	0,376	Unutargrupno	195,001	151	1,291		
	SPP	0,390	Ukupno	202,785	153			
Nacionalni identitet	SDA	-0,299	Međugrupno	,745	2	,373	0,641	,528
	SDP	-0,461	Unutargrupno	87,741	151	,581		
	SPP	-0,418	Ukupno	88,487	153			
Liberalno- gradanski aktivizam	SDA	-0,377	Međugrupno	2,110	2	1,055	1,342	,265
	SDP	-0,090	Unutargrupno	118,746	151	,786		
	SPP	-0,237	Ukupno	120,856	153			
Religioznost	SDA	0,259	Međugrupno	9,221	2	4,610	8,572	,000
	SDP	0,330	Unutargrupno	81,212	151	,538		
	SPP	0,808	Ukupno	90,433	153			
Poverenje u institucije sistema	SDA	0,585	Međugrupno	4,508	2	2,254	3,782	,025
	SDP	0,913	Unutargrupno	90,011	151	,596		
	SPP	0,504	Ukupno	94,520	153			
Autoritarno- ekspertski tip vlasti	SDA	0,426	Međugrupno	,328	2	,164	,264	,768
	SDP	0,339	Unutargrupno	93,571	151	,620		
	SPP	0,325	Ukupno	93,898	153			
Demokratski tip vlasti	SDA	-0,902	Međugrupno	13,060	2	6,530	5,192	,007
	SDP	-0,358	Unutargrupno	189,935	151	1,258		
	SPP	-0,258	Ukupno	202,996	153			
Zapadno- individualističko orijentalna orijentacija	SDA	-0,700	Međugrupno	9,101	2	4,551	4,654	,011
	SDP	-0,300	Unutargrupno	147,636	151	,978		
	SPP	-0,138	Ukupno	156,737	153			
EU I NATO orijentacija	SDA	0,413	Međugrupno	1,264	2	,632	0,733	,482
	SDP	0,199	Unutargrupno	130,274	151	,863		
	SPP	0,265	Ukupno	131,538	153			
Interpersonalno poverenje	SDA	0,652	Međugrupno	2,774	2	1,387	1,210	,301
	SDP	0,394	Unutargrupno	173,064	151	1,146		
	SPP	0,359	Ukupno	175,838	153			
Moralni apsolutizam	SDA	-0,117	Međugrupno	2,385	2	1,193	1,287	,279
	SDP	0,068	Unutargrupno	139,962	151	,927		
	SPP	0,177	Ukupno	142,348	153			
Parohijalna orijentacija	SDA	-0,738	Međugrupno	11,765	2	5,883	6,520	,002
	SDP	-0,118	Unutargrupno	136,246	151	,902		
	SPP	-0,223	Ukupno	148,011	153			

Po pitanju parohijalne orijentacije, iako svi ispitanici imaju negativan odnos, najmanje negativan stav pokazuju pristalice SDP-a (-,118) nešto veći glasači SPP-a (-,223) i veoma negativan stav pristalice SDA (-,738). Slično je i sa demokratskim tipom vlasti, gde najmanje negativan odnos pokazuju pristalice SPP (-,258), zatim SDP-a (-,358), i veoma izražen negativan odnos glasači SDA (-,902). Po pitanju zapadno-individualističke i orijentalne orijentacije, svi ispitanici pokazuju

negativan odnos, s tim što je manje negativan kod pristalica SPP-a (-,138), nešto veći kod pristalica SDP-a (-,300) i najveći kod glasača SDA (-,700).

Zanimljivo je da pristalice sve tri relevantne bošnjačke partije pokazuju značajan stepen poverenja prema društvenim i političkim institucijama, gde očekivano prednjače pristalice SDP-a (,913) imajući u vidu, da ova partija dugi niz godina participira u vlasti kakao na republičkom tako i na lokalnom nivou. Nešto niži nivo poverenja pokazuju pristalice SDA (,585) i SPP (,504), što svakako iznenađuje imajući u vidu da je Stranka demokratske akcije dugi niz godina u opoziciji. Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam predstavljaju vrednosne orijentacije u odnosu na koje se pristalice bošnjačkih partija veoma razlikuju, pri čemu pristalice SPP-a (,390) i SDP-a (,376), pokazuju sklonost i pozitivan odnos prema ovom setu vrednosti za razliku od pristalica SDA (-,082) koje imaju negativan odnos.

Analiza varijanse potvrđuje postojanje statistički značajnih razlika između pristalica Stranke demokratske akcije, Sandžačke demokratske partije i Stranke pravde i pomirenja na osnovu ključnih vrednosnih orijentacija. Međutim, i pored postojanja statistički značajnih razlika, rezultate ovih nalaza treba obazrivo tumačiti imajući u vidu da su F vrednosti značajno niže u odnosu na F vrednosti partijskih pristalica u Bosni i Hercegovini po pitanju vrednosnih orijentacija. Niže F vrednosti nam sugerišu da podele u vrednosnim orijentacijama među Bošnjacima u Srbiji nisu duboke i izražene.

Bez obzira na dubinu i intenzitet podela među partijskim pristalicama, podudarnost vrednosnih orijentacija sa političkim preferencijama potvrđuje i sledeći nalaz. U Tabeli 7.4.3.2 su prikazani prediktivni procenti vrednosnih orijentacija koje se preklapaju sa verovatnoćom glasanja za političke partije. Nalaz pokazuje da se glasači SDA u 60,3% podudaraju sa vrednosnim orijentacijama Stranke demokratske akcije. Osim toga i glasači Sandžačke demokratske partije u 60,9% se podudaraju sa vrednosnim orijentacijama SDP-a, dok je podudarnost glasača SPP nešto veća i iznosi 68,6% sa vrednostima koje promovise Stranka pravde i pomirenja.

Tabela 7.4.3.2: Procenat podudaranja vrednosnih orijentacija sa partijskim preferencijama

		SDA	SDP	SPP
SDA	Broj	35	14	9
	Procenat	60,3%	24,1%	15,5%
SDP	Broj	9	28	9
	Procenat	19,6%	60,9%	19,6%
SPP	Broj	9	7	35
	Procenat	17,6%	13,7%	68,6%

Na osnovu ovih nalaza, najmanji procenat ideoloških „uljeza“ ima među pristalicama Stranke pravde i pomirenja. Relativno visok procenat podudaranja kod svih relevantnih bošnjačkih partija ukazuje da se većina političkih preferencija ispitanika zasniva na vrednosnim orijentacijama, tj. birači glasaju za određenje političke partije na osnovu uverenja, stavova i političkih programa koje promovisu te partije.

7.4.4. Uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji

Kako bi smo utvrdili uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji, primenili smo multiplu regresionu analizu. Kao i u prethodnim slučajevima, analizu smo sprovedi koristeći 13 regresionih modela gde smo kao nezavisne varijable koristili, pored socio-demografskih karakteristika, 12 temeljnih vrednosnih orijentacija (faktora II reda).

U Tabeli 7.4.4.1 prikazani su regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Stranku demokratske akcije (SDA) kao zavisne varijable.

Tabela 7.4.4.1: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Stranku demokratske akcije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13
intercept	7,210*** (,879)	7,254*** (,875)	7,711*** (,914)	7,188*** (,876)	7,207*** (,875)	7,072*** (,887)	7,225*** (,883)	6,925*** (,887)	6,882*** (,873)	7,217*** (,887)	7,114*** (,880)	7,199*** (,878)	7,091*** (,893)
Ženski	-0,508 (,415)	-0,514 (,412)	-0,586 (,414)	-0,613 (,419)	-0,434 (,415)	-0,498 (,414)	-0,514 (,416)	-0,582 (,414)	-0,537 (,408)	-0,505 (,418)	-0,500 (,414)	-0,520 (,414)	-0,553 (,419)
Selo	-0,199 (,796)	-0,013 (,799)	-0,087 (,793)	-0,336 (,799)	-0,078 (,796)	-0,258 (,797)	-0,196 (,798)	0,083 (,806)	0,047 (,788)	-0,209 (,810)	-0,077 (,800)	-0,305 (,800)	-0,176 (,797)
Obrazovanje srednje	- 1,694*** (,535)	- 1,858*** (,541)	- 1,528*** (,539)	- 1,597*** (,538)	- 1,697*** (,533)	- 1,718*** (,535)	- 1,689*** (,537)	- 1,699*** (,532)	-1,736*** (,527)	- 1,699*** (,540)	- 1,699*** (,534)	- 1,673*** (,535)	- 1,625*** (,543)
Obrazovanje visoko	-0,711 (,604)	-0,792 (,603)	-0,713 (,600)	-0,450 (,627)	-0,584 (,607)	-0,767 (,606)	-0,718 (,606)	-0,699 (,601)	-0,497 (,599)	-0,712 (,606)	-0,757 (,604)	-0,612 (,609)	-0,613 (,618)
Koliko imate godina	-0,017 (,014)	-0,015 (,014)	-0,024 (,015)	-0,019 (,014)	-0,013 (,014)	-0,017 (,014)	-0,017 (,014)	-0,014 (,014)	-0,016 (,014)	-0,017 (,014)	-0,017 (,014)	-0,017 (,014)	-0,016 (,014)
F1		-0,339* (,196)											
F2			0,519* (,280)										
F3				-0,368 (,247)									
F4					-0,438 (,271)								
F5						0,272 (,245)							
F6							-0,065 (,264)						
F7								-0,363* (,199)					
F8									-0,580*** (,211)				
F9										-0,018 (,243)			
F10											0,255 (,196)		
F11												-0,275 (,226)	
F12													0,165 (,213)
AR ²	,036	,046	,048	,042	,044	,037	,031	,047	,067	,031	,039	,038	,034

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
 F 2 Nacionalni identitet
 F3 Liberalno-građanski aktivizam
 F 4 Religioznost
 F 5 Poverenje u institucije sistema
 F 6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti
 F 7 Demokratski tip vlasti
 F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
 F 9 EU i NATO orijentacija
 F 10 Interpersonalno poverenje
 F 11 Moralni apsolutizam
 F 12 Parohijalna orijentacija
 F 12 Parohijalna orijentacija

U prvom modelu su korišćeni kao nezavisne varijable socio-demografske karakteristike, dok je u narednih dvanaest korišćena svaka od latentnih (vrednosnih) varijabli, gde su socio-demografske varijable predstavljale kontrolne varijable.

U prvom modelu od socio-demografskih karakteristika, jedino nivo obrazovanja ima prediktivnu snagu, gde se podrška SDA smanjuje za 1,69 ako je ispitanik srednjeg obrazovanja u odnosu na nisko obrazovanog ispitanika. Imajući u vidu da ostale socio-demografske karakteristike nemaju uticaj na glasanje za SDA i da je procenat objašnjenja varijanse relativno nizak i iznosi 3,6%, možemo konstatovati da je zanemarljiv uticaj socio-demografskih karakteristika prilikom glasanja za Stranku demokratske akcije.

U drugom i trećem modelu, gde se uvode kao nezavisne varijable autoritarni-tradicionalizam i klerikalni-nacionalizam (model 1) i nacionalni identitet (model 2) objašnjenje varijanse u oba slučaja raste za nešto više od jednog procenta. Verovatnoća glasanja za SDA se smanjuje za 0,33 kod glasača koji su skloni autoritarno-tradicionalnim i klerikalno-nacionalističkim vrednostima, dok se sa druge strane verovatnoća glasanja za SDA povećava za 0,51 kod ispitanika kojima su bliska identitetska pitanja.

Od ostalih regresionih modela, jedino još modeli u kojima su nezavisne varijable demokratski tip vlasti (model 8) i zapadno-individualističko orijentalna orijentacija (model 9) imaju statističku značajnost. Verovatnoća glasanja za SDA se smanjuje za 0,36 kod glasača kojima je blizak demokratski tip vlasti, kojim se objašnjava uz kontrolne socio-demografske karakteristike 4,7% varijanse. Takođe, se verovatnoća glasanja za SDA smanjuje za 0,58 kod glasača koji baštine zapadno-individualističke i orijentalne vrednosti, gde je doprinos ove nezavisne varijable najveći i iznosi nešto više od 3 %, a kumulativno sa socio-demografskim karakteristikama 6,7%.

Načelno govoreći, **temeljne vrednosne orijentacije, koje pokazuju statističku značajnost imaju ograničen uticaj prilikom glasanja za Stranku demokratske akcije.** Iako nizak, relativno najveći uticaj na glasanje za SDA imaju vrednosti nacionalnog identiteta i u negativnom smeru zapadno-individualističko orijentalne orijentacije i autoritarni-tradicionalizam i klerikalni-nacionalizam. Ostale vrednosne orijentacije nemaju statistički značajan uticaj na partijske preferencije glasanja za SDA.

U Tabeli 7.4.4.2 su prikazani regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Sandžačku demokratsku partiju (SDP) kao zavisnu varijablu, gde je, kao i u prethodnom slučaju, primenjeno 13 regresionih modela.

Socio-demografske karakteristike nemaju uticaj prilikom glasanja za Sandžačku demokratsku partiju (SDP), što se vidi u prvom regresionom modelu. Samim tim je i procenat objašnjenja varijanse socio-demografskim karakteristikama izrazito mali (0,4%).

U drugom regresionom modelu, uvođenjem autoritarni-tradicionalizam i klerikalni-nacionalizam, procenat objašnjenja varijanse iznosi 2,9%. Verovatnoća glasanja za SDP se povećava za 0,50 kod glasača koji su skloni autoritarno-tradicionalnim i klerikalno-nacionalističkim vrednostima.

Tabela 7.4.4.2: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Sandžačku demokratsku partiju

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13
intercept	4,848*** (,932)	4,782*** (,921)	5,029*** (,978)	4,851*** (,935)	4,848*** (,935)	4,312** * (,902)	4,932** * (,934)	5,328*** (,929)	5,069*** (,936)	5,002*** (,936)	4,935*** (,935)	4,855*** (,934)	5,425*** (,918)
Ženski	-0,758* (,440)	-0,750* (,434)	-0,786* (,443)	-0,746* (,447)	-0,755* (,443)	-0,720* (,421)	-0,790* (,440)	-0,634 (,433)	-0,738* (,438)	-0,691 (,441)	-0,766* (,439)	-0,751* (,440)	-0,540 (,430)
Selo	-0,222 (,844)	-0,499 (,842)	-0,182 (,848)	-0,206 (,852)	-0,217 (,850)	-0,454 (,811)	-0,209 (,843)	-0,699 (,844)	-0,388 (,846)	-0,433 (,855)	-0,333 (,850)	-0,159 (,851)	-0,331 (,819)
Obrazovanje srednje	-0,399 (,568)	-0,156 (,569)	-0,338 (,577)	-0,410 (,573)	-0,399 (,569)	-0,491 (,544)	-0,373 (,567)	-0,391 (,557)	-0,370 (,565)	-0,491 (,570)	-0,394 (,567)	-0,411 (,569)	-0,732 (,558)
Obrazovanje visoko	0,438 (,641)	0,558 (,635)	0,438 (,642)	0,407 (,669)	0,444 (,648)	0,220 (,616)	0,403 (,641)	0,418 (,629)	0,294 (,643)	0,415 (,639)	0,480 (,642)	0,379 (,647)	-0,036 (,635)
Koliko imate godina	0,010 (,015)	0,007 (,015)	0,008 (,016)	0,010 (,015)	0,010 (,015)	0,010 (,014)	0,011 (,015)	0,006 (,015)	0,009 (,015)	0,010 (,015)	0,011 (,015)	0,010 (,015)	0,007 (,015)
F1		0,503** (,207)											
F2			0,187 (,300)										
F3				,043 (,263)									
F4					-,019 (,290)								
F5						1,067** * (,250)							
F6							-,343 (,279)						
F7								0,614*** (,208)					
F8									0,391* (,227)				
F9										-,368 (,256)			
F10											-,232 (,209)		
F11												,165 (,240)	
F12													,800*** (,219)
AR²	,004	,029	,001	-,001	-,001	,085	,007	,042	,014	,010	,005	,001	,064

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
 F 2 Nacionalni identitet
 F3 Liberalno-građanski aktivizam
 F 4 Religioznost
 F 5 Poverenje u institucije sistema
 F 6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti
 F 7 Demokratski tip vlasti
 F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
 F 9 EU i NATO orijentacija
 F 10 Interpersonalno poverenje
 F 11 Moralni apsolutizam
 F 12 Parohijalna orijentacija
 F 12 Parohijalna orijentacija

Model broj 6 gde je, pored socio-demografskih karakteristika, kao nezavisna varijabla korišćeno poverenje u institucije sistema, objašnjenje varijanse „skače“ na 8,5%, što ukazuje da kod glasača koji imaju poverenje u institucije sistema, verovatnoća glasanja za SDP se povećava za 1,06. Ova varijabla predstavlja varijablu sa najvećim predikcionim koeficijentom, tj. predstavlja ključni razlog glasanja za Sandžačku demokratsku partiju.

Model broj 8 i 9, sa demokratskim tipom vlasti i zapadno-individualističko orijentalnom orijentacijom kao nezavisnim varijablama, takođe imaju doprinos objašnjenju glasanja za SDP, koji za razliku od prethodnog, ima značajno manji procenat objašnjenja varijanse. Naime, verovatnoća glasanja za SDP se povećava za 0,61 ako je glasač sklon demokratskom tipu vlasti. Istovremeno se verovatnoća glasanja povećava za 0,39 ako je glasač sklon zapadno-individualističko orijentalnoj orijentaciji. Snažan doprinos glasanju za SDP daje parohijalna orijentacija kojom je objašnjeno 6,4% varijanse, što pored poverenja u institucije sistema predstavlja bitan faktor koji utiče na glasanje za SDP. Verovatnoća glasanja za SDP se povećava za 0,80 kod glasača koji imaju pozitivan odnos prema parohijalnoj orijentaciji.

U odnosu na Stranku demokratske akcije, vrednosne orijentacije imaju nešto veći uticaja prilikom glasanja za Sandžačku demokratsku partiju, od kojih najveći uticaj imaju poverenje u institucije sistema i parohijalna orijentacija.

U Tabeli 7.4.4.3 su prikazani regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Stranku pravde i pomirenja, gde je, kao i u prethodna dva slučaja, primenjeno 13 regresionih modela.

U slučaju Stranke pravde i pomirenja (SPP), od socio-demografske karakteristike koje imaju uticaj, izdvajaju se pol i nivo obrazovanja. Naime, u prvom regresionom modelu, pol i srednje obrazovanje imaju statističku značajnost i doprinose objašnjenju varijanse sa 2,2%. Žene više glasaju za SPP za 0,85 u odnosu na muškarce, istovremeno se verovatnoća glasanja povećava za 0,95 kod srednje obrazovanih u odnosu na nisko obrazovane glasače.

U drugom regresionom modelu gde je pored socio-demografskih karakteristika korišćen i autoritarni-tradicionalizam i klerikalni-nacionalizam, procenat objašnjenja varijanse iznosi 9 %. Verovatnoća glasanja za SPP se povećava za 0,76 kod glasača koji su skloni autoritarno-tradicionalnim i klerikalno-nacionalističkim vrednostima.

U petom regresionom modelu, koji kao nezavisnu varijablu uvodi religioznost objašnjeno je 9,9 % varijanse. Verovatnoća glasanja za SPP se povećava za 1,12 ako je glasač religiozan, što predstavlja najveći prediktivni koeficijent od svih nezavisnih varijabli.

U osmom modelu kao nezavisna varijabla je korišćen demokratski tip vlasti, čime je objašnjeno 11% varijanse. Verovatnoća glasanja za SPP se povećava za 0,87 ako je glasač sklon demokratskom tipu vlasti. Situacija je slična i u devetom modelu, gde se kao nezavisna varijabla koristi zapadno-individualističko orijentalna orijentacija kojom je objašnjeno 9,6% varijanse. Verovatnoća glasanje za SPP se povećava za 0,87 ako je glasač sklon ovom vrednosnom obrascu.

Tabela 7.4.4.3: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Stranku pravde i pomirenja

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13
intercept	3,160*** (,895)	3,059*** (,864)	3,472*** (,936)	3,149*** (,896)	3,165*** (,859)	3,087*** (,905)	3,205*** (,899)	3,841*** (,868)	3,649*** (,869)	3,353*** (,895)	3,294*** (,893)	3,175*** (,891)	3,680*** (,885)
Ženski	0,859** (,422)	0,872** (,407)	0,811* (,424)	0,806* (,429)	0,670 (,408)	0,865** (,423)	0,842** (,423)	1,036** (,405)	0,903** (,406)	0,943** (,422)	0,847** (,420)	0,876** (,420)	1,056** (,415)
Selo	1,072 (,811)	0,653 (,789)	1,141 (,813)	1,002 (,817)	0,764 (,782)	1,040 (,814)	1,079 (,812)	0,395 (,788)	0,705 (,785)	0,808 (,818)	0,901 (,812)	1,222 (,812)	0,974 (,790)
Obrazovanje srednje	0,951* (,545)	1,319** (,534)	1,054* (,552)	1,000* (,550)	0,958* (,523)	0,938* (,546)	0,964* (,546)	0,962* (,520)	1,014* (,524)	0,835 (,545)	0,958* (,542)	0,921* (,543)	0,649 (,538)
Obrazovanje visoko	1,008 (,615)	1,190** (,595)	1,007 (,615)	1,141* (,642)	0,682 (,596)	0,979 (,618)	0,989 (,617)	0,980* (,587)	0,689 (,597)	0,979 (,612)	1,073* (,613)	0,869 (,618)	0,580 (,612)
Koliko imate godina	0,015 (,014)	0,011 (,014)	0,010 (,015)	0,014 (,014)	0,006 (,014)	0,015 (,014)	0,015 (,014)	0,009 (,014)	0,013 (,014)	0,015 (,014)	0,016 (,014)	0,015 (,014)	0,012 (,014)
F1		0,762*** (,194)											
F2			0,323 (,287)										
F3				-,187 (,252)									
F4					1,117*** (,266)								
F5						,146 (,251)							
F6							-,186 (,268)						
F7								,871*** (,194)					
F8									,866*** (,210)				
F9										-,461* (,245)			
F10											-,359* (,199)		
F11												,387* (,229)	
F12													,723*** (,211)
AR²	,022	,090	,024	,020	,099	,019	,020	,110	,096	,035	,033	,032	,073

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
 F 2 Nacionalni identitet
 F3 Liberalno-građanski aktivizam
 F 4 Religioznost
 F 5 Poverenje u institucije sistema
 F 6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti
 F 7 Demokratski tip vlasti
 F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
 F 9 EU i NATO orijentacija
 F 10 Interpersonalno poverenje
 F 11 Moralni apsolutizam
 F 12 Parohijalna orijentacija
 F 12 Parohijalna orijentacija

U modelu 10 se kao nezavisna varijabla koristi EU i NATO orijentacija, čime se objašnjava 3,5% varijanse. Verovatnoća glasanja za SPP se smanjuje za 0,46 ako je glasač sklon EU i NATO orijentaciji. Slična je situacija i sa interpersonalnim poverenjem kojim se objašnjava 3,3 % varijante, koja je korišćena u modelu broj 11. Verovatnoća glasanja za SPP se smanjuje za 0,36 ako je glasač sklon interpersonalnom poverenju. U 12. i 13. modelu kao nezavisne varijable se koriste moralni apsolutizam i parohijalna orijentacija. Dvanaestim modelom je objašnjeno 3,2 % varijanse, dok je značajno više (7,3%) objašnjeno modelom gde je kao nezavisna varijabla korišćena parohijalna orijentacija. Verovatnoća glasanja za SPP se povećava za 0,39 ako je glasač sklon moralnom apsolutizmu, i ako je sklon parohijalnoj orijentaciji čime se verovatnoća glasanja povećava za 0,72.

U poređenju sa pristalicama druge dve političke partije, **temeljne vrednosne orijentacije imaju najveći uticaj na pristalice Stranke pravde i poverenja**, gde od 12 faktora II reda, osam faktora pokazuju statistički značajan uticaj. Pored socio-demografskih karakteristika, koje iako malu, imaju određenu prediktivnost, vrednosne orijentaciji poput **religioznosti, sklonosti ka demokratskom tipu vlasti, autoritarnom-tradicionalizmu, klerikalnom-nacionalizmu i zapadno-individualno orijentalnim orijentacijama daju najveći doprinos objašnjenju glasanja za ovu partiju**, što je odvajala od ostalih relevantnih bošnjačkih partija.

Kako bismo utvrdili koje vrednosno-ideološke orijentacije najviše doprinose razlikama među partijskim pristalicama, primenićemo kanoničko diskriminacionu analizu.

U Tabeli 7.4.4.4 su prikazane dve diskriminacione funkcije derivirane na osnovu partijskih preferencija. Prva diskriminaciona funkcija, koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija pristalica Stranke pravde i pomirenja (SPP) sa jedne strane i glasača Sandžačke demokratske partije (SDP), a naročito Stranke demokratske akcije (SDA) sa druge strane, u pozitivnom smeru sadrži: religioznost (,605), demokratski tip vlasti (,464), zapadno-individualističko orijentalnu orijentaciju (,459), autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (,334), moralni apsolutizam (,246) i u negativnom smeru interpersonalno poverenje (-,221) i nešto slabije autoritarno-ekspertska tip vlasti (-,104).

Prva diskriminaciona funkcija ima složenu strukturu koja kombinuje nacionalno-konzervativne i liberalno-građanske vrednosti, što može izazvati poteškoće u definisanju i tumačenju. Iako bi se očekivalo da se religioznost, nacionalizam, tradicionalizam i klerikalizam ne podudaraju sa zapadno-individualističkim vrednostima, u ovom slučaju oni se ne isključuju, već su kompatibilni. Važno je napomenuti da je religioznost ključna varijabla na prvoj diskriminacionoj funkciji, pri čemu se ova funkcija najviše razlikuje između pristalica Stranke pravde i pomirenja i pristalica ostalih partija. Ovi nalazi imaju teorijsko opravdanje i potvrđuju pouzdanost prikupljenih podataka.

Tabela 7.4.4.4: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu političkih preferencija ispitanika iz Srbije

	F1	F2
Religioznost	,605*	-,318
Demokratski tip vlasti	,464*	,274
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,459*	,176
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	,334*	,264
Moralni apsolutizam	,246*	,063
Interpersonalno poverenje	-,221*	-,143
Autoritarno-ekspertski tip vlasti	-,104*	-,064
Poverenje u institucije sistema	-,086	,597*
Parohijalna orijentacija	,437	,504*
Liberalno-gradanski aktivizam	,127	,315*
EU I NATO orijentacija	-,129	-,196*
Nacionalni identitet	-,126	-,176*
Vilksova lambda	,692	,881
Kanonička korelacija	,463	,345
P<	,000	,073

Kao što je već pomenuto, prva diskriminaciona funkcija, koju možemo nazvati „**religioznost**“, karakteriše pristalice Stranke pravde i pomirenja, što potvrđuju grupni centroidi na diskriminacionoj funkciji prikazani u Tabeli 7.4.4.5 i Slici 5.

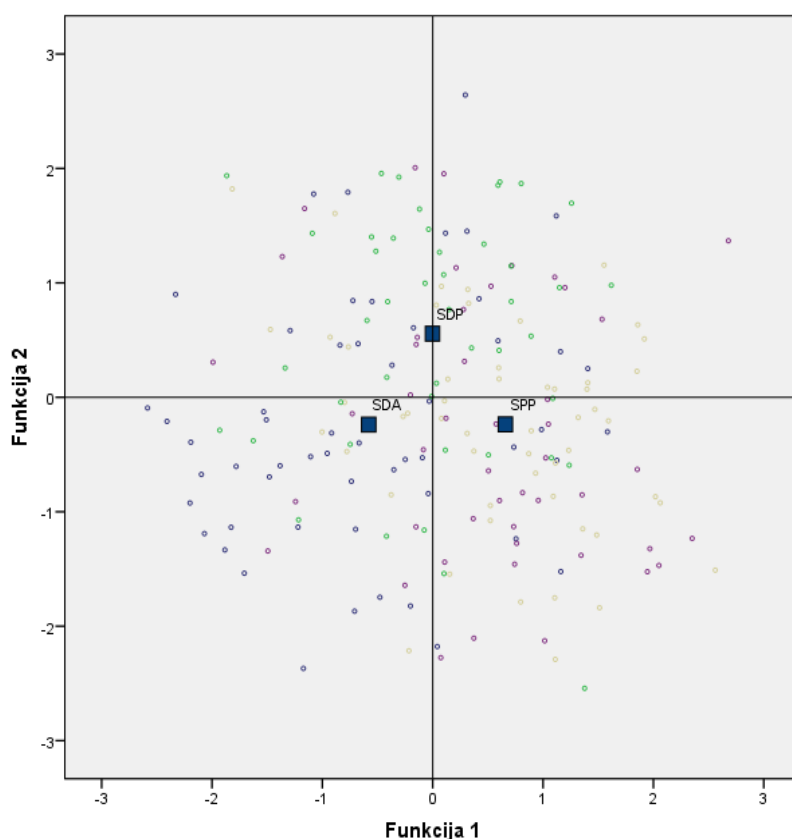
Prema nalazima diskriminacione analize, pristalice Stranke demokratske akcije se nalaze na suprotnoj poziciji po pitanju ovih vrednosti, dok pristalice Sandžačke demokratske partije pokazuju indiferentan stav. Pristalice SPP-a se izdvajaju po većoj religioznosti, preferiranju demokratskog tipa vlasti, zapadne i orijentalne spoljnopolitičke orijentacije, kao i sklonosti ka individualizmu. Takođe, pristalice SPP-a ne pokazuju visok nivo interpersonalnog poverenja i nisu bliske autoritarnom i ekspertskom tipu vlasti. Ono što je interesantno, a teorijski se ne uklapa u ovaj vrednosni obrazac, jeste njihova istovremena sklonost ka autoritarnom tradicionalizmu i klerikalnom nacionalizmu, uz izraženu religioznost, ali istovremeno i zapadno-individualističku orijentaciju.

Tabela 7.4.4.5: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

	F1	F2
SDA	-,580	-,239
SDP	-,002	,556
SPP	,659	-,237

Druga diskriminaciona funkcija koja razlikuje pristalice Sandžačke demokratske partije od glasača Stranke pravde i pomirenja (SPP) i Stranke demokratske akcije (SDA), sadrži u pozitivnom smeru poverenje u institucije sistema (,597), parohijalnu orijentaciju (,504), liberalno-gradanski aktivizam (,315) i nešto slabije u negativnom smeru EU-NATO orijentaciju (-,196) i nacionalni identitet (-,176). Druga diskriminaciona funkcija, koju možemo nazvati „**poverenje u institucije**“

sistema“, očekivano je najbliža pristalicama Sandžačke demokratske partije. Ova funkcija sadrži političke orijentacije, poput poverenja u institucije sistema, ali takođe obuhvata i vrednosne orijentacije koje dele pristalice ovih političkih stranaka. Pored lokalne orijentacije, najveću pozitivnu vrednost ima liberalno-građanski aktivizam, koji uključuje permisivnost, odnosno antikonzervativnu vrednosnu orijentaciju kao latentnu varijablu II reda. Međutim, iznenađuje negativan stav prema EU i NATO integracijama prisutan u ovoj diskriminacionoj funkciji, što umanjuje njen prilično kosmopolitski i liberalno-građanski karakter. Dakle, i u ovom vrednosnom obrascu, kao i u prethodnom, prisutne su vrednosne orijentacije koje su teorijski teško spojive.

Slika 5: Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

Analiza vrednosno-ideoloških podela među pristalicama relevantnih bošnjačkih partija pokazala je statistički značajne razlike u odnosu na polovinu vrednosno-ideoloških orijentacija. **Simpatizeri bošnjačkih partija najviše se razlikuju u stavovima o religioznosti, odnosu prema klerikalizmu, zapadnoj spoljnopoličkoj orijentaciji, poverenju u društvene i političke institucije, tradicionalnim i autoritarnim vrednostima, nacionalizmu i moralnom apsolutizmu.**

Sumirajući nalaze diskriminacione analize, a uzimajući u obzir vrednosne orijentacije koje imaju najveći diskriminatoru snagu, možemo konstatovati da se ključne linije podela među Bošnjacima u Srbiji odnose na pitanja **religioznosti i (ne)poverenja u institucije sistema**. Prva osa, gde **dominira religioznost** a obuhvata i demokratski tip vlasti, zapadno-individualističku i orijentalnu spoljnopoličku orijentaciju, autoritarni-tradicionalizam i klerikalni nacionalizam i koja po svom karakteru dominantno predstavlja kulturno-vrednosnu dimenziju, deli pristalice Stranke pravde i pomirenja (SPP) s jedne strane i pristalice Stranke demokratske akcije (SDA) sa druge strane. U ovoj vrednosno-ideološkoj osi, pristalice Sandžačke demokratske partije (SDP)

zauzimaju neutralan položaj. Druga osa, koja označava podelu na relaciji **vlast-opozicija**, koja je prevashodno politička i po karakteru situaciona, odlikuje se dominacijom poverenja u društvene i političke institucije, ali uključuje i parohijalnu orijentaciju, sklonost ka liberalno-građanskom aktivizmu uz istovremeno izraženo protivljenje EU i NATO integracijama. Ova struktura je karakteristična za pristalice Sandžačke demokratske partije, dok se pristalice Stranke demokratske akcije i Stranke pravde i pomirenja nalaze na suprotnoj strani.

Nema sumnje da postoji kompatibilnost partijskih pristalica sa političkim stavovima u domenu ključnih simboličkih i pozicionih stanovišta. To se pre svega odnosi na ispravnu percepciju birača prema ključnim obeležjima relevantnih stranaka. **Birači „ispravno“ identifikuju religioznost i klerikalizam kao ključne karakteristike Stranke pravde i pomirenja, sistemsku i integralističku poziciju Sandžačke demokratske partije, i antisistemsku i antiklerikalnu poziciju Stranke demokratske akcije.**

Međutim, sa druge strane, nalazi su takođe pokazali nekoherentnost vrednosno-ideoloških struktura pristalica političkih partija, što u značajnoj meri odgovara našim teorijskim pretpostavkama. U tom smislu, ne postoji jasna vrednosna i ideološka diferencijacija partijskih pristalica, odnosno vrednosni obrasci ne prate jasnu, koherentnu i konzistentnu vrednosnu strukturu. To uključuje podršku autoritarnim, klerikalnim, i nacionalističkim vrednostima s jedne strane, i istovremeno podržavanje zapadnih, individualističkih, liberalno-građanskih vrednosti sa druge strane. Ovaj svojevrsni paradoks navodi na zaključak da je u pitanju **vrednosno-ideološki amalgam, a podele koje su zasnovane na takvim vrednosnim obrascima ne mogu biti duboke, intenzivne i stabilne, što su i potvrdili svi prethodni nalazi.** Osim toga, kada uzmemo u obzir i odsustvo socio-strukturne ukorenjenosti podela, možemo zaključiti da su među Bošnjacima u Srbiji prisutne **parcijalne (tematske) podele.**

7.4.5. Političke podele među Bošnjacima u Srbiji

U jednoj od hipoteza u disertaciji, pretpostavili smo da je partijska kompeticija unutar bošnjačkog segmenta dominantno zasnovana na *političkim podelama*, koji se prevashodno odnose na pitanja ustavno-pravnog statusa Bošnjaka i Sandžaka, kao i na osnovu različitih stavova po pitanju uloge i značaja Islamske zajednice. Pretpostavka je da statusne teme formiraju *tematske podele* na osi integralizam-autonomaštvo čijom operacionalizacijom u polju politike dolazi do podela na sistemske i antisistemske partije.

7.4.5.1. Podele po pitanju statusa Sandžaka

Kako bismo testirali radne hipoteze u prvom koraku ćemo analizirati deskriptivni nalaz koji se odnosi na stavove ispitanika u vezi statusa Sandžaka. U upitniku je bilo postavljeno pitanje: Kakav status bi, po Vašem mišljenju, bio najbolji za Sandžak?, gde je ispitanicima bilo ponuđeno pet varijacija statusnih rešenja sa pojašnjenima. Pod pojmom „*status quo*“ smo definisali postojeći status, tj. nepostojanje jasno definisanog prostora i bilo kakvog ustavno-pravnog statusa za Sandžak. Pojam „*kulturna autonomija*“ podrazumeva institucionalnu zaštitu, negovanje i razvoj kulture i tradicije Bošnjaka na prostoru Sandžaka. Pod ovim pojmom se ne misli samo na Nacionalne savete nacionalnih manjina koji su jedan od oblika kulturne autonomije, već na veći stepen nadležnosti sa jasno definisanim prostorom i nadležnostima koje bi imale institucije. „*Autonomna oblast*“ podrazumeva status sličan statusu autonomnih pokrajina u ustavno-pravnom poretku Republike Srbije, čime bi Sandžak imao visok stepen ekonomske i političke samostalnosti. Pojam „*Region*“ bi podrazumevao da Sandžak ima predstavničko telo (zakonodavna vlast), izvršnu i sudsku vlast, što bi predstavljalo status autonomne pokrajine sa najvišim stepenom ovlašćenja.¹⁰⁴

¹⁰⁴ *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji* u značajnoj meri proširuje pojam autonomije. Naime, regionalna autonomija podrazumeva pravo najširih teritorijalnih zajednica na uspostavljanje *izbornih organa* „koji se nalaze između države i lokalnih zajednica i koji imaju prerogative samouprave, bilo prerogative državne prirode, da obavljaju pod svojom sopstvenom odgovornošću i u interesu svog stanovništva, značajan deo poslova u javnom interesu, u skladu sa principom supsidijarnosti“ (*Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*, čl. 3, prema Lilić, Vujić i Živković, 2009: 7)

U Tabeli 7.4.5.1.1 je prikazan deskriptivni nalaz distribucije odgovora ispitanika na postavljeno pitanje. Rezultati nalaza ukazuju da je više od 3/4 (81,9%) ispitanika za promenu postojećeg, tj. za definisanje nekog statusnog rešenja za Sandžak. Osim toga, od ponuđenih oblika samouprave najveći procenat ispitanika se izjasnio za status „kulturne autonomije“ (28%) i „autonomne oblasti“ (27,5%) dok je najmanji procenat onih koji se zalažu da Sandžak postane „nezavisna država“ (6,7%). Na osnovu nalaza uviđamo da partijske pristalice Stranke demokratske akcije (SDA) najviše se zalažu za status „kulturne autonomije“ (45,3%), dok se pristalice Sandžačke demokratske partije (SDP) u najvećoj meri zalažu za status „regiona“ (30,4%). Glasači Stranke pravde i pomirenja (SPP) se podjednako zalažu za „kulturnu autonomiju“ i „autonomnu oblast“ (31,2%). Istovremeno, pristalice Sandžačke demokratske partije (28,3%), u odnosu na pristalice ostalih političkih partija, pokazuju izrazito visoku prema *statusu quo* za Sandžak.

Tabela 7.4.5.1.1: Distribucija glasova ispitanika u % po pitanju statusa Sandžaka

	Status quo	Kulturna autonomija	Autonomna oblast	Region	Nezavisna država
APSTINENTI	11,10%	11,10%	22,20%	22,20%	33,30%
SDA	13,20%	45,30%	26,40%	15,10%	0,00%
SDP	28,30%	19,60%	21,70%	30,40%	0,00%
SPP	16,70%	31,20%	31,20%	14,60%	6,20%
VOLATILNI	16,20%	13,50%	32,40%	18,90%	18,90%
UKUPNO	18,10%	28,00%	27,50%	19,70%	6,70%

Kao drugi korak testiranja hipoteze, primenićemo analizu varijanse čime ćemo utvrditi da li su razlike između partijskih pristalica, koje su uočljive na osnovu deskriptivnog nalaza, statistički značajne. (Tabela 7.4.5.1.2)

Tabela 7.4.5.1.2: Srednje vrednosti na statusu Sandžaka u odnosu na partijske preferencije

		Aritmetička sredina		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Sandžak-status quo	SDA	0,13	Unutargrupno	,588	2	,294	1,965	,144
	SDP	0,28	Međugrupno	22,568	151	,149		
	SPP	0,17	Unutargrupno	23,156	153			
Sandžak- Kulturna autonomija	SDA	0,41	Međugrupno	1,238	2	,619	2,968	,054
	SDP	0,19	Unutargrupno	31,484	151	,209		
	SPP	0,29	Međugrupno	32,722	153			
Sandžak- Autonomna oblast	SDA	0,25	Unutargrupno	,125	2	,063	,327	,722
	SDP	0,22	Međugrupno	28,941	151	,192		
	SPP	0,29	Unutargrupno	29,067	153			

Sandžak- Region	SDA	0,14	Međugrupno	,877	2	,439	2,971	,054
	SDP	0,30	Unutargrupno	22,293	151	,148		
	SPP	0,13	Međugrupno	23,171	153			
Sandžak- Nezavisna država	SDA	0,07	Unutargrupno	,075	2	,037	,767	,466
	SDP	0,02	Međugrupno	7,350	151	,049		
	SPP	0,06		7,424	153			

Na osnovu nalaza prikazanog u Tabeli 7.4.5.1.2, statistički značajne razlike se odnose na „Sandžak kulturna autonomija“ ($F=2,968$, $P< 0,01$) i „Sandžak region“ ($F=2,971$, $P< 0,01$). Poređenjem srednjih vrednosti uviđa se da su za status „kulturna autonomija“ najviše zalažu pristalice Stranke demokratske akcije (0,41), zatim slede pristalice Stranke pravde i pomirenja (0,29), pa nakon njih pristalice Sandžačke demokratske partije (0,19). Primenom post hoc LSD testa, utvrđeno je da po pitanju „kulturne autonomije“ postoje statistički značajne razlike između pristalica SDA i SDP-a. Sa druge strane, pristalice SDP-a se najviše razlikuju u odnosu na status „Sandžak region“, gde pristalice ove partije pokazuju veću sklonost (0,30) u odnosu na pristalica SDA (0,14) i SPP (0,13). Post hoc LSD test pokazuje da su po pitanju statusa „Sandžak region“, statistički značajne razlike između SDP i druge dve bošnjačke partije, dok među pristalicama SDA i SPP, ne postoje razlike. U interpretaciji ovih nalaza, jako je važno napomenuti da su F vrednosti veoma niske, što sugeriše da razlike po statusnim pitanjima **nisu duboke i intenzivne**.

7.4.5.2. Podele po pitanju odnosa prema državi Srbiji

Kako bi smo analizirali stavove Bošnjaka po pitanju patriotske privrženosti, percepcije nivoa centralizovanosti Srbije i percepciju odnosa države prema Bošnjacima, u prvom koraku ćemo analizirati deskriptivni nalaz stavova partijskih pristalica u odnosu na ova pitanja.

Tabela 7.4.5.2.1: Distribucija glasova ispitanika u % u odnosu na pitanje patriotske privrženosti, percepcije odnosa države prema Bošnjacima i nivoa centralizovanosti

Da li je država u kojoj živite centralizovana?		
	nije centralizovana	centralizovana je
SDA	25,90%	74,10%
SDP	34,80%	65,20%
SPP	20,00%	80,00%
UKUPNO	26,60%	73,40%
Da li država u kojoj živite dobro tretira vaš narod?		
	diskriminisan je moj narod	država dobro tretira moj narod
SDA	40,40%	59,60%
SDP	41,30%	58,70%
SPP	45,10%	54,90%
UKUPNO	42,20%	57,80%
Da li bi ratovali za državu u kojoj živite?		
	ne bih ratovao	ratovao bih
SDA	59,50%	40,50%
SDP	29,20%	70,80%
SPP	47,10%	52,90%
UKUPNO	48,00%	52,00%

Rezultati prikazani u Tabeli 7.4.5.2.1 ukazuju da je većina (52%) Bošnjaka, spremno da ratuje za Srbiju, u slučaju da to bude traženo od njih. Posmatrano po partijskim preferencijama, najveći procenat onih koji bi ratovali za državu u kojoj žive su pristalice Sandžačke demokratske partije (SDP), dok najmanji Stranke demokratske akcije (SDA). Većina ispitanika (57,8%) smatra da

država dobro tretira Bošnjake, odnosno da ispitanici ne osećaju diskriminaciju. Nalazi ukazuju da su pristalice različitih partija prilično ujednačeni po pitanju percepcije odnosa države prema Bošnjacima. Kada je u pitanju nivo centralizacije, dvotrećinska većina ispitanika (73,4%) smatra da je Srbija isuviše centralizovana. Ovaj podatak je kompatibilan sa nalazom koji se odnosi na status Sandžaka, gde u sličnom procentu postoji podrška ispitanika za neki od ponuđenih modela autonomije. Posmatrano prema partijskoj identifikaciji, najveći procenat ispitanika koji smatra da je država centralizovana su pristalice Stranke pravde i pomirenja (SPP), dok je najmanji procenat među simpatizerima Sandžačke demokratske partije. U ovom nalazu smo izostavili podatke o poverenju u institucije sistema, jer smo u prvom delu ovog odeljka prikazali srednje vrednosti partijskih pristalica, koje ukazuju da je na nivou celog uzorka poverenje u institucije na relativno visokom nivou. Posmatrano kroz partijske pristalice, simpatizeri SDP-a pokazuju najveće poverenje u institucije sistema, zatim slede pristalice SDA, dok najmanje poverenje imaju pristalice SPP-a.

U Tabeli 7.4.5.2.2 su prikazane srednje vrednosti partijskih pristalica u odnosu na pitanja nivoa integrisanosti i patriotske privrženosti. Razlike među partijskim pristalicama koje se uočavaju u deskriptivnom nalazu su potvrđene i analizom varijanse, gde značajno viši nivo poverenje u institucije sistema i patriotske privrženosti, pokazuju pristalice SDP-a u odnosu na pristalice druge dve partije. Statistički značajne razlike se javljaju po pitanju poverenja u institucije sistema i „patriotske privrženosti“ (ratova bih za državu u kojoj živim). Post hoc LSD test ukazuje da su po pitanju poverenja u političke institucije statistički značajne razlike između pristalica SDP-a i SPP-a. Sa druge strane, kada je u pitanju poverenje u društvene institucije najviše se razlikuju pristalice SDA i SDP-a.

Tabela 7.4.5.2.2: Srednje vrednosti po pitanju nivoa integrisanosti i patriotske privrženosti u odnosu na partijske pristalice

		Aritmetička sredina		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Poverenje u društvene institucije	SDA	,60	Međugrupno	,212	2	,106	2,683	,072
	SDP	,68	Unutargrupno	5,962	151	,039		
	SPP	,60	Ukupno	6,174	153			
Poverenje u političke institucije	SDA	,55	Međugrupno	,39	2	,199	3,517	,032
	SDP	,63	Unutargrupno	8,547	151	,057		
	SPP	,50	Ukupno	8,945	153			
Centralizovana veoma i prilično	SDA	,74	Međugrupno	0,59	2	0,295	1,503	,226
	SDP	,64	Unutargrupno	29,614	151	0,196		
	SPP	,80	Ukupno	30,204	153			
Država dobro tretira moj narod	SDA	,60	Međugrupno	0,061	2	0,03	0,122	,885
	SDP	,59	Unutargrupno	37,259	150	0,248		
	SPP	,55	Ukupno	37,32	152			
Ratovao bih za državu u kojoj živim	SDA	,40	Međugrupno	1,567	2	0,784	3,237	,044
	SDP	,72	Unutargrupno	23,244	96	0,242		
	SPP	,52	Ukupno	24,811	98			

Razlike u odnosu na „patriotsku privrženost“ najveće su, takođe, između Stranke demokratske akcije i Sandžačke demokratske partije. Pri tumačenju ovih podatak, treba imati u vidu da su i po ovim pitanjima F vrednosti relativno male, što ukazuje da razlike nemaju preveliki uticaj na partijsku kompeticiju. (Tabela 7.4.5.2.2)

Iako informativni, deskriptivni nalazi i analize varijanse nam ne mogu dati pouzdan odgovor na pitanje: da li statusna pitanja (status Sandžaka), percepcija akomodiranosti i integrisanosti, kao i stepen patriotske privrženosti, predstavljaju faktore koji utiču na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji? Tačnije, razlike koje postoje među pristalicama različitih partija po ovim pitanjima, ne moraju nužno da imaju prediktivni uticaj na partijske preferencije, pa je neophodno uraditi regresionu analizu.

U Tabeli 7.4.5.2.3 su prikazani regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Stranku demokratske akcije (SDA) kao zavisne varijable.

Tabela 7.4.5.2.3: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Stranku demokratske akcije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9
(Constant)	7,210*** (,879)	7,571*** (,897)	6,934*** (,895)	7,189*** (,883)	7,205*** (,881)	7,179*** (,880)	6,983*** (,938)	6,846*** (,916)	8,390*** (,1096)
Ženski	-,508 (,415)	-,620 (,417)	-,0531 (,413)	-,0513 (,416)	-,0516 (,417)	-,0556 (,417)	-,496 (,415)	-,523 (,415)	-,0051 (,555)
Selo	-,0199 (,796)	-,126 (,793)	-,0311 (,797)	-,0192 (,798)	-,0215 (,801)	-,0199 (,796)	-,186 (,797)	-,169 (,794)	-,0779 (,994)
Obrazovanje srednje	-1,694*** (,535)	- 1,774*** (,534)	- 1,637*** (,535)	- 1,708*** (,538)	-1,678*** (,540)	- 1,676*** (,536)	- 1,693*** (,536)	- 1,643*** (,535)	- 2,085*** (,667)
Obrazovanje visoko	-,711 (,604)	-,874 (,608)	-,0615 (,606)	-,0732 (,608)	-,0689 (,612)	-,0747 (,605)	-,713 (,605)	-,620 (,615)	-,0160 (,744)
Koliko imate godina	-,017 (,014)	-,018 (,014)	-,0015 (,014)	-,0017 (,014)	-,0016 (,014)	-,0017 (,014)	-,017 (,014)	-,017 (,014)	-,0030* (,018)
Sandžak-Status quo		-,978* (,550)							
Sandžak-Kulturna autonomija			0,705 (,473)						
Sandžak-Autonomna oblast				0,168 (,474)					
Sandžak-Region					-0,137 (,541)				
Sandžak-Nezavisna država						1,049 (1,082)			
Država je centralizovana							,332 (,474)		
Država dobro tretira moj narod								,563 (,429)	
Ratovao bih za državu									-0,836 (,557)
AR²	,036	,047	,042	,032	,031	,036	,033	,039	,076

*** P < .01 ** P < .05 *P < .1

Stavovi po gore pomenutim pitanjima predstavljaju nezavisne varijable, dok socio-demografske karakteristike imaju ulogu kontrolnih varijabli. Od devet modela, jedino drugi model pokazuje statističku značajnost gde je kao nezavisna varijabla, pored socio-demografskih karakteristika, korišćen „Sandžak-status quo“. U ovom modelu je objašnjeno 4,7% varijanse, odnosno 1,1% ako se izuzmu socio-demografske karakteristike kojima je objašnjeno 3,6% ukupne varijanse. Verovatnoća glasanja za SDA smanjuje se za ,98 ukoliko je glasač pristalica ideje da Sandžak treba da ima postojeći status. Ovako nizak procenat objašnjenja varijanse ukazuje da, negativan odnos prema *statusu quo* nema veliki uticaj na odluku birača da glasa za Stranku demokratske akcije. Treba napomenuti da poslednji model, gde se kao nezavisna varijabla koristi „ratovao bih za državu“ ima graničnu vrednost statističke značajnosti. I pored toga što podatak nije „validan“, on je indikativan s obzirom da nam ukazuje na tendenciju negativnog stava prema spremnosti da se ratuje za Srbiji, kod pristalica SDA.

U Tabeli 7.4.5.2.4 su prikazani regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Sandžačku demokratsku partiju (SDP).

Tabela 7.4.5.2.4: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Sandžačku demokratska partija

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9
(Constant)	4,848** * (,932)	4,550*** (,955)	5,280*** (,943)	4,821** * (,936)	4,868 (,932)	4,868 *** (,934)	5,280** * (,992)	4,561*** (,975)	3,212** * (,1,095)
Ženski	-,758* (,440)	-,666 (,444)	-0,722* (,436)	-0,765* (,441)	-0,722 (,440)	-0,728 (,443)	-,781* (,439)	-,773* (,441)	,283 (,555)
Selo	-,222 (,844)	-,282 (,844)	-0,047 (,840)	-0,213 (,846)	-0,146 (,846)	-0,222 (,846)	-,246 (,843)	-,196 (,845)	-,105 (,993)
Obrazovanje srednje	-,399 (,568)	-,332 (,568)	-0,488 (,563)	-0,418 (,570)	-0,476 (,571)	-0,410 (,569)	-,401 (,567)	-,357 (,569)	-,700 (,667)
Obrazovanje visoko	,438 (,641)	,572 (,647)	0,287 (,638)	0,410 (,645)	0,333 (,647)	0,461 (,643)	,441 (,640)	,504 (,654)	-,088 (,743)
Koliko imate godina	,010 (,015)	,011 (,015)	0,008 (,015)	0,010 (,015)	0,008 (,015)	0,010 (,015)	,011 (,015)	,010 (,015)	,011 (,018)
Sandžak-Status quo		,807 (,586)							
Sandžak-Kulturna autonomija			-1,105** (,498)						
Sandžak-Autonomna oblast				0,228 (,503)					
Sandžak-Region					0,662 (,572)				
Sandžak-Nezavisna država						-0,673 (1,150)			
Država je centralizovana							-,633 (,502)		
Država dobro tretira moj narod								,443 (,457)	
Ratovao bih za državu									2,048** * (,557)
AR²	,004	,009	,024	,000	,006	,001	,007	,004	,090

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

Kao i u prethodnom slučaju, pored socio- demografskih karakteristika, tretirani su stavovi po navedenim pitanjima kao nezavisne varijable. U regresionom nalazu od 9 modela, samo dva pokazuju statističku značajnost. U trećem modelu se kao nezavisna varijabla koristi „Sandžak-kulturna autonomija“ čime je objašnjeno 2% ukupne varijanse, što je veoma skroman doprinos objašnjenju. Nalaz ukazuje da se verovatnoća glasanja za SDP smanjuje za 1,10 ako je ispitaniku bliska ideja kulturne autonomije za Sandžak. Sa druge strane, model broj 9 gde je kao nezavisna varijabla korišćen stav po pitanju „patriotske privrženosti“, doprinosi sa skoro 9 % objašnjenja ukupne varijanse. Ovako „visok“ procenat objašnjenja ukazuje da prilikom glasanja za SDP odnos prema ovom pitanju je veoma važan. Drugačije rečeno, verovatnoća glasanja za SDP se povećava za 2,04 ako je glasač stava da je spreman, ako se to od njega bude tražilo, da ratuje za državu u kojoj živi.

I u Tabeli 7.4.5.2.5 su prikazani regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Stranku prave i pomirenja (SPP), sa socio-demografskim nezavisnim varijablama i varijablama navedenih pitanja.

Tabela 7.4.5.2.5: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Stranku pravde i poverenja

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9
(Constant)	3,160*** (,895)	2,964*** (,919)	3,329*** (,915)	3,105** (,897)	3,135** (,892)	3,157** (,898)	2,941* (,955)	3,067* (,937)	3,237** (,1,211)
Ženski	,859** (,422)	,920** (,427)	,873** (,423)	,846** (,422)	,814* (,422)	,855** (,426)	,871** (,423)	,901** (,424)	1,094* (,614)
Selo	1,072 (,811)	1,033 (,812)	1,141 (,815)	1,090 (,811)	,975 (,811)	1,072 (,813)	1,084 (,812)	1,047 (,812)	,894 (1,098)
Obrazovanje srednje	,951* (,545)	,994* (,547)	,916* (,547)	,913* (,547)	1,049* (,547)	,953* (,547)	,952* (,546)	,952* (,547)	,704 (,737)
Obrazovanje visoko	1,008 (,615)	1,097* (,623)	,949 (,619)	,951 (,618)	1,140* (,619)	1,005 (,618)	1,007 (,616)	1,112* (,629)	,770 (,822)
Koliko imate godina	,015 (,014)	,016 (,014)	,014 (,014)	,014 (,014)	,018 (,015)	,015 (,014)	,014 (,014)	,014 (,014)	,007 (,019)
Sandžak-Status quo		,530 (,564)							
Sandžak-Kulturna autonomija			-,433 (,484)						
Sandžak-Autonomna oblast				,452 (,482)					
Sandžak-Region					-,833 (,548)				
Sandžak-Nezavisna država						,096 (1,105)			
Država je centralizovana							,321 (,483)		
Država dobro tretira moj narod								,170 (,439)	
Ratovao bih za državu									,936 (,616)
AR²	,022	,022	,021	,022	,029	,017	,019	,020	,004

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

Nalazi ove regresione analize su „najslabiji“, imajući u vidu da ni jedan od primenjenih modela ne pokazuje statističku značajnost.

Sumirajući rezultate sva tri regresiona nalaza, uviđamo da **pitanje statusa Sandžaka ima neznatan uticaj kod birača prilikom izbora političkih opcija**. Rezultati regresione analize ukazuju da su pristalice SDA protiv statusa kvo (*status quo*), bez jasnog opredeljenja za koji su status Sandžaka. Međutim, i pored toga što varijable koje se odnose na neke od ponuđenih oblika autonomne samouprave za Sandžak ne pokazuju statističku značajnost, uviđa se tendencija kod pristalica SDA ka tim rešenjima, gde se naročito izdvaja sklonost ka „kulturnoj autonomiji“ za Sandžak (statistička značajnost na graničnim vrednostima). Sa druge strane, pristalice SDP-a pokazuju protivljenje „kulturnoj autonomiji Sandžaka“, dok ostale ponuđene statusne opcije ne pokazuju statističku značajnost. Na graničnoj vrednosti statističke značajnosti se nalazi „status quo“ prema kojoj pristalice ove partije imaju pozitivan stav. Za pristalice SPP status Sandžaka ne predstavlja prediktivan faktor koji može da utiče na njihovo političko opredeljenje, osim negativnog odnosa prema varijabli „Sandžak region“ koja ima granične vrednosti statističke značajnosti. Sa druge strane, **značajnu prediktivnost pokazuje varijabla „ratovao bih za svoju državu“ čime je objašnjeno 9 % ukupne varijanse glasanja za Sandžačku demokratsku partiju**.

Pomoću bivarijantne korelacije ćemo dodatno testirati hipotezu partijske identifikacije sa određenim stavovima koji upućuju na sistemsku (integrativnu), odnosno antisistemsku poziciju pojedinih partija. (Tabela 7.4.5.2.6)

Tabela 7.4.5.2.6: Bivarijantna korelacija sa koeficijentima

	SDA	SDP	SPP	Status quo	Kulturna autonomija	Autonomna oblast	Region	Nezavisna država	Centralizovana veoma i prilično	Država dobro tretira moj narod	Ratovao bih za državu
SDA	1	-	-	-0,094	0,112	0,008	-0,034	0,07	0,053	0,096	-0,105
SDP		1	-	0,106	-,163*	0,031	0,096	-0,046	-0,079	0,065	,341**
SPP			1	0,03	-0,061	0,081	-0,101	0,025	0,04	0,003	0,093
Status quo				1	-,280**	-,278**	-,225**	-0,094	0,008	,260**	0,121
Kulturna autonomija					1	-,358**	-,289**	-0,121	-0,006	,186**	-0,012
Autonomna oblast						1	-,288**	-0,12	-0,028	-0,05	-0,137
Region							1	-0,097	0,127	-,287**	0,068
Nezavisna država								1	-,157*	-,233**	-0,087
Centralizovana veoma i prilično									1	0,016	-0,131
Država dobro tretira moj narod										1	0,058
Ratovao bih za državu											1

Rezultati bivarijantne korelacije, koji su prikazani u Tabeli 7.4.5.2.6, upućuju na slične zaključke do kojih smo došli u prethodnim analizama. Nalazi ukazuju da pristalice Sandžačke demokratske partije, osim negativnog odnosa prema „kulturnoj autonomiji“, pokazuju pozitivan odnos prema „patriotskoj privrženosti“, što može biti indikator da partijske pristalice prepoznaju integralistički i sistemski pristup ove partije. Sa druge strane, ovaj nalaz ne pokazuju da pristalice

druge dve partije imaju snažnu vezu sa varijablama koje predstavljaju indikatore antisistemskih i autonomaških tendencija.

Kao dodatni postupak u našoj analizi korišćemo kanoničko diskriminacionu analizu, pomoću koje ćemo utvrditi koje od navedenih pitanja u najvećoj meri razdvajaju pristalice relevantnih partija unutar bošnjačkog segmenta. U Tabeli 7.4.5.2.7 su prikazani dve diskriminacione funkcije derivirane na osnovu partijskih preferencija, od kojih prva pokazuje statističku značajnost.

Tabela 7.4.5.2.7: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu političkih preferencija

	F1	F2
Ratovao bih za državu	,472*	-,448
Sandžak-Status quo	,452*	-,261
Sandžak-Autonomna oblast	-,411*	-,095
Država dobro tretira moj narod	,372*	-,198
Centralizovana veoma i prilično	-,319*	,134
Sandžak-Nezavisna država	-,250*	-,013
Sandžak-Region	0,423	,461*
Sandžak-Kulturna autonomija	-0,122	,167*
Vilksova lambda	,736	,934
Kanonička korelacija	,461	,256
p<	,030	,256

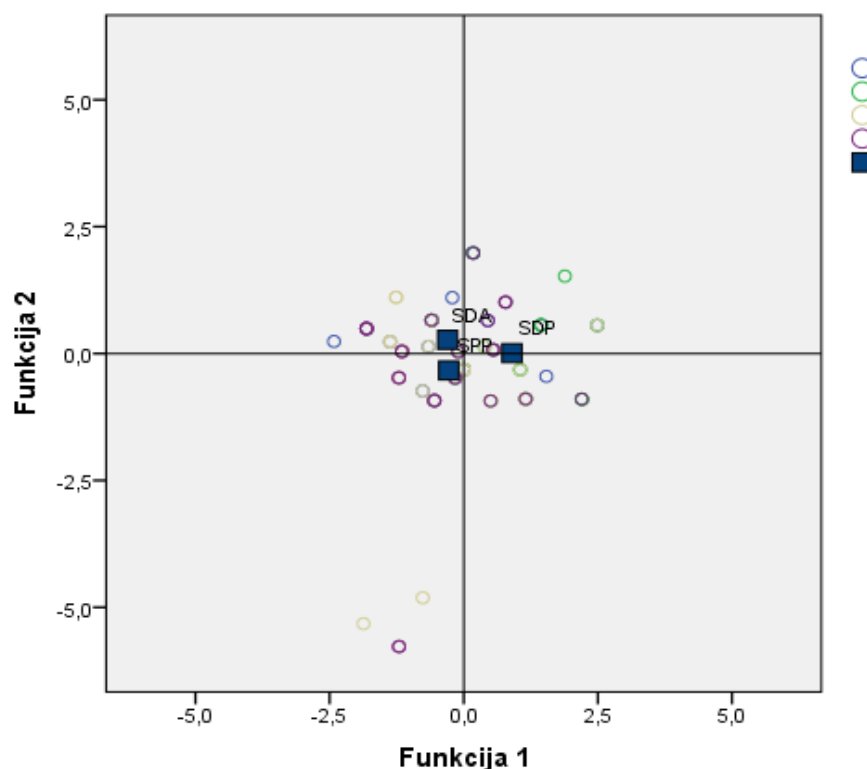
Prva diskriminaciona funkcija u pozitivnom smeru sadrži patriotsku privrženost (ratovao bih za državu) (,472), „Sandžak status quo“ (,452), zatim „Država dobro tretira moj narod (,372), i u negativnom smeru „Sandžak-autonomna oblast“ (-,411), stav da je država centralizovana (-,319) i „Sandžak-nezavisna država“ (-,250).

Grupe centroida koje su prikazane u Tabeli 7.4.5.2.8 i na Slici 6 ukazuju na razlike među pristalicama Sandžačke demokratske partije (SDP) u odnosu na pristalice drugih dveju partija po pitanju ovih stavova.

Tabela 7.4.5.2.8: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

	F1	F2
SDA	-,299	,270
SDP	,900	,008
SPP	-,279	-,333

Pristalice SDP-a pokazuju veću patriotsku privrženost, veruju da je država odgovorno postupala prema Bošnjacima i smatraju da Sandžak ne bi trebao imati nikakav autonomni status, kao i da Srbija nije centralizovana država.

Slika 6: Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

Iako nalazi diskriminacione analize ukazuju da među partijskim pristalicama postoje podele duž linije integralizam i autonomaštvo, te na osnovu toga mogu da se odrede nosioci sistemskih i antisistemskih politika među političkim akterima, to nije dovoljno kako bi mogli da tvrdimo da ovo teme značajno utiču na političke preferencije unutar bošnjačkog segmenta.

Mere asocijacije prikazane u Tabeli 7.4.5.2.9 pokazuju da je povezanost između statusnih rešenja Sandžaka i političkih preferencija veoma slabog intenziteta i uglavnom nisu statistički značajne.

Tabela 7.4.5.2.9: Mere asocijacije statusa Sandžaka i političkih preferencija

	Hi-kvadrat	C	V
Status quo	4,611	,171	,174
Kulturna autonomija-	5,796*	,190	,193
Autonomna oblast	,781	,071	,071
Region	5,432*	,190	,194
Nezavisna država	1,286	,091	,091

*** $P < .01$ ** $P < .05$ * $P < .1$

Statistički značajne razlike uočene su jedino u odnosu na status "Kulturna autonomija" (Hi-kvadrat = 5,796, $df = 2$, $p = 0,055$; $C = 0,190$; $V = 0,193$) i na status "Region" (Hi-kvadrat = 5,432, $df = 2$, $p = 0,056$; $C = 0,190$; $V = 0,194$). Međutim, važno je napomenuti da je u pitanju slaba povezanost između kategorijalnih varijabli na šta upućuje vrednosti koeficijenata kontingencije i Kramerovog V koji iznose (koeficijent kontingencije) ,190 odnosno (Kramerov V) 0,193 i 1,94.

Osim toga i u regresionim nalazima postoje statistički značajni koeficijenti predikcije kod pojedinih pitanja pri odabiru političkih partija, ali nizak nivo objašnjenja varijanse, ukazuje da ova pitanja ne mogu biti od presudne važnosti za politički izbor Bošnjaka u Sandžaku. Između ostalog, sve primenjene statističke metode ukazuju da razlike koje postoje, iako statistički značajne, nemaju preveliki uticaj na političku kompeticiju. Niske F vrednosti u analizi varijanse, sugerise **da su postojeće razlike po ovim pitanjima veoma „plitke“ i ne predstavljaju teme koje dele politički prostor.**

Uprkos ovom zaključku, ovi nalazi nam pružaju uvid u određene trendove među pristalicama relevantnih bošnjačkih partija. S tim u vezi ova analiza je detektovala postojanje *političkih razlika i jasnije definisala stavove* partijskih pristalica unutar bošnjačkog segmenta po određenim pitanjima, koja iako ne utiču presudno na političke preferencije, nesumnjivo doprinose političkoj dinamici među Bošnjacima u Srbiji.

7.4.5.3. Podele po pitanju odnosa prema Islamskoj zajednici

U jednoj od hipoteza tvrdimo da je odnos prema Islamskoj zajednici (IZ), posebno u vezi s njenom ulogom u društvu, važan faktor koji generiše značajne podele unutar bošnjačke zajednice, koje se dalje reflektuju u sferi politike. Ovo implicira da stavovi prema ulozi IZ u društvenom i političkom životu značajno utiču na izbore stranačkih pristalica i političke preferencije. Kako bismo testirali ovu pretpostavku, u prvom koraku iznećemo deskriptivni prikaz distribucije glasova pristalica različitih političkih opcija na pitanja koja odražavaju njihov odnos prema Islamskoj zajednici.

U Tabeli 7.4.5.3.1 prikazani su deskriptivni podaci koji ukazuju na visok nivo poverenja Bošnjaka u Islamsku zajednicu.

Primetan je širok konsenzus među ispitanicima, bez obzira na političke preferencije, u vezi s potrebom da Islamska zajednica ima značajnu ulogu u društvenim i političkim procesima. Jedina značajnija podela među ispitanicima javlja se u vezi s odnosom prema islamskim i građanskim propisima. Na pitanje o preferencijama u sukobu između islamskih i građanskih stanovišta, 44,7% ispitanika ne podržava tvrdnju da bi trebalo slediti islamska stanovišta. Takođe, 39,3% ispitanika ne podržava tvrdnju da bi Islamska zajednica i verski lideri trebali uticati na političke odluke. Kada je reč o ostalim aspektima, kao što su uticaj Islamske zajednice u obrazovnom sistemu i iznošenje stavova od nacionalne važnosti, manje od 25% ispitanika se ne slaže sa datim tvrdnjama.

Tabela 7.4.5.3.1: Distribucija glasova u % po pitanju uloge Islamske zajednice u društvenom i političkom životu

	Poverenje u Islamsku zajednicu			
	Nimalo ne verujem	Malo verujem	Donekle verujem	Potpuno verujem
SDA	3,60%	14,30%	57,10%	25,00%
SDP	2,10%	8,50%	46,80%	42,60%
SPP	7,80%	7,80%	41,20%	43,10%
Ukupno	4,50%	10,40%	48,70%	36,40%

Dobro je da postoji veronauka u državnim školama				
	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Slažem se	Potpuno se slažem
SDA	0%	18,20%	34,50%	47,30%
SDP	0%	6,50%	32,60%	60,90%
SPP	0%	8,00%	24,00%	68,00%
Ukupno	0%	11,30%	30,50%	58,30%

Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva				
	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Slažem se	Potpuno se slažem
SDA	3,50%	29,80%	40,40%	26,30%
SDP	0,00%	16,30%	55,80%	27,90%
SPP	0,00%	13,70%	37,30%	49,00%
Ukupno	1,30%	20,50%	43,70%	34,40%

Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima				
	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Slažem se	Potpuno se slažem
SDA	8,80%	24,60%	43,90%	22,80%
SDP	6,80%	11,40%	52,30%	29,50%
SPP	3,90%	9,80%	49,00%	37,30%
Ukupno	6,60%	15,80%	48,00%	29,60%

Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka				
	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Slažem se	Potpuno se slažem
SDA	11,10%	27,80%	46,30%	14,80%
SDP	23,80%	16,70%	42,90%	16,70%
SPP	14,30%	24,50%	32,70%	28,60%
Ukupno	15,90%	23,40%	40,70%	20,00%

Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanska				
	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Slažem se	Potpuno se slažem
SDA	12,20%	44,90%	26,50%	16,30%
SDP	3,20%	38,70%	38,70%	19,40%
SPP	7,30%	24,40%	22,00%	46,30%
Ukupno	8,30%	36,40%	28,10%	27,30%

Na temelju ovog deskriptivnog prikaza, može se zaključiti da značajna većina Bošnjaka izražava duboko poverenje u Islamsku zajednicu, priznajući njeno pravo da participira prilikom donošenja brojnih odluka u vezi društvenih i nacionalnih pitanja.

Kada analiziramo distribuciju glasova pristalica različitih stranaka u vezi s ovim pitanjima razlike među njima ćemo identifikovati putem analize varijanse. (Tabela 7.4.5.3.2)

U Tabeli 7.4.5.3.2 su prikazane srednje vrednosti partijskih pristalica u odnosu prema ulozi Islamske zajednice. Analiza varijanse potvrđuje postojanje statistički značajnih razlika među pristalicama, pri čemu su najizraženije razlike u stavovima o poštovanju islamskih u odnosu na građanske propise ($F=5,122$, $p<0,01$). Pristalice Stranke pravde i pomirenja (SPP) pokazuju veću naklonost prema poštovanju islamskih propisa u poređenju s pristalicama drugih partija. Statistički značajne razlike među partijskim pristalicama javljaju se i u vezi s stavom da Islamska zajednica treba biti jedan od glavnih stubova društva ($F=5,003$, $p<0,01$), pri čemu su pristalice SPP-a izraženije podržavale ovaj stav u poređenju s pristalicama drugih stranaka. Razlike su takođe statistički značajne u vezi s pitanjem veronauke u državnim školama ($F=3,198$, $p<0,05$), gde pristalice SPP-a i Sandžačke demokratske partije (SDP) izražavaju pozitivniji stav u odnosu na

pristalice Stranke demokratske akcije (SDA). Takođe, uočavaju se razlike u stavovima o tome da li bi Islamska zajednica trebala iznositi stavove o najvažnijim nacionalnim pitanjima ($F=2,905$, $p<0,1$), pri čemu su pristalice SPP-a više podržavale ovaj stav u odnosu na pristalice ostalih partija. Post hoc LSD test pokazuje da su na osnovu većine pitanja najveće razlike između pristalica SPP-a i SDA. Na osnovu srednjih vrednosti možemo konstatovati da pristalice Stranke pravde i pomirenja, u proseku, pokazuju veću podršku za značajniju ulogu Islamske zajednice u društvenom i političkom životu, u odnosu na pristalice druge dve partije, a naročito Stranke demokratske akcije.

Tabela 7.4.5.3.2: Srednje vrednosti na odnos prema Islamskoj zajednici u odnosu na političke preferencije

		Aritmetička sredina		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Poverenje u Islamsku zajednicu	SDA	2,02	Međugrupno	2,139	2	1,070	1,702	,186
	SDP	2,31	Unutargrupno	94,881	151	,628		
	SPP	2,19	Ukupno	97,020	153			
Dobro je da postoji veronauka u državnim školama	SDA	2,28	Međugrupno	3,019	2	1,510	3,198	,044
	SDP	2,55	Unutargrupno	70,335	149	,472		
	SPP	2,59	Ukupno	73,354	151			
Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva	SDA	1,9	Međugrupno	5,525	2	2,763	5,003	,008
	SDP	2,12	Unutargrupno	81,163	147	,552		
	SPP	2,36	Ukupno	86,688	149			
Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima	SDA	1,81	Međugrupno	4,042	2	2,021	2,905	,058
	SDP	2,02	Unutargrupno	102,246	147	,696		
	SPP	2,2	Ukupno	106,288	149			
Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka	SDA	1,67	Međugrupno	1,436	2	,718	,764	,468
	SDP	1,52	Unutargrupno	131,490	140	,939		
	SPP	1,77	Ukupno	132,926	142			
Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanska	SDA	1,46	Međugrupno	8,808	2	4,404	5,122	,007
	SDP	1,71	Unutargrupno	101,454	118	,860		
	SPP	2,09	Ukupno	110,262	120			

Kao dodatni test radne hipoteze, primenićemo regresionu analizu kako bismo utvrdili da li socio-demografske karakteristike i političke preferencije imaju uticaj na pozitivan stav prema većoj involviranosti Islamske zajednice u društvene i političke procese. U Tabeli 7.4.5.3.3 prikazani su nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora koji definišu pozitivan odnos prema većoj ulozi Islamske zajednice u društvenom i političkom životu.

U prvom regresionom nalazu, gde smo kao zavisnu varijablu koristili stav o prisustvu veronauke u državnim školama, sklonost ka ovom stavu je veća za 0,32 među ispitanicima sa sela u odnosu na one iz grada. Inače, sociodemografske karakteristike objašnjavaju zanemarljivo mali

procenat ukupne varijanse. Međutim, kada smo uključili i političke preferencije kao nezavisne varijable, procenat objašnjenja ukupne varijanse povećao se na 7,3%. Takođe, rezultati pokazuju da se verovatnoća podrške ovakvom stavu povećava za ,036 ako je ispitanik pristalica Sandžačke demokratske partije, odnosno, verovatnoća se povećava za ,059 ako je ispitanik pristalica Stranke pravde i pomirenja (SPP)

Tabela 7.4.5.3.3: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora

	Dobro je da postoji veronauka u državnim školama		IZ da bude jedan od glavnih stubova društva		IZ treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima		IZ treba da utiče na donošenje političkih odluka		U sukobu građanskih i islamskih propisa ja bira, da pratim islamske	
Intercept	2,604** *	2,292** *	1,816** *	1,625** *	2,188** *	2,07*** (,342)	1,685** *	1,035** *	1,381** *	1,082** *
Ženski	(,215) -,086 (,102)	(,271) -,112 (,100)	(,241) ,259** (,114)	(,312) ,212* (,113)	(,183) 0,267** (,124)	0,235* (,124)	(,304) ,189 (,147)	(,385) 0,159 (,146)	(,333) ,147 (,161)	(,408) ,036 (,158)
Selo	0,323* (,194)	,267 (,188)	,136 (,213)	,075 (,209)	-,025 (,238)	-0,074 (,236)	,167 (,276)	,061 (,270)	,602** (,302)	,578** (,289)
Obrazovan je srednje	-,053 (,131)	-,107 (,130)	-,067 (,147)	-,135 (,149)	-,341** (,158)	- 0,414** (,161)	-,443** (,188)	-,435** (,189)	-,126 (,204)	-,245 (,203)
Obrazovan je visoko	-,012 (,149)	-,096 (,144)	,279* (,166)	,208 (,163)	-,103 (,179)	-0,171 (,177)	-,373* (,128)	-,436** (,208)	-,037 (,241)	-,194 (,234)
Koliko imate godina	-,002 (,003)	-,003 (,003)	,003 (,004)	,001 (,004)	-,004 (,004)	-0,005 (,004)	,001 (,005)	,000 (,005)	,005 (,005)	,002 (,005)
Stranka demokratske akcije		-,007 (,017)		-,010 (,077)		-0,021 (,022)		,044* (,025)		-,002 (,026)
Sandžačka demokratska partija		,036** (,016)		,017 (,018)		0,025 (,020)		,017 (,023)		,020 (,024)
Stranka pravde i pomirenja		,059*** (,059)		,058*** (,019)		,047** (,021)		,083*** (,024)		,095*** (,026)
AR²	-,005	,073	,038	,083	,025	,057	,029	,082	,023	,106

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

U drugom regresionom nalazu, gde smo kao zavisnu varijablu koristili stav da bi Islamska zajednica trebala biti jedan od ključnih stubova u društvu, sociodemografske karakteristike objašnjavaju 3,8% varijanse. Verovatnoća saglasnosti sa ovakvim stavom povećava se za ,25 ako je ispitanik ženskog pola i za ,28 ako je ispitanik visoko obrazovan. Kada se uključe i političke preferencije, procenat objašnjenja varijanse povećava se na 8,3%, pri čemu se saglasnost sa ovim stavom povećava za ,058 kod pristalica Stranke pravde i pomirenja.

Slično je u trećem nalazu, gde smo kao zavisnu varijablu koristili konstataciju da bi Islamska zajednica trebala imati stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima. Sociodemografske karakteristike objašnjavaju 2,5% varijanse, a verovatnoća saglasnosti sa ovim stavom povećava se za ,21 ako je ispitanik ženskog pola i smanjuje se za ,34 ako je ispitanik srednjeg obrazovanja. Uključivanjem političkih preferencija, procenat objašnjenja varijanse povećava se na dodatnih 3,2%, pri čemu saglasnost sa ovim stavom raste za ,047 samo među pristalicama Stranke pravde i pomirenja.

U četvrtom regresionom nalazu, gde smo koristili stav da bi Islamska zajednica trebala uticati na donošenje političkih odluka, nivo obrazovanja objašnjava 2,9% varijanse. Verovatnoća saglasnosti sa ovim stavom smanjuje se kod obrazovanih ispitanika. Uvođenjem političkih preferencija kao nezavisnih varijabli, procenat objašnjenja ukupne varijanse dodatno se povećava

na 5,3%, pri čemu verovatnoća saglasnosti sa ovim stavom povećava se za ,044 među pristalicama Stranke demokratske akcije i za ,083 kod ispitanika koji podržavaju Stranku pravde i pomirenja.

U petoj analizi, gde smo koristili stav o izboru između građanskih i islamskih propisa, tip naselja pokazuje statističku značajnost, pri čemu se verovatnoća podrške ovom stavu povećava za ,602 kod ruralne populacije, objašnjavajući skroman procenat od 2,3% ukupne varijanse. Značajno povećanje objašnjenja varijanse od 8,3% postiže se uvođenjem političkih preferencija, gde verovatnoća podrške ovakvom stavu povećava se za ,095 među pristalicama Stranke pravde i pomirenja.

Sumirajući rezultate regresione analize, možemo zaključiti **da političke preferencije imaju značajniji uticaj na formiranje stavova prema ulozi Islamske zajednice**, dok socio-demografske karakteristike delimično objašnjavaju stavove. **Pristalice Stranke pravde i pomirenja (SPP) značajnije podržavaju veću ulogu Islamske zajednice u društvenim i političkim procesima** u odnosu na pristalice Stranke demokratske akcije i Sandžačke demokratske partije.

Koristeći kanoničko diskriminacionu analizu, utvrdićemo koji stavovi u vezi uloge Islamske zajednice najviše razlikuju pristalice tri bošnjačke političke partije u vezi sa ulogom i značajem Islamske zajednice u društvu. U Tabeli 7.4.5.3.4 su predstavljene dve diskriminacione funkcije, izvedene na osnovu partijskih preferencija, pri čemu je prva funkcija statistički značajna.

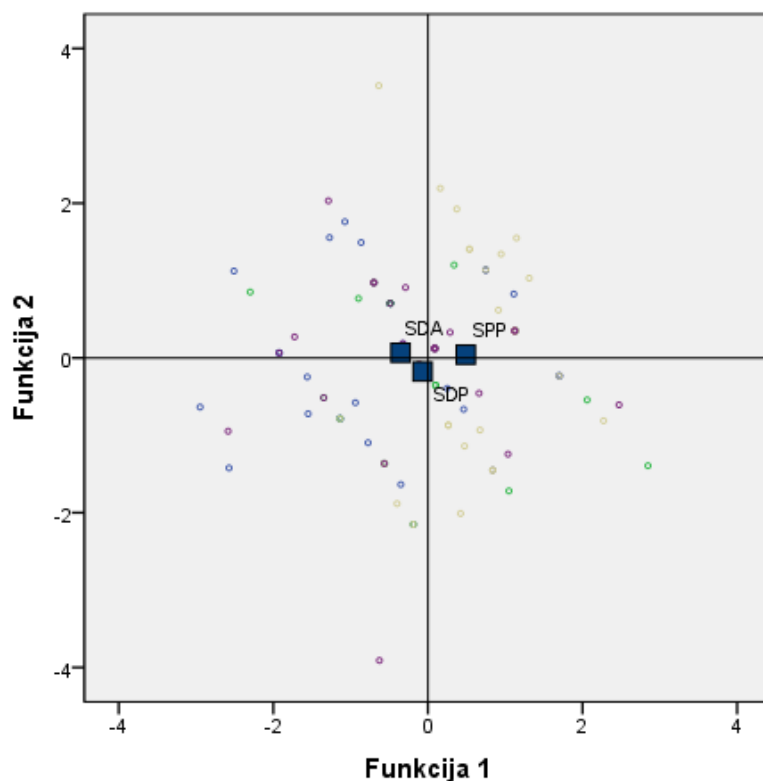
Tabela 7.4.5.3.4: Koeficijenti strukture diskriminacionih funkcija

	F1	F2
Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva	,812*	,564
Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima	,750*	-,088
Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanska	,726*	-,217
Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka	,165	,299*
Vilksova lambda	,870	,990
Kanonička korelacija	,349	,101
p<	,053	,773

Prva diskriminaciona funkcija u pozitivnom smeru sadrži stav da Islamska zajednica (IZ) treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva (.812), stav da IZ treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima (.750), i stav da ukoliko se islamski stavovi sukobe sa građanskim, ja biram islamske a ne građanske (.726).

Tabela 7.4.5.3.5: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

	F1	F2
SDA	-,354	,067
SDP	-,069	-,175
SPP	,490	,043

Slika 7: Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

Klerikalni stavovi na prvoj diskriminativnoj funkciji najviše razdvajaju pristalice Stranke pravde i pomirenja koji su saglasni i Stranke demokratske akcije koji nisu saglasni sa ovakvim stajalištima, na šta ukazuju grupe centroida prikazane u Tabeli 7.4.5.3.5. Prostorno posmatrano, na suprotnim pozicijama se nalaze pristalice Stranke pravde i pomirenja i Stranke demokratske akcije, dok pristalice Sandžačke demokratske partije zauzimaju prostor oko centra, odnosno pokazuju neutralan stav po ovim pitanjima. (Slika 7)

Kako bismo utvrdili dubinu i intenziteta podela među partijskim pristalicama u vezi s ovim pitanjima, analizirali smo stepen povezanosti varijabli. Mere asocijacije u Tabeli 7.4.5.3.6 pokazuju da povezanost između stavova koji se odnose na ulogu i značaj Islamske zajednice u društvenom i političkom životu varira u intenzitetu u zavisnosti od konkretnog stava. Uviđamo statistički značajne razlike u stavovima kao što su „Islamska zajednica treba da bude jedan od glavnih stubova našeg društva“ (Hi-kvadrat = 14,074, df = 2, p = 0,029; C= ,292; V= ,216) i „Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanski“ (Hi-kvadrat = 14,749, df = 2, p = 0,029; C=,330; V=,247). Istovremeno, vrednosti koeficijenta kontingencije i Kramerovog V ukazuju na relativno visoku povezanost ovih varijabli, što može da se interpretira u pravcu da ova pitanja značajno utiču na političke preferencije, odnosno da je intenzitet podela, u odnosu na ova pitanja, veoma izražen.

Tabela 7.4.5.3.6: Mere asocijacije ajtema koje se odnose na ulogu i značaj islamske zajednice u društvenom i političkom životu i političkih preferencija

	Hi-kvadrat	C	V
Dobro je da postoji veronauka u državnim školama	6,793	,207	,150
Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva	14,074**	,292	,216
Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima	7,728	,220	,159
Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka	7,798	,226	,164
Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanski	14,749**	,330	,247

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

Sumirajući rezultate analiza, možemo zaključiti da stavovi o ulozi Islamske zajednice predstavljaju značajnu tačku diferencijacije među pristalicama različitih političkih partija. **Pristalice Stranke pravde i pomirenja (SPP) jasno izražavaju snažnu podršku Islamskoj zajednici, pristalice Sandžačke demokratske partije (SDP) su indiferentne po ovom pitanju, dok pristalice Stranke demokratske akcije (SDA) ne podržavaju veću ulogu Islamske zajednice u društvu.** Za razliku od statusnih pitanja Bošnjaka i Sandžaka, ukupna povezanost između stavova u vezi uloge i značaja Islamske zajednice i partija pokazuje mnogo veću izraženost, što može značajno uticati na političke preferencije. Relativno visoke vrednosti koeficijenta kontingencije i Kramerovog V upućuju na to, pa možemo tvrditi da pojedini stavovi o ulozi Islamske zajednice mogu doprineti stvaranju intenzivnijih političkih podela među Bošnjacima.

7.5. Društvene i političke podele Bošnjaka u Crnoj Gori

Po pitanju društvenih i političkih podela Bošnjaka u Crnoj Gori krenuli smo od pretpostavke da, pored nominacijsko-identitetskih razlika, među Bošnjacima u Crnoj Gori postoje samo stavovske (vrednosne) razlike (*issue difference*). Te razlike nemaju utemeljenje u socio-demografskim karakteristikama i ne reflektuju se na političke preferencije. Istovremeno, pretpostavili smo da političke preferencije nisu presudno uslovljene socio-demografskim karakteristikama i vrednosno-ideološkim orijentacijama birača, što implicira da ne postoje jasni i vidljivi vertikalni rascepi među Bošnjacima u Crnoj Gori koji bi se manifestovali u sferi politike.

U prethodnih nekoliko poglavlja dotakli smo se analize nominacijsko-identitetskih razlika među Bošnjacima u Crnoj Gori. U ovom segmentu disertacije, nameravamo detaljno elaborirati ovu temu. U jednoj od hipoteza tvrdimo da se Muslimani identifikuju sa crnogorskim kulturnim obrascem, smatrajući Crnu Goru jedinom domovinom, dok Bošnjaci sa druge strane pokazuju privrženost ideji integralnog bošnjaštva, smatrajući da oni pripadaju široj bošnjačkoj naciji i kulturi.

U ovom odeljku ćemo testirati i hipoteze u kojima tvrdimo da Bošnjaci, usled visokog nivoa akomodiranosti, iskazuju snažnu patriotsku privrženost prema Crnoj Gori, nizak nivo etničkog distanciranja i izraženu sklonost prekoetničkom glasanju (*across ethnics*). Ovi faktori, kako smo pretpostavili, dovode do niskog intenziteta horizontalnih rascepa između Bošnjaka i većinskih nacionalnih zajednica (Crnogoraca i Srba) i, posledično, dovode do većeg nivoa društvene i političke integrisanosti, te smanjenog potencijala za razvoj društvenih i političkih podela unutar bošnjačkog segmenta u Crnoj Gori.

7.5.1. Nominacijsko-identitetske razlike Bošnjaka u Crnoj Gori

U prethodnim poglavljima (Poglavlje 3, Poglavlje 4, Poglavlje 7) smo prikazali da među Bošnjacima u Crnoj Gori, više nego u druge dve analizirane države, postoje nominacijsko-identitetske podele. Deskriptivna statistika, prikazana u Tabeli 7.5.1.1, pokazuje da preko 93% nominacijski deklariranih Muslimana koristi izraz „crnogorski“ za svoj maternji jezik, dok su Bošnjaci po ovom pitanju izrazito podeljeni (bosanski jezik 55,1%, a crnogorski jezik 44,9%).

Tabela 7.5.1.1: Preklapanje identitetske i jezičke nominacije u %

Nominacijski identitet	Bošnjak/inja	Maternji jezik	
		Bosanski	Crnogorski
		55,1%	44,9%
	Musliman/ka	6,2%	93,8%
		<i>C,435</i>	<i>V,483</i>
		<i>p<,000</i>	

Statističku značajnost razlika između Bošnjaka i Muslimana u nazivu maternjeg jezika potvrđuje hi-kvadrat test (Hi-kvadrat 42,723, df=1, p=,000), a takođe postoji veoma snažna povezanost između kategorijalnih varijabli Bošnjaci/Muslimani i maternjeg jezika (C=.435, Cramers V= .483).

Povezanost između identitetske i jezičke nominacije dodatno potvrđuje i rezultat faktorske analize. Faktor II reda, koji je ekstrahovan povezivanjem ove dve varijable, objašnjava 73% varijanse s visokim nivoom faktorskog punjenja, čime je potvrđena povezanost između identitetske i jezičke nominacije (videti Tabelu 7.5.1.2).

Tabela 7.5.1.2: Faktori II reda- Jezički i nominacijski identitet

	zasićenost
Nominacijski identitet (Bošnjak vs Musliman)	,855
Maternji jezik (Bosanski vs Crnogorski)	,855

Uzimajući u obzir veoma jasnu nominacijsko- identitetsku podeljenost među Bošnjacima u Crnoj Gori, u nastavku rada, a prilikom analize vrednosnih orijentacija i političkih preferencija, identitetsku nominaciju ćemo tretirati kao strukturni element, odnosno socio-demografsku kategoriju. Ovako visok koeficijent povezanosti nacionalne nominacije i naziva maternjeg jezika ukazuje na postojanje zasebnog sociokulturnog identiteta (Zakošek & Čular, 2003: 8-9). Ovo nam sugeriše da razlikovanje bošnjačke i muslimanske nominacije može biti ključna socio-demografska kategorija za razlikovanje u vrednosnim orijentacijama i političkim preferencijama. Stoga ćemo u nastavku rada identitetsku nominaciju uvrstiti u socio-demografske varijable.

7.5.2. Uticaj socio-demografskih karakteristika na vrednosne orijentacije Bošnjaka u Crnoj Gori

Kao i u prethodna dva odeljka i u ovom ćemo testirati da li postoje statistički značajne razlike među Bošnjacima u Crnoj Gori u odnosu na faktore II reda zasnovane na socio-demografskim karakteristikama i političkim preferencijama. U Tabeli 7.5.2.1 prikazane su srednje vrednosti na faktore II reda u odnosu na socio-demografskih karakteristika ispitanika iz Crne Gore. Analiza varijanse je potvrdila postojanje statistički značajnih razlika, gde doprinos određenih socio-demografskih karakteristika varira.

Tabela 7.5.2.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	Nacionalni identitet	Liberalno- građanski aktivizam	Religioznost	Poverenje u institucije sistema	Autoritarno- ekspertski tip vlasti
	M	M	M	M	M	M
Pol						
Muški	0,04	-0,48	,12	-,03	,48	-,60
Ženski	0,27	-0,62	,45	-,27	,59	-,32
	F (2,421)	F (1,234)	F (6,168)**	F (3,082)*	F (,909)	F (3,140)*
Tip naselja						
Grad	,11	-,61	,32	-,13	,53	-,44
Selo	,34	-,32	,17	-,22	,55	-,50
	F (1,397)	F (3,865)*	F (,810)	F (,251)	F (,015)	F (,085)
Starosna dob						
18-29	-0,23	-0,86	0,93	-0,49	0,32	-0,46
30-39	-0,15	-0,45	0,41	-0,05	0,47	-0,38
40-49	0,35	-0,69	0,14	0,02	0,71	-0,20
50-59	0,34	-0,35	-0,15	-0,16	0,79	-0,81
60+	0,64	-0,28	-0,17	0,05	0,48	-0,45
	F (5,272)***	F (3,539)***	F (12,533)***	F (2,397)*	F (2,204)*	F (1,337)
Nivo obrazovanja						
Nisko	0,79	0,13	-0,38	-0,01	0,39	-0,64
Srednje	0,28	-0,69	0,29	-0,27	0,47	-0,39
Visoko	-0,34	-0,55	0,54	0,04	0,72	-0,51
	F (12,212)***	F (9,681)***	F (8,230)***	F (2,388)*	F (2,237)	F (,559)
Nacionalna nominacija						
Bošnjak	0,10	-0,56	0,38	0,01	0,61	-0,46
Musliman	0,15	-0,57	0,20	-0,48	0,47	-0,58
	F (,083)	F (,001)	F (1,597)	F (11,310)***	F (1,224)	F (,424)

Starosna dob i nivo obrazovanja izdvajaju se kao faktori koji imaju najveću diskriminacionu snagu. Konkretno, najznačajnije razlike odnose se na liberalno-građanski aktivizam ($F=12,533$, $p<0.01$), gde mlađa populacija Bošnjaka pokazuje veću sklonost ovim vrednosnim obrascima u poređenju sa starijom populacijom. Takođe, značajne razlike među ispitanicima primećene su u domenu tradicionalno-autoritarnih i klerikalno-nacionalnih vrednosti ($F=12,212$, $p<0.01$), posebno u odnosu na nivo obrazovanja, gde su osobe sa nižim obrazovanjem sklonije ovim vrednostima (,79) u poređenju sa visokoobrazovanim (-,34).

Religioznost pokazuje statistički značajne razlike ($F=11,310$, $p<0.01$) između Bošnjaka i Muslimana, pri čemu su Bošnjaci religiozniji (,01) u odnosu na pripadnike muslimanske nominacije (-,48). Dodatno, primetne su značajne razlike u stavovima prema EU i NATO integracijama između muškaraca i žena ($F=11,029$, $p<0.01$) i između pripadnika različitih generacija ($F=10,116$, $p<0.01$). (Tabela 7.5.2.1) Relativno visoka F vrednost ukazuje na to da su razlike između naznačenih socio-demografskih kategorija u odnosu na pomenute vrednosne orijentacije veoma izražene.

Tabela 7.5.2.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Demokratski tip vlasti	Zapadno- individualističko orijentalna orijentacija	EU I NATO orijentacija	Interpersonalno poverenje	Moralni apsolutizam	Parohijalna orijentacija
	M	M	M	M	M	M
Pol						
Muški	-,06	-,15	-,37	-,002	,48	,47
Ženski	-,16	-,01	,12	,21	,36	,41
	F (,772)	F (1,510)	F (11,029)***	F (2,686)	F (,706)	F (,214)
Tip naselja						
Grad	-,13	-,08	-,12	,12	,33	,43
Selo	-,04	-,06	-,11	,06	,77	,48
	F (,417)	F (,024)	F (,001)	F (,128)	F (6,663)***	F (,103)
Starosna dob						
18-29	-0,42	-0,12	0,61	0,32	0,16	0,31
30-39	-0,19	0,00	-0,35	0,10	0,47	0,24
40-49	0,03	0,04	-0,24	0,13	0,40	0,56
50-59	0,07	-0,03	-0,56	-0,01	0,65	0,72
60+	0,09	-0,24	-0,34	-0,09	0,52	0,43
	F (3,963)***	F (,714)	F (10,116)***	F (1,208)	F (1,208)	F (1,481)
Nivo obrazovanja						
Nisko	0,17	-0,28	-0,42	-0,20	1,04	0,58
Srednje	-0,18	-0,01	0,02	0,05	0,30	0,39
Visoko	-0,08	-0,12	-0,27	0,35	0,42	0,48
	F (2,116)	F (1,143)	F (2,584)*	F (3,652)**	F (5,802)***	F (,440)
Nacionalna nominacija						
Bošnjak	-0,10	-0,08	-0,24	0,17	0,37	0,40
Musliman	-0,15	-0,07	0,11	0,15	0,62	0,47
	F (,225)	F (,021)	F (4,596)**	F (,017)	F (2,735)	F (,211)

U cilju dodatne analize, kao i do sada, primenili smo kanoničko diskriminativnu analizu. U Tabeli 7.5.2.2 prikazane su po jedna diskriminativna funkcija derivirana na osnovu pola i tipa naselja ispitanika. Diskriminativna funkcija derivirana na osnovu tipa naselja nije pokazala statističku značajnost, pa je nećemo analizirati. Diskriminativna funkcija koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija između muškaraca i žena u pozitivnom smeru obuhvata EU-NATO orijentaciju (,541), liberalno-građanski aktivizam (,404), autoritarno-ekspertske tip vlasti (,288), interpersonalno poverenje (,267) i autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (,253). U negativnom smeru, ova funkcija sadrži religioznost (-,286) i nešto slabijeg intenziteta nacionalni identitet (-,181) i demokratski tip vlasti (-,143).

Tabela 7.5.2.2: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu socio-demografskih karakteristika ispitanika iz Crne Gore

	Pol	Tip naselja
	F1	F1
EU I NATO orijentacija	,541	,010
Liberalno-građanski aktivizam	,404	-,253
Autoritarno-ekspertske tip vlasti	,288	-,082
Religioznost	-,286	-,141

Interpersonalno poverenje	,267	-,101
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	,253	,332
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,200	,044
Nacionalni identitet	-,181	,553
Poverenje u institucije sistema	,155	,035
Demokratski tip vlasti	-,143	,182
Moralni apsolutizam	-,137	,726
Parohijalna orijentacija	-,075	,090
<i>Vilksova lambda</i>	,840	,940
<i>Kanonička korelacija</i>	,400	,245
p<	,001	,445

Ova vrednosno-ideološka struktura specifična je za muški pol, a to potvrđuju grupe centroida na diskriminativnoj funkciji koje su prikazane u Tabeli 7.5.2.3. Drugim rečima, vrednosne orijentacije koje najviše razlikuju muškarce od žena uključuju veću naklonjenost EU i NATO integracijama i sklonost ka liberalno-građanskom aktivizmu.

Tabela 7.5.2.3: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

POL	F1
muški	,229
ženski	-,229

U Tabeli 7.5.2.4 su prikazane četiri diskriminacione funkcije derivirane na osnovu starosne dobi, od kojih je samo prva statistički značajna. Prva diskriminaciona funkcija koja najviše razlikuje strukturu vrednosnih orijentacija mlađih od starijih ispitanika u pozitivnom smeru obuhvata liberalno-građanski aktivizam (.727), EU i NATO orijentacije (.630), i nešto slabijeg intenziteta interpersonalno poverenje (.216). U negativnom smeru, funkcija obuhvata demokratski tip vlasti (-.403) i moralni apsolutizam (-.239).

Tabela 7.5.2.4: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu starosne dobi ispitanika

Starosna dob	F1	F2	F3	F4
Liberalno-građanski aktivizam	,727*	-,202	,084	,000
EU i NATO orijentacija	,630*	,400	-,073	,035
Demokratski tip vlasti	-,403*	,152	,143	,046
Moralni apsolutizam	-,239*	-,113	-,120	-,140
Interpersonalno poverenje	,216*	-,017	,196	-,107
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	-,406	,496*	-,014	,232
Nacionalni identitet	-,340	-,143	-,527*	,119

Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	-,008	-,203	,402*	-,186
Autoritarno-ekspertski tip vlasti	,057	-,006	,441	,589*
Parohijalna orijentacija	-,157	,188	,197	-,484*
Religioznost	-,276	-,084	,195	,473*
Poverenje u institucije sistema	-,240	-,007	,401	-,454*
Vilksova lambda	,554	,819	,909	,957
Kanonička korelacija	,568	,315	,224	,208
p<	,000	,247	,575	,495

Grupe centroida, prikazane u Tabeli 7.5.2.5, ukazuju da su mlađi Bošnjaci (18-39) u Crnoj Gori, za razliku od starijih, skloniji liberalnim vrednostima, aktivizmu i snažno orijentisani ka EU i NATO integracijama, sa izraženim interpersonalnim poverenjem. Istovremeno, mlađi ispitanici, nemaju sklonost ka demokratskom tipu vlasti i moralnom apsolutizmu.

Tabela 7.5.2.5: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Kategorija	Starosna dob			
	F1	F2	F3	F4
18-29	1,076	,155	-,062	-,060
30-39	,024	-,639	-,037	,130
40-49	-,249	,143	,453	,062
50-59	-,697	-,027	-,087	-,401
60+	-,608	,313	-,237	,244

Diskriminacionom analizom su derivirane dve statistički značajne diskriminacione funkcije na osnovu stepena obrazovanja. Prva funkcija obuhvata, u pozitivnom smeru, liberalno-građanski aktivizam (,502), interpersonalno poverenje (,345), i nešto slabijeg intenziteta poverenje u institucije sistema (,248), dok je u negativnom smeru autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (-,630). (Tabela 7.5.2.6)

Tabela 7.5.2.6: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu nivoa obrazovanja ispitanika

Nivo obrazovanja	F1	F2
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	-,630*	-,152
Liberalno-građanski aktivizam	,502*	-,216
Interpersonalno poverenje	,345*	,074
Poverenje u institucije sistema	,248*	,165

Nacionalni identitet	-,327	,673*
Moralni apsolutizam	-,257	,518*
EU i NATO orijentacija	,001	-,425*
Religioznost	,102	,381*
Demokratski tip vlasti	-,118	,345*
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	,059	-,269*
Autoritarno-ekspertske tip vlasti	,030	-,193*
Parohijalna orijentacija	-,025	,172*
<i>Vilksova lambda</i>	,671	,873
<i>Kanonička korelacija</i>	,483	,356
<i>p</i>	,000	,007

Grupe centroida, prikazane u Tabeli 7.5.2.7, sugerišu da se ova vrednosna struktura najviše ističe među visoko obrazovanim ispitanicima u poređenju s nisko obrazovanim. Drugim rečima, visoko obrazovani Bošnjaci pokazuju veću naklonjenost liberalno-građanskim vrednostima i političkom aktivizmu, te iskazuju viši stepen interpersonalnog poverenja i poverenja u institucije sistema. Sa druge strane, vrednosti nacionalizma, autoritarnosti, klerikalizma i tradicionalizma nisu svojstvene visoko obrazovanim ispitanicima.

Tabela 7.5.2.7: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Obrazovanje_	F 1	F2
Nisko obrazovanje	-1,132	0,676
Srednje obrazovanje	-0,116	-0,305
Više obrazovanje	0,694	0,343

Druga diskriminaciona funkcija dodatno razlikuje ispitanike na osnovu stepena obrazovanja. Ova funkcija sadrži u pozitivnom smeru faktore kao što su nacionalni identitet, moralni apsolutizam, religioznost, demokratski tip vlasti i parohijalnu orijentaciju. S druge strane, u negativnom smeru sadrži faktore poput EU i NATO orijentacije, zapadno-individualističke orijentacije i autoritarno-ekspertske tipa vlasti.

Grupe centroida, prikazane u Tabeli 7.5.2.7, pokazuju da ova vrednosna struktura nije svojstvena srednje obrazovanim ispitanicima (-0,305). Sa druge strane, ova vrednosna struktura je svojstvena nisko obrazovanim (0,676) i u nešto manjoj meri visoko obrazovanim (0,343) ispitanicima.

U Tabeli 7.5.2.8 predstavljena je jedna diskriminaciona funkcija koja proizilazi iz identitetske nominacije. Pozitivan smer ove funkcije karakterišu faktori kao što su izražena religioznost (,588), umereno izražen liberalno-građanski aktivizam (,221) i poverenje u institucije sistema (,193). Sa druge strane, u negativnom smeru funkcije primećujemo suprotnu orijentaciju prema EU i NATO integracijama (-,375) i moralnom kosmopolitizmu (-,289).

Tabela 7.5.2.8: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu nacionalne nominacije

Nacionalna nominacija	F1
Religioznost	,588
EU i NATO orijentacija	-,375
Moralni apsolutizam	-,289
Liberalno-građanski aktivizam	,221
Poverenje u institucije sistema	,193
Autoritarno-ekspertska tip vlasti	,114
Demokratski tip vlasti	,083
Parohijalna orijentacija	-,080
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	-,050
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	-,025
Interpersonalno poverenje	,023
Nacionalni identitet	,006
Vilksova lambda	,850
Kanonička korelacija	,388
p<	,004

Grupe centroida, prikazane u Tabeli 7.5.2.9, ukazuju da su Bošnjaci, za razliku od Muslimana, religiozniji, skloniji liberalno-građanskim vrednostima i poverenju u institucije sistema i sa druge strane protive se EU i NATO integracija, i nemaju sklonosti ka vrednostima moralnog apsolutizmu.

Tabela 7.5.2.9: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

Nacionalna nominacija	F1
Musliman	-,563
Bošnjak	,311

Kanoničko-diskriminaciona analiza potvrdila je nalaze analize varijanse, pokazujući **da su među Bošnjacima u Crnoj Gori prisutne rodne i generacijske podele, podele zasnovane stepenom obrazovanja, kao i identitetsko-nominacijske podele (Bošnjaci-Muslimani).**

Ako bismo uporedili ove podatke sa podacima dobijenim na uzorku iz Srbije, uvideli bismo da je broj socio-demografskih kategorija koje doprinose razlikama u odnosu na faktore II reda nešto veći, dok je u poređenju sa uzorkom iz Bosne i Hercegovine značajno manji. Osim toga, F vrednosti i koeficijenti kanoničke korelacije su viši kod crnogorskog uzorka u odnosu na uzorak dobijen iz Srbije, istovremeno je nešto manji u odnosu na uzorak iz Bosne i Hercegovine. Ovi rezultati ukazuju da su vrednosne podele među Bošnjacima u Crnoj Gori, kada su u pitanju socio-demografske kategorije nešto izraženije u odnosu na sunarodnike u Srbiji, ali značajno manje izražene u poređenju sa Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine.

7.5.3. Uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori

Kao i u prethodne dve analizirane države i u slučaju Bošnjaka u Crnoj Gori, testiraćemo uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije. Međutim, pre nego što detaljno razmotrimo rezultate ovih testova, želimo ukratko da pojasnimo način na koji smo klasifikovali političke preferencije ispitanika i grupisali ih u tri partijska bloka.

U petom poglavlju smo klasifikovali relevantne političke partije za koje glasaju Bošnjaci u Crnoj Gori, gde smo utvrdili da Bošnjaci podržavaju kako monoetničke, odnosno bošnjačke partije, tako i multietničke, odnosno građanske partije. Na osnovu analize partijskih programa i poruka lidera ovih partija, ustanovili smo da ova dva partijska bloka ne pokazuju značajne vrednosno-ideološke razlike (detaljnije Poglavlje 5).

Međutim, obradom empirijskih podataka iz našeg istraživanja ustanovili smo određene diferencijacije unutar prethodno definisanih partijskih blokova. Faktorskom analizom, uz primenu promax rotacije, apstrahovana su dva faktora ili dva politička bloka kojima je objašnjeno 63,8% varijanse.

Prvi politički blok, koji smo uslovno nazvali „opozicione partije“, obuhvata tri partije: URA Dritan Abazović, Demokrate Alekse Bečića i Socijaldemokratsku partiju Ranka Krivokapića. (Tabela 7.5.3.1) Iako ove partije, u trenutku kada smo sprovodili naše empirijsko istraživanje (od decembar 2020. do januara 2021. godine), nisu više bile opozicione (političke promene desile su se na parlamentarnim izborima 30. avgusta 2020. godine) smatrali smo da je višegodišnji opozicioni status ovih partija dovoljan razlog da ih tako i nazovemo imajući u vidu da su „po sili inercije“ još uvek tako percipirane među našim ispitanicima.

Tabela 7.5.3.1: Faktorska struktura Opozicionih partija

	Zasićenost
URA Dritan Abazović	,911
Demokrate Aleksa Bičić	,906
Socijaldemokratska partija Crne Gore Ranko Krivokapić	,785

Na osnovu istog principa smo i drugi bloka nazvali „vladajuće partije“, koji je sačinjen od Demokratske partije socijalista Mila Đukanovića i Socijaldemokrata Ivana Brajović. (Tabela 7.5.3.2) Bošnjačka stranka, predstavlja treću, odvojenu opciju koju smo izuzeli iz faktorske analize i tretirali je kao posebnu kategoriju zbog njenog monoetničkog karaktera. Osim toga, Bošnjačka stranka je izuzeta iz analize jer je prilikom faktorske analize klasifikovana kao deo vladajućeg bloka, pri čemu je njen faktorski doprinos bio najniži (,452) u poređenju sa svim ostalim partijama unutar tog bloka.

Tabela 7.5.3.2: Faktorska struktura Vladajućih partija

	Zasićenost
Demokratska partija socijalista M. Đukanović	,764
Socijaldemokrate Ivan Brajović	,716

Kako bismo testirali uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije, u prvom koraku smo primenili analizu varijanse. Rezultati nalaza prikazanih u Tabeli 7.5.3.3 ukazuju da su identitetske kategorije, u koje spadaju nacionalna nominacija i maternji jezik, važni diskriminativni faktori prilikom odabira političkih partija. Bošnjaci koji nazivaju svoj maternji jezik bosanskim, skloniji su glasanju za Bošnjačku stranku i opozicioni politički blok, dok oni koji

svoj jezik nazivaju crnogorskim češće podržavaju vladajuće partije. Osim jezika nacionalna nominacija je naročito važna u slučaju izbora Bošnjake stranke (BS), gde postoje statistički značajne razlike ($F=13,828$, $p<.01$) između Bošnjaka, koji su skloniji glasanju za BS u odnosu na Muslimane. Dodatno, značajne razlike u političkim preferencijama javljaju se i u odnosu na stepen obrazovanja ispitanika ($F=19,604$, $p<.01$). Visokoobrazovani ispitanici su skloniji podršci opozicionom bloku u poređenju sa srednje i niže obrazovanim ispitanicima.

Tabela 7.5.3.3: Srednje vrednosti na političke preferencije u odnosu na socio-demografske karakteristike

	Bošnjačka stranka	Vladajuće partije	Opoziciona partija
Pol	M	M	M
Muški	-,102	,006	,089
Ženski	,096	-,006	-,083
	F (1,883)	F (,008)	F (1,415)
Tip naselja			
Grad	,015	,001	,031
Selo	-,064	-,006	-,133
	F (,186)	F (,002)	F (1,714)
Starosna dob			
18-29	-,096	,147	-,087
30-39	-,285	-,278	,158
40-49	-,055	,213	-,041
50-59	,234	,061	,030
60+	,263	-,196	-,027
	F (1,991)*	F (1,783)	F (,346)
Nivo obrazovanja			
Nisko	,176	-,209	-,421
Srednje	,024	,122	-,233
Visoko	-,118	-,170	,641
	F (,754)	F (2,144)	F (19,604)***
Nacionalna nominacija			
Bošnjak	,190	-,117	,065
Musliman	-,371	,064	-,142
	F (13,828)***	F (1,386)	F (1,809)
Maternji jezik			
Bosanski	,275	-,308	,398
Crnogorski	-,139	,231	-,279
	F (8,079)***	F (14,226)***	F (23,037)***

Prikazane razlike iz analize varijanse između Bošnjaka i Muslimana u političkim preferencijama jasnije se uočavaju kroz deskriptivni prikaz distribucije glasova ove dve kategorije ispitanika. (Tabela 7.5.3.4)

Tabela 7.5.3.4: Distribucija političkih preferencija prema nacionalnoj nominaciji

Nacionalna nominacija		Bošnjačka stranka	Vladajuće partije	Opozicione partije
Bošnjak	Broj	42	44	13
	%	42,4%	44,4%	13,1%
Musliman	Broj	5	42	8
	%	9,1%	76,4%	14,5%
Ukupno	Broj	47	86	21
	%	30,5%	55,8%	13,6%

Naime, rezultati u Tabeli 7.5.3.4 potvrđuju da se Bošnjaci i Muslimani politički razlikuju, pri čemu Muslimani preferiraju vladajuće (građanske) partije, dok Bošnjaci pružaju podjednaku podršku kako Bošnjačkoj stranci, tako i vladajućem bloku.

Statistički značajne razlike između Bošnjaka i Muslimana po ovom pitanju potvrđene su i hi-kvadrat testom (Hi-kvadrat 19,375, $df=2$, $p=0,000$), a povezanost između kategorijalnih varijabli nacionalne nominacije i političkih preferencija izražena je visokim koeficijentom kontingencije C od ,334 i Kramerovim V indeksom od 0,335. (Tabela 7.5.3.5) Ovako relativno visoke vrednosti koeficijenata govore o postojanju parcijalnog rasepa koji je zasnovan na povezanosti strukturnih i organizacionih elemenata (*structure plus institutions*) i ima izražen intenzitet i dubinu.

Tabela 7.5.3.5: Mere asocijacije socio-demografskih kategorija i političkih preferencija

	Hi-kvadrat	C	V
Pol	,124	,028	,028
Tip naselja	,407	,050	,050
Starosna dob	7,065	,206	,149
Nivo obrazovanja	6,987	,204	,147
Nacionalna nominacija	19,375	,334	,355
Maternji jezik	26,169	,377	,407

Koeficijent kontingencije- C Cramer's V

U Tabela 7.5.3.5 prikazani su rezultati hi-kvadrat test koji potvrđuje statistički značajnu razliku po ovom pitanju (Hi-kvadrat 26,169, $df=2$, $p=0,000$), a povezanost između kategorijalnih varijabli bosanski/crnogorski jezik i političkih preferencija izražena je visokim koeficijentom kontingencije C od ,377 i Kramerovim V indeksom od ,407, ukazujući na snažnu povezanost između ove dve varijable.

U Tabeli 7.5.3.6 se jasno uočava značajna razlika u političkim preferencijama među ispitanicima u odnosu na to kako nominiraju svoj maternji jezik. Ispitanici koji svoj maternji jezik nazivaju bosanskim, većinski glasaju za Bošnjačku stranku (50%), dok ispitanici koji maternji jezik zovu crnogorski, češće podržavaju vladajuće partije (73,3%).

Tabela 7.5.3.6: Distribucija političkih preferencija prema nazivu maternjeg jezika

Maternji jezik		Bošnjačka stranka	Vladajuće partije	Opozicione partije
Bosanski	Broj	29	18	10
	%	50,90%	31,60%	17,50%
Crnogorski	Broj	19	74	8
	%	18,80%	73,30%	7,90%
Ukupno	Broj	47	48	92
	%	30,5%	30,40%	58,20%

Rezultati prikazani u Tabeli 7.5.3.7 dopunjuju prethodne nalaze, ukazujući da je nacionalno deklarisanim Muslimanima manje važno da politički lider za koga glasaju bude pripadnik njihove nacije ili religije. Ovaj nalaz pokazuje statistički značajne razlike između Bošnjaka i Muslimana u vezi s nacionalnošću političara za koje glasaju (Hi-kvadrat 11,704, $df=3$, $p=0,008$), pri čemu je povezanost između kategorijalnih varijabli nacionalne nominacije i nacionalnosti političara za kojeg glasaju ocenjena kao osrednja ($CC=0,260$, Cramers $V=0,270$).

Tabela 7.5.3.7: Distribucija glasova prema nacionalnoj nominaciji

		Da li Vam je bitno da politički lider za koga glasate bude pripadnik Vaše nacije i religije?			
		Apsolutno mi je nebitno	Uglavnom mi je nebitno	Uglavnom mi je bitno	Veoma mi je bitno
Bošnjak	Broj	31	46	19	8
	%	29,8%	44,2%	18,3%	7,7%
Musliman	Broj	27	27	2	1
	%	47,4%	47,4%	3,5%	1,8%
Ukupno	Broj	58	73	21	9
	%	36,0%	45,3%	13,0%	5,6%

Na osnovu svih prikazanih nalaza možemo zaključiti da **identitetsko-nominacijske karakteristike Bošnjaka imaju značajan uticaj u političkim preferencijama Bošnjaka u Crnoj Gori**. Nacionalno nominirani Muslimani su skloniji davanju svoje podrške građanskim (multietničkim) partijama, dok su nacionalno deklarirani Bošnjaci po ovom pitanju izrazito podeljeni između multietničkih partija i Bošnjačke stranke. Osim toga, nominacija maternjeg jezika snažno se reflektuje na političke preferencije. Ispitanici koji svoj maternji jezik nazivaju „bosanski“ češće podržavaju Bošnjačku stranku, dok oni koji maternji jezik nazivaju „crnogorskim“, veću sklonost pokazuju prema multietničkim partijama. Nivo obrazovanja takođe ima značajan uticaj na političke preferencije. Visokoobrazovani ispitanici češće podržavaju opozicioni blok, dok oni sa srednjim ili nižim obrazovanjem često izražavaju podršku vladajućim partijama. Međutim, podaci ukazuju da ne postoji jaka povezanost između nivoa obrazovanja i političkih preferencija, što sugerise da se na osnovu toga ne mogu zasnivati intenzivne podele.

7.5.4. Uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori

Do sada sprovedene analize su pokazale da određene sociodemografske karakteristike imaju uticaj na vrednosno-ideološke orijentacije i političke preferencije među Bošnjacima. Ovi nalazi dovode u pitanje validnost radne hipoteze, koja pretpostavlja da su među Bošnjacima prisutne samo stavovske razlike (*issue difference*) koje se ne reflektuju na političke preferencije i nemaju socio-strukturno utemeljenje. U cilju testiranja uticaj vrednosnih orijentacija na političke preferencije, u prvom koraku primenićemo analizu varijanse vrednosti (faktora II reda) u odnosu na pristalice različitih partijskih blokova.

Na osnovu analize varijanse, prikazane u Tabeli 7.5.4.1, najveće razlike među partijskim pristalicama su u odnosu na liberalno-građanski aktivizam ($F=10,139$, $p<0,000$). Pristalice opozicionih partija pokazuju značajno veću sklonost prema ovim vrednosnim obrascima u poređenju sa pristalicama vladajućeg bloka i Bošnjačke stranke (BS). Što se tiče religioznosti, pristalice se takođe značajno razlikuju ($F=7,083$, $p<0,01$), pri čemu su birači BS religiozniji u odnosu na birače druga dva bloka. Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam predstavljaju vrednosne orijentacije po kojima se takođe razlikuju pristalice partijskih blokova ($F=6,269$, $p<0,01$), pri čemu pristalice vladajućeg bloka pokazuju najveću sklonost prema tim vrednostima, dok ih pristalice BS slede, a glasači opozicionih partija izražavaju negativan stav prema ovim vrednosno-ideološkim oblicima. Razlike se takođe javljaju i u nivou poverenja u institucije sistema među partijskim pristalicama ($F=5,129$, $p<0,01$), pri čemu najveće poverenje očekivano pokazuju pristalice vladajućih partija, zatim pristalice BS, dok pristalice opozicionih partija pokazuju nepoverenje prema institucijama sistema. Statistički značajne razlike među pristalicama partijskih blokova pojavljuju se i u odnosu na zapadno-individualističku i orijentalnu orijentaciju ($F=4,305$, $p<0,05$), s pozitivnim stavom samo među pristalicama vladajućih partija. Parohijalna orijentacija ($F=3,037$, $p<0,1$) takođe diferencira partijske pristalice, pri čemu su pristalice vladajućeg bloka najviše privržene ovoj orijentaciji. Ostale vrednosno-ideološke

orijentacije ne pokazuju statistički značajne razlike između pristalica partijskih blokova. (Tabela 7.5.4.1)

Tabela 7.5.4.1: Srednje vrednosti na faktorima II reda u odnosu na političke preferencije

		Aritmetička sredina		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	Bošnjačka stranka	,203	Međugrupno	12,466	2	6,233	6,269	,002
	vladajuće partije	,2562	Unutargrupno	156,105	157	0,994		
	opozicione partije	-,588	Ukupno	168,571	159			
Nacionalni identitet	Bošnjačka stranka	-,445	Međugrupno	1,355	2	0,677	,876	,418
	vladajuće partije	-,647	Unutargrupno	121,338	157	0,773		
	opozicione partije	-,638	Ukupno	122,692	159			
Liberalno-gradanski aktivizam	Bošnjačka stranka	,087	Međugrupno	17,065	2	8,533	10,139	,000
	vladajuće partije	,155	Unutargrupno	132,133	157	0,842		
	opozicione partije	1,098	Ukupno	149,198	159			
Religioznost	Bošnjačka stranka	,246	Međugrupno	13,017	2	6,509	7,083	,001
	vladajuće partije	-,248	Unutargrupno	144,277	157	0,919		
	opozicione partije	-,619	Ukupno	157,295	159			
Poverenje u institucije sistema	Bošnjačka stranka	,555	Međugrupno	6,359	2	3,179	5,129	,007
	vladajuće partije	,722	Unutargrupno	97,32	157	0,62		
	opozicione partije	,115	Ukupno	103,678	159			
Autoritarno- ekspertska tip vlasti	Bošnjačka stranka	-,421	Međugrupno	5,399	2	2,699	2,056	,131
	vladajuće partije	-,379	Unutargrupno	206,162	157	1,313		
	opozicione partije	-,937	Ukupno	211,561	159			
Demokratski tip vlasti	Bošnjačka stranka	-,196	Međugrupno	1,224	2	0,612	,979	,378
	vladajuće partije	-,126	Unutargrupno	98,166	157	0,625		
	opozicione partije	,092	Ukupno	99,389	159			
Zapadno- individualističko orijentalna orijentacija	Bošnjačka stranka	-,120	Međugrupno	4,774	2	2,387	4,305	,015
	vladajuće partije	,129	Unutargrupno	87,067	157	0,555		
	opozicione partije	-,350	Ukupno	91,841	159			
EU i NATO orijentacija	Bošnjačka stranka	-,246	Međugrupno	1,701	2	0,85	,762	,469
	vladajuće partije	-,014	Unutargrupno	175,308	157	1,117		
	opozicione partije	-,071	Ukupno	177,008	159			
Interpersonalno poverenje	Bošnjačka stranka	,287	Međugrupno	4,18	2	2,09	2,266	,107
	vladajuće partije	-,076	Unutargrupno	144,782	157	0,922		
	opozicione partije	,052	Ukupno	148,962	159			
Moralni apsolutizam	Bošnjačka stranka	,286	Međugrupno	0,862	2	0,431	,409	,665
	vladajuće partije	,435	Unutargrupno	165,273	157	1,053		
	opozicione partije	,479	Ukupno	166,135	159			
Parohijalna orijentacija	Bošnjačka stranka	,277	Međugrupno	5,838	2	2,919	3,037	,051
	vladajuće partije	,638	Unutargrupno	150,896	157	0,961		
	opozicione partije	,204	Ukupno	156,733	159			

Analiza varijanse je potvrdila postojanje statistički značajnih razlika između pristalica različitih političkih partija na osnovu ključnih vrednosnih orijentacija. Posebno se izdvajaju

relativno visoke F-vrednosti liberalno-građanskog aktivizma, religioznosti, autoritarnog tradicionalizma i klerikalnog nacionalizma i poverenja u institucije sistema, sugerišući da divergentni stavovi po ovim pitanjima imaju značajan uticaj na političke preferencije, što je u suprotnosti sa našom radnom hipotezom.

Podudarnost vrednosnih orijentacija sa političkim preferencijama potvrđuje i nalaz u Tabeli 7.5.4.2 gde su prikazani prediktivni procenti vrednosnih orijentacija koje se preklapaju sa verovatnoćom glasanja za partijske blokove. Nalaz pokazuje da se glasači Bošnjačke stranke u 52,1% podudaraju sa vrednosnim orijentacijama Bošnjačke stranke, dok je procenat podudaranja sa vrednostima vladajućih partija 31,2%. Slična situacija je i kod pristalica vladajućeg bloka, što može ukazivati na potencijalnu volatilnost pristalica ova dva partijska bloka. Nasuprot tome, procenat podudaranja glasača opozicionih partija s njihovim vrednostima iznosi izuzetnih 81%, što predstavlja izrazito visok postotak preklapanja i istovremeno male šanse da će glasati za druge partijske blokove.

Tabela 7.5.4.2: Procenat podudaranja vrednosnih orijentacija sa partijskim preferencijama

		Bošnjačka stranka	Vladajuće partije	Opozicione partije
Bošnjačka stranka	Broj	25	15	8
	%	52,1%	31,2%	16,7%
Vladajuće partije	Broj	27	49	15
	%	29,7%	53,8%	16,5%
Opozicione partije	Broj	3	1	17
	%	14,3%	4,8%	81,0%

7.5.5. Uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Srbiji

Kako bi smo utvrdili uticaj socio-demografskih karakteristika i vrednosnih orijentacija na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori, primenili smo multiplu regresionu analizu.

U Tabeli 7.5.5.1 prikazani su nestandardizovani regresioni koeficijenti nezavisnih varijabli koji se odnose na glasanje za Bošnjačku stranku, tako što je primenjeno 15 regresionih modela. U prvom modelu su korišćene kao nezavisne varijable socio-demografske karakteristike, dok je u ostalim modelima korišćena svaka od latentnih (vrednosnih) varijabli, gde su socio-demografske varijable predstavljale kontrolne varijable. Za razliku od druge dve analizirane države, u slučaju Crne Gore, koristimo dve dodatne nezavisne (*dummy*) varijable- nacionalna nominacija Bošnjak i maternji jezik-bosanski, kako bi ustanovi prediktivnu snagu identitetskih karakteristika prilikom političkih preferencija.

U prvom modelu rezultati potvrđuju prethodne nalaze o slabij vezi između socio-demografskih karakteristika (bez nacionalne i jezičke nominacije) i političkih preferencija, što se odražava i u veoma malom procentu (1,9%) ukupnog objašnjenja varijanse. Izuzetak je starosna dob, gde se u slučaju Bošnjačke stranke verovatnoća glasanja za ovu partiju povećava za ,010 sa svakim povećanjem godina starosti ispitanika. U drugom modelu uvođenjem bošnjačke nacionalne nominacije procenat objašnjenja varijanse se drastično povećava na 8,6%. Verovatnoća glasanja za BS povećava se za ,552 ako se glasač nacionalno izjašnjava kao Bošnjak. Ovaj podatak ukazuje na to da je bošnjačka nominacija značajan faktor prilikom glasanja za Bošnjačku stranku (BS). Slična je situacija i u trećem regresionom modelu gde se kao nezavisna varijabla uvodi bosanski jezik, čime je objašnjeno 6,6% ukupne varijanse. Verovatnoća glasanja za BS se povećava za ,456 ako ispitanik svoj maternji jezik naziva bosanski.

Tabela 7.5.5.1: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za Bošnjačku stranku

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13	Model 14	Model 15
intercept	-,405 (,419)	-,975** (,452)	-,673 (,418)	-,343 (,410)	-,404 (,421)	-,319 (,431)	-,143 (,398)	-,345 (,415)	-,275 (,410)	-,587 (,420)	-,365 (,417)	-,397 (,427)	-,486 (,406)	-,327 (,417)	-,374 (,418)
Ženski	,208 (,147)	,101 (,149)	,152 (,144)	,140 (,145)	,208 (,147)	,233 (,150)	,292** (,139)	,188 (,145)	,161 (,144)	0,185 (,145)	,188 (,146)	,213 (,153)	,145 (,143)	,202 (,146)	,196 (,147)
Selo	-,192 (,198)	-,191 (,201)	-,191 (,193)	-,207 (,194)	-,192 (,199)	-,189 (,199)	-,187 (,187)	-,224 (,196)	-,184 (,193)	-,193 (,196)	-,221 (,198)	-,192 (,199)	-,235 (,192)	-,138 (,199)	-,180 (,198)
Obrazovanje srednje	-,043 (,287)	,245 (,307)	,186 (,285)	-,005 (,281)	-,041 (,292)	-,050 (,287)	-,082 (,270)	-,092 (,284)	-,084 (,279)	-,033 (,283)	-,068 (,285)	-,046 (,288)	-,036 (,277)	-,111 (,286)	-,046 (,286)
Obrazovanje visoko	-,230 (,307)	-,061 (,321)	-,192 (,299)	-,052 (,306)	-,229 (,310)	-,217 (,308)	-,385 (,291)	-,335 (,307)	-,241 (,299)	-,209 (,303)	-,242 (,305)	-,235 (,311)	-,325 (,298)	-,269 (,305)	-,223 (,306)
Koliko imate godina	,010* (,005)	,011** (,005)	,010* (,005)	,007*** (,005)	,010* (,005)	,008 (,006)	,005 (,005)	,008 (,005)	,010** (,005)	,013** (,005)	,010* (,005)	,010* (,006)	,013** (,005)	,011** (,005)	,010** (,005)
Bošnjak		,552*** (,153)													
Bosanski jezik			,456*** (,155)												
F1				,226*** (,074)											
F2					,002 (,087)										
F3						-,073 (,085)									
F4							,356*** (,072)								
F5								,211** (,089)							
F6									,203*** (,062)						
F7										-,234** (,097)					
F8											,169* (,092)				
F9												-,008 (,047)			
F10													,284*** (,077)		
F11														-,148*** (,074)	
F12															-,104 (,073)
AR²	,019	,086	,066	,061	,014	,018	,128	,043	,069	,044	,032	,014	,082	,035	,025

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

- F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
- F 2 Nacionalni identitet
- F3 Liberalno-građanski aktivizam
- F 4 Religioznost
- F 5 Poverenje u institucije sistema
- F 6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti
- F 7 Demokratski tip vlasti
- F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
- F 9 EU i NATO orijentacija
- F 10 Interpersonalno poverenje
- F 11 Moralni apsolutizam
- F 12 Parohijalna orijentacija

U četvrtom modelu, uvođenjem varijable autoritarni-tradicionalizam i klerikalni-nacionalizam postignuto je objašnjenje 6,1% varijanse. Ove vrednosti značajno doprinose razumevanju vrednosnih orijentacija glasača Bošnjačke stranke. Verovatnoća glasanja za ovu stranku povećava se za ,226 ako je ispitanik sklon tradicionalnim, autoritarnim, klerikalnim i nacionalističkim vrednosnim obrascima. Peti i šesti model, koji se odnose na nacionalni identitet i liberalno-građanski aktivizam, ne pokazuju statističku značajnost. U sedmom modelu, uvođenjem religioznosti postignuto je objašnjenje varijanse od 12,8%, što predstavlja najveći doprinos od svih nezavisnih varijabli. Verovatnoća glasanja za Bošnjačku stranku povećava se za ,356 ako je ispitanik religiozan. Osmi model koristi poverenje u institucije sistema kao nezavisnu varijablu, pri čemu je objašnjeno 4,3% varijanse. Verovatnoća glasanja za BS povećava se za ,221 ako glasač ima poverenje u institucije. U devetom modelu uveden je autoritarno-ekspertska tip vlasti, gde verovatnoća glasanja za Bošnjačku stranku povećava se za ,203 ukoliko ispitanik smatra ovaj model vlasti dobrim, objašnjavajući 6,9% varijanse. Isto tako, u desetom modelu gde je korišćen demokratski tip vlasti kao nezavisna varijabla, verovatnoća glasanja za BS se smanjuje za 0,234 ukoliko glasač smatra ovaj tip vlasti dobrim, objašnjavajući 4,4% varijanse.

U jedanaestom modelu, zapadno individualistička i orijentalna orijentacija je korišćena kao nezavisna varijabla, čime je objašnjeno 3,2% varijanse. Verovatnoća glasanja za Bošnjačku stranku povećava se za 0,169 ukoliko su glasaču bliske ove vrednosti. U trinaestom modelu, korišćeno je interpersonalno poverenje kao nezavisna varijabla, gde se verovatnoća glasanja povećava za 0,284 ukoliko je ispitanik sklon ovim vrednostima. Ovo objašnjava 8,2% varijanse, čime ova vrednosna dimenzija postaje jedna od produktivnijih. Moralni apsolutizam je nezavisna varijabla koja je korišćena u četrnaestom modelu, gde se verovatnoća glasanja za BS smanjuje za 0,148 kod ispitanika kojima su ove vrednosti bliske, čime je objašnjeno 3,5% varijanse.

Sumirajući rezultate regresione analize, možemo zaključiti **da je religioznost faktor koji najviše utiče na glasanje za Bošnjačku stranku**. Osim religioznosti, identitetska nominacija i interpersonalno poverenje takođe značajno objašnjavaju zašto Bošnjaci biraju ovu partiju. Dakle, birači Bošnjačke stranke su religiozniji, nacionalno se izjašnjavaju kao Bošnjaci, maternji jezik nazivaju bosanskim, imaju visok nivo interpersonalnog poverenja, tradicionalniji su, klerikalniji, skloni autoritarnim i nacionalističkim vrednosnim obrascima, a istovremeno su im bliske zapadno individualistička i orijentalna orijentacija.

U sledećoj regresionoj analizi kao zavisnu varijablu koristimo blok vladajućih partija, dok nezavisne varijable ostaju iste, kao u prethodnoj analizi. (Tabela 7.5.5.2)

U prvom modelu socio-demografske karakteristike ne pokazuju prediktivnu snagu. U drugom modelu, gde je nacionalna nominacija korišćena kao nezavisna varijabla, procenat objašnjenja varijanse je veoma nizak, svega 1,6%, i nije statistički značajan. Tek u trećem modelu se pojavljuje prediktivna moć nezavisne varijable - bosanski jezik, čime je objašnjeno 4,8% varijanse. U ovom modelu, verovatnoća glasanja za blok vladajućih partija smanjuje se za ,472 ukoliko ispitanik svoj maternji jezik naziva bosanskim.

Tabela 7.5.5.2: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za blok vladajućih partija

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13	Model 14	Model 15
intercept	,029 (,423)	,129 (,465)	,231 (,420)	,114 (,406)	- ,0150 (,423)	,246 (,431)	,093 (,427)	,195 (,374)	,176 (,411)	-,048 (,430)	,119 (,406)	,016 (,431)	,053 (,424)	,035 (,426)	-,045 (,412)
Ženski	-,031 (,148)	-,006 (,153)	,004 (,145)	-,124 (,144)	-,038 (,148)	,033 (,150)	-,010 (,149)	-,087 (,131)	-,084 (,144)	-,040 (,149)	-,075 (,142)	-,037 (,154)	-,011 (,149)	-,031 (,149)	-,002 (,144)
Selo	,010 (,200)	-,058 (,207)	-,057 (,193)	-,011 (,192)	,031 (,200)	,017 (,198)	,011 (,200)	-,078 (,177)	,018 (,194)	,009 (,200)	-,054 (,193)	,010 (,201)	,023 (,201)	,014 (,203)	-,019 (,195)
Obrazovanje srednje	,253 (,289)	,330 (,315)	,125 (,287)	,305 (,277)	,178 (,294)	,235 (,287)	,244 (,289)	,115 (,256)	,207 (,280)	,257 (,290)	,196 (,278)	,257 (,291)	,251 (,289)	,248 (,292)	,261 (,281)
Obrazovanje visoko	-,032 (,310)	,075 (,330)	-,056 (,301)	,212 (,303)	-,086 (,312)	,001 (,308)	-,070 (,312)	-,324 (,277)	-,045 (,300)	-,023 (,310)	-,060 (,297)	-,024 (,315)	-,002 (,311)	-,035 (,312)	-,049 (,302)
Koliko imate godina	-,004 (,005)	-,007 (,006)	-,002 (,005)	-,008 (,005)	-,003 (,005)	-,008 (,006)	-,005 (,005)	-,010** (,005)	-,003 (,005)	-,002 (,005)	-,004 (,005)	-,003 (,006)	-,004 (,005)	-,004 (,005)	-,005 (,005)
Bošnjak		-,138 (,158)													
Bosanski jezik			- ,472*** (,156)												
F1				,311*** (,074)											
F2					-,122 (,087)										
F3						- ,184** (,084)									
F4							,087 (,078)								
F5								,588*** (,081)							
F6									,229*** (,062)						
F7										-,098 (,099)					
F8											,378*** (,090)				
F9												,012 (,075)			
F10													-,087 (,080)		
F11														-,012 (,075)	
F12															,247*** (,072)
AR²	-,001	,016	,048	,082	,004	,019	,000	,220	,063	-,001	,082	-,006	,000	-,006	,055

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

- F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
- F 2 Nacionalni identitet
- F3 Liberalno-građanski aktivizam
- F 4 Religioznost
- F 5 Poverenje u institucije sistema
- F 6 Autoritarno-ekspertski tip vlasti
- F 7 Demokratski tip vlasti
- F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
- F 9 EU i NATO orijentacija
- F 10 Interpersonalno poverenje
- F 11 Moralni apsolutizam
- F 12 Parohijalna orijentacija

Četvrti model, gde se autoritarno-tradicionalni i klerikalni nacionalizam koriste kao nezavisna varijabla, objašnjava 8,2% varijanse. U ovom modelu, verovatnoća glasanja za blok vladajućih partija povećava se za ,311 ukoliko su ispitaniku bliske ove vrednosti. Peti model ne pokazuje statističku značajnost, dok se u šestom modelu liberalno-građanski aktivizam koristi kao nezavisna varijabla, čime se dodatnih 1,9% varijanse objašnjava. Drugim rečima, verovatnoća glasanja za blok vladajućih partija smanjuje se za ,184 ukoliko su glasaču bliske ove vrednosti. Religioznost se koristi kao nezavisna varijabla u sedmom modelu, gde prema nalazima, ne pokazuje značajan uticaj prilikom glasanja za vladajući blok.

Osmi model, gde se koristi poverenje u institucije sistema, pruža najveći doprinos objašnjenju varijanse od čak 22%. Ovaj rezultat je očekivan s obzirom na vladajući status partija, gde se verovatnoća glasanja za njih povećava za ,588 ukoliko glasač ima poverenja u institucije sistema. Autoritarno-ekspertski tip vlasti takođe doprinosi sa 6,3% objašnjenja varijanse, gde se verovatnoća glasanja za blok vladajućih partija povećava za ,229 ukoliko je ispitaniku ovaj tip vlasti blizak.

Deseti model, gde se demokratski tip vlasti koristi kao nezavisna varijabla, nema statističku značajnost. Međutim, u jedanaestom modelu, zapadno individualistička i orijentalna orijentacija doprinosi sa 8,2% objašnjenja varijanse. Verovatnoća glasanja za blok vladajućih partija se povećava za ,378 ukoliko su glasaču ove vrednosti bliske. Modeli dvanaest, trinaest i četrnaest ne pokazuju statističku značajnost, dok petnaesti model, gde se kao nezavisna varijabla koristi parohijalna orijentacija, objašnjava dodatnih 5,5% varijanse. Verovatnoća glasanja za blok vladajućih partija se povećava za ,247 ukoliko su ispitanicima ove vrednosti bliske.

Ovaj nalaz ukazuje **da birači vladajućih partija pokazuju izraženo poverenje u institucije sistema**, što je ujedno ključni razlog zašto pristalice vladajućih partija glasaju za njih. Naziv maternjeg jezika takođe utiče na izbor, pri čemu oni koji ga nazivaju bosanskim manje podržavaju vladajuće partije. Sklonost ka autoritarnom tipu vlasti je značajan faktor za podršku vladajućim strankama, dok glasači vladajućeg bloka kombinuju autoritarne i nacionalističke tendencije s zapadnim i orijentalnim spoljnopoličkim orijentacijama.

Regresionu analizu ćemo primeniti i korišćenjem bloka opozicionih partija kao zavisne varijable, dok ćemo kao nezavisne varijable koristiti iste varijable kao i u prethodnim analizama. (Tabela 7.5.5.3)

U prvom modelu, socio-demografske karakteristike pokazuju značajnu prediktivnu moć, objašnjavajući 17,1% varijanse. Naime, muškarci i visoko obrazovani ispitanici su skloniji glasanju glasanja za opozicioni blok. Drugi model, koji koristi bošnjačku nominaciju, nije statistički značajan. Međutim, treći model, s maternjim jezikom (bosanski), objašnjava dodatnih 8,5% varijanse. Verovatnoća glasanja za opozicione partije raste za ,579 ako je maternji jezik ispitanika bosanski.

Nesklonost prema opozicionom bloku kod birača s autoritarnim, tradicionalnim, klerikalnim i nacionalističkim vrednostima pokazuje treći model, objašnjavajući, uz socio-demografske karakteristike, 19,7% varijanse. Verovatnoća glasanja za opozicioni blok opada za ,183 kod onih ispitanika kojima su bliske navedene vrednosti.

Tabela 7.5.5.3: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora glasanja za blok opozicionih partija

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12	Model 13	Model 14	Model 15
intercept	-,658* (,385)	-,983** (,421)	-,981*** (,374)	-,708* (,379)	-,621 (,386)	- 1,121*** (,369)	-,670* (,390)	-,695* (,384)	-,712* (,386)	-,687* (,392)	-,695* (,383)	-,674* (,393)	-,708* (,381)	-,606 (,386)	-,654* (,387)
Ženski	-,253* (,135)	-,279** (,139)	-,318** (,129)	-,199 (,134)	-,247* (,135)	-,388*** (,128)	-,257* (,136)	-,241* (,135)	-,234* (,135)	-,257* (,136)	-,235* (,135)	-,262* (,140)	-,292** (,134)	-,257* (,135)	-,255* (,136)
Selo	,166 (,182)	,144 (,187)	,237 (,172)	,178 (,180)	,147 (,183)	,151 (,170)	,166 (,183)	,185 (,182)	,163 (,182)	,165 (,183)	,192 (,182)	,166 (,183)	,139 (,180)	,202 (,184)	,167 (,183)
Obrazovanje srednje	,408 (,263)	,646** (,285)	,617** (,256)	,378 (,260)	,472* (,268)	,447* (,246)	,410 (,264)	,439* (,263)	,425 (,263)	,410 (,264)	,431 (,262)	,413 (,265)	,412 (,260)	,362 (,265)	,408 (,264)
Obrazovanje visoko	1,302*** (,282)	1,499*** (,299)	1,364*** (,268)	1,157*** (,283)	1,348*** (,284)	1,233*** (,263)	1,309*** (,285)	1,366*** (,284)	1,306*** (,282)	1,305*** (,283)	1,313*** (,281)	1,311*** (,286)	1,243*** (,280)	1,275*** (,282)	1,303*** (,283)
Koliko imate godina	,003 (,005)	,003 (,005)	,002 (,005)	,006 (,005)	,002 (,005)	,013*** (,005)	,003 (,005)	,005 (,005)	,003 (,005)	,004 (,005)	,003 (,005)	,003 (,005)	,005 (,005)	,004 (,005)	,003 (,005)
Bošnjak		,180 (,143)													
Bosanski jezik			,579*** (,139)												
F1				-,183*** (,069)											
F2					,103 (,079)										
F3						,391*** (,072)									
F4							-,016 (,071)								
F5								-,131 (,083)							
F6									-,083 (,058)						
F7										-,037 (,091)					
F8											-,154* (,085)				
F9												,016 (,068)			
F10													,174** (,072)		
F11														-,100 (,068)	
F12															-,013 (,067)
AR²	,171	,192	,256	,197	,174	,281	,166	,177	,175	,167	,181	,166	,192	,176	,166

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

- F 1 Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
- F 2 Nacionalni identitet
- F3 Liberalno-građanski aktivizam
- F 4 Religioznost
- F 5 Poverenje u institucije sistema
- F 6 Autoritarno-ekspertska tip vlasti
- F 7 Demokratski tip vlasti
- F 8 Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
- F 9 EU i NATO orijentacija
- F 10 Interpersonalno poverenje
- F 11 Moralni apsolutizam
- F 12 Parohijalna orijentacija

Liberalno-građanski aktivizam, korišćen u šestom modelu, pokazuje najveću prediktivnu snagu, doprinoseći dodatnih 11% objašnjenja varijanse. Verovatnoća glasanja za opozicioni blok raste za ,391 kod ispitanika kojima su bliske vrednosti političkog aktivizma, permisivnosti i građanske moralnosti. Od sedmog do desetog modela nije zabeležena statistička značajnost, dok jedanaesti model, s zapadno individualističkom i orijentalnom orijentacijom, doprineo dodatnih 1%. Verovatnoća glasanja za opozicioni blok opada kod ispitanika kojima su ove vrednosti bliske. Od preostalih modela, samo trinaesti, s interpersonalnim poverenjem, pokazuje statističku značajnost, doprinoseći dodatnih 2,1% objašnjenja varijanse. Verovatnoća glasanja za opozicioni blok raste za ,174 kod ispitanika koji imaju poverenja u druge ljude.

Nalazi regresione analize ukazuju da u poređenju sa pristalicama druge dve političke opcije, **vrednosne orijentacije imaju najveći uticaj na pristalice opozicionih partija**, jer je doprinos ukupnom objašnjenju značajno veći. **Sklonost prema liberalno-građanskim vrednostima i političkom aktivizmu izdvaja se kao ključni faktor opredeljivanja za opozicione partije**, dok su istovremeno distancirani od autoritarnih, tradicionalnih, klerikalnih i nacionalističkih vrednosti. Osim toga, određene socio-demografske karakteristike, poput pola i nivoa obrazovanja, doprinose ovoj političkoj preferenciji, pri čemu se muškarci i visoko obrazovani birači izdvajaju kao skloni opozicionom bloku partija. Interesantan je i podatak da se birači opozicionih partija, u kontekstu identiteta, više preklapaju sa biračima Bošnjačke stranke nego s biračima vladajućih partija.

Kao i u prethodnim slučajevima i u ovom ćemo primeniti kanoničko diskriminativnu analizu kako bismo utvrdili koje vrednosno-ideološke orijentacije navise doprinose razlikama među partijskim pristalicama. U Tabeli 7.5.5.4 su prikazane dve diskriminacione funkcije derivirane na osnovu partijskih preferencija.

Tabela 7.5.5.4: Koeficijenti strukture diskriminacione funkcije deriviranih na osnovu političkih preferencija ispitanika

	F1	F2
Liberalno-građanski aktivizam	,586*	-,157
Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam	-,467*	-,008
Poverenje u institucije sistema	-,403*	-,204
Autoritarno-ekspertska tip vlasti	-,268*	-,012
Demokratski tip vlasti	,167*	-,125
Religioznost	-,288	,645*
Interpersonalno poverenje	,023	,446*
Parohijalna orijentacija	-,197	-,412*
Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija	-,315	-,360*
Nacionalni identitet	-,025	,275*
EU I NATO orijentacija	0	-,260*
Moralni apsolutizam	,044	-,177*
Vilksova lambda	,640	,874
Kanonička korelacija	,517	,355
P<	,000	,039

Prva diskriminaciona funkcija, koju možemo nazvati „liberalno-građanska“, u pozitivnom smeru obuhvata liberalno-građanski aktivizam (,586) i znatno slabijeg intenziteta demokratski tip vlasti (,167) i u negativnom smeru autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam (-,467), poverenje u institucije sistema (-,403) i autoritarno-ekspertska tip vlasti (-,268).

Grupe centroida prikazane u Tabeli 7.5.5.5 ukazuju da ova vrednosno-ideološka struktura odgovara pristalicama opozicionih partija (1,549), dok se na suprotnim pozicijama nalaze pristalice Bošnjačke stranke (-,165) i vladajućih partija (-,264).

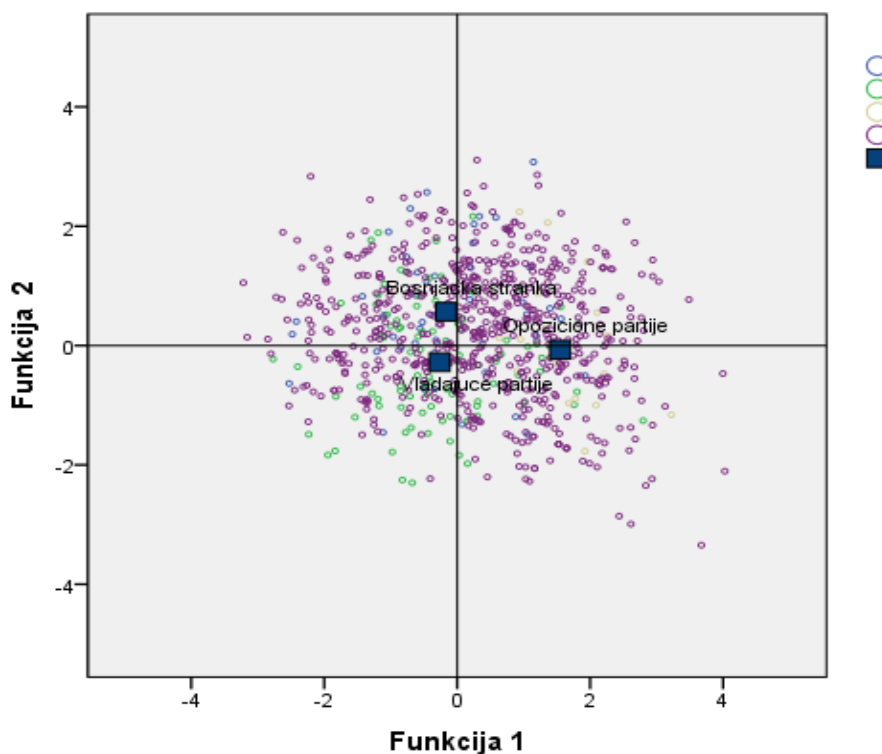
Tabela 7.5.5.5: Centroidi grupa na diskriminacionoj funkciji

	F1	F2
Bošnjačka stranka	-,165	,567
Vladajuće partije	-,264	-,280
Opozicione partije	1,549	-,072

Na prvoj diskriminacionoj funkciji prepoznaju se ključne karakteristike pristalica opozicionih partija, koje obuhvataju liberalne i građanske vrednosti, politički aktivizam, kao i izraženo nepoverenje prema institucijama sistema. Pristalice opozicionih partija pokazuju visok nivo političkog aktivizma, što je očekivano s obzirom na njihov opozicioni status. Takođe, izraženo je nepoverenje prema institucijama sistema i nesklonost prema autoritarnom i ekspertskom tipu vlasti. Ovi birači su takođe antikonzervativni, skloni građanskoj moralnosti, što ih kulturno-vrednosno razlikuje od pristalica vladajućeg bloka i Bošnjačke stranke. Osim toga, prisutni su i antiautoritarni, antitradicionalni, antiklerikalni i antinacionalistički sentiment kod pristalica opozicionih partija, što ukazuje na kompatibilan vrednosni obrazac kod ovih birača. Nasuprot pristalicama opozicionih partija, pristalice vladajućih partija i Bošnjačke stranke se nalaze na suprotnim pozicijama po ovim vrednosnim orijentacijama.

Na drugoj diskriminacionoj funkciji, koju možemo nazvati „religioznost“, izdvajaju se ključne karakteristike pristalica Bošnjačke stranke (,567) u poređenju s glasačima vladajućih partija (-,280). (Tabela 7.5.5.5) U pozitivnom smeru, ova funkcija obuhvata visok nivo religioznosti (,645), izraženo interpersonalno poverenje (,446) i snažan nacionalni identitet (,275). Nasuprot tome, u negativnom smeru sadrži parohijalnu orijentaciju (-,412), zapadno-individualističko orijentisanje (-,360), orijentaciju prema EU i NATO integracijama (-,260), te moralni apsolutizam (-,177) slabijeg intenziteta. Dakle, vrednosno-ideološka struktura koja odgovara pristalicama Bošnjačke stranke sadrži visok nivo religioznosti i izraženog interpersonalnog poverenja. Takođe, uočava se nedostatak sklonosti ka zapadnim, individualističkim i orijentalnim vrednostima i orijentacijama. Pristalice Bošnjačke stranke izražavaju i negativan stav prema EU i NATO integracijama. U odnosi na pristalice Bošnjačke stranke na dijametralno suprotnim pozicijama, po ovim vrednostima, se nalaze pristalice vladajućih partija, dok su pristalice opozicionih partija prilično indiferentni. (Slika 8)

Nalazi kanoničke diskriminacione analize ukazuju na dve ključne ose političkih podela među Bošnjacima u Crnoj Gori. Na prvoj osi, nazvanoj „liberalno-građanska“, dolazi do podele između pristalica opozicionih partija s jedne strane i pristalica vladajućih partija i Bošnjačke stranke (koja je deo vladajućih struktura) s druge strane. Na drugoj osi, koju smo nazvali „religioznost“ dolazi do podela među pristalicama Bošnjačke stranke i pristalicama vladajućih partija, dok birači opozicionih partija zauzimaju neutralan stav.

Slika 8: Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

Osnovne linije podela među Bošnjacima u Crnoj Gori jasnije se uočavaju kroz bivarijantnu korelaciju, potvrđujući povezanost i preklapanje (ili sečenje) određenih varijabli. Kao što smo već naglasili, pristalice Bošnjačke stranke, osim što iskazuju izraženu religioznost, ističu snažnu naklonost bošnjačkom identitetu, što se manifestuje kroz bošnjačku nominaciju i upotrebu bosanskog jezika. Nalazi bivarijantne korelacije, prikazani u Tabeli 7.5.5.6, ukazuju da su identitetske komponente, pored stepena religioznosti, ključni faktori koji dele partijske pristalice Bošnjačke stranke i vladajućih partija. U domenu ostalih vrednosnih i ideoloških orijentacija, primetan je visok stepen kompatibilnosti između pristalica ove dve političke opcije. Glasači opozicionih partija, iako se nominacijsko-identitetski „preklapaju“ s pristalicama Bošnjačke stranke, vrednosno-ideološki se dele naročito po pitanju liberalno-građanskih vrednosti i u odnosu na tradicionalizma, klerikalizma, nacionalizma i autoritarnosti.

Uzimajući u obzir da se parcijalni rascepi: identitetsko-nominacijski (strukturnog), vrednosno-ideološki (tematskog) i politički (organizacionog) preklapaju, možemo zaključiti da među Bošnjacima u Crnoj Gori postoji **puni rascep (*full cleavages*)**. Strukturalni element podrazumeva **podelu između Bošnjaka i Muslimana**; tematski element obuhvata dve kulturno-vrednosne ose: **liberalno-građansko naspram autoritarno-nacionalnog**, te **religijsko naspram nereligijskog**; organizacioni element takođe obuhvata dve ose: **monoetničke naspram multietničkih partija**, te **osu vlast-opozicija**. Drugim rečima, različiti socio-strukturni identiteti sa različitim vrednosno-ideološkim obrascima se operacionalizuju kroz različite političke preferencije.

Tabela 7.5.5.6: Bivarijantna korelacija sa koeficijentima

	Bošnjačka stranka	Vladajuće partije	Opozicione partije	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	F8	F9	F10	F11	F12	Ženski	Koliko imate godina	Obrazovanje kat.	Selo	Bošnjak	Bosanski jezik
Bošnjačka stranka	1	,209**	,038	,268**	,024	-,111	,328**	,183*	,238**	-,120	,135	-,023	,218**	-,129	-,100	,100	,159*	-,089	-,031	,269**	,204**
Vladajuće partije		1	-,084	,272**	-,133	-,121	,048	,424**	,268**	-,097	,298**	,048	-,082	-,039	,229**	-,007	-,088	-,043	-,003	-,088	-,267**
Opozicione partije			1	-,298**	,077	,341**	,059	-,043	-,117	-,015	-,140	-,063	,213**	-,088	,005	-,086	-,030	,385**	-,065	,101	,332**
F1				1	,117	-,394**	,135	,137	,328**	,198**	,296**	-,176*	-,348**	,186**	,169*	,110	,309**	-,331**	,084	-,021	,003
F2					1	-,218**	,100	,051	-,273**	,353**	-,054	-,283**	,030	,258**	,169*	-,079	,239**	-,150*	,138	,002	,412**
F3						1	-,302**	-,099	-,026	-,212**	,040	,200**	,188**	-,120	-,140*	,174*	-,437**	,258**	-,064	,093	,071
F4							1	,045	,226**	-,118	-,109	-,062	,130	-,173*	-,088	-,124	,179*	,068	-,036	,240**	,237**
F5								1	,006	,241**	,337**	-,131	,005	,249**	,351**	,068	,101	,140*	,009	,081	,028
F6									1	-,275**	,119	,039	-,023	-,151*	-,165*	,125	-,033	,010	-,021	,048	-,080
F7										1	,197**	-,334**	-,358**	,427**	,244**	-,062	,272**	-,053	,046	,035	,252**
F8											1	,019	-,079	,106	,221**	,087	-,053	,024	,011	-,011	-,051
F9												1	,206**	-,311**	-,159*	,230**	-,320**	-,013	,002	-,156*	-,125
F10													1	-,134	-,088	,116	-,160*	,189**	-,025	,010	,165*
F11														1	,357**	-,060	,176*	-,120	,180*	-,121	,095
F12															1	-,033	,090	-,008	,023	-,034	-,006
Ženski																1	,010	,147*	-,032	,089	,030
Koliko imate godina																	1	-,323**	,148*	,057	,178*
Obrazovanje kat																		1	-,367**	,039	,080
Selo																			1	-,094	-,017
Bošnjak																				1	,480**
Bosanski jezik																					1

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

- F1- Autoritarni tradicionalizam i klerikalni nacionalizam
- F2- Nacionalni identitet
- F3- Liberalno-građanski aktivizam
- F4- Religioznost
- F5- Poverenje u institucije sistema
- F6-Autoritarno-ekspertske tip vlasti
- F7- Demokratski tip vlasti
- F8-Zapadno-individualističko orijentalna orijentacija
- F9- EU I NATO orijentacija
- F10- Interpersonalno poverenje
- F11- Moralni apsolutizam
- F12- Parohijalna orijentacija

Nalazi ukazuju da je strukturni rascep po dubini i intenzitetu znatno „dublji“ u poređenju sa rascepom među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini. Ovaj podatak ne treba da iznenađuje s obzirom na snažan uticaj nominacijsko-identitetskih faktora na vrednosne, ideološke i političke orijentacije.

7.5.6. Identitetske podele i kulturološki obrasci Bošnjaka u Crnoj Gori

U nastavku ćemo testirati jednu od hipoteza, koja se odnosi na pretpostavku o postojanju razlika u percepciji nacionalnog identiteta između Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori. Prema očekivanjima, pretpostavljamo da se Muslimani više identifikuju sa crnogorskim kulturnim obrascem, smatrajući Crnu Goru svojom matičnom domovinom, dok Bošnjaci pokazuju veću privrženost široj bošnjačkoj naciji i kulturi, prihvatajući Bosnu i Hercegovinu kao maticu svih Bošnjaka. Ovo istraživanje će nam omogućiti bolje razumevanje kako se ove nominacijske razlike odražavaju na percepciju nacionalnog identiteta unutar bošnjačkog segmenta u Crnoj Gori, posebno u kontekstu političkih preferencija i vrednosno-ideoloških orijentacija.

Usled ograničenja u dizajnu upitnika, nismo bili u mogućnosti prikupiti određene indikatore koji bi nam dali potpuniju sliku preklapanja nacionalne nominacije sa privrženosti određenim kulturološkim obrascima. Pomoću varijabli kojima raspolažemo, u prvom koraku ćemo analizom varijanse utvrditi statistički značajne razlike između Bošnjaka i Muslimana i između ispitanika koji maternji jezik nazivaju bosanski odnosno crnogorski.

Rezultati prikazani u Tabeli 7.5.6.1 ukazuju da u mnogim identitetskim pitanjima dolazi do statistički značajne diferencijacije između definisanih grupa. Postoji statistički značajna razlika u osećaju bliskosti prema Bosni i Hercegovini ($F = 4.848$, $p = 0.029$), pri čemu ispitanici koji svoj jezik nazivaju bosanskim osećaju veću bliskost. Pored toga, statistički značajne razlike su između Bošnjaka i Muslimana u odnosu na stav da pravi Bošnjak mora biti rođen u Bosni i Hercegovini ($F = 3,169$, $p < 0.077$) gde su Muslimani više saglasni sa tim stavom u odnosu na Bošnjake.

Tabela 7. 5.6.1: Srednje vrednosti po identitetskim pitanjima u odnosu na nacionalnu i jezičku nominaciju

		Aritmetička sredina		Suma kvadrata	Stepeni slobode	Srednji kvadrat	F-test	Sig.
Osećati bliskost prema Bosni i Hercegovini	Musliman	1,71	Međugrupno	1,284	1	1,284	2,085	,150
	Bošnjak	1,88	Unutargrupno	113,347	184	0,616		
	Crnogorski jezik	1,74	Međugrupno	2,973	1	2,973	4,848	,029
	Bosanski jezik	2	Unutargrupno	117,735	192	0,613		
	Musliman	0,69	Međugrupno	1,773	1	1,773	3,169	,077
	Bošnjak	0,47	Unutargrupno	92,879	166	0,56		

Mora biti rođen u Bosni i Hercegovini	Crnogorski jezik	0,55	Međugrupno	0,085	1	0,085	0,138	,711
	Bosanski jezik	0,57	Unutargrupno	105,812	173	0,612		
Biti pripadnik islama	Musliman	2,30	Međugrupno	0,007	1	0,007	0,008	,929
	Bošnjak	2,31	Unutargrupno	153,414	172	0,892		
	Crnogorski jezik	2,32	Međugrupno	0,01	1	0,01	0,011	,916
	Bosanski jezik	2,31	Unutargrupno	162,895	179	0,91		
Imati bošnjačko poreklo	Musliman	1,61	Međugrupno	1,736	1	1,736	1,576	,211
	Bošnjak	1,84	Unutargrupno	175,193	159	1,102		
	Crnogorski jezik	1,39	Međugrupno	30,33	1	30,33	32,264	,000
	Bosanski jezik	2,25	Unutargrupno	154,172	164	0,94		
Govoriti bosanskim jezikom	Musliman	1,11	Međugrupno	1,185	1	1,185	1,075	,301
	Bošnjak	1,29	Unutargrupno	177,439	161	1,102		
	Crnogorski jezik	0,72	Međugrupno	60,978	1	60,978	80,950	,000
	Bosanski jezik	1,93	Unutargrupno	125,799	167	0,753		
Poznavati kulturu i tradiciju Bošnjaka	Musliman	1,92	Međugrupno	0,114	1	0,114	0,106	,746
	Bošnjak	1,98	Unutargrupno	175,055	162	1,081		
	Crnogorski jezik	1,65	Međugrupno	22,268	1	22,268	23,725	,000
	Bosanski jezik	2,38	Unutargrupno	157,678	168	0,939		
Doživljavati BiH kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka	Musliman	1,19	Međugrupno	0,519	1	0,519	0,515	,474
	Bošnjak	1,32	Unutargrupno	155,15	154	1,007		
	Crnogorski jezik	0,84	Međugrupno	40,776	1	40,776	52,600	,000
	Bosanski jezik	1,85	Unutargrupno	123,258	159	0,775		

Razlike postoje i po pitanju stava da pravi Bošnjak mora imati bošnjačko poreklo ($F = 32.264$, $p < 0.001$). Ispitanici koji maternji jezik nazivaju bosanskim više se slažu sa ovim stavom. Pored toga, statistički značajne razlike su primećene i u odnosu na stav da pravi Bošnjak govori bosanskim jezikom ($F = 80.95$, $p < 0.001$), poznaje kulturu i tradiciju Bošnjaka ($F = 23.725$, $p < 0.001$) i doživljava Bosnu i Hercegovinu kao duhovni i kulturni centar ($F = 52.600$, $p < 0.001$). Ispitanici koji maternji jezik nazivaju bosanskim, sa svim prethodno pomenutim stavovima, su značajno više saglasni u odnosu na ispitanike koji maternji jezik nazivaju crnogorskim.

Povezanosti identitetskih varijabli dobili smo i primenom bivarijantne korelacije. Rezultati u Tabeli 7.5.6.2 ukazuju da postoji značajna pozitivna korelacija između bošnjačke nominacije i bosanskog jezika ($r = ,480$, $p < 0,01$). Pred toga, ispitanici koji maternji jezik nazivaju bosanskim češće doživljavaju Bosnu i Hercegovinu kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka ($r = ,499$, $p < 0,05$). Takođe, oni smatraju da je bošnjačko poreklo ($r = ,405$, $p < 0,01$) i poznavanje kulture i tradicije Bošnjaka ($r = ,352$, $p < 0,01$) značajan identitetski faktor. Ispitanici koji govore bosanskim jezikom izražavaju i veću bliskost prema Bosni i Hercegovini.

Tabela 7.5.6.2: Bivarijantna korelacija sa koeficijentima

	Bošnjak	Bosanski jezik	Bliskost prema BiH	Doživljavati BiH kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka	Mora biti rođen u Bosni i Hercegovini	Biti pripadnik islama	Imati bošnjačko poreklo	Poznavati kulturu i tradiciju Bošnjaka
Bošnjak	1	,480**	0,106	0,058	-0,137	0,007	0,099	0,026
Bosanski jezik		1	,157*	,499**	0,028	-0,008	,405**	,352**
Bliskost prema BiH			1	,293**	,429**	,092*	,176**	,075*
Doživljavati BiH kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka				1	,491**	,214**	,491**	,596**
Mora biti rođen u Bosni i Hercegovini					1	,253**	,409**	,251**
Biti pripadnik islama						1	,392**	,310**
Imati bošnjačko poreklo							1	,617**
Poznavati kulturu i tradiciju Bošnjaka								1

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

U sledećem koraku primenili smo binomijalnu logističku regresionu analizu. Nacionalna nominacija - Bošnjak poslužila je kao zavisna varijabla, dok su kao nezavisne varijable korišćeni oni indikatori koji imaju identitetska obeležja. Obično se nacionalna nominacija, kao socio-strukturni element, u regresionoj analizi koristi kao nezavisna varijabla. Međutim, imajući u vidu specifičnost „crnogorskog“ slučaja u nominacijske promenljivosti, pitanje nacionalnog identiteta je više pitanje političkog identiteta (Bešić, Spasojević, 2018: 147). Stoga, umesto da nacionalnu nominaciju tretiramo kao nezavisnu varijablu, koristićemo je kao zavisnu varijablu s ciljem da utvrdimo koji faktori doprinose izboru određene nacionalne nominacije.

U Tabeli 7.5.6.3 prikazani su nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktorskih varijabli za nacionalnu nominaciju „Bošnjak“. Prvi model obuhvatio je socio-demografske karakteristike kao nezavisne varijable, dok su u svakom narednom modelu one korišćene kao kontrolne varijable. Pored već korišćenih faktora (stavova), kao nezavisne varijable smo koristili religioznost i klerikalizam, jer pretpostavljamo da su to varijable usko povezane sa bošnjačkim identitetom i kulturološkim obrascem.

U prvom modelu socio-demografske karakteristike, očekivano, nisu statistički značajne. U drugom modelu, uz socio-demografske karakteristike dodatno je uključen bosanski jezik, koji se u analizi varijanse pokazao kao ključan faktor koji razlikuje Bošnjake i Muslimane ($F=54,267$, $p<0,01$). Ovaj model pokazuje visok stepen prediktivne snage, objašnjavajući oko 34% varijanse. Oni ispitanici koji svoj maternji jezik nazivaju bosanskim identifikuju se 18 puta više sa bošnjačkim identitetom.

U trećem modelu je kao nezavisna varijabla korišćen klerikalizam, čime je objašnjeno kumulativno 8,3 %. Ispitanici kojima je blizak klerikalizam tri puta se više identifikuju sa bošnjačkim identitetom u odnosu na one kojima ova vrednosna orijentacija nije bliska. Klerikalizam smo uzeli kao nezavisnu varijablu, jer je pogodan indikator bošnjačkog identiteta.

Tabela 7.5.6.3: Nestandardizovani regresioni koeficijenti prediktora bošnjačke nominacije

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8
Ženski	,443	,445	,357	,583*	,708	,475	,712	,902
Selo	-,612	-,558	-,842*	-,668	-,457	-,636	-1,069	-1,082
Obrazovanje srednje	-,987	-,095	-,534	-,799	-,799	-1,123	-1,034	-1,184
Obrazovanje visoko	-,580	-,346	-,09	-,512	-,118	-,719	-,494	-,653
Starost	,001	-,002	,007	-,004	,000	-,002	,000	-,003
Bosanski jezik		2,913*** (exp B 18,407)						
Klerikalizam			1,180* (exp B 3,253)					
Religioznost				1,909*** (exp B 6,744)				
Bitni mi je da političar za kojeg glasam bude pripadnik moje nacije i religije					0,782*** (exp B 2,186)			
Bosnu i Hercegovinu osećam bliskom						,295		
Doživljavati BiH kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka							,117	
Mora poznavati bošnjačku kulturu								,100
F		54,267***	3,292*	10,425***	11,759***	2,085	,515	,106
Constant	1,221	-0,025	-0,106	0,085	0,256	0,920	1,364	1,443
Nagelkerke R Square	,050	,341	,083	,119	,162	,066	,100	,108
N	187	184	173	186	164	186	159	167

*** P< .01 ** P< .05 *P< .1

Naime, latentna varijabla klerikalizma u sebi sadrži varijable¹⁰⁵ koje između ostalog pokazuju jak islamski sentiment, veće poštovanje islamskih propisa i sklonost ka većoj involviranosti Islamske zajednice u društveni i politički život. S obzirom da je islam jedna od najvažnijih diferencijalnih faktora bošnjačkog identiteta u odnosu na ostale nacionalne identitete na Balkanu, uključujući i crnogorski, te imajući u vidu nespojivost islamskog sa crnogorskim kulturološkim i svetonazorskim obrascima, korišćenje ovog indikatora deluje veoma adekvatno.

U četvrtom modelu je kao nezavisna varijabla korišćena religioznost, čime je kumulativno objašnjeno 11,9 % ukupne varijanse, čime je ova varijabla pokazala značajnu prediktivnu snagu. Ispitanici koji su religiozni su preko šest puta skloniji identifikaciji sa bošnjačkim identitetom u odnosu na one koji to nisu. U petom modelu koristimo ajtemu: Da li vam je važno da političar za kojeg glasate bude pripadnik vaše nacije i religije? Smatramo da je ovo pitanje izuzetno važno, budući da u sebi sadrži indikatore etničke distance i nacionalizma. Nalaz ukazuje da je identifikacija s bošnjačkom nominacijom dva puta veća kod onih kojima je važno da političar za kojeg glasaju bude pripadnik njihove nacije ili religije, čime je kumulativno objašnjeno 16,2% varijanse.

Naredna tri modela ne pokazuju statističku značajnost, što je, najblaže rečeno, iznenađujuće. Koeficijenti varijabli koji izražavaju kod ispitanika bliskost prema Bosni i Hercegovini, uverenje da je BiH duhovni i kulturni centar svih Bošnjaka, kao i uverenje da svaki Bošnjak treba da poznaje bošnjačku kulturu, imaju pozitivne vrednosti, ali bez statistički značajnog doprinosa objašnjenju varijanse. Iako su veze između ovih varijabli prisutne, razlozi za nedostatak statističke značajnosti treba tražiti u kompleksnosti identiteta koji često ima više dimenzija. Takođe, individualne razlike među pojedincima mogu rezultirati različitim identitetskim profilima.

Regresiona analiza je pokazala da ispitanici koji svoj maternji jezik nazivaju „bosanski“, imaju sklonost ka klerikalizmu, religiozniji su i smatraju važnim da političar za kojeg glasaju bude pripadnik njihove nacije i religije, identifikuju sa bošnjačkom nominacijom. Alternativno, kada bismo obrnuli perspektivu i koristili muslimanski nacionalni identitet kao zavisnu varijablu, rezultati bi bili takvi da ispitanici koji svoj maternji jezik nazivaju crnogorskim, koji su sekularniji, manje religiozni (ili agnostici i ateisti) i kojima nije važno koje je nacije i religije političar za kojeg glasaju, identifikuju se sa muslimanskom nominacijom. Važno je napomenuti da ove razlike ne impliciraju nužno identifikaciju sa crnogorskim kulturološkim obrascem, već ukazuju na kompleksnost i višedimenzionalnost identiteta među Bošnjacima i Muslimanima u Crnoj Gori.

Ukupna analiza identitetskih podela, koju smo u ovom odeljku sprovedi, **potvrđuje da između Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori postoje ne samo nominacijske već i dublje vrednosne, ideološke, kulturološke i političke razlike.** Ovo istraživanje dodatno naglašava važnost uzimanja u obzir različitih aspekata identiteta kada se pristupa analizi društvenih i političkih dinamika unutar zajednica.

7.5.7. Patriotska privrženost, društvena i politička integrisanost i etničko distanciranje Bošnjaka u Crnoj Gori

U jednoj od hipoteza tvrdimo da usled akomodiranosti i političke integrisanosti Bošnjaci pokazuju visok nivo patriotske privrženosti, nizak nivo etničkog distanciranja i sklonost prema prekoetničkom glasanju (*across ethnics*) što u konačnici dovodi do smanjenja horizontalnih rasepa između Bošnjaka i većinskih nacionalnih zajednica, kao i smanjenog potencijala za vertikalne podele unutar bošnjačkog segmenta u Crnoj Gori.

U Tabeli 7.5.7.1 su prikazane srednje vrednosti osećanja bliskosti prema Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini za ukupan uzorak, kao i posebno za dve nominacijske kategorije - Bošnjake i Muslimane. Razdvajanje dve nominacijske kategorije je urađeno s ciljem kako bismo identifikovali

¹⁰⁵ Skala klerikalizma je sastavljena od sledećih varijabli: Dobro je da postoji veronauka u državnim školama; Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva; Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima; Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka; Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanska

eventualne statistički značajne razlike među njima. Bosna i Hercegovina je korišćena kao referentna varijabla radi komparacije, imajući u vidu očekivani osećaj bliskosti prema njoj. Osećanje bliskosti je mereno na četvorostepenoj skali od 0 (nimalo blizak) do 3 (veoma blisko).

Tabela 7.5.7.1: Srednje vrednosti osećanja bliskosti prema državama u odnosu na nacionalnu nominaciju

Osećaj bliskosti prema		N	Srednja vrednost	Stand. greška	95% interval poverenja	F-test	Sig.
Bosni i Hercegovini	Musliman	67	1,71	,096	1,90	0,743	,390
	Bošnjak	120	1,88	,071	2,02		
	Ukupan uzorak	187	1,82	,057	1,93		
Crnoj Gori	Musliman	67	2,65	,076	2,80	2,085	,150
	Bošnjak	120	2,57	,053	2,68		
	Ukupan uzorak	187	2,60	,044	2,68		

Na osnovu rezultata, primećuje se izrazito visok nivo osećanja bliskosti ukupnog uzorka prema Crnoj Gori (2,6). Ovaj podatak je posebno značajan kada se uporedi sa nivoom osećanja bliskosti prema Bosni i Hercegovini (1,82), koji je značajno niži. Ako bismo uporedili srednje vrednosti između dve nominacijske kategorije-Bošnjaci i Muslimani, ne bismo dobili statistički značajne razlike, što ukazuje da obe ove kategorije na približno isti način osećaju bliskost u odnosu na predmetne države.

U Tabeli 7.5.7.2 prikazane su srednje vrednosti ajtema kojima merimo nivo „patriotske privrženosti“, percepcije odnosa države prema Bošnjacima i percepcije nivoa centralizovanosti Crne Gore. Varijablu koji smo nazvali „patriotska privrženost“ merili smo posredstvom pitanja: Svi se, naravno, nadamo da neće biti više ratova. Ipak, ukoliko bi do toga došlo, da li ste spremni da se borite za zemlju u kojoj živite? Kodiranjem je ova varijabla pretvorena u binarnu nominalnu varijablu, pri čemu je odgovor „ne“ označen vrednošću 0, a odgovor „da“ vrednošću 1.

Percepciju odnosa države prema Bošnjacima i percepciju nivoa centralizovanosti merili smo na osnovu saglasnosti sa stavom na skali od 0 (uopšte se ne slažem) do 1 (apsolutno se slažem). Kao i u prethodnom slučaju razdvojili smo dve nominacijske kategorije je s ciljem kako bismo identifikovali eventualne statistički značajne razlike među njima. Srednja vrednost odgovora na pitanje o spremnosti da se ratuje za svoju državu iznosi ,65 (od maksimalnih 1), što ukazuje na prilično visok nivo patriotske privrženosti. Iako Bošnjaci pokazuju nešto veću spremnost na „žrtvu“ (.68), rezultati pokazuju da nema statistički značajnih razlika između ove dve kategorije. Slična je situacija i kada je reč o percepciji ispitanika o tretmanu države prema Bošnjacima, iako je srednja vrednost nešto niža (.61). Ovaj podatak ukazuje da obe nominacijske kategorije ne smatraju da se Crna Gora odnosi diskriminativno prema njima.

Što se tiče percepcije centralizovanosti, srednja vrednost ukupnog uzorka iznosi ,64, što ukazuje na to da ispitanici smatraju da je Crna Gora centralizovana država. Međutim, analiza varijanse otkriva statistički značajne razlike između Bošnjaka i Muslimana u pogledu percepcije nivoa centralizovanosti države ($F=6,019$, $p < 0,05$). Nasuprot Bošnjacima (.71), Muslimani značajno niže ocenjuju centralizovanost Crne Gore (.53).

S obzirom na status Bošnjaka u Crnoj Gori kao manje brojnog naroda i nacionalne manjine, od značaja je ispitati nivo etničke netolerancije Bošnjaka prema drugim nacionalnim zajednicama. Ovo je posebno važno imajući u vidu da je nivo etničke distance jedan od indikatora nivoa integrisanosti manjinskih zajednica u društvu. Pitanja se odnose na prihvatanje odnosa s određenim

kategorijama stanovništva koje žive u njihovom komšiluku, što predstavlja standardnu Bogardusovu skalu socijalne distance.

Tabela 7.5.7.2: Srednje vrednosti patriotska privrženost, odnos države prema Bošnjacima i nivo centralizovanosti prema državama u odnosu na nacionalnu nominaciju

		N	Srednja vrednost	Stand. greška	95% interval poverenja	F-test	Sig.
Patriotska privrženost	Musliman	49	,60	,071	,74	,914	,341
	Bošnjak	79	,68	,053	,79		
	Ukupan uzorak	128	,65	,042	,74		
Država dobro tretira moj narod	Musliman	66	,66	,059	,77	,866	,353
	Bošnjak	117	,58	,046	,68		
	Ukupan uzorak	183	,61	,036	,68		
Crna Gora je centralizovana	Musliman	65	,53	,062	,65	6,019	,015
	Bošnjak	113	,71	,043	,79		
	Ukupan uzorak	179	,64	,036	,71		

U Tabeli 7.5.7.3 su prikazane srednje vrednosti na skali od 0 do 1, gde je nula veoma nizak nivo etničke distance, a 1 izrazita netolerantnost prema različitim kategorijama stanovništva. Nalazi u Tabeli 7.5.7.3 pokazuju da Bošnjaci u Crnoj Gori imaju najmanji stepen etničke distance prema Crnogorcima (,01), zatim Srbima (,05), Hrvatima (,09) i Albancima (,10). Sa druge strane najveće etničko distanciranje Bošnjaci u Crnoj Gori pokazuju prema doseljenicima i stranim radnicima (,26), Jevrejima (,23), Romima (,20) i ljudima druge rase (,20). Po pitanju stepena etničke distance, ne postoje statistički značajne razlike između Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori.

Tabela 7.5.7.3: Srednje vrednosti etničke distance u odnosu na nacionalnu nominaciju

		N	Srednja vrednost	Stand. greška	95% interval poverenja	F-test	Sig.
Ljudi druge rase	Musliman	66	,22	,052	,33	,335	,564
	Bošnjak	116	,19	,036	,26		
	Ukupan uzorak	182	,20	,030	,26		
Doseljenici, strani radnici	Musliman	66	,27	,055	,38	,103	,749
	Bošnjak	118	,25	,040	,33		
	Ukupan uzorak	184	,26	,032	,32		
Jevreji	Musliman	66	,21	,050	,31	,230	,632
	Bošnjak	112	,24	,040	,32		
	Ukupan uzorak	178	,23	,032	,29		
Romi	Musliman	62	,18	,050	,28	,161	,688
	Bošnjak	111	,21	,039	,28		
	Ukupan uzorak	172	,20	,030	,26		

Srbi	Musliman	65	,04	,023	,08	,361	,549
	Bošnjak	116	,06	,022	,10		
	Ukupan uzorak	181	,05	,016	,08		
Hrvati	Musliman	67	,11	,038	,18	,496	,482
	Bošnjak	118	,08	,025	,13		
	Ukupan uzorak	185	,09	,021	,13		
Crnogorci	Musliman	67	,02	,015	,05	1,870	,173
	Bošnjak	120	,00	,000	,00		
	Ukupan uzorak	187	,01	,005	,02		
Albanci	Musliman	66	,07	,031	,13	,997	,319
	Bošnjak	116	,11	,030	,17		
	Ukupan uzorak	182	,10	,022	,14		

Ovako nizak nivo etničke distance koji je naročito izražen prema većinskom pravoslavnom stanovništvu (Crnogorcima i Srbima) ukazuje na postojanje multietničkog sklada. Nizak nivo etničke distance može bit indikator i visokog nivoa integrisanosti Bošnjaka u društveni i politički život. Važnost međusobnog poverenja koje iskazuju pripadnici jedne političke zajednice je značajna jer „nizak nivo socijalnog poverenja na interpersonalnoj ravni indikator je potencijalne društvene nestabilnosti", što može dovesti „u pitanje mogućnost održavanja socijalnog zajedništva i solidarnosti" (Bešić, 2014a: 176). Imajući to u vidu, podatak da Bošnjaci u Crnoj Gori imaju najviši nivo socijalnog poverenja (,60) u odnosu na sunarodnike u Srbiji (,52) i Bosni i Hercegovini (,36), ukazuje na priličnu akomodiranost i integrisanost Bošnjaka u crnogorsko društvo.

Na sličan način se može interpretirati i poverenje u društvene i političke institucije. U Tabeli 7.5.7.4 su pored srednje vrednosti ukupnog uzorka prikazane i aritmetičke sredine socijalnog i institucionalnog poverenja Bošnjaka i Muslimana. Socijalno poverenje je mereno na skali od 0 do 1, pri čemu veća vrednost označava viši stepen socijalnog poverenja. Kao što smo već naveli, Bošnjaci u Crnoj Gori pokazuju najviši nivo socijalnog poverenja u poređenju sa drugim analiziranim državama. Osim toga, rezultati ukazuju da između Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori nema statistički značajnih razlika kada je reč o socijalnom poverenju.

Skala poverenja u političke i društvene institucije merena je u rasponu od 0 (najmanja vrednost) do 1 (najviša vrednost), dok je poverenje u pojedinačne institucije merena na skali od 0 (najmanja vrednost) do 3 (najviša vrednost). U poređenju sa ispitanicima iz druge dve države nivo poverenja u institucije sistema Bošnjaka u Crnoj Gori (političke institucije ,53; društvene institucije ,62) je na sličnom nivou kao i poverenje Bošnjaka iz Srbije (političke institucije ,53; društvene institucije ,62), a na znatno višem nivou od ispitanika iz Bosne i Hercegovine (političke institucije ,16; društvene institucije ,40). Pojedinačno posmatrano, Bošnjaci iskazuju najviše poverenja u obrazovni sistem (1,96), a odmah potom u predsednika države (1,95). Ovi podaci su značajni s obzirom na to da je prosečno poverenje u političke institucije niže u poređenju sa poverenjem u društvene institucije. Sa druge strane, najniže poverenje ispitanici pokazuju prema političkim partijama (1,25) i parlamentu (1,52). Nalaz pokazuje da između dve analizirane kategorije (Bošnjaci i Muslimani), nema statistički značajnih razlika u nivou poverenja u društvene i političke institucije, kao ni u nivou poverenja u pojedinačne institucije sistema. (Tabela 7.5.7.4)

Sumirajući nalaze možemo zaključiti da **Bošnjaci u Crnoj Gori iskazuju izuzetno visoko poverenje u institucije sistema**. Ovako visok nivo poverenja u institucije sugerise na snažnu integrisanost, akomodiranost, osećaj pripadnosti i privrženost Bošnjaka crnogorskom društvu i državi, naročito ako imamo u vidu da je nivo poverenja u institucije u Zapadnoj Evropi (srednja vrednost 0,53) i zemljama bivše Jugoslavije (0,44) na znatno nižem nivou.

Tabela 7.5.7.4: Srednje vrednosti socijalnog poverenje i poverenja u institucije sistema u odnosu na nacionalnu nominaciju

		N	Srednja vrednost	Stand. greška	95% interval poverenja	F- test	Sig.
<u>Generalizovano poverenje</u>	Musliman	64	,62	,023	,67	,131	,718
	Bošnjak	121	,61	,018	,65		
	Ukupan uzorak	185	,62	,014	,64		
<u>Poverenje u institucije sistema</u>							
Poverenje u političke institucije	Musliman	67	,53	,034	,60	,107	,744
	Bošnjak	118	,54	,019	,58		
	Ukupan uzorak	184	,54	,017	,57		
Poverenje u društvene institucije	Musliman	60	,61	,036	,68	,783	,378
	Bošnjak	101	,64	,019	,68		
	Ukupan uzorak	160	,63	,018	,66		
Policija	Musliman	60	1,80	,128	2,05	,011	,915
	Bošnjak	104	1,81	,076	1,96		
	Ukupan uzorak	163	1,80	,067	1,94		
Parlament	Musliman	67	1,51	,117	1,75	,012	,912
	Bošnjak	119	1,53	,071	1,67		
	Ukupan uzorak	186	1,52	,062	1,65		
Vlada	Musliman	67	1,74	,111	1,96	,003	,957
	Bošnjak	119	1,73	,063	1,86		
	Ukupan uzorak	186	1,73	,057	1,85		
Političke partije	Musliman	67	1,28	,119	1,52	,044	,835
	Bošnjak	120	1,25	,079	1,41		
	Ukupan uzorak	186	1,26	,066	1,39		
Obrazovni sistem	Musliman	67	1,97	,126	2,22	,012	,912
	Bošnjak	120	1,95	,070	2,09		
	Ukupan uzorak	187	1,96	,064	2,09		
Zdravstvo	Musliman	67	1,78	,118	2,02	,224	,636
	Bošnjak	121	1,85	,078	2,00		
	Ukupan uzorak	188	1,82	,065	1,95		
Pravosuđe	Musliman	67	1,57	,110	1,79	,640	,425
	Bošnjak	121	1,67	,073	1,81		
	Ukupan uzorak	188	1,63	,061	1,75		
Predsedništvo/Predsednik	Musliman	67	1,82	,133	2,09	,1663	,199
	Bošnjak	120	2,01	,081	2,18		
	Ukupan uzorak	187	1,95	,071	2,09		
Javna uprava	Musliman	67	1,64	,118	1,87	,592	,443
	Bošnjak	119	1,73	,070	1,87		
	Ukupan uzorak	186	1,70	,062	1,82		
Vojska	Musliman	67	1,71	,108	1,93	,126	,723
	Bošnjak	119	1,76	,080	1,92		
	Ukupan uzorak	186	1,74	,064	1,87		

Prekoetničko glasanje u Crnoj Gori, kako smo istakli u prethodnim poglavljima, prisutno je još od obnove višestranačja, a naročito je izraženo nakon rascepa unutar Demokratske partije socijalisti 1997. godine. Jedan od načina da izmerimo nivo sklonosti prekoetničkom glasanju (*across ethnics*) jeste analiza srednjih vrednosti ocena relevantnih političkih partija u Crnoj Gori. Ovaj pristup omogućava sagledavanje stepena podrške koje političke partije dobijaju od strane bošnjačkog segmenta, što može pružiti uvid u prisustvo prekoetničkog glasanja među ispitanicima.

U Tabeli 7.5.7.5 prikazane su srednje vrednosti ocena političkih partija koje su ispitanici dali na desetostepenoj skali od 1 do 10, pri čemu više vrednosti ukazuju na pozitivan stav prema toj partiji. Rezultati nalaza ukazuju da **Bošnjaci pokazuju sklonost prekoetničkom glasanju, isključivo za partije građanske, multietničke i procrnogorske orijentacije**. Naime, najbolje

ocenjena politička partija je Demokratska partija socijalista (DPS) sa srednjom ocenom 6,57, a odmah iza nje je Bošnjačka stranka sa srednjom ocenom 5,70. Sve ostale političke partije su dosta niže ocenjene, a najnižu ocenu je očekivano dobila prosrpska koalicija Demokratski front 1,15. Kada se uporedi ocenjivanje Bošnjaka i Muslimana, uočavamo da ne postoje statistički značajne razlike kada je u pitanju ocenjivanje DPS-a i ostalih političkih partija i koalicija, osim u slučaju Bošnjačke stranke gde su razlike statistički značajne ($F=14,477$, $p<.01$). Bošnjaci (6,28) daju značajno veću ocenu Bošnjačkoj stranci u odnosu na Muslimane (4,67).

Na osnovu ovih nalaza, nema sumnje da Bošnjaci, bez obzira na nacionalnu nominaciju, pokazuju sklonost ka prekoetničkom glasanju isključivo za građanske i procrnogorske političke partije. S druge strane, nacionalna nominacija se pokazala kao važan prediktivni faktor kada je u pitanju podrška Bošnjačkoj stranci, pri čemu nacionalno nominirani Bošnjaci radije glasaju za tu stranku u odnosu na Muslimane.

Tabela 7.5.7.5: Srednje vrednosti ocena političkih partija u odnosu na nacionalnu nominaciju

		N	Srednja vrednost	Stand. greška	95% interval poverenja	F	Sig.
Bošnjačka stranka Rafet Husović	Musliman	66	4,67	,317	5,31	14,477	,000
	Bošnjak	116	6,28	,263	6,80		
	Ukupan	182	5,70	,211	6,12		
	uzorak						
Demokratska partija socijalista Milo Đukanovića	Musliman	66	6,95	,401	7,75	1,531	,218
	Bošnjak	116	6,35	,284	6,91		
	Ukupan	182	6,57	,233	7,03		
	uzorak						
Socijaldemokrate Ivan Brajović	Musliman	66	3,93	,318	4,56	,839	,361
	Bošnjak	114	3,56	,249	4,05		
	Ukupan	180	3,69	,196	4,08		
	uzorak						
Socijaldemokratska partija Crne Gore Ranko Krivokapić	Musliman	66	2,50	,235	2,97	2,244	,136
	Bošnjak	114	3,00	,214	3,43		
	Ukupan	180	2,82	,161	3,14		
	uzorak						
Demokrate Aleksa Bečić	Musliman	66	2,10	,250	2,60	1,285	,259
	Bošnjak	114	2,45	,186	2,82		
	Ukupan	180	2,32	,149	2,62		
	uzorak						
URA Dritan Abazović	Musliman	66	2,43	,295	3,02	,959	,329
	Bošnjak	116	2,79	,223	3,23		
	Ukupan	181	2,66	,178	3,01		
	uzorak						
Demokratski front Andrija Mandić, Milan Knežević, Nebojša Medojević	Musliman	66	1,20	,074	1,34	,797	,373
	Bošnjak	116	1,13	,039	1,20		
	Ukupan	182	1,15	,037	1,22		
	uzorak						

Sve prethodne analize ukazuju na visok nivo akomodiranosti i integrisanosti Bošnjaka u crnogorsko društvo. Visok osećaj bliskosti, patriotska privrženost, nizak nivo etničkog distanciranja i sklonost ka prekoetničkom glasanju to i potvrđuju. Važno je istaći da razlike između Bošnjaka i Muslimana u nacionalnoj nominaciji ne pokazuju značajne razlike, što ukazuje da ne postoji potencijal za razvoj vertikalnih podela bar kada su u pitanju ove teme.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U ovoj doktorskoj disertaciji smo želeli da postignemo četiri osnovna cilja. Prvo, istražiti, opisati i objasniti dominantne vrednosne orijentacije među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Drugo, ustanoviti osnovne linije društvenih i političkih podela i rascepa među Bošnjacima u analiziranim državama. Treće, kroz komparativnu analizu, utvrditi razlike (ali i sličnosti) u podelama i rascepima, uzimajući u obzir različite istorijske, društvene i političke kontekste, institucionalne okvire analiziranih država, kao i razlike u ustavno-pravnom položaju i brojnosti Bošnjaka. Četvrto, utvrditi u kojoj meri socio-demografske karakteristike i vrednosne orijentacije predstavljaju prediktivne faktore političkog odlučivanja.

Kao paradigmatički okvir, u disertaciji smo koristili modifikovanu teoriju društvenih rascepa (*social cleavages*) Kevina Dign-Krausa. Uzimajući u obzir postkomunistički i postkonfliktni karakter analiziranih društava, te činjenicu da smo istraživali Bošnjake u različitim kontekstualnim i institucionalnim okvirima, smatrali smo adekvatnim ovaj teorijski model. Osim toga, Dign-Krausov model je pogodan imajući u vidu da nam omogućava detekciju „nečega manjeg“ od punog rascepa, čime prenebregavamo „visoke kriterijuma“ koji podrazumevaju postojanje sva tri elementa: strukturnog, vrednosnog i organizacionog.

Saznanja do kojih su došli brojni autori analizirajući društvene i političke podele na postkomunističkom i postjugoslovenskom prostoru pružili su nam kao dobra osnova za naše istraživanje. Istovremeno, rezultati prethodnih istraživanja su ukazali na nedostajuće segmente, s obzirom da su ta istraživanja uglavnom parcijalno obuhvatila temu društvenih podela među Bošnjacima, ne pružajući širu sliku ovih fenomena. Na osnovu teorijskih i empirijskih saznanja do kojih su došli prethodni istraživači, a u skladu sa odabranim teorijskim modelom, pretpostavili smo da **usled različitih institucionalnih i kontekstualnih karakteristika Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, društvene i politike podele i rascepi Bošnjaka se razlikuju po hijerarhiji, dubini i intenzitetu, gde unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa u Bosni i Hercegovini postoje puni rascepi (*full cleavage*), u Srbiji podele (*divide*), a u Crnoj Gori razlike (*difference*).**

Za razumevanje društvenih rascepa neophodno je, kako ističe Orlović pozivajući se na zapažanja Lipseta i Rokana, da se ne ograničimo samo na analizu aktuelnih socio-kulturnih struktura, već je potrebno dublje spustiti istraživačku sondu u prošlost i složenije naslage kada su nastale inicijalne formacije partijskih alternativa (Orlović, 2011: 18). Na tom tragu, u drugom i trećem poglavlju analizirali smo istorijske i kontekstualne okolnosti, institucionalno-konstitutivne okvire, kao i socio-demografske karakteristike analiziranih država, kako bi ustanovili njihov uticaj na vrste, dubinu i intenzitet društvenih i političkih podela među Bošnjacima. U četvrtom poglavlju smo klasifikovali relevantne političke partije u predmetnim državama na vrednosno-ideološkoj skali. Na osnovu vrednosno-ideoloških profila, tamo gde je bilo potrebno, izvršili smo njihovo grupisanje u partijske blokove, u cilju pronalaženja jasne veze između vrednosnih orijentacija birača i ideoloških profila partijskih blokova. Za potrebe ove disertacije, sproveli smo terensko istraživanje vrednosnih stavova na uzorku od 800 ispitanika bošnjačke nacionalnosti u sve tri analizirane države, vodeći računa o socio-demografskoj reprezentativnosti ispitanika u pogledu pola, starosti, mesta stanovanja i stepena obrazovanja. Rezultati dobijeni empirijskim istraživanjem poslužili su kao najvažniji primarni izvor podataka za testiranje postavljenih hipoteza. U sedmom poglavlju smo analizirali empirijske nalaze istraživanja vrednosnih stavova, što nam je omogućilo dobijanje statistički pouzdanih i aktuelnih podataka. Kroz testiranje postavljenih hipoteza, stekli smo uvid ne samo u dominantne vrednosne orijentacije, već i u linije društvenih i političkih podela i rascepa među Bošnjacima, kao i razlike među njima u zavisnosti u kojoj državi žive. Nadalje, istraživanje nam je omogućilo razumevanje načina na koji socio-demografske strukture i vrednosno-ideološke orijentacije utiču na političke preferencije unutar bošnjačkog segmenta u analiziranim državama.

Konkretna naučna, ali i društvena doprinosa ove disertacije je što smo na sistematičan i sveobuhvatan način osvetlili jedan deo političke i društvene stvarnosti bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Ono što je u jednu ruku inovativno u ovoj disertaciji, jeste

analiza društvenih i političkih podela i rascepa koja se fokusira na jednu nacionalnu zajednicu koja živi u tri različita društvena i politička konteksta kroz komparativnu prizmu. Osim toga, u disertaciji smo kombinovali kvantitativne i kvalitativne metode uz korišćenje primarnih empirijskih podataka o vrednosnim stavovima građana. Pored toga što smo utvrdili i opisali društvene i političke podele među Bošnjacima, pokazali smo da su istorijske okolnosti doprinele zakasneloj izgradnji i oblikovanju nacionalnog identiteta Bošnjaka, što se reflektovalo i na unutrašnje identitetsko-nominacijske podele koje istrajavaju u pojedinim krajevima i danas. Osim toga, različiti društveni i politički konteksti, institucionalni okviri, ustavno-pravni statusi, kao i razlike u brojnost, imali su uticaj na dominantne vrednosne orijentacije, ose, dubinu i intenzitet društvenih i političkih podela, ali i na sveukupnu društvenu i političku dinamiku Bošnjaka.

Zaključno poglavlje smo organizovali u nekoliko odeljaka kako bi smo na što pregledniji način izložili ključne zaključke našeg istraživanja.

8.1. Ključne razlike između Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore

U disertaciji smo pokazali **da Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine imaju značajno niže poverenje u političke i društvene institucije u poređenju s Bošnjacima iz Srbije i Crne Gore.** Ovo se može interpretirati u svetlu dugotrajne nefunkcionalnosti institucionalne strukture Bosne i Hercegovine, koja je uspostavljena Dejtonskim mirovnim sporazumom, kao i političkog sistema koji je segmentiran duž etničkih linija. Nedostatak osnovnog konsenzusa u društvu može dugoročno ugroziti stabilnost političke zajednice (Vučićević, Jović, 2020: 33), što je evidentno u slučaju Bosne i Hercegovine. Pored toga, postojeće nezadovoljstvo političkim i društvenim elitama, u kombinaciji sa društvenom nesigurnošću i visokim nivoom korupcije, dodatno pojačava osećaj nepoverenja građana prema institucijama i širi društveni skepticizam.

Osim toga u disertaciji smo pokazali da su tradicionalizam i klerikalizam izraženiji kod Bošnjaka iz Srbije i Crne Gore u poređenju s Bošnjacima iz Bosne i Hercegovine, što se može tumačiti kroz prizmu razlika socijalnih, kulturnih i političkih konteksta u analiziranim državama. **U suštini, Bošnjaci u Bosni i Hercegovini su značajno više sekularni i manje tradicionalni (bar po pitanju rodnih uloga) u poređenju sa sunarodnicima u Srbiji i Crnoj Gori.** Jedno od objašnjenja može biti i to što je među Bošnjacima u Srbiji i Crnoj Gori, nakon socijalističkog perioda koji je delovao „blagotvorno“ na porodicu i rodni egalitarizam“ (Blagojević, 2002, prema Bešiću, 2014a: 363), došlo do jačeg uticaja retraditionalizacije i religioznosti (Bešić, 2003, prema Bešić, 2014a: 364). Pored toga, u poređenju sa Bosnom i Hercegovinom, niži nivo urbanizacije i industrijalizacije, kao i nedostatak većih urbanih centara na prostoru na kojem dominantno žive Bošnjaci u Srbiji i Crnoj Gori, svakako su doprineli očuvanju tradicionalnih vrednosti i religijskih praksi. U manje urbanizovanim sredinama, religijske (tradicionalne) institucije mogu imati veći uticaj na formiranje vrednosnih stavova, sprečavajući prodor modernih ideja i vrednosti. Takve sredine se odlikuju oskudnošću obrazovnih i kulturnih institucija, što rezultira smanjenim potencijalom za razvoj emancipatorskih i sekularnih vrednosnih orijentacija, gde dominiraju tradicionalne i religijske vrednosti koje se prenose kroz porodične i verske institucije. Jedno od alternativnih objašnjenja može biti i činjenica da u Srbiji i Crnoj Gori, gde su Bošnjaci manjina u većinski nebošnjačkom okruženju, očuvanje tradicije i verske prakse može biti način očuvanja identiteta u „nepovoljnom“ okruženju. Osim toga, jači klerikalni sentiment kod Bošnjaka u Srbiji i Crnoj Gori može biti posledica identitetske i kulturne funkcije (Wallis & Bruce, 1992, prema Bešić, 2014a: 57) Islamske zajednice koja je naročito izražena u sredinama gde su Bošnjaci u manjini.

Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore nisu skloni primordijalističkom i konstruktivističkom shvatanju nacije, nisu lokalno orijentisani i imaju niži nivo poverenju u države Zapada, za razliku od Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine. Sklonost Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine ka nacionalnoj identifikaciji, za razliku od svojih sunarodnika u Srbiji i Crnoj Gori, može se tumačiti kroz prizmu njihovog ratnog iskustva i borbe za fizički opstanak. Ovo iskustvo je u primordijalističkom smislu razvilo unutaretnički osećaj solidarnosti i zajedništva. Sa druge strane, nakon rata, Bošnjaci su se suočili sa izazovom ponovne izgradnje multietničke države i društva, što je doprinelo konstruktivističkom shvatanju nacije kao otvorene i inkluzivne zajednice. **Veća**

privrženost lokalnom (domovinskom) identitetu kod Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine može se tumačiti slično kao i njihova veća privrženost nacionalnoj identifikaciji. Važno je dodati da su Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, osim što su konstitutivni narod, takođe i većinski narod, što dodatno utiče na njihovu vezanost za lokalni identitet i osećaj lokalne pripadnosti. Istovremeno Bošnjaci u Bosni i Hercegovini pokazuju veće poverenje prema Zapadnim državama, što se može tumačiti kroz prizmu intenzivnije političke podrške bošnjačkom segmentu u Bosni i Hercegovini od strane država Zapada i većoj ekonomskoj interakciji.

U pogledu spoljnopolitičke orijentacije, primećuju se značajne razlike, pri čemu **Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore pokazuju veće poverenje u Evropsku uniju (EU) i NATO u odnosu na Bošnjake iz Bosne i Hercegovine**. Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine pokazuju manje poverenje u EU i NATO zbog percepcije da su međunarodne institucije neefikasne u rešavanju problema unutar zemlje, posebno u vezi s političkim sporovima i unutrašnjim reformama.

Uočena je **veća sklonost Bošnjaka iz Srbije ka militarističkom, autoritarnom i ekspertskom tipu vlasti u poređenju sa Bošnjacima iz Crne Gore**. Ova razlika može odražavati prisutnost različitih političkih kultura među Bošnjacima u ove dve države. Objašnjenje se može pronaći u autoritarnom nasleđu „koje je akumulirano dugotrajnom vladavinom autoritarnih i despotskih režima“ (Orlović, 2011:32). Dugotrajna vladavina autoritarnih režima može uticati na percepciju građana o prihvatljivim oblicima vlasti, često usmeravajući ih ka tradicionalnijim ili hijerarhijskim modelima. Dominacija leadersko-podaničke, ekspertsko-elitističke i militarističke političke kulture među Bošnjacima u Srbiji ukazuje na tendenciju da se u takvom društvu više favorizuje podanički ili elitistički oblik vladavine umesto afirmacije demokratije, iako je vlast nominalno demokratski izabrana (Bešić, 2014a: 226).

Razlike u religioznosti i etničkoj distanci takođe su značajne, pri čemu su **Bošnjaci iz Srbije religiozniji i pokazuju veći stepen etničke distance u poređenju s Bošnjacima iz Crne Gore**. Izraženija religioznost među Bošnjacima u Srbiji može da proizlazi iz klerikalizovanog javnog prostora, gde su religiozne prakse često vidljive i podržane. Na primer, i Srpska pravoslavna crkva i Islamska zajednica promovišu verske običaje i tradicije kroz različite javne aktivnosti, uključujući verske obrede, edukativne programe i društvene događaje. Ova praksa umnogome doprinosi normalizaciji klerikalizacije javnog prostora, gde su verske prakse i tradicije vidljive i podržane na različite načine. Ova kontinuirana vidljivost verskim praksi i običajima, uspostavlja „poželjno društveno ponašanje“ koje svakako doprinosi i većoj (makar deklarativnoj) religioznosti među Bošnjacima u Srbiji. S druge strane, Crna Gora se ističe po promociji sekularizma kao ključne vrednosti. Državne politike su usmerene ka očuvanju sekularne prirode društva, što dovodi do manje vidljivosti verskih institucija u javnom prostoru, što svakako doprinosi manjoj religioznosti među Bošnjacima u Crnoj Gori, jer su verske prakse manje izražene i manje podržavane na državnom nivou. Razlike u etničkoj distanci između Bošnjaka iz ove dve države mogu se pripisati političkim i istorijskim faktorima. U Crnoj Gori se dugoročno promovisala ideja multikulturalizma i tolerancije prema nacionalnim manjinama, što je rezultiralo manjom etničkom distancom među građanima. Nacionalne manjine, uključujući i Bošnjake, imaju dugu istoriju veoma pozitivnog tretmana u Crnoj Gori, što značajno doprinosi smanjenju etničke distance između različitih etničkih grupa. Ovaj kontekst, zajedno s visokim nivoom društvene akomodiranosti i političke integrisanosti nacionalnih manjina rezultira nižom etničkom distancom u Crnoj Gori. Nasuprot tome, u Srbiji su politički i društveni okviri često bili manje naklonjeni multikulturalizmu, a nacionalne manjine nisu u istoj meri bile podstaknute i podržane kao u Crnoj Gori. To je rezultiralo većom etničkom distancom među Bošnjacima u Srbiji, budući da su političke i društvene strukture manje promovisale ideju multikulturalizma i tolerancije prema nacionalnim manjinama.

Bošnjaci u Crnoj Gori pokazuju veću sklonost prema autoritarnosti, konzervativizmu i moralnom apsolutizmu u poređenju sa Bošnjacima u Srbiji. Ova preferencija se može tumačiti kroz prizmu uticaja lokalne sredine i kulturoloških faktora koji oblikuju stavove i vrednosti pojedinaca. Privrženost ovim vrednostima kod crnogorskih Bošnjaka može se delimično objasniti kroz očuvanje „crnogorskog etosa“ i tradicionalnih vrednosti koje su duboko ukorenjene u lokalnoj kulturi. U crnogorskom društvu, gde su tradicionalna moralna načela i autoritarni obrasci još uvek

prisutni, Bošnjaci mogu internalizovati ove vrednosti kao deo svoje identifikacije sa lokalnom zajednicom.

Veći nivo stereotipija o Evropskoj uniji i okrenutost ka islamskim državama kod Bošnjaka iz Srbije, za razliku od crnogorskih Bošnjaka, predstavlja još jednu razliku među njima. Istrajavanje stereotipa o EU među Bošnjacima iz Srbije može biti posledica dominirajućih negativnih narativa u javnosti, koji su rezultat unutrašnjih i spoljopolitičkih izazova sa kojima se suočava Srbija. S druge strane, crnogorsko društvo nema takvu vrstu „otvorenih pitanja“ u odnosima sa EU i njenim članicama, pa je i percepcija javnosti dosta pozitivnija. Odsustvo značajnih spoljopolitičkih izazova u odnosima Crne Gore sa EU omogućava da se u javnosti formira pozitivnija slika o EU, što se može odraziti na manji nivo stereotipija i negativnih stavova među Bošnjacima u Crnoj Gori u poređenju sa Bošnjacima u Srbiji. Veća privrženost islamskim državama kod Bošnjaka iz Srbije može biti posledica veće političke i ekonomske prisutnosti, pre svega Turske, u Srbiji, kao i prisustva turskih kompanija, što doprinosi pozitivnom imidžu tih država. Pored toga, postoje snažne i višedecenijske veze između bošnjačkih političkih partija i partija u Turskoj, što može dodatno uticati na veću privrženost Bošnjaka iz Srbije prema tim državama.

8.2. Osnovne linije podela među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini

Pokazali smo da u Bosni i Hercegovini institucionalni dizajn, koji predstavlja refleksiju etno-religijske strukture društva, podstiče horizontalne etničke rasepe istovremeno stimulišući unutaretničku homogenizaciju. Kontekstualno posmatrano, u Bosni i Hercegovini politički predstavnici iz različitih etničkih grupa zauzimaju suprotne pozicije po pitanju unutrašnjeg uređenja države, gde bošnjački politički akteri dominantno zagovaraju centralizaciju vlasti, srpski predstavnici podržavaju očuvanje entitetskih nadležnosti (uz povremene nagoveštaje otcepljenja Republike Srpske) i hrvatski politički lideri koji sve češće zagovaraju stvaranje trećeg entiteta. Politički akteri iz tri etnička segmenta nemaju ni minimum konsenzusa oko temeljnih institucionalnih načela na osnovu kojih će se u budućnosti transformisati do sada neefikasna i nefunkcionalna Dejtonska Bosna i Hercegovina, koja bi se verovatno, bez prisustva *Visokog predstavnika* već odavno raspala (Pepić, Raos, 2015: 119). Konsocijativni politički okvir nije uspeo adekvatno da adresira pitanja političke kulture, tradicije i strasti, što je doprinelo nižoj društvenoj koheziji i funkcionalnosti Bosne i Hercegovine (Orlović, 2015d: 45). Konsocijativni okvir Bosne i Hercegovine „zamrzava“ etničke rasepe, stvarajući „centrifugalni“ efekat na međuetničkom planu sa jedne strane i „centripetalni“ efekat na unutaretničkom nivou.

Osim toga, institucionalni okvir, posledično stvara zasebne partijske podsisteme u kojima maltene ne postoji međusobna „komunikativnost“, koji, preklapajući se sa teritorijalnom organizacijom države, doprinosi getoizaciji nacionalnih segmenata. Dominacija horizontalnih etničkih podela u Bosni i Hercegovini je, kako smo istakli, homogenizovala bošnjački segment, bar oko temeljnih pitanja i narativa, smanjujući mogućnost dublje polarizacije i fragmentacije. Institucionalni i kontekstualni faktori sinhronizovano doprinose da ne dođe do „rasplamsavanja“ kulturno-vrednosnih (i bilo kojih drugih) rasepa oko kojih će se odvijati politička borba unutar etničkih segmenata. Upravo imperativ očuvanja Bosne i Hercegovine kao celovitog političkog entiteta, unutar bošnjačkog segmenta smanjuje „eksplozivni“ potencijala razlika u vrednosno-ideološkim orijentacijama.

Glavni politički konflikt unutar bošnjačkog segmenta u Bosni i Hercegovini smešten je u kulturno-vrednosnoj dimenziji, dok su razlike u vezi institucionalnih ili socio-ekonomskih pitanja manje značajne za partijsku kompeticiju. Osnovne linije **podela među Bošnjacima se odnose na sociokulturni identitet, stavove o sekularizmu, nacionalnom identitetu, autoritarnosti, brzini modernizacije itd.** Drugim rečima, preferencije birača se pretežno formiraju na osnovu kulturno- vrednosnih faktora na liniji nacionalno-građansko, unutar koje su obuhvaćene ose rasepa tradicionalizma-modernizma, konzervativizma-liberalizma i klerikalizma-sekularizma. Ove podele se operacionalizuju kroz programe i ideološke narative i programe političkih partija, koje se svrstavaju u **nacionalno-konzervativni** ili **građansko-sekularni blok**. Pristalice Stranke demokratske akcije (SDA) se razlikuju od pristalica građanskih partija,

prevashodno u stepenu religioznosti, važnosti nacionalnog identiteta i sklonosti prema autoritarnim i tradicionalnim vrednostima. Kulturni-vrednosni jaz između pristalica SDA i građanskih partija čine osnovnu tačku diferencijacije između ova dva politička bloka. Po pitanju spoljnopoličke orijentacije, pokazali smo, uprkos pretpostavci, da se zapadna i orijentalna spoljnopolička orijentacija ne suprotstavljaju, već predstavljaju orijentacije koje se preklapaju. Na operacionom planu po ovom pitanju dolazi do podela na pristalice građanskih partija, koje su okrenute ka zapadnoj i orijentalnoj orijentaciji i pristalice SDA, koje to nisu.

Promatrajući u široj istorijskoj perspektivi, istraživanje je potvrdilo da osnovne linije društvenih rascepa među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini imaju duboko istorijsko utemeljenje, menjajući samo nosioce tih vrednosnih orijentacija u zavisnosti od društvenog i političkog konteksta. Kulturno-vrednosne podele na osi tradicionalno-moderno, religiozno-sekularno, javljaju se s kraja XIX veka, odnosno od prodora modernosti, istrajavajući, uz promenljivu dinamiku do današnjih dana. U monarhističkom periodu, tokom postojanja veoma oskudnog političkog pluralizma unutar bošnjačkog segmenta, ove podele ostaju u senci podela na prosrpsku i prohrvatsku orijentaciju, odnosno u senci političkih podela koje su se odnosile na pitanje statusa Bosne i Hercegovine unutar monarhije. Tokom socijalističkog perioda, kulturno-vrednosna dimenzija podela se pojačava, prevashodno zbog ubrzane modernizacije i sekularizacije celog jugoslovenskog društva. Međutim, one ostaju nedovoljno vidljive, imajući u vidu predominaciju komunističke ideologije koja je promovisala i omogućavala isključivo jedan vrednosni sistem, ali i usled nemogućnosti političke pa i kulturne artikulacije u kontekstu jednopartijskog sistema. U to vreme, proskribovani deo vrednosno-kulturološkog obrasca (nacionalno-religijski) čuvan je unutar konzervativnih sredina, muslimanske uleme (sveštenstva) i disidentskih intelektualnih krugova, čekajući trenutak društvene i političke liberalizacije kako bi se ponovno afirmisao. Taj će vrednosno-ideološki obrazac generisati podele u poslednjoj decenije socijalističke Jugoslavije, otvarajući rasep između centra (federalna vlast) i periferija (republičke vlasti), starog režima (komunisti) i opozicije (antikomunisti), građanske i nacionalne orijentacije (Orlović, 2015:107-109) stvarajući „savršenu oluju“ (*perfect storm*) koju je bilo teško zaustavi. Na primeru jugoslovenske zajednice, „savršeno“ se uklapa Vajtfildova tvrdnja, da komunistički period ne samo da nije uništio socijalne identitete koji su predstavljali izvore podela, već ih je i stimulisao (Whitefield, 2002: 197), kako na horizontalnom (između različitih nacionalnih zajednica) tako i na vertikalnom planu (unutar nacionalnih zajednica). Nezavisno od političkih poredaka, kulturno-vrednosna dimenzija podela pokazala je „žilavost“, predstavljajući, nakon obnove višestranačja, važnu dimenziju na osnovu koje se odvijala politička i celokupna društvena dinamika.

Pokazali smo, u skladu sa Dign-Krausovim teorijskim modelom, da se među Bošnjacima javlja puni rasep u sve tri dimenzije: socio-strukturnoj, vrednosnoj i organizacionoj. Ruralna, manje obrazovana i starija populacija, sklona tradicionalnim, konzervativnim i klerikalnim vrednostima, podržava nacionalno-konzervativne političke partije, dok mlađa, urbanija i obrazovanija populacija preferira građansko-sekularne političke opcije i vrednosne obrasce koje takve politike promovišu. Dobijeni rezultati našeg istraživanja se uklapaju u dimenziju sukoba između tradicionalizma i modernizma (Zakošek, 1998), ili kao rasep na osi univerzalizam-partikularizam i liberalizam-autoritarizam (Kitschelt, 1995) koji predstavljaju dominirajuće linije rascepa u postsocijalističkim društvima. Po pitanju dubine i intenziteta, utvrdili smo da su kulturno-vrednosni rascepi među Bošnjacima manjeg intenziteta i dubine, što je delom rezultat snažnih horizontalnih teritorijalno-etničkih rascepa u Bosni i Hercegovini. Horizontalni rascepi stvaraju veći stepen unutaretničke homogenizacije, doprinose smanjenju unutaretničkih tenzija, što umanjuje mogućnost dubljih i intenzivnijih podela među Bošnjacima.

8.3. Osnovne linije podela među Bošnjacima u Srbiji

Politički život bošnjačkog segmenta u Srbiji su determinisali kako kontekstualni tako i institucionalni faktori. U prvom periodu, od obnove višestranačja do 2000. godine, unutarmanjinska politička kompeticija bila je rudimentarna, zbog visokog nivoa homogenizacije. Nakon demokratskih promena 2000. godine, Srbija je započela proces reintegracije u evropski

društveni i politički poredak, koji je podrazumevao demokratizaciju i liberalizaciju. Ovi procesi su uključivali institucionalno preoblikovanje prava i položaja manjinskih zajednica, kao što su definisanje identitetskih obeležja i statusnih prava, uvođenje prirodnog praga za partije nacionalnih manjina, formiranje Nacionalnih saveta kao oblika kulturne autonomije itd.

Kontekstualne i institucionalne promene su rezultirale promenom osa sukoba unutar bošnjačkog segmenta. Tokom devedesetih godina i nekoliko godina nakon petooktobarskih promena, teme koje su delile politički prostor unutar bošnjačkog segmenta su bile vezane za ustavno-pravni položaj Bošnjaka i status Sandžaka. Ove podele proistekle iz teritorijalno-etničkog rascepa između većinskog naroda i manjinskih zajednica, reflektovale su se na političke stavove na kojima su se formirale unutarbošnjačke podele s jedene strane na integralističku a sa druge strane na decentralističku, odnosno autonomašku orijentaciju. Procesi demokratizacije i liberalizacije u Srbiji nakon pada Miloševića, rezultirali su smanjenjem istorijsko-etničkih rascepa između većinskog i manjinskih naroda. Institucionalne reforme, poput afirmacije manjinskih prava i povećanja društvene integracije, doprinele su većem nivou političke participacije manjinskih nacionalnih zajednica. Smanjenje teritorijalno-etničkih rascepa između većinskog i manjinskih naroda rezultiralo je smanjenjem napetosti na liniji centar-periferija, te većim nivoom društvene integracije i političke participacije manjinskih nacionalnih zajednica. U takvim okolnostima, autonomaške političke snage, koje su primenjivale radikalne političke strategije, su „izgubile temu“, što je dovelo do slabljenja, pa čak i potpunog nestanka, unutaretničkih podela kod Bošnjaka na osi integralizma-autonomaštvo. To su pokazali i nalazi našeg istraživanja gde i pored toga što postoje razlike u stavovima među pristalicama različitih političkih partija u vezi s pitanjem statusa Sandžaka, kao i u vezi nivoa društvene i političke integracije i akomodacije, one nisu ključne prilikom političkih izbora za Bošnjake. Na osnovu ovih tema, pristalice relevantnih bošnjačkih partija jasno određuju nosioce sistemskih ili antisistemskih politiku, ali, kako smo već naglasili, ove podele su veoma „plitke“ i ne utiču značajno na partijsku kompeticiju. Statusne podele ostaju na nivou partijskih programa i javnog zagovaranja političkih lidera i nemaju snagu da se nametnu kao ključne teme, koje bi presudno uticale na politički život. **Stoga nije iznenađujuće što naše istraživanje pokazuje da su danas statusne teme, manje-više, irelevantne za političku kompeticiju unutar bošnjačkog segmenta u Srbiji.** Izuzetak predstavlja klerikalizam, tj. odnos prema ulozi i značaju Islamske zajednice u društvenom i političkom životu, koji pokazuju „potentnost“ i mogućnost značajnog uticaja na političke preferencije među Bošnjacima u budućnosti.

Pokazali smo da među Bošnjacima u Srbiji postoje **parcijalne tematske podele** (*issue divide*) zasnovane na vrednosnim orijentacijama koje se manifestuju kroz političke nosioce, ali bez jasno definisanih socio-strukturnih identiteta. Važno je napomenuti da, iako su pojedine razlike primetne, ograničen broj analiziranih socio-demografskih kategorija, zajedno sa relativno niskom prediktivnom snagom, sugerise da je uticaj socio-demografskih karakteristika na političke preferencije ograničenog obima i intenziteta. Ovo ukazuje na nedostatak potpunog socijalnog rascepa, zasnovanog na socijalnoj strukturi, kako je opisano u Dign-Krausovom teorijskom modelu. Dodatni argument pružaju i rezultati regresionih analiza, gde se socio-demografske varijable uglavnom nisu pokazale statistički značajne u merenju njihovog uticaja na političke preferencije.

Dominantne linije podela među Bošnjacima u Srbiji zasnovane su na dve dimenzije: **kulturno-vrednosnoj i političkoj dimenziji. U okviru prve dimenzije religioznost igra ključnu ulogu, dok u okviru političke dimenzije linija podele se bazira na relaciji vlast-opozicija, gde poverenje u institucije sistema** ima značajan uticaj. Najveće razlike u kulturno-vrednosnoj dimenziji se uočavaju među pristalicama Stranke pravde i pomirenja (SPP) koje su za razliku od pristalica Stranke demokratske akcije (SDA) religioznije i klerikalnije. Ovu podelu treba razumeti u kontekstu indicija da je Stranka demokratske akcije bila ključni promoter paralelne Islamske zajednice koja je uspostavljena 2007. godine. Istovremeno naklonjenost pristalica Stranke pravde i pomirenja religioznosti i klerikalizmu ne treba posebno obrazlagati imajući u vidu da je veliki broj članova i rukovodstava SPP-a potekao iz klerikalnog miljea, kao i da je osnivač i lidera ove

partije bio dugogodišnji sandžački muftija i predsednik Mešihata Islamske zajednice u Srbiji. Sa druge strane, Sandžačka demokratska partija (SDP) je tokom sukoba unutar Islamske zajednica zauzimala uglavnom neutralan stav, što se očigledno reflektovalo i na njihove pristalice.

U drugoj dimenziji u kojoj dominira relacija vlast-opozicija, najviše se razlikuju pristalice Sandžačke demokratske partije (SDP) koje imaju visok nivo poverenja u institucije sistema i patriotske privrženosti od pristalica Stranke demokratske akcije i Stranke pravde i pomirenja. Ovaj nalaz ne iznenađuje imajući u vidu da SDP, za razliku od SDA, već preko dve decenije participira u vlasti na republičkom nivou, gde birači prepoznaju sistemsku i integralističku poziciju ove partije. Osim toga, ova dimenzija sadrži i veći nivo privrženosti prema građanskim i permisivnim vrednostima. Prisustvo ovog vrednosnog obrasca se može tumačiti time što SDP, kao „sestrinska“ partija Socijaldemokratskoj partiji Srbije, predstavlja više regionalnu nego nacionalnu partiju koja afirmiše kosmopolitske, multietničke, građanske i u određenoj meri liberalne vrednosne orijentacije. Naravno, u kontekstu prilično tradicionalnog i konzervativnog društvenog i političkog miljea, kakav je prostor Sandžaka, nije za očekivati da ovi vrednosni obrasci budu preovladavajući.

Sagledavajući strukturu dimenzija na osnovu kojih se dele Bošnjaci u Srbiji možemo konstatovati da partijske pristalice prepoznaju ključna simbolička i poziciona stanovišta partija za koje glasaju. Partijske pristalice „tačno“ identifikuju religioznost i klerikalizam kao ključne karakteristike Stranke pravde i pomirenja, sistemsku i integralističku poziciju Sandžačke demokratske partije, i antisistemsku i antiklerikalnu poziciju Stranke demokratske akcije. Međutim, analiza je takođe pokazala da postoji nekoherentnost u vrednosno-ideološkim strukturama pristalica političkih partija, što ukazuje na raznovrsnost stavova među pristalicama iste političke opcije. Partijske pristalice pokazuju sklonost prema vrednosno-ideološkim orijentacijama koje su teško spojive, što predstavlja svojevrsni paradoks. Ovaj vrednosno-ideološki amalgam čini podele bazirane na takvim vrednosnim obrascima plitkim i nedovoljno intenzivnim. Pod uticajem kontekstualnih i institucionalnih promena, bošnjački politički akteri su često menjali svoje pozicije, vođeni datim političkim okolnostima, što navodi na zaključak da su podele bile situacionog i reaktivnog karaktera. Usled toga, ne treba da iznenađuje promenljivost i fleksibilnost političkih strategija i zahteva bošnjačkih političkih partija.

8.4. Osnovne linije podela među Bošnjacima u Crnoj Gori

U Crnoj Gori, istorijske i kontekstualne okolnosti su, više nego u bilo kojoj analiziranoj državi, oblikovale društvenu i političku dinamiku. Od obnavljanja višestranačja do 1997. godine, položaj manjinskih zajednica, uključujući Bošnjake, bio je sličan položaju u Srbiji. Ipak, za razliku od Srbije, u Crnoj Gori se nije, u većoj meri i obimu, razvio teritorijalno-etnički rascep između većinskog naroda i nacionalnih manjina, gde „stranke narodnih manjina ne samo da nisu „antisistemske“ već i manjinski živalj većinom glasa za glavne nacionalne političke stranke“ (Antonić, 1999). Rascep unutar Demokratske partije socijalista (DPS) i pobjeda Đukanovića na predsedničkim izborima 1997. godine označili su prekretnicu u političkoj dinamici Crne Gore. Sukob na relaciji Beograd-Podgorica (centar-periferija) uzrokovan raskidom sa Miloševićevim režimom doveo je do promena u spoljnopolitičkoj orijentaciji, demokratizaciji i liberalizaciji Crne Gore, što je podrazumevalo i izgradnju multietničke političke zajednice. Ovaj radikalni politički zaokret oslabio je etnički rascep na relaciji između većinskog i manjinskog naroda, istovremeno otvarajući identitetski rascep unutar većinskog stanovništva. U okolnostima oštre političke polarizacije većinskog naroda (bilo oni Crnogorci ili Srbi- u pitanju je izrazita fluidnost i dualnost identiteta) Đukanović, pod pritiskom da osigura pobjedu na predsedničkim izborima 1997. godine, je morao da podršku potraži među manjinskim narodima u Crnoj Gori. Kao rezultat toga, krenulo se sa institucionalnim redizajniranjem u cilju osiguravanja većih prava manjinskim zajednicama. Ipak, institucionalne reforme nisu dale očekivan rezultat, bar kada je u pitanju bošnjačka politička scena, koja je ostala usitnjena i politički irelevantna još neko vreme. Iako je prekoetničko glasanje bilo zastupljeno i pre raskola u DPS-u, nakon toga postaje mnogo izraženije. Prekoetničko glasanje tokom devedesetih godina, jednim delom je predstavljalo svojevrsnu garanciju za njihov fizički opstanak. Pored toga, posmatrano kroz prizmu rata u Bosni i Hercegovini, Bošnjaci su imali

izrazito antimiloševićevskog stava koji su istovremeno promovisale sve građanske partije u Crnoj Gori. Takođe, to je rezultat rudimentarnosti i oskudne političke ponude unutar bošnjačkog segmenta koja je trajala sve do osnivanja Bošnjačke stranke pred obnovu crnogorske nezavisnosti 2006. godine.

Kada su u pitanju društvene i političke podele među Bošnjacima u Crnoj Gori, pokazali smo da je jedno od najizraženijih obeležja **prisustvo identitetsko-nominacijskih podela**, koje su dobrim delom posledica osobenog društvenog, kulturnog i političkog miljea, koje je determinisan autohtonim istorijskim iskustvom. Brojni su razlozi zašto pred kraj XX veka, kada dolazi do renominacije nacionalnog imena, uz izgradnju nacionalnog identiteta i institucija, nije došlo do istovetne nacionalne samoidentifikacije. Duboke istorijske naslage, kritična mimoilaženja i specifična dinamika u predjugoslovenskom, jugoslovenskom i postjugoslovenskom periodu, u okviru prostora i entiteta koje naseljavaju Bošnjaci, su doprineli „preživljavanju“ različitih identitetskih percepcija i narativa. Najizraženije razlike se javljaju upravo među Bošnjacima u Crnoj Gori i istrajavaju do današnjih dana.

Pokazali smo da Osmansko nasleđe, doktrinarno učenje islama, odsustvo nacionalne države i nedostatak nacionalnih institucija doprinose nominacijskim i identitetskim fluidnostima i podelama među Bošnjacima. Tokom prve polovine XX veka, posebno tokom monarhističkog perioda, Bošnjaci su se često, uglavnom ne svojom voljom, svrstavali u jednu od dve dominirajuće nacionalne zajednice - srpsku i hrvatsku, što je u nešto manjoj meri, bilo prisutno i početkom komunističkog perioda. Ove podele su izgubile na značaju nakon formalno-pravnog priznanja bošnjačkog identiteta krajem 60-tih godina. Još tokom međuratnog monarhističkog perioda, Bošnjaci izvan Bosne i Hercegovine, zbog svoje manje brojnosti, nisu imali adekvatnu političku reprezentaciju, koja je dugoročno generisala identitetske dileme, ekonomsko i političko zaostajanje, pasivizaciju i marginalizaciju u odnosu na bošnjačku populaciju u Bosni i Hercegovini. Tokom postojanja socijalističke Jugoslavije, dinamika formalno-pravnog priznanja Bošnjaka kao ravnopravnog naroda nije bila usaglašena sa oblikovanjem i unificiranjem nacionalnog identiteta, kao i izgradnjom nacionalnih institucija. Islamska zajednica, kao jedina institucija koja je održala kakav-takav kontinuitet, imala je značajnu ulogu, ne samo u religijskom, već i u identitetskom smislu. Međutim, ona nije bila dovoljna da popuni prazan prostor koji su trebale zauzeti nacionalne institucije. Neusaglašenost formalnog priznanja i unificiranja nacionalnog identiteta, uz odsustvo nacionalnih institucija doprinela je dugoročnom istrajavanju identitetskih dilema, koje su dobile na intenzitetu tokom procesa renominacije. Razlike u brojnosti, a time i u društvenoj participaciji i političkoj moći Bošnjaka u jugoslovenskim republikama gde su bili teritorijalno koncentrisani, predstavljale su plodno tle za različite vrste identitetskog inženjeringa i manipulacije nakon osamostaljivanja republika, čime je došlo do identitetske pluralnosti unutar istog naroda.

Pokazali smo da razlike između nacionalno nominovanih Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori nisu samo formalne, već su utemeljene na kulturološkim i vrednosnim razlikama. Naziv jezika igra ključnu ulogu kao identitetska demarkaciona linija između ove dve grupe. Muslimani pokazuju sklonost ka crnogorskom kulturološko-identitetskom obrascu, dok se među Bošnjacima javlja podeljenost između bosanskog i crnogorskog naziva maternjeg jezika. Muslimani pokazuju manju religioznost i veću sekularnost u poređenju sa Bošnjacima, što može biti indikativno u identitetskom smislu. Veći nivo sekularizma i nominiranje maternjeg jezika kao crnogorskog mogu biti jaki pokazatelji da se Muslimani identifikuju sa crnogorskim identitetom. Istovremeno, nalazi nisu pokazali izrazitu privrženost nacionalno nominiranih Bošnjaka u Crnoj Gori prema Bosni i Hercegovini kao ni osećaj pripadnosti širem bošnjačkom korpusu.

Pokazali smo da su razlike između nacionalno nominiranih Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori najizraženije kroz političke preferencije. Muslimani maltene uopšte ne glasanju za Bošnjačku stranku i skoro isključivo podržavaju građanske i procnogorske političke partije. S druge strane, Bošnjaci podjednako podržavaju kako bošnjačke tako i građanske partije, nezavisno od toga da li su deo vladajućeg ili opozicionog bloka.

Analizirajući vrednosne orijentacije pristalica različitih političkih partija, uočili smo da pristalice opozicionih partija karakteriše izražen politički aktivizam, nepoverenje prema

institucijama sistema i odbojnost prema autoritarnom i ekspertskom tipu vlasti. Takođe, oni su antikonzervativni, permisivni i skloni građanskoj moralnosti. Opozicioni birači takođe pokazuju prisustvo antiautoritarnih, antitradicionalnih, antiklerikalnih i antinacionalističkih sentimenta. Ova kombinacija vrednosnih orijentacija čini pristalice opozicionih partija veoma kompatibilnim međusobno, dok se, s druge strane, pristalice vladajućih partija i Bošnjačke stranke nalaze na suprotnim pozicijama u pogledu ovih vrednosnih orijentacija. Sa druge strane, za razliku od birača vladajućeg bloka, pristalice Bošnjačke stranke karakteriše visok nivo religioznosti, izraženo interpersonalno poverenje i nesklonost ka zapadnoj i orijentalnoj orijentaciji i individualističkim vrednostima, kao i veoma negativan stav prema EU i NATO integracijama.

Međutim, **ključni faktor koji razdvaja pristalice Bošnjačke stranke od pristalica vladajućih partija nije vrednosno-svetonazorskog karaktera, već nacionalna nominacija i naziv maternjeg jezika.** Osim nominacijsko-identitetskih karakteristika i stepena obrazovanja, socio-demografske karakteristike nemaju značajniji uticaj na političke preferencije Bošnjaka u Crnoj Gori. To sugerise da političke preferencije više zavise od identitetskih faktora i obrazovanja nego od drugih socio-demografskih faktora. Prema ovome možemo zaključiti da identitetsko-nominacijske razlike, nominacija maternjeg jezika, religioznost odnosno sekularnost, igraju značajnu ulogu u formiranju ideološko- vrednosnih i političkih stavova među Bošnjacima u Crnoj Gori.

Sve prethodno rečeno ukazuje na postojanje sve tri dimenzije punog rascep: identitetsko-nominacijske (strukturnog), vrednosno-ideološkog (tematskog) i političkog (organizacionog). Strukturalna dimenzija podrazumeva podelu između Bošnjaka i Muslimana; tematska dimenzija obuhvata dve kulturno-vrednosne ose: liberalno-građanske naspram autoritarno-nacionalne orijentacije i druga osa religijsko-nereligijsko; organizacioni element takođe obuhvata dve ose - monoetničke naspram multietničkih partija, te osu vlast-opozicija. Suprotno našoj radnoj hipotezi, identitetsko-nominacijske podele sa jasno strukturiranim vrednosno-ideološkim obrascima koji se operacionalizuju kroz političke preferencije upućuju **na zaključak da među Bošnjacima u Crnoj Gori postoje puni rascepi (*full cleavages*).**

Analizom nivoa društvene akomodiranosti i političke integrisanosti Bošnjaka u Crnoj Gori, utvrdili smo da pozitivan razvoj političkih procesa, praćen institucionalnim redizajniranjem u pravcu pune integracije manjinskih naroda i obezbeđivanja mehanizama za veću političku reprezentativnost, doprinosi visokom nivou osećanja bliskosti prema Crnoj Gori, patriotske privrženosti, pozitivne percepcije tretmana crnogorske države prema bošnjačkoj zajednici, visokog stepena etničke tolerancije, izraženog socijalnog poverenja i poverenja u institucije sistema među Bošnjacima u Crnoj Gori, bez obzira na međusobne nominacijske, vrednosne i političke razlike. Paralelno, istraživanje je potvrdilo izrazito prisustvo prekoetničkog glasanja među Bošnjacima, posebno u korist građanskih, multietničkih i procrnogorskih političkih partija. Ovi rezultati potvrđuju da su Bošnjaci integralni deo crnogorskog društva, pri čemu visok nivo akomodiranosti predstavlja dugoročno stabilizirajući faktor unutar političke zajednice koja se odlikuje etničkom heterogenošću.

Prospektivno posmatrano, opšti zaključak je da društvene i političke podele među Bošnjacima i Bosni i Hercegovini pokazuju najveću stabilnost i, u vrednosno-ideološkom smislu, najveću koherentnost. Imajući u vidu, istorijsku utemeljenost i jasnu, mada nedovoljno duboku, vrednosno-ideološku liniju podela, ozbiljnije promene ne očekujemo u skorijoj budućnosti. Takođe, očekujemo da će nominacijsko-identitetske podele među Bošnjacima u Crnoj Gori biti prilično stabilne. Iako identitetska fluidnost nije neuobičajena u crnogorskom miljeu, na osnovu vrednosno-svetonazorskih stavova i intenziteta tih podela, možemo očekivati da i u perspektivi istrajavaju razlike između nominiranih Bošnjaka i Muslimana. Na osnovu opsežne analize smatramo da su identitetsko-nominacijske podele među Bošnjacima u Crnoj Gori zasnovane na razlikama u istorijskim sagledavanjima sopstvenih identiteta i razlikama u osećaju pripadnosti širem političkom i nacionalnom identitetu. Sa druge strane, smatramo da su najmanje stabilne i „najpliće“ podele među Bošnjacima u Srbiji. Prilično nekoherentni vrednosno-ideološki obrasci, i pored jasno detektovanih ključnih obeležja preferiranih političkih partija, ne ukazuju na dublje

vrednosno-ideološke podele koji bi bile nepremostive u perspektivi. Osim toga, ove podele, za razliku od Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, ne pokazuju ni najmanje naznake postojanja jasnih sociokulturnih identiteta. Skupa gledano, vrlo je realno očekivati da, osim nestanka aktuelnih i pojave novih podela, političke preferencije, kao i vrednosne orijentacije među Bošnjacima u Srbiji, budu u perspektivi podložne promenama.

LITERATURA

Abazović, D. (2010): "Religijski nacionalizam na Zapadnom Balkanu" u Sitarski M. – Vujačić M. – Bartulović-Karastojković I. (prir.): *Isčekujući Evropsku uniju: Stabilizacija međuetničkih i međureligijskih odnosa na Zapadnom Balkanu*, BOŠ, Beograd, 13-25

Abazović, D. (2012), *Bosanskohercegovački muslimana između sekularizacije i desekularizacije*, Zagreb i Sarajevo, Synopsis

Anderson, B. (1990), *Nacija: zamišljena zajednica*, Časopis za savremenu povjest, Zagreb

Antonić, S. (1999), Stranački i društveni rascepi u Crnoj Gori, u: *Sociologija* vol. 41, br. 2, 165-186, Filozofski fakultet, Novi Sad, dostupno na: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/sociologija/XLI_2/d005/show_html?stdlang=ser_lat (14.02.2020.)

Banović, D. (2015). "Parliamentary System of Bosnia and Herzegovina as an Application of Multicultural Concept of Political Representation of the Collectives." *Yearbook of the Law Faculty in Sarajevo*, Vol. I, str. 247–282.

Bašić, G. (2002). Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji. U *Demokratija i nacionalne manjine*. Beograd, Tutin, Niš: Centar za istraživanje etniciteta.

Bašić, G. Crnjanski, K. (2006), *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji* (ur. Zoran Lutovac), Fridrih Ebert Stiftung, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd

Bešić, M. (2014). Vrednosne orijentacije u bivšoj Jugoslaviji. *Sociološki pregled*, XLVIII(1), 17-40. Srpsko sociološko društvo, Beograd.

Bešić, M. (2014a). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija-generacijski pristup: komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*. Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

Bešić, M. (2019). Etnička distanca u Crnoj Gori deset godina nakon sticanja nezavisnosti. u *Stanovništvo*. Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja godina LVII, broj 1. Beograd

Bešić, M. (2019a). *Metodologija društvenih nauka*. Akademska knjiga, Novi Sad.

Bešić, M. (2020). Vrednosne orijentacije i partijske preferencije u Srbiji. U Orlović, S., & Kovačević, D. (Ur.), *Zbornik radova sa naučne konferencije "Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji – (ne)naučene lekcije"* (175-196). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju; Hanns Seidel Stiftung Beograd.

Bešić, M. Spasojević, D. (2018), Montenegro, NATO and the divided society, in *Communist and Post-Communist Studies* 51 (2018), Elsevier, California

Bieber, F. (2000). Muslim Identity in the Balkans Before the Establishment of Nation States. *Nationalities Papers*, 28(1). 13-28

- Bornschie, S. (2010). The new cultural divide and the two-dimensional space in Western Europe. *West European Politics*, 33(3) dostupno na: <https://doi.org/10.1080/01402381003654387> (20.03.2023.)
- Botić, J. (2018). Bošnjaci Sandžaka u kontekstu suvremenih geopolitičkih i sigurnosnih izazova u Jugoistočnoj Europi, *Forum za sigurnosne studije*, 2 (2), 164-188. Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/210723> (25.03.2023.)
- Bringa, T. (1993). Nationality Categories, National Identification and Identity Formation in "Multinational" Bosnia, *Anthropology of East Europe Review*, vol. 11, no. 1 & 2, Special Issue: War among the Yugoslavs, Special Issue Section, University of Bergen, Norway.
- Bringa, T. (1996), *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey
- Bursać, D. (2018). *Uticaj ideološke orijentacije političkih partija na javnu potrošnju u bivšim socijalističkim državama*. Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Chandra, K. (2011). What is an ethnic party? *Party Politics*, 17 (2), 151–169. doi:10.1177/1354068810391153
- Čačić Kumpes, J. (2004) Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti, *Migracijske i etničke teme*, 20, str. 143-159.
- Čačić-Kumpes, J. (2004). Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi, *Migracijske i etničke teme*, 20(2-3), str. 143-159. dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/7261> (05.02.2024.)
- Darmanović, S. (2016). Politički sistem Crne Gore. U V. Goati & S. Darmanović (Ur.), *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori: Perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije* (11-47). Podgorica: CeMI-Centar za monitoring i istraživanje.
- Dedović, V., Vujović, Z. (2015). "Izborni sistem u Crnoj Gori." U Goati, V., & Darmanović, S. (ur.), *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori - Perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije*. Podgorica: Centar za monitoring i istraživanje.
- Deegan-Krause, K. (2007), New Dimensions of Political Cleavage, in: *Oxford Handbook of Political Science*, eds. R. Dalton and H.-D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press 538-556
- Dejanović, M. T. (2013). *Uporedna analiza izbornih programa relevantnih političkih partija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj u periodu 2002-2012 godine*. Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Dimitrovova, B. (2001). Bosniak or Muslim? Dilemma of one Nation with two Names. *Southeast European Politics*, 2(2), 94-108.
- Dulić, J. (2012) *Političko-ideološke orijentacije i stranačke preferencije stanovnika Vojvodine, doktorska disertacija*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Beograd
- Džankić, J. (2012). Montenegro's Minorities in the Tangles of Citizenship, Participation, and Access to Rights. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 11(3), 40-59.

Džankić, J. (2013). Cutting the mists of the Black Mountain: Cleavages in Montenegro's divide over statehood and identity. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 41:3, 412-430.

Đidić, F. Hećimović, E. (1991). *Robija šutnje: Stradanje muslimana u zeničkom kraju 1945-1987*. Zenica, Preporod.

Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D., Lađević, P. (2014). *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Enyedi, Z. (2008), The Social and Attitudinal Basis of Political Parties: Cleavage Politics Revisited, in *European Review*, Vol.16,No.3, Academia Europea 287-304

Enyedi, Z. (2005). The role of agency in cleavage formation. *European Journal of Political Research*, 44, 697–720.

Evans, G., (2010), Models, Measures and Mechanisms: An Agenda for Progress in Cleavage Research, in *West European Politics Vol. 33, No. 3*, 634-647, Routledge, London

Filandra, Š. (1998) *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija

Filandra, Š. (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma - O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Synopsis, Zagreb

Filandra, Š. (2015), Formativna ishodišta identitetskih paradigmi bosanskohercegovačkih naroda sredinom 19. stoljeća, u Zbornik radova XXI Simpozija *Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda*, Bošnjačka pismohrana, Zagreb, 145-157

Goati, V. (2000). *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*. Conteco, Bar.

Goati, V. (2001). *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. volja građana ili izborna manipulacija*. II dopunjeno izdanje. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.

Goati, V. (2016). Partijski sistem Crne Gore. U: V. Goati & S. Darmanović (ur.), *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori - Perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije* (47-82). Podgorica: CeMI-Centar za monitoring i istraživanje.

Grebenar, B. (2019), Ideološko razvrstavanje u BiH- „neka cvjeta stotinu svjetova“, U Šalaj, B., Grebenar, B., & Puhalo, S. (ur.), *Ideologije, stranke i stavovi građana - studija o Bosni i Hercegovini* (27-69). Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Hodžić, J. (2018). Uloga i značaj nacionalnih saveta nacionalnih manjina u Srbiji. *Administracija i javne politike*, 3, str. 51–70. Institut za političke studije, Beograd.

Hodžić, J. (2020), Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990-2020, u Zbornik radova sa naučne konferencije *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji- (ne) naučene lekcije*, Ur. S. Orlović, D. Kovačević, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Hanns Seidel Stiftung, Beograd

Ilić, V. (2016). *Stavovima mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Imamović, M. (2007), *Historija Bošnjaka*, edicija „Kulturna baština Bošnjaka“ knjiga 3, Centar za bošnjačke studije, Novi Pazar
- Inglehart, R. (1990). The Nature of Value Change. In Peter Mair (Ed.), *West European Party System*. Oxford: Oxford University Press, pp. 247-253.
- Jović, D. (2013). Identitet Bošnjak/Muslimana. *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 132-159
- Kapidžić, D. (2017), Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine, u *Političke perspektive*, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Beograd, Zagreb, 7-23
- Karić, M. (2011), Social Cleavages, Conflict and Accommodation in Bosnian Political History from the Late 19th Century until the 1990s, *Bilgi*, (22), 71-97
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Politička kultura. Zagreb
- Kasapović, M. (2006). Bosna i Hercegovina: then years after Dayton. *STATUS*, br. 9. Mostar.
- Kitschelt, H. (1995). Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*, 1: 447-472
- Kitschelt, H. (2004), Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies, *Europäische Politik* (03/2004). Digital Library Friedrich Ebert Foundation
- Klejer, N. Bugarel, G. (2020), *Muslimani Jugoistočne Evrope- od imperije do balkanskih država*, Akademska knjiga, Novi Sad
- Komar, O. (2011). Politički sistem Crne Gore- osnovne odrednice za razumijevanje sistema. *Politički život*, br. 3, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Komar, O. (2013), *Birači u Crnoj Gori Faktori Izborne i partijske preferencije*, Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka Podgorica, Čigoja Štampa, Beograd
- Komar, O., & Novak, M. (2020). Introduction: (De)democratisation in Slovenia and Montenegro: Comparing the Quality of Democracy. *Politics in Central Europe*, 16(3), DOI: 10.2478/pce-2020-0026.
- Komar, O., & Živković, S. (2016). Montenegro: A Democracy without Alternations. *East European Politics and Societies and Cultures*, XX(X), 1-20.
- Komšić, J. (2003). Istorijско-etnički rascepi i politička pregrupisavanja u Srbiji. U Komšić, J., Pantić, D., & Slavujević, Z. Đ. (Ur.), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka; Friedrich Ebert Stiftung. 17-91
- Kostić, I. E. (2021), *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih muslimana*; doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Kovacevic, F. (2007). Montenegro and the Politics of Postcommunist Transition: 1990 to 2006. *Mediterranean Quarterly*, Volume 18(3), 72-93. Duke University Press.

Kriesi H., (2010), Restructuration of Partisan Politics and the Emergence of a New Cleavage Based on Values, in *West European Politics Vol.33 No.3*, Routledge, London, 673-685

Lilić, S., Vujić, M. i Živković, J. (2009). *Evropska dokumenta o regionalnoj autonomiji/demokratiji - iniciranje primene u Srbiji*. Zaječar: RARIS – Regionalna agencija za razvoj istočne Srbije.

Lipset, S. M. & Rokkan S. (1967). Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction, in: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*, New York: The Free Press

Malcolm, N. (2011), *Bosna-kratka povjest*, Buybook, Sarajevo

Markešić, I. (2015). Religijski identitet kao podloga za političko djelovanje parlamentarnih stranaka u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji. u Zbornik radova XXI Simpozija *Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda*, Bošnjačka pismohrana, Zagreb, 61-83

Marković, G. (2016). Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine. U Pejanović, M. & Šehić, Z. (ur.), *Zbornik radova: Simpozij: Daytonski mirovni sporazum i budućnost BiH* (str. 85-98). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Mrduljaš, S. (2018), Izjašnjavanje sandžačkih Bošnjaka o nacionalnoj pripadnosti u popisima stanovništva (1948. – 2011.). *Migracijske i etničke teme*, 34 (1), 7-43. dostupno na: <https://doi.org/10.11567/met.34.1.1> (25.07.2023.)

Novak, A. (1959). *Popis stanovništva 1953. Knjiga I: Vitalna i etnička obeležja. Konačni rezultati za FNRJ i narodne republike : stanovništvo po odnosu prema veri i aktivnosti* (PDF). Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Orlović, S. (2002). *Političke partije i moć*. Beograd: Čigoja štampa.

Orlović, S. (2007). Ideologije i programi u partijskim sučeljavanjima. U Z. Lutovac (Ur.), *Ideologija i političke stranke Srbije*. Beograd: Fridrich Ebert Stiftung; Fakultet političkih nauka; Institut društvenih nauka, 11-49

Orlović, S. (2008), *Politički život Srbije-Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd

Orlović, S. (2011). Partijski sistem Srbije. u: S. Orlović (Pr.), *Partije i izbori – 20 godina* (11-71). Beograd: Fondacija Fridrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka– Centar za demokratiju.

Orlović, S. (2011b). Političko predstavljanje nacionalnih manjina – Srbija u komparativnoj perspektivi. *Migracijske i etničke teme*, 27, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd (393-417)

Orlović, S. (2015a), *Partije i partijski sistemi teorijski-analitički okvir*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd

Orlović, S. (2015b). *Izborni bumerang*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu. Beograd

Orlović, S. (2015d). Consociational experiments in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *New Balkan Politics*, issue 17, 29-50

- Orlović, S. (2019), *Politička sociologija*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd
- Osmić, A. (2015). Izborne kampanje i opći izbori od 1996. do 2014. U S. Arnautović, N. Mujagić, D. Kapidžić, A. Osmić & E. Huruz. *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu* (87-109). Podgorica: Centar za monitoring i istraživanja.
- Pajvančić, M. (1997). Izborni sistem u Srbiji. *Republika*, br. 158. Pristupljeno 17. 05. 2018. [Online]. dostupno preko: <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/97/158/158-17.html> (17. 05. 2022).
- Pantić, D. (1977). Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: M. Popović (ur.): *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, Beograd, 263-406.
- Pantić, D. (2003). Kulturo-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji. U Komšić, J., Pantić, D., & Slavujević, Z. Đ. (Ur.), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka; Friedrich Ebert Stiftung. 95-123
- Pavićević, V., Darmanović, S., Komar, O., Vujović, Z. (2007). *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990-2006*. Centar za Monitoring – CEMI, Podgorica.
- Pejanović, M. (2016). Politički pluralizam i parlamentarna demokratija u Bosni i Hercegovini u postdejtonskom vremenu. U M. Pejanović & Z. Šehić (Ur.), *Zbornik radova: Simpozij Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Pepić, I., Raos, V. (2015). Komparacija konsocijacijske i centrifugalne demokratije: Švicarska i Bosna i Hercegovina. *Politička misao*, 52(3), 105-129.
- Petranović, B. Zečević, M. (1987), *Jugoslovenski federalizam : ideje i stvarnost : tematska zbirka dokumenata*, T. 2 : 1943–1986, Prosveta, Beograd
- Puhalo, S. (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Friedrich Ebert Stiftung. Sarajevo
- Puhalo, S. (2019). Odnos građana Bosne i Hercegovine prema ljevici, centru i desnici. U Šalaj, B., Grebenar, B., & Puhalo, S. (ur.), *Ideologije, stranke i stavovi građana - studija o Bosni i Hercegovini* (str. 91-183). Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Puhalo, S. (priredio). (2008). *Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini*. Art print, Banja Luka. dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06047.pdf>. (15.01.2023.)
- Rastoder, Š. (2003), Muslimani/ Bošnjaci, kako vam je ime?, *Almanah*, 23-24, Šerbo Rastoder ur., 27- 38, Udruženje “Almanah”, Podgorica.
- Rastoder, Š. (2004). "Bošnjaci/Muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori 2003." *Almanah*, 25-26, 211-226. Udruženje “Almanah”, Podgorica.
- Rastoder, Š. (2010), Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti, *Almanah*, Udruženje “Almanah”, Podgorica

- Rastoder, Š. (2013) Religija i politika 1991-1999.(Pogled iz crnogorske perspektive), *Crnogorski anali*, br.2/2013, Crnogorski kulturni forum, Cetnje
- Rašević, D., Vučetić, V., & Popov-Momčinović, Z. (2013). *Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: Političke partije*. Fondacija Heinrich Boll - Ured za BiH, Fondacija CURE, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo.
- Sarač-Rujanac, Dž. (2015). Prožimanje nacionalnog i religijskog. Bošnjačko iskustvo višeslojnosti identiteta. u *Bošnjačka pismohrana*, svezak 14, broj 40-41, Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda (157-173). Zagreb.
- Sartori, Đ. (2002). *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura.
- Schoultz, A. (2017). Party systems and voter alignments. In *The SAGE Handbook of Electoral Behaviour* (Vol. 2, pp. 30-55). SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781473957978>
- Slavujević, Z. Đ. (2003). Razvrstavanje biračkog tela i relevantnih stranaka Srbije na osi "Levica - Desnica". U Komšić, J., Pantić, D., & Slavujević, Z. Đ. (Ur.), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (str. 189). Beograd: Institut društvenih nauka; Friedrich Ebert Stiftung, 129-158
- Slavujević, Z. Đ. (2003). Uvod. U Komšić, J., Pantić, D., & Slavujević, Z. Đ. (Ur.), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (str. 189). Beograd: Institut društvenih nauka; Friedrich Ebert Stiftung, 9-16
- Smith, A. (1996). Memory and modernity: Reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism. The Ernest Gellner Memorial Lecture. *Nations and Nationalism* 2 (3). London School of Economics and Political Science. (371-388)
- Spasojević, D. (2008). Odmrzavanje zamrznute hipoteze - novi pristupi socijalnim rascepima. U *Godišnjak 2008*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Spasojević, D. (2011). Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000-2010. U Orlović, S. (ur.), *Partije i izbori u Srbiji 20 godina*. Centar za demokratiju FPN, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 105-117
- Spasojević, D. (2014). *Socio-strukturni pristup u savremenoj političkoj sociologiji: doktorska disertacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Spasojević, D. (2017), Vrednosno profilisanje stranaka na izborima 2016. godine, u *Stranke i javne politike, Izbori u Srbiji 2016. godine*, Fondacija Konrad Adenauer
- Spasojević, D. (2020), Društveni rascepi i partijski sistem Srbije, u *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji- (ne)naučene lekcije*, S. Orlović, D. Kovačević (ur.), Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Hanns Seidel Stiftung, Beograd
- Spasojević, D., & Stojiljković, Z. (2020). *Između uverenja i interesa: Ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*. Beograd: Edicija reč, Fabrika knjiga.
- Stojiljković Zoran, (2011) Socijalni rascepi i polje politike, u: S. Orlović (Pr.), *Partije i izbori – 20 godina* (71-104). Beograd: Fondacija Fridrih Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka– Centar za demokratiju.

Stojiljković, Z. (2007). Političke partije i politička participacija- slučaj Srbija. U *Godišnjak 2007*. Fakultet političkih nauka, Beograd.

Stojiljković, Z. (2008), *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd

Stojiljković, Z. (2011), *Političko grupisanje u Evropi*, KAS, Beograd

Stojiljković, Z. (2015), Socijalni rascepi i polje politike, u: *Srpska politička misao- posebno izdanje*, Beograd

Šistek, F., & Dimitrovová, B. (2003). National Minorities in Montenegro after the Break-up of Yugoslavia. In F. Bieber (Ed.), *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood* (159-180). Baden-Baden: Nomos Publishers.

Vučičević, D., Jović, N. (2020). *Istraživanje i analiza: Odlazak mladih i nepoverenje u politiku*. Beograd, Srbija: Vestminsterska fondacija za demokratiju, Srbija. dostupno na: <https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2020/05/WFD-Serbia-Istraz%CC%8Civanje-i-analiza-Odlazak-mladih-i-nepoverenje-u-politiku-2020.pdf> (25.11.2022.)

Vukoja, I., & Sitarski, M. (urednici). (2016). *Bosnia and Herzegovina: A Study of BIH Redesign to Secure Institutional Equality of Constituent Peoples*. 1. izd. Mostar: Institut za društveno-politička istraživanja, IDPI.

Vukovi, I. (2015), Population Censuses in Montenegro –A Century of National Identity “Repacking”, *Contemporary Southeastern Europe*, 2(2), 126-141

Vuković, I. (2015b). Political dynamics of the post-communist Montenegro: one-party show. *Democratization*, 22(1), 73-91. dostupno na: <https://doi.org/10.1080/13510347.2013.814642> (25.08.2023.)

Vuković, I., Milačić F. (2017), Minority Representation in Montenegro: Defying Balkan Standards. *Beyond International Conditionality: Local Variations in Minority Representation in Central and South-Eastern Europe*”, 137-160, NOMOS Baden-Baden

Whitefield, S. (2002), Political Cleavages and Post-Comunist Politics, *The Annual Review of Political Science*, 5:181-200.

Zakošek, N. & Čular, G. (2003). Ideological Cleavages and Party Preferences: The Case of Croatia. *Paper prepared for the Panel #19: ‘Cleavage Development: Causes and Consequences’ at the European Consortium of Political Research’s Joint Session of Workshops*, Edinburgh, March 28 – April 2, 2003.

Zakošek, N. (1998). Ideološki rascjepi i stranačke preferencije hrvatskih birača, u Kasapović, M., Šiber, I. i Nenad Zakošek (Ur.), *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život* (11-50), Zagreb: Alinea

Zuber, C. I. (2011). Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia. *Party Politics*, 19(5), 759-777

Орловић, С. (2015с). Друштвени расцепа и њихов утицај на партијски систем Србије. У Стојановић, Ђ., Спасојевић, Д, Стојиљковић, З. *Српска политичка мисао – посебно издање* (103-125). Институт за политичке студије. Београд.

Вуксановић, Г.(2004). Богардусова скала социјалног одстојања – предности и ограничења. *Социолошки преглед*, 38(1-2), 309–320.

Дигн -Краус, К. Д. (2015). Потпуни и парцијални расцепи у пост-комунистичким друштвима. У Стојановић, Ђ., Спасојевић, Д, Стојиљковић, З. *Српска политичка мисао – посебно издање* (35-57). Београд: Институт за политичке студије

Ковачевић, Д. (2019), *Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ*, докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитет у Београду, Београд

Пејановић, Ђ. (1955). Становништво Босне и Херцеговине. у Радонић, Ј. (Уредник), *Становништво Босне и Херцеговине*. Београд: Научна књига.

Спасојевић, Д., (2015), Социо-структурна парадигма у политичкој науци, у Стојановић, Ђ., Спасојевић, Д, Стојиљковић, З. *Српска политичка мисао – посебно издање* (7-34). Београд: Институт за политичке студије.

Стојиљковић З. (2015). Социјални расцепи и поље политике- Случај Србије. у: у Стојановић, Ђ., Спасојевић, Д, Стојиљковић, З. *Српска политичка мисао – посебно издање* (57-85). Београд: Институт за политичке студије.

ZVANIČNA DOKUMENTA I ISTRAŽIVANJA:

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2013). Rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. dostupno na: https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_BS.pdf (11.06.2023.)

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (n.d.). Statistički podaci o Bosni i Hercegovini. dostupno na: <http://www.statistika.ba/#link3> (19.09.2023.)

Bošnjačka stranka (BS) (2021) *Statut Bošnjačke stranke*. dostupno na: <https://www.bscg.me/dokumenti-bosnjacke-stranke/statut-bosnjacke-stranke/> (23.03.2022.)

Bošnjačka stranka (BS) (2021). *Program Bošnjačke stranke*. dostupno na: <https://www.bscg.me/dokumenti-bosnjacke-stranke/program-bosnjacke-stranke/> (23.03.2022.)

Deklaracija, (2003), *Almanah*, 23-24, Šerbo Rastoder ur., Udruženje “Almanah”, Podgorica.
Demokratska fronta (DF). (2021). *Programska deklaracija: Za građansku državu*. dostupno na: <http://fronta.ba/index.php/za-gradjansku-drzavu/> (08.06.2022)

Demokratska opozicija Srbije. (2000). *Program za demokratsku Srbiju*.
Demokratska partija socijalista (DPS). (2021.) *Program*. dostupno na: <https://dps.me/program/> (23.03.2022.)

Državna izborna komisija. (2018). *Konačni rezultati za izbor narodnih poslanika u Skupštini Crne Gore*. dostupno na: <https://dik.co.me/wp-content/uploads/2018/03/Konacni-rezultati.pdf> (06.07.2022.)

Državna izborna komisija. (2020). *Ukupni rezultati izbora za poslanike u Skupštinu Crne Gore*. dostupno na: <https://dik.co.me/ukupni-rezultati-izbora-za-poslanike-u-skupstinu-crne-gore-2/> (06.07.2022.)

Državni zavod za statistiku, (2022), *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Republici Severnoj Makedoniji 2021*, dostupno na: <https://www.stat.gov.mk/pdf/2022/2.1.22.10Popis-mk-en.pdf> (10.07.2021)

Državni zavod za statistiku, (2021), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021. godine*, dostupno na: <https://web.archive.org/web/20220114115413/https://popis2021.hr/index.html>

Državna izborna komisija. Konačni rezultati za izbor poslanika u Skupštini Crne Gore 2016. godine. dostupno na: <https://web.archive.org/web/20161031024206/http://www.dik.co.me/izbori%202016/Konacni%20rezultati.pdf> (20.10.2022.)

Federalni zavod za statistiku. (n.d.). Popis stanovništva 1991. i stariji. dostupno na: <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/> (12.06.2023.)

Građanski pokret URA. (2021). *Program*. dostupno na: <https://ura.org.me/wp-content/uploads/2021/10/Program-GP-URA-1.pdf> (23.03.2022.)

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. (2021). *Manjine: stalna opstrukcija društvene i političke integracije*. Beograd.

ICG European Report No XXX. (2005). Serbia's Sandzak: Balkan dejavu. Belgrade/Brussels.

Kancelarija za statistiku Republike Slovenije, (2002), *Popis 2002*, dostupno na: https://www.stat.si/popis2002/en/rezultati/rezultati_red.asp?ter=SLO&st=7

Manjinska politika i integracija u Srbiji: Analize i preporuke za unapređenje manjinske politike i procesa integracije u Republici Srbiji. (2014). Đurđević, N. (ur.). Forum za etničke odnose. Beograd.

Ministarstvo Vera. (2009). Stav Ministarstva Vera povodom izjava Mustafe Cerića [Saopštenje]. Beograd.

Monstat. (2011). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. - Saopštenje o rezultatima*. dostupno na: [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (02.02.202.)

Monstat. (2013). *Rezultati glasanja u opštinama za odbornike i broj mandata*. dostupno na: <https://www.monstat.org/userfiles/file/publikacije/godisnjak%202013/II%20pregled%20po%20opstinama.pdf> (06.07.2022.)

Narod i Pravda (NiP). (2018). *Programska orijentacija*. dostupno na: www.narodipravda.ba/programska-orijentacija (08.06.2022.)

Narod i pravda (NiP). (2021). *Statut*. dostupno na: <https://www.narodipravda.ba/statut> (07.06.2022)

Naša stranka (NS), (2023.), *Statut- Prečišćeni tekst*. dostupno na: https://www.nasastranka.ba/uploads/documents/statut-ns-2023-precisceni-tekst_1689157398.pdf (10.06.2022).

Naša stranka (NS). (2021). *Programska deklaracija*. dostupno na: https://www.nasastranka.ba/uploads/documents/7-programska-deklaracija-1_1630753060.pdf (10.06.2022).

Naša stranka (NS). (2023). *Manifest*. dostupno na: https://www.nasastranka.ba/uploads/documents/manifest-a4_1688990695.pdf (10.06.2022).

Parlament Federacije Bosne i Hercegovine. *Predstavnički dom*. dostupno na: <https://parlamentfbih.gov.ba/v2/bs/stranica.php?idstranica=7> (23.10.2022.)

Politička participacija nacionalnih manjina: izbori 2016. (2016). Đurđević, N. (Ur.). Forum za etničke odnose. Beograd.

Popis stanovništva (2011). Republičkog zavoda za statistiku Srbije, dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/oblasti/popis/popis-2011/> (25.11.2021.)

Predstavnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine. Pregled. dostupno na: <https://predstavnickidom-pfbih.gov.ba/bs/page.php?id=2> (28.07.2023.)

Republički zavod za statistiku Republika Srbija, Popis stanovništva 2011.godine, dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/popis-2011/> (05.12.2021.)

Republički zavod za statistiku. (2003). *Stanovništvo, veroispovest, maternji jezik, i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu*, Podaci po opštinama. Beograd.

Republički zavod za statistiku. (2012). *Predsednički izbori 2012*. dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori/predsednicki-izbori> (05.12.2022.)

Republički zavod za statistiku. (2020). *Lokalni izbori 2020*. dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20206008.pdf> (05.12.2022.)

Sandžačka demokratska partija (SDP). (2009). *Statut*. Usvojene izmene i dopune na 8. Skupštini Stranke održanoj u 27.08.2009. godine. (27.06.2022.)

Sandžak i evropska perspektiva. Helsinške sveske br. 29. (2010). Biserko, S. (urednik). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Sandžak- identitet u procepu starog i novog. Helsinške sveske br. 28. (2008). Biserko, S. (urednik). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

Savez za bolju budućnost (SBB). (2010). *Programska deklaracija*. dostupno na: <https://sbb.ba/pdf/PROGRAMSKA%20DEKLARACIJA%20SBB%20BiH.pdf> (08.06.2022)

Savez za bolju budućnost (SBB). (2015). *Statut*. dostupno na: [<https://www.sbb.ba/pdf/STATUT.pdf>] (08.06.2022)

Savez za bolju budućnost (SBB). (n.d.). *Politika SBB-a*. dostupno na:[<https://www.sbb.ba/politika-sbb-a/>].

Socijaldemokrate (SD). (2022). *Program- Za novo vrijeme*. dostupno na: <https://sdcg.me/wp-content/uploads/2022/02/sd-program-3.pdf> (23.03.2022.)

Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine (SDP BiH). (2015). *Statut*. dostupno na: <https://www.sdp.ba/datoteke/uploads/Statut-SDP-BIH-Precisceni-tekst.pdf>. (14.01.2022.)

Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine (SDP BiH). (2015). *Program*. dostupno na: https://www.sdp.ba/upload/documents/dokumenti/PROGRAM_SDP_BiH.pdf. (14.01.2022.)

Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP). (2021). *Program*. dostupno na: <https://sdp.co.me/wp-content/uploads/2021/12/Program-SDP.pdf> (23.03.2022.)

Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP). (2021). *Statut*. dostupno na: <https://sdp.co.me/wp-content/uploads/2021/12/Statut-SDP.pdf> (23.03.2022.)

Stranka demokratske akcije (SDA). (2019). *Programska deklaracija*. dostupno na: https://sda.ba/assets/img/programska_deklaracija_sda.pdf. (14.01.2022.)

Stranka demokratske akcije (SDA). (2019). *Statut*. dostupno na: https://sda.ba/assets/img/statut_sda.pdf. (14.01.2022.)

Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA Sandžaka), (2009), *Program*, dostupno na: <https://www.sda.rs/program/> (18.07.2022)

Stranka demokratske akcije Sandžaka (SDA Sandžaka), (2017), *Statut*, dostupno na: <https://www.sda.rs/statut/> (18.07.2022).

Stranka pravde i pomirenja (SPP), (n.d.), *Programska načela*, dostupno na: <https://spp.rs/program-2/> (27.06.2022.)

Stranka pravde i pomirenja Crne Gore (SPP). (2017). *Programska načela*. dostupno na: <https://www.sppcg.me/programska-nacela/> (23.03.2022.)

Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SBIH). (2021). *Statut*. dostupno na: <https://sbih.ba/statut-stranke-za-bosnu-i-hercegovinu/> (07.06.2022)

Stranka za Bosnu i Hercegovinu (SBIH). (n.d). *Programska deklaracija*. dostupno na: <https://sbih.ba/programska-deklaracija/> (07.06.2022)

Sud BiH. Pregled. dostupno na: <http://www.sudbih.gov.ba/stranica/86/pregled> (20.11.2022.)

Tužilaštvo Bosne i Hercegovine. Pregled. dostupno na: <http://www.tuzilastvobih.gov.ba/?opcija=sadrzaj&kat=1&id=2&jezik=s> (25.08.2023.)

Ustav Crne Gore (2007). dostupno na: <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/ustav-crne-gore.html> (02.02. 2022.)

Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 1/1990) dostupno na: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/SRB%20Serbia%20-%20Constitution%20-%201990%20-%20SRB.pdf> (25.11.2021.)

Ustav Republike Srbije, (2006). dostupno na: http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav.php (25.11.2021.)

Ustav Savezne Republike Jugoslavije (1992) „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije“, godina I, broj 1/92, dostupno na: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/MON%20FRY%20ustav%20srj%201992.pdf> (25.11.2021.)

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963). Beograd: Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. dostupno na: <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2019/05/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf> (13.05.2023.)

Ustavni sud Bosne i Hercegovine. Sudovi. dostupno na: <http://www.ustavnisud.ba/linkovi/pravosudje-u-bih/?title=sudovi> (12.05.2023.)

Vijeće naroda Republike Srpske. O Vijeću. dostupno na: <https://www.vijecenarodars.net/index.php/vijece-naroda/o-vijecu> (17.05.2023.)

Zakon o Državnom tužilaštvu. (2015). Službeni list Crne Gore, br. 11/2015, 42/2015, 80/2017, 10/2018, 76/2020. dostupno na: <https://me.propisi.net/zakon-o-drzavnom-tuzilastvu/> (02.02. 2022.)

Zakon o izmenama i dopunama zakona o izboru narodnih poslanika Republike Srbije, "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 10/2003, 12/2004.

Zakon o izmenama i dopunama zakona o izboru narodnih poslanika Republike Srbije, ("Sl. glasnik RS", br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 28/2011 - odluka US, 36/2011, 104/2009 - dr. zakon, 12/2020 i 68/2020)

Zakon o javnom tužilaštvu Republike Srbije. ("Službeni glasnik RS", br. 10/2023) dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnom_tuzilastvu.html (25.11.2021.)

Zakon o manjinskim pravima i slobodama. (2006). *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 031/06 od 12.05.2006, 051/06 od 04.08.2006, 038/07 od 22.06.2007, br. 002/11 od 12.01.2011, 008/11 od 04.02.2011, 031/17 od 12.05.2017. dostupno na: <https://www.katalogpropisa.me/propisi-crne-gore/zakon-o-manjinskim-pravima-i-slobodama-4/> (20.10.2022.)

INTERNET IZVORI

Avaz. (24.06. 2023.). *Parada ponosa podijelila stranku: Crveni protiv zelenog SDP-a*. dostupno na: <https://www.avaz.ba/vijesti/bih/839286/parada-ponosa-podijelila-stranku-crveni-protiv-zelenog-sdp-a> (10.09.2023)

Bosanska misao. Ibrahimović, E. (2021). Bošnjaci u Crnoj Gori su konstruktivan politički subjekt.. dostupno na: <https://www.bscg.me/izjave/ervin-ibrahimovic-za-portal-bosanska-misao-bosnjaci-u-crnoj-gori-su-konstruktivan-politicki-subjekt/> (21.07.2022.)

Danas, (11.09.2020.) *Bošnjačka stranka Crne Gore za manjinsku vladu sa Demokratama*, dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/bosnjacka-stranka-crne-gore-za-manjinsku-vladu-sa-demokratama/> (22.07.2022.)

DW. (01.02.2022). *Građanske ili bošnjačke stranke: između utopije i stvarnosti*. dostupno na: <https://www.dw.com/bs/gra%C4%91anske-ili-bo%C5%A1nja%C4%8Dke-stranke-izme%C4%91u-utopije-i-stvarnosti/a-60618754>. (30.05.2022)

Faktor. (13.01.2021). *Zukorlić priznao: Formalno nema svoju stranku u BiH, ali njegovu politiku provodi NiP*. dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/zukorlic-priznao-formalno-nema-svoju-stranku-u-bih-ali-njegovu-politiku-provodi-nip-/111542> (08.06.2022)

- Ilić, L. (2011). *Etnička Mapa Crne Gore prema popisu 2011. godine*. dostupno na: <https://www.in4s.net/krstic-crnu-goru-podijeliti-na-kantone/etnicka-mapa-cg/> (14. 09. 2022.)
- Klix. (14.09.2018). *Samo dvije političke stranke u BiH podržale bi organizovanje Parade ponosa*. dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/samo-dvije-politicke-stranke-u-bih-podrzale-bi-organizovanje-parade-ponosa/180907098> (01.02.2022.)
- N1 BiH, (02.11.2018). *Ugljanin: Bošnjacima konstitutivnost, Sandžaku autonomija*, dostupno na: <https://ba.n1info.com/regija/a294709-ugljanin-o-autonomiji-sandzaka/> (13.06.2022.)
- N1, (19.09.2021.). *Ljajić: SDPS se priprema za izbore, ne treba da budemo stranka društvenih mreža*, dostupno na: <https://rs.n1info.com/vesti/ljajic-sdps-se-priprema-za-izbore-ne-treba-da-budemo-stranka-drustvenih-mreza/> (17.06.2022.)
- N1, (21.03.2022.). *Udruženje: Sulejman Ugljanin LGBT+ zajednicu uporedio sa stokom*, dostupno na: <https://rs.n1info.com/vesti/udruzenje-sulejman-ugljanin-lgbt-zajednicu-uporedio-sa-stokom/> (14.06.2022.)
- N1. (05.07.2022.). *Konaković: Jedini dan u godini kada sam bliži Izetbegoviću nego Forti*. dostupno na: <https://ba.n1info.com/vijesti/konakovic-jedini-dan-u-godini-kad-sam-blize-izetbegovicu-nego-forti/> (06.07.2022.)
- Nedeljnik Vreme, (09.09.2010.) „Ajatolah“ sa dve žene, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> (27.03.2019.)
- Nedeljnik Vreme, (13. 01. 2005.), *Kako sam od ministarstva napravio brend*, dostupno na <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=402759> (15.06.2022.)
- Nedeljnik Vreme, br. 732, 13. januar 2005., *Kako sam od ministarstva napravio brend*, dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=402759> (18.03.2021.)
- Nedeljnik Vreme. (03.06.2010). *Državnik koji zaostaje*. dostupno na: <https://www.vreme.com/vreme/drzavnik-koji-zaostaje/> (07.06.2022)
- Nedeljnik Vreme. (11.10.2007.). *Vera i bejzbol palice*. dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=515288> (26.3.2019.)
- Novosti, (20.08.2010.) *Autonomiju Sandžaka traže gubitnici*, dostupno na: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:296983-Autonomiju-Sandzaka-traze-gubitnici> (15.06.2022.)
- Politika, (08.06.2010). *Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe*, dostupno na: <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/МуфтијаЗукорлић-од-верског-до-политичког-вође> (25. 03. 2019.)
- Politika, (20.12.2019.) *Milo Đukanović ponovio optužbe da SPC sprovodi velikosrpsku ideologiju*, dostupno na: <https://www.politika.rs/scc/clanak/444435/Milo-Dukanovic-ponovio-optuzbe-da-SPC-sprovodi-velikosrpsku-ideologiju> (23.03.2022.)
- Politika, 08.06.2010., *Muftija Zukorlić- od verskog do političkog vođe*, dostupno na: <https://www.politika.rs/scc/clanak/137808/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође> (03.04. 2021.)

Politika. (02.09.2019). *Komšić: Parada ponosa je prvorazredan politički događaj*. dostupno na: <https://www.politika.rs/sec/clanak/437043/Komsic-Parada-ponosa-je-prvorazredan-politicki-dogadaj>. (01.02.2022.)

Prvog programa Radio Beograda,(2007) , Potežica, O. *Gostovanje u emisiji „U središtu pažnje“*. dostupno na: http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_potezica1.htm (29.03.2019.)

Radio Sarajevo. (03.04.2019). *Radončić o povorci ponosa: Možda nam se ne sviđa, ali je moramo prihvatiti*. dostupno na: [<https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/fahrudin-radoncic-o-povorci-ponosa/332207>]. (10.10.2022.)

Radio Slobodna Evropa, (11.02.2020.), *Litije razbile pokušaj zajedništva crnogorske opozicije*, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/zakon-o-slobodi-vjeroispovjesti-crna-gora-opozicija/30429029.html> (12.05.2022.)

Radio Slobodna Evropa, (13.12.2015.), *Podgorica: U toku Parada ponosa*, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/27423854.html> (12.05.2022.)

Radio Slobodna Evropa, (17.06.2020.) *Bošnjačke partije u tri kolone i na republičkim izborima u Srbiji*, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sandzak-bosnjacke-partije-izbori-srbija/30675657.html> (17.06.2022.)

Radio Slobodna Evropa, (28.12.2020.) *Ključni događaji u godini dana Zakona o slobodi vjeroispovijesti u Crnoj Gori*, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/godinu-dana-zakona-o-slobodi-vjeroispovijesti-u-crnoj-gori/31022713.html> (23.03.2022.)

Radio Slobodna Evropa-a, (30.06.2015.), *Raskol u SDP: Brajovićeva struja napustila stranku, Krivokapić traži da vrate mandate*, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sdp-opstaje-a-ko-odlazi/27102328.html> (05.08.2021.)

Radio televizija Srbije, (12.07.2019.) *Đukanović, SPC se meša u strateška opredeljenja politike Crne Gore*, dostupno na: <https://www.rts.rs/vesti/region/3589938/djukanovic-spc-se-mesa-u-strateska-opredeljenja-politike-crne-gore.html> (23.03.2022.)

Radio televizija Vojvodine, (15.03.2022.), *SDA Sandžaka- dr. Sulejman Ugljanin: Sloboda, demokratija, autonomija*, dostupno na: https://www.rtv.rs/sr_lat/izbori-2022/sda-sandzaka-dr-sulejman-ugljanin-sloboda-demokratija-autonomija_1323382.html (14.06.2023.)

RTS, (27.04.2012.), *Muftija Zukorlić pozvao na pomirenje Srba, Bošnjaka i Albanaca*, dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_lat/izbori2012/predsjednicki/muftija-zukorlic-pozvao-na-pomirenje-srba-bosnjaka-i-albanaca_315942.html (26.03.2019.)

RTV, 07.10. 2011. Zukorlić i Nikolić „otvorili novu stranicu“, dostupno na: https://rtv.rs/sk/politika/zukorlic-i-nikolic-otvorili-novu-stranicu_277104.html (22.03.2022.)

Sanapress. (10.03.2022.). *Konaković: Ako Beograd brine za RS, Zagreb za Hercegovinu, zašto Sarajevo ne bi za Sandžak?* dostupno na: <https://sanapress.info/2022/03/10/konakovic-ako-beograd-brine-za-rs-zagreb-za-hercegovinu-zasto-sarajevo-ne-bi-za-sandzak/> (08.06.2023.)

Sanapress-a. (10.03.2022.). *Predsjednik Mešihata primio delegaciju Sarajevskog kantona*. dostupno na: <https://sanapress.info/2022/03/10/predsjednik-mesihata-primio-delegaciju-sarajevskog-kantona/> (08.06.2023.)

Sandžak haber, (20.12.2016.) *Ekskluzivno! Tekst deklaracije koju su potpisale SDA i SDP!* dostupno na: <https://sandzakh Haber.net/ekskluzivno-tekst-deklaracije-koju-su-potpisale-sda-i-sdp/> (17.06.2022.)

Slobodna Evropa. (23. 07. 2012.). *Komšić napustio SDP BiH: Partija i lični interesi nisu bitniji od države.* dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/komsic-napustio-sdp-bih/24654130.html> (10.09.2023.)

The Bosnia Times, (21.08.2019). *U svom Sandžaku na svojoj zemlji, Ugljanin: Nismo manjina već starosjelački autohton narod u Sandžaku,* dostupno na: <https://thebosniatimes.ba/33854/u-svom-sandzaku-na-svojoj-zemlji-ugljanin-nismo-manjina-vec-starosjedilacki-autohton-narod-u-sandzaku/> (13.06.2022.)

Vijesti, 02.08.2020. *SPP Hazbije Kalača podržala Platformu Crno na bijelo,* dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/456621/spp-hazbije-kalaca-podzala-jplatformu-crno-na-bijelo> (03.04. 2021.)

Vjesti, (11.12.2016.), *Ove političke partije će imati predstavnike na Paradi ponosa,* dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/102150/ove-politicke-partije-ce-imati-predstavnike-na-paradi-ponosa> (12.05.2022.)

Vreme, *Rezultat popisa u BiH,* dostupno na: <https://vreme.com/projekat/rezultat-popisa-u-bih/> (15.07.2022.)

PRILOG: UPITNIK

1. Radimo istraživanje samo za Muslimane i Bošnjake i one koji se tako osećaju. Da li se Vi tako osećate? a. Da – ide na istraživanje

b. Ne – prekida se

2. Pol

a) ženski

b) muški

3. Koliko imate godina

4. U kojoj državi živite

a) Bosna i Hercegovina

b) Srbija

c) Crna Gora

5. U kom tipu naselja živite

d) selo/varošica

e) grad

6. Obrazovanje

f) bez završene osnovne škole

g) završena osnovna škola

h) trogodišnja srednja škola

i) četvorogodišnja srednja škola

j) viša škola

k) fakultet

l) magistratura/master

m) doktorske studije

7. Ljudi imaju različita mišljenja o sebi i svom odnosu prema svetu. Možete li mi reći koliku bliskost osećate prema

	veoma blizak	Blizak/ska	Ne baš blizak/ska	Nimalo blizak/ska
Vašim naselju ili gradu	1	2	3	4
Vašem okrugu	1	2	3	4
Bosni i Hercegovini	1	2	3	4
Srbiji	1	2	3	4
Crnoj Gori	1	2	3	4
Evropi	1	2	3	4
Svetu	1	2	3	4

8. Koja je Vaša nacionalna/etnička pripadnost: _____

9. Koje su nacionalnosti Vaši roditelji:

a) Otac _____

b) Majka _____

10. Koje su po Vašem mišljenju važne a koje nevažne karakteristike u opisu istinskog/ pravog Bošnjaka

	Veoma važno	Uglavnom važno	Uglavnom nevažno	Potpuno nevažno	Ne znam
Mora biti rođen u Bosni i Hercegovini	1	2	3	4	9
biti pripadnik islama	1	2	3	4	9
imati bošnjačko poreklo	1	2	3	4	9
govoriti bosanskim jezikom	1	2	3	4	9
poznavati kulturu i tradiciju Bošnjaka	1	2	3	4	9
doživljavati BiH kao duhovni i kulturni centar Bošnjaka	1	2	3	4	9

11. Kakav je Vaš odnos prema religiji- Islamu

- a) Vernik sam, i poštujem sve islamske propise
- b) Vernik sam, ali povremeno idem u džamiju
- c) Vernik sam, ali retko idem u džamiju
- d) Verujem u neku veću silu
- e) Ateista sam

12. Koliko često praktikujete verske obrede?

- a) Obavljam svakodnevno molitve i postim tokom meseca ramazana
- b) Obavljam jednom sedmično molitve (petkom- džuma namaz) i postim tokom meseca ramazana
- c) Nekoliko puta godišnje odlazim u džamiju i ne konzumiram alkohol tokom meseca ramazana
- d) Ne praktikujem molitve i odlazak u džamiju, ali poštujem islam kao deo moje tradicije e) Ne praktikujem ništa od navedenog
- f) Ne znam

13. Koji je Vaš maternji jezik

14. Koliko često pratite politička dešavanja?

- a) Veoma često, skoro stalno pratim
- b) Uglavnom pratim
- c) Retko pratim
- d) Uopšte ne pratim

15. Na ovoj stranici možete videti nekoliko suprotstavljenih stavova o različitim društvenim pitanjima. Gde biste Vi smestili svoje stavove na ovoj skali?

Ljudi treba da preuzmu više odgovornosti i da se brinu sami o sebi	Država bi trebalo da preuzme više odgovornosti da svako ima šta mu je potrebno.
--	---

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Treba jačati privatno vlasništvo nad preduzećima.		Treba povećati državno vlasništvo nad preduzećima.
---	--	--

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

16. Molim Vas, naznačite koliko slobode izbora i kontrole mislite da imate nad svojim životom.

uopšte ne u najvećoj meri

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

17. Ovde su navedene tri tvrdnje koje ljudi najčešće koriste kada govore o dobru i zlu. Koja je najviše u skladu sa Vašim stavovima? Zaokružite SAMO jednu od njih koja Vam je najbliža (dakle, ili a, ili b, ili c):

- a) Postoje potpuno jasna načela o tome šta je dobro, a šta je zlo. Ona uvek važe za svakoga bez obzira na okolnosti.
- b) Postoje potpuno jasna načela o tome šta je dobro, a šta je zlo. Međutim, odstupanje od ovih načela ponekad se može opravdati posebnim okolnostima.
- c) Ne može nikada biti potpuno jasnih načela (smernica) o tome što je dobro, a šta je zlo. Šta je dobro ili šta je zlo zavisi potpuno od okolnosti u datom vremenu.

18. U narednoj tabeli navešćemo neke stavove. Molim Vas, recite nam u kojoj meri se slažete sa svakim od njih.

	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Uglavnom se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam
Najvažnija stvar koju deca treba da nauče jeste poštovanje starijih i autoriteta	1	2	3	4	9
Bez vođe, svaki narod je kao čovek bez glave	1	2	3	4	9
Homoseksualci nisu ništa bolji od kriminalaca i treba ih najstrožije kažnjavati	1	2	3	4	9
Na ovom svetu postoje samo dve kategorije ljudi: jaki i slabi	1	2	3	4	9

19. Sada ću opisati različite tipove političkih sistema, pa Vas molim da mi kažete šta mislite o svakom od njih kao o mogućem načinu upravljanja ovom zemljom

	Veoma dobro	Dobro	Loše	Veoma loše
Imati jakog vođu koji ne mora da se opterećuje skupštinom i izborima.	1	2	3	4

Imati stručnjake koji umjesto Vlade donose odluke na osnovu sopstvene procene o tome šta je najbolje za državu.	1	2	3	4
Imati vojnu upravu u državi.	1	2	3	4
Imati demokratski politički sistem.	1	2	3	4

20. Da li se slažete sa sledećim tvrdnjama

	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Uglavnom se ne slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam
Demokratija može imati problema, ali je bolja od bilo kojeg drugog oblika upravljanja	1	2	3	4	9
U demokratiji privredni sistem loše funkcioniše.	1	2	3	4	9
Demokratija je neodlučna i proizvodi previše razmirica.	1	2	3	4	9
Demokratije nisu dobre za održavanje reda.	1	2	3	4	9

21. Koliko Vam je važno da živite u zemlji u kojoj se upravlja na demokratski način. Skala od 1 do 10.

uopšte mi nije važno

apsolutno mi je važno

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

22. U kojoj meri se ovom zemljom danas upravlja na demokratski način? Koristeći skalu od 1 do 10, gde 1 znači „nimalo demokratski“, a 10 „potpuno demokratski“, koju biste poziciju odabrali?

nimalo demokratski

potpuno demokratski

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

23. Molim Vas da mi kažete da li smatrate da navedena ponašanja mogu uvek biti opravdana, nikad ne mogu biti opravdana ili nešto između. Koristite ovu karticu.

		nikad									uvek
G	Zahtevati od države benefite na koje nemate pravo	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
G	Utajiti porez ako se takva mogućnost pojavi	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Konzumirati droge poput marihuane ili hašiša	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

G	Primiti mito na radnom mestu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Homoseksualnost	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Namerni prekid trudnoće (abortus)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Razvod	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Samoubistvo	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Imati usputni seks	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
G	Izbegavati plaćanje karte u javnom prevozu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Prostitucija	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Inseminacija ili veštačka oplodnja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
G	Političko nasilje	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P	Smrtna kazna	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

24. Na ovoj listi su navedene nacionalnosti kojima ljudi pripadaju. Da li među njima ima onih koje ne biste voleli da imate za komšije?

	Ne bih voleo da mi bude komšija	Ne smeta mi da mi bude komšija	Bez odgovora
Ljudi druge rase	1	2	9
Doseljenici, strani radnici	1	2	9
Bošnjaci/ Muslimani	1	2	9
Jevreji	1	2	9
Romi	1	2	9
Srbi	1	2	9
Hrvati	1	2	9
Crnogorci	1	2	9
Albanci	1	2	9

25. U narednoj tabeli navešćemo neke stavove o porodičnim pitanjima. Molim Vas recite nam u kojoj meri se slažete sa svakim od njih.

	Potpuno se slažem	Slažem se	Ne se slažem	Uopšte se ne slažem	Nemam stav
Kada majka radi plaćen posao, deca trpe	1	2	3	4	9
Imati posao je u redu, ali većina žena zapravo želi da brine o kući i deci.	1	2	3	4	9
Sve u svemu, porodični život trpi kad žena ima posao s punim radnim vremenom.	1	2	3	4	9
Posao muškarca je da zarađuje, a posao žene je da brine o kući i porodici	1	2	3	4	9

26. Sljedeće tvrdnje se odnose na Vaša osećanja u vezi sa nacijom kojoj pripadate. U kojoj meri se slažete sa datim tvrdnjama?

	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Uglavnom ne se slažem	U potpunosti se ne slažem	Ne znam
Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca	1	2	3	4	9
Svako ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka	1	2	3	4	9
Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave.	1	2	3	4	9
Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg poverenja	1	2	3	4	9
Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi	1	2	3	4	9
Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije	1	2	3	4	9
Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje	1	2	3	4	9

27. Šta mislite, kako se odnosi država u kojoj živite prema Vašem narodu

- a) Moj narod je u boljem položaju u odnosu na ostale narode koji u njoj žive
- b) Država se, po mom mišljenju, odnosi dobro prema mom narodu
- c) Država se podjednako odnosi prema svim građanima koji u njoj žive
- d) Loše, ali dosta bolje nego ranije
- e) Jako loše, mi smo građani drugog reda

28. U kojoj meri je, po Vašem mišljenju, država centralizovana

- a) Veoma
- b) Prilično
- c) Nije baš centralizovana
- d) Veoma malo je centralizovana

29. Da li je, po Vašem mišljenju, Bošnjacima/Muslimanima bilo bolje dok su Srbija i Crna Gora bile u državnoj zajednici ili od kada je Crna Gora nezavisna država

- a) Bolje im je bilo u zajedničkoj državi
- b) Bolje im je u nezavisnoj Crnoj gori
- c) Isto im je
- d) Nemam stav

30. Svi se, naravno, nadamo da neće biti više ratova. Ipak, ukoliko bi do toga došlo, da li ste spremni da se

borite za zemlju u kojoj živite?

- a) Da
- b) Ne
- c) Bez odgovora

31. Onoliko koliko znate o ratovima u bivšoj Jugoslaviji tokom 90-tih godina, možete li nam reći Vaš stav o tome?

- a) Strane sile su donele odluku da razbiju Jugoslaviju, i tako su krenuli ratovi

- b) Neke republike bivše Jugoslavije su htele da se otcepe, i to je ključni razlog
- c) Kriv je nacionalizam na svim stranama
- d) Krive su političari i političke elite koje su to pokrenule
- e) Kriva je Srbija i srpski nacionalizam
- f) Nešto drugo? Šta _____

32. Želeli bismo da Vas pitamo u kojoj meri verujete ljudima iz različitih grupa. Možete li nam reći da li ljudima iz svake od navedenih grupa verujete potpuno, donekle, malo ili nimalo?

	Potpuno verujem	Donekle verujem	Malo verujem	Nimalo verujem
svojoj porodici	1	2	3	4
ljudima koje lično poznajem	1	2	3	4
ljudima druge vere	1	2	3	4
ljudima druge nacionalnosti	1	2	3	4

33. U kojoj meri se, po Vašem mišljenju, u spoljnoj politici Vaša država treba oslanjati na:

	Nimalo	Malo	U velikoj meri	U potpunosti
Evropsku Uniju	1	2	3	4
SAD	1	2	3	4
Rusiju	1	2	3	4
Kinu	1	2	3	4
Saudijsku Arabiju	1	2	3	4
Iran	1	2	3	4
Tursku	1	2	3	4

34. U narednoj tabeli navešćemo neke stavove vezane za Evropsku uniju i NATO. Molim Vas, recite nam u kojoj meri se slažete sa svakim od njih.

	Potpuno se slažem	Slažem se	Ne slažem se	Uopšte se ne slažem	Nemam stav
Moja država treba da postane članica Evropske unije	1	2	3	4	9
Jedina šansa za trajni mir i prosperitet na Balkanu je članstvo u EU	1	2	3	4	9
Moja država treba da postane članica NATO saveza	1	2	3	4	9
Evropska unija deluje protiv interesa mog naroda i ugrožava moj nacionalni identitet	1	2	3	4	9
Evropska unija je protiv islama	1	2	3	4	9
Nikada nećemo postati članica Evropske unije jer nas oni ne žele	1	2	3	4	9

35. Koliko poverenja imate u navedene institucije

	Potpuno verujem	Donekle verujem	Malo verujem	Nimalo ne verujem
Policija	1	2	3	4
Parlament				
Vlada				
Političke partije				
Obrazovni sistem				
Zdravstvo				
Pravosuđe				
Predsednik				
Javna uprava				
Vojska/ Armija				
Islamska zajednica				

36. Koliko se slažete sa navedenim stavovima u vezi sa društvenom ulogom Islamske zajednice:

	Potpuno se slažem	Slažem se	Ne slažem se	Uopšte se ne slažem	Nemam stav
Dobro je da postoji veronauka u državnim školama	1	2	3	4	9
Građansko vaspitanje je korisno za izgradnju demokratske političke kulture kod mladih	1	2	3	4	9
Islamska zajednica treba da bude jedna od glavnih stubova našeg društva	1	2	3	4	9
Islamska zajednica treba da ima stav o najvažnijim nacionalnim pitanjima	1	2	3	4	9
Islamska zajednica i verski lideri bi trebali da utiču na donošenje političkih odluka	1	2	3	4	9
Ukoliko se islamska stanovišta sukobe sa građanskim, ja biram da pratim islamska, a ne građanska	1	2	3	4	9

37. Pročitajte različite oblike političkih akcija koje ljudi mogu preduzeti, pa Vas molim da za svaku pojedinačno odgovorite da li ste je ikad preduzeli lično, da li biste bili spremni da je preduzmete ili je ne biste preduzeli ni pod kojim okolnostima?

	radim, već sam to radio/la	mogao/la bih	nikada ne bih	Nemam stav
potpisati peticiju	1	2	3	9
pridružiti se bojkotima	1	2	3	9

učestvovati na zakonski odobrenim demonstracijama	1	2	3	9
pridružiti se neslužbenim štrajkovima	1	2	3	9

38. Da li ste glasali na poslednjim izborima?

- a) Jesam
- b) Nisam
- c) Ne želim da odgovorim

39. Možete li nam reći za koga ste (za koju partiju ili lidera) glasali na poslednjim izborima?

40. Da li uglavnom glasate za istu političku partiju?

- a) Da, uvek
- b) Uglavnom za istu ili programski sličnu partiju
- c) Ne, obično menjam partije za koje glasam
- d) Ne, uvek glasam za drugu partiju
- e) Ne želim da odgovorim

41. Da li Vam je bitno da politički lider za koga glasate bude pripadnik Vaše nacije i religije? a)
Veoma mi je bitno

- b) Uglavnom mi je bitno
- c) Uglavnom mi je nebitno
- d) Apsolutno mi je nebitno
- e) Ne znam

42. Ocenite od 1 do 10 Vaš stav prema sledećim političkim partijama. 1 bi predstavljao veoma negativan stav, a 10 veoma pozitivan stav.

Bošnjačka stranka Rafet Husović

Veoma negativan stav

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Veoma pozitivan stav

Demokratska partija socijalista M. Đukanovića

Veoma negativan stav

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Veoma pozitivan stav

Socijaldemokratska partija Crne Gore Ranko Krivokapić

Veoma negativan stav

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Veoma pozitivan stav

10 Socijaldemokrate Ivan Brajović

Veoma negativan stav

Veoma pozitivan stav

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10								

Demokrate Aleksa Bečić

Veoma negativan stav

Veoma pozitivan stav

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10								

URA Dritan Abazović

Veoma negativan stav

Veoma pozitivan stav

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Demokratski front Andrija Mandić, Milan Knežević, Nebojša Medojević

Veoma negativan stav

Veoma pozitivan stav

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

BIOGRAFIJA AUTORA

Jasmin Hodžić rođen je 29.11.1983. godine u Priboju. Završio je Osnovne akademske studije na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Beogradu- zvanje diplomirani politikolog za međunarodne poslove, sa prosečnom ocenom 7,57. Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu završio je Master studije na smeru Politička analitika i menadžment u politici sa prosečnom ocenom 9,56 i odbranio Master rad na temu „Političko predstavljanje nacionalnih manjina u Srbiji 1990-2015“ sa ocenom 10. Upisao je 2018. godine doktorske studije politikologije na istom fakultetu, gde je uspešno ispunio sve obaveze i došao do prijave doktorske teze.

Nakon završenih osnovnih studija rukovodio je Kancelarijom narodnog poslanika u Priboju. Biran je za odbornika Skupštine Opštine Priboj i proglašen za najaktivnijeg odbornika u lokalnom parlamentu. Obavljao je funkcije pomoćnika predsednika Opštine Priboj, pomoćnika ministra trgovine, turizma i telekomunikacija u Vladi Republike Srbije. Funkciju narodnog poslanika je obavljao u XIII sazivu Narodne skupštine Republike Srbije. Trenutno obavlja funkciju državnog sekretara u Ministarstvu prosvete Vlade Republike Srbije. Oženjen je i otac troje dece.

Objavljeni radovi:

Jasmin Hodžić, (2018), Političko predstavljanje nacionalnih manjina, *Politički život* br. 16, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka, Beograd.

Jasmin Hodžić (2018), Uloga i značaj nacionalnih saveta nacionalnih manjina u Srbiji, *Administracija i javne politike* 3/2018, Institut za političke studije, Beograd.

Jasmin Hodžić (2020) Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990-2020, Zbornik radova sa naučne konferencije *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji- (ne)naučene lekcije*, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka u Beogradu, Hanns Seldel Stiftung, Beograd.

Jasmin Hodžić (2021) Nacija i nacionalna država u kontekstu globalizma i multikulturalizma, *Nacionalni interes* 3/2021, Institut za političke studije, Beograd.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Јасмин Хоџић**

Број индекса: 2018/5053

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Друштвене и политичке поделе и расцепи Бошњака у Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори- упоредна анализа

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 23.09.2024.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Јасмин Хоџић**

Број индекса: 2018/5053

Студијски програм: Докторске студије политикологије

Наслов рада: Друштвене и политичке поделе и расцепи Бошњака у Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори – упоредна анализа

Ментор: проф. др Славиша Орловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 23.09.2024.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Друштвене и политичке поделе и расцепи Бошњака у Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори – упоредна анализа

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

- 1. Ауторство (CC BY)
- 2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
- 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
- 5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
- 6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 23.09.2024.
